

**ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА
ІМЕНІ А. КРИМСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІРИНА ДРИГА

PONTİKA

ТЮРКОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Türkoloji yazıları

Київ
Четверта хвиля
2010

УДК 811.512.1(082)
ББК 81.2Тур

Затверджено на засіданні Вченої Ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 19.01.2009 р. (протокол № 6).

Рецензенти:

Клименко Н.Ф., член-кореспондент НАН України, професор, доктор філологічних наук

Меметов А.М., професор, доктор філологічних наук

Відповідальний редактор: д. філол. н., проф. *М. Сосзов*

Дрига, І.М.

Rontica: Тюркологічні студії / І. М. Дрига. – К. : Четверта хвиля, 2010. – 532 с.

ISBN 978-966-529-237-1

Збірник праць на тюркологічну тематику українською, англійською, російською, турецькою мовами містить більш як 40 опублікованих в періодичних виданнях багатьох країн та неопублікованих, існуючих в рукописному варіанті статей, що відповідають науковим зацікавленням авторки. Окремі розвідки об'єднано спільною тематикою тюркобалканської діалектології та філології; діахронічної тюркської лінгвістики та історії тюркських мов, зокрема, караманлійської тюркської писемності; побутування тюркських мов в Україні; українсько-тюркських наукових зв'язків. Студії кожного з розділів книги в сукупності представляють цілісне уявлення авторки щодо досліджуваної тематики. Викладено як теоретичний, так і практичний лінгвістичний матеріал, зібраний під час власних польових досліджень. Наприкінці кожну студію доповнено єдиним переліком літератури та довідково-інформаційними матеріалами – іменним та географічним покажчиками.

Розрахований на тюркологів, лінгвістів, фахівців з діалектології, діахронічної лінгвістики, літературознавців, фольклористів, істориків, а також викладачів та перекладачів тюркських мов.

ISBN 978-966-529-237-1

© Дрига І.М., 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА / ÖNSÖZ	12
РОЗДІЛ 1. ТУРЕЦЬКА МОВА НА БАЛКАНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ BÖLÜM 1. BALKANLARDA TÜRKÇE	16
1. Мови балканських тюрків чи балканотурецька мова? Balkan Türklerinin dilleri mi Balkan Türkçesi mi?	16
2. Османотурецькі написи мусульманських цвинтарів м. Констанца, Румунія Küstence (Romanya) Müslüman mezartaşlarında Osmanlı Türkçe yazıtları	29
3. Знаки на шляху: усна традиція тюрків Косово Yoldaki işaretler: Kosovo Türklerinin edebiyat geleneği	38
4. Турецька література Балкан з уст в уста: оповідання Агмеда Тиміша «Доброта» Balkan Türk edebiyatının ağızdan nakledilişi: Ahmet Tımiş'in 'İyilik' öyküsü	51
5. Türkçenin Rumeli ağızlarının lenguistik statüsü ve sınıflandırılmasına dair Про лінгвістичний статус румелійських діалектів турецької мови та їх класифікацію	58
6. Чужина та вигнання в румелійських та урумських турецьких піснях Rumeli ve Azak Urum türkülerinde gurbet ve sürgünlük	66
7. Azak Urum Türkleri'nin Balkan hatırası Балканська фольклорна згадка приазовських урумів	79
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ОГУЗЬКИХ МОВ. КАРАМАНЛІДІКА BÖLÜM 2. OĞUZCANIN TARİHİ. KARAMANLICA	86
8. Сучасні дослідження з історії тюркських мов: стан і перспективи Türk lehçeleri tarihinin son araştırmaları: bugünkü durum ve perspektifleri	86
9. Історія тюркських мов в Україні: досвід вивчення, 2000-2007 рр. Türk lehçeleri tarihinin 2000-2007 yy. arasında Ukrayna'da araştırmaları	90
10. Історія тюркських мов в Україні: 2005–2007 гг. Türk lehçeleri tarihinin 2005-2007 yy. arasında Ukrayna'da araştırmaları	97

11. Тюркська історична лінгвістика на сторінках видань Harvard Ukrainian Studies (томи 1-20, 1977 – 1996)	106
Harvard Ukrainian Studies (ciltler 1-20, 1977 – 1996 уу.) dergisinde Türk lehçeleri tarihi	
12. Türkçenin Tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım – Azak Karamanlıcası	110
Караманлідика Анатолії, Салонік та українського Криму-Приазов'я в історії турецької мови	
13. Nevşehir yöresi ağızlarının Türk dilleri tarihindeki rolü	116
Кападокійські турецькі діалекти в історії тюркських мов	
14. Карбована в камені караманлідика Кападокії	122
Karadokya'nın taşa oyulmuş Karamanlıcası	
15. Караманлійці та караманлідика: дефініції та жанри	129
Karamanlılar ve Karamanlıca: tanım ve edebi türleri	
16. До реконструкції огузьких мовних елементів доби сельджуків за текстом شجرة تراکمه	146
Selçuklular dönemi Oğuzca unsurlarının restorasyonuna dair: تراکمه شجرة üzerindeki notlar	
17. Karamanlı yazılı edebi geleneğinin tarihi üzerine: Ukrayna'daki eserler	155
До історії караманлійської писемної традиції: твори в Україні	
18. Караманлідика від Кападокії до урумів: до історії острівних тюркських мов	161
Karadokya'dan Urumlara kadar Karamanlıca ve 'ada' durumunda olan Türk lehçelerinin tarihi	
19. Ukrayna'daki Karamanlıca yadigarları: Türk dili tarihine ve araştırma perspektiflerine dair	168
Караманлійські пам'ятки в Україні: про перспективи вивчення та внесок до історії тюркських мов	
20. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (варіант 1-2 та караманлійські пам'ятки Анатолії)	175
Karşılaştırmalı tarihi açısından Trefilos'un mektuplarının dili (varyant 1-2 ile Anadolu Karamanlıcası)	
21. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (варіант 3-4)	187
Karşılaştırmalı tarihi açısından Trefilos'un mektuplarının dili (varyant 3-4)	
22. Лексика листування Трифілія з Кримом у світлі тюркських мов Причорномор'я	195
Karadeniz bölgesi Türk lehçeleri ışığında Trefilos'un mektuplarında kelime hazinesi	
Лексика урумської переписки Трефилия с Кримом в свете тюркских языков Причерноморья	

23. Караманлійський текст із Бухареста 1768 р. до історії тюркських мов Причорномор'я	201
1768 tarihli Buharest çıkışlı Karamanlıca bir metin ile Karadeniz bölgesi Türk lehçeleri tarihi	
24. Общеогузская основа караманлийских рукописей в Киеве как источник по истории огузских языков	213
Oğuzcanın tarihi için bir kaynak: Kyiv'daki Karamanlıca elyazmalarının Oğuzca unsurları	
25. Караманлійські пам'ятки гагаузів	220
Gagauzların Karamanlıca yadigarları	
26. Автори караманлійських редакцій сакрального тюркомовного тексту	234
Ortodoks dini metinlerinin Karamanlı Türkçe müstensihleri	
27. Gagauz Karamanlı dini kitaplarının dili Türk dil tarihine neler kazandıracaktır?	242
Що привнесе в історію тюркських мов мова релігійних караманлійських писемних пам'яток гагаузів?	
28. Karamanlıca kitaplarının dili redaksiyon mu standart mı?	255
Мова караманлійських книг: редакція чи стандарт?	
29. Караманлійська мова молитов з Каракуби	290
Karakoba köyünden Karamanlı Türkçe dualarının dil özellikleri	
30. Тюркомовні варіанти молитви «Отче наш» в Причорномор'ї	300
Karadeniz bölgesinde söylenen Ortodoks Hristiyan 'Atamız ki göklerde' duasının Türkçe varyantları	
31. Користувачі караманлідіки в Криму, Буджаці, Приазов'ї (по матеріалах листування з архіву Трифілія)	317
Kırım, Bucak, Azak'ta Karamanlıca kullanıcılığı (Trifillios arşivinden mektuplar)	
32. Doğu Karadeniz'in Karamanlıcası	327
Караманлідіка південно – східного Причорномор'я	
33. Грекописемне (карманлійське) тюркське народне оповідання «Шах Ісмаїл» (Одеса, 1912 р.): спадкоємність автохтонної традиції та варіативність	337
1912 Odesa'da basılmış Karamanlı Türkçe 'Şah İsmayil' halk hikayesi: orijinal geleneğinin kalıtımı ve varyantlılık	
34. Пам'ятка «Джіхан нюма» з точки зору історії турецької мови	349
Türk dilinin tarihi açısından 'Cihan-î nüma'	

РОЗДІЛ 3. ТЮРКСЬКІ МОВИ В УКРАЇНІ	355
BÖLÜM 3. UKRAYNA'DA TÜRK LEHÇELERİ	
35. До історії питомої лексики «малих» тюркських мов України (карайська, кримчацька, урумська)	355
Ukrayna Türk azınlıklarının dillerinde ana kelime hazinesi: Karayca, Kırımçakça, Urumca	
36. Внесок Ярослава Дашкевича в дослідження історії літературних тюркських мов в Україні	363
Prof. Dr. Yaroslav Daşkeviç'in Ukrayna Türk lehçelerinin tarihi araştırmalarına katkısı	
37. Внесок Омеляна Прицака у тюркську історичну лінгвістику	370
Prof. Dr. Omelian Pritsak'ın tarihi Türk dilbilimine katkısı	
38. Two controversial questions of history of "small" Turkic languages in Ukraine: Urum, Karay, Qrymchak in comparison with Gagauz	379
Два дискусивні питання з історії «малих тюркських мов України: урумської, караїмської, кримчацької у порівнянні із гагаузькою	
Ukrayna'da meskün Türk azınlıklarının lehçeleri olan Gagauzca, Urumca, Kırımçakça, Karayca'nın tarihinden iki konu üzerine	
39. Çağatayca'nın Ukrayna izleri: Kırımçaklar	388
Українські сліди чагатайської мови: кримчаки	
40. Kırım Tatarca ve Karamanlıca metinlerinde çözümleyici yapılar: yantümce	391
Аналітичні конструкції в кримськотатарській мові та караманлійських текстах: підрядне речення	
41. Karayca'nın Trakay ağzında Dîvânü Lügâti't-Türk'ten leksikler (14.-15. yy. Kırım Türkçesi rekonstrüksiyonuna katkı)	399
Лексика тракайського діалекту караїмської мови в Словнику тюркських мов М.Кашгарського	
42. Від літніх шкіл до постійного навчання: укладання підручників рідної мови для караїмів та урумів	406
How we could renew learning of mother languages in Ukraine: Karaim, Krymchak and Urum experience	
Yaz okullarından devamlı öğrenimine: Karayca ve Urumca ders kitaplarının hazırlanmasına dair	
43. Конфесійна термінологія немусульманських тюркських пам'яток гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків	420
Gagauzca, Urumca, Karayca, Kırımçakça metinlerinde dini terimlerinin mukayesesi	

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКО-ТЮРКСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ BÖLÜM 4. UKRAYNA – TÜRK KÜLTÜR İLİŞKİLERİ	441
44. «Історія Албанії» Агатангела Кримського як джерело тюркологічних студій Türkoloji araştırmaları için bir kaynak: Agatangel Kırımski'nin 'Kafkasya Albaniasının tarihi' elyazması	441
45. Batı Ukrayna – Polonya gezgin bir izlenimci gözüyle Anadolu: Jan Rostafínski, Autem i araba przez Anatolię Анатолія очима західноукраїнсько-польського автора- імпресіоніста подорожньої літератури: Ян Ростафінський 'Машиною та бричкою через Анатолію'	445
46. 1930 lerinin Haliçya (Polonya – Ukrayna) seyahatnamelerinde Güney Anadolu ve Antalya yöresi halkı Населення південної Анатолії та провінції Анталія в галицькій подорожній літературі 1930-х рр. (Польща-Україна)	450
47. Развитие востоковедения в Украине: опыт составления словаря деятелей украинского востоковедения Розвиток сходознавства в Україні: досвід укладання словника діячів українського сходознавства	459
Ukrayna'da Şarkiyatçılığın gelişmesi: 'Ukraynalı Oryantalistler Sözlüğü' derlemelerinden	
48. Узбецька мова та література у працях Агатангела Кримського Agatangel Kırımski'nin çalışmalarında Özbek dil ve edebiyatı	471
49. Ukrayna Milli İlimler Akademisi, A. Kırımski adına Şarkiyat Araştırma Enstitüsünün geçmişi ve bugünü Минуле, майбутнє та сьогодення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України	479
50. Українці та турки: близькі, але далекі Ukraynalılar ve Türkler: yakın fakat uzak	486
 ЛІТЕРАТУРА / KAYNAKÇA	 500

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

На протязі століть європейський дослідник розглядав землі Східної, Південно – Східної Європи та Причорномор'я як регіони, в однаковій мірі європейські та орієнтальні. Така думка, що виникла зокрема в зв'язку із дедалі більшим визнанням багатства та космополітизму регіону, що був колискою та батьківщиною великої кількості етносів, культур, мов. Тюркські мови і досі побутують в Причорномор'ї як державні (Туреччина) та як мови окремих анклавів населення, зокрема в Україні, на Балканах, в Бесарабії. Проте усвідомити місце цих мов в загальній схемі розвитку тюркської мовної сім'ї, слов'яно – та елліно-тюркських мовних контактах можливо, лише проаналізувавши наявний нині в руках лінгвіста матеріал у порівнянні із архаїкою мовних фактів, законсервованих в діалектах, а також писемних лінгвістичних пам'ятках. Саме цією об'єднавчою думкою проникнута ідея створення пропонованого на рецензію наукового збірника. Розпочавши дослідження в галузі тюркської діалектології, дослідниця практично паралельно захоплюється представленням певних питань історичного розвитку спостережених нею в діалектології мовних явищ. Вона виходить на складний рівень реконструкції мови, питомої для регіону. Така реконструкція дозволяє їй наблизити наукові уявлення про неживі тюркські, насамперед огузькі, мови Причорномор'я до реальності, звернути увагу на кипчацький компонент цих мов і перейти до опису та історичного порівняння тюркських мови кипчацької гілки. Зазначмо, що в Україні іще не було досвіду подібних до цього розробок як синхронного, так і діахронного плану з урахуванням набутоків як українських (А.Кримський, О.Пріцак, Я.Дашкевич), так і зарубіжних тюркологів.

Коло проблем, що порушені в серії тюркологічних нарисів Дриги І.М., торкається не лише суто лінгвістичних питань. Її щира зацікавленість регіоном дозволяє їй знаходити новий з накової точки зору матеріал у фольклорі (тюркські народні пісні), літературних текстах (оповідання Агмеда

Тиміша), а також історичних хроніках (Джиган-Нюма). Хотілося б відзначити, як ретельно дослідниця проводить поступовий текстологічний аналіз караманлійських пам'яток (листування Трифілія) від фонетики та морфофології до синтаксису та лексики, присвячуючи їм окремі розвідки.

Однією з найбільш важливих сторін збірника є предметна розробка теми караманлідіки як унікального зразку настільки рідкісних для тюркологів – фонетистів транскрипційних тюркських текстів, оперування лінгвістичним матеріалом і ставлення його в широкий міжнародний контекст побутування феномену караманлійської літератури, – теми, важливість та актуальність котрої лише тепер починає усвідомлюватися зарубіжними тюркологами, про що свідчить 1-й Всесвітній конгрес з проблем караманлідіки 09.2008 р.

Вдалим доповненням до збірника, що полегшує користувачеві пошук потрібної інформації, є об'єднання додаткових довідникових джерел у єдиний список літератури, створення іменного та географічного покажчиків.

Опублікування праць Дриги І.М. в галузі лінгвістичної тюркології та філології допоможе як українському, так і зарубіжному читачеві – фахівцю і шанувальнику тюркської культури значно розширити свої знання про багатий тюркський лінгвістичний, етнічний, культурний шар як в Україні, так і ближніх до неї регіонах – у Бессарабії, на Балканах, в Анатолії.

*Доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
НІНА КЛИМЕНКО*

Даний збірник наукових статей старшої наукової співробітниці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України Дриги Ірини Миколаївни підготовлений по результатах її десятирічної праці в галузі тюркської лінгвістики та філології. Метою збірника є об'єднання вийшлих у

періодичних виданнях різних країн та різними мовами досліджень, починаючи від тюркобалканської діалектології та, ширше, філології, а також опис специфіки розмовних та літературно-писемних тюркських мов в зонах фахового зацікавлення авторки – на Балканському півострові, в Україні та Туреччині – на різних етапах їх розвитку. Статті включають соціолінгвістичну, діахронічну та синхронічну структурні характеристики описуваних тюркських мов. Головна ідея видання полягає в тому, що опис усіх мовних явищ названих регіонів відбувається виходячи з конкретного текстового або польового лінгвістичного матеріалу, у співставлюваній формі, таким чином, формуючи базу для фронтального діахронічного опису історичних періодів існування тюркських мов причорноморського регіону.

Перший розділ збірника – «Турецька мова на Балканському півострові» – містить результати останніх та найбільш важливих її досягнень в тюркобалканській діалектології, аналіз окремих літературних текстів тюркських авторів з Балкан, прочитання османотурецьких написів балканського походження. Остання стаття розділу – «Балканська згадка урумів Приазов'я», присвячена рецепції Балкан в урумських піснях, – наче перекидає місток до другого розділу, присвяченого історії огузьких тюркських мов.

Окремий цікавий аспект збірника становить тематика найбільшого розділу збірника «Караманлідика», що один за одним поступово аналізує з лінгвістичної точки зору окремі тексти інтернаціональної конфесійної духовно-культурної тюркської спадщини, писаної грецьким письмом. Як відомо, ані діалектна, ані писемна фіксація турецької мови досі не є достатньою, а тому саме вивчення караманлідика різних місць походження та періодів сприяє виявленню саме фонетичних та морфологічних рис цієї мови на різних етапах розвитку.

Третій розділ збірника, присвячений тюркським мовам, що існували та існують на території сучасної України, висвітлює різноманітні проблеми

ареальних особливостей побутування питомої тюркської лексики (стослівника М. Сводеша), релігійної термінології, аналітичних структур на матеріалі писемної спадщини караїмів, кримчаків, гагаузів та урумів. Окреме місце в даному розділі зайняли статті, присвячені вивченню внеску Я.Р. Дашкевича та О.Й.Пріцака в дослідження історії літературних тюркських мов в Україні.

Останній, четвертий розділ наукового збірника складають культурологічні праці автора, покликані поглибити уявлення зарубіжних науковців – тюркологів про науковий доробок А.Кримського, турецьку тематику західноукраїнської подорожньої літератури, розвиток сходознавства в Україні та діяльність в цій царині Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України.

Статті збірника є типологічно обумовленими, достатньою мірою науково обґрунтованими та згрупованими за ареальним принципом. Бажаємо авторові подальших творчих успіхів.

*Доктор філологічних наук, професор
АЙДЕР МЕМЕТОВ*

ПЕРЕДМОВА

На протязі століть європейський дослідник розглядав землі Східної, Південно – Східної Європи та Причорномор'я як регіони, в однаковій мірі європейські та орієнтальні. Така думка виникла зокрема в зв'язку із дедалі більшим визнанням багатства та космополітизму регіону, що був колиською та батьківщиною великої кількості етносів, культур, мов. Тюркські мови і досі побутують в Причорномор'ї як державні (Туреччина) та як мови окремих анклавів населення, зокрема в Україні, Прибалтиці, на Балканах, в Бесарабії. Проте усвідомити місце цих мов в загальній схемі розвитку тюркської мовної сім'ї, слов'яно – та елліно – тюркських мовних контактів можливо, лише проаналізувавши наявний нині в руках лінгвіста матеріал у порівнянні із архаїкою мовних фактів, законсервованою в діалектах, а також писемних лінгвістичних пам'ятках. Саме цією об'єднуючою думкою просякнута ідея створення пропонованого увазі читача наукового збірника, створеного по результатах нашої десятирічної праці в галузі тюркської філології. Розпочавши дослідження в галузі тюркської діалектології, ми практично паралельно захопились представленням певних питань історичного розвитку спостережених нами в діалектології мовних явищ. Це спонукало до виходу на рівень реконструкції давніших етапів питомої для регіону мови. Така реконструкція дозволяє наблизити наукові уявлення про неживі тюркські (насамперед огузькі) мови Причорномор'я до реальності, звернути увагу на кипчацький компонент цих мов і перейти до опису та історичного порівняння тюркських мов кипчацької гілки. Зазначмо, що в Україні відчувається істотний брак досвіду подібних розробок як синхронічного, так і діахронічного плану з урахуванням набутків як українських (А.Кримський, О.Пріцак, Я.Дашкевич), так і зарубіжних тюркологів.

У сфері зацікавлення авторки перебувають тюркські мови та культури Циркумпонтійської зони (Причорномор'я): степової України та Молдови, Криму, Балкан, Малої Азії та Західного Кавказу. В роботі широко використовується польовий матеріал, зібраний авторкою в Україні (гагаузи Одещини, уруми Приазов'я, кримські татари, караїми, кримчаки Криму), Молдові, Литві, Румунії, Болгарії, Македонії, Сербії, Чорногорії, Косово, Греції, європейській та малоазійській території Туреччини, Сирії, значна частина котрого вводиться в науковий обіг вперше.

Присутність тюркських мов в циркумпонтійській зоні пов'язана із міграцією тюркських племен в 4 ст. н.е. через Північне Причорномор'я на Балкани та через Південний Кавказ та Малу Азію на Балкани. Протягом 14-19 століть вся циркумпонтійська зона перебувала під політичним, а головне, мовно-культурним впливом Османської імперії, що призвело до певної османізації як художньо-стилістичного стандарту писемно-літературних мов регіону. Автором вперше проводиться порівняльний аналіз мов даного

регіону з транскрибованих та транслітерованих грецькою, кириличною, латинською та арабською графікою текстів.

Збірник містить наукові праці, що стосуються специфіки найзахіднішої ділянки поширення тюркських мов на євразійському континенті та включає в себе дослідження таких тюркських мов, як: турецька (літературно-писемні транскрипційні тексти, румелійські та частково анатолійські діалекти), кримськотатарська (писемно-літературна та усна народна творчість), гагаузька (писемно-літературна), кримчацька (писемно-літературна та записи останнього носія), караїмська (кримський, галицький, тракайський діалекти), урумська (огузькі та кипчацькі діалекти).

Перший розділ збірника – «Турецька мова на Балканському півострові» – містить результати останніх та найбільш важливих її досягнень в тюркобалканській діалектології, аналіз окремих літературних текстів тюркських авторів з Балкан, прочитання османотурецьких написів балканського походження. Остання стаття розділу – «Балканська згадка урумів Приазов'я», присвячена рецепції Балкан в урумських піснях, – наче перекидає місток до другого розділу, присвяченого історії огузьких тюркських мов.

Проблемне коло, що піднімається в серії пропонованих тюркологічних досліджень, торкається не лише суто лінгвістичних питань. Специфіка регіону та польових досліджень дозволила нам відкрити широкий пласт нового з наукової точки зору матеріалу у фольклорі (тюркські народні пісні), літературних текстах (оповідання тюркобалканських авторів), а також історичних хроніках (Джихан-Нюма). Одне з найбільш важливих місць у збірнику посідає розробка теми караманлідіки – тюркської писемно-літературної мови грецькими літерами – як унікального зразку настільки рідкісних для тюркологів – фонетистів транскрипційних тюркських текстів, оперування лінгвістичним матеріалом і ставлення його в широкий міжнародний контекст побутування феномену караманлійської літератури, – теми, важливість та актуальність котрої лише тепер починає усвідомлюватися зарубіжними тюркологами, про що свідчить щойно проведений з блискучим успіхом 1-й Всесвітній конгрес з проблем караманлідіки, що відбувся у Нікосії (Південний Кіпр) у вересні 2008 р.

Хотілося б відзначити, що поступово та поетапно проведений текстологічний аналіз караманлійських пам'яток (листування Трифілія) від фонетики та морфофонології до синтаксису та лексики дозволяє шар за шаром відкривати багатство та специфіку розмовних та літературно-писемних тюркських мов в зонах нашого фахового зацікавлення – на Балканському півострові, в Україні, Прибалтиці та Туреччині – на різних етапах їх розвитку. Статті включають соціолінгвістичну, діахронічну та синхронічну структурні характеристики описуваних тюркських мов. Головна ідея видання полягає в тому, що опис усіх мовних явищ названих регіонів відбувається виходячи з конкретного текстового або польового

лінгвістичного матеріалу, у співставлюваній формі, таким чином, формуючи базу для фронтального діахронічного опису історичних періодів існування тюркських мов причорноморського регіону.

Тому тематика найбільшого розділу збірника «Караманлідика», що один за одним поступово аналізує з лінгвістичної точки зору окремі тексти інтернаціональної конфесійної духовно-культурної тюркської спадщини, писаної грецьким письмом, становить один з найважливіших аспектів нашого дослідження. Як відомо, ані діалектна, ані писемна фіксація турецької мови досі не є достатньою, а тому саме вивчення караманлідіки різних місць походження та періодів сприяє виявленню саме фонетичних та морфологічних рис цієї мови на різних етапах розвитку.

Третій розділ збірника, присвячений тюркським мовам, що існували та існують на території сучасної України, висвітлює різноманітні проблеми ареальних особливостей побутування питомої тюркської лексики (стослівника М. Сводеша), релігійної термінології, аналітичних структур на матеріалі писемної спадщини караїмів, кримчаків, гагаузів та урумів. Окреме місце в даному розділі зайняли статті, присвячені вивченню внеску Я.Р. Дашкевича та О.Й.Пріцака в дослідження історії літературних тюркських мов в Україні.

Останній, четвертий розділ наукового збірника складають наші культурологічні праці, покликані поглибити уявлення зарубіжних науковців – тюркологів про науковий доробок А.Кримського, турецьку тематику західноукраїнської подорожньої літератури, розвиток сходознавства в Україні та діяльність в цій царині Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України.

Збірник доповнює єдиний список літератури, до якого зведено усі додаткові джерела, а також іменний та географічний покажчики. Це полегшує користувачеві пошук потрібної інформації у тексті. Сподіваємось, що, прочитавши цей збірник, український і зарубіжний читач – як фахівець, так і шанувальник тюркської культури – матиме змогу значно розширити свої знання про багатючий тюркський лінгвістичний, етнічний, культурний шар як в Україні, так і ближніх до неї регіонах – в Бессарабії, на Балканах, в Анатолії.

Висловлюємо свою щирю подяку за допомогу у підготовці даної праці та поради нашим керівникам та науковим рецензентам – проф. др.філол.н. А.М. Меметову з Сімферополя та елліністові, чл.-корр., проф. др. філол. н. Н.Ф.Клименко. Хотілося б висловити щирю вдячність нашим попередникам у студіях історії огузських мов – нашій натхненниці, котрій ми зобов'язані появі самої ідеї наших досліджень, ретельній науковій редакції наших книг та багаторічній кропіткій праці у галузі історичної тюркської лінгвістики – проф., д.філол.н. Груніній Е.О. з Москви; а також поради та незамінному керівникові нашої роботи в царині караманлідіки проф., др.філол.н. О.М.Гаркавцеві з Алмати, – з ідей книг котрих ми постійно мали

надзвичайну користь. Авторка користується нагодою, щоб висловити свою вдячність усьому Алтайському Лінгвістичному Товариству Південної Кореї за організацію та можливість проведення в Україні та Литві спільних українсько-корейських студій тюркських мов та фронтального польового запису носіїв мов за допомогою передового технічного обладнання, і зокрема своєму корейському колезі – тюркологу др. Лі Йонг Сонг. Проте відомо, що польових студій в лінгвістиці не існувало б без носіїв цієї мови, ми висловлюємо свою подяку насамперед великому числу носіїв тюркських мов та наших інформаторів, що витрачали свій час і зусилля, не один рік ділючись із нами скарбами мовної спадщини свого народу, перед якими ми відчуваємо себе в неоплаченому боргу: кримчаків Д.І.Ребі, караїмам Л.І. Шугуровій, А.З. Зарахович, Д.М. Ель з Криму; Л. Фіркович, Ю. Фірковичу, Ш. Юхневичу, М. Лавріновичу, М. Зайончковському з Литви; урумам В.І. Кіору, К.Г. Сидорову, М.Х. Корочевій, гагаузам Ф.І. Арнаут, балканським туркам міст і селищ Добруджі, Кирджалі, Пріштїни та Прїзрена та багатьом іншим. Ми вдячні також нашим колегам – тюркологам та керівникам за мудрі наукові та дружні поради та фінансову підтримку у здійсненні польових студій – В. Остапчукові (ун-т Торонто), О. Галенку (Ін-т історії НАН України); а також колгам – співробітникам та керівництву Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України та кафедри тюркології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка. Нарешті, ми щиро вдячні спеціальному кореспондентові РІА Кожемякіну М.В. за організацію та усіляку підтримку наших наукових подорожей по Балканах та науково-дослідницької роботи.

РОЗДІЛ 1. ТУРЕЦЬКА МОВА НА БАЛКАНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ BALKANLARDA TÜRKÇE

1. *МОВИ БАЛКАНСЬКИХ ТЮРКІВ ЧИ БАЛКАНОТУРЕЦЬКА МОВА?*¹

The Languages of the Balkan Turks or the Balkan Turkish?

The present article is concerned with the definition in terms of linguistic Turkic Balkan Studies and concentrates on its semantics in different national traditions. It gives a short analytical survey of the main modern completed bibliography on the topic, and by the way of concluding the overall discussion of drawing any clear line between the two dialect zones in the region, it shows, that it may be useful to eliminate a number of explanations, which are still maintained. The result of this approach is presented in divining the development of Balkan Turkish into six periods and clearing their status up at a point in the beginning of XXI cent. The conclusions clarify the ways of development and differentiation of Rumelian Turkic dialects, enable to reconstruct the history of Turkish in the region. It is derived from the analysis that the dialects were unified to so called “Balkan Turkish”, which seems to be establishing under the influence of information globalisation process during the last period, 1980-ies – up to now. But it is necessary to note, that unlike this period, while taking into consideration the Rumelian Turkish dialects’ development from 14th century, one should examine a great amount of regional Turkish dialects as a historical phenomenon.

Balkan Türklerinin lehçeleri mi Balkan Türkçesi mi?

Makalede, *Balkan / Rumeli Türk lehçeleri / Balkan Türkçe / Rumeli Türkçe ağızları* gibi terimlerin farklı dilcilik ekollerince nasıl tanımlanıp kullanıldığı değerlendirilmekte olup bu konudaki son araştırmaların tahlili üzerinde durulmaktadır. Sözkonusu bölgeyi başlıca iki ağız grubuna ayıran sınırlar hakkındaki tartışmalara esas olan özelliklerin son dönemlerde ortadan kalkmış olduğuna, XXI.yy. başı itibarıyla Rumeli Türk lehçelerinin tarihinde altı dönemin yaşanmış olduğundan bahsetmek mümkün olduğuna dikkat çekilmektedir. 1980li yıllardan bugüne kadar süregelen son dönem içerisinde küreselleşme süreçlerinin etkisiyle ayrı Türk ağız ve lehçelerinin homojen bir dile yer vermekte olduğu göze çarpmaktadır. Aynı zamanda Rumeli Türkçe ağızlarının XIV. yüzyıldan beri tarihi gelişimine bakıldığında onları tarihsel bir olgu olarak kabul etmek, bölgede iz bırakmış gerek ağız gerekse lehçelerin geniş yelpazesini hesaba katarak araştırmak doğru olacağı düşünülmektedir.

¹ Опубліковано у: Східний світ. – К., №2, 2004. – С. 149-161.

Незважаючи на те, що на сьогоднішній день було проведено низку досить предметних студій, пов'язаних з розмовними тюркськими діалектами на Балканському півострові, і не дивлячись на всю важливість даної проблеми як для світової тюркології, так і для балканістики, дане питання так і не дістало достатньою мірою вичерпної відповіді. Сьогодні енциклопедичні тюркологічні довідники визнають, що “в цілому мови балканських тюрків (м.б.т.) вивчені допоки фрагментарно, що ускладнює узагальнююче їх дослідження на нинішньому етапі розвитку балканської тюркології” [Покровская 194].

Після досліджень запропонованого питання протягом 1997 – 2003 років я дійшла наступних міркувань, що відображають появу, історичний розвиток тюрко балканських (інакше, румелійських) діалектів, сучасний їх статус.

Визначення термінів тюркобалканської діалектології. На початковому етапі роботи слід визначитися з термінами, які зустрілися мені в процесі перекладу літератури за темою й пояснюються насамперед відмінностями у різномовних та різних етнічних традиціях дефінування. Це, насамперед, розуміння того, що визначальним атрибутом мови, на відміну від діалекту, є створена на ній література, і за відсутності літератури ми маємо розглядати не мову, а діалект.

Діалект — я розумію його як різновид мови по відношенню до мови літературної, вживаний більш чи менш обмеженою кількістю осіб, пов'язаних тісною територіальною спільністю, які перебувають у постійному і безпосередньому мовному контакті [Ахманова 1969, 131]. Територіальний діалект — діалект, розповсюджений в певній місцевості. Етнічний діалект, або етнолект, — різновид мови, властивий певній етнічній групі. Хотілося б зауважити, що поняття територіального і етнічного діалекту розрізнено з огляду на можливу поліетнічність носіїв одного діалекту. Діалект літературний — один з діалектів мови, що був покладений в основу літературної мови. Говірка — великий підрозділ мови, що об'єднує групу говорів, пов'язаних між собою рядом спільних явищ, відсутніх в інших говорах. Різновидом говірки є племінна говірка — говірка, що об'єднує етнічні діалекти на відміну від територіальних [Ахманова 1969, 253]. Говір — різновид мови по відношенню до діалекта, використовуваний у спілкуванні невеликим територіально пов'язаним колективом [Ахманова 1969, 378]. Регіональний (локальний) варіант мови, калька з англ. Variant (sub-system) of a language, т.с. різновид, підсистема мови — будь-який підрозділ мови: діалект, говірка, говір, ідіолект тощо. Ідіолект, індивідуальна мова, індивідуальний говір — сукупність індивідуальних – професійних, соціальних, територіальних, психофізичних і т.п. особливостей, які характеризують мовлення даного індивіда; індивідуальний різновид мови. Під ідіолектом можуть також розуміти сукупність мовленнєвих утворень, породжених в процесі діалогу двома мовцями за одиницю часу [Ахманова 1969, 165].

(Тюркобалканський) мовний матеріал — сукупність мовних у випадку писемної та мовленнєвих у випадку усної мови засобів: мовних одиниць, моделей побудови, інтонаційних контурів і т.п., використовуваних в мовленні для вираження різних видів змісту, передачі рвизноманітної інформації. Завдяки різноманітності семантики мовного матеріалу досягається їх взаєморозрізнення, вони набувають індивідуальних граничних валстивостей на рівні словосполучення, речення, тексту [Ахманова 1969, 216, 452].

Мовний субстрат [Лингвистический... 1990, 497] — сліди переможеної мови у складі мови – переможіці внаслідок мовної взаємодії. Близько до терміна стоїть і суперстрат — сліди мови прихідців у складі мови корінних мешканців; адстрат — вид двомовності, спричиненої тривалим співіснуванням різних мов на тій же території.

Тюркобалканські га- та ка- діалекти — поділ тюркських діалектів на Балканах за класифікацією М. Моллової, в основу якого покладений принцип озвінчення глухого анлаутного приголосного (консонантний критерій).

Тюркобалканські е- та а- діалекти — інший поділ тюркських діалектів Балкан М.Моллової, в основі якого лежить наявність одного фонетичного варіанту з голосним -е- або кількох варіантів як з передньо-, так і задньоязиковими варіантами.

Слід також конкретизувати позицію даної статті щодо винесеної у назву дефініції “балканотурецька мова”. Я прагну встановити, наскільки і в яких випадках правомірним є використання означених понять в кожному конкретному випадку незалежно від тієї або іншої національної традиції номінацій. Скажімо, вже тепер зрозуміло, що, говорячи про район Деліорману, мова повинна йти про етнолекти одного територіального діалекту, якщо йдеться про одну мову, утворену протягом 20 ст. злиттям елементів турецької, татарської та гагаузької мов, і три територіальні діалекти у випадку, коли йдеться про відмінні мови.

Дослідження румелійських діалектів розпочинається від Димітра Гаджанова, що здійснює подорож по містах Герлово і Тозлук і збирає дані у два звіти по дослідженню північно-болгарських діалектів [Gadjanov 1911, 1-15], ролі тюркського елементу в мові, культурі та способі життя Північної Болгарії, а результати опису опубліковує у 1911 р. у Відні [Gadjanov 1912, 1-8]. Незважаючи на те, що В. Г. Гузєв на підставі досліджень турецького діалекту села Крепча ілю Тирговіште 1962 р., виявивши особливість афіксу теперішнього часу, а також випадіння звука [p], критикував класифікацію місцевих діалектів Д.Гаджанова, його зібрання 1910 – 1911 рр. з точки зору цінності зібраних матеріалів, що на них надалі проводились діалектологічні дослідження, зберігають значення. Разом з тим, не дивлячись на дворазові теренні відрядження Гаджанова, він крім двох загальних виступів не наважився надати детальної інформації про свої поїздки.

В дослідженнях тюркобалканської філології чималу роль відіграли також дослідження по тюрках Болгарії: це студії говора Родоп А.Тодорова [Тодоров 1904], спеціальна студія А.М.Селищева, присвячена слов'янським діалектам, в якій він згадує і їх тюркський компонент [Селищев 1911].

За колосальними за обсягом зацікавлення дослідженнями Т. Ковальського вважають законодавцем вивчення питання лінгвістичної турецької присутності на Балканах. Ковальський вперше поставив проблему 10.09.1931 р. в Лейдені на XVIII. Міжнародному Конгресі сходознавців, де зазначав, що тюркська локальна присутність на Балканах головним чином позначилась на мові, популярній літературі і мистецтві, проте з року в рік зникає. У працях Т.Ковальського вивчаються як тюрко-османські діалекти загалом [Kowalski 1934, 968 – 988], так і, предметно, вперше описані на матеріалі польових записів етнографічні реалії [Kowalski 1938/9, 66-80] та діалекти Добруджі [Kowalski Compte – rendu... 1938, 7-12], дано перший предметний системний опис діалектів турецької мови Північно – Східної Болгарії [Kowalski 1949, 477-450; Kowalski 1933], належну увагу також приділено турецьким народним загадкам [Kowalski 1919, Kowalski 1932], пісням [Kowalski 1916] та оповідкам [Kowalski 1925] як Анатолії, так і Болгарії, і Македонії [Kowalski 1926].

Окремо слід відзначити праці М. К. Дмитрієва, що фактично заклав основи російської тюркобалканістики: це і дослідження сербсько-турецької [Дмитриев 1928, 17-22], і болгарсько-турецької мовної взаємодії [Дмитриев 1927, 210-215]; увага до досягнень боснійської тюркології [Дмитриев 1926] і використання матеріалів гагаузької мови для порівняння [Дмитриев 1962]; особливе місце в його спадщині посідають порівняльні діалектологічні роботи [Дмитриев 1934] й історичні реконструкції [Дмитриев 1962]; крім того, вченим створено опис фонетики турецької мови караманли [Дмитриев 1928 – 1930], де відзначено його історичну спорідненість з тюркобалканськими фонетичними рисами. Тюркобалканістичну школу М.К.Дмитрієва в Росії продовжив В.Г.Гузев, спеціаліст зі староосманської мови [Гузев 1979], який описав турецький говір північних Родоп [Гузев 1962].

Досить великий доробок має один з класиків тюркобалканістики Ю. Немет. Ним створено класифікацію розподілу тюркомовного населення Болгарії [Németh 1956 – 1958], найбільш повну монографію по тюрках м. Відін [Németh 1965], серію статей по їх говорах [Németh 1940], зокрема, фонетичних змінах [Németh 1951-52], етнографії [Németh 1950, Németh 1948], звичаєвості та реаліях етнічної історії [Németh 1962]. Крім того, саме Ю. Немет чи не єдиний вивчив сліди тюркомовної присутності в Албанії [Németh 1961], а також студіював окремі авторські тексти [Németh 1952] і записи [Németh 1956], тексти, присвячені паломництву [Németh 1952], й описав тюркомовні тексти угорського походження з 17 ст. [Németh 1970].

На окрему увагу заслуговує тюркобалканістичний доробок Г. Хазаї, що займався актуальними питаннями опису [Хазаї Принос... 1960] та класифікації діалектів [Хазаї 1964] і здійснював при цьому реконструкцію фонетичних рис, не останньою мірою спираючись на дані транскрипційних пам'яток [Хазаї 1966], і, зокрема, писемних турецьких пам'яток, написаних кирилицею [Hazai Monuments... 1960, Hazai 1962, Hazai Kiril...1960, Hazai Kiril harfleriyle...1966]. Хазаї вивчає розподіл тюркомовного населення Македонії [Hazai Beitrage... 1960] та родопські тюркські діалекти [Hazai 1959, Hazai Rodop... 1960, Hazai Textes... 1960], що дозволяє йому доповнити наявні знання про історію як окремих балканських [Hazai Contributions à l'histoire... 1961], так і всіх румелійських [Hazai 1988, Hazai Rumeli... 1960] та османотурецьких діалектів [Hazai Contribution... 1964]. Окремо стоїть його студія османотурецької мови на стан 17 ст. [Hazai 1973], переклад османотурецької частини трьохмовного путівника з Салонік [Hazai Über... 1961] і нотатки щодо відношень слов'янських та тюркських мов на півострові [Hazai Remarques... 1961].

Не меншу контрибуцію в розвиток тюркобалканістики в Добруджі зробив Владімір Дрімба, спеціаліст і автор класифікації говорів як турецької [Drimba 1968], так і решти тюркських мов Добруджі — татарської [Drimba 1970], гагаузької [Drimba 1963] тощо. Увагу автора привернув саме добруджанський тюркський мовний компонент [Drimba 1967], всебічне вивчення якого виявилось неможливим без дослідження структурних зв'язків між різносистемними мовами в межах Балканського півострова [Drimba 1948]. Він також використовував транскрипційні тексти А. Панна [Drimba Surce românești... 1962], матеріал фольклорних записів (татарських загадок Добруджі) [Drimba 1976], румунські мовні джерела до історії діалектів [Drimba Surce românești... 1962, 1963].

В Болгарії традиції вивчення тюркобалканських діалектів — так званих “га”-діалектів [Моллова 1963, Mollova 1962], “е”-діалектів [Mollova 1978], східнородопських діалектів [Моллова 1974], — було продовжено Мефкюре Молловою та Ризою Молловим. М. та Р. Моллови створили фактично власну термінологію та погляд в класифікації рис тюркських мов на Балканах і сліди, що лишили по собі тюрки в регіоні [Mollova Croyances... 1969]. У фонетиці М.Моллова вперше визначила специфіку початкових гуттуралей турецької мови Родоп [Mollova Les gutturales... 1960], в сфері морфології вона описала семантику кількох граматичних категорій [Mollova 1964], зокрема, майбутнього часу в турецькій мові [Mollova Le futur... 1962]; нею перекладено також турецькі кириличні писемні пам'ятки [Mollova 1989, Mollova 1968]; їй належать статті про лексичну структуру діалекту [Mollova 1971] та деякі окремі міжмовні балканські лексичні паралелі [Mollova 1967], не лише на болгарському, але й румунському мовному матеріалі [Mollova 1965]. Як було встановлено, східнородопський говір має визначальне

значення не лише для тюркобалканістичної класифікації, але й для славістики [Mollova, Mollov 1966].

Представниками болгарської школи і колегами тюркологів Моллових Г. Мемовою, Е.Боевим, Х. Рустемовим – Далли було визначено методологію польових досліджень з тюркської регіональної лінгвістики [Боев 1962], вивчено особливості татарської тюркської діалектної системи у м. Варна [Боев 1964] та в Болгарії в цілому [Боев 1971], але знову-таки основну увагу тюркологів зосереджено та східнородопських [Боев 1975, 1976] турецьких говорах і говорах Північно-Східної Болгарії [Dallı 1991].

Турецьку мову македонського походження вивчав, насамперед, Я. Екманн: це студії говорів с.с. Дінлер [Eckmann 1960], Куманова [Eckmann Kumanova... 1962]; окрему частину У.Яшар – Настевої збірки по етнічних мовах Гостіварського краю присвячено саме турецькій мові [Яшар – Настева 1970]. Я. Екманном досліджено також турецьке населення і турецький діалект м.м. Варна [Eckmann 1941], Разград [Eckmann 1950], порівняно його з турецьким діалектом м. Едірне [Eckmann The Turkish dialect... 1962]; в межах діалектології європейської частини Туреччини [Eckmann, Mansuroğlu 1959] вивчено окремі фонологічні риси в системі приголосних [Eckmann 1953]. Чималу допомогу у з'ясуванні історії тюркобалканських діалектів надало йому вивчення караманлійського турецького діалекту на матеріалі караманлійської літератури [Eckmann 1964].

Не менш розважливо і всебічно представлено тюркобалканський мовний матеріал у Ш.Какук [Kakuk 1956]: це і студії населення, фольклору, окремих граматичних категорій турецьких діалектів Західної Болгарії [Kakuk 1960] (м. м. Кюстенділ [Kakuk Türkische Volksmärchen... 1961], Міхайловград [Kakuk Die türkische Mundart... 1961], і говору та турецьких текстів Центральної Болгарії [Kakuk Le dialecte... 1958, Kakuk Textes... 1958], і османотурецьких запозичень з поезії в угорську мову [Kakuk 1955].

Лінгвістичні дані по турецьких діалектах о. Кіпр, який не входять в регіон дослідження географічно, взято до уваги в даному дослідженні через кілька причин: по-перше, ланка турецького Кіпрського діалекту лишається однією з найбільш неопрацьованих в тюркській діалектології досьогодні; по-друге, його студії належать дослідникам, що працювали над румелійськими діалектами Західної Фракії (Греція), — Г.Ерен, Ер.Сарачоглу. По-третє, з огляду на історію кіпрських тюркських заселень і численних міграцій, виявляється, що діалектні дані, зібрані на острові, є важливим джерелом як до тюркобалканської, так і тюркської діалектології загалом [Egen 1971]. Вивчаючи кіпрські тюркські народні загадки [Egen 1960], населення та мову [Egen 1963, 1964], Г.Ерен на основі порівнянь сягає міркувань про історичне походження діалекту та його носіїв. Його студії продовжує Ер. Сарачоглу, чий описи кіпрські турецької народної літератури, фольклора [Saraçoğlu 1989], структури розмовної турецької мови та зібрання текстів і словник лишаються найбільш повними донині [Saraçoğlu 1992].

Тут лише коротко слід зупинитися на доволі розлогих студіях гагаузької мови Г.А.Гайдаржі [Гайдаржи 1973, Гайдаржи 1981], проте найбільш повний опис гагаузької мови має монографія Н.Озкян [Özkan 1996], а побутуванню та історико – етнічним факторам формування діалектів гагаузької мови на Балканському півострові присвячено спеціальну увагу Л.А.Покровської [Покровская 1968, Покровская 1983]. Остання завдяки даним гагаузької мови отримала досить повну картину взаємодії румелійських діалектів та іншосистемного (слов'янського) мовного оточення [Покровская 1977].

Дослідження татарських діалектів на Балканах проводяться як у дескриптивному плані, так і з огляду на порівняння з османотурецькою, кримськотатарською й волзькотатарською мовами (Е. Боев, В.Дрімба, М.К.Дмітрієв, Мамут Енвер [Enver 1975, Enver 1968]). Обсяг даної розвідки не дозволяє приділити належну увагу бібліографії як кримськотатарської, так і волзької татарської мови, що мають своїх дослідників (відповідно з кримськотатарської Б.Чобанзаде [Чобанзаде 1925], А.Самойлович [Самойлович 1916], А.Меметов [Меметов 1997], С. Изидінова [Изидинова 1996], Е.Севортян [Севортян 1966], Г.Дерфер [Doerfer 1959], з волзької татарської В.А.Богородицький [Богородицкий 1934], В.А.Гордлевський [Гордлевский 1927], М.Рясянен [Räsänen 1923], І. Бургардт [Burghardt 1945] та інші).

Відтак, підсумовуючи бібліографічний огляд, зауважу, що, як стало видно, на даний момент не існує не тільки вичерпного опису тюркобалканських діалектів, — не існує також жодної історії тюркських мов регіону. Поруч з історичними граматиками тюркських мов Е.О.Груніної [Грунина 1991], колективу Інституту мовознавства РАН [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (СГИТЯ) 1984, 1986, 1988, 1997, 2001], історичної граматики османотурецької мови Ф.К.Тімурташа [Timurtaş 1995], зібрань по історичних тюркських говірках, підготованих М.Акалином [Tarihî Türk Şiveleri 1979], та ін., існує єдина відома історія турецької мови А.Джафероглу [Saferoğlu 1964], яка, втім, звертає увагу на історичні періоди в розвитку тюркських діалектів Середньої Азії, проте не передбачає включення в історію мови тюркобалканського компоненту. Разом з тим, встановлення більш-менш повної картини тюркської мовної присутності на Балканському півострові як в синхронічному, так і в діахронічному зрізі стане можливим лише при залученні всього згаданого матеріалу як з діалектології, тюркської та балканської лінгвістики, так і з тюркської історії, османістики, при використанні достатньої кількості міжмовних та тлумачних словників, оскільки походження окремих діалектних форм лишається затаємненим. Повна та справді наукова класифікація тюркських балканських діалектів з врахуванням їх історичного розвитку стане можливою лише після вивчення всіх без винятку районів побутування мови. Шляхом до цього мусить стати створення окремих монографічних робіт по різних ділянках регіону. На момент завершення цього дослідження попередня класифікація

виглядає у наступний спосіб: 1. Західні балканські тюркські говори (ка-говори, е-говори). 2. Говори Мізії й Фракії. 3. Східні тюркські говори Деліорману, східних Родоп, Герлово, Тузлука, Варни, румунської Добруджі (три перехідні зони) та Кіпра (га-говори, а-говори). 4. Говори Середніх Родоп та юрюків.

Однак слід одразу зауважити, що на момент початку ХХІ століття проведені на початку або в середині ХХ століття класифікації себе в більшості випадків не виправдовують. Класифікація М.Моллової на га-діалекти та ка-діалекти мала на увазі символічне відображення східної та західної румелійських діалектних зон. Проте приклади засвідчили, що в говорах східної зони (га-діалекти) спостерігаються також явища зворотньої зміни початкового /g/ на /k/, що відбулась під впливом сусідніх не – східних говорів. Відтак, сьогодні науково коректним буде вести мову не про га-діалекти, а про залишки га-діалектів на балканському сході.

Історичне коріння тюркських говорів Східних Балкан тягнеться в Анатолію; це Північно – Західна Анатолія (іль Кастамону для Тузлука, Амасья, Анкара для Деліорману та сучасний Караман для Добруджі). Для Західних Балкан історичну батьківщину тюркських мов слід шукати в анатолійських ілях Сарухан, Коджалі, Джанік. Район сучасних міст Йозгат, Токат, Сівас, Конья, судячи з усього, був батьківщиною говорів Адакале, Відіна, Казанлика, Македонії. Південні Балкани населяють вихідці з Трапезунду, Кайсері, сучасних Кахраманмараша та Газіантепа, та конійці. Загальний висновок — основи румелійської діалектної системи принесли з собою і заклали вихідці з анатолійського півдня. Коріння ж турецької мови Деліорману і гагаузької мови Добруджі походять іще, очевидно, від печенігів північним напрямом, через степи Південної Русі респ. сучасної України, з Середньої Азії від ХІ століття (1055 – 1064 рр.).

Тюркські мови на півострові були розподілені таким чином: турецька мова розповсюджена в Болгарії, Румунії, Югославії, Греції (Західній Фракії). Гагаузька мова побутує в Північно – Східній Болгарії районів Деліорман і Добруджа, а також в Південно- Східній Румунії району Добруджа. Кримськотатарською мовою користуються в Північно – Східній Болгарії та румунській Добруджі.

Лінія, що є кордоном між виділеними західною та східною зонами румелійських діалектів, проходить від міста Лом на Дунаї, на схід від міст Враца, Софія, Самоков, надалі повертає на захід та проходить південніше від міста Кюстенділ до узбережжя Егейського моря. Східна діалектна зона розповсюджена не щільним масивом, а являє собою ділянки на карті від Середньої Румунії вздовж Добруджі, західного чорноморського узбережжя, Південної Болгарії до європейської частини Туреччини й північносередземномор'я. Західна румелійська діалектна зона виходить за межі Болгарії, охоплює Південну Македонію [карта 1].

Критерієм для розрізнення двох зон стали фонетичні показники: поперше, це озвінчення анлаутного глухого приголосного /к/ до /г/ в західній зоні та збереження глухого /к/ в східній. По-друге, порушення закону сингармонізму як в основах, так і в афіксах у випадках одноваріантної вимови з /е/ у західній зоні та трьохваріантній вимові з /е/, /а/ та /д/; єдиного ауслатного фонетичного варіанта /і/ на заході та збереження чотирьох варіантів /і/, /і:/, /у/ та /ü/ на сході. Крім того, в західних румелійських діалектах відбувається перехід ауслатного /і/ в /і/, стягнення дуративу з багатоваріантного /уог/ до /у/, а також зберігається інтервокальний дзвінкий /г/.

Зона функціонування гагаузької мови на Балканах охоплювала Варну та Русово в Болгарії, Плоешті, Суліну в Румунії. Гагаузькі говори м. Варна та Деліорману відрізнялись від молдавських та українських гагаузьких говорів через те, що після переселення в XIX ст. балканські гагаузькі меншини зазнали турецької асиміляції. Кримськотатарська мова мігрантів з Криму на Балканах була представлена з середини XIX ст. в Болгарії та Румунії (Констанція – Меджидіє, Варна, Пазарджик). На території півострова були представлені всі три кримськотатарських діалекти – ногайський, татарський і татський, причому румунська Добруджа представляла південнобережний діалект, Східні Балкани — кипчацько – полонецькі риси, а в Середніх Балканах – татарський діалект мови, — проте внаслідок значної тюркізації відбулось ущільнення в бік татарського діалекту, асиміляція під впливом турецької мови та уніфікація всіх трьох діалектів.

Варто виділити фонетичну діагностуючу рису мови — присутність етимологічного старого /-ä-/ на місці літературної норми. Цей етимологічний голосний присутній в говорах східної румелійської діалектної зони, носії якої мають північно – кочове походження. Кримськотатарський північний діалект на Балканах (Добруджа) також засвідчує цей голосний. В міжрегіональних тюркських реконструкціях голосний визначають як наслідок збереженого /а/ чи засвоєного старого татарського /-а-/. Немет визначає його в староугорських текстах; він же спостережений для Західної Болгарії в палатальному оточенні (Відін) і повторюється у М.Рясянена. Таким чином, характер голосного має праогузький статус, тобто іще раз підтверджує тезу про східноанатолійську першооснову староосманської мови та походження західних балканських переселенців. В центральноанатолійських говорах цей приголосний представлений менше, а відтак він трапляється дуже спорадично і в говорах східної румелійської зони.

Явища палаталізації, засвідчені в західних балканських діалектах та кримськотатарському діалекті Адакале, та підняття огублених за рядом утворюють намальовану Ю.Неметом так звану підкову, яка може бути розташована на цілому півострові. В ареальній лінгвістиці відомо, що така форма свідчить про архаїчний та дуже первинний щодо всієї території характер зміни. Таким чином, даними тюркобалканської діалектології можна

підтвердити припущення відносно доосманського заселення тюрками з татарськими рисами фонетики території Балканського півострова.

Створена картина побутування визначних рис койне регіону свідчить про загальну детюркізацію мови, градієнтне розповсюдження більшості конструкцій та стирання рис і уніфікацію окремих діалектів. Діалектний же розвиток протягом другої половини XIX та XX століть характеризував рух до спрощення турецької мови та вливання в неї гагаузьких та кримськотатарських діалектів, ідентичний процесові в метрополії з анатолійськими та західними діалектами, проте, на відміну від анатолійської розмовної мови, місцеву розмовну тюркобалканську мову в умовах полілінгвізму творять міжмовні коктейлі. Цікаво, що за таких умов для балканотурецької прагматичні розрізнення кодують правила інверсії і місця логічного наголосу, а граматичні розрізнення, в свою чергу, кодують морфологічні правила.

Тепер ми маємо право уточнити тюркобалканську діалектну термінологію. Тюркобалканський мовний матеріал по відношенні до літературної мови дійсно слід визначати як діалектний. Він не може бути окремою “балканською” чи подібною мовою, оскільки не має принципово відмінної мовної структури від мови турецької метрополії. Проте це – і не один діалект: матеріал не характеризується ні тісною територіальною спільністю (окремі анклавні носії розкидані по всій території півострова), ані постійним та безпосереднім мовним контактом їх носіїв. Сталий тюркський мовний контакт з'явився на півострові лише після розпаду так званих соціалістичних систем в останні десятиліття минулого століття разом з процесами інформаційної глобалізації, вивчення впливу яких на діалектний матеріал аж ніяк не є метою даної роботи. Відтак, йдеться як мінімум про різні діалекти однієї турецької мови.

Тюркобалканські діалекти є діалектами територіальними, оскільки їх розрізнення відбувається по окремих компактних територіях. Проте на даний момент вони не можуть мати статус етнічних діалектів, з огляду на масові міграції носіїв протягом ста п'ятидесяти років та урбанізацію. Здається, що ці діалекти мали статус етнічних практично до середини XX століття і другої світової війни, і принаймні були такими в XIX столітті. Проте на початок століття XXI впевнено говорити про міжетнічне розшарування та накреслити лінії етнічного тюркського розподілу на півострові мені здіється малоймовірним. Номінативним виходом для цієї тюркобалканістичної проблеми здіється досвід подібних номінацій в турецькій лінгвістичній традиції, в решті випадків для тюркської діалектології не завжди справедливий. Турецька діалектна школа має традицію називати всі тюркські мови одним іменем Türkçe: мову метрополії вона відповідно іменує як Türkiye Türkçesi (турецька мова Туреччини), а решту тюркських мов – турецькою мовою, наприклад, гагаузів (Gagavuz Türkçesi), Балкан (Balkan Türkçesi), азербайджанців (Azəri Türkçe), кримських татар (Kırım Tatar

Türkçesi) тощо. Якщо, повторюю, у випадку тюркських мов у носіїв іншої, ніж турецька мова метрополії, є серйозні застереження щодо цієї традиції, то у випадку румелійських діалектів ця умовна номінація може виявитись примирюючою та рятівною. Отже, є підстави називати тюркську мову, що побутує на момент початку XXI століття на півострові, з усіма її діалектними відмінностями (відмінностями румелійських діалектів) балканотюркською, the Balkan Turkic language, Balkan Türkçe.

Говорячи про етнічний та “понадетнічний” характер понять і термінів в цій книзі, приходить час дати свою спробу періодизації тюркобалканських діалектів, враховуючи при цьому дані як діалектології, так і міжтюркських регіональних реконструкцій.

Для створення тюркобалканської діалектної періодизації численна філологічна література використовувала й продовжує використовувати поруч зі встановленням фонетичних та граматичних міжмовних відповідників генеалогіну класифікацію, що ґрунтується на класифікації мов по компаративістичних показниках. При цьому отримані й покладені в основу періодизації дані можуть виявлятися як архаїчними, так і новопривнесеними. В останні кілька років з’явилась можливість перевіряти дані компаративістики методом лексико-статистичної глотохронології, на основі якого сектором тюркських та кавказьких мов Інституту мовознавства РАН було розроблено генеалогічне древо розвитку та виділення груп та окремих тюркських мов. Недоліком даного методу, на наш погляд, є те, що він базується на лексичних даних по так званому 100-слівнику основного лексичного фонду мов, і не може претендувати на системний мовний аналіз. Разом з тим, за отриманими даними Інституту мовознавства я взяла дати виокремлення тюркських мов та співставила періоди мовної історії з обставинами появи цих тюркських мов на Балканському півострові. Попередня періодизація виглядає наступним чином:

5 ст. н.е. – 9 ст. н. е. пратюркський період. Перші міграції тюркських племен на Балканський півострів після Великого переселення народів, протоболгарські міграції Аспаруха та братів, генеалогічна класифікація тюркських мов засвідчує 370 – 960 рр. Перші згадки про “вардарських тюрків” у Салоніках. Візантійські контакти й степові набіги

Кінець 9 ст. – середина 14 ст. (генеалогічне древо: 960 – 1360 рр.): “печенізький” період. Спорадичні кочові міграції, північно-східний ногайський потік. Перші сельджуцькі поселення та розповсюдження неортодоксальних мусульманських вчень на території Босни. Носії мов: кипчаки – печеніги, ногайці – татари, юрюки, анатолійські сельджуки Перші дервішські поселення.

Середина 14 ст. – початок 17 ст. (генеалогічне древо: 1360 – 1550 – 1610 рр.): османотурецький період. Османські завоювання, ісламізація та тюркізація слов’яномовних помаків. Усталення турецької мови.

Середина 17 ст. – початок 20 ст. (генеалогічне древо: 1620-ті -1910 рр.): період максимальної присутності румелійських тюркських мов. Існують та чітко диференціюються три окремі тюркські мови. Звільнення регіону від Османської імперії. Перша світова війна, перша велика хвиля тюркської еміграції в метрополію та в Бесарабію. Перші спроби наукової тюркобалканістики.

1930 – 1980 і рр.: “соціалістичний” період: дві великі хвилі еміграції тюркського населення: під час 2 світової війни та за тоталітарних режимів Т. Живкова та Й.Б. Тіто. Репресії, руйнування тюркських поселень та культурних центрів. Уніфікація та зникнення діалектних відмінностей, арготизація діалектів, формування єдиної загальнобалканської “Türkçe”.

1980-і рр. – посьогодні: сучасний період. Інформаційна глобалізація, проникнення через посередництво ЗМІ мови метрополії в регіон, відносно відкриття кордонів, остання хвиля еміграції внаслідок етнічних конфліктів та війни в Югославії. Руйнування численних тюркобалканських анклавів.

В бельгійському університеті Гент під час конференції, присвяченій конвергенції та дивергенції на Балканах, професор Віктор Фрідман з Чикаго висунув паралель між тюркобалканською ідентичністю та балканськими лінгвістичними ідеологіями. Він зазначив, що морфосинтаксичну конвергенцію висунуто як основний дефінуючий фактор при утворенні Балканського лінгвістичного союзу. Разом з тим, лексичний тюркський компонент “зростав, падав і знову зростав у відповідь на зовнішні події”. Даний висновок шановного професора підтверджує висунута періодизація. Цікавим поміченим Фрідманом відгалуженням проблеми є так зване символічне розгортання тюркізмів, оскільки різні типи формування ідентичності реєструються в лінгвістичних ідеологіях — ідеях людини та соціуму щодо використання мови. На момент початку XXI століття турецька мова продовжує бути ділянкою для застосування лексичної (читай: сугестивної) та символічної влади і змагання за цю владу на Балканах, навіть 90 років після того, як Туреччину в Європі було зменшено до розмірів Східної Фракії. Проте символізм змінюється за законами багатьох перемінних. Для лінгвістичного дефінування демократії у пост-комуністичних державах Балкан 90-х рр. використовувався незмінно той же вокабуляр, що й під час пуристичних рухів періоду становлення етнічних держав після розпаду Османської імперії. Виняток тут становить лише колишня сербохорватськомовна Югославія, в якій тюркізми “заблукали у етнічних війнах”, і новостворені мови Аромані та Романі, в яких тюркізми стали стандартною основою мовної конструкції.

Ми навмисне залишаємо відкритим питання ідентифікації носій турецької мови – мусульманин / християнин і навмисне не торкаємося питань регіональної ісламістики, що розроблені досить детально. Поділ такого плану неможливо розв’язати простим картографічним поділом. Хоча й загальновизнано, що тюркський лексичний субстрат розділили всі мови т.зв. Балканського мовного союзу, невідомо, як представлений розподіл

тюркського вокабуляра по окремих мовах регіону. Той же В. Фрідман продемонстрував на кращих словниках тюркізмів у сербськохорватській та болгарській мовах, що понад третина тюркського вокабуляра в одній мові не представлена в іншій. Нарешті, окрему проблему становить дослідження, як ідеологія впливає на наукову школу і традицію у тюркобалканістиці.

Окремого монографічного дослідження потребує також вивчення тюркської писемної мовної історії в регіоні. Так, в розгляді тюркобалканських діалектів було встановлено, що синтагматичні зміни в діалектах в іншоетнічному оточенні є комплексним явищем, завдяки якому можна передбачати синтаксичні позиції і визначати відповідно їх семантичні і прагматичні властивості. У граматиках відносини між синтаксичною позицією і семантичною функцією мовних одиниць не було взято до уваги, а між тим вони насамперед визначають діалектність та можуть бути використані для реконструкцій історії мови. В них містяться стилістичні правила як для інверсованого, так і неінверсованого порядку слів в мовленнєвому потоці. Подібний розгляд виявить взаємозв'язок синтаксичних, семантичних і прагматичних складників мови, що їх не означено в класичних тюркських граматиках. У такий спосіб, дослідження писемної тюркобалканської мовної історії перевірятиме попередню гіпотезу про синтагматичний міжмовний процес, що його умовно названо версією "поштовху":

а) ті іншомовні риси в балканотурецьких діалектах, що виникли (зміна наголосу, конструкцій, нівеляція складнопідрядного, асимілятивні процеси) через те, що під слов'янським впливом відбулась зміна синтаксису, змінюють порядок слова (до подібних суджень спонукає ідентичність одержаних даних діалектної історії з експериментальними дослідженнями турецької розмовної мови, проведеними в США);

б) порядок слів впливає на синтаксис, який, в свою чергу, зумовлює режими маркування означеності / неозначеності, наголосу та інших семантичних чинників, формуючи, в свою чергу, в) спосіб функціонування внутрішньої форми мови, спосіб ідентифікації мови носієм мови і тими, хто прагне усвідомити її як іноземну. Для дослідженого студією ареалу пропонувано наступну версію: 1) Слов'янський і різносистемний субстратний (ілірійсько – грецький, південнослов'янський, романський, тюркський) вплив на рівні зміни порядку слів при паралельних синтаксичних коливаннях і змінах.

Синтаксичні зміни і зміна порядку слів зумовили: а) іменні маркування і маркування означеності / неозначеності, б) зміни фразового наголосу, в) акузативні регулювання і релятивізації, г) вихід одиниць за межі підрядних речень. Так, синтаксис виявляється етапним бар'єром для контамінаційного вторгнення і подолання однією системою іншої. Якщо в синтаксисі є слизькі, слабкі місця для втручання, слід очікувати семантичних перетрусів різносистемного характеру.

1997 р. Норвін Річардс під керівництвом Н. Хомського в університеті Mass. було створено дослідження на тему: Що, де, коли і в якій мові змінюється? на матеріалі болгарської, сербсько-хорватської, китайської і японської мов. Дослідниця оперувала поняттям “таємного” пересуву словопорядку і теми для китайської, і довела, що у відносинах між явним і таємним синтагматичні зміни є виявляючими природу, походження мови. Дане дослідження демонструвало, що запропонована теорія синтаксичної моделі для турецької по суті є вірною, таємний рух існує, він відбувається вслід за явним рухом, що з’являється як перехід кількості в якість. Слід припустити, що правило вимагає певних обмежень до матеріалу: походження, локальності, існування набору “конкуруючих” міжмовних та міждіалектних параметрів. Версія “поштовху” кількома постулатами відмінна від висунутої Е. Ергуванли тези. Для писемної турецької мови балканського походження ми маємо розвинену систему відмінювань і відмінків в комбінації з механізмом клітик, деякі з яких сконтаміновані з клітиками у болгарській і сербськохорватській мовах. Оскільки порядок кріплення клітик залежний від автономності або незалежності синтаксичних форм, у цьому відношенні проміжний статус матеріалу, що його було обрано, здається особливо цікавим. Отже, слід прогнозувати, що в зонах різносистемних мовних зустрічей мова так чи інакше зазнаватиме змін, що приведуть до потенційного маркування означеності / неозначеності, релятивних змін та подібних “прагматично обумовлених” явищ. Відтак, подальше дослідження писемної історії турецької мови з Балкан є частиною писемної турецької та загалом тюркської мовної історії, обидва аспекти перебувають у взаємодії і становлять структурну єдність.

2. ОСМАНОТУРЕЦЬКІ НАПИСИ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ЦВИНТАРІВ М. КОНСТАНЦА, РУМУНІЯ²

The present paper bears with some aspects of funeral traditions spread through the Ottoman Empire and, in particular, in the Balkans in XIXth cent. Several inscriptions from the Muslim tombstones from Konstantsa, Romania, written in Ottoman Turkish, were copied by someone who’s knowledge of the language seems to be pure, and therefore our reading and translation of them were limited and powerless to provide answers to certain questions. A vast literature on the question is briefly outlined. It seems that the question about the stylistics of the inscriptions on the tombstones belongs to written literary Turkish history, thus the inscriptions on the Turkic tombs deserve to be taken into consideration while listing written Turkish history and must be associated with the comparative study of different language manifestations and it’s stylistically limited clichés’ usage.

² Вперше надруковано у: Східний світ. – . – К., №4, 2004. – С. 123-131.

Romanya, Köstence Osmanlı mezartaşlarının yazıtları

Makalemizde, Osmanlı imparatorluğunda ve bu arada XIX. asırda Rumeli'de uygulanan cenaze töreni ve mezar taş dikimi geleneği konusunda bilgi verilmektedir. Osmanlı Türkçesi zayıf olan birinin Dr. İ.Pslaru için Romanya Köstence mezarlıklarından birinden Osmanlı mezartaşların yazmalarını çizerek kopyaladığı sayın Pslaru'nun ise bize çevirmek üzere takdim ettiği elimize verdiği mezartaşlarının yazmaları tarafımızdan okunmuş ve Ukraynaca çevrilmiş, Osmanlı mezartaş yazıtları ile ilgili ilmi literatürü kısaca değerlendirildikten sonra ifade üslubiyeti konusunda malumat verilmiş edebi Türkçenin tarihi için bir kaynak oluşturduğu kanaate varılmıştır.

Наступна стаття присвячена розгляду поховального обряду в Туреччині та місцях локального поселення турків за межами країни, а також прочитанню мусульманських турецької намогильних пам'яток м. Констанца, Румунія, світлини й записи з яких було нам люб'язно надано п. І. Пслару з Інституту фразкології Академії наук Румунії.

Цвинтарі, що являють собою одні з найбільш старовинних решток людської історії, з прадавніх часів буди темою наукових студій як поховальної звичаєвості, архітектурних традицій, так і історії мистецтва. Крім того, вони мають надзвичайне значення з огляду на визначення їх культурної ідентичності, особливостей написів, що вони їх містять, а відтак, є джерелом до вивчення й історії мови та культури. Поховання в тюрксько-ісламських культурах відомі як тюрбе³, або кюмбет. Навколишні щодо старих міських руїн території дають крім того уявлення як про величину поселень, так і про культурний, етнічний та цивілізаційний статус мешканців міста. У той же спосіб, вивчаючи цвинтарі, можна встановити, до яких епох належали поселення навіть у цілком зруйнованих та стертих з лиця землі містах та поселеннях. Завдяки написам на намогильних каменях дослідження цвинтарів має документальну біографічну цінність; вивчення виду, архітектури та написів на каменях має археологічну, історичну, етнографічну та культурно-історичну значущість.

Незважаючи на існування численних публікацій по даній темі [Türkmenoğlu 1989], відсутність на даний момент єдиного типологічного опису намогильних каменів обмежує можливості узагальнення знань про їх структуру та значення для філології. Ми пропонуємо розглянути тут написи намогильних каменів і як об'єкт дослідження історії писемних тюркських мов, оскільки неодмінні кліше намогильних каменів являють невіддільну частину тюркської писемної культури, яка особливо звертає на себе увагу поза межами Анатолійського півострова [Татарлы 1966, 565]. Крім того, польові студії на османотурецьких цвинтарях та приміщеннях біля мечетей, відведених під цвинтарі, прочитання та ідентифікація написів на османських

³ Тюрбе – будівля для поховання небіжчиків, головним чином уславлених, усипальня.

намогильних каменях неодмінно складають частину класичної фахової підготовки османістів – тюркологів.

Перш за все слід зауважити, що навіть у досить пізніх похованнях, як на Анатолійському півострові, так і в Румелії, можна натрапити на сліди старовинної тюркської поховальної обрядовості. Так, наприклад, вельми цікавою є відзначена у [Miyatev 1964, 84-85] давньотюркська традиція, що зустрічається в османських хроніках і є виконаною, зокрема, в поховальному обряді на смерть султанів Мегмеда Фатіха, Байезида II, Мурада 4, по якій ув очі коней померлих тюркських ватажків кидали сіль, у такий спосіб демонструючи тугу по господареві й відчуття, що тварина плаче. Таким же чином звертає увагу дослідника доісламська традиція зображувати н похованнях фігури овець, кіз, різноманітної зброї, чоток, лампад, що втім не знаходила схвалення в ісламській традиції [İslam dünyasında mezarlıklar... 1996, 1]. Відомо, що групи правителів, що гинули на місці воєнних дій, бальзамували, після поховання внутрішніх органів на місці загибелі тіло небіжчика відвозили до столиці рідної країни й там виконували обряд поховання, зводячи тюрбе, таким чином здійснюючи практику спорудження двох тюрбе одному небіжчику.

Перш ніж перейти до прочитання власне намогильних написів з Констанци, вважаємо за потрібне наголосити, що поховальна культура Османської імперії 19 ст. практично повністю ґрунтувалась на розумінні смерті в ісламі⁴. Прагнення усякого правовірного достойно підготуватись до смерті змушує його сповідати безнадійно хворого, здійснювати *telkin* (розраду), вимовивши «la ilahe ilallah Mühamedün Rasulullah», почувши звістку про смерть, прочитати коранічну суру “Yasin”, спускаючи труну в землю, повторювати ‘Bismillahi ve ala milleti-Resulillah’ тощо. Разом з тим, розвиваються певні дозволені пізніше культу, що вважаються язичницькими, і на які в ранньому середньовіччі було накладено заборону. Це насамперед оплакування та цілування небіжчика, обмивання цивільного на відміну від поховання воїна у скривавлених шатах, виконання намазу на могилі померлого (*gıyabı namaz* – намаз, що читають у віддаленні, на могилі), вибудування мезджиду над могилою або навколо неї, запалення вогнів або свічок, обов’язкова сплата боргів померлого родича, що ґрунтується на вірі в те, що душа небіжчика чіплятиметься в цьому світі за свій борг. Це й відвідування могили (дозволене як згадка про судний день), й згадування небіжчика довше як три дні після смерті (цих днів співчуття виражають словами: «başınız sağolsun, Allah geride kalanlara ömür versin», тобто “хай би Ви були здорові, а тим, хто лишився, Аллах хай дарує (довге) життя”), і доволі часті в Румелії помини, в той час як в Анатолії одноденний запас їжі й питва навпаки передають у родину в жалобі, і по трьоденній жалобі про

⁴Згідно Ал-Газзālī (Абу Гамід Мухаммад б. Мухаммад, 1058 – 111, твір *Ihya-i Ulum*), всіх мусульман за їх ставленням до смерті поділено на 4 групи, Детальніше див.: Karacan Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi. – 7 Cilt. – İstanbul, 1985. – С.3. – S. 866.

втрату намагаються не нагадувати. До не-власне ісламського культу померлих належить також *tevessül* (моління і прохання до Господа при посередництві небіжчика), так само як і використання в ніч на народження пророка як канонічного тексту касиди з класичної османської літератури «*Vesiletü'n-nesat*» Сюлеймана Челебі (812\1409).

Сплетення доісламських, власне мусульманських та пізніших традицій відбилося і в будові османотурецького цвинтаря і могили⁵. Існують окремі дослідження, присвячені будові гробниці в Туреччині та на Балканах у Youssef Ragheb, Jean-Louis Bacque-Grammont, Alexandre Popovic тощо [Islam dünyasında...1996]. На зовнішній вигляд могили є у формі верблюжачого горбу або прями (у шафіїтів), у традиції фікг накладається формальна заборона на занадто дороге оздоблення гробниць. Як відомо, перші тюркські поховання відбувались у формі курганів (поховання гунів у горах Монголії, гьоктюрки оточували могилу статуями *balbal* по кількості вбитих небіжчиком за життя ворогів, уйгури ставили купольні могили під назвою *stupa* тощо). Із засвоєнням іслама тюркська традиція поховань зазнала відчутних змін: якщо у перші століття прагнення вихвалитися родом померлого не захочувалось, і могили виглядали дуже скромно, то згодом, і зокрема у 18ст., османотурецькі поховання набувають вигляду справжніх пам'ятників.

Османотурецькі поховання можуть бути поділені на три основні групи – великі цвинтарі, сімейні поховання та цвинтарі при мечетях *hazire* [Ülker 1999, 230]. Великі поховання були створювані як громадські поховання, як правило, поза межею населеного пункту. У такі поховання могли вирости й розташовані навколо сакральних місць (частіше мечетей) *hazire* (цвинтар Яг'я Ефенді у Стамбулі, тоді як найбільш старовинними є цвинтарі Караджаагмед та Еюб [Ertuğ 1999, 224]). Окремі цвинтарі було створено громадянами згідно заповітів по їх земельній власності. Класичні *hazire*, розміром від десяти до трьох сотен поховань, мають вигляд оточених стіною або решітчастою огорожею цвинтарів з садком, у центрі яких розташовано мечеть, текке (обитель дервішів) або тюрбе, й призначені для поховання тих, по заповіту або на гроші яких було зведено споруду; у випадку текке споруда призначалась для поховання шейхів, мюридів певного тарикату та їх близьких. Крім того, в *hazire* могли бути поховання тих, хто за життя не вступив до тарикату, проте тривалий час вважався його прихильником, – однак в *hazire* натрапити на дервішські поховання є практично неможливим. Нарешті, сімейні поховання, як правило, розташовані на певному підвищенні з метою відділити могили членів одного й того ж сімейства.

Османські гробниці теж поділяють на три групи – «саркофаги», «рака» та гробниці з *şahide* – вертикальними прямокутними або рідше циліндричними стовпами з верхівками найчастіше у вигляді головного убора. Гробниці –

⁵ Орнаментальному оздобленню мусульманських гробниць присвячена стаття Y. Linant de Bellefonds в: *Encyclopaedia of Islam*. На матеріалі хадисів див. статтю Grütter I. *Arabische Bestattungsbräuche in frühislamischer Zeit // Der Islam*, XXXII, 1955.- S. 168-182.

«саркофаги» є прямокутні, так, як і рака, вибудовані з окремих камінних плит або монолітного каміння, інколи скріплені залізом, проте у кількісному відношенні їх значно менше, аніж *şahide*. У головах та в ногах могили розташовано по каменю для визначення розмірів поховання. У написі на головному камені вказано особисті дані померлого та дату скону; на підніжному камені написів за невеликими винятками немає.

Більшість османотурецьких намогильних каменів, що дійшли до наших днів, можна датувати кін. 18 ст. та пізніше. На Балканському півострові таких намогильних каменів значно менше, аніж в Анатолії, з відомих причин їх почасті руйнують. Громадські цвинтарі, що спочатку були поза межами міста, з його розбудовою стають жертвами міської архітектури. З цієї точки зору найкраще збереженими є цвинтарі *hazire*, оскільки вже від 16ст. існують письмові розпорядження, що забороняють використовувати цвинтарі та намогильні плити не за призначенням [Маринов 1942, 59].

Найбільший інтерес у вивченні османотурецьких поховань становить зміст основного рядку напису, текст напису та спосіб прикрашення та спосіб оздоблення намогильного каменю. Виконання намогильного каменю [Kuşoğlu 1984] залежало від роботи трьох майстрів – каліграфа, скульптора – гравера та майстра по мармуру.

Головні убори в Османській імперії до реформи одягу 1829 р. чітко регламентували соціальний статус громадянина, і всередині кожного соціального шару існувала обов'язкова до виконання традиція вбрання, що відбулася і в формі каменів на цвинтарях⁶: насамперед, вирізняють верхівки намогильних каменів у вигляді жіночих та чоловічих головних уборів, різниця поміж якими особливо відчутна на чоловічих цвинтарях. У жіночих похованнях верхівки жіночих могил можуть мати багате оздоблення та по згинах (скажімо, напівкруглі верхівки) нагадувати жіночу головну хустку. У формі чоловічих могил зазвичай міститься символічний натяк на професію або рід занять небіжчика (наприклад, кавук, каллаві⁷, мюджевезе⁸, кафесі⁹, орфі¹⁰, кятібі¹¹, ускуф¹², дестар¹³, сікке¹⁴, тач¹⁵, фес тощо), проте вважається, що почасті не є можливим остаточно встановити професію небіжчика через те, що в камені не відображено різного кольору головних уборів із однаковою формою.

⁶ Про перевдягання як зміну суспільного статусу та, в більш широкому сенсі, зміну особистості в османському Стамбулі див. Pamuk Orhan. Kara Kitap. –

⁷ Великий конічний головний убір везирів.

⁸ Офіційний кавук судового пристава у пізньоосманський період, раніше традиційний повсяний ковпак кече.

⁹ Швидше за все, головний убір тюремника

¹⁰ Букв. звичний, звичайний (головний убір).

¹¹ Головний убір писаря.

¹² Плетена шапочка з китицею на кінці у офіцерів яничар.

¹³ Тюрбан, чалма.

¹⁴ Високий повстанний ковпак з пласкою верхівкою, властивий для дервішського ордену Мевлеві.

¹⁵ Головний убір шейха тарикату.

Звернімо увагу й на прикраси поховань, хоча вони й не є предметом даної студії: чільна частина каменю могла бути виконаною у формі стрічки, трикутника, прямою або з карнизом. Відомі два способа оздоблення, зумовлені передусім районом походження пам'ятника – хатаї та румі: першому властиві дуже невелика кількість зображення таких мотивів, як людина, дім, сад, мечеть, портрет, порівняно з рослинними орнаментами, які підлягали метафоричному переосмисленню. Насамперед це кіпарис, фінінкова пальма, проте зустрічались зображення й винограду, гранату, груші, інжиру, часто укладених у вазу для фруктів (як правило, жіночі поховання), а також таких квітів, як троянда, гвоздика, тюльпан, гіацинт, нарцис тощо. Спосіб оздоблення румі (грецький) характерний тим, що в ньому метафорично обробляються насамперед тваринні зображення, а також зображення свічки, підсвічника, сережок, броші, вази, жбану або кувшину для води, знарядь праці у різних ремеслах, лавиці, на якій стояли чорнильніці з каламами писарів османської канцелярії, мольберту маляра, пістоля, рушниць, меча або кинжала тощо. Могили яничарів та належних до того або іншого суфійського ордену дервішів вирізняє наявність відповідних символів.

Що стосується написів на каменях цвинтарів, то виконані вони, як правило, почерками сульс або талік. Так само, як і в бюрократичній османській документації, на початку намогильного напису існувала традиція згадувати ім'я Аллаха в коротких звертаннях, наприклад: *Hüve* (О, Господи), *Hüve'l-Baqi* (Він, Безсмертний), *Hüve'l-hayyu'l-Baqi* (Він, Вічно Живий), *Hüve'l-Hallaqu'l-Baqi* (Він, Безсмертний Творець), *Hüve'l-Gafur* (Він, Всепрощаючий), *Bismillahirrahmanirrahim* (В ім'я Аллаха, Всемилоствого і Всемогутнього), *Ah Mine'l –Mevt* (Ах, від смерті), або ж записувати аяти з Корана. Найчастіше використовували аят 57 сури 29 *Ankebût* (“Павук”) *Küllü nefsin zaikatül-mevt* (Кожне дихання дає вкусить смерть), аят 26 сури 55 *Rahmân* (“Милосердий”) *Küllü men aleyha fan* (Все находящеся на земній поверхності исчезнет), аят 88 сури 28 *Qasas* (“Розповідь”) *Küllü şeyin halikun illi vechehu* (Все исчезнет, крім Аллаха) [Kur'an-i Nakîm 1998; Коран 1990]. У такий спосіб було підкреслювано тлінність існування й вічність потойбічного.

Другу частину напису складала згадка про особу померлого, у випадку, коли той був чоловік, вказували його рід занять та професію, коли жінка – в основному згадували імена близьких – матері, батька, чоловіка. В окремих написах замість прямих згадок про професію небіжчика визначали його статус як хасі (хаджи), *derviş* (дервіш), *molla* (мулла), *kadın* (жінка), *kadınefendi* (шановна пані), *hatun* (дружина, господиня), *hanım* (пані, ввічливо: дружина), *beu* (пан), *beyefendi* (вельмишановний пан), і перед такими згадками писали *merhum(e)* (покійний(а), померлий(а)), *mağfur(e)* (прощений Господом, небіжчик(ця)), *rahmeti Rabbihî'l-Gafur* (блаженої пам'яті упокоєний в бозі). Інколи перед іменем небіжчика розміщували живане як кліше або оригінальне римоване речення, наприклад: (1) *Veni qıl*

mağfired ey Rabbi Yezdan / bi-hakk-ı arş-ı a'zam nur-ı Kur'an / gelip kabrim ziyaret eden ihvan / edeler ruhuma bir fatiha ihsan / merhum ve mağfurun leh / () ruhuna el-Fatiha / (sene...) – . – Відпусти-но гріхи мені, о Боже (що дає щастя) \ по праву світла Священного Корану, (що сходить) від найвищого з небес \ ті ж побратими, що прийдуть відвідати мою могилу \ хай проявлять благочестя, промовляючи за упокій душі моєї фатіху \ за небіжчика, що упокоївся у бозі \ заупокійна молитва на спокій душі (ім'ярек) \ (рік...).

(2) Ah ile zar kılarak tazeliğime doymadım / çün ecel peymanesi dolmuş muradım almadım / hasreta fani cihanda tul ömr sürmedim / fırqata taqdir bu imiş ta ezelden bilmedim / () ruhuna fatiha (sene...) – Зігхаючи та плачучи, не встиг насолодитися я власною молодістю \ бо виповнився до країв смертний келих, не здійснились мої сподівання \ у тужному минушому світі життя моє довго не тривало \ (бо) споконвік таким було божествене провидіння для юрби, а я й не знав \ Заупокійна молитва на спокій душі (ім'ярек), (рік...).

(3) Böyle buldum bu cihani sanki bir zill-i hayal / ol sebebden kimse etmez benim halimden sual / ben dedim el-hükmü lillah razıyım her emrine / çün ezelden böyle takdir eylemiştir zü'l-celal / merhum ve mağfur () ruhuna fatiha (sene...) – Таким знайшов я той світ, наче прекрасну мрію \ і тому ніхто з мене не питає \ і сказав я, що пристаю на все, що б ти не заповів \ адже споконвік так було заповідано могутнім володарем світів Господом нашим \ заупокійна молитва на спокій душі (ім'ярек), за упокоєного в бозі небіжчика (рік...).

(4) Nevçivanım – nazeninim gıdđı cennet bağına / fraqını koydu – qaldı validinin canına / () ruhu için fatiha (sene...(...)) – Проминула моя молодість – пішла гожість у райський сад, полишивши натовп, залишилась (в тузі) за душею матінки, заупокійна молитва на спокій душі (ім'ярек...), (рік...).

Децо інший вид написів становлять такі, що не містять віршованих рядків, але безпосередні дані про промерлого, і коли він не є видатним суспільним діячем, ці дані, як правило, дуже стислі. Нарешті, третю частину намогильного напису становить побажання про моління, більшість з яких становить побажання el-Fatiha, від першої особи, тобто від імені самого небіжчика (в цьому випадку його ім'я стоїть насамкінець побажання), або від третьої особи, що ніби про нього молиться.

Останній рядок в написі на намогильному камені посідає дата у вигляді року за Хіджрою, або місяця – року за Хіджрою, або, у більшості випадків, дня, місяця й року за Хіджрою. Назви місяців прийнято писати в скороченні. У похованнях другої половини 19 ст. й пізніше можна зустріти також вказівки на день тижня та інколи навіть години смерті, двох дат – народження й смерті, так само як і їх еквівалентів у європейському календарі. Однак на первій частині каменів замість прямої вказівки на дату використовувався спосіб ebed, при якому дату події, у даному випадку

смерті, вказували, шифруючи її у кожному слові або у всьому останньому рядку¹⁶.

Тепер погляньмо на написи намогильних каменів, що вони біли нам люб'язно надані шановним І. Пслару, й порявняймо їх з нотатками про мусульманські поховання на Балканах, зокрема, у Північно – Східній Болгарії [Маринов 1941, Маринов 1942, Маринов 1960, Mikov 1996]. На жаль, крім переписаних невідомою рукою особи, що вочевидь не була тюркологом і не володіла мовою, текстів та виконаних знімків доступ до самого цвинтаря нам не був доступний, так само як невідомі документи, які могли б пролити світло на історію даного цвинтаря, звідкіля походять вказані написи, й позамовні дані, що допомогли б встановити остаточно рід занять і статус похованих.

Що стосується транслітерації тексту, ми користуємося в даній статті позначками, прийнятими у [Devellioğlu 2003, XIII-XIV].

<p>Сторінка 1 (мал. 1) Hüve'l Bâqî Gelüp kabrim ziyaret eden ihvân İdeler rûhuma bir fâtihâ ihsân Merhûm ve mağfûr el-muhtâc Îlâ rahmeti Rabbihî'l-Gafûr (Власна назва, нечитабельне) Dergâh Âli Rıza oğlu es-seyyid Osman ağanın rûhuna fâtihâ Sene 1237 Fii 23 S. Сторінка 2 (мал. 2) Ve'l-Hallâku'l (нечитабельне) Ziyaretten murâd hemen bir duadır. Bugün bana ise yarın sanadır. Kavuklu el-hâc bâlf-zâde (Serdengeçti) ağası Âli Ağanun (вираз Serdengeçti – неповний, судячи з усього, мало б бути hoca serdengeçti) Rûhu için el-fâtihâ Sene 1179 15 L</p> <p>Сторінка 3 (малюнок 3) Hüve'lBâqî (На даній сторінці за малюнками можливе було прочитання виключно останніх двох рядків, прочитання решти з них уможливить більш якісна копія)</p> <p>Adalı Ağanun kerîmesi</p>	<p>Сторінка 1 Він, Безсмертний. Ті побратими, що прийдуть відвідати мою могилу хай проявлять благочестя, промовляючи за відпущення гріхів душі моєї фатіху Заупокійна молитва На спокій душі Османа – ага, сина Алі Риза, Голови обителі дервішів (Власна назва, нечитабельне), (за) упокоєного в бозі небіжчика, нужденного в молитві за відпущення гріхів його, (зверненої) до Господа всемілосердного, хто відпускає гріхи наші Рік 1237 числа 23 місяця (18 листопада 1821р.)</p> <p>Сторінка 2 В Ім'я Всевишнього (нечитабельно) Ціль відвідування (могили) – така (тут звершена) молитва. Коли сьогодні мені – то завтра тобі. Заупокійна молитва на спокій душі Шибайголови Алі Ага, сина старого \ великого хаджі, що носив на голові кавук</p> <p>Року 1179 (1765) Числа 15 місяця ...</p> <p>Сторінка 3 (малюнок 3) Він, Безсмертний.</p>
--	--

¹⁶ Спеціальний порядок, який складали вісім беззмстовних слів, кожна літера яких відповідала одній цифрі. Відомо, що кожній літері арабської абетки відповідає цифра в одиницях від 1 до 10, в десятках від 10 до 100, та в сотнях від ста до тисячі.

<p>Hatice hanım rûhuna Fâtihâ. Sene hicri 250</p> <p>Сторінка 4 (мал. 4): Hüve'l Bâqî Bu cihân bağrına geldim bir mürüvvet görmedim</p> <p>Derdime derman aradım bir ilacın bulmadım</p> <p>Geçdi ömrüm görmedim sohbet (або muhabbet) yüzün</p> <p>Bir misâfir gibi geldim ben de Han olmadım Yâ ilâhi sen bilirsin hayr'.....meded Yüzünü dergâhına sürmekdebulmadım Merhûm mağfûr el-muhtâc ilâ rahmet-i rabbihi'l Ġafûrliye hânedânlarından (Bürüllü?) Hüseyin Ağa rûhuna fâtiha</p> <p>Сторінка 4 є виконаною від руки копією одного з текстів зі стор. 5, яка містить два написи. Нам не відомий виконавець даної копії, проте якість виконання копії залишає бажати набагато кращого. Слід вважати, що її робила особа, що османотурецькою мовою не володіє. Другий текст на сторінці 5 – нечитабельний. Сторінка 6 (мал. 5). İlâ rabbihi'l-Gafûr Osman Ağa rûhuna el-fâtiha Sene 1154</p>	<p>Заупокійна молитва душі пані Хатідже, Дочки Адали ага (можливо, мешканця острова ...) Року (1?)250 хіджри (християнського 1835)</p> <p>Сторінка 4 (мал. 4): Він, Безсмертний. Прийшов я ув обійми цього світу, та не побачив чеснот Шукав розради моїй скорботі, та не знайшов жодних ліків Проминуло життя моє, та не бачив я й слідів дружності (любви) Прийшов я, наче гість, та не став володарем О, Боже (божествений), знаеш ти, щасливий ...допомогу Що не знайшов я спочуття в служінні Твоєму осередку Заупокійна молитва на спокій душі Хюсеїна Ага (Бурулло), що походив з родовитого роду...ліє, покійного, нужденного в молитві за відпущення гріхів його, (зверненої) до Господа всемилосердного, хто відпускає гріхи наші Сторінка 6 (мал. 5). Заупокійна молитва на спокій душі Османа Ага, до Господа, що відпускає нам гріхи наші Року 1154 (1741)</p>
---	--

Вивчаючи вищезначені написи з точки зору історії мови, слід відзначити, що виклад мовних фактів дозволяє встановити закономірності розвитку даної мови. Словникові особливості пояснюються з умов суспільного буття носіїв мови, проте виникає питання про загальний напрямок розвитку мовних кліше. Всі поховання датуються другою половиною 18 – початком 19 століття. Використана мова [Сафероглу 1984], що її можна назвати пізньоосманотурецькою, систематично не є описаною в класичних монографіях з історії тюркських і тим більше турецької мови, які традиційно звертають увагу на староанатолійську турецьку та середню добу розвитку мови (як-от тюркські мови Середньої Азії, чагатайську турецьку, золотоординські говори та говори Західного Туркестану). Проте безпосередньо її риси саме й сформували турецьку мову минулого століття,

саме вона найбільш представлена у доволі доступних сьогодні писемних пам'ятках, саме користуючись з неї, було створено літературні твори, що нині вважаються класикою сучасної літературної турецької мови.

Насамперед видно, що чоловічі поховання належать членам дервішських осередків, чим пояснюється метафоричність віршованих текстів: у похованні І форма *ihvân* свідчить про звертання до братчиків по тарикату, підтверджено формами *dergâh* – дервішський осередок, *hoca serdengeçti* – букв. Зірвиголова, перен. – голова суфійського осередку. Судячи з усього, у 19 столітті традиційність і сталість культу, в тому числі поховального, суфійського осередку зберігалась і на рівні мовного консерватизму.

Специфічним є формальне невираження оформленим знахідним прямого додатку в *kabrim ziyaret eden* як залишок паралельного вживання форм, властивого ще загальноогузькому стану мови. Це ж підтверджує сполучення *ideler (rûhuma bir fâtiha) ihsân*, стара фінінтна форма, що на початок 19ст. функціонувала в мові виключно як розмовна форма, тоді як в літературно-писемній нормі набула семантики бажального способу [Груніна 1991].

Таким чином, вивчаючи тексти, що їх здається можливим віднести до мовної історії, істотним здається відокремити в розгляді вторинні, периферійні матеріали, та об'єднати мовний матеріал, що підлягає об'єднанню та вимальюванню більш-менш сталої картини певного етапу мовного розвитку. Спроба прочитання даного жанру текстів становить одну з вісєй вибудовування такої картини.

3. ЗНАКИ НА ШЛЯХУ: УСНА ТРАДИЦІЯ ТЮРКІВ КОСОВО¹⁷

Сакральні місця Балкан очима Косоварських тюрків – мусульман

The present paper can be considered as the result of our spade – work for expedition and field – study to the region. Above all, we beare with the data of Kosova Turkic dialect as a part of Rumelian Turkic dialects, and its correlates from Anatolian Turkish dialects. Thereupon we recognize as the subject of investigation Kosova's Oral History text presented in the recordings, and raise a question about how much remnats of ethnic folklore contains \ includes conscience of ordinaries generation in the age of 40ies. We arrive at a conclusion that the folklore nowadays exists as actualized text dominants in the conscience of the speakers, and that dominants put forward the main text sense and point the style of the text up. So today in the Balkans folklore belongs rather to textual study, as its dimentionations can be analysed owing to some linguistic parameters as reiteration, metaphor, functionally – marked stylistics and disusage. With regard to spring calendar cycle and vernal equinox in the outskirts of Prizren, it seems that it is possible to reveal

¹⁷ Вперше опубліковано у: Східний світ. – К., № 3, 2005. – С. 66-77.

the key text patterns through actualizing by the dominants in the sense of the text of regional folklore. The obtainable literature on the question is briefly outlined.

Kosovalı Türklerin gözüyle Balkanlarda kutsal yerler

Alan araştırmalarımızın temelinde olduğu makalede, Rumeli Türk ağızlarının bir bileşeni olan Kosova Türk ağızları, onların Anadolu ağızlarıyla tarihi ilişkileri incelenmiştir. Kayıt etmiş olduğumuz işitsellere bölgenin sözlü tarihini temsil eden metinler olarak yaklaşarak 40lı yaşlarda olan yerli kaynak kişilerin hafızalarında acaba ne kadar folklorik kalıntıların saklanmış olduğunu saptamayı amaçlayan makalede, sözkonusu folklorik kalıntıların aktüelleşmiş metin dominantları şeklinde kolektif hafızada mevcut olduğu, işlendiği ve modern dünyada belleği yönlenebildiği sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla bugünlerde Balkanlardaki folklor halk araştırmalarından ziyade dilbilim açısından değerlendirilmeye elverişlidir. Örnek olarak alınan Prizren bahar ılımlı şenliklerinde anahtar metin modelleri tespit edilmiştir.

Дослідження тюркської культурної присутності в автономному краї Косово, колишня Югославія, належить до такої галузі тюркологічних регіональних студій, як тюркобалканістика. Регіон є досить дослідженим у світовій ісламістиці [Мюсюлманската култура...1998, Popović A. 1986], проте лінгвістичні дані, зібраний матеріал з фольклору та історії турецької літератури мали лише побіжний або недоступний українському дослідникові перегляд [Hafiz Kosova Türk Halk...1985, Hafiz 1979], дані граматики не були введені повністю до порівняльної бази всіх тюркських мов, тому пропонується стаття зберігає свою актуальність і сьогодні.

Готуючись до польового дослідження 2005р. в Косовому, насамперед ми вважали доцільним, скориставшись з наявних записів та публікацій з мережі Інтернет, з'ясувати особливості косоварської говірки як частини румелійських тюркських діалектів. Після проведених студій перед нами постала наступна картина.

Тюркомовне населення проживає у Косово у кількох містах і селищах (детальніше див. карту 1), але говірки, що століттями зберігали законсервовані форми, донедавна не були предметом вивчення. У останній чверті 20 ст. було створено кілька студій про властиві риси тюркських говірок [*Покровская*] таких косівських поселень, як Прізрен, Пріштине, Гілян, Тіто Мітровчаси, Нобирда, Іпек, Вучитрин, Добруджа, Мамуша, Ванево, проте публікованих у Пріштині та малодоступних. Як свідчать кілька публікацій проф., др. Німетуллага Гафіза [Hafiz Kosova Türk Ağızlarında...1985, Hafiz 1976] та досліджені нами тексти народної творчості [www.baltam.net, www.prizrenliler.org], основні риси говірки постають наступні:

Основна риса говірки – 1) живання на місці /с/ не питомого тюркським мовам /ц/; 2) не використання властивих турецькій мові звуків /ö/ та /ğ/; 3)

порушення закону сингармонізму голосних; 4) вживання як в словах, так і в афіксах після /o/ виключно тільки /o/, а не /o/, /ö/, /u/, /ü/; 5) у фонології – спорадичні випадки редукції та появи голосних і приголосних; 6) як морфологічний, так і лексико-синтаксичний вплив на турецьку сербської і албанської мов тощо.

Внаслідок тісної міжмовної взаємодії в говірці утворились численні ідеографічні або лексичні синоніми, напр. (подано в парах, респ. літературний та говірковий відповідник): *kalp hastalığı* (відп. літер.) – *yürek hastalığı* (говірка, в літературній мові відсутній), *şahsa ait meyhaneler / kişisel meyhaneler, silahlı kuvvetler / silahlı güçler, film şeridi gibi / film kurdelesi gibi, dik başlamaq / kalkık başlamak, müstakbel eş / gelecek eş, siyah-beyaz film / kara-beyaz film* тощо.

Між релятивними та ідеографічними синонімами існує певна стилістична різниця у вживаннях, якої, проте, носії чітко не дотримуються, напр.: *bu düşünce giderek onun kafasını /zihnini kurcalamaktadır / bu düşünce giderek onun başını kurcalamaktadır* – і думка ця дедалі чимдуж в'їдалася йому в голову (букв. у мозок); *kolları sıvayıp / yenleri sıvayıp* – закотивши рукави; *Türkiye Milli Hareket Partisi / Türkiye Ulusal Hareket Partisi* – партія народного руху Туреччини (букв. Національного руху та загальнонаціонального руху); *kızıl bayrak / al bayrak* (відповідно червоний комуністичний прапор та національний алий турецький прапор).

У просторіччі в мові трапляються скорочення оформлення іменних сполук граматичними афіксами. Це, наприклад, афіксальні сплутування безафіксної та одноафіксної ізафетної сполуки, регулярні у власних назвах літературної турецької мови: *mali durum* замість *maliye durumu* – матеріальне положення; одноафіксної та двоафіксної іменної сполуки: *DYP Başkanı* замість *DYP'nin Başkanı* – голова Партії вірного шляху;

сплутування деривативних афіксів, напр.: *Bolge Yürütme Danıştaуı* замість *Bölge Yürütüm Danıştaуı* – регіональна наглядова рада (відп. Рада по регіональному нагляду та наглядова рада);

вживання синонімічних, проте таки стилістично відмінних словотвірних моделей, напр.: *уeni bir dönem açılmaktadır* поруч із: *уeni bir dönemeç açılmaktadır* – відкривається новий період (нова епоха); *yeteri kadar angaje olmamaktadır* поруч із: *yeterinde angaje olmamakta* – не бути задіяним достатньою мірою (достатньо); *böylece bu dağlar Zlatibar olarak anılmaya başlanmıştır, i* разом з тим: *böylesine bu dağlar...* – так ці гори й почали згадувати під назвою Златібар (таким чином ці гори...).

У ряді випадків внаслідок сплутуваних або вживаних недоречно схожих за фонетичним обличчям деривативів спостерігається досить істотна зміна семантики усього вислову, напр. паралельне вживання у одному значенні термінів *başkan* – голова, *başbakan* – прем'єр – міністр та *bakan* – міністр; *Batı Almanya üretim Bakanı'nın ziyareti* та поруч з тим: *Batı Almanya Üretim Başbakanı'nın ziyareti* – візит міністра (та респ. Прем'єр- міністра)

промисловості Західної Німеччини; Türkiye Başbakanı / Başkanı – відп. Прем'єр – міністр Туреччини та Голова (держави) Туреччини; Kostarika Dışişleri Bakanlığı / Başbakanlığı – відп. Міністерство закордонних справ Коста – Ріки; karşı tarafın askeri kuvvetleri та karşıtlı askeri kuvvetleri – збройні сили протилежної сторони та ворожі збройні сили; manastırlık уартı замість masterlik уартı, відповідно представляючи manastır замість master – монастир замість магістр (наук в університеті).

Вживання лексичних синонімів збагачує говірку запозиченнями з нетюркських мов: veda ziyaretine kabul etti поруч з: veda vizitesine kabul etti – прийняв з прощальним візитом; Birlik gazetesinin yapısı – ...fizyonomisi – структура (або обличчя) газети «Бірлік».

На тюркську говірку косоварів спостерігається значний вплив сербської, хорватської, а також албанської мов, як правило, через посередництво семантичного калькування іншомовної моделі: так, у регулярному вжитку є серб. organizovati у значенні 1.düzenlemek, örgütlemek, sıralamak, напр.: gösteriler düzenlenmişti – gösteriler örgütlemişti; у значенні kapalı çarşı – критий ринок – вживають örtülü çarşı – покритий («хустиною») ринок; kapalı yüzme havuzu – закритий купальний басейн – örtülü yıkama havuzu букв. покритий басейн для купання; paralar Yugobanka'ya geri verilecektir замість paralar Yugobanka'ya çevrilecektir – гроші буде переведено у Югобанк; hiç abartmadan diyebiliriz ki hiç aşmadan diyebiliriz ki – без перебільшення можемо сказати, що...; замість daha sonra ise... daha geç ise – пізніше (літературна семантична модель: трохи згодом); kısa bir süre önce sekiz yıllık okulu açıldı замість yakınlıkta sekiz yıllık okulu açıldı – нещодавно було відкрито восьмирічну школу (у говірці: небагато часу тому назад); balık aşları та balık fileleri – рибна страва замість: рибні філеї; відповідник «війна за праве діло» як haklı savaş замість doğru savaş; замість літературного tez savunmak – захищати курсову роботу вживається калька tez korumak (оберігати, захищати курсову);

Багатозначна турецька лексема sıra – ряд має знаний косоварами сербський відповідник red у значенні sıra (ряд, порядок), dizi (список, ряд), usul (спосіб організації), disiplin (дисципліна), і відповідно відіменний ад'єктив серб. redovan – черговий, т.с. тур. sıralı, серб. vanredan – позачерговий – sırasız (той, що поза чергою), замість літ. тур. sıradışı – позачерговий. Наприклад: замість daimi üye маємо sıralı üye – постійний член; замість düzenli, düzgün çalışmalar – sıralı çalışmalar – постійна робота; düzenli olarak öğrenime devam eden öğrenciler – студенти, що продовжують постійне навчання (на денній формі) у значенні sıralı olarak öğrenime devam eden öğrenciler; devamsızlıktan (sırasızlıktan) başarısızlık doğuyor – неуспіх породжений непланованістю (роботи); та застар. У значенні Kömünistler Birliği'nde disiplin gerek вжито Kömünistler Birliği 'nde sıra gerek – в союзі комуністів необхідна дисципліна.

Проте унікальними для турецьких говірок території Косовського краю рисами залишаються фонетичні зміни. Це насамперед чергування *к / ч, ɟ / ɟʒ* (для порівняння, у македонійських турецьких говірках ця риса майже абсолютно відсутня), що разом з тим є характерною властивістю Причорноморських, Іранських, Іракських і Східноанатолійських турецьких говірок [Caferoğlu 1959, Caferoğlu 1964, Korkmaz 1994].

Так, на місці «к» та «г» в турецькій мові Косова вживається «дж», наприклад:

Ay Üşküdar Üşküdar cezdim sokaklarında...(пор. літ. Тур.: Ay Üsküdar Üsküdar gezdım sokaklarında)

Stanbol'len Üşküdar'ın arası hey aman

Yaktı beni güzlerimin karası

(пор. літ. тур.: İstanbul ile Üsküdar'ın arası hey aman, yaktı beni gözlerinin karası)

Çor olsun Ermeni güzeli,

Var olsun Vıçıtırın dilberi (пор. літ. тур.: kör olsun Ermeni güzeli, varolsun Vuçitrim dilberi) [www.balkanlilar.org]

Спостережені у прикладах коливання *kör / çor*, *Üsküdar / Üşküdar* демонструють нам перехід *к / ч*, який є однією з провідних рис усіх турецьких говірок Косова, та ширше Південної Югославії. Існує лише кілька слів у говірках поодиноких селищ, де цей перехід не спостерігається. Наприклад, у говірці Прізрена, Мамуші, Іпек є винятки у вигляді *ilk* – перший, *dikmek*- шити, *takıya* – прикраса, підвішувана у вуха, або на шию, *keçi* – коза, *küçük* – малий, *ekmek*- хліб, тощо; тоді як у Пріштине, Тіто Мітровчаси, Гіляні, Вучитрині, Нобрді, Добручі та Ванево спостерігається *iç*, *diçmek*, *taçya*, *çeçi*, *eçemik*.

Відтак, у Косвській тюркській говірці в питомих турецьких словах та усіх запозиченнях відбувається перехід *к / ч* на початку, в середині та інколи накінці слова у препозиції голосному переднього ряду (e,i,ö,ü), напр.:

1) На початку слова: *çeremit / keremit* – черепиця, *çeçi / keçi*, *çendi / kendi* – сам, *çefin-çefen / kefen* ‘саван’, *çel / kel* – лисий, *çürek / körek* – собака, *çül / kül* – попіл, *çele(m)bek / kelebek* – метелик, *çişi / kişi* – особа (у рахуванні), *çor / kör* -сліпий, *çü(y) / köy* – село, *çülek / külek* ‘глибока судина’, *çim / kim* – хто, *çilim-çülüm / kilim* – килим, *Çemal / Kemal*, *çemane / keman* – скрипочка, *kemençe*, *çilibar / kehlibar*- бурштин, *çebap / kebar* – кебап, *çif-çeyf / keuf* – настрій, *çi / ki* – що, *çe*, *çet*, *çere*, *çeret / kere* – раз, *çerata / kerata* ‘покидьок, рогносець’, *celime / kelime* – словоформа.

2) у середині слова: *şeçer / şeker* цукор, *eğçen / erken* рано, *tijen / diken* – шип, *içi / iki* два, *tüçürmek / tükürmek* плювати, *duruççen / dururken* – стоячи, *leçe / леке* -пляма, *Açif / Akif*, *posteci / posteki* козяча або бараняча шкіра, *ascer / asker* військовий, *mişçet / misket* мускат, *ziçır / zikir* – зікр, *zıkr*, *teçe / tekke* – дервішське текке, *maçeme / mahkeme* суд, *süçüt / süküt* мовчанка, *saçin / sakin* тихий.

3) на кінці слова: *iļç / ilk* перший, *meleç / melek* янгол, *düç- / dök-* пролити, *dîç- /dik-* шити, *eç- / ек-*сіяти. Крім того, під впливом сербської мови у кінцевій позиції із задньорядними голосним /а/ відбувається перехід /к/ у африкату /дж/ у формі *srapac / літ. Israpak* – шпинат. Але у перських і арабських запозиченнях з голосними заднього ряду /к/ переходить в /ч/ на місці передньорядного (≡) перед довгим голосним: *çağıt / kâğıt* папір, *Çamil / Kâmil*, *niça / nikâh* шлюб, *çar / kâr* прибуток, *inçar et-/ inkâr et-* заперечувати, *çasiğ / kâğıt* тощо.

Цікаво, що те ж явище спостерігається у сербській і албанській мовах у словах, запозичених з турецької, арабської чи перської: серб. *dučan / алб. Duçan / тур. Dukkân* – торгівельна крамниця, серб. *Celav / алб. Qelan / тур. Kel* – лисий, серб. *Cilim / алб. Qilim / тур. Kilim* – килим, серб. *Corav / алб. Qor / тур. Kog* – сліпий, срб. *Cilibar / алб. Qilibar / тур. Kehlibar* – бурштин, серб. *cebar / алб. qebar / тур. Kebar* – кебаб, серб. *Cibrit / алб. Qibrit / тур. Kibrit* – сірники, серб. *Vecar / алб. Veçar / тур. Bekar* – неодружений, серб. *Cerpić / алб. Qerpić / тур. Kerpić* – кирпич, серб. *Cese / алб. Qese / тур. Kese* – кисет.

Фонетичний перехід /g/ в /c/ – так само визначальна риса косоварської говірки; вона так само регулярна у Причорноморських анатолійських діалектах турецької мови [*Caferoğlu* 1994]. Про це свідчать наступні приклади:

1) в абсолютному початку: *cül / gül* троянда, квітка, *cün / gün* день, *celincik / gelincik* мак, *cese /cebe / gebe* вагітна, *lecen / leyen (leğen)* глибока таця, *cüreşmek / güreşmek* боротися, *cüneş / güneş* сонце, *cüç / güç* сила, *çitmek / git* – уходити, *cezme / gezme* подорожувати, *cebitmek, cebermek /gebermek, col³-, cal³-, cel³-/ gelmek* приходити, приїздити, *cümlek/gömlek* горщик, *cöl³/göl* озеро, *cene(k)/gene* знов.

2) у середині: *be(y)çir / beygir* в'ючний кінь, *hanci / hangi* котрий, *cülce / gölge* тень, *ecer(em) / eğer* якщо, *heçbe / hegbe, heube* сумка – дисаги. Проте існує один виняток: *cügüm / güğüm* вузол.

Арабські і перські запозичення на місці (кяф) із задньоязиковими приголосними демонструють перехід /г/ в /дж/: *savur / gâvur* невірний / немусульманин, *cüya / güya* коли вже, са...câ /gâh..gâh і...і.

І нарешті, за посередництва турецької і завдяки вищеозначеним фонетичним явищам в сербській і хорватській мові тюркізми, арабізми та запозичення з перської мови мають дзвінки еквіваленти, напр.: серб. *djiziya*, алб. *gjisi*, тур. *giysi/giyisi* одяг, серб. *djemi*, алб. *gjemi*, тур. *Gemi* корабель, серб. *djerdan*, алб. *gjerdan*, тур. *Gerdan* гердан, серб. *djevrek*, алб. *gjevrek*, тур. *Gevrek* бублик, серб. *djubre*, алб. *gjubre*, тур. *Gübre* добриво, серб. *djuvergija*, алб. *gjuvegi*, тур. *Güveği* зять, серб. *sundjer*, алб. *syngyer*, тур. *Sünger* морська губка, серб. *zendjin*, алб. *Zengjin*, тур. *Zengin* багатий тощо.

Таким чином, і досьгодні в автономному краї Косово розмовна турецька мова продовжує існувати, і порівняно нещодавно нам стали доступні дані

відображення її в усній народній творчості та повсякденному мовленні тюрків – косоварів.

Зважаючи на діалектні особливості говірки тюрків – косоварів, що також виконують текстоутворюючу функцію, розгляньмо весняний календарний цикл в усній народній творчості як єдиний фольклорний текст, яким він репрезентований у польових записах.

Насамперед слід зупинитись на даних по м. Прізрен з населенням 200.000 осіб, другого по величині міста у Косово, розташованого на півдні Федеральної республіки Сербія та Чорногорія (див. карта 2). Топографію міста становлять рівнина Метохія – Дукачін, гора Шар на південному сході, пагорб Слівен, – в народній свідомості ціле місто називають «містом пам'ятників, музеїв та поетів» [Recepoğlu 2001]. У всьому автономному краї в місті проживає найбільш численна тюркська спільнота, що числом на офіційний перепис 1991 р становила 4460 осіб із 176 тисяч мешканців міста, проте близько %70 всього населення спілкується турецькою мовою [Rudolph 1992]. Прізрен остаточно потрапляє під османську владу 21 червня 1455 року після повоювань султана Мегмеда Фатіха, проте до цієї дати Прізрен кількаразово потрапляв під тюркський протекторат за нападів Газі Евренос Бея, і вже від тієї пори розпочинається історія тюркських поселень в місті та ісламізація населення. Під час османського панування місто носило назву Pürzeyn, Perzerrin, Pürzen, Zerrin, яка мала значення «міста, сповненого багатства» [Kaleşi 1963].

Статус «осередку поетів» місто здобуло через те, що в ньому мешкали, крім мецената Сузі, його брат Нехарі, Суджуді, Ашик Челебі, Са'ї, Шем'ї, Бегарі, а пізніше Мегмед Тахір, Хаджи Омер Лютфі тощо. Річ у тім, що «шаїр» [Virmica, www.makturk.info; Recepoğlu 2001, 1-8] – букв. поет – поняття, що в українській мові та мові балканських тюрків не завжди відповідає одне одному. Шаїр на Балканах та зокрема в колишній Югославії – не лише, поет, але людина з великою силою уяви, чутлива та чуйна. Місто Прізрен являє собою феномен з огляду на присутність в ньому таких «поетів». Вони й сьогодні читають мевлід та ілягі на сімейних зібраннях балканських тюрків, причому «поетами» можуть бути як жінки, так і чоловіки. Традицію «поетів» було розпочато в осередках текке, коли під час зікру гарним голосом виконувалось читання ілягі, надалі шаїри стали заробляти собі на прожиток у місцях масового зібрання люду, співаючи у супроводі сазу власних пісень.

У Прізрені відповідно традиції шаїрліку існували певні традиційні способи визначати подібну обдарованість дитини та навіть її спрямовувати: так, традиційно вірили, що якщо немовляті не обрізати коротко пуповину, вона матиме «довгий» прекрасний голос. Крім того, малим дітям давали пити

більше водички, тому що вважали – дитина і почне розмовляти раніше, і матиме співочий голос [*İğciler*, s. 12].

Основною тезою даної розвідки є зауваження про те, що усна оповідна традиція на Балканах, що є натеper об'єктом фольклорного запису, ґрунтується насамперед не на зразках усної народної творчості, носіями яких є місцеві жителі похилого віку, почасти втрачені навіть і старожилами, – а на рефлексіях образності, почерпнутої з фольклору та етнічної міфології. Як правило, така образність є досить стало вкарбованою в свідомість не лише населення похилого віку, але й інформантів віком 45 – 70 рр. Найчіткіше ця образність виявляється в усній оповідній історії балканських тюрків – мешканців Косівського краю.

Якщо сприймати записані інформативні матеріали оповідей мусульман – косоварів як єдиний текстовий простір, то здається доцільним для аналізу традиційної образності визначати домінуючі текстові засоби у формуванні даного тексту [*Никитина* 1991]. Визначення текстової домінанти дозволяє, як правило, торкатись регіональних світоглядних установок, відображених у творчому мисленні, та усвідомленого й неусвідомленого ставлення інформанта до потенціалу та норм мови [*Новиков* 1988]. Це виводить на окреслення принципів організації мовленнєвої структури такого поліморфного тексту через головні його естетичні контури та образну структуру.

Джерелом для інформації стали проведені нами співбесіди з літніми місцевими мешканцями Прізнена, встановлені на місці факти та записи оповідей та казань.

Крім того, ми скористались з люб'язно наданих нам даних спілки тюркських митців Югославії, спілки тюркських викладачів Югославії, турецького югославського театру, союзу югославських тюркологів, та бібліотечних фондів місцевих видань турецькою мовою [www.gencbalgoc.org, www.balgocizmir.com.tr].

У який спосіб відбиваються у усній оповідній традиції наших інформантів тюркські народні традиції та звичаєвість? Насамперед, слід зупинитись на віруваннях у життєво важливі для існування тюрків потепління повітря та води, пов'язувані з весняним циклом.

Весняні свята в Прізнені як породження самої плинності природи, початок та закінчення будь-якої пори року, відображення клімату (навесні в Косовому сильно дощить та віють буревії) та відповідної філософії життя мешканців регіону посідають з – поміж решти календарних свят винятково значне місце. Зазначмо, що календарні свята зазвичай уособлюють релігійні, міфологічні та фольклорні штампи (яким є, скажімо, «символічні» для колись югославського Косова сливовий, персиковий та черешневий цвіт навесні), і є одними з найбільш стійких до втрати звичаїв та традицій. Чільне місце серед святкованих з давніх давен весняних урочистостей Прізнена – тюркської столиці Косова – посідає курбан, а також святковані у мусульманському світі

Невруз, Хидирелез та місцеве свято Хидир небі. Крім того, святкують також свята Джемре, 11 березня – останні паморозки (Березнева Віхола) та наступний після них священний день Далтулум, що звичайно припадає на 14 березня. Це й ціле мереживо таких місцевих свят, як Кирлангич фиртинаси (Ластівкова буря), Айва бахари (айвова весна), Окуз согугу (телячі морози), Накиз Сали (вівторок Накиз), Алі гюню (день Алі). Коротко зупинімося на окремих з них.

Джемре (з араб. жарва, розпечена вуглина) – три святкові дні, що становлять собою щосемиденне збільшення температури спершу повітря, тоді води та землі, відповідно 20 лютого, 27 лютого та 6 (у високоснім році – 5) березня, причому зменшення джемре відбувається щодо початку листопаду. Услід за неодмінним ритуальним вичищенням оселі символічний прихід весни тюрки Косова визначають по куванню горлиці і при цьому кажуть: "Yüz on tarlaya kon", згадуючи, що перше джемре припадає на сто десятий день від листопаду та знаменує перший вихід надвір літніх людей, знемучених тривкими зимовими холодами.

Усні традиції та вірування, пов'язані із збільшенням днини, починають свій відлік у регіоні від Ербаїн – сорока днів зими від 22 грудня до 30 січня, і з цим пов'язано вислів: "Günün uzaması horozun adım attığı mesafeye olur" (день подовжується настільки, наскільки довгими є крокування півня).

Свято останніх паморозків – Kocakarı Soğuğu – вимагає від мешканців Прізреу витривалості до паморозків, і навіть у відлигу ніхто не повинен відмовлятися від теплого зимового одягу. За однією з легенд, стара жінка мала семеро ягнят, які, вивевши пасти навесні, і втратила від раптового морозу. За іншою легендою, жили собі семеро старих жінок, які загинули під час великої бурі та страшенного морозу.

Свято Далтулум. Далтулум є назвою пагорба одного з районів Прізрена – Мараш – над річкою Касимбей. Здавна там влаштовували свято приходу весни, що припадало на 14 березня, тобто через тиждень опісля усіх трьох джемре. Окрім продажу іграшок та солодоців для дітей, на святі матері також обирали та влаштовували оглядини майбутніх невісток для своїх синів. Традиційним було відведення від дітей хвороб (*adağı yerine gelme*), коли мати або батько брали з собою ножа та кілька часничин, занедужала дитина лягала на спину, розкинувши руки й ноги, хтось із батьків викопував по лунці коло рук та ніг, та садовив у них часник, примовляючи:

- *Sarımsak sarımsak sal da git*
- *Varsa kızımın(oğlumun) hastalığını al da git*
- *Sarımsak sarımsak sal da gel*
- *Yoksa kızımın(oğlumun) sağlığını ver da gel*
- *Часничино, часничино, розпускай стебла,*
- *Коли є яка болість на мою доньку (чи сина), то хай би її забрав часник*
- *Часничино, часничино, розпустиь та приходь,*
- *Коли немає здоров'я у моєї доні (або сина), то хай би приніс його часник.*

Крім того, ті, хто брав участь у Далтулумі, брали із собою варені яйця, та влаштовували тими яйцями двобої на кшталт українського традиційного биття крашанок на Великдень; а крім того, пускали котитись яйця згори, з пагорба. На ознаку приходу нової весни між родинами та окремими особами відбувалось примирення та проща. Між домівками заручених дівчат та хлопців здійснювався обмін весняними вітаннями – сторона парубка посилала доверху наповнений полумисок з яйцями, у відповідь від нареченої доставала букет весняних квіток. Проте центральними дійовими особами свята знов-таки були поети – співці – ашики, – побіля яких нарід вишиковувся у дві череги, одна з яких слухала тюркю, а інша заспівувала, і навпаки. Знаковими образами тюркю були *квітка гіацинту*, лелека та соловейко. Хоча традицію Далтулум нині й не побачити у самому місті, проте вона разом з літніми ашиками живе у навколишніх селах (село Хоча) досьогодні.

Невруз – одне з пишних мусульманських свят, що купно святкують у Косовім, приходячи до численних дервішських текке (побутуючі на території краю тарікати, насамперед руфаї, здебільшого визнають 22 березня – день народження пророка Алі), яких на території автономного краю велике число. На відміну від більшості мусульманських країн, де цей тисячолітній празник, що знаменує перший весняний день за старим календарем – 22 березня – та день весняного рівно -стояння – є державним, у Косовім асоціюється з домусульманським приходом весни лише у мусульман – тюрків та слов'ян. Для тюркської спільноти свято, назва якого має перське походження, має особливий історичний смисл, адже пов'язується з міфологічним другим виходом тюрків та історичну арену, обретінням міфологічної прабатьківщини на горі Ергенекон та виходом проваджуваного сірим вовком – тотемом племені Ільхана назовні.

У текке руфаї відзначання невруза знаменує пронизування мечем або прутом, як стадія семаху, коли дервіши – учасники стають в коло та здійснюють рухи у темпі та ритмі, заданому шейхом рукою чи дзвіночком. Шейх вказує рукою на одного з дервішів, поплювавши на прута або меча, проколює тому щоки від однієї до іншої, а дервіш, не відчуваючи ні найменшого болю, повертається до танку в коло товаришів.

Ластівкова буря, або лелеків сніг. Весна у Косовім сприймається як доволі багатий на дощі сезон. Опісля перших ознак сонячної пори, коли раптом чорніє небо та здіймається негода, ба навіть сніг, що, за народними віруваннями, віщує перелітним птахам дорогу до старих свого часу покинутих гнізд, тюрки – ксовари відзначають 6 квітня цей знаменний у народнім календарі день. Тож літні люди не виймали переносної печі, що стояла на долівці в хаті, до самого дня Хидир небі.

Айвова весна – так називають дощову та вітряну пору у другій половині квітня, що триває 10 днів і отримала назву від розпускаючихся квіток айви.

Саме ця пора дарує місцевим мешканцям нескінченні несподіванки раптовими змінами на тиху провесінь, дозволяючи вийти в поле.

Телячі морози, або *Site-i Sevir* (араб. «з-під теля»), розпочинаються 21 квітня й тривають з тиждень, назву ж місцеві жителі пов'язують із входом сонця у сузір'я Тільця. Вірять, що повітря повністю оновлене й цілком прогріте, в сім'ї відбуваються «прощання із теплим вбранням» та «літні» частування.

«Хидиреллез» (святий Ільяс, відповідник святого Георгія), наступне з великих мусульманських свят, розпочинає шостим травня літню пору, що триватиме до 8 листопада, і поділяється на два періоди – «жизир» та «касим». Перший з періодів відзначається як власне літо та триває 186 днів, розпочинається ходінням на гробки та поминанням померлих, особливим паломництвом до тюрбе неортодоксального мусульманського святого Карабаш баба, ставленням зароків та молінням. Відомий також ярамарок поблизу місця паломництва, де особливим почастунком є нанизане на нитку крихітне печиво гурабіє у формі сонця та місяця, та курбан. Карабаш баба відомий як покровитель закоханих, у паломництво до його тюрбе також вирушають матері парубків, адже біля тюрбе, що його іще звать «майданом краси», можна побачити в усій красі майбутніх невісток – «терлік»¹⁸, що разом із матерями, старшими сестрами та тітками мусять долучитися до снідання, гойдання на гойдалках та танку на старому цвинтарі. Неодмінно прийнято з лісової гущини вирвати гілля волоського горіха та ввечері з тим гіллям помитися, віщуючи собі радощі та щастя. В ніч на цей день від веснянок на обличчі допомагало полишити на найближчому пшеничному полі вишиту власноруч хустинку, а вранці вмитися зібраною на ній росею. Гойдалки ставилися дівчатами на змагання у кожнім подвір'ї, і підводячи підсумки змагання та гойдаючись на найпершій гойдалці, дівчата били в бубна та заводили хоро. Розвагою хлопців на цей день були запалювані вогнища та стрибки через вогонь, набирання води з цілющого джерела Точіла, прикрашання глечиків з водою квітами жимолості, гіллям плющу та горіху, кроплення тією водою домівок та за квітання гіллям вхідних дверей. Тому ж джерелу вклоняються досьгодні й місцеві роми, приносячи до нього родові священні стяги¹⁹. Звертає на себе увагу також гра жінок та дівчат у «мартифал», або «бахт ачма – вгадування долі»: шести – семирічним хлопчаком промовляються мартифали (жанр мартифал (мартавал) – букв. «нісенітниця») – мані, що віщують долю власниці того чи іншого персня, залишеного на ніч у глечичку з водою разом із квітками васильків та трояндами.

¹⁸ Назва закритих дівчат – мусульманок, що за винятком хидиреллезу проводять рік, не виходячи з дому.

¹⁹ Власне, ремінісценції цього старого балканського ромського звичаю спостерігаємо у стрічці Е.Кустуріці «Час циган».

Вівторок Накиз – другий по святі Хидиреллезу вівторок, день річки Бюльбюльдере та гори Свілен, як його називають у Прізрені. Символами дня є черешні та каштани, що ростуть у долині цієї річки, розпашілі на мангалі кюфте, та продавані на площі грушеві цукерки.

Свято пророка Хидир також пов'язане з культом неортодоксальних мусульманських святих та весняним циклом. Ільяс, що символізує воду, та Хидир – уособлення вогню, тобто тепла, – дають поєднання в одній особі покровителя та свято, в семантику якого увійшло надихання природи життєдайним теплом. День зустрічання пророка Хидир знаменує зустрічання врожаю та талану. На відміну від Анатолії, де Хидир Небі припадає на зимову пору від кінця грудня до 27 лютого, свято в Румелії також не має фіксованої дати, проте трапляється у період між 7 та 23 травня, найбільшими урочистостями відзначається останній день 23 травня. Інформант Реджепоглу 96-річна мусульманка Бесме Кюльханджи з циганської махалли повідомляє, що свято знаменує здіймання Косовськими мусульманами «зеленого стяга пророка Мухаммада» над смарагдовими байраками священної гори Свілен, циганське паломництво до тюрбе Омера Баба у селі Лез, курбан, стрибання через священне багаття та покладання на могилі святого дбайливо збережуваного в одній з домівок мусульман – циган махалли зеленого знамена на один день та ніч. Окреме для косоварів сакральне місце – криниця Джерман, до якої кидають камінь, коли промовляють зарок, і вичікують, чи не вирине з криниці голуб, що означатиме, що зарок прийнято. Також паломництва відбуваються до поховання святого дров'яка Сузі в розташованому у 8 км від Прізрена селі Нашеч, ритуал поклоніння визначає «розкриття доли» незаміжнім та бездітним жінкам, що здійснюється проходженням через «талісман» – «камінь з отвором (Delikli taş) святого Сузі»: коли жінка пройшла крізь камінь без складнощів, то означало, що вона досягне бажаного. Коли ж не виходило в неї звільнитися з обійм тиснучого каменю, то було ознакою покарання її гріховності. Ліками для паломників до святого Сузі була вода з бронзового блюда, що дарувала їм надію на видужання.

Відтак, весняний календарний цикл, що побутує у фольклорі тюрків – косоварів, дає ґрунт для попередніх висновків про образний простір, в якому здійснюється їх повсякденне етнічне самоусвідомлення як тюрків, що мають власну етнічну усну історію. З метою унаочнити специфіку етнічної легенди косоварів (за усними свідченнями інформантів, історія їх роду на батьківщині в Косовому нараховує п'ять сотен літ) насамперед нами було переглянуто пласт знакових для косоварів – тюрків понять, встановлено топографію сакральних місць і пов'язаних з ними фрагментів етнічної усної історії. У процесі листування із косоварами в Косовім та емігрантами, що нині мешкають у Туреччині та Європі, ми підготували відповідний опросний лист, в якому просили означити у порядку зменшення істотності семантичні гнізда,

пов'язані із етнічним фольклором в індивідуальній історії та історії роду наших репайлс. У відповіді на опросні листи взяло участь дев'ятеро респондентів, більшу половину з яких становили жінки (у двох випадках – дружини решти наших респондентів). Інформанти здебільшого мають вищу освіту та є вихідцями з сільських родин, нині мешкають у місті. Приблизний вік інформантів – від 35 до 50 років. В результаті аналізу даних опитування всі знакові для носіїв поняття ми поповнили вищенаведеною інформацією по календарному весняному циклі, внаслідок чого змогли виділити три чільні групи понять:

- насамперед, це властивий для фольклору усіх країн *культ природніх стихій з особливим поклонінням воді та вітру*. Весь весняний культ у тюрків пов'язаний передусім із, як уже зазначалося, водою та теплом респ. Сонцем. Звідсіля йде окремий культ пророка Ільяса – покровителя води, який, власне, й уособлює весну. Особливості клімату регіону тісно пов'язують культ води та невгаваючого дощу із стихією повітря та вітру. Недарма дві окремих знакових дати у весняному календарному циклі присвячені віхолі та буревію. Культ стихії вогню (покровитель – інша центральна фігура циклу – пророк Хидир) – тепла і сонця – представлений в фольклорному тексті, крім навіть дубльованого основного культу пророка, також символічними зображеннями сонця та місяця у ритуальному печиві, мистецтві обробки та ритуального вжитку бронзи; прихід весняного циклу, оновлення життя і культ вогню косовари ототожнюють астрономічно із сузір'ям Тільця.
- Другу найбільш істотну для інформантів понятійну групу утворює *культура суфійського текке та неортодоксального мусульманства із значним ухилом у давні циганські культури*: це основні лексичні категорії подорожі (до текке), священного празничного ходу, зікру, тюрбе, семаху (та реалізоване в процесі дійства ритуальне подолання болю); пов'язані із акцією атрибуту – мевлід (читаючий мевлід співучий голос, який ллється, немов джерельна вода та який знов-таки *шаїр* може випестувати, віддаючи належну шану воді) та релігійний гімн *ілягі* як різновид релігійного співу. Власне найбільш значною для формування концептуальної семантики нашого фольклорного тексту є така функціонально – текстова група слів, як курбан – хидирелез – та неортодоксальний мусульманський символ білого голуба з розпростертими крилами. Як правило, саме ця трійка образів домінує при побудові вербального обґрунтування, чому мусульмани – косовари є тюрками з давнім походженням. Трохи поруч стоїть лексична пара зарок (що його дають перед тюрбе святого) та хранителі – носії стяга пророка Мухаммада – мусульмани. Фольклорний текст переконує, що підносити до життедайного джерела подібну святиню заслуговують носії певного таємного знання, які в дрібницях дотримуються давнього ритуалу, і такими носіями народна уява малює ромів – мусульман.

- Найбільш розлогу та семантично прозору, і водночас, найстійкішу асоціацію для тих, хто нас інформував, становить *предметна група питомиї для косоварського ландшафту флори*: це – в порядку зменшення частотності – сливовий цвіт, персиковий цвіт, черешневий цвіт; айва, сині гіацинти, оберемки пушистої жимолості, плющ, волоський горіх, васильки, троянди, каштани, та грушеві цукерки (аромат груші). Всі ці образи є детерміновані індивідуальною уявою до унікальності семантики того або іншого обряду в сімейній – родовій традиції, практично всі є метафорами побажальної магії весняного циклу, а їх задіювання в діалозі є основною стимулювання уваги та опрідмечування суджень пр власне етнічне коріння.
- Останню істотну для весняного календарного циклу семантичну групу представляють традиційні для весняного культу лексичні домінанти *на позначення птахів, пташиних яєць, новонароджених тварин та відрізання пуповини*: лексичними репрезентаціями такої групи є лелека, соловей, ластівка (в зимову стужу), котіння яєць з пагорба (образна номінація концепта щастя дитини) та обрізана пуповина (новонароджене життя, подарований Господом талан, ініціація на шляху духовного зростання у суфіїв).

Наостанок слід зауважити, що перераховані чотири групи лексичних домінант у предметно – образній картині тюрків – косоварів визначають стійкість змісту усього записаного тексту. Текстові властива канонічна ступенева тема – рематична організація тексту, частково присутня тема – рематична структура з узагальнюючою темою, розчленована у тексті за рахунок конкретизації висхідної реми, що втілює принципи інкорпорування при текстотворенні. Дані ознаки визначають засоби мовної репрезентації художнього простору тексту як політопічного, а спосіб домінантної організації тексту – як традиційно – фольклорний.

4. ТУРЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА БАЛКАН З УСТ В УСТА: ОПОВІДАННЯ АГМЕДА ТИМІША «ДОБРОТА»²⁰

Balkanlar’da Dilden Dile Türk Edebiyat ve Sözlü Tarihi (alan araştırmalarımız sırasında kaleme alınmış halk hikayeleri üzerinde)

Giriş. 1997’ denberi Balkan ülkelerine gerçekleştirmiş olduğumuz alan araştırma gezilerimiz sırasında elimize geçen dil malzemesini esas alarak ağızdan aktarılan hikayeler üzerinde Balkan Türk sözlü tarihi restorasyon denemesi yapılacaktır.

Gelişme. Bu bölümde aşağıdaki başlıklara değinerek Balkan Türk sözlü tarihine özgü dil özelliklerini çıkarılmasına yönelik ‘Balkan Türk metni’nin

²⁰ Уперше надруковано у: Східний світ. К., № 2, 2006. – С. 104-108.

семантик ortamından söz edeceğiz: 1. Halk hikayelerinde eskiden süregelen adetler. Mukaddes ve mahrem kökler. Anahtar kelimeler ve fikirleri. Bulgaristan – Romanya – Yugoslavya Türklerinin metinlerinde iyilik ve değer kavramları: Ahmet Tımış, ‘İyilik’ öyküsü, Recep Küpçü, ‘Ötesi Düş değil’ şiir kitabı. 2. Metinlerarasılık yaklaşımı: Balkan Türklerinde ‘içtihadî’ metinler (1) bireyler için bilgilendirici, duygusal ve öğretici bakımından önemli rolü olan, 2) belli ortamda gerek önceller gerekse çağdaşlar olmak üzere herkesçe bilinen, 3) dili kullanmakta olan bireyin ‘discourse’u çerçevesinde defalarca tekrarlanıp hafızasında yenilendiği metinler): halk edebiyatından mani ve masallar, iletişimden yurtiçi ve yurtdışı haberler. Metinde anafikir ve mikrofikirler, özellikle deyim ve atasözler, kalıplaşmış söyleyişlerle anlatılmak istenen temel kavram ve değer yargıları.

Sonuç. A. Oral history: Balkan Türklerinin sözlü tarihi. Kaydolanmış aile ve bireyler tarihlerinde ispatlamalar. Sözlü tarihinde önemli anlamların anlatım görevleri.

Протягом польових студій у різних країнах Балканського півострова, здійснених починаючи з 1997 року, нам вдалося записати в якості лінгвістичного матеріалу певну кількість усних оповідей балканських тюрків, що стосувались насамперед особистої та сімейної або родової історії та, як здається, у певному вимірі можуть слугувати також і матеріалом для спроби реконструкції усної тюрко балканської історії [*Bulgaristan (Deliorman ve Rodoplar) ve Yugoslavya...*]

Отримані в інтерв’ю усні історії розглядаються нами не лише як історичні свідчення, але спосіб, за допомогою якого можна було б співвіднести офіційні події із реальним минулим, представленим «носіями суспільно – санкціонованої традиції» [<http://historymatters.gmu.edu>]. Це – оповідання з перших рук про «добрі старі дні», на які такі щедрі переважно літні представники етнічних меншин, носії маргінального діалекту в іншомовному оточенні, що типізують певний соціальний досвід. Зрозуміло, що усі записані нами інтерв’ю були сформовані контекстом, у якому вони проводились, тобто спрямовані на запис певних мовних (експ. фонологічних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних) особливостей, втім вони сформували й нові перспективи інтерпретації з точки зору літератури. За жанром це, як правило, сповідь, ностальгія або, навпаки, радість від того, що страшний досвід минулого не повториться. У більшості щасливих випадків, що ми пояснюємо насамперед прекрасними душевними якостями наших інформантів, інтерв’ю, спрямоване на виявлення особливостей мовлення інформанта, перетворювалось на щирий діалог, сповнений доброзичливості з одного боку та захоплення з іншого, між двома поколіннями дітей та батьків, або й дідів та онуків.

Кажуть, що голюс мовця фактично бореться з таким історика у відношенні пере прочитання історії і вимагає певного підходу й розуміння, адже, ділячись спогадами про власне минуле, оповідач вряди – годи стає

талановитим актором і часто подає таку інтерпретацію подій, що не вписується легко у раніше відомі категорії аналізу. Тут ми зіткнемось із плетивом історії в історії, особистих інтриг, рішень та домовленостей, що інколи мотивують соціальні події, які лежать на поверхні історії, проте в офіційній історії не завжди присутні такі «особисті» мотиви соціальних подій. Факт участі більшості з нас у минулому глибоко особистими шляхами дає нам ресурс для накопичення власної ідентичності та пояснення глибоко власного досвіду в історії при тому навіть, що зацікавлення інформантом історією офіційною може дорівнювати нулю.

Тут усна родова та особиста історія є подібною до літератури, оскільки її фабульна специфіка, конкретність та безпосередність, емоційний настрій, глибока індивідуальність та часто ненавмисна зовсім літературна естетика приваблює слухача, викликаючи його симпатію та співчуття, наражаючи на глибокі емоції. У описаних нами текстах завжди присутня глибока контекстуалізація, що дозволяє інформаторові переживати власне минуле як щось загальноетнічне та соціальне.

Історики часто закидають, що подібні особисті історії є плодом попередньої «редакції» індивідуальної пам'яті мовця, що відібрав події, які являють його у найбільш вигідному світлі. Наші інформатори переважно були людьми, що здебільшого не виходили за межі власної махалли (кварталу) у власному селі (особливо – жінки), їм не було діла до державної історії, атож така відсутність соціальної амбітності знімала й питання про особисту упередженість. Разом з тим, у записах постійно можна прослідкувати, як відобразились ідеологічні штампи та розхожі кліше, промовлювані лідерами національних рухів, на мовленні інформаторів. Наголосимо, що нас мало цікавила суцього історична цінність записів (інакше різьоче відмінною виглядала б сама інтенція), проте семантико – літературна специфіка й була покладена в основу цієї студії.

Досить «літературним» здається нам і хронотоп особисто переданих народних історій: так само, як в легенді чи то оповіданні, оповідач за нашим власним бажанням ставить нас перед фактом надзвичайної компресії прожитих ним років до лічених годин або навіть хвилин, і робота дослідника становить собою ґрунтовану на власнім бекґраунді інтерпретацію, нічим не відрізняючись від такої читача. Особиста історія коливається між властиве переказом та легендою, зі збереженими її рисами як жанру усної народної творчості – певною фантастичністю змісту, вірою в дива, уривчастістю сюжету, та легендою літератури з мотивами благочестя, повчальності та релігійності [Літературний... 177].

Тепер нам би хотілось повести мову про семантичне оточення «балканотюркського тексту», розглядаючи насамперед специфічні для балканотюркської усної історії мовні концепти, такі як:

1. Поняття доброти та цінності у текстах тюрків Болгарії, Румунії та країн колишньої Югославії.

2. Давня тюркська та балканська звичаєвість у особистому та переданому народному оповіданні; сакральні та заповітні корені, ключові слова, думки та ідеї.
3. Інтертекстовий підхід до «прецедентних»²¹ текстів у свідомості балканських тюрків: «мані», легенди та казки з народної літератури, внутрішні та зовнішні новини з метрополії. Основні семантими та ціннісні судження, передані макро – та мікро ідеями у тексті, насамперед у сталих виразах, ідіомах, прислів'ях, мовних кліше.

Мотиви й образи доброти, моральних цінностей та «добронаміреності» посідають чимале місце й використані балканськими тюрками не лише у оповідях, але й у напіваматорській художній літературі [КАУНАК...20, 20-22]. Оповідання шанованого болгаротурецького автора Агмеда Тиміша «İyilik» («Доброта») у вельми міфологізованій формі описує розуміння цієї чесноти народом Деліорману (Лудогоріє) у минулому. Оповідання від самого початку побудоване на нанизуванні антитез доброти: герої знаходяться начебто у найбільш добронаміреному середовищі – за чаркою раки у колі найближчих вірних друзів, здіймаючи тост на честь один одного. Проте ‘...şu varki bu defa içme Sabri'nin de pek o kadar hoşuna gitmedi’ (але слід визнати, що на цей раз питво було Сабрі не до вподоби), suratını buruşturup tiksindi, amma da keskin bu meret be! dedi (він здригнувся та з огидою зморщився, промовивши: але й кріпке це паскудство!), ба навіть заводить лейтмотив оповідання – страшної пісні на спочинок: örtün yüzümü sinek konmasın Akranlarım gelir benden korkmasın...(покрийте лица мені, то не сядуть комахи, а прийдуть перевесники – то з виду мого не злякаються...), проте уриває пісню на півслові. Пісня, що повторюватиметься у розв'язці оповіді, буде передвісником появи звабливого шайтана.

І далі розпочинається суцільна міфологічна лінія подорожі до смерті: на рівнім місці товариші, не роздумуючи, вирішують дістатись провідати приятеля Дурхана з села Бакирджи, «що звідси на відстані сигарети»: хлопець наче через дівчину, що морочить йому голову, занедужав на сухоти, та ось-ось помре. Проте сумну історію хлоп'яги друзям по дорозі оповідає Алі, що його смикає сам чорт, на якого той ба навіть не дивується. Тому гарною здається його думка «підманути ту жорстокосерду» та відвести її до стражденного закоханого, – адже врятувати від наглої смерті молодого – угодне Богові добро. При цьому використовується прийнятна в обряді сватання цитата: «hayırlı bir iş için geldik. Hayırlı işe ne denir...» (ми прийшли по добру справу. Що ж можна сказати на добру справу?). Коли решта хлопців вмовляє дівчину, чорт в устах Алі обмежується єдиним словом «так». Втім, трохи погоди один з друзів із невідомим іменем ‘dalbızlaya dalbızlaya

²¹ Під поняттям «прецедентного» тексту ми розуміємо: (1) тексти, значущі для тієї або іншої особи у пізнавальному та емоційному відношенні, (2) добре відомі в її оточенні, включаючи попередників та нащадків, (3) звернення до яких неодноразово поновлюється в дискурсі даної мовної особистості [Караулов 1987, 216 – 217].

dalbudak' (місцева ідіома, означає песимістичне переливання з пустого в порожнє) вимовляє власний сумнів: «meyhanede, kadeh başında okunan dua cennette değil cehennemde kabul olurmuş» (молитва, прочитана у винарні за келихом, буде почута не в раї, а в пеклі). Він же, сказавши, й зникає, залишивши Сабрі з Алі вдвох пройти путь, наготовану їм чортовим голосом.

Дівчина пристає на вмовляння хлопців відвідати глупої ночі хворого, а чи зваблюється пропозицією бути відданою за заможного парубка: «big zengin çocuğu Durhan. Elini sıcak sudan çıkarıp soğuk suya sokmısın.» (Дурхан заможній парубок. Не доведеться Тобі нівечити рученьки ні в спеку, ні на морозі). Проте, зустрівшись безмісячної ночі на баштані та побачивши, як парубки вкрали з чужої садиби кавуна та дині, вкусивши того краденого плоду, дівчина у розпачі карається за вчинок: «siz beni kandırınız, ben de bu ahmak kafayla tutup aklınıza uydum baksana. Ah akılsız kafa kafa. Senin çekeceen var galba... benim tırsım kırılmaya başladı. Kara kara düşünceler var içimde» (ви підманули мене, я ж своєю дурнуватою головою й купилася на ваші вмовляння. Ой, і дурна моя голііівка. Певне, буде тобі за це розплата...щось мені завзяття почало зникати. Та й чорні думи охопили). Тут компанія благодійників вкотре підкреслює свою добронаміреність й сама у неї вірить: «то ми ж казали, що про Твоє добро думаємо. Добро, добро...у нас власне намір – творити добро. Добре діло й тобі, й Дурхану», – та ще й відчайдушно присягається: «Allah'ını seversen...» (коли Бога любиш), «vallah billah» (йй-Богу), «yemin ettim» (присягаюся).

По дорозі «пропаща» дівчина скиглить на халепу, до якої вона потрапила, однак виконує уже належну їй нову соціальну функцію: у темряві починається її тілесний контакт із Сабрі, зовсім не припустимий у балканському тюркському, тим паче селянському, середовищі, – і сам чорт не надивується на те, як радо у ненародженому місячному світлі добре обертається на зле. Діставшись до крихітного села в Деліормані («дикім лісі») перше, на що натрапляє компанія, є, зрозуміло, цвинтар. Ясно, що не лише він є дороговказом до села – цвинтар оточують поля, ниви, садочки, – проте їх «за темрявою ночі геть не видно». Полишивши дівчину із Сабрі на цвинтарі, Алі йде гримати дверима та кликати закоханого Дурхана. Розв'язка – він уже наперед знає, що хлопець помре саме у той час, час, коли полишені ним друзі кохатимуться на могилі, а невтішна мати побачить у очах прийшлого диявола – Азраїла, готового прибрати душу небіжчика. Сльози покаяння, народження місяця, посміх Алі: «життя триває...» та його молитва: «прости, Господи, грішних рабів своїх, кому тепер те добро й доброта» має відповіддю та присудом неба одиноке вовче завивання на болоті.

Попри майже аматорський рівень складеної у народі оповідки, вона дає досить ясне бачення як ціннісних категорій, так і свійських відносин народу із фантастичністю та реальністю. Загальновідомо, що образ вовка у тюркських народів є глибоким національним символом свободи та незалежності, що з міфологічної давнини супроводжує у тюрків обряди

посвяти (напитися молока вовчиці та провести ніч у лігві із вовченятами). У непоодиноких дослідженнях образу вовка (Севортян 220) натрапляємо на ствердження про його тотемний характер або характер божества для пратюрків, проте як відсутність в лексиконі спеціального слова на означення тотему, так і відносний монотеїзм в доісламських тюркських віруваннях (на відміну від властивого тотемізму політеїстичного характеру) свідчать про те, що про поклоніння тюрків тотему або божеству не йдеться. Семантема вовка представлена в тюркських мовах [Сравнительно – ...159 -160] давньотюркською лексемою *bö:ri (орх., дав.-уйг., кипч., туркм., узб. тощо), можливо, іранського походження, що від болгарських джерел має запозичення в рос.бирюк [Pritsak 94], а також як діал.тур. böğü – хробак, павук; анат. діал. kaşkuğ \ karyşkuğ – ведмідь, вовк, від кипч. «щеритись, стискати, вчепитись»; та *ku:rt, дав.-огуз. qurt – 1.вовк (тур., азерб., туркм., хорезм.), 2.хробак, скорпіон qurt (регіональний евфемізм табуїстичного характеру), що ймовірно пояснюється семантикою kurut- сушити (землю) [Eyuğoğlu 448]. Крім того, діал. Тур. bö(y)cülek – павук, куслива комаха, аналогічно виникає як евфемізм для номінації вовка; пор. туркм. мо:жек вовк, поганий звір, нечиста сила.

Ще один сакральний корінь являє семантема орла \ сокола \ яструба bürk\g'üt (туркм., чагат., тат., каз.) – беркут, як тюрк. запозичення в монгольську merkit [Сравнительно – ...169-170, Севортян 300] від – bür-хапати здобич кігтями, що відбилось у *muği – орел. Eyuğoğlu припускає, що монг. *muği – орел – та тюрк. *bö:ri – вовк – можуть бути пов'язані семантичним переходом хробак – змії – дракон – чудовисько – вовк – і мати джерелом єдину тварину, підкреслюючи ймовірність семантичної спаяності фонетичними паралелями. Як би то не було, для нас важливо, що у народній свідомості (адже подібний семантичний переніс слід радше вважати наслідком захоплення вченого народними етимологіями) образи мешканця мочарів вовчуги та летючого героя орла є семантично спаяними, синонімічними позитивними символами богатирства, вдачі легіня (у М.Кашгарського *bö:ri також у значеннях «син», власне ім'я) та вибраності, ба навіть етнізмом (чагат.). В оповіданні «Доброта» судією скоєного гріха стає саме вовк – самітник, образ якого, як і фінал оповідання, неможливо витлумачити, не знаючи семантичного потенціалу поняття лише в одній тюркській мові або лише на однім часовім зрізі побутування мов. Чорт, що вселяється в одного з героїв на початку оповідання, і непрямо каузує трагічну розв'язку оповіді, виходить у личині вовка після покаяння у гріхах (недарма в народі кажуть: kurt tüyü Azrail tüyüdür – вовчий смух – чортів смух). На зло, а чи на доброту наражає хлопців та дівчину шайтан вовкулака? Перший добрий намір обертається поганню – гріхом, а скоєний гріх і сплачена дорога ціна – трагедія – вивільняє душу від моріння та нудоти, дарує користь і свободу. Ключовий образ вовка тут є виразним дороговказом (диявольська спокуса, вивільнення звірячого в людському, очищення людського), проте

веде до майже катарсичної розв'язки, тлумачити яку можна прислів'ям: kurt, Hazreti Ali'nin köpeğidir, вовк є собакою святого Алі. Де вовк, там і святий...

Зрозуміло, що обсяг даної статті не дозволяє вичерпати увесь матеріал, придатний до заявленої тематики доброти та подібних чеснот. Проте усні оповіді тюрків не лише Болгарії, але й Румунії та колишньої Югославії демонструють, що, трансформовані в літературні оповідання, ці чесноти домінують та стало обертаються у народній свідомості. Тут нам допомагають і особисті оповіді тюрків боснанського Санджаку [Sirbistan – Karadağ – Bosna ve Hersek...]: під час нашої подорожі до Новіпазару, Розає, Тутіну та села Врби (кол. Сьогют)" основне, на що вказували з гордістю тюркські інформатори, що приймали нас у Санджаку, були рештки старого Єніпазару та церква, збудована османами для місцевих християн: «от серби вказують, що османи чинили до них зло та несправедливість, – таку, що аж будували для християн церкви», – зазначають з гірким посміхом санджакські тюрки. Домінанта добронаміреного приходу тюрків у балканські землі переросла з століттями у стійкий літературний та повсякденний дискурс.

Це підтверджують і прецедентні балканотюркські тексти: візьмімо лише одну з останніх, найбільш перечитуваних статей турецького та косівського дописувача газети «Герджуман» Лютфі Тюрккана, присвячену 17 листопада – дню незалежності Косова [www.tercuman.com, www.prizrenliler.org, 3.12.2005]: «тюрки принесли з собою на Балкани разом із прапорами, родовими стягами і анатолійську доброту й османську справедливість». Власне завдяки цій доброті й справедливості «тюрки змогли набути собі на Балканах батьківщину, адже кордони країни від територіальних війн більше нині визначає густина населення та витоки культур».

Таким чином, сакральні та заповітні корені, ключові слова, думки та ідеї, що визначають тюркобалканський літературний дискурс, знаходять вираження у особистому та переданому на письмі народному оповіданні; такі оповідання є вряди годи матеріалом для реконструкції усної тюрко балканської історії; вони коливаються між легендарною та реальною формами зображення, напівфантастичним змістом з мотивами благочестя. А відтак, тюркобалканська література, досліджена в даній розвідці на матеріалі відображених у лише одним художнім оповіданні балканотюркських легенд і особистих історій, дає певний простір для визначення тюрко балканського і, ширше, загально тюркського дискурсу, наближаючи дослідника разом з тим до розуміння специфіки центрально-, східно- та південноєвропейських регіонів з перманентною тюркською присутністю.

5. TÜRKÇENİN RUMELİ AĞIZLARININ LINGVİSTİK STATÜSÜ VE SINIFLANDIRILMASINA DAİR²²

Про лінгвістичний статус румелійських діалектів турецької мови та їх класифікацію

В статті розглядаються лінгвістичний статус, попередні висновки та спроби класифікації румелійських діалектів турецької мови. Після уточнення дефініцій та аналізу наявних класифікацій М. Мольової, Е.Груніної та Ю.Немета пропонується власна спроба класифікувати діалектні групи, спираючись на основні фонологічні критерії виділення. Увагу звернено на потребу чіткого розмежування присутніх в зоні вивчення румелійських діалектів турецької мови, а також гугузької та кримськотатарської тюркських мов тощо. З'ясовуються основні проблеми та перспективи тюрко балканістики.

Saygıdeğer Oturum Başkanı, Sayın Hocalarım, değerli konuk dinleyiciler,

İlk önce, Ağız Çalıştayına bizi davet ettiğiniz için, bu bildiriye sunmama ve tecrübelerinizi öğrenmeme olanak sağlayan TDK görevlileri ve yönetimine ve bizzat Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN'A çok teşekkür etmek istiyorum. 2008-2009 Öğretim Yılında Kiev Taras Şevçenko Milli Üniversitesi Türkoloji Bölümünün Masterlik Programı çerçevesinde Türkiye Türkçesinin Diyalektolojisi dersleri vermektayim ve bu Ağızbilim alanındaki eksiklikler ve bu konudaki genelleştirici çalışmalara ihtiyacının olduğunu kendi hayati tecrübelerimden biliyorum.

Bildirimim amacı, 1997-2003 tarihlerinde Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Makedonya, Kosova, Arnavutluk'ta Doktora tezimizi hazırlarken, daha sonra Bulgaristan ve eski Yugoslavya ülkelerinde iş icabı bulunarak gerçekleştirmiş olduğum Rumeli ağızları alan araştırmalarının durum ve bazı sonuçları²³ paylaşmaktır.

Çalışmamızın ilk etabından başlayarak ağızbilim kaynaklarında rastlanılmakta olan terimlerin tanımının kesinleştirilmesine ihtiyaç duyduk. Farklı dillerde tanımlamaların farklılıkları, farklı etnik geleneklerinden kaynaklanmıştır. Bizim teorik yaklaşımımızda asıl çıkış noktası, modern çağda ağızlardan farklı olarak dilin belirleyici niteliğinin bu dilde yazılı edebiyatın olduğu anlayışı olmuştur. Yani, yazılı edebiyatın olmayışı, karşımızda dilin değil ağızın olduğunu göstermektedir. Asıl tanımlar şunlardır: *Diyalekt (ağız)*, edebi dilin tersine olarak sıkı coğrafi ortaklığı olan, devamlı ve dolaysız dil kontaktında bulunan az ya da

²² Подано для спеціального діалектологічного числа журналу Belleten (TDAYB) Турецького Лінгвістичного Товариства, Анкара, Туреччина.

²³ Sözkonusu alan ve Osmanlı arşiv araştırmalarının gerçekleştirmemize Harvard Üniversitesine bağlı Ukrayna Araştırma Enstitüsünü temsilen Sayın Yaroslav ve Suzan Stetkevych ailesinin ve Hocamız Ph.D.Viktor Ostapçuk'un (University of Toronto) maddi ve manevi katkılarından dolayı teşekkürlerimizi borç biliyoruz.

çok sınırlı topluluğun kullanmakta olduğu konuşma dilinin bir nevidir. *Bölgesel ağızlar (territorial dialects)*, belirli bir alanda yayılmış bulunan ağızlardır. *Etnik ağız (Etnolekt)*, belirli bir etnik gruba özgü olan ağızdır. Burada tek ağız kullanıcıların farklı etnoslara ait olma ihtimalinden dolayı bölgesel ağız ve etnik ağız birbirinden farklı tutulmuştur. *Edebi ağız*, edebi dilin esasını oluşturmuş ağızdır. Ağızdan farklı olarak *Şive (Fr. patois²⁴, Rus. зовоп)*, büyük olmayan, birbirine çok sıkı coğrafi bağlantılı kolektifin kullandığı dil çeşididir. *Lehçe (Fr. Dialecte, Rus. напевие)*, diğer ağız gruplarında olmayan bir sürü ortak özellikleri bulunan büyük ağız grubudur. Bölgesel ağızlardan farklı olarak etnik ağızları bir çatı altında birleştirmektedir. *Dilin bölgesel (lokal) varyantları* (İngilizceden sub-variant of a language), dilin herhangi bir altsistemidir (ağız, lehçe, şive, idiolekt olabilir). *İdiolekt (ferdi dil)*, bir kişinin konuşmasını niteleyen ferdi, mesleki, sosyal, coğrafi, psikofizik v.b. özelliklerinin toplamıdır. *Dil dayanağı (Fr. substratum)*, dil etkileşimi sonucunda galip dildeki mağlup dilin izleridir. Rumeli ağızlarına bu terimler uygulanacak olursa mesela Deliorman'daki Türkçe ile ilgili 20.ci yüzyılda Türkçe, Gagauzca ve Tatarca unsurlarının kaynaşması neticesinde oluşmuş tek bölgesel ağız etnoleklerinden bahsedilmeli; aynı zamanda sözkonusu bölgedeki Türkçe, Gagauzca, Tatarca ayrı ayrı ele alınırsa üç ayrı bölgesel ağızdan söz edilebilir.

2003-2004 tarihleri arasında RF Moskova Devlet Üniversitesinde bulunduğumuzda 'Türk Dillerinin Tarihi Karşılaştırmalı Grameri'nin Diyalektoloji cildine hazırlıklarına katılmıştık. Türkiye Türkçesinin ağızları kısmını bizim değerli Hocamız E.A.Grunina üstlendiği için Rumeli ağızları kısmına bizim de katkımız olmuştur. Ancak gerek Anadolu gerekse Rumeli ağızlarının baştan sona aydınlatılmasını engelleyen hala tetkik edilememiş bazı hususlar ile karşı karşıya geldiğimizi söyleyebiliriz.

Bugün itibarıyla Rumeli ağızlarıyla ilgili pek çok esaslı araştırma yapılmış olsa da XX.yy.ın başında – ortalarında yapılmış sınıflandırmalar tatmin edici olamamaktadır. Bizim çalışmalarımızda Balkan yarımadası ve Trakya'da mevcut Türkçe ağızlarının kaydı için coğrafi metodu uygulanmıştır. İlk başta bölgedeki ağızların genel mevcudiyetinin tespiti sonucunda, alan araştırmasını yapmamız gereken şu coğrafi bölgeler planlanmıştır: Bulgaristan'da a. Deliorman, Gerlovo, Tozluk, Varna-Burgaz; b. Vidin – Küstendil – Mihaylovgrad. Makedonya – Gostivar, Orhid, Nevrokop; Kosova – Prizren, Priştine, Mamuşa; Romanya – Kuzey, Güney, Kuzey Batısı (Köstence, Vama Veche, Negru Voda, Tuzla); Arnavutluk – Tirana, Elbasan, Şkoder, Kruja, Korça; Yunanistan – Selanik, Komotini, Batı Trakya. Rumeli ağızlarının araştırılmasında gerek Balkanlarda gerekse Besarabyada kullanılmakta olan Gagauzca ve Azakta kullanılmakta olan Örmecanın verilerinden karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır. Bölgeler adım adım olarak imkanlar çerçevesinde derlenmiştir. Ülke olarak bugüne kadar gidemediğimiz ancak Yunanistan kalmıştır.

²⁴ Collins Dictionary'ne göre, '...an unwritten regional dialect of a language... usually considered substandard'.

E.A. Grunina'nın 1998'da 'Dünya Dilleri. Türk lehçeleri' ansiklopedisine hazırlamış olduğu modern Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması, Anadolu ağızları ve Rumeli ağızları olmak üzere 2 gruba ayrılmasına dayanmaktadır. Anadolu ağızları içerisinde 6 altgruptan bahsedilmektedir: 1. Kuzey-Doğu grubu: Samsun'dan başlayarak Ordu, Giresun, Trabzon, Rize bölge merkezlerini de içermektedir. 2. Doğu grup: Erzurum, Elazığ, Kars; 3. Güney-Doğu grup: Gaziantep – Adana – Antalya. 4. Güney – Batı grup: İzmir – Manisa – Aydın – Denizli – Muğla çerçevesinde uzanmaktadır. 5. Orta Anadolu grubu: Afyon – Ankara – Sivas – Mersin – Konya. 6. ayrı tutulan Kastamonu bölgesi, ki Zonguldak – Bartın – Kastamonu – Çankırı'yı içermektedir. Yine de Grunina'ya göre, Rumeli ağızları (başka bir deyişle, Balkan Türk, ya da Avrupa Türk ağızları) Doğu (Doğu Trakya) ve Batı (Makedon) gruba ayırmak mümkündür. Doğu Rumeli ağız grubu bugünlerde Türkiye Türkçesi dil standardının içindedir. XX.yy. a kadar edebi yazı dilinin temelini Doğu Rumeli ağızları oluşturmuşsa da bugünlerde yazı dilinin gelişmesine Orta Anadolu ağızlarının başta olmak üzere Anadolu ağızlarının etkisi görülmektedir.

Mefkûre Mollova (Mollova 1962, 1978) ve ardından G. Nemeth (Nemeth 1980-1981) 'in Rumeli ağızlarının sınıflandırmalarını esas alarak Balkan Yarımadası'ndaki Rumeli ağızları Batı ve Doğu diyalekt bölgesine bölünmektedir. Batı grup, Batı Bulgaristan'da Vidin, Küstendil, Mihaylovgrad, Makedonya'da Ohrid, Skopje, Gostivar, Kumanova ve Dinler köyleri, Kosova'da Prizren, Priştine, Mamuia köyü, Arnavutluk'ta Kruja, Elbasan, Korçe gibi yerleşim yerlerinde temsil edilmiştir. Doğu grup, Bulgaristan'da Deliorman, Razgrad, Kazanlık, Tırговиşte, Kırçali (Ardino, Milino ile beraber), Türkiye'de Edirne, Kırklareli merkezleriyle Doğu Trakya, Yunanistan'da Batı Trakya (Komotini, Ksanti) ve Orestia'daki yerleşim merkezleriyle temsil edilmiştir. Rumeli ağızlarının Batı ve Doğu grubunu birbirinden ayıran sınır, Tuna boyunca Lom şehrinde başlayarak doğuya doğru Vratsa, Sofya, Samokov, sonra batıya doğru uzanan Küstendil şehrinin güneyine ve Ege denizinin sahiline kadar uzanmaktadır. Bazen Rumeli yörüklerinin (mesela Şaşavarlı köyünün) ağızı, Ştip şehrindeki konuşulmuş Türkçe ağızları ayrı tutulmaktadır. Görülebileceği gibi, Doğu grup som ve tekyekün bir grubu oluşturmayıp haritada Orta Romanya'dan Dobruca boyunca Karadeniz'in batı sahilleri, Güney Bulgaristan, Türkiye'nin Avrupa kısmı ve Ege'nin kuzey bölgesinde yer yer kendini göstermektedir. Batı Rumeli ağız bölgesi ise Bulgaristan'ın sınırlarında kalmayıp yine yer yer Batıya doğru uzunca bir alanı kapsamaktadır.

İki bölgeyi birbirinden ayıran esas tutulan belirleyici özellikler daha çok fonetik niteliğindedir: 1. sözbaşında kalın /q/ ünsüzünün batı grupta /g/ ye değişmiş olup Doğu grupta /k/ olarak korunmasıdır; 2. gerek gök ve gövde gerekse eklerde ünlü uyum kanununun bozulması Batı grupta tek /e/ varyantlı, Doğu grupta /e/ /a/ /ä/ olarak üç varyantlı telaffuzları; 3. sonseste Batı grupta tek /i/ varyantlı, Doğu grupta /ı / /i / /u/ /ü/ dört varyantlı telaffuzlarıdır. 4. Batı grupta sonseste /ı/ – /i/ ye ses

değişmesi, şimdiki zaman eki /yor/ – /yı/ olarak görünmesi ve iki ünlü arasında tam ötümlü /g/'nın korunması, Doğu grupta olmayan ağız özellikleridir.

M. Mollova'nın Rumeli ağızlarının ga- / – ka – olarak adlandırılan iki ağız grubuna sınıflandırılmasında yine Batı ve Doğu ağız grubunun sembolik temsilidir. Fakat bilindiği gibi, Doğu /ga/ ağızlarında /ka/ olayları görünmüştür dolayısıyla bugünlerde Doğu Rumeli grubuna ga – grubundan değil ga- kalıntılarının bulunduğu gruptan bahsetmek daha doğru olacaktır. Mollova'nın ga-/ka- ağızlarına sınıflandırması, daha çok Batı ve Doğu olmak üzere 2 ağız bölgesini sembolik olarak yansıtmıştı. Ancak örnekler, seslerin ters değişimlerinin var olmasını doğrulamıştır.

G.Hazai (Hazai 1960), Nemeth (1980), Mollova (1978) ve Grunina'nın Rumeli ağızları üzerindeki izlenim ve sınıflandırma teşebbüsleri biriktirilince bugünlük sınıflandırma şöyle görülebilir: 1. Batı Rumeli ağızları (ka- grubu, e-grubu); 2. Deliorman, Doğu Rodop, Gerlovo, Tuzluk, Varna, Dobruca Doğu grubunu oluşturmakta (ga-nın kalıntıları, a-grubu). 3. Mizya ve Trakya ağızları. 4. Orta Rodop ve yörükler grubudur.

Ancak şunu belirtmekte fayda var ki Balkan Türkolojisi bugünlerde karşı karşıya geçmiş olduğu asıl sorununu hala çözememiştir: Rumeli'de konuşulmakta olan 3 Türk lehçesi, yani Türkçe, Gagavuzca ve Kırım tatarcanın yayılışının mümkün olduğu kadar netleştirilmesinde ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, Gagavuzcanın Deliorman ve Kuzey Doğu Bulgaristan'ın Varna dolaylarında Kestriç ve yakınlarındaki Caferli, Yeniköy, Cevizli köylerinde olduğu bilirse de Orestia'daki Gagavuzcaya ne kadar yakın olduğu araştırılmamıştır. Mesela Balkan Türkologlarının en büyük dikkatini çeken ve en çok 'türkleştirilmiş' sayılan hep Deliorman (Balbunar, Razgrad, Kemanlar yerleşim yerleri) olmuş ancak Gerlovo'dan 'konuşma temposu' ile öök farklı olduğu söylendiği halde Rumeli ağızlarının akustik parametrelerini konu alan bir çalışma bilinmemektedir.

Dil biliminde ve daha geniş çapta alınırsa beşeri bilimlerde yapısal şemalar her ne kadar şartlı olabilse de, alanda derleme yapan her ağızbilimcinin karşısına bir sürü çekince ortaya çıkmaktadır: Rumeli ağızlarının Batı grubu nerede biter Doğu grubu nereden başlar? Özellikle bugünlerde Balkanlarda Türkçe nerede biter, Gagavuzca ve Kırım tatarca nereden başlamaktadır? Türkçe konuşmayanlardan saklı gizli dil olarak kendi aralarında Türkçe konuşan Silistreli çingeneler, ağızlardan hangisini kullanmaktadırlar? Sofya'da ortak girişimde bulunan biri Rodoplı, biri Dobrucalı ve biri Arnavutluklu işadamları tanıyorum. Aralarında Türkçe mi konuşmaktadırlar, hangi ağızı seçmektedirler? Niye Türkçe bildikleri halde Bulgarca'yı tercih ediyorlar? Konuştukları lehçe / ağız farklılıklarından dolayı mı? Bugünlerde Balkanlarda sözkonusu olan, tek koine (bölgesel ağız) mı, yoksa serbest dolaşım ve ulaşım, sınırların açılmış olması ve, en önemlisi, farklı lehçe ve tek lehçenin farklı ağızlarının yapısal yakınlık ve edebi Türkiye Türkçesinin etkisiyle gitgide benzeşmesi gibi karmaşık koşullar altında ağız değil de etnolekt (etnik ağız) ya da sadece dil dayanağı mı demek daha uygun olacaktır?

Ağız malzemeleri incelendikten sonra, Balkanlardaki Rumeli ağızlarını şu 20 parametreye göre genelleştirici bir karşılaştırma yapılabilmektedir:

1. Ünlü ve ünsüzlerde uyumlamaya yönelik ilerleyici benzeşmeler:

Bulgaristan: 4 varyantlı eklerin tek /i/-varyantına benzeşmesi, eklerin içindeki tüm ünlülerin düz ince /i/-/e/ye benzetilmesi; Arapça / Farsça'dan alıntılarında çoğul eki /lā(r)/ ya da /lē(r)/; ortaseste ünlüler arasında arasıra yarıdudaksıl /l/ /-i/i-/ ünsüzü ortaya çıkar.

Makedonya, eski Yugoslavya: kapalı 2. hecede eklerin tek /i/-varyantına benzeşmesi, tek varyantlı: çoğul eki, şart kipi eki, zarf, araç, olumsuzluk, lokativ ekleri /kalin sesli/; Kosova: /o/'lu kök ve gövdeler eklerini de /o/ya benzetir.

Romanya: ünlü uyum kanunu saklanmış, ilerleyici benzeşme sonucu genizsi /a/ ve /e/ ortaya çıkar.

Arnavutluk: eklerin tek /-i/ varyantına uyulması [*bundan sonra ekten sonra bulunan rakam, ekin fonetik varyantlarının sayısını belirtecektir, örneğin, -i¹*], bu arada, yükleme durumu eki geldiğinde ünsüzü tonlular; tek varyantlı ekler: duyulan geçmiş zaman eki, sıfat -li eki, şart kipi ince ünlülü eki, çoğul eki, bulunma, uzaklaşma, yönelme durumları ekleri, ilgeç /h-/ nin düşmesi.

Yunanistan: sıfat -l⁴ ekinin tek /-i/-varyantına değişmesi; ünlülerin dilin devinimine göre ilerleyici benzeşmeleri, ek fiil imek'ten /-i¹/ ekinin dört varyantlı /-i⁴/ye çeşitlenmesi.

Karşılaştırmalı olarak ele alınırsa Gagavuzcada ünlülerin /ö/-/u/ dudaksıllaşması, /p/-/b/ gibi ünsüzlerin tonlulaşması, /k/-/w/ değişmesi.

Böylece Türkçenin Rumeli ağızlarının ortak özelliği, ünlü uyum kanununun bozulması, Dobruca ek fiilin zaman ekleri hariç eklerin tek varyantlı /-i¹/ye benzeşmesidir. Kosova ağızlarındaki /o/-lu eklerin ortaya çıkmasının sebebi, muhtemelen dillerarası etkileşimdir. Türkiye Türkçesinin ağızlarına has olan diğer özellikler arasında, genizsilleşme ve yarıdudaksıllaşmadır.

2. İkili ünlü (diftong)ların tekünlüleşmesi:

Bulgaristan: /-ey/-/̄-ī-/ , /-ye/-/̄-ē-/ . Makedonya – Kosova: /-ey/-/̄-ī-/ . Romanya: vurgulu iken iki ünlü /-ey-/in korunması, vurgusuz /̄-ī-/ ye değişmesi, paralel olarak /-oi/- /-ü-/ , /-üw/- /-ū-/ . Yunanistan: tek ünlüden ikili ünlüleşmesi: /-i/-/̄-ey-/ . Arnavutluk: tekünlü / ikili ünlüleşme kaydedilememiştir. Gagavuzcada: /-ey/-/̄-ī-/ , /-e/- /-yı-/ . Tekünlüleşmeye eğilim, kuzeyden güneye istikametlidir, geçiş bölge olarak, Dobruca ağızlarıdır. Rumeli ağızlarının kullanıldığı merkezlerden uzaklaştıkça işbu ses olayı da görünmez olur.

3. /ı, ts/ ünsüzü:

Bulgaristan: yoktur. Makedonya (özellikle Gostivar) ve Kosova'da yaygındır. Romanya: yoktur. Yunanistan: yaygındır. Arnavutluk: kaydedilememiştir. Gagavuzca: kaydedilememiştir. İşbu ünsüzün türetilmesini Rumeli ağızlarının Sırpça, Yunanca ile etkileşimine bağlamaktadırlar.

4. Ünsüzlerin benzeşimi:

Ünsüzlerin benzeşme olayları: Bulgaristan: /-y/-/̄-v-/ , /-k/-/̄-w/-/̄-au-/ , /-b/-/̄-p-/ , /-c/-/̄-g-/ , /-oğ/-/̄-uww/ , /-gın/-/̄-in-/ , /-r/-/̄-g-/ . Makedonya ve Kosova: /-k/-/̄-

/-w-/-au-/, /-b-/-p-/. Romanya: /-p-/-b-/, /-ç-/-w-/, /-f-/-p-/. Yunanistan: /-k-/-t-/, /-k-/-g-/, /-m-/-n-/, /-t-/-d-/, /-v-/-y-/, /-h-/-f-/. Arnavutluk: /-k-/-ç-/, /-g-/-ç-/, /-ç-/-f-/, /-t'-/-d'-/, /-g-/-d-/, /-ş-/-c-/, /-z-/-s-/. Gagavuzca: /-t-/-d-/, /-k-/-w-/, /-ğ-/-v-/, /-öv-/-y-/, /-b-/-p-/.

/-k-/-ç-/, /-g-/-ç-/ değişimleri, Kosova ve Arnavutluk'taki ağızlara özgü olan özelliklerdir. Rumeli'nin başka yerlerinde görülmemekle beraber, bu özellikler Karadeniz, İran ve Irak, Orta Anadolu'daki Türkçe ağızlarında çok yaygındır. Tüm Balkanlarda ünlülerden önceki ünsüzlerin tonlaşma ve ötümlüleşme olaylarının düzenli bir şekilde yayıldığı görülmektedir. Sonseste ise ünsüzler ötümsüzleşir. Bölgenin bütün Kuzey-Doğu yarısında münferit ama ifade edici bir ses olayı olarak önsesteki seslemsiz yarıünlü ya da hafif çiftudaksıl /-w-/-nin ünlü diftonga devamlı dönüştüğü görülür.

5. Yarı ötümlü /ğ/:

Bulgaristan: özellikle Tozlukta yer yer korunması, yer yer öndeki ünlüyü ikilileştirerek düşmesi; aynı zamanda, M. Mollova'nın e-ağızları olarak betimlediği bölgelerde /-g-/ye ötümlüleşmesi görülür. Makedonya, Kosova: özellikle küçültme eklerinde /-ğ-/- /0/ derilmesi /yerini Slav dillerinden alıntı olan -çe/ -ce ekinin alması/. Romanya: /-ğ-/- /oo-/ (Kuzey - Batı bölgesi), geri kalan bölgelerde redüksiyon sonucu /-ğ-/- /o-/ya ya da /-ü-/ye derilmesi; çok nadir olarak /-eğ-/- /ege-/ye değiştiği bölgelere rastlanır. Yunanistan: /-ğ-/- /-g-/, /-ğ-/- /-ā-/, /-eğ-/- /-ey-/, /-oğ-/- /oy-/. Arnavutluk: /-ğ-/- /-g-/, değil / deel, ağaç / aaç, öğren- / öngren-. Gagavuzca: /-ğ-/- /-ā-/, /-ü-/. Ünlülerden önce ve sonra yarı ötümlü /ğ/'nin sızıcı telaffuzu hecenin derilmesine yol açar. Aslında bölgedeki Türkçe ağızlarının konuşma dili mi edebi dil olarak mı kullanıldığını tespit etmek için belirleyici bir özelliktir. Bu özellik itibarıyla Dobruca ağızlarını Deliorman ağızlarından ayrı tutulabilir (bk. T. Kowalsky'nin 'Danube Türkisch' tanımı).

6. / ö / ünlüsü:

Bulgaristan: düzenli görülür. Makedonya, Kosova: /-ö-/ düşer. Romanya: bölgenin her yerinde yaygın. Yunanistan: mevcuttur. Arnavutluk: /-ö-/- /o-/ye değişir, eski Anadolu Türkçe /-o-/- /-u⁴/, /-w-/ye dönüşür. Gagavuzca: değişmez, olduğu gibi kalır. Söz konusu ünlü doğudan batıya doğru seyrekleştikçe nihayet redukte olmaktadır. Arnavutluğa has olan ses olayı, iki dudaksıl karşılığa alışmışlığını göstermektedir.

7. Vurgunun kayması:

Bulgaristan: devamlı bir heceye ileri kaymaktadır. Makedonya, Kosova: kaydedilememiş / mevcut değil?. Romanya: Güney bölgede bir heceye ileri, Kuzey bölgede yok, Güney-Batı bölgede paralel kullanım /(ikili vurgu). Yunanistan: ancak -ndıra ekinde bir heceye ileri, şart kipi ekinde ilk heceye kayar. Arnavutluk: kaydedilememiştir. Gagavuzca: bir heceye ileri \ ya da ilk heceye kayması. Vurgunun kayma olayı, daha çok güney niteliğindedir, orta ve kuzey Dobrucada paralel kullanımlar görülür.

8. Cümlelerin devrikleşmesi:

Bulgaristan: 1) aracümle, arasöz ve ünlemler yüklemden sonra gelir, 2) özne – yüklem – belirteç – uzaklaşma durumunda dolaylı tümleş – dolaysız tümleş – ulaç. 3) yüklem (1) – özne (2). 4) yüklem – nesne – dolaysız tümleş. 5) yüklem – dolaylı tümleş. 6) birleşik eylemler devrik kurulmuştur. Makedonya, Kosova: isim cümleleri hakimdir, bağlılık cümleleri mevcut, öznenin eksiltisi ile birlikte kişi eki olan yüklem cümle başına gelir – bir tanımlığı – dolaylı tümleş – dolaysız tümleş. Romanya: devrik dolaylı tümleş kaydedilmiştir. Yunanistan: yüklem – sayı sıfatlı dolaysız tümleş (eksiltili cümle: implicite özne). Arnavutluk: cümle vurgusunun yerine bağlı olarak tamlanandan önceki yüklem ya da sontakılar. Gagavuzca: ilgi ekli iyelik öğeleri. Sonuç: Rumeli ağızlarının tümünde devrik cümlelerde yüklem cümle sonundan öne kayar, dolaylı (bazen dolaysız) tümleş veya ulaç cümle sonundaki yer alır. E.E. Erguvanlı 'Word-order in Turkish' kitabında belirttiği gibi, Türkiye Türkçesinde yüklem ve tümleş / ulacın kayması vurgunun kaymasıyla beraber aşağılayıcı anlam katar, kiplik belirtir, cümleyi belirlilik / belirsizlik açısından ademimerkezleştirir.

9. Durum yönetme ve değişkenliği:

Bulgaristan: akkuzativ – lokativ, dativ – akkuzativ, lokativ – akkuzativ, genitiv – ekli / eksiz akkuzativ, lokativ / dativ – lokativ, eksiz akkuzativ – (anlam değişkenliğine bağlı olarak) ekli akkuzativ. Makedonya, Kosova: bulunamamıştır. Romanya: ekli –eksiz akkuzativ. Yunanistan: akkuzativ – niteleyici sıfat. Arnavutluk: dativ – ekli akkuzativ. Gagavuzca: dativ – (farf önde geldiğinde) akkuzativ. Yukarıdaki durum değişiklikleri ve yabancı dillerden anlam kopyacılığı daha çok akkuzativin ekli olup olmamasına yöneliktir; uzaklaşma durumuna değinilmemiştir. Ekli akkuzativ (belirtme durumu) ekinin anlamını pekiştirmek amacıyla sık sık gösterme zamirleri eklenmiştir. Batı Trakya'daki durum ekleri, anlam değiştiğinden dolayı sözcük türlerinin değişkenliğinin örneği olabilir.

10. Sürelik / presence:

Bulgaristan: -y-, -yer⁵ / -ır⁶, ieri⁴ / -ır⁴, -yee². Makedonya: -ır / -ar, -y / -or, -y. Romanya: -y⁴ / -iiy⁴. Batı Trakya -ır⁴. Arnavutluk: -ar⁶, -(y) / 0. Gagavuzca: -y- / -ır. (-yor) şimdiki zaman Bulgaristan Deliorman ve Dobruca ağızları sınırında saklanmıştır. Tek varyantlı (-yor¹) eki, geniş zaman eki gibi 5 varyantlı (-yor⁵) olmuştur. Sürelik (i)-r ekinin ses uyum kanununa uygun olarak varyantlaşması, Rumeli ağızlarının belirleyici özelliğidir.

11. Araç durumu ve onun değiştiricileri / yancümleri:

Bulgaristan: -dıq, -inen / -ilen / -nan / -lan (fiilden isimden sonra araç ilgeci eki geldiğinde zaman anlamı taşır). Makedonya: ile, em / hem / i /bağlaç, Sırpçanın etkisi/. Romanya: kaydedilmemiştir. Batı Trakya: -dığım /-nan (hızınan). Arnavutluk: -yile¹ / -le¹, -dii / -diyi / -tiyi zaman. Gagavuzca: -dıqnan.

12. Bağlaç sistemi:

Bulgaristan: – eger / kan / kâ, i, illen, ama, yoqsam, de/te, daq qadar, gügülen, hemem, nice, çunqum, neiçün, ani / hani, açan, deli, manaa. Makedonya, Kosova: haçun, ellinden, beer, a, se, po. Romanya: -içun, ama, yoqsa. Yunanistan: – hem,

şart kipi ifade eden -maq için. Arnavutluk: – için, ve--- -dan başka, çünkü, yani, şey?. Gagavuzca: Bulgaristan'daki ağızlarda gibi.

13. Ad ve sıfat tamlamaları arasındaki ayırım / değiştirilebilirliği:

Bulgaristan: belirtisiz tamlama / sıfat tamlamalarına benzetme, ilgi ve partitiv anlamlarının benzetilmesi. Makedonya, Kosova: belirtisiz tamlama yerine yer yer sıfat tamlaması. Romanya: belirtisiz ad tamlaması yerine sıfat tamlaması. Batı Trakya: belirtili ad tamlamalarında ilgi çekici taraf, arasına ikinci unsurun iyelik eki almamış olmasıdır. ilgi gruplarıdır. Arnavutluk: belirtisiz ad tamlaması ile sıfat tamlamaları arasında karışıklık ve paralel kullanım. Gagavuzca: belirtili ad tamlamalarında unsurların devrikleşmesi. Fabrikativ ile finitiv anlamlar arasındaki ayırımın gözetlenememesi Rumeli ağızlarının hemen hepsinde görülür. Aynı şekilde belirtili ad tamlamalarında 3.şahıs tekil iyelik ekinin eksik olduğu ilgi grupların olduğu tüm ağızlarda tahmin edilebilir.

14. Da / ta bağlacının eşbağlılığı:

Bulgaristan: da/ ta, bağlı birleşik cümlelerdeki ve görevinde \ ya da onun yerini ikili ye...ye bağlacı almıştır. Makedonya, Kosova: sözcükten önceki ve sonraki bağlı ve gibi. Romanya: kaydedilmiştir. Batı Trakya: ikili da...da, hem.hem anlamında. Arnavutluk: edebi yazı dilde gibi, bazen devrik cümlelerde, ilgeç durumunda. Gagavuzca: bağlı ve gibi, ya da ve'nin yerinde cümle başındadır. Yer yer eşadlı Slavca da ile karıştırılmıştır.

15. Soru titrememesinin *mi'?* soru ekiyle ifade edilmesi:

Bulgaristan: –dı mı \ dı zaman\ = -dığında, -idimi. Makedonya, Kosova: düşürülmüş, yerini Arnavutça'dan alıntı ilgeçler almıştır. Rmanya: devrikleşmeden yazılı edebi dilde olduğu gibi. Yunanistan: retorik sorunun sonundadır. Arnavutluk: Türkiye Türkçesinden değişiklikler yok. Gagavuzca: tek varyantlı *mi'?*

16. Non-finite eylem formlar (eylemlik, ortaç ve ulaç) repetuarı:

Bulgaristan: –daq, -den beri, -kân, -ince. Makedonya, Kosova, Romanya: yazı dilinden önemli değişiklikler görülmemiştir. Batı Trakya: -a/-e, -ma, -deye, -ecek. Arnavutluk: -inçel, -dikten soora. Gagavuzca: -dıçqan / -tınyan, -miş.

17. Deminutativ anlamların küçültme ekleriyle morfolojik / leksik ifadesi:

Bulgaristan: –caz / -ces. Makedonya: Türkçe küçültme eki nadir, Güney Slavca –çe nin etkisi. Romanya: kaydedilmemiştir. Batı Trakya: -cıq / -cik. Arnavutluk: -cık⁴. Gagavuzca: – dzaz.

18. Eski biçimlerin saklanmışlığı ve çokanlamlılığın gelişmişliği:

Bulgaristan: –dineyin- / -dığı zaman. Makedonya, Kosova: çok sık kullanım. Romanya: antari, bahçıvan. Batı Trakya: değişiklikler kaydedilmemiştir. Arnavutluk: ötümlü /r/lı Eski Anadolu Türkçesinden kalıntı formlar. Gagavuzca: kelime hazinesi uzun süre izole edilmiş durumda kaldığı için eski formları bol bol taşımaktadır, Arapça leksikleri yok denecek kadar azdır.

19. Sonses ile önses arasındaki ulamalar:

Bulgaristan: –te o / işte o, bün / bugün, nezman, acbaki. Makedonya: – t'öle. Romanya: ulamalar devamlı görülür. Batı Trakya: qutummar / ...var. Arnavutluk: –almaçün. Gagavuzca: son takıların eklenip redukte olması.

20. Ki'li bağmlanma:

Bulgaristan: –de ki / dır, kim /qum / kın. Makedonya: var ki. Romanya: – ki. Batı Trakya: bulunamamıştır. Arnavutluk: şey ki. Gagavuzca: ki yerine ani / hani.

Sonuç olarak belirtelim ki, bölgedeki ağızların belirleyici özelliklerini yansıtan manzara:

A. Ağızların de-türkleşmesi ve ağızlardaki kuruluşların gradyanlı yayılışı,

B. Ağız salınım/farklılıklarının oluşmasında sözdizimsel unsurların belirgin olduğu, bölgenin kültürel, dini izolasyonları yoğunlaştıkça sözdizimsel farklılıkların ilksırada yoğunlaştığı,

C. Güney Slav, İlliriy-Rum, Romen, diğer Türk dil altkatmanlarının etkisinde cümlenin devrikleşmesinin meydana çıktığı, paralel olarak ses biçimlenme ve değişimlerinin devam ettiği, sentaktik değişimlerin isim/isim tamlamalarının belirtililik/belirtisizlikleri sonuçlandırdığı, onların ise tamlama ve cümlelerdeki vurgunun değişmesini, belirtme durumuna etki ve göreceliğini, yan cümleciklerin sınırları dışına birimlerin çıkmasını doğurduğunu kanıtlamaktadır. Başka bir deyişle, sentaks düzeyinin ağızların bulaşma yolunda, farklı dil sistemlerinin etkileşim sürecinde bir 'baraj' olduğu, sözdizimsel farklılıkların anlamsal değişimlerine yol açtığı düşünülmektedir.

6. ЧУЖИНА ТА ВИГНАННЯ В РУМЕЛІЙСЬКИХ ТА УРУМСЬКИХ ТУРЕЦЬКИХ ПІСНЯХ^{25, 26}

Стаття ставить ціллю порівняння пісень про чужину та вигнання румелійських тюрків та урумів Приазов'я на матеріалі польових записів Деліорману, Герлово та Кирджали, а також Маріуполя. Семантема подорожі до чужини не лише віддзеркалює історичні реалії, але містить міфологізовані історичні спогади. Це підтверджує спільна топоніміка урумів та румелійських тюрків. Навіть в умовах етнічної ізоляції народні пісні тюркських народів – тюркю – є кодом збереження етнічної ідентичності.

The paper is concerned with motif of strange land & exile in folk songs of Rumelian Turks (Deliorman, Gerlovo, Kyrdzali) and Azovian Urums. The study is based on our field investigations' material and interprets the semanteme of travel to exile as a reflection of mythologized historical realities and remembrances. Even in terms of ethnic isolation Turkic folk songs keeps code of ethnic identity.

²⁵ Вперше надруковано у: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Східні мови та літератури» – №15, 2009. – С.34-37.

²⁶ По матеріалах виголошеної автором, проте не надрукованої доповіді на III Міжнародній фольклорній конференції «Від спільного тюркського минулого до спільного тюркського майбутнього», Баку – Азербайджан, 13-16 листопада 2005 року.

Daha 1997de, Türk mitolojisinde Deniz bildirimizde, Deniz imgesinin destanlarımızda nasıl geçtiğini inceleyip denizin tasvirinin Türk kültürüne has olduğuna değinmiştik. Bildirimizin amacı, tarihi gelişmeleri boyunca denizin sahilinde kalan Türkçe konuşan Kıyımlı etnosların dillerinde deniz semantiğini sürdürmüş olup tarihi akibetlerinden dolayı denizi olan ya da olmayan yeni memleketlerine iskan edince de denizin varlığını kültürel hafızalarından silmemiş, bazen yeni anlam kazandırmış olduklarına dikkat çekmektir. Karşılaştırmalı olarak Karayca ve Kırımçakça'daki deniz ile alakalı tabir ve kelimeler değerlendirilecektir.

Bildiride şu hususlar değerlendirilecektir: 1. Modern Azak Urum Türkçesinde дэниз (Perşotravneve – Manguş, Granitne – Karan, Eski Kırım); дэниз бол-/ ол- (Perşotravneve, Kamara) dolup taşmak; дэрия дэниз болду (Perşotravneve), özen дэниз олған (Kamara) nehir taşı; дэниз йақасы deniz sahili (Granitne); ауг. Bk. дэ'из, тэ'из (Eski Beşuy – Bogonos-Fedorova'nın tezinden); дэнизана denizkızı (Kamara), дэнизот suyosunu (Kamara); харадэ'изли Karadenizli (*Staromlinivka*'lı *Ogluh'un veritabanisi*), Азав дэ'из(и) Azak denizi. (ki azav 'ard kısım', azav dış gibi manasıyla çağrıştırıldığı) ibarelerinin ağızlara göre anlamlar ve kullanılışı. 2. 'Kutsamış metin' (sacral text) olarak tarihi folklor ve yazılı Karamanlıca metinlerde deniz: Umman (okyanus), derya Eski ve Yeni Ahitlerde; 'Zilifsya' masalı, 'Ah deniz yalısında d'ezер piyade', 'Segirtip yalıya çıktım', 'Bşr yanımız Hara deniz', bununla ilgili 'Su' ve 'Tuna yalısı' imgeleri. 3. Azak, Kırım ve Litvanya Trakaj'da alan ağız araştırmalarımız kaynak kişilerle mülakatlar esnasında kaydetmiş olduğumuz deniz kelimesi ile ilgili açıklamalar.

Метою даної статті є порівняння тюркського фольклору румелійських тюрків та урумів Приазов'я на матеріалі власних записів, здійснених під час польових експедицій влітку 2005 року в області Деліорман, Герлово та Кирджалі (Родопи), що в Болгарії, а також польової експедиції по Україні спільно з Алтаїстичним Товариством Південної Кореї в січні – лютому 2006 року. В якості матеріалу для дослідження ми використовували також фольклорні матеріали, зібрані О.М.Гаркавцем [Гаркавец], М. Дурбайло [Gagauz halk türküleri], Р.Молловим [Rıza Mollov 223-261], зібрання румелійського тюркського фольклору з Болгарії в антології тюркських літератур в діаспорі [Başlangıçtan... 49-102], а також касетні записи, придбані нами в Болгарії під час експедиції.

Проблема визначення основної тематики тюркських, зокрема, гагаузьких та турецьких народних пісень розробляється на кафедрі тюркології КНУ імені Тараса Шевченка к. філол. н. доц. Арнаут Ф.І. [Арнаут 138-139]. З іншого боку, у порівняльному аспекті досліджувався пісенний фольклор турецького та азербайджанського народів [Dədə Qorqud 2005 11], приділялася також увага міжкультурним паралелям у фольклорному тексті тюркської пісні [Азербайжан...], проте насправді недостатньою досі залишається увага до семіотичного підходу інтерпретації тюркської пісні – тюркю, і, вужче,

взаємодії сюжетних особливостей тюркю із її семантичним навантаженням та реконструкцією як самостійного ліричного жанру та тексту усного поетичного мовлення. Цим зумовлюється актуальність дослідження та його зв'язок із плановою дослідною темою кафедри тюркології Інституту філології КНУ.

Народні пісні – тюркю, що їх співали й продовжують співати в місцях компактного проживання урумів на території України (Великоновоселка (Янги Сала), Маріупіль, Улакли, Старобешеве (Бешуй), Старогнатівка (Керменчик), Першотравневе (Мангуш), Тельманів (Есті Ласпа), Гранітне (Карань) тощо та на Балканах демонструють певні спільні риси в сюжетній будові та вказують на спільне коріння семантики концепту чужини та вигнання, а ймовірно й шляхи спільної етнічної історії.

Народні пісні урумів, узяті нами для порівняння, здебільшого належать до огузької групи говорів, в котрих практично невідчутною є кипчацько-половецька діалектна компонента. Особливості цих говорів досить детально були розглянуті О.М.Гаркавцем у зібранні «Уруми Надазов'я», тоді як видання «Християнські тюрки: уруми» Е.Алтинкайнака по результатах польової експедиції університетів Мармара та Газі [Altınkaynak] зосереджені здебільшого на демографічних та культурних процесах.

На думку дослідника урумського фольклору О.М.Гаркавця [Гаркавець 17-19], репертуар тюркю як фундаментального шару пісенної творчості урумів був створений на базі кримськотатарського фольклору або за кримськотатарськими взірцями, звідкіля потрапив до Приазов'я та виявляє велику спільність із ідентичними творами з Криму, а деякі твори – із тюркю інших тюркських народів. Проте, виходячи з наявних у нас пісенних записів, нам допоки не вдалося віднайти ідентичні пісні-тюркю у румелійському та урумському фольклорі. Разом з тим, у аналізі тематики та типології цих творів насамперед звертають на себе увагу спільні семантими чужини, еміграції та вигнання.

Попри досить добре розроблений, з одного боку, стан проблеми чужини / вигнання / еміграції в тюркському фольклорі, з іншого боку досить велику кількість ґрунтовних досліджень тюркобалканського фольклору, внаслідок того, що наукова традиція порівняльного вивчення урумської мови серед решти тюркських мов в Україні іще не склалася, є потреба визначення поняття тюркю саме в урумській фольклорній традиції.

Тюркю, вид народнопісенної творчості як румелійських турків, так і урумів Надазов'я, розповсюджені як в усному, так і в писемному вигляді. Серед їх тематики нам хотілося б виділити теми розлуки, чужини, подорожі в чужі краї та заслання. При співставленні народних пісень означених народів саме на цьому семантичному рівні виявляється найбільша спільність. П.Н. Боратав, Х. Діздароглу, Агмед Талат [Açıklamalı 45-48], аналізуючи тюркські народні пісні, звернули увагу на наступні вирізняючі риси тюркю про

чужину: 1. прив'язка до присуду долі, 2. благання до величної сили долі та прохання змилюватися; 3. охоплення ностальгією як єдиною втіхою.

З огляду на плин мелодії на Балканах зустрічається як розмірений, так і нерозмірений довгий наспів (uzun hava). Разом з тим, зустрічається також і ламаний мотив – kırık hava. Довгий наспів, що не має певного розміру, виконується на смак кожного з виконавців, варіативно, та становить до певної міри відповідник речитативу слов'янських пісень, як правило, дуже мало зберігся серед урумів України.

Перше, що кидається у вічі при співставленні урумських та румелійських пісень про чужину, – це їх схожа просторо-часова організація: і там, і там хронотоп часто організовано навколо міфологізованої річки Дунай. Коли можна пояснити присутність Дунаю у балканських турків географічною близькістю, то при опитуванні інформаторів з українських степових селищ, що практично не полишали батьківщини, про Придунав'я, вони відповідали, що або не знають, про що йдеться, або ж вказували на річку Дністер, напр.:

1. Аших айтир, айтир да, бір данем,	Айрилдим жандан.
Ажель т'ельді мевлам, мевлямдан,	Мусанир пандан.
ДУНАЙДАН АТЛАНИП Т'ЕТТІМ,	алтин сув д'єттім.
Бумбаренін, Хобанин сулари	Сусайип ічтім.
Вардим тюштюм, селам вердім,	яреме таништим:
«д'ітме дюльбер, д'ітме де, я назлим, –	Йоллар да тумандир.
Бен сенден айрилсам, бір данем,	ахир земандир».

2. Kerata urdum hamayı,	MİNDİRDİM, D'EÇTİM DUNAYI.
Ag.lettim g.arip aneyi –	DUNAYDA ÇARPAYLAR BİZNİ....
Yaniden yuvarlar yüzü,	severler BOLGARNIN hızın,
Sararlar Urum d'üzelin.	(Yeni Sala).

«Güçmen kızı», 'Kardeşler', Kırçali:

Ben bir göçmen kızı gördüm TUNA DORUĞUNDA

Elinde bir besli kuzu el kucağında

Doğru söyle göçmen kızı annen var mıdır?

NE ANNEM VAR NE BABAM VAR KALMIŞIM ÖKSÜZ

Sen bir öksüz ben bir garip alıyım seni Alıyım da gizli yerde sarayım seni

ALİYİM DE GURBET ELDEN SARAYIM SENİ

Telgrafın tellerinden haber var mıdır?

Ne haber var ne mektup var kalmışım öksüz ...

Тема сирітства пісень про чужину тісно пов'язана із дунайським хронотопом, в якому так само регулярно трапляються назви «Балкан» та (звідана) «уся Європа» (Balkan, bütün Avrupa):

«Bütün Avrupayı gezdim», İbriam Yıldız, Bulgaristan:

Anem BÜTÜN AVROPAY GEZDİM neryede çalıştım anam anam neyrede kazandım benim anam be

Kime çalıştım anam kime güvendim kaldım benim anam be

Anam yedi de sene nere oldum...

size taşlar mı attım Balkanlar mı attım.

Benim anam canım anam be bu kadar yazıları bana mı da yazdın a benim anam

anam neimede çalıştım anam neimede uğraştım benim anam

Kime çalıştım anam kime kazandım anne benim anam ah ay

Anam yedi de seneler oldum...size taşlar mı attım Balkanlar mı attım

Benim anam canım anam be

Bu kadar yazıları bana mı da yazdın a...

Порівняймо урумські пісні про чужину, де зустрічаються такі топоніми, як місце звитяги ізраїльтян (вітхозавітні згадки?), Германія (Germanya), Грузія – Кавказ (Gürcü), Karanid та T'eraspol:

Hara dengiz üstüne..hılıçım yaltray.

Stavay saldat degende anem yüred'im haltray.

Тему чужини продовжують наступні записані нами тексти:

1. Yeyip içip yatır edim Seraydı mahmur

Yeşil dolu bir hız d'elir, gözleri mahmur.

D'elme dedim d'itme dedim – Ne'vçün delirsin?

Sizin maale havg.ajıdır – şere düşersin....

Şere düşsen – azbarına, kömersin beni.

Hanın ilen tenin ilen yuvarsın beni.

Janım elalım, közüm elalım, hayda varayım?

D'elir de g.urbete, DUYAR DA G.URBETE ÇIG.IP D'İTEYİM.

2. 'Anem desem – anem yoh', Гранітне Донецької області:

Zahar adam joyuldu, yurtum kul-veran oldu.

Yalan dünyada d'ezdigim epsi de yalan oldu.

ANEM DESEM ANEM YOH, BABEM DESEM BABEM YOH,

GURBET ele asta düştüm – nedir alım ded'en yoh.

...Az derdim çohçalandı, yüregim ocahlandı.

Yetiş anem yetiş babem mezarım tahtalandı.

T'eraspoyın bazarı yendim okop hazarım.

Slujbada d'ezen çöllere layıh mı edi mezarım?

Як видно з означених пісень, біль розлуки й чужини повною мірою відчуває як вигнанець / заробітчанин, так і його рідні, що марнують дні в чеканні. В піснях про чужину це чуття болю передане через плачі та зойки жінок. У переважній кількості віднайдених нами текстів візуалізується образ матері та знаходить своє повторення у приспіві «мамо, мамо, ой матінко» (anam anasım of anam):

Yangmur yagar yer yaşollar 2pazi

ANAM ANAM canım anam 2p.

Koro: Anam anam canım anam 2p.

Kızılçıklar began açar 2p.

Anam anam canım anam 2p.

Anam anam canım anam 2p.

('Yangmur yagar yer yaşollar', Prizren: No: 4).

Raki için anam sarhoş olar 2p.

seveşirler anam içi canlar 2p.

seveşirler anam içi canlar

Şu beçarlar anam ferah saçar 2p.

seveşirler anam içi canlar 2p.

seveşirler anam içi canlar 2p.

Şen Sali, «Dalarda gezeydim», Bulgaristan:

ANAM melmeket melmeket'i gezeydim Anam delgeli denizeimize bulaydım
Anam a(i)leminden (ş)anlarına ay ninem uzakla getmeze ANACIM ANAM EY
Benim de kimseziz arkasız dayaksız olan güzel ainem

Benim aleme el tutanlara el deyenlere ay ninem g.arada g.arada kör turanları yı
atmayız de babam be- yi canım olan anam of

Anam ben gediyorum anam dönmesten yollara

anam ben gediyorum anam dönmesten yollara

Ay ninem çıkmaz da yollara gediyorum agacım agam be

N'yaptım beni de be Allah'ım y-ana dayanan igün gömül oldu

agaları bagları y-ana da y-ana deli de devrijan oldu anem anem anem

anam babamı anam mezarile çiçekler açar mı anam çiçekler açar mı

anam babamı tozları çayı çayı mı i kaçar mı kaçar mı kaçarmı anacım

anam şu da dastan söyleyen anam i Şen Sali

yanım peşimde kılıç klarnet çılar mı...

Порівняймо урумську пісню з Керменчіка:

Kökte siya bulutlar da – bölük bölünden.

O Benim yüreğim de delik delik delind'en.

ANE beni rabetleydi –anda töşek berilmez.

AYLIANIP BAHSAM T'ERİ DE – VETANIMIZ KÖRÜNMEZ.

Тема материнської туги, що відразу ж асоціюється із тугою втрати
батьківщини, часто йде поруч із образами туги коханої жінки або полишеної
дитини, як в оповіданні про Ашика Гаріба в українських урумів:

Pare dünya başımıza dar oldu, ey

D'itme – deyin, yar boynuma sarıldı, ey,

(Şahsenem): SEN D'İTERSİN, BEN OTURUP AG.LERİM EY,

BEK DUVAMNEN SENİN YOLUNU BAG.LERİM EY...

Нерозривно пов'язані у нашому хронотопі також теми втрати
батьківщини та сирітства. Наприклад, в пісні «Урумський шлях» («Urum
Yolu») з Керменчика Донецької області маємо: Ey bebe çal bedava atlamaz,
hurşum çalsa, oynamaz. YETMİŞ HULAÇ BOYLARNI DA IRGİP T'EÇER –
ATLAMAZ ...

Специфікою румелійських пісень про чужину є один з чільних образів не
самого вигнанця, що потрапив в чужі краї та терпить муку виселення, але
його гарної дочки:

«Balkanların gülü», Kardeşler, Kırçali, Bulgaristan:

Takmış karanfili sarı saçlarına Benziyor gelişi sürmeli ceylana

Salınarak yürü saçlarını sürü Balkanların gülü yavrum senin gibi

GÖÇMEN KIZI

Bu ne sevda beni süründürdü Aşkın uğruna millete ...

Ahmet İnce, «Anam beni dormuş»:

Anam beni de nasıl canım anam güzel anam doğurdu

egey hiç gülme mi dedim anacım anacım anacım ana

ey pala mı dedin Ahmedim evladım anam be güzel anam benim anam
anam beni de nasıl da yavrularım da aynın el sevduanırdı
z(c)anıım olan anam be ay i
içte gülme mi dedin eeyladım anam de yavrularım be benim arkam olan
kimsesiz olan yavrularım diyen anam benim garip kalan Ahmed'im
diyem aman aman anam anam anam be ay
nasıl da içmeye iyiyip da yavrularım evlatlarım de ahahay
aynı evden içmeden gene yavrularımın kalbi de kimselere den ahaman a
daaman a be yavrularım dinledemem z(c)anıım anam güzel anam

Дитина – сирота тужить за хворою або ж померлою матінкою або просить
її розбудити його в далеку путь здобувати на хліб та матері на ліки, звідкіля
немає вороття. Часто вона змушена заробляти на шмат хліба жебракуванням:
'Dertli dertli', Bayram Ali, Bulgaristan:

Kaldır sana beni anam anam kaldır beni anam tatlı uykularımdan – gideyim yola
menin anam,

Çıkarız maneye ekmek parası çıkarıyım anam gaz kız parası alıyım anam

İn çayların dibine kazan yavrularına sonrası sana döneyim

ilaç parası alayım oğlum

Kaldır beni kaldır anam tatlı uykularımdan gideyim anam

kaynlarımı ana bana ana ana anam

Dertli dertli ağlayayım çayır başlarında çalayım anam anam

ağlayayım dertli dertli anam

Sizlere bunları okuyanlar işte bütün bunları tam sokak sokak dolaşmışlar

Okuyan Bayram Ali ki Bayram Ali ağlayayım zıplayım

Bizim çoban Ali'ye garip garip tuz parası verin ekmek parası verin

Sayın sayın dolaştım dolaştım

Bacaklarıma kara sular indi bir parça ekmek için dilendim...

У піснях про чужину та заслання румелійських турків та урумів Надазов'я
почасти зустрічаємо символ голуба, що приносить звістку про полишену
вітчизну, зокрема, воїнові-призовнику, напр.: Kazarmanın öğüne, anem
GÖGÜRJEN hondu. Et'imizin erasına, anem, ayılmah oldu (Перед казармою,
моя матінко, та й сів голуб. А поміж нами, матінко, та й розлука запала).

Саме ці два традиційні образи – символи – мати та голуб – й організують
хронотоп тюркських пісень про чужину та вигнання. Це дві ключові теми, що
йдуть одна поруч іншої та розкривають тему покинутої вітчизни, що щемить
постійною згадкою про добро та озивається болем за щасливим дитинством.
Символ голуба, що несе радісну вість або прилітає з краю, де вже не
лишилось місця надії, перегукується із образом голуба в старотюркському
героїчному епосі – дестанах, а також може мати щільні паралелі із легендою
про Ноїв ковчег, що рівною мірою розповсюджена як у православних, так і
мусульман.

Серед допоміжних тем, що надають хронотопові чужини в піснях
додаткового значення важкого тягаря чужини, сторонності та перенесених

випробувань, є образи цвинтаря та тюрми, останній з яких являє собою метафору чужини та неволі заслання (заслання до чужого краю дорівнює заслання, скажімо, до Сибіру), напр.: 50-60 bin jan saldat bir mezara kömdüler (урум.). Zabitler blen uyuşmaıp Sibire t'ettim. Yedi yaşne bir balag.a janımı sattım.

Таким чином, якщо замислитись над історичним корінням та типологією тематичної організації румелійських турецьких та урумських пісень про чужину та заслання, можна дійти наступних висновків: на усну народну творчість і в тому числі народні пісні порівнюваних обох етносів справили значний вплив конфесійні відмінності тюркських, слов'янських та румейського субстратів, що відіграли роль у їх історичному розвитку. Семантика подорожі до чужини та у заслання пісень не лише віддзеркалює ці історичні реалії, а також лише місце міфологізованим історичним спогадам. Це підтверджує топоніміка, що окреслює міграційний шлях урумів (Молдова, Крим та Балкан) та румелійських турків (болгарські та сербські селища). В свою чергу, такі больові моменти етнічної пам'яті, збережені в усній та писемній народній творчості, вказує на те, що навіть в умовах етнічної ізоляції народні пісні тюркських народів – тюркю – є кодом збереження етнічної свідомості, національної ідентичності.

Подальше дослідження народних тюркських пісень тюркю про чужину та заслання як текстів із ключовими для етнічної самосвідомості семантемами не лише на румелійському турецькому та урумському матеріалі, але з дорученням пісенних текстів більш широкої географії розповсюдження тюркських етносів дозволить не лише накреслити більш детальну картину семантеми чужини в тюркській усній народній творчості, але й з'ясувати семантичні відтінки хронотопу батьківщини – чужини, концептів свій-чужий та концепту болю в мовній картині світу означених народів. В цьому полягає перспектива нашого дослідження.

BALKAN TÜRK VE UKRAYNA TÜRK URUM TÜRKÜLERİNDE GURBET VE SÜRGÜNLÜK

Bu tebliğın amacı, Bulgaristan'da okuduğumuz ve Sırbistan – Karadağ, Makedonya, Kosova, Bosna – Hersek, Romanya, Arnavutluk'u gezdiğimiz sürece kendi başımıza gerçekleştirdiğimiz alan araştırmalarına dayanarak Balkan Türklerinin *türkülerinde* en çok rastlanan bazı zaman – mekan belirtilerini gözümüze alarak memleketimiz Azak Denizi ve atalarımız olan Türk Urumları (Doğu Ukrayna)'nın kullandıkları Türk ağız ve folkloru (bu arada türküleri) ile karşılaştırmaktır. Ukrayna Urum Türkleri arasında geçirdiğimiz çocukluk yaşlarından hatıralar, Marmara Üniversitesi araştırma grubu ile Temmuz – Ağustos 2004 tarihinde yaptığımız gezi araştırması, TİKA görevlileriyle birlikteki Temmuz 2005 tarihli gezi araştırmamız sonucunda topladığımız malzemeler ortaya koyduğu gibi, Türk Urum azınlığının yaşadığı Velikonovoselkivka (es.Yeni Sala), Mariupol, Volnovaha, Volodar, Starobeşiv (Beşuy), Peşotravneve (Manguş), Telmaniv

(Karan, Eski Laspa) ilçelerinde ve Balkanlar'da kullanılmakta olan Türkçe ağızlarda söylenmekte olan türküler bazı ortak özellikleri göstermekte ve ortak etnik tarihinin köklerine dayanılabildiğine işaret etmektedir.

Bugüne kadar Balkan Türk folkloru üzerinde sayısız yazıda gerekli çalışma yapıldıysa da, Ukrayna Urumları halk edebiyatının araştırılması bilimsel geleneğini hala oluşturmadığından konuyu genelleştirip tamalandırabilecek kapsamlı bir araştırmaya bir giriş yapılmasına çalışılacaktır.

Ele alınacak konular şunlardır: 1) Donetsk bölgesi, Velikonovoselkivka (Yeni Sala), Starobeşiv (Beşuy) ve Preşotravneve (Manguş) ilçeleri Türk Urum ağızı Türkçenin Qıpçaq – Polovets ağız grubuna ait olup Oğuzca unsurları yok denilebilecek kadar azdır. Ağızdaki Qıpçaq özelliklerinin rolü değerlendirilecektir.

2) Anadilimizin kaybedilmiş olmasına rağmen Ukraynaca olarak ninelerimizden şahsen duyduğumuz, yukarıda söz edilen Azak bölgesinde kullanılmakta olan Ukraynaca'nın kelime hazinesinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuş ve Ukraynaca'nın diğer ağızlarında hiç rastlanmayan, net bir şekilde kökünün aslı Türkçe olarak bulunabilen Türk – Qıpçaq leksiklerinden bahsedilecek, bazı örnekler verilecektir. Yerli Ukraynalı halkın ağızında yansıtılmış bazı adetleri, töreleri, inançları da açıklamak gerektiği zaman halkbilimden ilgili bilgiler aktarılacaktır.

3) Gerek Balkanlarda, gerekse Donesk Urumlarda sözlü ve yazılı edebiyatta duyulan, söylenen veya görülen ürün olan *türkülerimiz* oldukça yaygındır. Türkülerde işlenen konular bakımından dikkat çekmek istediğimiz birkaç konu arasında, *gurbet*, *gurbete yolculuk* ve *sürgünlüktür*. Ablamızın büyük babaannemizden öğrendiği türküler, Rodoplar, Deliorman, Bosna ve Kosova'dayken kaydetmiş olduğumuz türküler karşılaştırıldığı zaman, oldukça büyük bir paralelizm delalet edecektir. «Балканларън голю», Kardeşler, Kırçalı, Bulgaristan; «Даларда гезейдим», Анам – Анам, Deliorman, gibi Balkan türkülleri ile «Урум Йолу» – Yeni Sala, Donetsk, Ukrayna, gibi Urum Türk halkına ait türküler arasında paraleller aranacaktır.

4) Аугса, «Кöктэ сия булутлар» – Yeni Sala, Donetsk, Украйна, «Бютюн европай гездим», Анам- Анам, Bulgaristan, ve 'Анем' дэсем – анем йох' – Yeni Sala, Donetsk, Украйна, türkülerinde işlenen anavatan kaybı ile yetimlik konusu incelenecektir.

5) Anavatan kaybı ile çağrışımını hemen veren ana, 'kaka', 'lel'a' ile evlat konuları «Гючмен къзь», 'Kardeşler', Kırçalı, 'Yangmur yagar yer yaşollar', Prizren, «Анам бени дормуш», Azak Urumları, Kermençik, Velikonovoselkivka – Yeni Sala, Donetsk, Украйна, gibi türküllere bakılıp araştırılacaktır.

Sonunda ise, Balkan Türkleri ile Kırım'dan çıkma Urum Türklerinin tarihi kökler ve türkülerinin tipolojisi üzerinde düşünülecektir. Geliştirilen kayıtlarımızdan teknik olarak mümkün olursa örnekler verilecektir.

İlk önce, bu edebiyat şöleni düzenleyen, bu benzeri olmayan ülkenize ayak basabilme, ve bu bildiriği sunmama olanak sağlayan KIBATEK ve Yakın Doğu

Üniversitesi yönetimine sonsuz teşekkür etmek istiyorum. Bildirimim konusu, Balkanlarda Türk halkının ağızdan Sözlü Tarih ve Türk Edebiyatı. Bildirmemin amacı, dilbilim ve diyalektoloji gereğine uygun işitsel malzeme olarak derlenmiş sözlü metinlerin edebi araştırmalarda nasıl kullanılabileceğine, dilbilimsel, tarihi ve edebi araştırmalarının kompleks metinbilim bir araştırmanın çatında nasıl birleştirilebileceğine dair bi deneme yapmaktır.

Belki de birçoklarımızın karşı karşıya geldiğimiz asıl sorunlardan biri, modern filolojinin suni olarak ayrı dallara parçalanmış olması ve böylece birçok disiplinlerarası bağlantının kopmuş vasiyette olmasıdır. Bu durum bizi boğuyor, hatta filolojiyi kuru, en ufak detaylara kadar incelenmiş ve son yıllarda ilerlemeyi uydurmaca buluntuların sayesinde sağlanan bir bilim kolu durumuna getirmektedir. Her ne kadar filolojinin içedönüklüğü onu perspektifsiz bir duruma kıldıysa da o kadar sınırlarının açılışı bilimsel ufuklarını genişletecek ve onun bitmez tükenmez taraflarını göstermeye yarayacaktır diye inanıyoruz.

1997'denberi Balkan ülkelerine gerçekleştirdiğimiz alan araştırma gezilerimiz sırasında elimize geçen dil malzemesini esas alarak ağızdan aktarılan hikayeler üzerinde Balkan Türk sözlü tarihi restorasyon denemesi yapmaktayız. Balkanlarda Rumeli Türk Ağızları toplama projesi bağlamında yaşamöyküsü anlatıları topluyorduk ve Şu an elimizde, 20 civarında işitsel bulunmaktadır. Balkanlardan göç etmemiş, kendi topraklarında kalmayı tercih etmiş 'sıradan Türk insanı'nın yaşamını konu edinen tarih için sözlü tarih tanımı geçerlidir çünkü söyleşi sırasında elde edilmiş anlatılar resmi tarihi olaylarının hakiki geçmişiyle tenasüp edilebilecek durumundadır.

Temel varsayımımız, yakın geçmişi tanıkların ağızdan aktaracak, sevgi dolu kalplerindeki hisleri müteşekkiri dinleyiciye dökcek işitsellerimiz belli şartlarda aynı zamanda Balkan Türk edebiyatından da güzel bir örnekler olarak değerlendirilebilir [*Bulgaristan (Deliorman ve Rodoplar) ve Yugoslavya...*]. Sözlü bireysel ve soysal tarih ile edebiyatın ortak noktası, anlatı ve eserin vakası, vasıtası olmadan konkrelik ve dinleyiciye hitabet, heyecan ve hassasiyeti, ferdiyetçilik ve çoğu zaman tamamen edebi estetikliği, dinleyiciyi cazibeder, sempatisini göstererek kah güldürür kah hıçkırır. 70 yaş üzeri Balkan Türk nine ve dedelerimizin düşündükleri ve hissettiklerini, gündelik yaşantılarını konuşarak öğrendiğim ve geçirdiğim o unutulmaz gün ve aylarda malzememizi edebi bakımından da bir yorumlamanın yeni perspektiflerini açtırdı. Ağız özelliklerini belirlemeye yönelik konuşmalarımız, fakretmeden babaların çocuklarına verdiği öğütlerle, bir taraftan hayırla, öbür taraftan hayranla dolu içten diyaloga dönüşmüştü.

Sözlü anlatılarındaki zaman ve mekan organizasyonu da tamamen 'edebi' görünüyor: bir efsane veya öyküde olduğu gibi, kendi isteğimizle anlatıyı aktaran söyleyici, onlarca yıllık geçmişini birkaç saate ve hatta dakikaya kadar sıkıştırıp anlatıyor, böylece bizim işimiz, anlattıklarını kendi öğrendik ve tecrübe edindiklerimize göre algılamak ki bu iş bir okuyucunun'kinden hiç bir farkı göstermiyor. Rivayet ile efsane arasında duraksanan bireysel tarih, olay gidişatının

belli bir hayaliliği, parçalılığı, bazen kendi başına öğreticiliği, bazen ise dindarlığıyla halk edebiyatının öznesel özelliklerini saklamış ve bugüne kadar taşımaktadır. [Литературный...177].

Öncelikle, Türk Balkan tarihine özgü gizli olan ‘gündeliğini’ yakalamayı amaçlayan ‘Balkan Türk metni’ nin semantik ortamının öznesini çıkarmak yani geçmişin yaşayan belleğine değmeye yönelik adım adım yaklaşmak istiyoruz. Buraya, halk hikayelerinde eskiden süregelen adetler, mukaddes ve mahrem kılan kökler, anahtar kelimeler ve fikirler aittir.

Bu bakımdan dikkatimizi çeken Balkan Türk anlatılarındaki iyilik, değer ve iyi niyetlilik kavramları, geçmiş duyugusu ve milli kimlik duygusunu paylaştan anlatılardan önemli bir yer tutarak sadece halk hikayelerinde değil, Balkan Türk edebiyatının yarı amatör öykü ve şiirlerinde de işlenmektedir. Bulgaristan’lı öykücü Ahmet Tımış’ın ‘İyilik’ öyküsü, Deliorman halkının işte bu temel kavramı geçmişte mitolojikleştirilmiş bir şekilde nasıl algıladığını tarif etmektedir [KAYNAK...20, 20-22]. Öykü, ilk baştan iyiliğe ters düşen antitez dizmesiyle başlıyor. Kahramanlar, kadeh üstüne kadeh rakı birbirinin şerefine kaldırırken en yakın arkadaşlarıyla sanki en rahat ve iyi niyetli bir ortamda bulunuyorlar. Ancak ‘...şu varki bu defa içme Sabri’nin de pek o kadar hoşuna gitmedi’. Suratını buruşturup tiksindi, amma da keskin bu meret be! Dedi. Bu da yetmedi garip bir türkü hep aklına geliyor: örtün yüzümü sinek konmasın Akranlarım gelir benden korkmasın... ancak türküsünü yarıda bırakıyor ve bu türkü hikayenin ortası ve finalinde iğfal edici şeytanın meydana gelmesine işaret olacaktır.

Ve sonra ölüme götüren bir yolculuk çizgisi çizilmeye başlar. Kahramanların Bakırcı köyünden Durhan isimli bir arkadaşını ziyaret etme istesi çat diye geliyor. Çocuğun sevdası olan kız onu cazbediyor ancak yaklaştırmıyor dolayısıyla adamcağız verem olmuş ve bir ayağı çukurda. Bütün bunları Ali isimli bir çocuğun ağzından öğreniyoruz ve bu çocuk, Durhanı ziyaret etmesini kulağına şeytan fısıldattığını söylüyor ve buna hiç te şaşırıyor. Tam tersi, bir sevdalının canını ölümden kurtarmanın Allah’ın münakafat vereceği bir iş olduğu için kızı kandırıp sevdalı çocuğa götürüp kavuşturmak, ölen kalbe nur dökmek fikri çok uygun ve doğal buluyor. Kız kandırılırken «hayırlı bir iş için geldik. Hayırlı işe ne denir...» kız isteme sırasında kullanılan tabir kullanılıyor. Ancak şeytanın sözcüsü olan Ali tipi, atacakları gerçek adımlara gelince evet demeden ortadan kayboluveriyor.

Lakin, biraz sonra aralarındaki ismi meçhul bir genç sanki ‘dalbızlaya dalbızlaya dalbudak’ konuşurken kendi şüphesi ifade etmeye cesaret buluyor: ‘meyhanede, kadeh başında okunan du’a cennette değil cehennemde kabul olurmuş’ diye. Bunu der demez yokoluyor. Ali’yle Sabri ise şeytanın onlara hazırladığı kaygan yola devam ediyorlar.

Çocukların kandırdıkları kız gecenin ortasında ümitsizliğe kapılmış hastayı ziyaret etmeyi kabul ederken galiba oldukça varlıklı biriyle evlendirileceğinden heveslenmiş olmalı. Nasıl olsa «bir zengin çocuğu Durhan. Elini sıcak sudan çıkarıp soğuk suya sokmıcan..» diyorlar kendisine. Kabullendiğine pişmanlıklarını ortaya dökmeye değil: ‘«siz beni kandırdınız, ben de bu ahmak gafayla tutup

aklınıza uydum baksana. Ah akılsız gafa gafaa. Senin çekeceen var galba... benim tırsım gırılmaya başladı. Gara gara düşünceler var içimde»'diyor. Ancak yola koyulmak üzere tarlaya çıkıp iki gencin komşulardan birer karpuz ile kovun çaldıklarını gördüğünde o çalınmış meyvenin tadına baktıkça kızın tavrı değişiyor. Ali ile Sabri iyi niyetliliklerinde kaçınıcı defadır ısrarlı ve hatta yaptıklarının doğru olduğuna kendileri inanıyorlar: 'dedik ya sana iyiliğini düşünüyoruz! İyilik ya kız! Asıl niyetimiz iyilik yapmaktır. Sana da Durhan'a da iyi olur' diye ikna ediyor ve dahi «Allah'ını seversen gidersin' «vallah billah» diye yemin ediyorlar.

Artık yoldayken kandırılmış kız başına düştüğü belayı şikayet edip sızlamayı sürdürür fakat artık yeni benimsemiş, kendisine has yeni bir sosyal işlevi üstlenir: kapkaranlıkta Sabri ile bedensel temasa başlar ki hikayenin zirvesinde zina işlemesine dönüşecektir. Burada önemli edebi atıf, doğmamış ayın günaha tanıklığıdır. Onun ışıltısında iyiliğin kötülüğe ve edepsizliğe ne kadar ferahlı dönüştüğüne şeytan kendisi şaşırıp kalıyor. Deliorman'ın zerre kadar küçük köyüne ulaşınca 2 gençle kızın ilk gördükleri ve tek alameti mezar oluyor. Tabiatıyla köyün etrafındaki tarlalar, bahçeler bulunurken hikayede 'gecenin karanlığında mezar hariç hiçbir şeyin görünmediği' bilinçli anılan ufak bir detaydır.

Sabri ile kızı mezar başında bırakıp Ali, kapıyı vurarak aşık Durhan'ı mutluluğuna davet etmeye gider. Hikayenin zirve noktası, Ali'nin hasta arkadaşı Durhan'ın ölümü sebebiyle kendisiyle görüşemeyeceği, ve bu ölümünün aniden birbirine sarılan Sabri ile kızın bir mezar üstünde sevişeceklerine denk geleceğini şimdiden bilmesidir. Kapıyı vurunca Ali, Durhan'ın annesinin onun gözlerinde ölü oğlunun canını almaya gelmiş Azrail'i göreceğini şimdiden sezmektedir.

Ali pişmanlık ve tövbe gözyaşları döke döke mezar başına dönüp sevişenleri görüyor ve acı gülümseyerek hayatın devam ettiğini anlıyor. 'Sizi günahkar sizi, sizi edepsiz sizi, bağışlayın günahlarınızı Tanrım!' 'Bu iyilik kime şimdi yaptık, kimin uğruna günah işledik?' diye kendine sesleniyor. Sözlerine tek karşılık ve takdiri, yeni ayın doğuşu, ve tarladaki yalnız bir kurdun uluması ile hikaye son buluyor.

Halk arasında anlatılan, Sn. Ahmet Tımiş tarafından derlenip aktarılan bu 'garip' denilebilen hikayenin vermeye çalışılan fikri gizli kalıyor gibidir. Oysa yerli halkta gerek değer kategorilerini değerlendirilmesinin, gerekse gerçekliğin hayalilikle yanyana ne kadar eskiden süregeldiğini göstermektedir. Burada yola çıkış ilkesi, Balkan Türklerinin belleğinde yaşayan mukaddes dediğimiz kavramlara metinlerarasılık bakımından bakılabilmektedir. Bilindiği gibi o hafızadaki kalıcı kavramların ortamı 'içtihadî' dediğimiz metinlerden oluşmaktadır. 'içtihadî' metinleri derken, (1) bireyler için bilgilendirici, duygusal ve öğretici bakımından önemli rolü olan, 2) belli ortamda gerek önceller gerekse çağdaşlar olmak üzere herkesçe bilinen, 3) dili kullanmakta olan bireyin 'discourse'u çerçevesinde defalarca tekrarlanıp hafızasında yenilendiği metinler) anlamına gelmektedir.

İşte burada, vaktimiz çok kısıtlı olduğundan Balkan Türklerinde gezer değer yargıları arasından çok derin anlamlı, özgürlük ve bağımsızlık simgesi olan *kurt* imgesinde şöyle bir durmak isterdik. Kurt imgesi sadece Türklerde değil birçok Avrupa ve Kuzey Amerika mitolojilerinde gizli bilinçliğe, kahinliğe ve iktidara ithaf ayinine eşlik etmektedir. Misal olarak, kurt dişini emmek, kurt yavrularıyla bir gece geçirmek, ölmek üzere olan kurdun gözlerinin içine bakmak, ithaf ve adama töresinin dolaylı anlatımıdır. Çeşitli araştırmalarda, kurd'un Türkler'in totemi veya ilahi olduğu birtakım görüş ve çevrelerce ileri sürülmektedir. Ancak dilbilimsel verilerinde, Türkçe'de totem kavramını ifade edebilecek bir sözcüğün olmadığı, Türklerde kurda tapılmadığı, yalnızca özgürlük ve bağımsızlığın timsali olarak kullanılmış bir simgenin olduğu kanıtlanmıştır. Asıl Kurta insanın korktuğu, insanın ta kendisidir. İnsana eşdeğer hür fikirliliği ve sınırsız özgürlüğüdür. Türk belleği, sözlü kültür ve buarada edebiyatı, bu bakımdan yani en azından Bozkurt destanımızdan dolayı dünya edebiyatları arasında müstesna bir yere sahiptir.

Kurt kelimesi eski türkçe *bö:ri (орх., дав.-уйг., кипч., туркм., узб.), ki Türk Bulgar kaynakları vasıtasıyla Rusçaya biruk 'yalnız kurt, eşi öldürülmüş ayı, ergen erkek' olarak geçmiştir, Anadolu ağızlarında kaşkyr/karyşkyr 'ayı, kurt', kıpçakçadan 'yarmak, sıkmak, diş bilemek' anlamına gelen, eski oğuzca qurt (тыр., азерб., туркм., хорезм.) dolaylı anlatım yoluyla solucan, böcek, karakurt anlamından yırtıcı hayvan anlamına gelmiştir. Halk etimolojisinde ve hatta İsmet Eyüboğlu'nun Etimolojik sözlüğü»nde «kurutmak» tan geliyor. Bunun yanısıra, Anadolu ağızlarında böycek/büücek olarak ısırıcı, dişleri keskin tüm örümceklere anlamını genişletmiştir. Türk. T.de мо:жек kötü, tehlikeli herhangi bir hayvan, bu arada kurt ve şeytandır.

Türkler arasında kutsal sayılan başka bir kök, bürküt veya bürgüt, ki Rus. Berkut; türk dillerinden moğolcaya alıntı merkit ve eski mogolca *muri kartal demektir. *Muri – kartal– ile тюрк. *bö:ri – kurt arasındaki toprak kurdu – yılan – mitolojik ejderha – canavar – ister kuş ister memeli yırtıcı hayvan» diye semantik paralelizme ve hatta ihtimalen aynı semantik yorumlamaya karşılığa, Balkan Türk sözlü kültüründe Burgaz ili, Ruen kasabasına bağlı Almadere (Yablçevo) köyünde derlediğimiz milli soyağacı hakkındaki bir anlatıda rastladık. Sözkonusu semantik ve daha çok mitolojik paralelizmden bizim için önemli ve ilginç olanı, Balkan halkının belleğinde, bataklıkta yaşayan yırtıcı kurdun ile göklerde uçan kahraman kartalın birbirine eşdeğer, pehlivanlığı ve büyücü güce sahipliğini sembolize eden uğurlu simgeler olmasıdır. Mahmud Kaşgarlı'dan örneğin böri sözcüğünün 'oğul', 'özel isim', 'halk adı' olduğunu öğreniyoruz.

'İyilik' hikayesine dönerken, işlenmiş günaha yargıç, tıpkı böri yani yalnız kurt oluyor. Simgenin anlamsal kapsamını izah etmesinin dilin sadece güncel durumunu bilmek yetmiyor. Hikayenin başında kahramanlardan birine girdiği şeytan, hikayenin feci zirvesine dolaylı olsa da sebebidir. İşlenmiş günahları tövbe edildiğinin ardından kurt postuna bürünen şeytan, Ali'nin canını terkederek böri olarak son sahnede uluyor. Burada ilintili bir gönderme, Balkan Türk arasında

geçen atasöz, Kurt tüyü Azrail tüyüdür... Kahramanların karşılama çıkan ve cevabının kapısı açık bırakılan sorun, böri şeytanın iyiliğe mi kötülüğe mi kıskırttığıdır? İlk iyi niyet günaha ve helağa dönüşür, işlenmiş günah ise onun hesabı olan trajediye yani can kaybına götürür. Başka bir deyişle, feleğin çarkı sanki bir devir yapıp eski muvazeneye kavuşmuş, kahramanın canını sızıntı ve bunaltıdan özgür kılarak özgürlük ve istigfarıyla münakafatlandırmaktadır. Kurt imgesi ise burada anahtar bir kelime olup şeytani iğfal, sonra insan özündeki vahşi illikelliğin atılması, ondan sonra insanoğlundaki insanîyetin arınmasına doğru bir yol gösterenidir. Yine bir ilinti gerekiyorsa başka bir atasözü hatırlayalım: kurt, Hazreti Ali'nin köpeğidir. Kurdun olduğu yer, Veli'nin olduğu yerdir...

Son olarak, Balkan Türk halkının ağzından derlenmiş bir hikaye üzerinde, sözlü tarihi ve kültürünün nasıl yansıtıldığı, "edebiyat beyaz kulede yapılır" anlayışının dışına çıkılabildiği, hem edebi ürünleri hem de bireysel anlatıları algımlarken anlatılmak istenen veya bilinçötesi temel kavram ve değer yargıları üzerinde çabalamak koşuluyla metnin ve dilin içerisindeki mukaddesliliği, tarihin özne ve kökenine varılacağı göstermek istediğimizi belirtir, beni dinlediğiniz için teşekkür eder, bildirimle ilgili sorularınızı cevaplamaktan ve yorumlarınızı dinlemekten memnuniyet duyacağımı söylerim.

7. AZAK URUM TÜRKLERİ'NİN BALKAN HATIRASI²⁷

Балканська фольклорна згадка приазовських урумів

Метою статті є порівняти урумські діалектологічні та фольклорні дані Донецької та Запорізької обл., Україна, із подібними балканотурецькими матеріалами, продемонструвати їх схожі риси, а також імовірне балканське коріння, значний культурний багаж, набутий тюркомовними народами України протягом їх балканського періоду історії. В якості зразку розглядаються варіанти урумської народної пісні про Османа Пашу та їх відповідники в турецькому фольклорі Болгарії, лінгвістичний аналіз тексту пісні засвідчує близькість огузо-кипчацького варіанту з Гранітного до тексту з м. Відін.

Bildirimizin amacı, Ukrayna Donetsk ve Zaporijja bölgelerinde mukim Azak Urum Türklerini alan araştırmalarımız esnasında kaydetmiş olduğumuz ağız ve halk edebiyatı verilerinin, Balkan Türklüğüne büyük yakınlık gösterdiğini, hatta büyük ihtimalle kültürel ve tarihi gelişimlerinde Balkanlar ile doğrudan doğruya bağlı olduklarını, oradayken edebi geleneklerini çok ilerlettiklerini ispatlamaya çalışmaktadır. Azak Urumlarının azınlık olarak yaşadıkları hemen her kasaba ve köyde Balkan hatıraları içeren halk folklor eserleri çok yaygın, birkaç varyantta bilinmektedir. Örnek olarak Osman Paşa türküsünün yine birkaç fevkalade benzer

²⁷ Подано до друку до: Halk kültürü araştırmaları Kurumu (Institution of The Folkloric Research). Uluslararası Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. Çalıklı, Valandova, Makedonya. Mayıs 2008.

varyantına Bulgaristan Türklerinde rastlamıştık. Varsayımımızı ‘Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 8. Bulgaristan Türk Edebiyatı. – Ankara, 1997.– S. 49-50’ doğrulamıştır. Tebliğimizde Ukrayna Azak’taki Osman Paşa türküsünün tüm varyantlarını sunacak, bu türküyü bildiğimiz Balkan varyantlarıyla gerek ağız, gerekse süje ve yer adları bilimi açısından kıyaslayacak, Urumlarınkinden Edirne’yi doğrudan anıldığını göstereceğiz. 1. Karan (Granitne) köyünün Oğuz-kıpçak ağzında Osman Paşa türküsünün 2.ci varyantında (P.D.Lefterov’un ağzından alınmıştır) eylem, diy, (of) olarak uydurulmuştur. Kanımızca Vidin ağzında y’li şimdiki zamana paralellik gösteren bu form, Kamara (Komar) köyünün oğuz – kıpçak ağzında deryoz, kısaltması dey (o) olarak geçmektedir (S.G.Kırilov’un ağzından, Noviy Komar köyünden M.G.Grigoryeva’nın ağzından). 2.Laspa’nın oğuz-kıpçak ağzında (Starolaspa, K.S.Balka’dan) kısaltması, dey (o). Yangı Sala (Velika Novosilka) kasabasının –ır’lı prezentative yer verildi: khalır (o), d’ielir (o), fakat yine can veriy (o). 2. tüm varyantları kıyasladıktan sonra hengilerinde ne gibi mısraların eksik olduğu, unutulmuş ya da bilinçli atıldığını bulmaya çalışacağız. 3. Ancak Oğuz ağızları olan, Kıpçakça karışmamış köylerde Osman Paşa türküsünün bulunmadığı ifade edicidir. 4. Bağatır köyünün oğuz-kıpçak varyantında (D.M.Hobiş’in ağzından) Balkanlar’ı çağrıştıracak bütün yer adları çıkarılmıştır. Buna karşın Yangı Sala’nın kıpçak-polovets ağzında Osman Paşa’da Kırım yeradları sonradan eklenmiştir. 5. Gagauzlarda olan Osman Paşa türküsü ile kıyaslanacaktır. Sonunda ise, diğer katılımcı uzmanlara danışarak sözkonusu türkünün Balkanlar ve Anadolu’daki yayılış coğrafyasını tespit etmeye ümit etmekteyiz.

Saygıdeğer Oturum Başkanı, Sayın Hocalarım, değerli konuk dinleyiciler,

İlk önce, Hıdrellez Festival ve Sempozyumunuza bizi davet ettiğiniz için, bu bildiriye sunmamıza ve tecrübelerinizi öğrenmemize olanak sağlayan Arastıma Merkezinez görevlileri ve yönetimine ve bizzat Prof. Dr. İrfan Nasrattinoğlu’na çok teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimizin amacı, Ukrayna Donetsk ve Zaporijja bölgelerinde mukim Azak Urum Türklerini saha araştırmalarımız esnasında kaydetmiş olduğumuz ve ilmi yayınlardan çıkardığımız ağız ve halk edebiyatı verilerinin, Balkan Türklüğüne büyük yakınlık gösterdiğini, hatta büyük ihtimalle kültürel ve tarihi gelişimlerinde Balkanlar ile doğrudan doğruya bağlı olduklarını, Azak’a sürülünce edebi geleneklerini çok ilerlettiklerini ispatlamaya çalışmaktadır.

II. Dünya Savaşından önce Urumlar yerli halkımız sayılmış ve Rumca konuşan Ortodoks Grek-Ellin / Türkçe konuşan Ortodoks Grek-Tatar iki gruba bile ayrılmıştır. I.grubun adı olan *Rumeios / Rumeys, Rumca ‘Bizans halkı’* demektir yani Bizans İmparatorluğunun Doğu Rum imparatorluğunun ilk dönemini sembolize etmektedir (Çernışova). Bizans Türklerce fethedildikten sonra halkına *Rum milleti / Rum halkı* (yani Bizansın tüm halkı, tüm milleti) denilmeye başlamıştır. “Rum, Grek” anlamındaki *Rum* sözcüğü, Türkiye’nin Avrupa kısmı

Rumeli (Rum ili) “Rumların diyarı“ aynı köktendir. İşte bu Rum / Urum adlandırılması genişletilerek Kırım Hıristiyanlarını da kapsamıştır.

Azak Urumlarının azınlık olarak yaşadıkları hemen her kasaba ve köyde Balkan hatıraları içeren halk folklor eserleri çok yaygın, birkaç varyantta bilinmektedir. Örnek olarak Osman Paşa türküsünün yine birkaç fevkalade benzer varyantına Bulgaristan Türklerinde rastlamıştık.

Varsayımımızı ‘Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 8. Bulgaristan Türk Edebiyatı. – Ankara, 1997.–S. 49-50’ desteklemiştir (resim: 1778 tarihinde Güney Kırım’da Urum Köyleri). Azak’ta yeni köylerini kurdukları Urumların anavatanı olan Kırım yerleşim yerleri, O.L.Bertye-Delagard [Бертье-Делагард 1914, 8—9), Güney-Batıdan Kuzey-Doğuya, Gaspıra-Kefe (Feodosya) istikametli şeridindeydi. Mareşal A.Suvorov, metropolit İgnatios, V.F.Rozanov’un verilerine göre, Ekaterina II.si ‘Tatar esaretinden kurtarma’ bahanesiyle Rumei ve Urum toplam 70 köyünden 9600 kişiyi çıkartmıştır. Onlardan üçte biri, Samara Palankasında bozkırda kışlamaya mecbur kalınca hasta düşmüş ve ölmüştür.

Urumlar, Anadolu ve Kırım çıkışlı bir halk olup şu an Donetsk ve Zapoijja bölgelerinde toplam 30 kasabada, ayrıca Mariupol ve Donetsk şehirlerinde yaşamaktadır. ‘Ukrayna Rumları’ olarak resmi kaynaklarda anılan bu 45 bin kişilik (SSBC Ocak 1989 tarihli nüfus sayımı) halkın yarısı, ya Kırım Tatarca, Karayca, Ermeni Kıpçakçaya yakın Kıpçak Türkçe, ya da Gagauzca ve Türkiye Türkçesine yakın Oğuz Türkçe ağızları konuşmaktadır.

Urumların arasına, kendi ifadelerine göre 1821-1825 yılları arasında, Anadolu’nun Trabzon, Giresun, Erzurum ve Kars vilâyetlerinden Gürcistan’ın Tselka bölgesine göçen ve oradan da 1981-1986 yıllarında Kırım, Donetsk ve Dniyepetrovsk’a yerleşen 2-3 bin kadar Urum da gelip katılmıştır. Anadolu’daki yerleşim yerlerinden bazıları şunlar: Beştaş, Beşköy, Tekkilise, Yedikilise, Evreni, Kümbet, Tersun, Santa, İmira, Cinis, Ölenk, Hadit, Karakum, Parmaksız. Anadolu çıkışlı Urumların konuştuğu ağızlar, Kuzey-Doğu Anadolu grubundandır (Altınkaynak).

Ukrayna Azak’taki Osman Paşa türküsü Urumlar arasında söylenmektedir. Ancak bazı Urumlarca anlaşılmasa ibareleri bulunmaktadır. Bu türkünün tüm varyantları incelenecek olursa bildiğimiz Rumeli varyantlarıyla gerek ağız, gerekse olay akışı ve yer adları bilimi açısından kıyaslanabileceği, hatta Urumlarınkinde Edirne doğrudan anıldığı görülebilecektir.

Urumlarda Osman Paşa Türküsü:

Karan, K.V. Topalova’nın ağızından (derleyen: O.Garkavets)	Karan, P.D. Lefterov’un ağızından (derleyen: O.Garkavets)	Kamara, S.G. Kirilov’un ağzından, Yeni Kamar, M.G. Grigoryeva’nın ağızından (derleyen: O.Garkavets)	Laspa, K.S. Balka’nın ağızından (derleyen: O.Garkavets)	Yangı Sala, G.D. Hara’nın ağızından (derleyen: O.Garkavets)	Bagatır, D.M. Gobiş’in ağızından (derleyen: O.Garkavets)
Hara deniz 'ahmam, –	Kara Deniz: 'ahmam,-	Ah Sarayın meydanına,	Para Deniz: 'Ahmam.-	AHŞARAY DA	Laşıvan art hapusu

<p>DEYOR, - T'endarımı yihmam.- deyor. Esmer(i) güzel Muhtar Paşa: 'EDİRNEDE N TEÇMEM, - deyör. Hara deniz ahar d'ider, T'endarımı yihar d'iter. T'ör olaydı Osman Paşa - EDİRNEYİ T'EÇER D'ITER. Pencereden har d'elıyor, Ben sanettim yar D'ELİYOR. Açtım pencereyi, bahтім - Osman Paşa can veriyor. (Гаркавецъ c. 328)</p>	<p>DIY, oh,- Ah denize bahmam',- diy, oh. 'Kır(h) bin ast'er kırmayınces Çadırından çihmam'. - DIY, oh. Kara deniz ahar d'iter, Ah deniz de bahar d'iter. Kır(h) bin AST'ER kırar DITER, Çadırından çihar d'iter. Öle olur mu, bel(e) olur mu, Evlad Babayı urur mu? Padişahın zulumnarı - Bu dünya bize halır mi? (Гаркавецъ c. 328)</p>	<p>Bir iş vardır yerdanına. Hara deniz: 'Ahmam, - deryoz, - Ah denize bahmam', - deryoz. 'Hırh bin ast'er hiymayınces (hırmayınces) çadırından göçmem', - deryoz. Hılıçımı urdum daşa - Daş yarıldı baştan başa. T'ör olaydı Osman paşa!- D'itti (t'itti) ast'er baştan başa. A huşlar, harahuşlar! Döğüşe t'esilen başlar. Pencereden har d'elıyoz - Ben sanettim, yar d'elıyoz. Açtım pencereyi, bahтім - Osman paşa can veriyoz. El(e) olur mu, bel(e) olur mu? Evlad babayı urur mu? Padişahın zulumundan dünâlar devir olur mu? (Гаркавецъ c. 496)</p>	<p>Dey o, - Ah denize bahmam', - dey o. Hara deniz ahar d'iter, Ah denizde baha d'iter. Tör olaydı Osman Paşa - hırdı bizi', - diy hardaşa . Öl' olur mu, bel' olur mu? Ahlı baştan yad (yat) olur mu? Evlad Babayı urur mu? (Гаркавецъ c. 422)</p>	<p>BAHÇISARA Y, D'ül açılır meydanına. T'ör olaydı Osman Paşa! - Cıhtı AST'ER baştan başa. İl'(e) olur mu, bil'(e) olur mu? Evlad babiye halır mı? 'Yüz bin ast'er hırılancas çadırından bahmam', - dedi. Pencereden har d'elir o, Ben sanettim -yar D'ELİR O. Açtım pencereni, bahтім - Osman Paşa can VERİY O. (Гаркавецъ c. 81)</p>	<p>Taştan bektir mi yapısu? Şu beladan t'eçalmayım - Katrancının baş belası! Hılıçımı urdum yarı daşa - Daş yarıldı baştan başa. T'ör olaydı Osman paşa! - D'eçti ast'er baştan başa. A huşlar, hara huşlar! T'eçti bizden bin hardeşler. T'ör olaydı Osman Paşa! - T'eçti bizden bin ast'erler. Eğlendi yar, t'elmedi ydi, baryoh, anda bir şey bardır. Pencere açıl - har t'elıy mi (t'elıydir), Ben sanettim- yar d'elıydir. Açtım pencereni de bahтім - Osman Paşa can veriydir. (Гаркавецъ c. 228)</p>
--	---	---	---	--	---

O.Garkavets'in derlemelerinden sonraki çalışmaları E.Altınkaynak yapmıştır. Yayınlarında, derleme kaynaklarının belli belli olmadığından ve kayıtlarının çeviriyazı açısından O.Garkavets'in kayıtlarına neredeyse eşit olduğundan dolayı yukarıdaki kaynaklardan istifade edildiği sanılmaktadır

1. Yeri, kaynak kişisi belli değil (E.Altınkaynak'ın kaleminden)	2. Yeri,kaynak kişisi belli değil (E.Altınkaynak'ın kaleminden)	3. Yeri, kaynak kişisi belli değil (E.Altınkaynak'ın kaleminden)
AHSARAY DA BAHÇISARAY Dül açılır meydanına Tör olaydı Osman Paşa Jıhtı ASTER baştan başa İle olur mu bile olur mu Evlad babiye halır mı Duna teyler ahmam dedi	Hara deniz ahmam DEYOR Tenarımı yihmam deyör Esmer Güzel Muhtar Paşa EDİRNEDEDEN TEÇMEM DEYOR Hara deniz ahar dider Tenarımı yihar diter	Kara Deniz ahmam DIY Ah denize bahmam diy Kırh bin aster kırmayınces Çadırından çihmam DIY Kara deniz ahar diter Ah denizde bahar diter Kırh bin ASTER kırar DITER

<i>Çadırından çıhmam dedi Yüz bin aster hırulanjaz Çadırından bahmam dedi Pendjereden har delir o Ben sanettim yar DELİR O Açtım pendjereyi bahtım Osman Paşa jan VERİY O</i>	<i>Tör olaydı Osman Paşa EDİRNEYİ TEÇER DITER Penjereden har deliyor o Ben sanettim yar DELİYOR O Açtım penjereyi bahtım Osman Paşa jan veriyor</i>	<i>Çadırından çıhar diter Öle olur mu bele olur mu Evlad Babayı urur mu Padişahın zulumları Bu dünya bize halır mu</i>
---	---	--

Karan (Granitne) köyünün Oğuz-kıpçak ağzında Osman Paşa türküsünün 2.ci varyantında (P. D.Lefterov'un ağzından alınmıştır) eylem, *diy*, (*of*) olarak uydurulmuştur. Kanımızca Vidin ağzında y'li şimdiki zamana paralellik gösteren bu form, Kamara (Komar) köyünün oğuz – kıpçak ağzında *deryoz*, kısaltması *dey* (*o*) olarak geçmektedir (S.G.Kırilov'un ağzından, Noviy Komar köyünden M.G.Grigoryeva'nın ağzından).

Laspa'nın oğuz-kıpçak ağzında (Starolaspa, K.S.Balka'dan) kısaltması, *dey* (*o*). Yangı Sala (Velika Novosilka) kasabasının –ır'lı prezentative yer verildi: *khalır* (*o*), *d'ielir* (*o*), fakat yine *can veriy* (*o*).

Bağatır köyünün oğuz-kıpçak varyantında (D.M.Hobiş'ın ağzından) Balkanlar'ı çağrıştıracak bütün yer adları çıkarılmıştır. Buna karşın Yangı Sala'nın kıpçak-polovets ağzında Osman Paşa'da Kırım yeradları sonradan eklenmiştir.

Ancak Oğuz ağızları olan, Kıpçakça karışmamış köylerde Osman Paşa türküsünün bulunmadığı ifade edicidir.

XVIII yy. Son yıllarında Urumlar Kırım sıra dağlarının Kuzey-Batısında, Rumeiler ise Güney-Doğu ve Doğu kollarında yerleşti. Ayrıca, güney sahilinde bulunan Balaklava, Karan, Laspi köyleri de Urumlarını. Urum köyelerine en yakın olan Rumei Stila ile Salgirbaşı köylerinde t-li ağız konuşulduğu için bu etki komşu Urum Bogatır, Laka, Albat, Kermençik, Ulu-Sala, Beyaz-Sala, Şürü köyelerine yayılmış, göç edenler Urumlar ise Azak'ta Bogatır ve Staromlinivka köyelerini kurmuşlar. İşte onun için Urum olmasına rağmen bu köylerde en fazla Rumei tesiri görülmüş, t-li (eti, *m'el'-üen*, *m'em-üen*) telaffuzlar en sistemli bir şekilde yansılmıştır. Urumların yaşadıkları Ulaklı kasabası da büyük ihtimalle Rumeilerin etkisi altında kalmıştır. Manguş ağızlarında ise ortasesteki *κ*, *τ* /*ı*/ye değişmiş, ancak önseste yine *m'* söz konusudur. Eski Beşuy ağzında halk edebiyatında bazı türkülerde söz başında /*ı*/ duyulabilir. Bunun sebebi, Urum kaynak kişilerin bunun 'edebilik' katacağını zannedilişidir (*m'ельду* yerine *йельду*, *гуль* yerine *йуль*). Diğer Urum ağızlarında da /*ı*/, otomatikmen katılınan ses vasfındadır: *йердан* < *гердан*, *үйзлі* < *гизлі*, *йедже* < *гедже*.

Bulgaristan'da Osman Paşa türküsü:

<u>Tuna nehri</u> akar gider // Etrafını yıkır gider Osman Paşanın askeri // Düşmanları kırar gider Kılıcımı vurdum taşa // Taş yarıldı baştan başa Osman Paşa Osman Paşa //	K aradeniz akmam deyor Ben <u>Tunaya</u> bakmam deyor Osman Paşanın askeri // <u>Pilevnedен çıkmam</u> deyor Pilevnenin yolu bayır // Kalmadı dünyadan hayır Padişahın murtatları // Yaktı bizi	<u>Tunaya</u> köprü kuruldu // Askerin boynu buruldu Ağlayalım din kardaşlar // Osman Paşamız uruldu <u>Pilevnedен top atıldı</u> // <u>Herkes Moskofa katıldı</u> Ağlaşalım arkadaşlar //
---	---	---

Askerinle biner yaşa Düşman <u>Tuna'yı atladı</u> // Tabyaları yokladı Osman Paşanın kolunda // Beş bin top birden patladı Taş tabyada toplar patlar // Osman Paşa istihkam yapar Suvariler çalır çarpır // <u>Kafir</u> <u>Moskof karşından bakar</u> Karadenizden kopuştu // <u>Sipka</u> <u>Balkanı tutustu</u> Bakın arkadaşlar bakın // Hızır mı bize yetişi Tuna yeli esmez oldu // Kılıcımız kesmez oldu Kör olasın murtat paşa // Cepenemiz yetmez oldu	cayır cayır Tuna nehri akmam deyor // Etrafını yıkmam deyor Yüz bin asker vurmayınca Vatanımdan çıkmam deyor <u>İstanbuldan</u> tel geleyor // Kadir Mevlam dil vereyor Padişah da pencereden // Baka baka can vereyor İstanbulun hanımları Serbest gezer zalımları Yaktı bizi kül eyledi <u>Moskof Bulgar zulumları</u> İstanbuldan gelir kadı // Kalmadı dünyanın tadı Kalkın arkadaşlar gidelim // Moskof oldu bize kadı	Urumelimiz satıldı Karardı kazan kararı // Karardı asker arası Bugün bizi öldürecekler Arkamızda süngü yarası Tuna nehri akıp gider// Etrafını yıkıp gider Şanı büyük Osman Paşa Boyun eğmiş yesir gider Olur mu beyler olur mu Evlat bubayı urur mu Padişahın murtatları Size bu dünya kalır mı
--	---	--

Sonuçlar: Osman Paşa türküsü, Urumlarda Karan, Kamara, Laspa, Yangı Sala, Bağatır yerleşim yerlerinde kaydedilmiştir. Gürcü (Starohnativka) ve Türkçenin Oğuz ağızları konuşan köyler ve şehirlerde işbu türkünün kaydedilmiş olmaması, ancak Kıpçak karakteri taşıdığı, kökeninin mutlaka Kırım'dan Kırım Tatar alıntılarından olduğunu ispatlamaktadır.

Kıyaslamak için bulunmuş Bulgaristan Osman Paşa türkü varyantlarının basılışı herhangi bir ilmi incelenmeye ve karşılaştırılmaya elverişli değildir: 'Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'. Cilt 8. Bulgaristan Türk Edebiyatı. – Ankara, 1997.'de halk edebiyatı nümunelerinin varyantlarının nereden, hangi kaynak kişiden alındığı, bu kaynak kişinin eseri kimden nasıl ezberlediği gibi herhangi bir ilmi araştırmanın esasını oluşturan konularda bilgi içermemektedir. Aynı ansiklopedinin diğer ciltlerinin konuları olan Makedonya, Romanya Türk edebiyatlarında Osman Paşa türküsünü içermediği tespit edilmiştir.

Osman Paşa türküsünün en dolgun versiyonu, Bugaristan'dan 1.ve 2. varyantıdır. Her bir versiyonda olduğu gibi, türküde adı geçen yeradları değiştirilerek söylendiği coğrafyaya uygunluk sağlanmıştır. Osman Paşa türküsünde geçen yeradları: Urumlar'da Yangı Sala: Ahsaray da Bahçesaray, Bağatır (Garkavets'in kaleminden): Lahşivan art hapusu, Bağatır (Gazi üniv. Ekibinin kaleminden): çıkartılmıştır. Karan: Edirne (Topalova'nın ağzından). Karan: (Lefterov'un ağzından): çıkartılmıştır. Eski Laspa: hepsi çıkartılmış, Kamar: Ahsarayın meydanına bir iş vardır gerdanına (Garkavets'in kaleminden).

Türküde kullanılmış şimdiki zaman ekleri: Bağatır: veriydir, d'eliydir. Karan: deyor, Laspa: deyo. Kamara: deryoz. Yangı Sala: delir o, ya da geçmiş zamana uydurulmuştur (dedi). Başka Türk dillerinde olmayan önsesteki yumuşak t'/d', komşu Rumei ağızlarının etkisinde ortaya çıkmıştır. Fakat kalın t/ d da söz konusudur: *мель* // – *m'ель*– < *кель*–, *мен* // *m'ен* < *кен* "geniş", *муї*– "değmek" // *m'уї*– < *куї*–, *мар* "dar" // *m'ар* < *κ'ар* "faydalı, kar(lı)", *мор* "en şanlı yer" // *m'ор* < *кор* "kör", *мить*– < *мик*–// *m'ум*– "gitmek"; Urumcağı başka Türk dillerinden ayıran diğer özellik, önsesteki birkaç ünsüzün yan yana gelmesidir: *сmpa* "ustura",

стван “haç”, двар “duvar”, ниан “nişan”, ите “işte”, итий “işitiy”, прон “çatal”.

Urumcanın kelime hazinesinde, çok zengin terminolojisi olan Ortodoksluğun hayatlarında belirleyici rol oynadığı Rumcadan alıntıları daha çok dini alanını kapsamaktadır. Aynı zamanda, çok kullanışlı olan kelimeler arasında, Osmanlı imparatorluğu ve Kırım hanlığındaki Hristiyan tebaasının 2.ci resmi dili olan Türkçe vasıtasıyla Arapça kelimeler girmiştir, örn.: *Аллах, Рабб, мисмилла (Allahın adına), эвалла, машалла дженнет, ра(х)метли, алларазы олсун, саба хайыр олсун v.s.Kafkasya – Kuban Urum ağzılarının Oğuz grubuna ait olup Anadolu'nun kaynaklandığı bölgelerine uygun olarak homojen karakteri taşımasına rağmen* [Жорелов 1970; Тенишев 1973, 92~96\ Azak Urum ağzıları tam tersi, ağız sayısı açısından çok heterojendir, ve XVIII yüzyılın en son 25 yılında Kırım Tatarcanın gelişmesinin özgül özelliklerini yansıtmaktadır. Aynı zamanda bu ağzılarımız, XIII. — XIV. Yy. "Codex Cumanicus“ dil yadigarı ve Ermeni Kıpçak dilinin doğal bir devamını oluşturmaktadır. [Гаркавец 1980, 81—90; 1987]. Sözkonusu türkünün Urumların bu kadar geniş coğrafyasında yayılıp söylenmesi, türkünün süjesini oluşturan tarihi olaylarının büyük önem taşıdığı, Türklerin yakın tarihte uğramış oldukların ruhsal travmanın ne kadar derin ve ezeli olduğunu göstermektedir. Türkünün konusu, çarpıcı bir biçimde Türkçü ve Moskof karşıtı karakterini taşımaktadır. Bilindiği gibi, Moskov imparatorluğuyla anavatanı için savaşan Kırım tatarlar arasında bu Moskov aleyhtarı eğilimleri çok yaygındı. Ortodoks Hristiyan Urum ruhbanları o dönemde her ne kadar Tatar karşıtı Moskof ajanlığı yaptılarsa da zorunlu göçleri ile ilgili Moskov aleyhtarı eğilimlerini benimsemiş ve onları işbu türküde ifade etmişlerdir. Urumca ve Bulgaristan Türkçe bu türkünün hiç bir yerinde ‘Rus’ tabirinin kullanılmaması, fikrimizce çok ifade edicidir: Türkiye Türklerinden kapalı kalmış bu iki halk, tamamen yapmacık ve devlet ideolojisi ürünü ‘Moskov’ yerine ‘Rus’ halk adını koyulmaktan kurtulmuş, asıl adlandırılmayı korumuştur.

Demek ki Osman Paşa türküsünün yayılışı, Azak Urum ağzılarının 4 gruba ayrıldığını doğrulamaktadır. Fakat bu 4 grup, Urumların düzensiz bir şekilde yerleştirildiklerinden dolayı belirli bölgelere birleştirmek mümkün görülememektedir..

Anahtar kelimeleri:

Urumlar, halk edebiyatı, Ukrayna’daki Türk dilleri, Osman Paşa türküsü.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ОГУЗЬКИХ МОВ. КАРАМАНЛІДІКА OĞUZCANIN TARİHİ. KARAMANLICA

8. СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ТЮРКСЬКИХ МОВ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ²⁸

Türk lehçelerinin tarihi konulu modern araştırmaların bugünkü durum ve perspektifleri

Aşağıdaki üç makalede, Ukrayna'da Türk lehçelerinin tarihi gelişimi ilmi ve popüler araştırmalarının tecrübeleri genelleştirilerek farklı dönemlere bakmak üzere yakın geçmiş, modern durum ve perspektifleri konusunda bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu araştırmalar başkent Kyiv ile Kırım Özer Cumhuriyeti akademisyenleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Dünya Türkolojisi için Ukrayna Türk lehçelerinin tarihi gelişiminin önemi, Ukraynalı Türkologların bu konudaki katkıları, yayımlanmış olan çalışmaların durumunun değerlendirilmesi ayrıca önümüzdeki amaç ve başlıca yaklaşımlar ve metodolojiler tespit edilmektedir.

Літературні мови тюрків мають багатолітню писемну традицію та розвивались на основі народних тюркських мов, об'єднують у собі лексичні, граматичні, фонетичні норми та стильові різновиди. Не зважаючи на наявні в тюркологічній літературі численні ретельні описові праці з історичної та лінгвістичної тюркології (див. детальніше), на сьогодні залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із формуванням та динамікою розвитку саме літературно – писемної та усно – літературної мови, передумов цього формування та специфікою творення. Літературні мови тюрків не були об'єктом цілісного вивчення істориків тюркських мов, мова пам'яток не розглядалася в монографіях з історії мови та історичної граматики.

Як явище, що історично розвивається, будь – яка літературна мова є засобом спілкування та національної самоідентифікації, а тому вивчення історії літературної мови в її різних аспектах набуває особливої актуальності в період розвитку та захисту національної самосвідомості, вільного розвитку мов національних меншин європейських країн, визначеного Хартією розвитку національних меншин ЄС. Наші дні, в які постійну спеціальну увагу приділяють вільному розвитку національних культур та розбудові національної самоідентичності малих народів Європи, потребують багатобічного вивчення історії тюркських мов в Європі та мовної інтерференції в ареалі їх побутування в діахронічному вимірі. В зв'язку з цим особливу роль відіграє розгляд питань динаміки розвитку літературних мов

²⁸ Вперше надруковано у: Бібліотека Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка. Мовні і концептуальні картини світу. Випуск 23. Частина 1. – К.: Вид.-Полігр. центр «Київський університет», 2007. – С. 202 – 207.

балканських тюрків у нерозривній єдності із мовними процесами на їх історичних батьківщинах, в метрополії, та у співставленні із ідентичними процесами в решті тюркських мов.

Питання історичного розвитку мови та, зокрема, динаміки розвитку літературних тюркських мов є вельми складним і потребує всебічного ретельного вивчення в усій тюркології. Тому ми вважаємо необхідним приділити чималу увагу загально – теоретичним питанням тюркської лінгвостилістики, використовуючи надбання українських, європейських, тюркських лінгвістів. Крім того, питання розвитку літературної мови та появи й функціонування в них різних функціональних стилів все ще залишається таким, що потребує подальшого вивчення.

В лінгвістиці існують різні методи та прийоми дослідження історії мов, проте вони можуть призвести до дійсно вірного розуміння розвитку мов лише у тому випадку, якщо досліджувані факти розглядатимуться у взаємозв'язку один з іншим, з прив'язкою етапів розвитку мови з етапами розвитку носіїв цих мов.

Від того, наскільки вірно ми уявляємо собі стан справ в даній галузі тюркології, більшою або меншою мірою залежить визначення подальших завдань в галузі історичної тюркології. Ревізія цих знань не проводилася від видання порівняльно- історичної граматики тюркських мов, спеціального ж обговорення тюркології розрізених в силу екстранаукових причин наукових тюркологічних центрів не мали мало від 1959 року.

Методи історичного вивчення тюркських мов з нетривалою писемною традицією настільки ж корисні і для вивчення тюркських мов із тривалою писемною традицією.

В останні роки насамперед через брак фахового середовища історико – тюркологічні досліді в Україні (крім Халимоненко, Бушаков, Гаркавець) призупинені, увагу спеціалістів було повністю переключено на розробку актуальних питань сучасного стану тюркських мов, здебільшого турецької. Превалюють в кількісному відношенні дослідження з турецької соціолінгвістики, сучасної граматичної системи та термінології. На даний момент слід говорити, хоча й обережно, про завершення певного етапу в цій синхронній роботі. В діалектології завершені описи ряду основних діалектів, або зібрані розлогі матеріали з діалектів та говорів.

Студії строю тюркських мов, що поглибилися останнім часом, зростання вимог до університетської освіти, початок викладання історії тюркських мов як рідних та нерідних, дослідження тюркської лексикології, необхідність інтерпретації та узагальнення діалектологічних студій, зокрема по мовах, що знаходяться в Україні на стадії зникнення, – все це спричинило обернення зацікавленості питаннями історичного розвитку тюркських мов в Україні. Адже більшість явищ в фонетиці, граматиці, словнику сучасних тюркських мов не можуть бути зрозумілими без докорінного знання їх історії.

Звуження робіт в галузі історичної тюркології, однобічна орієнтація на завдання синхронної лінгвістики, недостатня ознайомленість із методами історичних лінгвістичних студій, а також матеріалом та відповідними науковими джерелами, відсутність досвіду розв'язання історико-лінгвістичних проблем призвела до того, що ми виявились недостатньо підготованими до вирішення висунутих завдань історичного вивчення мов.

Розділи історико – лінгвістичних тюркологічних праць:

– попередні замітки про пам'ятки; публікація пам'яток або уривків з них; науково – критичне видання пам'яток; доповнення та правки до читання опублікованих пам'яток; публікація та вивчення транскрипційних текстів; дослідження середньовічних лінгвістичних праць з тюрських мов; вивчення мови пам'ятки; рукописні зібрання та їх опис.

– історія літературних; загальнонародних мов; історична фонетика; історична граматики тюркської мови; порівняльно – історична граматики тюркських мов.

– історична лексикологія, етимологія, топоніміка, ономастика; тюркізми в слов'янських мовах.

Саме історична лінгвістика із використанням усього комплексу її методів дозволить вирішити питання: коли в Україні почався якісно новий етап – формування та закріплення писемної тюркської традиції та пов'язаних із нею мовних норм? Як, в яких видах письма відбувалось закріплення цих мовних норм? Коли усне розмовне мовлення стає основою для створення власної писемної традиції? Яку роль в утворенні цієї традиції відіграли різноманітні релігійно – конфесійні установи? Чим зумовлений початок і кінець християнської тюркофонної літургічної традиції в Криму та Буджаці та загалом по Україні? Чи можна говорити про безперервність та спадкоємність писемної тюркофонної традиції, умовно визначеної як караманли? Наскільки писемна традиція тюрків України (уруми Надазов'я, гагаузи тощо) дотична і є продовженням (або згасанням) динаміки розвитку літературної традиції караманли турецької Кападокії та Західної Фракії? Нарешті, попри те, що відповідь на наступне питання вимагатиме окремого масштабного дослідження: як можна співвіднести історичний розвиток тюркської писемної традиції ареалу Причорномор'я із писемними традиціями українських та зарубіжних вірмено – кипчаків та тюркськими мовами корінних мешканців Криму?

Історія мови ставить відтак на даному етапі такі завдання: 1) вивчення головних тенденцій та необхідних передумов формування та розвитку літературної мови; 2) виявлення якісно нових ознак літературної мови в період етнічної розбудови на відміну від попередніх періодів – писемно – літературної мови; 3) висвітлення дискусій щодо нормативізації мови. В розвиткові мови, як правило, виділяють два періоди – 1) донаціональний та 2) національний. Літературні мови тюрків України, рівно як і решта острівних тюркських мов, національного періоду в своїм розвитку не зазнали ніколи.

Як це вплинуло на історію їх побутування? 4) дослідження історико – традиційного розвитку та процесу становлення єдиних лексичних, фонетичних, граматичних норм та стилістичної системи літературної мови; процесу складання стилістичних зворотів, зміни значення тощо. 5) Вивчення відношення турецької мови до тюркських мов, що побутують в Україні – насамперед гагаузької та кримсько – татарської як національних. 6) Вирішення по можливості проблеми генетичної спільності ряду міжтюркських фонетичних явищ, граматичних форм, явищ словотвору та словозміни.

В цьому зв'язку ми хотіли б зупинитись на маловідомих українському тюркологів нещодавно опублікованих працях з історії тюркських мов та їх значенні для історичної тюркології. Це насамперед перевидання спадщини О.М. Самойловича. Лінгвіст, дослідник історії середньоазійсько- тюркських літератур та історії літературних мов, Самойлович створив власну методологію роботи над літературним текстом, виробив критерії перекладу та принципи літературнознавчого (віршознавчого) та лінгвістичного (морфолого – синтаксичного, лексикографічного) коментування тексту – від нього ми навчимося текстологічним принципам підготовки східного тексту до публікації. Видання Ф.Д.Ашніна та В.Д. Аракіна “Избранные сочинения. Тюркское языкознание” Самойловича складався лише з опублікованих раніше праць, містив хіба що не найменший розділ “Історія, формування та періодизація тюркських літературних мов”та складався із трьох статей: “До історії середньоазійської турецької мови”, “Літературна мова Золотої Орди” та “Загальний погляд на виникнення та розвиток тюркських літературних мов у зв'язку із розмовними наріччями”. Вважаємо, що знайомство із цим виданням та архівом О.М. Самойловича може кардинальним чином змінити наші уявлення про історико – лінгвістичний та текстологічний напрям розвитку тюркології в колишньому СРСР. Хоча даному виданні історія тюркських літератур та історія тюркських мов пов'язані нерозривно у одному розділі, видно, що вчений підійшов до загальної класифікації мов, побудованій виключно на фонетичних принципах, розташованих послідовно по мірі згасання їх значущості для груп мов. Самойлович виділяє 5 конституюючих ознак: чергування р\з, чергування д\т\з\й в інтервокалі. Перші дві риси відображають основний давній та принциповий поділ тюркських мов на дві групи а є важливою характеристикою історичного розвитку, що охоплює всі мови та писемні пам'ятки. Наступне – відображення афіксу – ган в підгрупі й- мов- виявляє особливості південно –західних мов та пов'язане з наступними поділами мов наоснові рефлексів г в афіксі -лиг \– ли. І, нарешті, остання риса – розділ мов по формі дієслова бол – \ ол-. Відтак, запропонована Самойловичем постадійна схема оцінки ознак за + \ – вигідно вирізняла її від класифікацій попередників. Наступні і сучасні (Шьоніг) класифікації довели справедливість тези вченого про вирішальну роль фонетичних ознак при побудові класифікацій споріднених мов, що, втім,

уточнюється та доповнюється залученням даних морфологічних, ареальних та типологічних. Аналітик – семасіолог, табування лексики в мові туркменських жінок. Благова з історії тюркської текстології. Едиційно – дослідницька методика. Видання книги оповідань про битви текінців – заклад в тюркології основи наукового аналізу старовинного тюркського тексту. Нарешті, його багатопланова, надзвичайно велика та композиційно ще не усталена робота – Турецькі етюди. РНБ ф. 100. Д. 100. зріла думка про створення хрестоматії чагатайської літератури 15-16 ст.

Рокова для Самойловича робота, ідея єдності літератури та національної мови спричинила дорікання в пантюркізмі.

9. ІСТОРІЯ ТЮРКСЬКИХ МОВ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ВИВЧЕННЯ, 2000-2007 рр.²⁹

Türk lehçeleri tarihinin 2000-2007 yy. arasında Ukrayna'da araştırmaları

Метою даної доповіді є узагальнити досвід наукового та науково-популярного вивчення історичного розвитку тюркських мов в Україні, накопичений протягом періоду останніх років на базі наукових академічних установ Києва та АР Крим, визначити актуальність студій історії тюркських мов України для світової тюркології, місце в цих студіях українських вчених; оцінити стан проведеної роботи та визначити подальші завдання та методологію досліджень.

В світовому мовознавстві відомі численні лінгвістичні методи, застосовувані для дослідження історії мов, проте вони призводять до вірного розуміння розвитку мови лише тоді, коли досліджувані явища розглядати у взаємозв'язку один з іншим, з прив'язкою етапів розвитку мови з етапами розвитку носіїв цих мов. Від того, наскільки вірно ми уявляємо собі стан справ в даній галузі тюркології, більшою або меншою мірою залежить визначення подальших завдань в галузі історичної тюркології. Ревізія цих знань не проводилася від видання порівняльно-історичної граматики тюркських мов, спеціального ж обговорення тюркології розрізаних в силу екстранаукових причин наукових тюркологічних центрів не мали мало від 1959 року.

Саме історична лінгвістика із використанням усього комплексу її методів дозволить вирішити питання: коли в Україні почався якісно новий етап – формування та закріплення писемної тюркської традиції та пов'язаних із нею мовних норм? Як, в яких видах письма відбувалось закріплення цих мовних норм? Коли усне розмовне мовлення стає основною для створення

²⁹ Вперше надруковано у: Всеукраїнська наукова конференція “Україна – Туреччина: історія культурних зв'язків і співробітництво на сучасному етапі”. – Київ: НБУВ, 2007. – С.9-11.

власної писемної традиції? Яку роль в утворенні цієї традиції відіграли різноманітні релігійно – конфесійні установи? Чим зумовлений початок і кінець християнської тюркофонної літургичної традиції в Криму та Буджаці та загалом по Україні? Чи можна говорити про безперервність та спадкоємність писемної тюркофонної традиції, умовно визначеної як караманли? Наскільки писемна традиція тюрків України (уруми Надазов'я, гагаузи тощо) дотична і є продовженням (або згасанням) динаміки розвитку літературної традиції караманли турецької Кападокії та Західної Фракії? Нарешті, попри те, що відповідь на наступне питання вимагатиме окремого масштабного дослідження: як можна співвіднести історичний розвиток тюркської писемної традиції ареалу Причорномор'я із писемними традиціями українських та зарубіжних вірмено – кипчаків та тюркськими мовами корінних мешканців Криму?

Історія мови ставить відтак на даному етапі такі завдання: 1) вивчення головних тенденцій та необхідних передумов формування та розвитку літературної мови; 2) виявлення якісно нових ознак літературної мови в період етнічної розбудови на відміну від попередніх періодів – писемно – літературної мови; 3) висвітлення дискусій щодо нормативізації мови. В розвиткові мови, як правило, виділяють два періоди – 1) донаціональний та 2) національний. Літературні мови тюрків України, рівно як і решта острівних тюркських мов, національного періоду в своїм розвитку не зазнали ніколи. Як це вплинуло на історію їх побутування? 4) дослідження історико – традиційного розвитку та процесу становлення єдиних лексичних, фонетичних, граматичних норм та стилістичної системи літературної мови; процесу складання стилістичних зворотів, зміни значення тощо. 5) Вивчення відношення турецької мови до тюркських мов, що побутують в Україні – насамперед гагаузької та кримсько – татарської як національних. 6) Вирішення по можливості проблеми генетичної спільності ряду міжтюркських фонетичних явищ, граматичних форм, явищ словотвору та словозміни.

В перші десятиліття 20 ст. історичні дослідження в галузі тюркських мов велись в АН СРСР, Казанському, Середньоазійському та Азербайджанському держуніверситетах, АН УРСР, Кримському державному педінститутів таких традиційних галузях тюркології, як: 1) читання, тлумачення та коментування давніх та старих пам'яток писемності різних стилів; 2) етимологічні дослідження слів та форм. В останні роки насамперед через брак фахового середовища історико – тюркологічні досліді в Україні (крім Халимоненко, Бушаков, Гаркавець) призупинені, увагу спеціалістів було повністю переключено на розробку актуальних питань сучасного стану тюркських мов, здебільшого турецької. Превалюють в кількісному відношенні дослідження з турецької соціолінгвістики, сучасної граматичної системи та термінології. На даний момент слід говорити, хоча й обережно, про завершення певного етапу

в цій синхронній роботі. В діалектології завершені описи ряду основних діалектів, або зібрані розлогі матеріали з діалектів та говорів.

Студії строю тюркських мов, що поглибилися останнім часом, зростання вимог до університетської освіти, початок викладання історії тюркських мов як рідних та нерідних, дослідження тюркської лексикології, необхідність інтерпретації та узагальнення діалектологічних студій, зокрема по мовах, що знаходяться в Україні на стадії зникнення, – все це спричинило обернення зацікавленості питаннями історичного розвитку тюркських мов в Україні. Адже більшість явищ в фонетиці, граматиці, словнику сучасних тюркських мов не можуть бути зрозумілими без докорінного знання їх історії.

Звуження робіт в галузі історичної тюркології, однобічна орієнтація на завдання синхронної лінгвістики, недостатня ознайомленість із методами історичних лінгвістичних студій, а також матеріалом та відповідними науковими джерелами, відсутність досвіду розв'язання історико-лінгвістичних проблем призвела до того, що ми виявились недостатньо підготованими до вирішення висунутих завдань історичного вивчення мов.

Існує небагато підставових наукових праць з історичної тюркської лінгвістики, що належать перу українських сходознавців. Насамперед тут слід назвати статті Я.Р. Дашкевича. Хоча науковий доробок ученого складає понад 1500 наукових і науково-популярних праць та рецензій, проте саме його статті – прочитання писемних пам'яток вірмено – кипчацької мови та їх лінгвістичний аналіз з точки зору історії тюркських мов на перший план висувують потужну методологічну основу історико – філологічних студій. Міркування над історією мови набувають у нього характеру філософського. Певний паралелізм в історичній долі та нерозривний зв'язок між караманлійською писемно – літературною та вірмено-кипчацькою мовами, помічений чи не вперше Я.Р.Дашкевичем, не полишає тюрколога й сьогодні: адже його розуміння вимагає окремого масштабного дослідження і дасть відповідь на таке наріжне для розуміння історії України та усього Причорноморського регіону питання: як можна співвіднести історичний розвиток тюркської писемної традиції ареалу південного Причорномор'я із писемними традиціями українських та зарубіжних вірмено – кипчаків та тюркськими мовами корінних мешканців Криму? Використовуючи методи соціолінгвістики, Дашкевич доводить, що було б надто сміливо бачити в мові вірмено- кипчацьких пам'яток безпосередньо мову половців. Автором здійснено періодизацію формування, розвитку та занепаду вірмено – кипчацької мови, а саме: 1) засвоєння вірменами кипчацької як розмовної мови, дописемний період (13-15 ст.); 2) розвиток вірмено – кипчацької писемної мови та доба її розквіту (16 – 1 пол. 17 ст.); 3) занепад та повна загибель мови (2 пол. 17 ст.). Тому роботи Я. Р. Дашкевича в царині історії тюркських мов важко переоцінити. Йому належить розробка цілого ряду методологічних засад дослідження історії мови, підготовки практичних тюркологічних студій з текстології конкретної пам'ятки, що можуть бути

використані тюркологами як зразок для наслідування. Системний підхід до аналізу першоджерела ґрунтується на прекрасному володінні соціолінгвістичною інформацією та майстерному вмінні версифікувати дані; ідеї стосовно методології тюркської діалектології та ролі писемної традиції в історії тюркських мов є актуальними і сьогодні.

В останні роки, хоча й поза межами України, в Казахстані, виходять зібрання вірмено – кипчацьких пам'яток та словник вірмено-кипчацької мови О.М. Гаркавця. Цілу низку концептуальних саме для української тюркології завдань актуалізовано на сайті автора “Дешт-і Кипчак”³⁰, підтримуваного НАН Казахстану. Вперше О. М. Гаркавцем здійснюється систематизація не лише вірмено – кипчацьких пам'яток, які віднайдено в Україні, але й вірмено – кипчацьких колекцій в інших країнах. Мета авторів даного компендіуму, за їх власним формулюванням, – «...ми працюємо, або кожен міг мати у себе напохваті воскреслі тексти половецькою мовою та першу в світі кипчацьку книгу, надруковану 1618 року у Львові...» Задумана авторами унікальна колекція текстів вперше пропонується в такому об'ємі: більше трьох з половиною мільйонів символів затранскрибованих за допомогою тюркологічної транскрипції вірмено – писемних текстів з бібліотек Австрії, Вірменії, Італії, Нідерландів, Польщі, Росії, Румунії, України та Франції. Рукописи, що зберігаються в Україні, за кількістю пам'яток становлять левову часту публікації. Укладачами передбачається також видання найближчим часом індексів та словника вірменокипчацької мови, доповненого текстами новопроданих рукописів, а після того, – підготовка та видання комплексу матеріалів обох томів у електронному вигляді на компакт – диску в текстовому форматі.

Праці В.А.Бушакова, загальною кількістю понад шестидесяти, заповнюють топонімічну, етнімімічну, етимологічну та власне ареалогічну ланки в історичній тюркській лінгвістиці України. Його остання монографія “Лексичний склад історичної топонімії Криму” (Київ, 2003) досліджує в історико-етимологічному та граматичному аспектах іранську, грецьку, тюркську, італійську, кавказьку та біблійну лексику, відбиту в історичній топонімії Кримського півострова. Монографія окреслює як етнолінгвістичні умови формування топонімії Криму та хронологічну та ареальну стратиграфію кримських топонімів, так і досліджує її історичну долю після загарбання Криму Російською імперією. Класифікація історичної топонімії здійснена за групами іранської, грецької, тюркської та решти лексики, супроводжено лексико-семантичним та структурно-словотвірним аналізом. Системність методу В.А.Бушакова підкреслює увага до діалектних особливостей тюркської топонімії регіону.

³⁰ Уже зараз український дослідник може безкоштовно мати доступ до частини вірменокипчацьких та інших кипчацьких текстів в електронній колекції центру євразійських досліджень «Дешт-и-Кипчак» на двох сайтах www.qypchaq.unesco.kz та www.qypchaq.freenet.kz.

Зосереджені на матеріалі кримськотатарської та кипчацьких мов монографічні дослідження А.М.Меметова та К.М.Мусаєва: А. М.Меметова “Лексикологія кримськотатарської мови” (Симферопіль, 2000) та “Кримтатарська мова” (Симферопіль, 2003). Глави, присвячені історії вивчення кримськотатарської мови, подають вельми детальну історію мови за матеріалами її писемних пам'яток, починаючи від “Кодекса Куманікуса”. Разом з тим, що дані з власне історичної граматики мовив цих нарисах подані неповно, повно окреслені загальні мовні риси та текстологія пам'яток, чим закладено підвалини текстологічного опису писемної мови. Наскільки нам відомо, вченими Таврійського університету під проводом А.М. Мемтова ведеться робота по створенню історії кримськотатарської мови.

Таким чином, можна вести мову про наявність в Україні певної наукової традиції вивчення історії тюркських мов в Україні та потребу систематизації та перегляду цього досвід, насамперед в плані методології.

В межах започаткованого департаментом лінгвістики Сеульського Національного Університету мультинаціонального науково – дослідницького проекту по проведенню польових лінгвістичних студій і утворення єдиної сучасної лінгвістичної бази даних усіх алтайських мов світу з метою з'ясування походження корейської мови (тривалість проекту 1.9.2003 – 31.8.2006) та за підтримки Фонду досліджень Кореї (Korea Research Foundation, проєкт номер 2003-072-AL2002) дослідницька група південнокорейських та українських лінгвістів – тюркологів провела серію польових досліджень на території України для запису наявного стану тюркських мов України, що знаходяться під загрозою зникнення (перший етап – 22.01.2006 – 18.02.2006 р., другий етап – 2.07-31.07.2007 р., третій етап – 12.2007-01.2008 р.), та збирила матеріал для доповнення порівняльно-історичної граматики тюркських мов.

В результаті інтенсивної координованої на міжнародному рівні діяльності вчених лінгвістів – тюркологів проєкту на першу половину 2007 року було зібрано, задокументовано та внесено до бази лінгвістичних даних матеріали не лише «малих», тобто таких, якими говорить невелика кількість носіїв та які знаходяться під загрозою знищення, але й більш розповсюджених і навіть літературних мов, зокрема: фую – киргизької (21-28.09.2003, 13-18.01.2004, Heilongjiang, Китай), хакаської та алтайської (15-21.2. 2004, Новосибірськ, Росія), шорської (18-26.04.2004, Новосибірськ, Росія), не туркменських огузьких діалектів (7-17.05.2004, узбережжя Амудар'ї, Туркменістан), тувинської-кьок – мончакської (16-23.10.2004 та 26.04-8.05.2005, Ак-Каба, Сінцзянь, Китай), тувинської – цаатанської (20-30.06.2005, Ховсголь, Монголія), казахської (4-7.01.2005, Алмати, Казахстан), якутської (16-20.02.2005, Якутськ, РФ), чуваської (17-24.04.2005, Чебоксари, РФ), західноуйгурської (16-23.10.2005, Кансу, Китай), гагаузької, урумської, кримчацької та караїмської (01-02.2006, Київ – Маріуполь – Симферополь, Україна), чулимської тюркської та барбара татарської (13-22.05.2006, Томськ,

РФ), тувинської (уурін урянхайської) (24.06-07.07.2006, Ховсголь, Монголія) мов.

З 1 липня 2006 року вступив в дію другий етап даного науково-дослідницького проекту польових студій, що має тепер назву: Fieldwork Studies Altaic Languages for Genealogy of Korean, завершення якого очікується 30 червня 2009 року. Протягом цього періоду передбачено вивчення іще цілої низки мов алтайської мовної родини – евенської (ламутської) та маньчжурської з тунгусо-маньчжурських, монгуорської, баоанської, бурятської та хамнігянської – з монгольських. Поруч з ними пальму першості знов посідатиме вивчення таких тюркських мов, як саларської, киргизької, долганської, якутської, башкирської, чуваської та волзької та кримськотатарської.

Як продовження даного проекту, в м. Тракаї, Литовська республіка, з 15.07.2007 по 31.07.2007 р. відбулась спільна корейсько-українська польова експедиція з караїмської діалектології, здійснена вченими лінгвістами – тюркологами з Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України та Сеульського університету. За мету експедиції ставилось вичерпне вивчення тракайського діалекту караїмської тюркської мови та по можливості встановлення слідів кримського діалекту караїмської мови й мовної ситуації серед караїмів Польщі – вихідців із української Волині та Галичу.

Окрему, найменш розроблену, проте найбільш перспективну ділянку історико – лінгвістичних студій в тюркології являє, на наш погляд, вивчення історії тюркської транскрипційної писемності та писемної мови за матеріалами досі не введених в науковий обіг текстів України, Молдови, Балкан та Туреччини 17-20 ст. Йдеться про досить значний комплекс тюркомовного грецькописьменого матеріалу – т.зв. караманлідіки, розпорошеного по архівах України (Одеська археографічна комісія, Києво-Печерська духовна семінарія), Росії (східні колекції кабінетів Гордлевського та СПб філії ІВ РАН), Молдови (здебільшого приватні колекції Гагаузії), Греції (бібліотека Геннадіуса, Афіни), Туреччини (церков та монастирів Православних тюрків Стамбулу та Принцевих островів, етнографічних музеїв Кайсері та Стамбулу тощо). Вивчення історії караманлідіки цінно іще тим, що її пам'ятки доводять: писемна традиція тюрків має зовсім не скрізь і не завжди досить нещодавню писемну традицію не раніше 19 ст. Ми прагнемо створити порівняльну граматику групи мов, до якої входила б також і тюркська грекописемна традиція, так, як існують порівняльно-історичні огузські та кипчацькі граматики.

Приблизне коло джерел, використовуваних для атрибуції пам'ятників писемних тюркських мов в Україні, і, зокрема, малодослідженої писемно-літературної урумської мови, якраз напрями пов'язане із регіонуванням розповсюдження караманлійської літератури: це насамперед церковно-обрядові та апокричні та житійні тюркомовні тексти грецьким, кириличним

та вірменським письмом з вищезначених країн; по-друге, це ділове листування та повітові книги;

Відтак, якщо намагаться попередньо визначати певне коло висвітлюваних питань в наскрізному нарисі порівняльно – історичної граматики огузької групи тюркських мов, представлених текстами караманлійської писемності, їх можна представити наступним чином: документи як оповідного жанру, так і ділове листування можуть бути використані в дослідженні історії причорноморського та азовського регіонів, історії тюркської літератури та порівняльно-історичній тюркській граматиці. Додаючи відповідні граматичні, діалектологічні, історико-лінгвістичні коментарі, слід здійснити опис мови пам'яток, що дозволить пролити світло не лише на історію власне турецької мови, але й таких тюркських мов в Україні, як гагаузької, караїмської, кримчацької та урумської. Для сьогодняшніх дослідників перші роки, проведені тюркомовними переселенцями з Балкан в Крим та на український Південь, є досі загадкою. Тоді як написання відповідного нарису виявить ключі і до цих екстралінгвістичних даних.

Таким чином, на даний момент в Україні головним чином на базі Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Таврійського Національного Університету ім. Вернадського можна говорити про формування першого наукового осередку фахівців з історичної тюркської лінгвістики, усвідомлення ними актуального кола досліджуваних питань та важливості подальших студій для всієї тюркології. Налагоджуються наукові контакти з провідними компаративістичними та, ширше, лінгвістичними центрами країн Європи та Туреччини. Завершено певний етап зібрання польового усного та триває зібрання компендіуму писемного текстового матеріалу. В цьому відношенні ми впевнені, що реалізація проекту “Від Караману до Урума: історія тюркських мов”, здійсненого при сприянні наукових установ України, Балкан та тюркського світу, привнесе незціненний внесок в розвиток не лише тюркології, а й славістики та балканістики. Українські дослідники все ще відчують нагальний брак діалектного словникового матеріалу та потребу довготривалого доступу до книгосховищ Туреччини, Болгарії, Греції. Проте започатковані мультинаціональні наукові проекти, ініціаторами та координаторами яких виступають, до речі, саме наші дослідники, залишають сподівання на те, що доступу масштабних цілей спільними зусиллями може бути досягнуто.

Ключові слова: історія тюркських мов, караманлідика, писемна традиція, писемна редакція, тюркські мови України.

10. ИСТОРИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В УКРАИНЕ: 2005-2007 гг.³¹

Türk lehçeleri tarihinin 2005-2007 yy. arasında Ukrayna'da araştırmaları

Оценка того, насколько важны внутренние и внешние факторы, является первостепенно важной для любой теории изменения языка. Чтобы установить корреляции между историческими (диахронными) явлениями в *разных* подсистемах, необходимо изучать внутренние факторы (отсутствие морфологии падежа влечет за собой фиксацию порядка слов); тогда как, исследуя внешние факторы, мы предпринимаем попытку установить значение языковых контактов, явлений языковой нормы и т.д. Вместе с тем, объяснения фактических исторических изменений языка зачастую ограничиваются частными проблемами данного конкретного языка, и лишь изредка выходят за рамки анализа внутренних причин. Таким образом, центральным вопросом теории языковых изменений является: *разве все не могло развиваться принципиально по-иному?* Следовательно, существует потребность заполнить данный промежуток: сравнивая разные исторические развития, мы надеемся найти различия и расхождения, позволяющие обобщить понимание, как происходит и действует языковое изменение. Здесь сравнение различных диалектов одного языка не менее важно, нежели сравнение языков в более широком языковом единстве. Особенно ценны исследования теоретических проблем, либо же моделирование языковых изменений.

Целью доклада является 1) обобщение опыта научного и научно-популярного изучения исторического развития тюркских языков в Украине, накопленного в предыдущие последние 2005-2007 годы. на базе научных академических учреждений Киева, Львова и АР Крым, 2) определение актуальности исследований истории тюркских языков Украины для тюркологии, и место в подобном изучении украинских ученых. 3) оценка состояния проведенных полевых и архивных работ 2005-2007 гг., определение дальнейших заданий и методологии с целью украинско – российской координации исследований.

В мировом языковедении использование для исследования истории языков лингвистических методов становится результативным при рассмотрении исследуемых явлений во взаимосвязи, с привязкой этапов развития языков к этапам развития носителей этих языков в рамках единого региона. От верного представления данных этапов развития зависит и определение дальнейших заданий в исторической тюркской лингвистике. К сожалению, Украина где-то с момента издания сравнительно-исторической

³¹ Виголошено та подано до публікації в: МГУ ім. Ломоносова. Серія: філологічна. Москва, 2008.

грамматики тюркских языков выпала из процесса участия в ревизии знаний в этой области языкознания, а к специальному обсуждению проблем исторической тюркской лингвистики на международном уровне тюркологи наши тюркологи вернулись лишь в последние два – три года.

1. Историко – лингвистические работы в области тюркологии, достаточно успешные в советский период, в независимой Украине были приостановлены по по причине нехватки специалистов либо выезда существующих специалистов за границу (исключение составляли работы Г. И. Халимоненко, В.А. Бушакова, А. Н. Гаркавца до его отъезда в Казахстан). Внимание специалистов было полностью переключено на разработку актуальных вопросов современного состояния тюркских языков, в преобладающем большинстве – турецкого и крымскотатарского. В количественном отношении преобладают исследования по турецкой социолингвистике, современному синтаксису и терминологии турецкого языка. На данный момент, хотя и с оговорками, но все же можно говорить о завершении определенного этапа в этих синхронистических исследованиях. В тюркской диалектологии завершено описание ряда основных тюркских языков как на территории Украины, так и имеющих к ним отношение в историческом плане, либо собраны обширные материалы по тюркским диалектам и говорам.

Углубившиеся в 2005-2007 годах исследования грамматики тюркских языков, усиление требований к университетскому образованию, начало преподавания тюркских языков Украины в качестве родных и неродных (второго тюркского языка), исследования тюркской лексикологии, необходимость теоретической интерпретации и обобщения тюркского диалектного материала, в первую очередь по языкам, находящимся в Украине под угрозой уничтожения, – всё это послужило причиной возобновления интереса к вопросам исторического развития тюркских языков в Украине, ведь большинство современных явлений в языках не могли быть понятны без основательного знания их истории. И, наоборот, сужение работ в сфере исторической тюркологии, однобокая ориентация на задания исключительно турецкой синхронной лингвистики, равно как и недостаточная осведомленность в методах исторической лингвистики, материале и соответствующих источниках, а прежде всего отсутствие опыта решения историко-лингвистических проблем стала причиной того, что мы оказались неподготовленными к решению выдвинутых временем перед нами задач.

Существует немного основательных научных трудов по исторической тюркской лингвистике, принадлежащих перу украинских востоковедов. Прежде всего здесь следует назвать статьи Я. Р. Дашкевича. Хотя научное наследие ученого составляет более 1500 научных и научно-популярных работ и рецензий, именно его статьи – прочтение письменных памятников армяно-кыпчакского языка и их лингвистический анализ с точки зрения истории

тюркских языков на первый план выдвигают сильную основу историко-филологических студий. Размышления над историей языка приобретают философский характер. Определенный параллелизм в исторической участи и неразрывная связь между караманлийским письменно-литературным и армяно-кыпчакским языком, чуть ли впервые отмеченный Я.Р. Дашкевичем, не оставляет тюрколога и сегодня, ибо его понимание требует отдельного исследования и дает ответ на такой краеугольный для понимания истории Украины и черноморского региона вопроса: как соотнести развитие письменной тюркской традиции южного Причерноморья с письменными традициями украинских и зарубежных армяно-кыпчаков и тюркскими языками коренных народов Крыма? Пользуясь методами социолингвистики, Дашкевич доказал, что слишком смелым было бы видеть в языке армяно-кыпчакских текстов непосредственно язык половцев. Автор осуществил периодизацию формирования, развития и упадка армяно-кыпчакского языка, а именно: 1) освоение армянами кыпчакского языка как разговорного, дописьменный период (13-15вв.); 2) развитие армяно-кыпчакского письменного языка и период его развития (16 – 1 пол. 17в.); 3) упадок и полная гибель языка (2 пол. 17в.). Поэтому работы Я. Р. Дашкевича в области истории тюркских языков переоценить сложно. Ему принадлежит разработка целого ряда методологических оснований изучения истории языка, подготовки практических тюркологических разысканий по текстологии конкретного письменного памятника, каковые могут быть использованы тюркологами в качестве примера для исследования. Системный подход к анализу первоисточников основывается у него на прекрасном знании внешних факторов в изменении языка и мастерском умении верифицировать данные; соображения касаются методологии тюркской диалектологии и роли письменной традиции в истории тюркских языков актуальны и поныне, хотя и внедрены более всего в работах автора по армяноведению и истории Украины начала 20 в.

В последние годы, хотя и вне Украины, в Казахстане, выходят собрания армяно – кыпчакских памятников письменности и словарь армяно-кыпчакского языка А.Н. Гаркавца. На сайте автора “Дешт-и Кыпчак”³², поддерживаемом НАН Казахстана, постулирован целый ряд концептуальных именно для украинской тюркской лингвистики задач, по вышеуказанным причинам в нашей стране доселе не решенных. Впервые А. Н. Гаркавец осуществил систематизацию не только армяно-кыпчакских памятников в Украине, но и во всем мире. По собственному выражению авторов компендиума, их цель – «...мы работаем, чтоб каждый мог иметь у себя под рукой воскрешные тексты на половецком языке и первую в мире кыпчакскую книгу, напечатанную в 1618 году во Львове...» Задуманная составителями уникальная коллекция текстов впервые предложена в подобном объеме: более трех с половиной миллионов знаков транскрибированных с помощью

³² www.qypchaq.unesco.kz и www.qypchaq.freenet.kz.

тюркологической транскрипции армянописьменных текстов из библиотечных коллекций Австрии, Армении, Италии, Нидерландов, Польши, России, Румынии, Украины и Франции. Рукописи украинских хранилищ по количеству памятников составляют львиную долю публикации. А.Н. Гаркавец осуществляет подготовку издания соответствующих индексов и словаря армянокыпчакского языка, дополненного текстами новоприобретенных рукописей, а впоследствии – подготовку к изданию комплекта материалов обоих томов на компакт-диске в текстовом формате.

Исследования В.А.Бушакова, общим числом более шестидесяти, восполняют топонимическую, этнонимическую, этимологическую и собственно ареальную лакуны в исторической тюркской лингвистике Украины. Его монография “Лексичний склад історичної топонімії Криму” (Київ, 2003) исследует в историко – этимологическом и грамматическом аспектах лексику иранского, греческого, тюркского, итальянского, кавказского и библейного происхождения, отраженную в исторической топонимике Крымского полуострова. Книга очерчивает как этнолингвистические условия формирования топонимии Крыма и хронологическую, а также ареальную стратиграфию крымских топонимов, так и исследует их исторические судьбы после захвата Крыма Российской империей. Классификация исторических топонимов осуществлена по четырем соответствующим группам с точки зрения их происхождения, каждую из которых сопровождает лексико-семантический и структурно – словообразовательный анализ. Тщательность исследования В.А. Бушакова методами исторической лингвистики подчеркнута вниманием автора к диалектным особенностям тюркских топонимов региона. И пускай украинская монография, безусловно, по объему использованных как европейских и восточных первоисточников, так и критических работ по теме, проигрывает на фоне вышедшего объемного «Историко – этимологического словаря дороссийской топонимики Крыма» Г. Янковского (Лейден – Бриль), первые 100 страниц которого также посвящены определению терминологии, объему исследования, методам реконструкции ойконимов и охватывает значительно большую базу источников, а соответственно может позволить себе рассматривать их группы по периодам (начиная с 1237 г. и заканчивая 1944, 1946 и 1948 гг.), – мы понимаем, сколь различные научные традиции представляют авторы этих изданий, причем украинская научная тюркологическая традиция, которая и поныне продолжает пребывать в состоянии значительной информационной изоляции, отваживается наконец внести свой вклад в развитие крымоведения и крымской тюркской лингвистики.

На материале крымскотатарского и иных кыпчакских языков сосредоточены монографические исследования А.М.Меметова в соавторстве с К.М.Мусаевым. Работы «Лексикология крымскотатарского языка» (Симферополь, 2000) и «Крымтатарский язык» (Симферополь, 2003)

содержат главы, посвященные истории изучения крымскотатарского языка, приводят весьма детальные сведения из истории языка по материалам его письменных памятников, начиная с “Кодекса Куманикуса”. Несмотря на то, что данные собственно исторической грамматики этого языка весьма неполны, достаточно полно отражена текстология памятников, чем заложены основы текстологического описания письменного крымскотатарского языка. Насколько нам известно, в данный момент коллектив молодых тюркологов Таврийского университета под руководством А.М.Меметова осуществляет работу по разработке истории крымскотатарского языка.

Таким образом, мы можем вести речь о наличии на 2005 – 2007 годы в Украине определенной научной традиции и потребности систематизации и переоценки этого опыта, прежде всего в плане методологии исторической лингвистики. В необходимости такого переосмысления нас убедила и работа по изданию без цензурных купюр и лингвистическому комментированию избранных ориенталистических работ А.Е. Крымского в 7 тт., в частности, двух томов тюркологических работ нашего патрона. Мы полагаем, что издание его разысканий «Из истории турецкой литературы 14 в.», своего рода библиографического введения в тюркологию «Тюрки, их языки и литературы», а также «Тюркские литературы и тюркские языки» (для энциклопедии «Гранат») возьмает то же действие, что и издание в России тюркологических работ А.Н. Самойловича. Ждет своего исследователя и огромное научное наследие О. Й. Прицака³³. Посвященный тюркским источникам том его финального фронтального исследования «Происхождение Руси» мы ожидали, но так и не смогли дожидаться. Доставка в Киево – Могилянскую Академию (в которой, кстати, до сих пор нет ни одного языковеда – тюрколога) библиотеки нашего выдающегося директора дарует украинским тюркологам великие надежды, однако когда – и в насколько купированном виде – библиотека предстанет открытой исследователям, остается только гадать.

2. В рамках начатого департаментом лингвистики Сеульского Национального Университета международного научно – исследовательского проекта по проведению полевых лингвистических исследований и создания единой современной лингвистической базы данных всех алтайских языков мира с целью уточнения происхождения корейского языка (1 этап проекта 1.9.2003 – 31.8.2006) и при поддержке Korea Research Foundation, проект номер 2003-072-AL2002, исследовательская группа южнокорейских и украинских лингвистов – тюркологов провела серию полевых экспедиций в Украине для записи существующего положения тюркских языков Украины, находящихся под угрозой исчезновения (первый этап – 22.01.2006 –

³³ В 2007 году Институтом востоковедения НАНУ была проведена конференция, посвященная памяти О.Й.Прицака, а с 2008 года Университетом «Восточный мир» совместно с Институтом востоковедения НАН Украины объявлено проведение ежегодных Научных Чтений памяти О. Прицака (Первые Научные Чтения пройдут 4.04.2008 г.).

18.02.2006, второй – 2.07-31.07.2007 г., третий–12.2007-01.2008г.- был отложен до осени 2008 г.), и собрала материал для пополнения данных по исторической грамматике этих тюркских языков. В результате интенсивной координированной на международном уровне деятельности лингвистов – тюркологов к началу 2007 г. было собрано, документировано и внесено в базу лингвистических данных материалы не только «малых», то есть таких, которыми владеет небольшое число носителей языка и которые находятся под угрозой исчезновения, но и более распространенных и даже литературных языков (фую – кыргызского, хакасского и алтайского, шорского, не туркменских огузских диалектов, тувинского – кёк – мончакского, тувинского – цаатанского, казахского, якутского, чувашского, западноуйгурского, гагаузского, урумского, крымчакского и караимского, чулымского и бараба татарского, тувинского). С 1.07.2006 вошел в действие второй этап проекта под названием: Fieldwork Studies Altaic Languages for Genealogy of Korean (завершение 30.06.2009 г.). На протяжении этого периода проводится изучение целого ряда тунгусо-манчжурских и монгольских языков. Наряду с ними наибольшим охватом может снова похвалиться секция тюркологии, изучающая на этот раз такие языки, как саларский, кыргызский, долганский, якутский, башкирский, чувашский и волжско – и крымскотатарский. Как продолжение данного проекта, в г. Тракай, Литовская республика, 15.07.2007-31.07.2007 г. состоялась совместная корейско – украинская полевая экспедиция по караимской диалектологии, преследующая цель исчерпывающе изучить тракайский диалект караимского тюркского языка и по возможности установить следы крымского диалекта караимского языка и языковой ситуации среди караимов Польши – выходцев из украинской Волыни и Галича. Ведется подготовка по совместному исследованию гагаузского и крымскотатарского языка в 2008 году.

На материале собранного диалектного и текстового материала по «малым» тюркским языкам Украины группа киевских исследователей проводит написание очерков отдельных этапов развития и процесса становления фонетических, грамматических черт, изменения значений, становления стилистических оборотов данных тюркских языков. Одним из еще практически нерешенных заданий является изучение соотношения турецкого языка к бытовавшим на территории современной Украины тюркским языкам – прежде всего, гагаузскому и крымскотатарскому, в меньшей мере крымчакскому и крымскому диалекту караимского языка. Однако основное задание исторической лингвистики – решение по возможности проблемы генетической либо типологической общности ряда межтюркских фонетических явлений, грамматических форм, явлений слово- и формообразования – ожидает последующие поколения исследователей. Им предстоит также, изучив главные тенденции и необходимые предпосылки развития литературных языков, сопоставлять их с реалиями этнического

развития либо же упадка данных народов, функционирования письменных тюркских языков, принимать участие и анализировать дискуссии о нормативности либо же возможной нормативизации этих языков. Для этого на базе кафедры тюркологии Института филологии КНУ им. Тараса Шевченко, а также на базе Крымского индустриального – педагогического («Татарского») университета предпринимаются попытки подготовить какое-то минимальное число профессиональных тюркологов – представителей не только крымских татар, но и гагаузов, караимов, крымчаков и урумов, которые жили и работали бы во имя культуры своих народов в Украине.

3. Отдельную, наименее разработанную, однако наиболее перспективную, область историко-лингвистических исследований в тюркологии представляет, на наш взгляд, изучение истории тюркской караманлийской письменности и истории письменного языка по не введенным в научный оборот текстам Украины, Молдовы, Балкан и Анатолии 17-20 ст. Речь идет о достаточно значительном комплексе тюркоязычного грекописьменного материала, разрозненного в архвах Украины (архив Готфийской епархии, Кииво – Печерской духовной семинарии), России (насколько нам известно, восточные коллекции кабинета Гордлевского, Санкт – Петербургского Института востоковедения РАН), Молдовы (по большинству частные коллекции Гагаузии), Греции (библиотека Геннадия в Афинах и частные коллекции в Орестиаде), Турции (Православная турецкая церковь Стамбула, монастыри Принцевых островов, коллекции этнографических музеев, кладбищ и архитектурные сооружения Кайсери, Каппадокии). Изучение истории этой письменной традиции, прежде всего, ее местных редакций, ценно еще тем, что ее памятники доказывают: тюркская языковая история на нынешней украинской и молдавской территории не всегда имеет совсем недавнюю письменную традицию. Поэтому нам хотелось бы ввести языковые данные памятников этой традиции в сравнительные грамматики и очерки истории огузской группы тюркских языков. Круг источников, используемых нами для атрибуции непереуказанных и неописанных грекописьменных тюркских памятников в Украине, как раз напрямую и связан с ареальным распространением караманлийской литературы и региониризацией жанровых разновидностей отдельных текстов: это прежде всего церковно-обрядовые, апокрифические, житийные тюркоязычные тексты греческим, кириллическим, еврейским и армянским письмом вышеуказанных стран; во-вторых, это местная деловая переписка и уездная документация.

Таким образом, в предварительный очерк истории развития языка караманлийских памятников могли бы, на наш взгляд, войти документы как нарративного характера, так и деловая переписка, позволяющая довольно много узнать о значении *внешних факторов* – существовании языковых контактов, явлений языковой нормы, получить ключ к иным экстралингвистическим факторам. Кроме того, это вспомогательные данные

по истории причерноморского и азовского регионов, материалы для сравнения *внутренних факторов* между диахронными явлениями не только в диалектах турецкого и других огузских языках, но и в караимском, крымчакском, крымскотатарском.

А. Гаркавец дает очень краткую характеристику письменного урумского языка как «точно караманской (в основе своей османской) письменной традиции». Однако его выводы в меньшей мере опираются на данные сакральных и литургийных текстов, и в большей – на данные устного народного творчества. Тогда как язык азовских урумских религиозных текстов нам кажется плодотворным рассмотреть в непосредственной связи с истоками всей письменной традиции во всех её местных редакциях, языковыми, литературными, конфессиональными канонами круга авторов Анатолии, Западной Европы, Балкан, Крыма и Бессарабии.

По выдвинутой Е.Чернухиным гипотезе, и по свидетельству документов т.н. архива Трифиллия, основным языком как минимум письменного общения христиан в Крыму и в первые годы их выселения в Азове был именно тюркский язык. Однако лишь изучив весь массив вышеуказанных текстов, мы сможем попробовать ответить на вопрос, когда в Украине началось функционирование не только устной разговорной речи, но и письменной тюркской традиции, развитие и закрепление ее языковых норм, каковы причины возникновения и прекращения этого феномена, в частности, в Крыму и на Азове, и, наконец, была ли караманлийская письменная традиция единой и непрерывной во всем определенном нами ареале? Нами уже был отработан и переведен на украинский язык комплекс урумских писем Трифиллия, доступных нам фрагментов караманлийских сакральных и литургических текстов, являющихся ныне достоянием гагаузов Украины и Молдовы. Также в данный момент осуществляется перевод и комментарии сакральных текстов анатолийского (Евангелие от Матфея) и украинского приазовского (Евангелие 1740-х гг.) происхождения, надгробных камней и архитектурных сооружений Каппадокии и Стамбула.

Еще Н. К. Дмитриев на основании сравнения диалекта Карамана эмпирическим путем отмечал, что «...собственно караманский диалект не похож на балканский караманлийский язык...», при этом в «балканском караманлийском переплетены отдельные черты анатолийских и балканских диалектов» (Дмитриев с. 427) (при этом в качестве караманлийского оригинала было принято описание: Максимовъ В., Опытъ изслѣдованія тюркскихъ діалектовъ в Худавендгяре и Караманіи. – Спб, 1867). С тех пор в изучении караманлийской языковой традиции состоялся немалый прогресс, однако до сих пор остается актуальным сведение в единый каталог и описание разрозненных в отдельных коллекциях Турции и других стран караманлийские тексты, зачастую пребывающие в закрытых для лингвистов церквях, монастырях и конфессиональных библиотеках. Унификация в названии – караманлидика – как раз и была вызвана тем, что исследованию подлежали,

вероятно, тексты одного и того же ареала, уже, одной редакции, язык которых не был существенно отличным. Языковые же особенности всех редакций не были достаточно изученными. Янош Екмани находил “частично верным” мнение Г. Джакоба еще в 1898 г. о “чрезвычайной близости караманлийского диалекта к классическому языку” (Екмани, 1950, 168). Н. Озкян отстаивает положение, что караманлийцы пользовались “анатолийским турецким языком” (Озкян 1996, 26). Кроме того, Янош Екмани классифицировал караманлийские тексты по их языковым чертам на три группы: (а) грекописьменные переводы и пересказы с османотурецких оригиналов, в которых фонетика и орфография от османотурецкого оригинала не отличаются, диалектные черты отсутствуют; (б) грекописьменный официальный турецкий язык с некоторой примесью местного диалектного материала, прежде всего в фонетике, без единой орфографии; (в) грекописьменные тексты, в полной мере отразившие диалектные черты. Как показало уже изучение языка караманлийских памятников Анатолии, он (1) по нескольким параметрам отличен от литературного турецкого языка; (2) несмотря на наличие ряда общих черт со средне – и южноанатолийскими диалектами, отличен и от них. На наш взгляд, в языковой атрибуции этих текстов как раз и сыграют роль найденные в Приазовье тексты³⁴.

Таким образом, в данный момент в Украине главным образом в Таврийском национальном университете им. Вернадского, в Институте востоковедения им. А. Крымского НАН Украины и Киевского национального университета им. Тараса Шевченко идет становление первого научного круга исследователей исторической турецкой лингвистики, осознание ими круга исследуемых вопросов в русле сей тюркологии. Проводятся прежде всего текстологические исследования и публикации тюркоязычных памятников, сопровождаемые их переводом и лингвистическими комментариями. На базе созданного в 2006 г. Тюркологического центра при Институте истории НАН Украины осуществляются перевод, комментирование историками османотурецких текстов в османистическом семинаре. Продолжается установление научных контактов и сотрудничество с ведущими компаративистическими, и, шире, лингвистическими центрами стран Европы, Азии (прежде всего Турции) и Америки. Завершен определенный этап собирания полевого устного и продолжается собирание компендиума письменного текстового материала. В этом отношении мы уверены, что реализация украинско – российских научных связей в едином проекте в области исторической турецкой лингвистики ввела бы в научный оборот новые ценные данные, существенно дополнив знания, имеющиеся в данный

³⁴ Вполне естественно, что язык караманлийской письменности претерпел развитие: если первые тексты были написаны простым языком, то вместе с развитием содержания, количества и стиля памятников письменности язык подпал под влияние османотурецкого, и предпочтение получил витиеватый слог.

момент и у российских, и у украинских как ориенталистов, так и балканистов, и славистов. Украинские исследователи все еще ощущают нехватку первоисточников и потребность длительного доступа в книгохранилища России. Однако мы сохраняем ожидание того, что совместными усилиями масштабные цели могут быть достигнуты.

11. ТЮРКСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІНГВІСТИКА НА СТОРІНКАХ ВИДАНЬ HARVARD UKRAINIAN STUDIES (ТОМИ 1-20, 1977 – 1996)³⁵

Harvard Ukrainian Studies (ciltler 1-20, 1977 – 1996 yy.) dergisinde Türk lehçeleri tarihi

Harvard Ukrainian Research Institute (HURI)'nin yayın organı olan Harvard Ukrainian Studies (1977 – 1996 yy.) Belleteninde Türk lehçelerinin tarihi konulu çalışmalar derlenip topluca bir bakış açısından değerlendirilmektedir. Söz konusu derginin katalogunun basılışından 10 yıl sonrasında derginin yayıncısı 'Dünya Türkolojisinin hanı' olarak adlandırılan Ukraynalı Türkolog Ord. Prof. Dr. Omelyan Pritsak'ın etrafında toplanmış olan Oryantalist Türkolog çevrelerini, ele almış oldukları ilmi problemlerin genel yelpazesini tespit etmesi amaçlanmış, O.Pritsak'ın Türkolojiye olan ilgisinin nasıl geliştiğine bakılmıştır.

Сучасний стан та актуальні проблеми історичної тюркської лінгвістики вже були частково оглянуті нами у: *Дрига І. Сучасні дослідження з історії тюркських мов: стан і перспективи // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. Випуск 23. Частина 1. – КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. – С. 202 -206.* Виходячи з розуміння того, що досі недостатньо повно усвідомлено внесок наших українських попередників до історії тюркських мов, нами було висвітлено в цьому напрямку науковий доробок А.Ю.Кримського³⁶, Я.Р. Дашкевича³⁷, О.Й. Прицака³⁸. У зв'язку із

³⁵ Вперше надруковано у: Бібліотека інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка. «Мовні і концептуальні картини світу» – Випуск 25, Ч. 1, 2009. – С. 240-243.

³⁶ The “History of Albania” by Agathangel Krymsky as a source for Turkological Studies (in Ukrainian) \ Annisary Scientifical Conference “A.Krymsky in the context of Ukrainian and World Culture”, 26 – 27.01.2006, Volyn State University. – Papers. – S. 15 – 22. An unpublished manuscript about Karagoz theatre by the founder of National Academy of Sciences of Ukraine A.Krymsky (in Turkish) \ International Congress “Our non-material cultural heritage: Karagoz” (“Somut Olmayan Kültürel Miras:Yaşayan Karagöz”), Gazi University, National Comission of Turkey, National Center of UNİMA, 27-29.04.2006, Ankara.

³⁷ Дрига І. Внесок Я.Р. Дашкевича до історії літературних тюркських мов в Україні // Вісник ЛНУ. – № 2, 2007.

³⁸ Дрига І. История тюркских языков в Украине: опыт изучения, 2005-2007 гг. // Языковые контакты в аспекте истории. – МГУ, филологический факультет, 01.2008.

тим, що минає фактично десять років після виходу каталогу праць наукового журналу *Harvard Ukrainian Studies* (Гарвардські Українські студії), що його видає *Harvard Ukrainian Research Institute* (надалі – HURI, Український дослідний інститут Гарварду), ми поставили за мету даної статті ідентифікувати наукове коло орієталістів – тюркологів, що згуртувались навколо «хана світової тюркології» О.Й.Пріцака; встановити коло досліджуваних в тюркській лінгвістиці на сторінках даного бюлетеню наукових проблем; визначити, в якому середовищі розвивались погляди О.Пріцака як тюрколога. Цими завданнями визначається наукова актуальність дослідження, адже роль даного періодичного видання та його натхненника О. Пріцака в розвитку історичної тюркської лінгвістики не розглядалась.

Заснований у червні 1973 р., HURI мав на меті студії з української мови, літератури, історії, а також антропології, археології, мистецтвознавства, економіки, політології, соціології, теології. Разом із тим, наголосимо, що журнал публікував та й досі публікує історичні, лінгвістичні та літературознавчі дослідження в найбільш актуальних ланках пов'язаних із українознавством гуманітарних дисциплін. Особливо заохочується інтердисциплінарний підхід, що ставить українську тематику в загально – світовий контекст. Тижневі семінари з україністики, що відбувались від 1970 р., а від 2001 р. – зібрання групи досліджень України – сприяли оформленню та кристалізації кола зацікавлених українською тематикою науковців, до яких шляхом участі у тематичних симпозиумах, конференціях та семінарах, роботі у одному з найбільших бібліотечних українських зібрань на Заході долучались всесвітньо відомі вчені не-україністи. Серед них чимале число представляли орієталісти і, зокрема, тюркологи. А якщо зважити на те, що основним принципом науково-дослідницької діяльності О.Й.Пріцака був принцип *ad fontes* (до джерел), то текстологічна й власне лінгвістична робота із тюркською писемною спадщиною посідала в цьому колі провідне місце. Вершиною тюркологічних видань в цьому відношенні став, безперечно, випуск 'Eucharisterion' – есе та пам'ятних статей учнів Омеляна Йосиповича з нагоди його 60-річчя.

Усі наукові тюркологічні публікації в журналі можна умовно поділити по двох принципах: а. регіонально – на 1) тюркологічні студії авторів з України 2) праці західних та 3) тюркських тюркологів; б. тематично – на 1) власне з історичної тюркської лінгвістики; 2) літературознавчі праці, що, втім, ґрунтуються на прочитаннях з оригіналу тюркського тексту та створені авторами із ґрунтовною текстологічною освітою; 3) ґрунтовані на володінні тюркськими мовами та тюркською текстологією дослідження з історії. Оскільки усі ці розвідки мають серйозний науковий лінгвістичний підмурівок, їх можна використовувати як зразок студій в сфері діалектології, теоретичної лінгвістики та текстології середньовічного тексту. В цьому, зокрема, полягає практичне значення подібного вивчення публікацій HURI.

Автори, що мають українське походження / з України: Я. Дашкевич («Вірмени в Україні за часів гетьмана Богдана Хмельницького, 1648 – 1687»), О. Горбач («Турецькі запозичення в діалекті азовсько-донецьких греків України 1979 – 80 рр. С. 421 – 444»), Я. Стеткевич («Орієнтальна поезія А. Кримського», 1984), М.-Є. Субтельна («Алі Шір Неваї: Бакші та Бег»), О. Субтельний («Українсько-кримський договір 1711 р.»), В. Остапчук («Одне османське газанама про морську кампанію Галіля паші проти козаків 1621р.», № 14 1990 р.) і, нарешті, О. Прицак (численні праці з тюркології та україністики, насамперед, «Тюркські (тюрко-слов'янські) двомовні графіти 11 ст. у церкві Св. Софії у Києві», «Гунська мова Атіли хана», «Навернення Хазарського каганату в іудаїзм» тощо). Як видно, це «забуті» за радянського періоду тюркологи, що мешкали в Україні, або емігранти українського походження. Окрему ланку в цьому журналі посідають наукові дослідження О.Й. Прицака: The Hunnic Language of the Attila Clan \\\ Harvard Ukrainian Studies 6, No. 4: 428 – 476. An Eleventh – Century Turkish Bilingual (Turco-Slavic) Graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev \\\ Harvard Ukrainian Studies 6, 1982. – No.1. – 152-166. Його перу належать усього 15 опублікованих в цьому журналі розвідок суто українознавчої, славістичної та сходознавчої проблематики. Теми тюркської лінгвістичної присутності на Русі торкаються його статті «У витоків християнства на Русі: де Схід зустрічається із Заходом», «Запрошення варягів», «Коли й де була хрещена Ольга» та ін.

Західні тюркологи представлені іменами: Пітер Голден («Половці дикії»), Роберт Данкофф («Три тюркських цикли поезій щодо внутрішньо азійської війни»), Г. Дорфер («Огузькі запозичення у халадзькій мові»), В. Дрімба («Кілька куманських слів встановлених у німецьких глосах»), М. Алтбауер («Про тенденції гебраїзації караїмської лексики у «Караїмсько-російсько-польському словнику», 1979-1980»); Д. Сінор («Самоїдські та угорські елементи у давньотюркській мові»), Е. Триярський («Одна вірмено-кипчацька версія молитви Господу»).

Тюркські фахівці: Галіль Іналджик з його студіями Кримського ханату, що працював у США, Дуйгу Базоглу Сезер («Україна, Туреччина та Причорномор'я», № 20 1996 р.), Енґін Сезер («Категорія зворотності в турецькій мові»).

Тематика робіт з тюркології охоплює 1) *дослідження, присвячені власне історичній тюркській лінгвістиці:* насамперед йдеться про ювілейний «Eucharisterion...». Після передмови І. Шевченка та опублікованої біографії та бібліографії наукових праць О. Прицака, місце в ньому надано здебільшого тюркологічним дослідженням, котрі відкриває М. Алтбауер досить проблемною статтею, що дискутує із укладачами «Караїмсько-російсько-польського словника» на предмет переважання в караїмській мові (перекладах Ієремії тракайським караїмським діалектом) релігійної термінології гебрайського а чи то заміни їх термінами караїмського

(тюркського) походження, причому «не сприймаючи арабські та перські запозичення як чужомовні». Наступна стаття Луї Базена присвячена версії тюркського походження назви «отаман» українських козаків. Дослідження азербайджанського віршу 16 ст. А. Й. Бодролігеті являє собою зразок сполучення синхронного та діахронного опису мови тюркської літературної пам'ятки. Вона містить текстологічний аналіз (с.112), інформацію сучасників про автора поеми та тему вірша, а також аналіз граматичних та лексичних особливостей мови тексту, що містять численні діалектні риси. Дослідження Я. Дашкевича «Вірмени в Україні» містить стислий огляд усього доробку вірмено-кипчацьких досліджень у нашій країні, насамперед на львівських та кам'янець-подільських текстових джерелах.

2) *літературознавчі праці, ґрунтовані на роботі із оригінальним текстом*: А. Й. Бодролігеті «Поневіряння Алі Ассассіна: шийтський азербайджанський вірш 16 ст. Хіялі Бега», Катлін Бурілл «Майстер турецької літератури 19 ст.: нотатки про Реджаїзаде Махмуда Екрема (1847-1914) та його курс літератури», Наталії Кононенко – Мойль «Гомер, Мільтон та Ашик Вейсель: легенда сліпого барда».

3) ґрунтовані на володінні тюркськими мовами та тюркською текстологією *дослідження з історії*: Алан Фішер («Османський Крим у середині 17 ст.: деякі проблеми та попередні роздуми», № 3-4 за 1979-1980 рр.), Барбара Флеммінг («Троє турецьких хроністів у османському Каїрі», там само), Джозеф Флетчер («Тюрксько-монгольська монархічна традиція у Османській імперії», там само); Едвард Кінан («Казань – «вигин»), Діаріуш Колодзейчик («Османське Поділля: Кам'янецький еялет, 1672 – 1699»), Томас Аллсен («Монгольські переписи, проведені на Русі, 1245-1275», № 5 1981 р.); Т. Халаші-Кун («Євлія Челебі як лінгвіст»), Ш. Хатторі («Місце татарської мови серед тюркських мов»), Галіль Іналджик («Хан та племінна аристократія: Кримський ханат під Сахіб Гіраєм I»), Беатріс М. Манц («Усі клани Кримського ханату, 1466 – 1532»), Мартін Рассел («Династичні шлюби та кримська дипломатія: нові джерела до канцелярської практики за часів царювання Василя III»), Елізабет Захаріаду («Османська дипломатія та подунайський кордон (1420-1424)»). Етнічного складу території нинішньої України та ролі в ньому тюркомовних етносів торкаються статті Патрісії Херлігі («Етнічний склад міста Одеси у 19 ст.» та «Грецькі купці в Одесі у 19 ст.»). Дослідження Іштвана Васарі про походження роду Юсупових ґрунтується як на руських, так і на татарських генеалогічних джерелах (№19 1995 р.). Як бачимо, в історичній тематиці Гарвардських Українських студій чільне місце посідає зацікавлення татарською компонентою етногенезу та історії Русі.

Крім вищезгаданих праць, декотрі з розвідок, що не є тюркологічними, являють собою зразки якісного дослідження з порівняльно-історичного мовознавства та загального мовознавства та можуть бути використані нашим лінгвістом – тюркологом у подальшій роботі. Наприклад, статті Бориса

Гаспарова «Від романтичного минулого до сучасного світу: історико-культурні основи вчення Потебні про мову» (№ 18, 1994 р.) становить проблему витоків українського історичного мовознавства в широкому контексті української та світової гуманітаристики. Історію української мови та міжмовні контакти вивчають сім гарвардських українських статей Ю. Шевельова. Дослідження про мовну історію старослов'янських графіті у Києві М. Таубе, В. Орла, Х. Ольмстеда «Старослов'янське графіті Києва: проблеми мовної історії» та типологічно схоже на нього Ж. Калаврезу – Максейнер, Д. Оболенського «Церковнослов'янське графіті у костянтинопольській святій Софії» за застосованим підходом та аналізом перегукуються із розвідкою з цього ж предмету дослідження О.Й. Пріцака, а відтак, на нашу думку, свідчать про наявність однієї наукової школи, кола однодумців та ентузіастів, згуртованих навколо даного друкованого органу.

Невтомним біографом та видавцем журналу виступив також учень та сподвижник О. Пріцака Любомир А. Гайда, що уклав ретельну біографію праць О. Пріцака, його біографічний нарис та передмову до видання 1996р.

Таким чином, слід зауважити, що більшість представників кола видатних діяхронних лінгвістів – тюркологів збагатили сторінки HUS щонайменше однією науковою розвідкою. Діяльність HUS в галузі тюркології та, вужче, історії тюркських мов завмирає із відходом від справ О.Й.Пріцака, з чого випливає, що коло тюркологів навколо HUS гуртував насамперед навколо себе О. Пріцак. З його виходом на пенсію та від'їздом, а потім смертю його активність HUS в тюркології та історичній тюркській лінгвістиці завмирає.

12. TÜRKÇENİN TARİHİNDE ANADOLU, SELANİK VE UKRAYNA KIRIM – AZAK KARAMANLICASI³⁹

Караманлідика Анатолії, Салонік та українського Криму-Приазов'я в історії турецької мови

Метою доповіді є висвітлення причин, історичних обставин та особливостей наукового зацікавлення проблемами тюркської караманлійської писемності в Україні, а також актуальності вивчення караманлійських писемних пам'яток з огляду на етнічну проблематику, історію тюркських мов та тюркослов'янську міжмовну інтерференцію регіону Причорномор'я та Приазов'я. Увагу акцентовано на завданнях, що їх ставить перед собою дослідник караманлідіки в Україні на сучасному етапі, а також подано короткий огляд караманлійської писемної спадщини, яка зберігається в українських книгосховищах.

³⁹ Подано до публікації у: BALTAM dergisi. IV International Turkology Symposium in South-East Europe. – Zagreb, 2007. – S. 314 – 322.

Sayın meslektaş hocalarım, saygıdeğer Oturum Başkanı, sayın ve sevgili dinleyici konuklar,

İlk önce, bu Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu, Dördüncü BALTAM Uluslararası Balkan Türkoloji sempozyumları bu kadar başarı ile düzenleyen, bu kalbimizde görme hayali çoktan kurduğumuz ülkenize ayak basabilme, ve bu bildiriye sunmama olanak sağlayan BALTAM kurucuları Prof. Dr. Nimetullah Hafız ile Prof. Dr. Tacide Hafız, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi yönetimine ve bizzat himayesini üstlendiği Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç'e sonsuz teşekkür etmek istiyorum.

Bildirim konusu, Türkçenin tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım – Azak Karamanlıcası'dır. Bildirmizin amacı, Ukrayna'da Karamanlıca yazılı yadigarlar konusunun ilk başta Yunanbilimciler, sonra ise Türkologların gittikçe büyük dikkatini çektiği, bu açıdan Ukrayna'nın, etnik oluşum, gelişim, göçler, dilin gelişimi ve dillerarası etkileşim gibi hususların içiçe girdiği gerek Türk, gerekse Kara ve Akdeniz bölge tarihinin en zor sorunlarından birinin çözümlenmesinde en baştaki rol üstlenebileceği ve önemli bir katkıda bulunabileceğine işaret etmektir.

Karamanlıca konusu, başka tabirle Türk lehçelerinden bazıları Yunan harfleriyle yansıyan yazı sistemi, XXI asırdaki Ukrayna için ilk bakıştan bir dereceye kadar beklenmedik ve hatta uyduruk gelebilir. Ne ki, 'içine kapanık millet' olan Karamanlı Turkofon Hristiyanları tahminen 16.yy sonlarından 1920lere kadar 400 yıllık kendi yazılı geleneğini geliştirmiş, kutsal metin yazma ve çevirme bin yıllık ekolünün yazılı ifadesi olarak oldukça zengin yazılı mirası Kırım ve Azak'ta bırakmışlardır. Bizim kanımızca Ukrayna, Anadolu, Balkan ve Güney-Doğu Avrupa'nın tarihindeki en çetrefil sorunlarından birinin çözümlenmesinin yolu ilk açan olmasa da baş rollerinden birini üstlenebilmektedir. Öyle mühim ve cetin bir sorunun ki, onda harikulade bir şekilde Kara ve Akdeniz havzalarında yaşamış ve hala da yaşamakta olan halkların başlangıç, tarihi gelişim ve göçleri, dil ve dillerinin etkileşimi⁴⁰, çeşitli etnik unsurların kültür benzerliği ve farklılığı gibi sorunlar içiçe girmiş ve karışmıştır.

Yaygın bir rivayete göre, Yunan harfli ilk Türkçe yazıtı, Constantinopolis Patriği Gennadios (Skholari) tarafından 1453 tarihinde İstanbul fethinden hemen sonra Mehmed Fatih'e Ortodoksluğun esasları açıklamak için yazdırılmıştı. Sözkonusu metin saklanmıştır, ancak bu, ilk veya tek Yunan harfli Türkçe yazıtı kesinlikle değildi: herhangi bir alfabenin sözlü bir ağız kağıda dökmek için kullanılması, çok mutad bir uygulamadır. Türkçeyi kağıda dökmek için Yunan alfabesini kullanmanın belirli günlük ihtiyaçları durumlarında Türkçe ve Yunanca'nın etkileşiminin ilk etaplarında olağanüstü bir uygulama olmadığını varsayalım; Bizans'a son verip Osmanlı devletinin inşasının başlangıcından hemen

⁴⁰ Burada biz detaylara fazla dalmadan ve laf tasarrufu için Türkçe tabirini kullanırken, aslında Karamanlıların farklı iskan yerlerine uygun olarak farklı Türkçe ağızlarının yazılı ifadesini anlamaktayız. Şunu da belirtmekte fayda var ki yazılı çevirilerin dili mutlaka belirli edebi bir modeli örnek olarak almalıydı, ki bu örnek ancak dönemin edebi Türkçesi olacaktı. Bu bağlamda *Türkçe* tabiri kullandığımızda bir mazeret vardır.

sonra çok geniş coğrafyalarda başlamış olan gelişmeler olmasaydı tabii ki bu uygulamalar linguistik bir istisna olarak kalabilecekti, ancak en geç XVI.yy sonlarında Bab-ı Ali'nin topraklarında yoğun bulunan Hristiyan kitleleri dinlerinin gerekirdiği dillerini ya çok kötü biliyor ya da hiç bilmiyordu.

Yunan ruhanileri böylece bayağı zor, hatta gülünç bir duruma düşmüşler. İstanbul'dan tayin edilen din adamları görev yapacakları yere ulaşınca tebaalarının din kitapları anlamamakla kalmayıp Türkçe konuşamadıkları takdirde kendileriyle bir türlü anlaşamadıkları gerçekte yüz yüze geliyorlardı. Bizanslı Yunanlar, Roma Katolik Kilisesine nazaran İncil'in yabancı dillere tercümesine gayet olumlu baktıkları halde, Türk halkları arasında Yunan kilise misyonerliğinin oluşturulamaması, Türkçe konuştukları için Karamanlıların kültür diyaloga eşit haklı katılımcıları olarak algılanılamamaları gibi dönemin tarihi şartları olumsuz rol oynamıştır.

Anadili Türkçe olan Hristiyanlar, Ortodoks Yunan bir papazın gözünde ihanetçi sayıldıkları, kendilerine ahlaki norm olarak Yunan kilisesine mahsus olan Yunanca litürji ve kutsal kitap okuma zorunluluğu uygulandığı için sözkonusu kültüroloji tezati bugünlere dek sürerek sorunun gerek Türkiye gerekse Yunanistan'daki dil tarihi araştırılmalarına gayriresmi olsa da bir mani koymakta, Karamanlıca kitapların resmi kaydetme ve Yunan paleografisi çerçevelerindeki arkeografik tasviriyile yetinmektedir. Bu sebeplerden dolayı konuyu genelleştirip tamamlanabilecek hiçbir linguistik araştırma yapılamamıştır.

İlmin objektif durumundan dolayı yıllar boyunca Yunanistan ve Türkiye Karamanlı metinlerinin araştırılmasına gereken ilgi gösterememiştir. Yunanistan'da geleneksel olarak Karamanlıca'yı araştırılırken 'Türkçe' terimi kullanılmaktan kaçınılmış, ayrı seçi yapılmadan Yunan harfli tüm metinlere yazıldığı yer ve kullanılmış Türk şivelerine bakılmadan *Karamanlidica* terimi uygulanmıştır. Vaktiyle Karamanlidica terimi bilimsel kullanımına girmiş kalmıştır. Ancak şunu hatırlamak gerekiyor ki Karamanlidica dediğimiz metinlerin herbirinde Karaman'da 20. yüzyıla kadar kullanılan Türkçenin Karaman ağzının yanı sıra diğer Türkçe ağzları veya, İstanbul çıkışlı olursa edebi Türkçe söz konusudur.

Karamanlıca edebiyatını (ilk başta Zebur) ancak 18.yy.ın başında ilk önce daha hoşgörülü Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'te basılı olarak çıkarılmaya izin verildiği halde ondan önceki dönemlerde (en az 16.yydan) Karamanlıca el yazma geleneği çok gelişmiş vaziyetteydi, basına başladıktan sonra da süregelmiştir.

Avrupalı ve bu arada Ukraynalı bilginlerin, Karamanlı edebiyatının kültürlerarası tezatlarla dolu karmakarışıklığına daha hoşgörülü yaklaşabileceklerine sayılsa da Avrupa'da bu konudaki ilk dikkate değer araştırmalar ancak 1950lilerden başlarına aittir⁴¹. Yunan harfli Türkçe yazıtlarının

⁴¹ Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağzılarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayırtabım],

ilk bibliyoğrafyası ise 1958 de yayınlanmıştır⁴². 1987’de Karamanlı yayınlar kataloguna ek olarak Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta kendi çalışmasını bastırmıştır⁴³. Görülüyor ki bu çalışmaların tümü, Karamanlıca metinlerin 1718 tarihinden beri 1920lerde çıkmış son Selanik basılı eserlerine kadar nasıl yazılıp basıldığı hakkında genel bir fikir vermektedir.

XX. yüzyılın 20.ci yıllarındaki Karamanlıca kitaplarının basılışının gayet ani durdurulmasında şaşacak bir şey yoktur. Sebep, Yunanistan’ın yeni sınırlarının oluşup Küçük Asya ile nüfus mübadelesidir: yüzyıllar boyunca atalarının sırf Türkçe kullandıkları ve pek çok zorlukları aşarak benzersiz bir yazı kültürü icat ettikleri yeni nesil Yunancaya geçmek zorunda kalmış, Yunan kültürüyle bütünleşme süreci asıl hatlarıyla 2. Dünya Savaşının arefesinde tamamlanmıştır. Yunanistan doğumlu yeni nesiller Karamanlıca’yı okuyamaz olup yüzlerce yıllık kültürleri tarihin malına dönüşmüştür.

Karamanlıca kitap koleksiyonları esas itibarıyla kullandığı ahalinin yaşadığı modern Türkiye ve Yunanistan’da yoğun olarak, daha az sayıda Balkan ülkeleri, Bulgaristan, Moldova, Ukrayna⁴⁴ ve Rusya başta olmak üzere diğer ülkelerde de bulunmaktadır. Ne ki Karamanlıca elyazmaları için durum daha zor. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Karamanlı elyazmaları 1718 ‘de ilk basılan Zeburdan çok daha önce kullanımda olmalıydı, gayet tabii olarak basılı kaynaklar ağır basarak yerini tamamen alana kadar⁴⁵ istinsah edilmeye devam etmiştir. Koleksiyonları herşeyden önce dogmatik ve liturji türleri oluşturmaktadır. Fakat elyazma olarak oldukça büyük sayıda ya basılı bir nüshanın kopyası olarak ya da şu veya bu sebeplerden dolayı basım tezgahlarına ulaşamamış edebiyat kalmıştır. Karamanlı yazılı kaynaklarının sayısı ne kadardır? Tarihi akibeti nedir? Büyük bir çoğu muhtemelen kayıp ve bir daha bulunmaz, bir kısmı Yunan, Türk, Balkan ve Ukrayna-Rusya kütüphane hazinelerinde saklanmaktadır. En ulaşılmazı, muhtelif ülkelerin özel koleksiyonlarındakileridir. Karamanlı elyazmayı Yunanistan ve Ukrayna’da bulma sorunlarından biri de, Yunan elyazmalarının genel kütesinden ayrı tutulmamasıdır ki ancak Yunan arşivlerinde elyazmaların sayısı 30 bini aşmaktadır. Üstelik, pek çok Yunanca elyazma Karamanlıca *marjinal* denilen not, dipnot, birkaç satır, bir kısım veya birkaç sayfa içerebilmektedir. Yunanistan’daki Karamanlı elyazmalarının araştırılması yine Yunan paleoğrafisi çerçevelerindeki formal ve arkeoğrafi tasvirinin dışına hala çıkmamakta bu yüzden sonraki incelemenin ve muhtemel kullanıcıların ulaşımı için imkanları daraltmaktadır. Türkiye’deki

Idem. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halası-Kun)].

⁴² Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

⁴³ Balta E. Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

⁴⁴ Münferit Karamanlıca basılı nüshaları V.İ.Vernadski adındaki Milli Kütüphanemizin koleksiyonlarında, ayrıca da çoğu zaman Kırım Uruamlarının torunlarından bazı ailelerine ait özel koleksiyonlarda hala bulmak mümkündür.

⁴⁵ Ki dönemin bir sürü sosyal formaliteler ve pahalılığı sebebiyle tam anlamda hiçbir zaman olamamıştır.

mevcut Karamanlca arařtırmaları, řu 7 gruba ayırmaktayız⁴⁶: 1. Avrupalı kurumların Türkiye'deki Türkoloji yayınları. 2. Karamanlı müelliflerin eserleri, dil incelemeleri. 3. Bařlı bařına Karamanlca ve Türkçenin tarihindeki rolü. 4. Bina ve mezar tařları zerindeki Karamanlca yazıların incelemeleri. 5. Karamanoęulları ve Karaman beylerbeylięi hakkındaki yazılar. 6. Halk ve bölgebilim erevesindeki Karamanlcadan bahseden yazılar. 7. Uluslararası iliřkiler ve esiyasi yazılar (mübadele, Türk – Yunan iliřkileri v.s.).

Karamanlca arařtırmalarının XX.yy.daki yetersizlięinin sebepleri arasında, 1. geç kuřak bilimadamlarda yabancı dil biliminin eksiklięi, sonuç olarak Yunanca ve Türkçe bilecek, tarihi dil arařtırmaları sürdürecek filolog uzmanların yokluęu; 2. aynı derecede Ortodoksluęu ile İřlamiyeti derinliklerine kavrayıp benimseyecek kadar özel ahlaki terbiye almıř uzmanların olmayıřı; 3. Egemen çevrelerdeki ideolojik yönergelerin tamamı problemin tarafsız irdelemesine destekten ziyade mani olmuřtur. Peki bugün durum deęiřti mi? Umarız ki öyledir, en azından ęrenci ve bilimadam deęiřim programları çerçevesinde bunun gibi arařtırmalar gerçekleřtirilebilmektedir, ve onları filologlarımız bařlatabilirler. Son yıllarda Türkiye'de özellikle AB ile bütünleřme çabaları içinde Kapadokya ve Trabzon bařta olmak üzere Hıristıyanlıęın uzun yıllar boyunca var olduęu bölgelerde tarihi ve filolojik çalıřmaları çok geliřmektedir. Bu süreçte üçüncü ülkelerin ve bu arada Ukrayna'nın Türkologları kendi katkılarda bulunabilirler⁴⁷.

Kendi bařımıza gerçekleřtirdięimiz memleketimiz Azak bölgesindeki alan arařtırmalarına ve Kiev'deki arřiv tarama sonuçlarına dayanarak söyleyelim ki ülkemizin bugünkü coęrafyasının bir kısmı Bizans'a aitti, üstelik bugüne kadar Bizanslıların torunlarının hala yařamakta oldukları açısından ülkemiz bir tektir. Geç Ortaçaęın tüm parlaklıęından sonra Kırım Ortodoks Hıristıyanları Osmanlı'nın himayesine girmiř ve ayrı bir dini – etnik grup halinde Rus ariesi Ekaterina 2.sinin 1778 tarihli fermanına kadar varlıęını orada sürdürmüřler. Azak bozkırlarına zorlu iskanları neticesinde dikkatsiz bırakılan bu Hıristıyanlar, bu dikkatsizlięin sayesinde yeni memleketlerinde zgn Kırım kültürlerini yeniden kurmuř ve korumuřlar. 19.yüzyılın sonu, Kırım'dan Azaęa ıkma göçmenlerin yařam tarzlarını deęiřtirerek ana dil ve kültürlerinin git gide unutulmasından bahsetmek için vesile olmuřtur. Bununla beraber 20.ci yüzyılın bařlarındaki toplumsal sarsıntılar Bizanslıların Azak torunlarının kültürlerine yaę sürmüřtür: erkekler savařlara çekilirken emekli köy halkı yoęun etnik bilincini geç nesillere aktarmakta bařarmıř, 1925 lerde Sovyetlerin sürdürdüęü, Ortaçaęın toprak kölelięini tıpatıp tekrarladıęı kökleřtirme politikasından daha da etkilenmiřtir.

⁴⁶ Дрига І.М. Стан вивчення караманлійських писемних пам'яток в Туреччині // XI Сходознавчі Читання А. Кримського. М. Київ, 7-8.06.2007 р. – с. 21-24. Detaylı bir bibliyoęrafyayı bu teblięimizde vermekteyiz.

⁴⁷ Karamanlcbilim alanında dięer eřit haklı aday, Rusya'dır. Sankt – Petersburg'lu meslektařlarımıza bu konuda her türlü bařarılar dileyerek yine de Ukraynalı bilginlerin daha avantajlı bir durumda buldukları, Ukraynalı Urum Türk kültürü arařtırmalarında yeni bir sayfayı açma fırsatını kaçırmayacaklarına mit ediyoruz.

Görülüyor ki uzun seneler boyunca yabancı kültürler arasında eriyip gitmek üzere olan Karamanlı kültür, mükerrer ‘konservasyon’ yoluyla dünyada eşi olmadığı ve hala da modern kamuoyunun değerine idrak edemediği Karamanlı kültür ve bu arada dil yadigarları saklamıştır. Ukrayna’da şu an bulunmakta olan Karamanlca kaynakları yunanbilimci Evgeni Çernuhin Atina Milli Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı ‘Ukrayna Grekleri Tarihi’nde hesaplama çalışmıştır. Bunlar arasında en zengini, toplam 70 kadar kitaplık ve 401 Türkçe olan «Gotfi Piskoposluk Dairesi arşivi»⁴⁸, ya da protoiereus Trefilios Karatsoğlu’nun arşividir. Adıgeçen kaynaklar O.M. Garkavets’in alan araştırmalarını içeren kitabında⁴⁹ daha önce de anıldı ve arkeografik açıdan tasvir edildiyse de kapsamlı dil araştırılması, çeviri veya liturji geleneği yönünden değerlendirilmemiştir. Bunlar gerçekte, Trefilios Karatsoğlu’nun Eski Kırım’daki vicar görevinde olan Hrhoriy Dmitroviç isimli bir zata mektuplarının karalamalarıdır. Ayrıca evraklar arasında, 1788 senesinde metropolit İgnatios’un mirası konusundaki Dorofey Vozmuylov isimli diğer bir vicarın talebine cevaben Yunanca ve Türkçe olarak akdedilen Trefilios’un vaziyetnamesidir. İgnatios’un miras ve mirasçılığı sorunu, sözkonusu arşivin diğer evraklarında da geçmektedir.

Ukrayna V.İ. Vernadski Milli Kütüphanesi Elyazmalar Bölümünde saklanan başka Karamanlca bir elyazma, konuşulan Urum Türkçesi için en meşhur kaynak kişilerden Dimitri Keçeci’nin dedebabası Simeon Keçeci-Yeni’nin defteridir. 1828 – 1855 tarihlerinde yapılan türlü notları içermektedir. Büyük ekseriyetle kendisinin yazdığı notlar, serbest stilde Karamanlca’dır, azınlıkta kalmış Yunanca veya Rusça yazıları ise diğer kaynaklardan alıntılar veya edebiyattan klişeleridir. Defterde istinsah edilmiş metinler arasında, 1799 da basılmış Solomon mesellerinden bir parça vardır. Demek ki Azak Urum Türkleri İstanbul, Balkan ve Avrupa’da Karamanlca yazılmış ve bastırılmış kitapları alabiliyorlarmış. XIX.yy. in ilk yarısından kalma ve o zamana dek Yunan kiliselerinde kullanılmakta olan müzik bir notalarında XIX. Cü yy. In son yıllarında kaleme alınmış Karamanlca mektuplarından kısımları bulunmuştur (fon V, No: 3693), Bu da, Karamanlca’nın yaşama gücünün ve yerli halkın anadiline ihtiyaçlarının başka bir göstergesidir. Donetsk şehrinden son sene gelen Karamanlca defterleri, oradaki ayrı Urum ailelerinde Karamanlca elyazmalarının olduğunu hala doğrulamaktadır. Sayfalarından birinde, bugüne ulaşmış en eski Karamanlca İncillerinden birinin (Ukrayna’daki Karamanlca dil yadigarlarından ilk önce yayınlanması gereken kitaplardan biri, 1743; NBUV, fon 301, 27 liste) müellifi Kırım Karasubazarlı Mikael isimli papaz’ın yazdıkları mevcuttur. Yazıdan öğrendiğimiz, Mikael’in 1757 te Filistin’e haca gitmiş olmasıdır.

⁴⁸ Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

⁴⁹ Гаркавець О. Уруми Надазов’я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.

2005 te toplamaya başladığımız Kapadokya ve Karaman Karamanlıca yazıtlarından ellerimizde mevcut olanlarının dili, hattatlık ve ağız özelliklerinde büyük fark olmakla beraber kültür yapısı ve metinbilim açısından bazı yakınlıkları göstermektedir. Nasıl ki İç Anadolu’da ağız farklılıkları boy gösterirse aynı şekilde fikrimizce aynı kaynaktan doğmuş olan Karamanlıca kültürü İç ve Güney Anadolu, Balkan, Karadeniz ve Azak sahillerinden geçenken vakit geçtikçe değişivermiş, köyden köye yayılarak yerli hususiyetleri benimsemiştir. Harflerinin stili nasıl standartlaştırılmadıysa gramer, leksik ve Hıristiyan Ortodoksluğunun dogması yönünden de aynen bir standarda ulaşamamıştır. Selanik ve Afyon’da rastladığımız XVII – XVIII. yy. tarihli çeviriler sonraki dönemlerde rastlanılmaktadır, sebebi, belki eğitim seviyeleri yükselince yerlilerin orijinalleri okumaya yeniden koyulmuşluğudur. Bunun gibi bütün soruları cevaplamak, ancak Türk dilinin tarihi ve bu arada Karay, Kırımçak, Urum gibi Ukrayna’daki ‘küçük’ Türk dilleri tarihine dikkatli bakılabildikten sonra mümkün olacaktır.

Sonuç itibarıyla tekrarlayalım ki Türk, Balkan ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmaları ve bu konudaki başarılı işbirliğini genişletmek için sözkonusu sorunun etraflı ve çok yönlü değerlendirilmesi çoktan gündemdedir. İlerde bu tür çalışma uluslararası bir çapta büyük bir projenin temelini oluşturacaktır. Türkolog, Balkan ve Yunanbilimcilerin ortak bir kolektifinin gücü buna yeterlidir. Bugün gittikçe büyüyen bir Avrupa Birliğinde yetiştirilen Türkologlar herhangi önyargılardan çekilip tarafsız bir bakış açısını üretebilmektedir. Karamanlı yazı kültürü objektif nedenlerden ortaya çıkıp binlerce kişilik halkın ihtiyaçlarına hizmet etmiş, kültürel gelişme ve maarif değerleri etrafında birleştirilmesini kolaylaştırmış ve nihayet en yakın zamanlara dek hayatta kalınışını sağlamış bir fenomendir. Karamanlıca dil yadigarları, dini, edebi ya da resmi olsun, folklor ya da kişisel mektuplaşmaları gibi Türk dilinin tarihi araştırmaları için pahası biçilmez bir kaynaktır. Gerek tarihi gerekse kültürel bağlamda Karamanlıcanın 400 yılı aşkın varoluşu onun apaçık bir ispatıdır.

Anahtar kelimeleri: Türk dili tarihi, Karamanlıca, yazı geleneği, Kırım redaksiyonu, elyazma, Azak Urumları, Ukrayna’daki Türkçe.

13. NEVŞEHİR YÖRESİ AĞIZLARININ TÜRK DİLLERİ TARİHİNDEKİ ROLÜ⁵⁰

Кападокійські турецькі діалекти в історії тюркських мов

Основна теза виступу – можливість пов’язати літературно-писемну тюркську мову, використовувану в ранньому середньовіччі певними групами православних християн на території сучасної України, з писемно-літературною турецькою мовою Анатолії і, зокрема, її розмовним різновидом з Кападокії. Виділено п’ять груп тюркських писемно-літературних мов, з

⁵⁰ Вперше надруковано у: Birinci Bölgesel Kalkınma ve Eğitimde İşbirliği Uluslararası Çalıştayı”. Магмудпаша – Юргюп, Туреччина, 11-17 липня 2006. Матеріали конференції.

якими тюрколог-історичний лінгвіст має справу в Україні; зазначається, що найменше дослідженою з них є караманлійські писемні пам'ятки. Серед цих пам'яток є тексти походженням з Анатолії, котрі зокрема публікували православні священники «зрозумілою простому читателеві» місцевою кападокійською говіркою, напр. «Алтинолук» (Стамбул, 1815 р.) Георгія Невшехірського. Турецькі діалекти в окрузі Невшехіру сформувались на підставі міграцій 16 ст. не мусульман-гебран, кочових племен туркмен та осідлих огузьких родів.

Sayın Hocalarım, sevgili meslektaşlar, değerli konuklar!

Bildirimi sunmaya başlarken, her şeyden önce Kapadokya Meslek Yüksekokulu'nun düzenlediği 1. Bölgesel Kalkınma ve Eğitimde İşbirliği Uluslararası Çalıştayı'na katılma fırsatını bulmuş olmamdan dolayı tüm ilgili görevlilere canı gönülden teşekkürlerimi arz ederim.

Bildirimim ana fikri ve amacı, Nevşehir yöresinde Orta Çağ'da konuşulan ve edebi yazılı bir dil işlevi gören Türkçenin sadece Anadolu ağızlarının değil, yüzyıllar boyunca Ukrayna'da yaşamış ve halen yaşamakta olan Türklerin yazılı dili olarak değerlendirilebileceğine, dolayısıyla Karamanlıca'ya ait Kapadokya'daki yazılı dil yadigarlarının bütün Türk dillerinin tarihi için birinci derecede önemli bir kaynak vasfında olduğuna işaret etmektir.

Bilindiği gibi, Nevşehir idari bölüntüde 18. yüzyılda bazı değişimlere uğrayarak yoğun bir yerleşirme faaliyetine sahne olmuştur. Biz bu tebliğimizde ise, sözkonusu bölgenin 18. yüzyıldan önceki periodlardan bahsetmek istiyoruz.

Memleketimiz Ukrayna'da araştırmaya devam etmekte olduğumuz konu, oralarda yaşamış Türk kavim ve boylarının dillerinin tarihidir. Türk dillerinin tarihinde, değişim evresinde bulunan örneklerin açıklanmasında ise, yazı dili ölçü olarak çoktan alınmıştır. Örneğin, bütün ağızlara yabancı kelimeler büyük bir çoklukla yazı dili yolu ile girmiş bulunmaktadır.

Burada savunacağımız *asıl varsayım, Ukrayna'da erken Orta Çağda Ortodoks Hristiyanlarının dini ibadet pratiklerinde ve belki de günlük yaşamlarında kullandıkları edebi Türkçe, yazılı edebi ve belki konuşulan Nevşehir ağızıyla doğrudan bağlantılı olabilirdi.*

Qıpçak – Polovets dil grubunu oluşturan Ermeni Kıpçak, [Karay](#), Karaçay Balkar, Kırım tatar, Kırımçak, Koman, Kumuk, Tatar ve Urum Türk dillerinin tarihi gelişimini birlikte araştırmak çoktan gündeme gelmiş bir meseledir.

Ukrayna'da mevcut olan yazılı edebi Türkçeden bahsederken, hatırlatalım ki 1. Kiril harfli Kırım tatar ve Gagauz Türk metinleri, 2.Yunan harfli Azak Urum dini metinleri, 3.Ermeni harfli metin gövdesi, 4.Arap harfli Kırım Tatar, Kırım Oğuzlarının metinleri, 5.Ukrayna Karay ve Kırımçaklarına ait eski Yahudi harfli Kıpçakça metinlerinden bahsetmek gerekmektedir. Bu 5 gruptan en az araştırılmış fikrimizce Yunan harfli metinlerdir.

Ukrayna'nın Azak Denizi kıyılarında yaşayan, 'Grek-Tatar' denilen Hristiyan Türklerden bahsedilmektedir. Urumlar ve Rumeyleyler olarak bilinen bu topluluklar

1780’li yıllarda Kırım’dan çıkarılarak Ukrayna’ya yerleştirilmişlerdir. Urumların arasına, kendi ifadelerine göre 1821-1825 yılları arasında, Anadolu’nun Trabzon, Giresun, Erzurum ve Kars vilâyetlerinden Gürcistan’ın Tselka bölgesine göçen ve oradan da Kırım, Donetsk ve Dnipropetrivsk’a yerleşen 2-3 bin kadar Urum da gelip katılmıştır. Bazı Kırım Tatar bilim adamları veya aydınları da Urumların Hristiyan Tatarlar olduğu hususunda görüş beyan etmektedirler⁵¹.

Grek-Tatarları oluşturan topluluklar farklı milletlere mensuptur. Rumeyleler Helen ya da Roma bakiyeleri olduğu halde Urumlar Türk soylu halktır. Aleksandır Garkavets tarafından Urumlar üzerine yapılan ve otuz yıl geriye doğru giden derleme faaliyetleri sonucunda yayımlanmış iki kitap, Urumca – Ukraynaca sözlük ve Azak Urumları her yönden tetkikleyen monoğraftır. Kitapta, Urum Türkçesiyle 18-19. asırlara ait yazılı belgeler de var. Donetsk ve komşu bölgelerinde başta Mariupol şehri olmak üzere Beşuy, Manguş, Kermençik, Bogatır, Ulaklı, Karan, Laspa, Kamar, Gurcı, Karakuba, Esti Kırım, Andriyivka ve Telmanova gibi yerleşim yerlerinden dil malzemeleri toplanmıştır.

Alan gezileri sırasında yerli halk, Yunanistan’dan gelen araştırmacıları anlayamadıkları, çünkü onların dilini bilmedikleri, Türkiye’den gelenlerle de Yunanistan’dan gelenler gibi tercüman aracılığı ile konuştukları ancak Türkiye’den gelenlerin bazı cümle ve kelimelerini anlayabildikleri söylendi⁵².

Kapadokya bölgesi, Ukrayna’da ilk kez Yunanbilimcilerimizin ilgisini çekmiştir. 1990larda başta Prof. Dr. Garkavets olmak üzere Azak Türklerine ait arşivler tetkik edilmeye ve Atina’daki yazılı kaynaklarla kıyaslanmaya başlanmıştır. İlgilerini, Yunan harflerle yazılmış olan Türkçe liturjik metinleri çekmiştir. Bu bağlamda şu anda bilinen metinler arasında, Kırımdaki Romey sayılan Karakuba köyünde 1743 tarihinde yazılı bir İncil bulunmuştur. Bunun yanısıra, G.S.Hara’nın özel koleksiyonundan el yazma kitabı ellerimizdedir. Karan köyünden S.F. Popov’a ait ayrı listelerde, ‘Kutsal Tanrı’, ‘Baba’yı Methü Sena’, ‘Kutsal Telsis’e Dua’, ‘Cennetteki Baba’mız’, ‘Adın Kutlu olsun, Krallığın gelir’ gibi asıl Ortodoks duaları bulunmaktadır. Aynı zata ait el yazma bir mecmuasının içindekilerini verelim⁵³: 1. Yunan harflerinin transkripsiyonu, 2. İbaadet, Babamızın adına, 3. Senin şanın Tanrım, 4. Cennetteki Kralımız, 5. Kutsal Babamız, 6. Kutsal Telsis, 7. Cennetteki Baba’mız, Adın Kutlu olsun, 8. Meryem Ana, 9. Tek olan Tanrı’ya İmanım, 10. Kolofoni, 11. Valitullağın Hikmeti. 12. Panayanın hikmetlerinden ötürü bu Vatopedi manastırın içinde olmuş. 13. Bir hekmet daa esfagmeninin. 14. Bir hekmet daa parimiqianın. 15. Parimiqianın bir hekmet daa. 16. Adam. Damaskinu monagu tu ikodiakonu kai ...diye başlayan Yunanca bir metin; 17.

⁵¹ Dr. Erdoğan Altinkaynak. Ukrayna’dan Hristiyan Türkler: Urumlar ve onların folklor ürünlerinden örnekler // UKRAYNA-KIRIM NOTLARI URUMLAR.htm

⁵² Ibid.

⁵³ Гаркавець О. М. Уруми Надазов’я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999.

Damaskinostan tefsir olunma melayiklerin seraskeri Mihayil ve Ğavriil başçıların başı hekmetlerinin nakliyeti. 18. Otuzbirinji hekmet Valitullağın. 19. Kolofoni.

G.S. Hara isimli bir zata ait olan yine el yazma güldestesi, 1....İçmem. 2. Yahudi uşağının kinonia alıp ateşe hoydular ve yanmadığının beyanindedir. 3. Kolofoni. 4. Aleksioz'un nakliyetin beyan eteriz. 5. Kolofoni. 6. Kolofoni. 7. Avedes. 8. Sözlük ve konuşma kılavuzundan kısımlar.

Mariupolis şehrimizde bulunmuş metinler arasında, Luka, Yuhanna ve Matta'dan Dört İncilden kısımlar mevcuttur. Peder Trefilos'un mektuplarının karalamaları ve onlara yanıtlar. Ortodoks cemaatinin mektubuna cevaben Metropolitin yazdığı bir mektup; Hristianos anesti nizamnamesi, Kamara köy emri, ve Urumca – Ukraynaca – Rusça bir sözlüktür.

Karamanlıca konusu, dünya türkolojisinde büyük ilgiyi uyandırmış Ermeni Qıpçak dil yadigarlarında devam etmektedir. Örnek olarak, Lemberg (Lviv) şehrimizde 1618de Ovanes Karmadanents tarafından ilk defa basılan Ermeni – Qıpçak Zeburu gösterilebilir, ki bu kitap, dünyada basılan Qıpçakça ilk kitaptır. Bütün bu dil yadigarları sayın Prof. Garkavets tarafından bastırılmıştır⁵⁴. Son çıkan kitabı 'Ermeni – Qıpçak söz mirası'⁵⁵ Avusturya, Ermenistan, İtalya, Hollanda, Polonya, Rusya, Romanya, Ukrayna ve Fransa'da 1519-1689 tarihlerinde yazılmış toplam 109 el yazmayı ve içermektedir (3 vakainüvis, 5 Zebur, havari Paulus'un bütün yazıları, 9 dua kitabı, azizlerin hayat hikayeleri 2 külliye, 3 nizamname, 16.-17.yy. kıpçak sözlükleri vs.). kitabın 2. cildi olarak, büyük Qıpçakça – Rusça sözlük düşünülmektedir.

Türk dillerinin tarihini araştırırken, Ukrayna türkologları bugünlerde bir sürü sorularla karşı karşıya gelmektedir.

1.Yanıtlamamız gereken bir soru, Ukrayna'da bugün yaşamakta olan Kırım Tatar, Karay, Kırımçak, Urum Türk halklarının Orta Çağ Deşt – i Qıpçaklılara hangi nispette bağıntılıydılar?

2. Deşt – i Qıpçak'ta dini ve mezheplerarası durumu, Qıpçak ve müteffiklerinin hangi boyları arasında Hristiyanlık yayılmıştır?

3.Yeni kabullenmiş dini kültlerde eski şaman inançlarının nasıl yansıtıldığı, İslam ve Hristiyanlık dönemi yazılı yadigarların dilinde bu kültlerin izleri nelerdir?

4. Ne zaman ve hangi alanlarda 'Kıpçak piskoposluğu' faaliyet göstermiştir?

5.Yahut, bu tahmin edilen piskoposluklar, farklı zamanlarda ve yerlerde birkaç tane miydi?

6. Qıpçak Türkçesinde Hristiyan ibadet ve liturjileri ne zamandan beri ne zamana kadar süregelmiş, tam olarak nerelerde gerçekleştirilmiş ve hangi sebeplerden dolayı liturjide kullanımından çıkmıştır?

Bütün bu sorular, gerek Ukrayna ve bütün Avrupa tarihi, gerekse genel Türk tarihi için cevaplanması kaçınılmaz sorulardır.

⁵⁴ Гаркавец А. Н., Хуршудян Э. Ш.] Армянско-Кыпчацк Psalter written by deacon Lussig from Lviv / Ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i Qypchaq, 2001. – 656 pp.

⁵⁵ ГАРКАВЕЦ Александр. Кыпчацкское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом.– Алматы: Дешт-и-Кыпчацк, 2002.– 1084 с.

7. Ve nihayet, Ukrayna'da 'küçük' denilen Karay, Kırımçak ve Urum Türk halklarının etnik kökenleri nerededir?

8. Qıpçak (ve bu arada Kırım Tatar), Hazar, Rum kökenleri mevcut mu?

9. Kırım Rumlarının bir kısmının yerli çoğunluğunun Qıpçak dilini benimsemiş olup olmadığı, yoksa Qıpçaklardan bir kısmının Ortodoksluğun Bizans – Kappadokya mezhebine ihtida oldukları mı gerçektir?

10. Türkçe konuşan, kendilerin Rum diyen Urum halkının gelişiminde esir alınan Kırım'a getirilen kölelerin rol ne kadar önemlidir?

11. Qıpçakların kendi yazı sistemi ve edebiyatına sahip miydiler, yoksa Hristiyan liturjik metinlerinin adeta dahi ceviri, onları tek edebi tesebüs olarak mı kaldı?

12. Deşt – i Qıpçak'a gelen misyonerler arasında, Qıpçakların kendileri var mıydı? Yoksa bu muhteşem ceviri, ancak Qıpçakça'yı su gibi öğrenmiş İtalyan ve Almanlarca mı yapılmıştır?

Bilindiği gibi, Qıpçak tümenleri Gürcü hükümdarlarına gardiyanlık etmek üzere gittiklerinde oralara yerleşip bugün de Gürcüstan ve Ermenistan'da *Kıpçak* adında bir köyü memleket etmiş, 1206da addaş bir manastırlarını kurmuşlardır⁵⁶. Onların tarihi kaderleri ve Ukrayna Qıpçak Gregoryanları ile bağlantı nelerdi?

13. 1779da Kırım'dan Azak kıyılarına göç eden ve Azak'ta Gürcü adlı Urum bir köyü kuran Türkçe konuşan halkın kökleri nelerdir?

14. Kırım, Moldova, Valahya, Ukrayna ve Polonya'da Qıpçakofon (Qıpçakça konuşan) Gregoryanların büyük kolonileri nasıl ve hangi şartlarda ortaya çıkmıştır? Onların arasında, Ermeni – Gregoryan mezhebine Ermenistan'da ihtida olmuş Qıpçaklar mı vardı, yoksa buralarda, daha Kapadokya topraklarında Yunan Ortodoksluğu mezhebinden olanlar mı bulunuyordu?

Düşünüyoruz ki sözkonusu soruları yanıtlamakta yardımcı olabileceği bölge, Kapadokya (Nevşehir yöresi) dir.

Nevşehir yöresi, Türk dillerinin tarihi açısından incelendiğinde, tek yönlü bir ağız bölgesi olmadığı açıkça görülür. Etnik durumu dolayısıyla özellikle şekil bilgisi bakımından ağız ayrılıkları ve tabakalaşmalar göstermektedir⁵⁷. Anadolu'nun başka ağızlarındaki ya da Türk dilinin başka alanlarındaki eşit görüntüler ile karşılaştırmalar yapıldığında, bu bölgenin Orta ve Güney Anadolu ağızlarını en iyi temsil eden ve zengin özellikler taşıyan bir ağız bölgesi niteliğini kazandırmış olduğu görülebilmektedir.

Sayın Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın belirlediği gibi, Nevşehir sınırları içinde bulunan ilçe ve köylerin 16.yüzyılda iskan yeri olmuş ve o devirde iskan durumu şöyleydi: 1) Gebran diye adlandırılan gayri müslim reaya; 2) Yaylak, kışlak yaşıyış tarzlarını sürdüren Türkmken oymakları; 3) yerleşik Oğuz unsurlarıdır.

⁵⁶ Kıpçak Yazılı kitabeleri // www.qypchak.unesco.kz . – Sayın Prof. Dr. Garkavets'in verdiği bilgiler.

⁵⁷ Prof. Dr. Zeynep Korkmaz. Nevşehir ve yöresi Ağızları. – Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu Yayınları. – S. 582. – Ankara, 1994. 1.Cilt. ses bilgisi. 2. baskı.

Bizanslılar devrinde Nyssa'nın bir Rum şehri haline geldiği ve Rum başpapazlığının bulunduğu anlaşılıyor⁵⁸. Ch. Texier Karamanlı Türkçeyi konu alan kitabında, '...bölgedeki 'Rumların' İzmir ve Batı Anadolu kıyısındaki Rumlardan büsbütün başka olduğunu, hiç birinin Rumca bilmediğini' kaydetmekte ve 'papazlar bile bu lisani ancak merasim-i diniyede kullanırlar' diye eklemektedir. Hristiyanlığı kabul etmiş bu Türkler veya Türkleşmiş Hristiyanların, Türkofon (Türkçe konuşan) oldukları iddia edilmektedir. Rumca bilmediklerine göre, Türkleşme olayının daha önceki yüzyıllarda gerçekleştiği şüphesizdir. Z. Korkmaz'ın ifadesiyle, 'Nevşehir yaşlıları, vaktiyle yörelerinde oturan ve Kurtuluş Savaşından sonra değişik tokaş edilen Rumların Rumca bilmediklerini, kendileri gibi Türkçe konuştuklarını anlatıyorlardı'⁵⁹.

Nevşehir yöresi Hristiyan reayası hakkında bilinenler arasında, '16.yy. vergi kaydı defterlerinde yer almış şahıs adları belirli bazı köylerde hep Türkçe geçmektedir. Fakat daha sonraki defterlerde, aynı köy haklına ait soyadları Türkçe olarak devam edip küçük adları hristiyan adlarına çevrilmiştir. Bunlar, Türklüklerini kaybetmiş oldukları fikrini benimsemektedir'⁶⁰.

Sayın Z. Korkmaz'ın bulgularını doğrulayan yazılı kaynaklar arasında, 'Nemşehirli' papaz Georgios'un Anadolu Hristiyanlarınca yararlamak üzere Yunanca kitaplardan Türkçe o zamanki Nevşehir ağzı ile adapte ettiği seçilen hristiyan aziz ve şehitlerine ait hikayeleri içine alan Altınoluk adıyla bastırıldığı ve İstanbul'da 1815 te çıktığı eserdir. Umarız bu eser okunduğunda, Karamanlıca ve Türk dillerinin genel tarihi tetkiklerine büyük bir katkıda bulunacaktır.

Görülüyor ki, dil özelliklerinin etnik ayrılıklara göre tayini ve hangi özelliklerin hangi etnik unsurların ağızlarından geldiği hususunun tesbiti, gerek ağızların, gerek ise yazı dilinin tarihi araştırmalarında birinci derecede önemli olan bir noktadır.

Sonuç itibariyle, bildirmek istediklerimizden görülebileceği gibi, yazılı Türk dillerinin tarihini belirleyebilmek, ve bu arada Ukrayna Türklerinin tarihi kökleri, dini, kültürel kimliklerini netleştirebilmek için Kapadokya dil ve genel anlamda kültür malzemelerini kullanmak kaçınılmaz gibi gelmektedir. Bu araştırma projesini gerçekleştirmek amacıyla fikrimizce Kyiv, Mariupol (Ukrayna), Yunanistan'da Atina ve Türkiye'de Kapadokya olmak üzere üç boyutlu bilimsel bir ağ üçgeni oluşturulmakta bir fayda görülmektedir. Söylediğimiz gibi, bu kapsamlı projeye bir ülkenin bilimadamları sahip çıkamamaktadır. İlerdeki etap, ülkelerimizden birinde, Karamanlı Türkçe çalışma grubu, sonra Sempozyumu düzenlenebilir. Böylece, Ukrayna tarihi için çok önemli olan bir sıra sorunların çözümlenmiş olabileceğine inanıyor, dikkatinize teşekkürlerimi sunmakla beraber saygılarımı iletiyorum.

⁵⁸ Ch. Texier. Küçük Asya. – C.3, s. 7; Rahip Siril'in haritası. Kayseriye Rum Kilisesi. ... hatta bugün Avcılar köyüne bağlı olan Göreme harabeleri, bir devirde 12 kiliseyi içine alan, Anadolu ve Avrupa'ya papaz yetiştiren bir merkez haline gelmiştir (Ch. Texier).

⁵⁹ Ibid. – S. 13.

⁶⁰ Aynı eser.

14. КАРБОВАНА В КАМЕНІ КАРАМАНЛІДІКА КАПАДОКІЇ⁶¹

The language of Cappadocia's Caramanlidica cut in stone

The difference between Christianity and İslam in polyethnical and polyconfessional Anatolia was very inconsiderable. This is proved by Caramanlidica – written Turkish tradition in Greek letters spread in the Balkans and then in Budzak steppes. The paper deals with gathering of general info, the main bibliography, translating and commenting of Caramanli textes from tombstones and churches inscriptions from the region of inner Anatolia (Cappadokia) used by Christian Turkofons up to the beginnig of the XXth century (1924). The inscriptions haven't been regarded as valued matherial for the history of Turkic languages, however, such a decoding and elementary analysis contibutes to find out the frames of the literary tradition of inner Anatolia, Western Thracia, Dobrudza, as well as Ukrainian Budzak.

Kapadokya'nın taşa oyulmuş Karamanlıcası

Çok mezhepli ve polietnik Anadolu'da Hristiyanlık ile İslam arasındaki fark oldukça küçüktü, bunun delillerinden biri Balkanlarda ve sonra Bucak bozkırlarında yayılmış olan Rum harfli Türk yazılı edebi dili olan Karamanlıcadır. Makalede İç Anadolu bölgesinin incisi olan Kapadokya'da Türkofon Hristiyanlarının günlük ve mezhebi ihtiyaçları için XX. yy ın başları (1924)na kadar kullandıkları Karamanlıca mezartaşları ile kilise yazıtları okunmuş, Ukrayıncaya çevrilmiş ve tarihi dilbilim açısından incelenmiştir ayrıca İç Anadolu Karamanlı yazılı geleneği Batı Trakya, Dobruca ve Bucak bozkırlarına yayıldığı için Ukrayna türkolojisi için önemi vurgulanmıştır.

Виходячи зі спостереження, що різниця між християнством та ісламом в Анатолії автентичними її мешканцями на протязі історії сприймалась здебільшого як відмінності між доктринами однієї й тієї ж віри, слід констатувати, що в середній Анатолії та насамперед в найбільш поліетнічному та поліконфесійному її регіоні – Кападокії – тривалий час для сусідів з одного села, що розмовляли тією ж мовою, – тюрків та нетюрків – мусульман, євреїв-їудеїв, вірменів – грегорианців, вірменів – католиків, православних греків, а також бекташіїв різноманітного етнічного походження і решти представників дуже великого числа обителів та текке, їх конфесійна та мовна відмінність від решти односельців була дуже незначною. Анатолії і сьогодні властива настільки різнобарвна етнічна палітра, що весь півострів, за винятком хіба що прибережних районів, незважаючи на те, що був об'єднаний спільною мовою, не створив властивої культурно – етнічної свідомості, а відтак, у визначенні «іншого» питомим мірилом стала не етнічна належність, а віра. Ці релігійні особливості самоідентифікації на

⁶¹ Вперше надруковано у: Східний Світ. – №1, 2007. – Київ.– С. 98-106.

протязі століть виявили взаємну дію, численні релігійні ритуали набули подібності, крім того, у архітектурі та музиці в око кидаються численні подібності, які коріняться в історичному накопиченні різноманітних традицій. Тому нам здається, що буде доцільним розглядати окремі культурно – історичні, мовні та релігійно – конфесійні особливості регіону як складові однієї гетеродоксної картини в Анатолії.

Простежмо одну з віх розвитку тюркських мов, наріжну для розуміння розвитку писемних мов як східноєвропейських, так і балканських тюрків – *тюркську мову написів споруд (церков, намогильних каменів тощо) регіону Кападокії Анатолійського півострову.*

На протязі близько чотирьохсот років в Анатолії, а водночас і на Балканах і згодом в Буджаці – писали *караманлідікою* – писемною тюркською мовою, переданою грецькими літерами (рідше – латиницею та кирилицею), православні греки читали цією мовою Євангеліє, відправляли службу, молилися, писали літописи та написи (мал. 1,2). Майже все мусульманське та християнське населення Кападокії було *тюркофонами* (не володіло, крім тюркської, жодною мовою), а греки – мешканці внутрішньої Анатолії, за винятком узбережжя, за мовою не відрізнялись від своїх земляків – тюрків: дуже мало з носіїв *Karamanlıca* (караманлідіки⁶²) самоідентифікувався як носій грецької культури і створили властивий виключно для них «середньо східний» спосіб існування (*Clogg.74*). По свідченнях мандрівників, зокрема, Еремії Челебі Кьомюрджіяна з 17 ст., греки – караманліці – підлеглі греко-православного патріархату, попри те, що були греками, ...не знали мови грецької й говорили тюркською.

Носії караманлідіки – караманліці⁶³ – тюркомовна (і тюркофонна) грекоправославна за віросповіданням спільнота, згадки про яку посідають місце навіть у турецькому фольклорі, проте про визначальні особливості якої відомо дуже мало. Відомо, що на протязі століть вони в злагоді з сусідськими народами визнавали за батьківщину Анатолію, і згадки про них в історичних хроніках трапляються насамперед у післясельджуцьку добу, за пори бейліків та так званого міжцарів'я. В вузькому сенсі слова караманліці є вихідцями з Караману – регіону, що в наші дні охоплює степову територію не лише Караману, але й Нігде, Конії та Мараша. Цікавою сторінкою історії Західної Анатолії є примусове розселення караманліців у Стамбулі, в районі Сдікуле, після його завоювання турками, з метою укріплення цього району:

⁶² Перша згадка про мову, *Caramanos*, належить до 1553 – 55 років, і міститься у мандрівника Ганса Дерншурама, який відвідав Костянтинопіль та Анатолію [*Eckmann*].

⁶³ Про караманліців (قرامان) знаходимо таку згадку у турецького хроніста Мегмеда Нешрі в його “Зерцалі світу” – “Кітаб – и Джіхан – нюма” на с. 40-42, в окремій главі, присвяченій походженню Караману [*Nesri 44*]: начебто одне з племен тюрків, утікши від монголів, оселилося серед “кяфірів Варсагу”, де виявляло позірну їм прихильність і платило податі. Ватажка їх звали пір Нуре суфій, що мав старшого сина на ймення Караман. Ось цього Карамана тюрки, з поміж яких було “чимало героїв”, зі згоди бійка – суфія й поставили собі князем, “почавши в усіх справах виявляти йому пошану та робити належне по усіх його наказам”.

мандрівник *Nicolas de Nicolay* в 1551 році згадував про караманлійців, які жили у великому кварталі поблизу Єдікуле, заробляли собі на прожиток торгівлею й ремісництвом, мали крамниці на Капаличарши, в Еміноню та Галаті, зокрема, були вельми вправними у різьбярстві та ювелірній справі. Караманлійські жінки буцімто, так як і гречанки, майже не виходили надвір, за винятком лазні та церкви, а проводили час вдома у вишиваннях, які продавали на тому ж ринку. Бідніші караманлійці заробляли собі на хліб вуличною торгівлею яйцями, птицею, сиром та овочами. З часом від Єдікуле караманлійці розселилися до Фенера, Джібалі, Тахтакале, Кумкапи та інших районів Стамбула, де мешкали здебільшого греки. Серед переважно торговців, мешканців Стамбулу – караманлійців можна було виокремити, приміром, вихідців з села Курдонос округу Нігде – продавців доморобного лаврового мила, араванян – сухофруктів, села Улуагач – перекупщиків зелені, овочів і фруктів, Нігде – зерна та бринзи, вихідців з Кайсері – бастирми та сиров'ялених ковбас, з Фертеку – як відомих патентованих виноробщиків, а з давнього кападокійського Сінасоса (нині Махмудпаша) – продавців солоні риби та ікри. В дев'ятнадцятому столітті завдяки створеним ними благочинницьким організаціям їх села в Анатолії діставали значну матеріальну підтримку і вельми відрізнялись від решти турецьких селищ.

В рамках домовленостей Лозанської угоди 1924 року караманлійців було переселено до Греції. Численні християни, що після обміну між Туреччиною та Грецією мігрантами близько 80 років тому переселилися на Балкани (Західну Фракію) з Анатолії, все ще розмовляють кападокійською місцевою тюркською говіркою (*Korat Viüük Bedel: Mübadele S. 125*). З анатолійської культури караманлідіка виходить разом із підписанням договору про обмін 1924 року.

Турецька лінгвістична традиція (скажімо, енциклопедія Вікіпеді) визначає мову карманлійців як суміш османської, давньогрецької та новогрецької з використанням грецького письма, причому відзначає, що караманлійцям вдалося створити власну мову культури. В даній статті нас цікавлять саме особливості цієї мовно-культурної ситуації та кореляції караманлідіки Кападокії із караманлідікою Балкан та українського півдня. Це становить одну з досі невирішених проблем тюркобалканістики, пов'язаних із формуванням та динамікою розвитку саме літературно – писемної та усно – літературної тюркської традиції на Балканах, передумов цього формування та специфіки її творення. Літературні мови балканських тюрків не були об'єктом цілісного вивчення істориків тюркських мов, мова пам'яток балканських тюрків не розглядалася в монографіях з історії мови та історичної граматики (за винятком *Сравнительно – историческая... 1997; Сравнительно – историческая... 2002*, де побіжно взято до уваги транскрипційні тексти тюрків Добруджі та Македонії).

Втім, вивчення формування та закріплення неарабомовної, і, зокрема, караманлійської писемної тюркської традиції та пов'язаних із нею мовних

норм дозволить з'ясувати чимало питань історії літературних тюркських мов та ролі релігійно – конфесійних установ в усталенні мовних стилів і писемної традиції. Сподіваємось, що прочитання, подальший аналіз та співставлення кападокійської караманлідіки дозволить пролити світло на такі питання, як: чим зумовлений початок і кінець християнської тюркофонної літургічної традиції на Балканах? Коли відбувається втрата цієї традиції на Балканах і в Буджаці (зокрема, українському)? Чи можна говорити про безперервність та спадкоємність писемної тюркофонної традиції, умовно визначеної як караманли? Наскільки писемна традиція тюрків України (уруми Надазов'я, гагаузи тощо) дотична і є продовженням (або згасанням) динаміки розвитку літературної традиції караманли турецької Кападокії та Західної Фракії?

Історія караманлідіки є більш давньою, як може здаватися: перші караманлійські тексти зустрічаємо 1570 року (лист про вірнопідданство, *itikatname*, константинопольського патріарха Геннадіоса султанові Фатіху, а також рукопис на 820 сторінках церковної хроніки в книгозховищі Геннадіоса при American School of Classical Studies в Афінах). Янош Екманн, що приділив значну увагу вивченню караманлідіки, зазначає, що в інституті в Неаполі існує також документ, написаний тюрком – караманлійцем на початку 16 ст. [Rossi 237]. Першим же надрукованим твором караманлідікою є збірка релігійно – побутових правил – *ilmixal* – 1718 року з Амстердаму, автора такого собі Гюлізара (Іман – и Месіхі, Γουλιζαρ ιμαν μεσιχι). Там же [Rossi 237] йдеться про те, що першою друкованою караманською газетою була Γαζετα Ανατολι – Газета – і Анадолі, що її видавав від 1840 року Евангелінос Місалідіс.

Практично всі з рукописних караманлійських книжок, писаних між 15 та 18 століттями, та друкованих після 1718 року видань, так само як і в інших культурних традиціях, мають релігійний зміст. Серед більше як п'ятисот друкованих видань 19 ст., поряд із книгами релігійного характеру, трапляється й історична та художня література. Проф. О.М. Гаркавець зазначає, що «у Афінах зберігається понад 3000 караманських книжок», походженням здебільшого з Кападокії. Проте зміст їх, за поодинокими відомими винятками, не є нам відомим. Вивчення караманлійської літератури в Афінах та на Кіпрі здійснюють відповідно Евангелія Балта та Маттіас Каплер [Kappler 1996, 2003].

Писемні зразки, які ми спостерігали під час досліджень у Кападокії, показують в караманлідіці досить відчутну кападокійську турецьку говірку (мова книги «Настанови правильної віри» митрополита Кайсері Паїсіоса аналізована у: [Eckmann 1950 (b), 168]. Зустрічаються свідчення, що «ці тексти – грецькою мовою, проте якоюсь незрозумілою «іншою» говіркою» [Korat Taş kapıdan... 2005, 71].

Кападокійський регіон також виявився надзвичайно корисним також з точки зору записаних нами говірок турків – вихідців із Македонії 1920-х

років внаслідок того ж обміну населення, що мешкають у селі Махмутпаша поблизу Невшехіра і зберегли стару румелійську турецьку говірку.

Звернімо увагу на мову зафіксованих зразків збережених караманлійських написів з Кападокії:

1. 1900 р. на грецькій лазні в м. Ургюп кварталу Йєні Джамі (напис виконано у двох колонках, ліва – турецькою, права – грецькою):

ΑΖΡΙ ΣΦΟΛΤΑΝΙ ΧΑΜΙΔΙ ΣΑΝΙ
ΦΑΧΡΗ ΑΛΕΜΔΙΡ ΔΕΧΡΙΝ ΣΑΛΜΑΝΙ
ΣΑΝΕΣΙΝΔΕ ΙΝΨΑ ΟΛΛΗ ΠΩ ΧΑΜΗΑΜ
ΕΧΑΛΙΜΙΖ ΙΠΡΑΖ ΕΤΑΙ ΙΧΤΙΜΑΜ
ΠΙΛΙΡΙΓ ΠΩ ΗΩΡΑΗ ΕΒΛΑΔΗΒΑΤΑΝ
ΙΑΝΕΣΙΝ ΠΩΡΑΔΑΝ ΚΕΡΕΚ ΤΑΨΡΑΔΑΝ
ΧΑΡΑΛΜΡΟΣ ΧΑΤΖΙ ΣΑΒΒΑ ΕΣΕΡΙ
ΓΨΔΕΤΤΙΡΙΡ ΕΣΕΡ ΕΧΑΙ ΧΟΥΝΕΡΙ
ΕΘΕΜΕΛ ΤΘ 1900

asrı sultanı Hamidi Sāni / Fahr – i Âlemdir dehrin salmanı / sayesinde inşa oldu bu hamam / Ahalimiz ibraz etti ihtimam / bilirik bu yurdu evşadı vatan / ianesin gerek buradan gerek taşradan / Haralambos Hacısavva eseri / Yâdettirir eser ehl-i hüneri / Temel 1900 de. –

Ця лазня була збудована завдяки податі⁶⁴ часів султану століття Хаміда Другого, гордощі світу. Нарід наш показав / виявив дбйливість \ дбайливу турботу. (Бо) цю країну визнаємо ми за серце батьківщини. Гроші зібрані на допомогу як звідси, так і з провінції. Витвір Хараламбоса Хаджисавви. Твір спонукає на згадку (про) тих, хто знався на майстерності. Підмурів'я у 1900.

Та грецькою: приклад любові століття. Гей, вітчизно. Тобі діти твої та все населення в співпраці спорудили прекрасний хамам. Тут працювала також і наша молодь – наше майбутнє. Завершено у 1902 році.

В самім низу напис: етемель (оті) то 1900 (підмурівок закладено у 1900). Еператіон то 1902. – завершено у 1902 (Кая, 1994).

Мовні особливості напису – східноанатолійська діалектна форма аористу *bilirik* (пор. Гагауз., азерб.), *ianesin* – збережена стара писемна норма акузативу, що в османській писемній нормі втрачається вже у пізньому середньовіччі.

2. На житлі села Сувермез (Дерінкую) 1912 р.- типовий приклад гетеродокальності мусульманства в Кападокії:

14 αλρ 1912
ΜΑΣΑΛΛΑΧ
ΓΙΑΡΑΠΗ ΠΘ
ΗΑΝΕ – ΣΕΝΙΝΤΗΡ
ΠΘ ΗΑΝΕΤΕΚΙΑΕΡΗ

⁶⁴ салма, салман – доля грошової податі, яку збирали з селян на потреби села.

ΑΣΙΡΚΕ ΑΜΗΝ
ΣΤΡΙΟΓΛΞ = Χ÷ ΑΣΠΕΡ

14 april 1912. *maşalah. Yarabi bu hane senindir, bu hanedekileri esirge. Amin. Stavrioğlu Hacı Aspar.*

14 квітня 1912. Слава Господу. Боже, ця споруда –Твоя, охорони тих, хто в ній. Амін. Ставриюглу Хаджи Аспар.

Регулярно прослідковується оглушення кінцевих афіксів, властиве говірці Нігде (*Caferoglu 1943*).

3. Церкви св. Власа села Конакли округу Нігде (без дати):

ΑΛΛΑΧΟΥ ΑΖΙΜΙΣΑΝ ΑΛΕΜΠΕΝΑΧ
ΑΠΤΗΛΜΕΣΖΗΔΕΦΕΝΤΜΙΖΙΝΦΕΡΜΑΝΙΓΙΛΕΝ
ΙΚΟΝΙΩΡΟΧΠΑΝΙΩΑΚΕΙΜΙΝΚΑΜΕΤΙΓΙΛΕΝΚΑΛ
ΦΑΚΙΡΙΑΚΟΝΩΝΤΖΑΧΤΙΚΑΡΓΙΕΤΙΓΙΛΕΝΜΙΣ
ΤΙΣΑΚΙΝΤΑΡΛΑΡΙΝΖΑΧΜΕΤΓΙΛΕΝΑΖΙΖΒΛΑ
ΣΙΟΥΣΥΝΙΝΑΙΕΤΙΓΙΛΕΝΤΖΟΥΜΛΕΟΡΘΟΔΟΞΟΛΑΡΙΑ
ΑΓΙΚΕΓΙΛΕΓΕΟΛΤΖΕΝΝΕΤΗΑΛΕΓΙΕΑΜΙΝ

Allahü azimişan alempenah Abdilmecid efendimizin fermaniğilen, İkoniu ruhbanı Yovakin'in kametiğilen, kalfa Kiryako'nun cehd ü gayretiylen Misti sakindarların zahmetiyilen, Aziz Vlasios'un inayetiylen, cümle Ortodoksları layık eyleye ol cenneti aleye. Amin.

Боже великославний, туди, де упокоїться світ, – (за) ферманом пана нашого Абдюльмеджіду, закликом Іконійських монахів, великим трудом калфи Кіріяко, турботою жителів Місті⁶⁵, прихильністю, ласкою святого Власа, – усіх християн зроби достойними того високого раю. Амін.

4. 1835 р. церкви св. Трійці села Ендюрлюк округу Кайсері:

ΠΟΥ ΜΟΥΑΖΖΑΜ ΠΑΤΕΧ... (уламок) (...)ΤΛΟΥ ΠΑΤΗΣΑΧ ΣΟΥΛΤΑΝ
(уламок)

ΑΣΗΡΗΝΤΕ, ΚΑΪΣΕΡΕΙ ΚΙΑΗΝΙ ΦΑΖΗ...(уламок)
ΤΛΟΥ ΠΑΙΣΙΟΣΟΥΝ ΚΙΑΧΕΝΕΤΙΝΤΕ ΤΖ... (уламок)
ΛΕΠΟΓΛΟΥ Χ· ΜΟΥΡΑΤ ΚΑΛΦΑΝΙΝ ΡΕΣ
ΜΙ ΙΛΕ, ΒΕ ΠΟΥ ΚΟΓΙΤΕ ΙΚΑΜΕΤ ΙΤΕΝ
ΤΖΟΥΜΛΕ ΜΟΥΜΙΝΛΕΡΙΝ ΓΑΝΙ ΙΜΤΑΤΙ
ΙΛΕ, ΜΘΚΑΤΕΣ ΤΕΣΛΙΣΙΝ ΙΣΜΙΝΕ, ΠΙ
ΓΓ ΣΕΚΙΖ ΓΙΟΥΖ ΟΤΟΥΖ ΠΕΣ ΣΕ
ΝΕΣΙΝΤΕ, ΜΟΥΤΖΤΕΤΕΝ ΑΧΓΙΑ
ΟΛΟΥ ΝΟΥΠ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣΟΥΝ Σ
ΕΚΙΖΙΝ ΤΕ ΤΑΚΤΗΣΛΕΝΤΙ 1835
ΜΕΖΚΙΕΡ Χ ΚΑΛΦΑΝΙΝ ΧΑΙΡΕΤΗ ΤΗΡ

Bu muazzam ibadethane (haşmet)lü padişah sultan (mahmud-u sani) asrinde kayseri kahini faziletli paisiosun kehanetinde çebeboğlu hacı murat kalfanın resmi ile ve bu köyde ikamet iden cümle müminlerin gani imdadı ile mukaddes teslisin

⁶⁵ Стара грецька назва означеного села Конакли.

ismine, bin sekiz yüz otuz beş senes,nde müceddiden ihya olunup septembriosun sekizinde takdislendi. 1835. Mezkür hacı kalfanın hayratıdır.

Цю величну споруду було наново реконструйовано у столітті ... (за.- І.Д.) його величності падишаг султана... за пророцтвом віщуна Кайсері достойного Паїсія за малюнком калфи Хаджи Мурата Челеб(і)оглу та багатою допомогою правохірних, що мешкають у цім селі, в ім'я святої Трійці у тисяча вісімсот тридцять п'ятому році та освячено восьмого вересня. 1835. благочинність вищезгаданого Хаджи калфи.

5. Сільської мечеті Зіле (Озлюдже – Дернікую):

AZIZVACILIOSTAN
PIACISTIPZILELILERE
NEMΩTΛΩKELIPT
TEKOPENTZENNERE
PAHMETKALFASINA
GIAPTΩPANLERE
IRANMETOLCΩNEZ
TATLERINE 1849
PORTATΩAGIΩBACI
ΛIQ

Aziz Vasileos'tan bahşıştir. Zilelilere ne mutlu. Gelip de gören, g(e)zennere rahmet kalfasına yapturannere, irahmet olsun ecdatlerine. 1849. Prota tu Ayiu Vasiliu (ворота св. Василя).⁶⁶

Дарунок від святого Василя. На щастя принижених. Всім, хто прийде, побачить та мене, тим, хто наказав звести покійному калфі (майстру. – І.Д.), – хай упокояться душі їх предків. 1849. Ворота св. Василя.

6. Могильний напис з фондів музею Сіліфке:

KAIŞERİA AΛAŞEN APŞEN TOZAKOĞLOY
MEZARITIP TEVELLOYTI 1850
BEFATH
25 MART 1882

Могила мешканця Кайсері Арсена Тозакоглу. Народження 1850

Кінчина 25 березня 1882

7. Порівняймо вищенаведене із текстом намогильного каменю караманлійців Стамбула з Зейтінбурну, монастирю св. Діви Марії Баликли, наведеним у [Korat 2003]:

Bu mezarda sakin olan İkoniu eparhiaasında denegili hacı isaak oğlu aksarcı hacı iyuvakimin oğlu lazarus. Allah rahmet eylesin. Mataiotis mataiotiton ta pan maitois 1854 ioliou 28.

⁶⁶ Висловлюємо велику подяку та найщирішу повагу досліднику, письменнику, журналісту та телеоператору п. Гюрселю Корату за те, що він вказав нам на ці написи, а також правдиве провідництво, дружбу та навчання під час наших дослідів та співпраці в Кападокії.

У цій могилі покоїться Лазар, син Аксарджу Хаджи Йувакіма, сина Хаджи Ісаака, що пройшов випробування в єпархії Конії. Хай упокоїть Господь його душу. Суєта суєт і тому подібне. 1854 липня 28.

8. Деталь з апсиду у церкві Хачли (Хрестовоздвиженській) між сс. Кизилчукур та Гюллюдере, зображає втіленого в образі бика св. Луку. Над головою бика напис: ΚΛΣΟΩΤΑ – той, що реве.

9. Церква Карши, Гюльшехір. Деталь зі сцени попраання Ісусом Христом Хадеса – людську пристрасть, який питає: «То що сталося із твоєю незборимою силою?»:

І – підпис прямо над головою Хадеса: Ο ΑΔΗΣ (то – Хадес).

10. Із внутрішніх написах на стінах культових споруд – відомий лише тюркський напис на церкві в Інджесу округу Кайсері в середині церкви:

Hristos efendimizin ayios sitatiosa gelişün buyuzularının arasında stavros üzerinde görünüp ve namı için (...) ... leri haber virdigü...

Прихід Господа нашого Христа святому Анастасію (?), явлення йому межи рогів його на хресті та (Те, що) в ім'я його приніс звістку (...)

Таким чином, коли поглянути на зразки, які ми маємо на даний момент, то видно, що різниця між каліграфією написів не менша як різниця між відмінностями говірок та діалектів турецької мови внутрішньої Анатолії. Караманлійська каліграфія змінювалась як із часом, так і від села до села уже на відстані 15 км (Конакли – Єшільбурч – Ендюрлюк). Написи не були уніфіковані з точки зору стилю літер (лише напису церкви Єшільбурч властива літера і у формі хреста), зустрічаються також і говіркові особливості (наприклад, носові приголосні).

В Анатолії зустріті настінні написи стін особливо камінних церков з поясненнями караманлідікою через те, що церкви обернули на мечеті, а стіни фарбували, вельми складно. Це наводить на думку, що караманлійські написи швидше можуть бути віднайдені у православних грецьких церквах, збудованих після 1800-х рр. (Korat Gürsel. Taş kapıdan...- с. 74). При транскрибуванні та письмовому перекладі кападокійської караманлідіки необхідно також добре знати місцеві діалектні особливості турецької мови.

15. КАРАМАНЛІЙЦІ ТА КАРАМАНЛІДІКА: ДЕФІНІЦІЇ ТА ЖАНРИ⁶⁷

Karamanlılar ve Karamanlıca: tanım ve edebi türleri

Стаття розглядає наявні дефініції караманлійської писемної літератури в контексті історії носіїв цієї традиції – турків-караманлійців, а також подає стислий хронологічний огляд та попередню періодизацію друкованих караманлійсько-турецьких текстів. Спеціальну увагу приділено

⁶⁷ Статтю подано до ж. Сходознавство. – К.: 2011, № 40.

встановленню жанрів друкованого матеріалу, з котрими має справу дослідник – лінгвіст транскрипційної тюркської писемності. Це дає нам можливість визначення текстологічної вартості тієї чи іншої караманлійської турецької писемної пам'ятки, її цінності для документування змін в історичній граматиці.

В статье рассмотрены известные дефиниции караманлийской письменной литературы в контексте истории носителей данной традиции – турков-караманлийцев, а также краткий хронологический обзор и предварительная периодизация печатных караманлийско-турецких текстов. Специальное внимание обращается на определение жанров печатного материала, с которым предстоит работать лингвистам – исследователям транскрипционной тюркской письменности. Это предоставляет возможность определения текстологической ценности того или иного караманлийского турецкоязычного текста, его ценности для документации изменений в исторической грамматике.

The paper deals with the most known definitions of Karamanli Turkish written literature in the frame of the history of its bearers, Karamanli Turks, and gives a brief chronological review as far as a preliminary periodization of the printed Karamanli Turkish texts. A special attention is paid to the identification of the genres of the printed material any linguist should deal within his research of transcriptional Turkic written culture. This allows us to distinguish a textological value of every Karamanli written material and to evaluate changes in the historical grammar of Turkish.

Makalede, Karamanlıca edebiyatının müellif ve okuyucuları olan Karamanlı Türklerinin tarihi akibeti göz önünde bulundurularak sözkonusu yazılı edebi mirasın var olan tanımları incelenmiş, basılmış olan Karamanlı Türkçe metinlerinin kısa tarihçe ve ön sınıflandırılması verilmiştir. Transkripsiyon Türk metinleri konu edinen dilci Türkologlarının çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla sözkonusu yapıtların edebi türlerinin belirlenmesine ve bu türlere göre gruplandırılmasına gayret edilmiş, herbirinin tekstolojik açıdan değerlendirilmesi mümkün kılınmıştır.

Першу згадку про караманлійців являє собою меморандум, підписаний у Мюнхені 30 липня 1437 р. з метою інформувати Базельську Раду (1431-1438) про загальний стан грецької церкви. Пітер Хараніс [Charanis 1942-1943, 312] дотримується думки, що вираз «мултає партіс Турціє» без сумніву означає Малу Азію, де століттями після означеної Ради православні християни використовували в спілкуванні турецькі діалекти. Більше ніж століття по тому Ганс Дерншвамм, подорожуючи Анатолією у 1552-1555 роках, назвав тамтешніх тюркомовних православних «Карамані» [Eckmann 1964, 820]. 17 століття залишило нам спогади про мандри Евлії Челебі. Будучи в Анталії,

він зазначив, що «dördü Urum keferesi mahallesidir. Amma keferesi asla Urumca bilmezler. Batıl Türk kelimat iderler» [Çelebi 1935, 288]. Перебуваючи в Алаїї, теперішній Аланії, він же записав: 'kadım eyyamdan berü Urum keferesi bir mahalledir. Cümle üç yüz haracdır. Amma asla Urum lisanı bilmiyüp batıl Türk lisanı bilürler' [Çelebi 1935, 297].

Таким чином, вже з першого погляду зрозуміло, з якими проблемами стикається дослідник, намагаючись документувати історію турків-караманлійців. Вочевидь, давні мандрівники, свідчення котрих наведено вище, не були професійними дослідниками, атож їх спостереження носили аматорський характер і почасти були нічим іншим, як дозвільними мемуарами, написаними для розваги вільного часу, відтак їх свідчення неповні та почасти протирічать одне одному. Науковець розчарується у тому, які мізерні крихти інформації трапляються йому по караманлійцях: і оскільки у нашому розпорядженні – лише такі джерела інформації, їх слід інтерпретувати та ідентифікувати в часі й просторі дуже пильно.

Наскільки точно можна говорити про географічне розташування караманлійців, можна покластися на більш наукову розвідку Яноша Екманна, у котрій він вказує на те, що аж до обміну населенням між Туреччиною та Грецією у 1924 р. караманлійці мешкали західніше лінії Трабзон- Євфрат – Таврський хребет – Сіліфке, а саме у провінціях Кайсері, Нігде, Невшехір, Конья, Бурдур, Испарта, Анталья та у двох великих містах – Ізмірі та Стамбулі [Eckmann 1964, 819]. Сперос Вріоніс також так само визначає місця поселення «грецької православної турецькомовної пастви» Анатолії в Адані, Анкарі, Айдині, Кайсері, Кастамону, Коньї та Сивасі [Vryonis 1971, 452]. Будь-хто, хто подорожував цими землями, знає «інтравертність» традиційного населення даних місцевостей, і можна передбачати, що місцеві не дуже-то допускали в своє внутрішнє життя досуже око мандрівника-європейця. Таким чином, давні мешканці вищезгаданих територій дістали лише побіжний опис у згаданих мандрівників.

Разом з тим, караманлійці – мешканці набагато більшого міста – Стамбулу – стали об'єктом набагато більш пильної уваги середньовічних мандрівників. Так, Річард Глогг [Clogg 1968, 81] зазначає, що караманлійці – мешканці Стамбулу були відомі від часів повоювання міста турками у 1453 р. дійсно, він свідчить, що квартал Саматья – Єдікуле в Стамбулі був відомий як квартал «ту 'Агіу Константіну тіс Караманіас / тон Караманіотон». Ганс Дерншвам так само зустрічав караманлійців у кварталі Єдікуле та описував їх як християнський нарід грецької церкви, котрих Селім Перший переселив з Караманії [Eckmann 1964, 820]. Незабаром після Дерншвама йдуть нотатки Н. де Ніколя, котрий у його записках подорожі по Туреччині від 1577 р. зазначає, що караманлійці з кварталу Єдікуле, подібно до решти іноземців у Стамбулі, вважались майстрами кустарних ремесел та досягли успіху в торгівлі. Він також зазначає, що караманлійки-жінки є сором'язливі, звиклі лишатися вдома і виходять лише до лазень, на ринок та до церкви. Вдома

вони шили одяг, що його продавали на Капали чарши та інших базарах. Більшість караманлійок, що він бачив, були назвичайно добре вдягнені у шати з шовку та оксамиту. Вони ймовірно зодягали властиві саме їм головні убори, різнобарвні уквітчані, та довгу тюлеву накидку, що звисала до самого поясу [Kötmürsüyan 1952, 76].

Від двох інших авторів 17 століття можна дістати іще додаткову інформацію про стамбульських караманлійців. Мантран [Mantran 1962, 43] говорить про те, що з метою заново населити Стамбул після повоювання, Мегмед II викликає до міста поселенців Малої Азії та Балкан. Новоприбулі тримались у поселеннях разом та назвали свої нові квартали по імені колишньої покинутої батьківщини: наприклад, караманлійці Шехзаде, перейменували квартал у Бююк Караман, а ті, хто переселився північніше Фатіху, назвали квартал Кючюк Караман; переселенці в Нарли Капи, Фенер та Кум Капи, де існувала колишня церква св. Костянтина, перейменували церкву у церкву Караманлійців [Mantran 1962, 65].

Сучасник-спостерігач, Єремія Челебі Кьомюрджян [Kötmürsüyan 1952, 2], спостерігав, що караманлійці мешкали навколо та всередині стін міста, і відзначав, що ті так само були «Рум» (греки), зовсім не знали «Румдже» (грецької) та говорили виключно турецькою. Відтак, єдине, що можна констатувати, що в Стамбулі та центральній Анатолії виключно тривалий час існувала незвична спільнота, походження, само ідентифікація та зникнення котрих викликають низку запитань. Так само, як давніші, так і сучасні автори та їх свідчення і тут підлягають ретельній перевірці на предмет об'єктивності та повноти даних, і лише об'єднання і порівняння даних може дати нам повну картину існуючих в цьому відношенні суджень.

Перевіряючи усі візантійські джерела на наявність інформації з історії тюрків, Моравчик⁶⁸ натрапив на наступні номінації означеної православної спільноти: *Καραμανλίδες*, *Καραμανλήδες*, *Καραμαντίδες*, *Καραμαλήδες*, *Καραμανίται*, *Καραμανίτες*, *Καραμανίωται*, *Καραμάνοι*. Усі ці слова, якщо не зважати на відмінні грецькі суфікси, є похідними від назви Караман, імені засновника князівства у 1243 р., період між занепадом Сельджуків та появою османів в Анатолії. У добу свого розквіту князівство посідало землі колишньої Ликаонії, Великої Фрігії, Памфілії, Ісаурії, Кападокії та Західної Кілікії. Столицею караманлійського князівства спершу була Ларенда (сучасний Караман), що її потім було перенесено до Конії. Іншими важливими караманлійськими містами були Аксарай, Акшехір, Нігде, Ереґлі та Ерменек. Прибережні райони у володінні князів Караманії тяглися від Мерсінської до Адалійської (нині Анталійської) заток. Усіх мешканців означених районів називали *Καραμανλίлар* без огляду на їх конфесійну чи то етнічну приналежність. Разом з тим, в тюркологічній літературі назву *Καραμανли* закріплено за тюркофонами – православними грецької церкви з Анатолії та інших місць переселення або міграції звідти. Але Я. Екманн

⁶⁸ Moravcsik: Byzantinoturcica. II. p.158.

справедливо зазначає⁶⁹, що самі караманлійці ніколи не використовували етнонім у якості самоназви, тоді як в усій бібліографії з караманлідіки можна зустріти назву 'Ανατόλ Χριστιανλαρή «анатолійські християни», 'Ανατόλή Ορθοδόξος Χριστιαν «анатолійські православні», Γιουνανί λίσανί ('Ρουμή λίσανηή) πιλμεγειεν 'Αναδολουδακί Χριστιανλέρ «анатолійські християни, що геть не знають грецької мови», або коротше 'Ανατολλουλάρ. На додаток, вони називали рідну їм писемну та літературну мову Тоурктзе «турецька мова», сάτε Тоурктзе «проста турецька мова», άτζήκ Тоурктзе «зрозуміла турецька мова», Тоурк \ Тоурктзе тлі \ λίσανί, Тоурктзе λίσαν, Τουρκί λίσαν, λίσανί Τουρκί «турецька мова».

Не випадково, що ця цікава суміш турецьких та грецьких цивілізаційних компонент привертала увагу та була задокументована протягом століть. Наприклад, той же Дерншвамм у кварталі Єдікуле бачив християн з Караманії, які, незважаючи на те, що правили службу божу грецькою мовою, не розуміли звідти ні слова. Він не знав, і не дізнався, чи вони раніше розмовляли грецькою, а чи турецькою мовою. Проте дане питання караманлійської історії залишається нерозв'язаним і досі, і воно оточене низкою навколонукових та ненаукових гіпотез. Скажімо, Р.Глогг⁷⁰ свідчить про однастайну думку грецьких дослідників щодо того, що караманлійці мають грецьке коріння та були змушені перейти на турецьку мову силою або внаслідок їх ізоляції від грекомовних православних егейського узбережжя. Схожим чином турецькі вчені однастайні щодо турецького походження караманлійців, які мігрували на території Візантії ще до османського повоювання Анатолії, або ж служили військовими найманцями у візантійському війську та повернулися на християнство, проте не змінили рідної мови на мову своїх нових командуючих.

Обстоюючи обидві версії, науковці полишили по собі вельми багату наукову бібліографію – цілу низку статей та документальних свідчень від різних часів. Хараніс⁷¹ стверджує, що останній з Палеологів, Мануель Палеолог, часто вдавався до турецької мови, коли мав за потребу спілкуватися з його підданими з сільської місцевості, тоді як побутування грецької мови, насамперед в районах центральної Анатолії, де нею й так мало послуговувалися, дедалі зменшувалося не лише в середовищі тих, хто відступив від християнства та прийняв іслам, але й також серед самих християн.

Один з великих караманлійських письменників, Мавроматес⁷² (1656-1740), у передмові до свого видання 1718 р., відзначав, що знання грецької було давно повністю втрачене у Малій Азії, поступившись місцем мові турецькій, котру записували грецькими літерами, через що вони не були

⁶⁹ Eckmann J. Die karamanische Literatur. – p. 820.

⁷⁰ Clogg R.

⁷¹ Charanis. Strife... – p.312.

⁷² SKD. 1. pp. 4-5.

спроможні читати шедеври грецьких класиків літератури, а відтак той та його наступники змушені були перекладати їм турецькою мовою. Х.А. Гіббон називає таку адаптацію турецькою мовою «путтю до варваризму»⁷³. Вріоніс висловлює гіпотезу, що таке повсюдне відступництво мало бути вельми вигідним: «Швидше всього, що караманлійці були з походження грекомовними християнами візантійської Анатолії, і за сельджуцької та османської доби були лінгвістично тюркізовані. Вони втратили побутовання грецької мови, перейняли низку турецьких звичаїв і традицій. Соціальні, політичні та економічні причини – такі, як можливість вести та полегшити справи повсякденного життя – робили необхідним вживання турецької мови як мови уряду, адміністрації, судів, збирачів податків та комерції»⁷⁴. Вріоніса по черзі підтримують Ленгер та Блейк⁷⁵, в дискусії про раптове піднесення Османської імперії кажучи про те, що зворотнім боком турецького вторгнення в Малу Азію було зникнення християнства та грецького впливу в більшій частині Азії та успішна тюркіфікація та ісламізація регіону.

З іншого боку, лідер турецької православної церкви 20 ст. папа Ефтім дотримувався думки, що караманлійці походять від часів турецьких досельджуцьких або, можливо, сельджуцьких міграцій, навернені на християнство перш ніж більшість етносу прийняла іслам. Він вважав, що вони не мали нічого спільного зі справжніми греками, окрім вживання грецької абетки та визнання зверхності вселенського патріарха константинопільського.

Разом з тим, Тойнбі⁷⁶ рішуче відкидає цю думку на лінгвістичному ґрунті, кажучи, що «міф папи Ефтіма був безпідставним», і обстоює думку, що грецьке походження караманлійців було спровоковане назвою «Рум», під якою вони відомі в Туреччині, і ад'єктивом «Рум-і», яким у повсякденному житті іменують себе грекомовні християни Стамбула та Афін. Він провадить далі: «православний елемент в центральному вілаєті Конья (минуле князівство Караман) практично повністю перейшов на турецьку мову на місце рідної грецької. Одним з перших кроків американських євангелістських місій стала публікація Біблії грецькими літерами з метою вдовольнити потреби місцевих християнських общин. Комбінація запозиченої місцевої рідної говірки та успадкованої абетки стала відмінною рисою анатолійських християнських меншин».

Інші вчені 20 століття дедалі розвивають теорії походження турок – караманлійців. Екмманн⁷⁷ пропонує версію, що караманлійці були ймовірно нащадками турків, колишніх солдатів у візантійській охороні біженців, військовополонених тощо, тобто вони осіли та оселилися в маліоазійських

⁷³ Langer and Blake. The Rise.. – P. 499.

⁷⁴ Vryonis. The Decline of Medieval Hellenism... – P. 457.

⁷⁵ Langer and Blake. The Rise.. – P. 485.

⁷⁶ Toynbee. The Western Question... – P.193-194.

⁷⁷ Eckmann. Einige gerundiale Konstruktionen... – p. 77.

провінціях Візантії та прийняли християнство. Протилежна точка зору представлена у Халкіна⁷⁸ – він обстоює думку, що автохтонне геленістичне населення Анатолії було християнським, і згодом тюркізувалося у всіх відношеннях окрім релігійного. Говорили вони виключно турецькою і навіть не розуміли недільних євангелійних читань, що їм їх читали їх священники з грецьких текстів. Халкіна підтримує і Франц Тешнер⁷⁹.

Незважаючи на це, Г. Яшке повністю підтримує думку Екмманна. Такого ж напрямку думки дотримувався Джамі Байкурт⁸⁰, котрий, будучи генеральним секретарем Ліги захисту османських прав, обстоював турецьке коріння караманлійців. Правду кажучи, він мав мотивації тримати цю чималу меншину⁸¹ в межах Османської імперії, що розпалася після 1 світової війни. Його теорії ґрунтувалися на думці, що візантійські імператори розселили караманлійців в Анатолії ще до сельджуцьких навал, котрі згодом були навернені на християнство, і їм було дозволено зберегти віру толерантною до релігійних меншин сельджуцькою, а потім і османською верхівкою.

З кончиною Османської імперії дискусії щодо походження караманлійців зажили подальшого розвитку у зв'язку з проблемою обміну населенням між Туреччиною та Грецією. При практично повному браку конкретної інформації щодо їх історії слід було покладатися на висловлення офіційних і напевне обізнаних осіб, котрі дуже часто мотивувалися їх поточними політичними вподобаннями. Наприклад, священник на ймення Германос⁸², діючий від імені православної турецької общини у 2.749 осіб, виступив з пропозицією, що її було надруковано в «Хакіміет-і Мілліе» (№ 174, 5.01.1921): караманлійці стоять на боці турок, адже вони також є справжніми турками, хто бажає жити, вивільнившись від пан-геленізму.

Після горезвісного обміну населення, що базувався суто на релігійному ґрунті (християни - мусульмани), єдиною з православних, хто лишився в межах новоствореної республіки, була грецька община в Стамбулі, більша частина з котрої виїхала до Греції, де й до сьогодні старші люди в

⁷⁸ Halkin. Acoluthies gréco-turques... – p. 196.

⁷⁹ Taeschner. Anadolu... p. 470.

⁸⁰ Vryonis. The Decline... p.453.

⁸¹ Враховуючи майже повний брак даних по історії караманлійців, слід вважати закономірністю й відсутність даних по їх чисельності. Разом з тим, існує статистика по кількості православних меншин в Малій Азії, де мешкали караманлійці. Таким чином, нижченаведені цифри становлять максимальні числа по кількості караманлійців: Вріоніс зазначає, що у 1520-1530-х рр. в Малій Азії існувало 8.500 «оджаків» («домашніх вогнищ», респ. осель) грецьких православних; 50 років по тому ця цифра зросла до 20.000. зазвичай, з метою обрахувати кількість осіб, прийнято множити кількість осель на 5 осіб. Я.Екмманн наводить приблизну цифру у один мільйон православних, тоді як Павані говорить приблизно про 1.040.000 православних, висланих з Малої Азії до Греції в період між 1919 та 1924 рр.

⁸² Jaeschke. Die Türkisch – Orthodoxe Kirche... p. 104.

спілкуванні та листуванні послуговуються турецькою мовою, тоді як, за свідченням Россі⁸³, молодші покоління турецьку забуло повністю.

Якщо варто пристати на грецьку теорію походження караманлійців, наступним кроком би було визнати, що процес лінгвістичної субституції проминув повний цикл у відношенні цих людей. Врионіс пропонує схему, яка могла б вповні відтворити перебіг подій, наскільки мовні зміни торкнулися караманлійців. Звичайно, слово «грецький» повинно корелювати зі словом «турецький», при відображенні подій після 1924 р.: 1. насичення місцевої грецької говірки турецьким лексикографічним матеріалом та синтаксичними формами; 2. період білінгвізму; 3. період, коли турецька стала рідною мовою, з грецькою у вторинній позиції. 4. процес вважається завершеним, коли відійшла старша генерація, що пам'ятала ще кілька слів і фраз грецькою.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, достатньо лише процитувати слова Я.Екмманна про те, що історія караманлійців іще не написана, і питання їх походження все іще під питанням⁸⁴. Дана праця не претендує на вичерпну відповідь на означені запитання: ми лише намагались по можливості повно процитувати доступні давні та сучасні джерела, адресовані проблематиці походження та історії караманлійців. Як стало очевидним, усі вони демонструють чималу багатоманітність поглядів з цього приводу, проте усіх їх слід умовно поділити на обстоюючі дві діаметрально протилежні погляди групи, а саме: чи були караманлійці потурченими греками, а чи геленізованими турками? М. Грімм Міллер, після побіжної оцінки внутрішніх джерел щодо караманлійського письма, релігії, само ідентифікації та вподобань, пристає на бік прихильників першої гіпотези, тобто виходить з позиції, що ширі православні греки, які мешкали в колишньому князівстві Караман бея, були тюркізовані в усіх відношеннях окрім віри та орфографії внаслідок турецьких завоювань. Завдяки османській толерантності, закріпленій в системі міллетів, караманлійцям було дозволено сповідувати віру предків та розвивати для цих потреб процвітаючу розмаїту літературу.

Численні вчені намагались дати визначення караманлійській літературі. Екмманн просто зазначає, що «караманіше» література є літературою греків – православних християн, так званих «караманців» (тур. Karamanlılar, Грец. Καραμανλήδες)⁸⁵. Халкин констатує, що грецька абетка на позначення турецької мови називається Карацманлітіка́. Жан Дені вважає, що християнська література турецькою мовою грецькою абеткою, призначена для православного тюркофонного населення центральної Анатолії, зазвичай називалась Караманли⁸⁶. Екмманн пропонує іще одну точку зору⁸⁷ на те, що караманлідікою зазвичай називали літературну продукцію тюркомовних

⁸³ Rossi. Tre iscrizioni turche... – p.69.

⁸⁴ Eckmann. Die Karamanische Literatur... p. 820.

⁸⁵ Ibid. p. 819.

⁸⁶ Halkin. Acoluthies...p.196, n.3.

⁸⁷ Deny. A propos des traductions... p.34.

православних мешканців Кападокії до обміну населенням у 1924 р. Ймовірно, що обидві дефініції походять від Салавілля й Д'аледжію, котрі у відповідній праці на тему караманлідіки висувають пропозицію називати терміном «караманлідіка» грекописемні тюркомовні тексти й книги з огляду на попит на таку літературу «греками» малоазійської Карамані⁸⁸. Проте в такому разі поза межами лишається література тюркомовних православних поза межами Малої Азії. Власне, сама назва «караманлідіка» є цікавою й вимагає коментування, адже ні Халкин, ані Міллер не могли знайти такого слова у звичайному грецькому словнику. Разом з тим, у «Мегалі Еллінікі Енциклопедейя» (том 13) слово можна знайти як похідне від «Караманліс», – караманідос – «мешканець Карамані». Сам факт приєднання грецького суфіксу до імені вищезгаданого Караман бега багато що говорить нам про саму природу означеної літератури. Нині оглянемо коротко, що являв собою текстовий масив караманлідіки від початку та найдавніших зразків до припинення писемної традиції, звертаючи увагу на авторів, структурні одиниці та періодизацію.

Першим зразком грекописемної турецької літератури, що її можна називати караманлідікою, є короткий виклад християнської віри, укладений патріархом Геннадіосом Схоларіосом за наказу Мегмеда Фатіха II. Джагі досить детально пояснює причини написання подібної праці⁸⁹, ми ж обмежимося тут кількома словами: невдовзі опісля узяття Константинополя, у кінці 1455 або на початку 1456 р., Мегмед II завдався метою дізнатись щось про релігію його нових православних підданих. Джагі припускає, що Мегмед Фатіх міг замислити імітацію акту масового навернення на кшталт Володимирового хрещення. Якою б не була причина, але Фатіх викликав нещодавно обраного грецького патріарха і поставив його у монастирі Паммакарістос, і у супроводі Геннадіоса були найбільш освічені духівники. Улеми Фатіха тривалий час розпитували викликаних греків про базові поняття, догму та моральні настанови християнства. Після другого з трьох диспутів Мегмед Завойовник наказав патріархові у писемній формі викласти усе ним сказане на диспуті. Геннадіос люб'язно виконав наказ та створив маленький шедевр християнської апологетики, адресований іновірцям. На думку сучасника, Геннадіос «був вельми мудрою видатною людиною, про мудрість та далекоглядність котрої Мегмед II чув багато раніше. Атож він приймав Геннадіоса з великою пошаною й почестями, дав йому право особистого доступу у будь-який час, дарував йому волю та удостоїв особистої бесіди. Нарешті, повелитель поставив його патріархом та первосвященником над усіма християнами. Йому також було даровано привілей безстрашно й вільно висловлювати перед ним численні судження

⁸⁸ Eckmann. Einige gerundiale Konstruktionen... p.77.

⁸⁹ Jugie. Écrits apologetiques de Gennade Scholarios ... Byzantion. 5. 1929-1930. – p.295.

стосовно християнської віри та доктрини⁹⁰...». Найбільш доречним з текстів і таким, що стосується нашого предмету дослідження, був *De Christianorum Recta et Vera Fide*, грецький оригінал котрого, Περὶ τῆς οδοῦ σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, був перекладений турецькою таким собі Агмедом, кадієм Верії у Македонії, та піднесений султанові. Неможливо напевне встановити, коли й ким було вперше створено грекописемну транскрипцію турецького тексту. Тим не менш, саме ця його версія розповсюдилася як при дворі султана, так і в Європі, де текст було надруковано Мартіном Крузіосом у *Turcograeciscae libri octo*, Buch II (Базель, 1584. – с. 107-119). Саме цей текст так ґрунтовно дослідив Халасі Кун⁹¹ та включили у якості першого номеру караманлійського корпусу текстів укладачі Салавілль- Даледжіо. Разом з тим, якщо дотримуватись дефініції караманлідіки у строгому її визначенні, цей перший зразок назвати вповні караманлійським не можна, адже, незважаючи на те, що праця Геннадіоса була написана турецькою мовою грецькою абеткою, вона ні є літературною продукцією караманлійських турків, ані адресована ним чи то обслуговує їхні духовні потреби. Не лише це, але й зміст, стильові особливості, довжина, авторство, місце та спосіб публікації праці ставлять її на виняткове місце й роблять аномалією меж жанру, якщо розглядати караманлідіку в цілому. Єдина подібність, що наближає текст до караманлідіки – її характер шрифту. Незважаючи на це, з огляду на мовні риси пам'ятки, ми беремо її до уваги як істотний доказ караманлійської турецької мови раннього періоду розвитку, тому що її риси свідчать, як розвивалась мова і наскільки вона була відмінною від такої у писемних пам'ятках класичної караманлійської літератури після 1718 року.

Якщо будь-який твір літератури в найширшому сенсі цього слова може вважатися найбільш раннім зразком караманлідіки, варто згадати три вірші Россі, знайдених на маргінесах рукопису 139 грецького списку під номером С 152 у «Архівіо Капітоляре» святого Петра, що у Ватикані⁹². Проте стислість, походження та рукописний характер пам'ятки робить її непридатною для використання у лінгвістичних цілях. Крім означених фрагментів, Россі віднайшов ще три інших уривки караманлідікою⁹³: один – присвята школі, датована 1811 р., решта два – віднайдені написи на фонтані (1812) та на могильній брилі. На жаль, стан цих написів на камені так само зробили їх мало придатними для лінгвістичних студій. Відзначмо, що усі віднайдені Россі фрагменти докорінно відрізняються від апології Геннадіоса: якщо вони являли собою зразки турецької мови, записаної грецькими літерами, то твір Геннадіоса був перекладним на турецьку мову й транскрибований грецькими літерами пізніше. Зважаючи на те, що час написання листа – апології

⁹⁰ Kritovoulos. *History of Mehmed the Conqueror*. Translated from Hreel by Charles T. Higgs. Princeton University Press, 1951. – p.94.

⁹¹ Kun Halasi. *Gennadios török hitvallása* // KcsA. 1. Supplement (1935-1939). – p.139-247.

⁹² Ми цитуємо за Міллером М.Г. (с. 24), що відповідно посилається на Rossi. *Canto turco..*

/..... – і.д.

⁹³ Rossi. *Tre iscrizioni turche...*

Геннадіоса неможливо достеменно датувати, небагато лінгвістично корисних даних може бути використано в нашому дослідженні.

Д. Сімонеску дотримується думки⁹⁴, що внаслідок османо-російських та османо-австрійських воєн у період між 1709-1735 рр. усі релігійні меншини Османської імперії могли скористатися з цих критичних часів, аби виплекати власну національну ідентичність та прагнення до культурної автономії, і таким чином під приводом боротьби з релігійною догмою означені групи на кшталт несторіан, якобітів, мхитаристів та караманлійців мали змогу мали шанс створити переклади на власні мови Святого письма, літургійної літератури тощо. Це, на думку М.Г.Міллера, є лише однією гіпотезою, яка пояснює раптове зростання палітри перекладної літератури в Османській імперії на початку 18 століття. На відміну від нього, Міллер не надає переваги зовнішнім причинам, але зосереджується здебільшого на причинах радше внутрішнього характеру. Він нагадує про початок саме на початку 18 ст. так званої Ери тюльпанів (Лале деврі), відзначеної процвітанням усіх видів мистецтва в Османській імперії, в тому числі й друкарського мистецтва. Перший примірник караманлідіки припадає на 1718 р., написаний двома мовами – грецькою та караманлійською турецькою, і являє собою амбітну спробу викладу усіх базових догматів християнства. Укладачем цього виданого в Стамбулі тексту, «Розарію месіанських переконань», був вищезгаданий Мавроматіс, митрополит Навпактський і Артський. Пізніше перевидання тексту виходили і в інших містах, напр., 1743 р. в Амстердамі. Крім того, основний масив караманлійської літератури був надрукований у Венеції, Афінах, Відні, Ляйпцігу, Бухаресті, Ізмірі та Зінджідере, що у центральній Анатолії.

Розгляд усього масиву караманлійської літератури свідчить, що за характером тексти являли собою здебільшого переклади та компіляції з грецьких оригіналів. Як зазначає Сімонеску, абсолютна більшість караманлійських текстів носила релігійний характер, тоді як світські книги практично не існували. Дійсно, усі книги, написані у 18 столітті, мали релігійний характер, і лише набагато пізніше з'являються світські твори.

Метою численних перекладачів та компіляторів було дати не володіючим грецькою мовою православним доступ до катехизи, молитовників, книг псалмів, житій святих та мучеників, а також путівників по святих містах та монастирях. Останні – *проскінетарія* – складались з описів пам'яток і списку пропонуванних до огляду та фінансової підтримки палігримами видатних місць Сходу. Разом з тим, оглядаючи їх, Сімонеску зауважив, що подеколи вони містять також антикатолицьку релігійну пропаганду. Автор припускає, що ці на перший погляд цілком невинні путівники мали характер релігійних настанов у боротьбі з римською католицькою церквою, що якраз у той час зазіхала на Малу Азію на шкоду церкві православної. Якщо це припущення має підстави, то це може бути іншою важливою причиною несподіваного

⁹⁴ Simonescu. Impression de livres... p.51.

зростання масиву караманлійської літератури в означені роки. Непоганим прикладом такого часткового поділу караманлійської літератури є № 1768 В, що містить відкритого листа монаха Паїсія до всіх православних тюркофонів, закликаючи їх відвідувати Єрусалим та жертвувати на користь цих святих місць.

Ще одним жанром караманлійської літератури були *аколюти*, що їх студіював Халкін⁹⁵ на думку котрого вони становили найбільш типове вираження культу святих як питомої риси, притаманної Східній церкві. Він зазначає, що ці церковні відправи – святки були написані та ґрунтувались на моделі офіційних літургійних книг, проте їх друкували, як правило, з приватної ініціативи поза усіяким контролем з боку релігійних установ. Аколюти задовольняли практичні потреби у особистих виявах благочестя, з метою вшанувати улюблених святих покровителів та святкувати їх роковини. Будучи зазвичай короткими, аколюти зазвичай були об'єднані у більші збірки: наприклад, аколют по єпископу Клементу Анкоранському (23 січня) представлений на сс. 54-64 в збірці № 1776, сс. 184-191 № 1782с, а також у №№ 1794, 1852в, а також списку № 1806 з № 1794, котрі не мали нумерації сторінок (за каталогом Салавілль- Д'аледжіо, том 1). Декотрі з аколютів, як, наприклад, по мученикові Харлампію (10 лютого), що його містить № 1840д, подано у грецькому оригіналі, після котрого йде турецький греко писемний переклад.

У передмові до каталогу Салавілль – Д'аледжіо зазначають (т.1, с. IX), що такі праці грецьких авторів, як Дамаскін з Рендіни, Агапій Ландоський та Атанасій Варошський були перекладені у ранній період та завоювали неабияку популярність. Головною фігурою, відповідальною за ці та велику кількість інших перекладів, був Серафім Адалійський (або менш відомий як Серафім Пісідійський). Завдяки його подвижницьким зусиллям караманлійська література набула значного розвитку. Серафім народився у першій декаді 18 ст. в Іспарті в центральній Анатолії, навчався у монастирі Кіккос на Кіпрі, прийняв там постриг та пізніше отримав посаду архімандрита цього монастиря, у 1774 р. був обраний митрополитом Анкарським, де й пробув до 1779 р., хоча кілька його повчань і укладені грецькою мовою, виглядає так, наче рідною мовою Серафіма була турецька, оскільки сам він зазначає у передмові до № 1753а, що вивчив грецьку та усі конфесійні тексти за певний час, а відтак може навчати православних на Сході⁹⁶. Серед написаних ним у тій чи іншій якості текстів караманлідікою слід назвати № 1753 а, збірку молитов та трактатів, присвячених Воскресінню Христову, № 1753 в – катехизу, та стислу історію його попереднього монастиря в Кіккосі. Його перу належить також переклад Агапія Ландоського «Кириакодроміон» від 1756 р. (№ 1756 а), перевиданого три роки по тому (№ 1759в). Йому ми зобов'язані також «Хаджетнаме», або

⁹⁵ Halkin. Acolouthies greco-turques... p. 194.

⁹⁶ Clogg. The publication and distribution... p. 64.

молитовником 1756 р., перевиданим у № 1802, 1809а, 1832. також слід згадати праці № 1756с, що є одним з аколютів, та №1758 – один з різновидів путівників. Книга № 1776 містить різноманітні трактати, молитви та роз'яснення церковних ритуалів та вельми детальний опис правильного стибу читання священних книг. у № 1782 а Серафім подає детальний опис прекрасного зображення Діви Марії у Кіккоському монастирі, хоча це й розширена версія того самого опису, наведеного ним на сторінках №1753 в. Два Серафімові переклади Псалмів – № 1782в та 1810 – становлять собою другий переклад книги Старого Заповіту, тоді як перший належав Мавроматісу (№ 1764). Екманн⁹⁷ називає перший переклад практично буквальним перекладом, тоді як переклад Серафіма є радше парафразом. Книга № 1782 с містить більше молитов та східних євангельських читань, а також житіє святого Клементя. Останні дві книги Серафіма (№№ 1783 а та в) є просто збірками його трактатів та проповідей з кількома нотатками по житіях святих і мучеників.

Оскільки караманлійська література становила собою здебільшого переклади з інших мов, насамперед грецької, тут доречно сказати кілька слів з приводу того, що самі караманлійці мали відмінні на це погляди: так, Глогт писав, що⁹⁸ «здається, серед самих караманлійців вперто продовжувала існувати думка, що перекладати найбільш священні містерії православ'я на турецьку мову – мову бусурман- було богохульством». Таким же чином, на с. 83 в № 1803, що наведена на сс. 115-116 в каталозі Салавілль-Д'аледжіо, том I, можна прочитати наступне: «якщо ви спитаєте, чому ці молитви на ужиток денний та вечірній написані виключно грецькою, вам слід знати, що ті містерії та ритуали віри нашої не можуть бути перекладені на розмовну турецьку мову... Молитви ці написано виключно грецькою, так що ті з християн, що їх читатимуть, не богохульстуватимуть перед Господом» (переклад М.Г.Міллера, с. 31). Продовження того ж уривку говорить, що частини книги, написані Серафімом, були викликали невдоволення Його святійшества Антіма, патріарха Єрусалимського. Якими б не були обставини полеміки Серафіма та Антіма, котрого Глогт назвав «взірцем реакції православ'я»⁹⁹, проте виглядає так, наче перекладацької активності в означений період не бракувало. Підтвердженням тому – титульні аркуші інших творів означених років, де спеціально вказано – книги перекладено з грецької на турецьку «зі святого дозволу Господня» (Ἐπιτὴν ἱεροῦ ἐπιτρέψαντος ἡμῶν).

Водночас з Серафімом над перекладами та компіляціями на турецьку працювали, хоча й менш ефективно, й інші перекладачі та укладачі, двох з котрих тут найбільш варто згадати, – це Парфеній Метаксопулос та Ігнатій Сарафоглу. Перший з них був монахом монастиря св. Діви Марії в Сумелі,

⁹⁷ Eckmann. Die Karamanische Literatur... p. 823.

⁹⁸ Clogg. The publication and distribution... p. 72.

⁹⁹ Ibid. P. 73.

котрому Скарлатій Гіка воєвода доручив перекласти катехизу, № 1768а¹⁰⁰. найбільш відомою останньою працею Ігнатія Сарафоглу став № 1784 – опис гори Сінай, а також розташованого там монастиря та церков. Екманн¹⁰¹ зазначає, що серед конфесійних текстів, друкованих у 18 ст., існувала й одна світська книга – збірка з 71 вислову й максим ченця Мефодія під назвою «Заχ'ιτ φακίρ Μεθόδιος ...» (№ 1799д).

Доповнюють та підкріплюють факт існування та вжитку караманлійських текстів означеного першого століття їх існування спогади мандрівників – сучасників доби, першим з котрих був Александр Хелладіус, що в середині 18 ст. зазначав, що «караїманлії» відзначали святаки – роковини святих турецькою мовою на додаток до того, що користувались ранніми турецькими перекладами Нового Заповіту¹⁰². Незабаром після нього йде С. Ніебур (С. Niebuhr), що після відвідин Сілле 1776 р. відзначив, що місцеве населення говорили «щоправда ще й турецькою», котру вони записували грецькими літерами¹⁰³.

Століття 19 відкриває надрукована у 1800 (№ 1800) збірка творів полеміки між св. Грегентієм та іудеем на ім'я Ерван (про їх полеміку див. детально у А. Лукин Уільямз, «Adversus Judaeos. A Bird's – Eye View of Christian Apologies until the Renaissance», Cambridge, 1935. – Глава 16, сс. 141-150). Так само вартою згадки є віршована перекладена історія жертвоприношення Авраама на сторінках 104-139 даного тому (більш повну версію тексту можна знайти у № 1839Н). перекладачем обох версій був Софроній з Сілле, котрий вочевидь не був вдоволений більшістю прозових перекладів біблійних оповідань. Як зазначає Екманн¹⁰⁴, покладання їх на вірші і було тією краплиною оригінальності, що її так бракувало в усьому масиві караманлійської літератури. Цитати з означеної поезії (римування АА – ВВ – СС – Д) наводить Екманн на с. 825 (ПТФ, II), або Салавілл- Д'аледжію, т.1, с. 238. попри Софронієву адаптацію, існує також прозовий переклад тієї ж історії на сс. 133-169 № 1844 В, виконаний папою Андреасом, ойкономом Кайсерійським, що співставив даний переклад із грецьким оригіналом. Ще одним текстом першої чверті 19 століття є № 1819с, Аристотелева Фізіогномонія, що існує у оригінальному тексті давньогрецькою мовою, новогрецькою та караманлійською турецькою. Доукінз¹⁰⁵ зазначає, що даний текст вивчали у школах, і він був особливо важливим, оскільки витримав пізніші спроби турків вигнати Аристотеля та подібних до нього авторів з Малої Азії. Ймовірно, те, що текст було надруковано абеткою, незнайомою реформаторам, пояснює, чому він дійшов до нас.

¹⁰⁰ З цього приводу див. нашу статтю «» у: Східний світ. – № 4, 2009. – с. -

¹⁰¹ Eckmann. Die Karamanische Literatur... p. 824.

¹⁰² Helladius Aleksander. Status praesens Ecclesiae Graecae. Altdorf, 1741. – p.137.

¹⁰³ Niebuhr. Reisebeschreibung. III. Hamburg, 1737. p. 128.

¹⁰⁴ Eckmann. Die Karamanische Literatur... p. 825.

¹⁰⁵ Dawkins. A Cretan Translation of Barlaam and Josaphat, with Some Notes on the transcription of Greek in Latin Characters // Medium Aevum. I. 1932. – p. 121.

Ще одним жанром караманлійської літератури, що розквітнув у перші роки 19 ст., була *агіографія*. Завдяки лише її природі агіографічну літературу можна розглядати як перехідний етап від суто релігійних текстів 18 ст. до легшої, більш цікавої літератури другої половини 19 та початку 20 ст. першим зразком цього жанру є № 1806 Е, що складається з 102 глав та життєписів відповідної кількості аскетів, мучеників та благочесних жінок. Переклад було виконано Діонісієм Морейським, що слугував вчителем релігійної школи в Кайсері. Книга № 1815А, укладачем якої є папа Георгій Невшехірський, складається з агіографій, що дійшли до наших днів і що їх Георгій переклав, дещо скоротив та прикрасив «аби нудьга не охопила ані читача, ні слухачів»¹⁰⁶. Третьою важливою агіографічною працею є № 1818А, що є перекладом ченця Абалі Захарії з Інджесу з грецького оригіналу. На кожний день року книга подає 1200 оповідей про святих мужів та жінок.

Слід відзначити також суто релігійні тексти цього періоду, до котрих належить катехиза, молитовники, зібрання проповідей і повчань, а також роздумів. Книга № 1817 А становить собою зразок катехизи, перекладеної з грецького оригіналу невстановленим турком – караманлійцем. Книга № 1839 ж є караманлійською адаптацією катехизи Платона Левхіна, митрополита Московського, що вперше була видана у Санкт-Петербурзі у 1765 р. і пізніше перекладена багатьма мовами. Караманлійська версія 1839 р. є важливою, оскільки, на думку Салавілл-д'Аледжіо, її перекладач, Паїсій, інтерпретував версію Платона з метою паралізувати лютеранську прозелітичну активність, – тобто знов-таки можна вести мову про вплив церковної політики на публікації караманлійських текстів.

Молитовників середини 19 ст. нараховується небагато, і найважливішими з них є № № 1839І, 1840 А та 1844 С. № 1815 В є зібранням проповідей, написаних такими мужами церкви, як Симеон Теолог, Хрисостомос, Атанасій та Ефраїм, і перекладених з грецької тим же Георгієм з Невшехіра. Інші зразки текстів проповідей становлять №№ 1817 у перекладі Паїсія, № 1820 та № 1836 Д. № 1818 В складається з низки роздумів, № 1836 Е був перекладений папою Міхалоглу Кермірським з різних мов, складається з 12 глав на медитативні теми, про які віруючому слід замислюватися у різні пори дня. Визначною рисою тексту є високий, величний стиль її мови, вільний від орфографічних помилок та друкарських помилок, властивих більшості караманлійських видань. Вочевидь, Екманн мав доступ саме до цього тексту, оскільки він відзначав, що слова Міхалоглу були добре виважені та оформлені у прості, легкі для розуміння речення (с. 827).

Слід також відзначити неабияку активність караманлійців у перекладі Біблії: наприклад, № 1822 являє собою перероблене видання «Псалтеріона» Серафіма, чий переклад було виконано під покровительством Британського біблійного товариства. Протестантська ж версія й переклад Нового заповіту – № 1826 А – було надруковано у Стамбулі у двох томах видавництвом «Де

¹⁰⁶ Miller M.G. p. 36. From Salavill – D'aledgio. I. P. 167.

Кастро Пресс», найбільш активним у даній царині. Крім того, протестантськими є № 1827 – Псалми, а також №№ 1836 С, 1837 С та 1838 А – Старий заповіт у трьох томах. Потому усі три томи було зв'язано в один та перевидано як № 1838 С.

В першій половині 19 століття існувало також з десяток світських караманлійських книжок, найважливішою з котрих є № 1846 В, що являє собою дидактичні роз'яснення Філарета до семи його осиротілих онуків. Повчання його мають еkleктичний характер, так, наприклад, він спирається на казки та легенди на кшталт «Сиракузьких тиранів», аби ілюструвати свої положення, проте так само наводить такі твори сучасної західноєвропейської літератури, як «Бідну Лізу» (сс. 17-138 тексту), тобто, як визначив Екманн, переклади французького роману Ксав'єра де Местра 1825 р. «Юна сибірячка» (с. 828). Інша дидактична караманлійська книга датується 1810 р. та не включена до тому I салавіллевого каталогу: це $\text{Χειραγωγία των παιδων}$ Діонісія Пірроса по якійсь італійській книзі. До цієї ж дидактичної групи належить № 1836 А – енциклопедія перекладених з грецької морально-філософських повчань, арифметики, алгебри, географії, астрономії та фізики. Лексикографія означеного періоду представлена небагатьма короткими словниками. № 1840 А Захарія Агіорейтеса, лише 64 сторінок, та його ж № 1819 у 56 сторінок, усього містить 4400 грецьких та турецьких слів. №№ 1812 В та С цього ж періоду є також короткими лексиконами Деметріоса Александрідеса.

Друга та третя чверті 19ст. дають нам більш різноманітну караманлідіку: безперечно, вона зберігає свій традиційний характер, являючи собою компіляції та переклади з інших мов. Разом з тим, релігійні, моралізаторські та дидактичні тексти трапляються менше, ніж раніше, і однією різницею відмінністю від вищеперерахованих традиційних жанрів караманлідіки є поява караманлійських газет. У 1851 р. у Стамбулі Евангеліносом Місаелідесом було засноване періодичне видання під назвою Ἀναούλη, що виходило нерегулярно протягом тижня, проте видання тривало до першого десятиліття 20ст. Місаелідес був найбільшпліним караманлійським автором цього періоду: на додаток до численних перекладів грецьких книг як на сеулярні, так і релігійні теми, у 1861 році він написав катехизу, озаглавлену $\text{Χαζινὴ ἀράϊ μυστακτικῆς Μεσυχίε}$, що у каталозі Салавілл – Д'аледжіо (том 2) не представлена. Після кінчини Місаелідеса у 1890 р. його друкарню було успадковано його ж синами, що узяли на себе відповідальність за друк багатьох караманлійських текстів.

Крім того, у другій половині 19 ст. виникає те, що ми звемо полемічною літературою. Перший твір такого роду переклав Іоан Георгіадес з Ендірліку (№ 1857 С). Автором оригіналу був такий собі Неофіт, єврей з походження-вихрест у православ'я, і на відміну від інших вихрестів, цей автор набув такої рвучкості за нову віру, що створив цілу полемічну книгу проти юдаїзму. Ще однією книгою подібного характеру був № 1864 В – розгляд доктринальних

відмінностей між римським католицизмом, протестантизмом, ритуалами вірменського та грецького православ'я. Існувала також оригінальна книга цього ж жанру, написана Стефаносом Іоанну у 1876 р. під назвою 'Ελεγχος, що є записом уявного диспуту у діалогічній формі між адептом православ'я та протестантом. У подібному руслі анти протестантської пропаганди у 1883 році написано текст Χαμίτ Орθοδοξία, також перекладений та опублікований Місаелідесом.

Дещо дивною виглядає наявність немалого масиву наукових текстів, написаних караманлідікою: наприклад, № 1836 є трактатом з географії на 190 сторінках, що містить не лише традиційні для географії теми, але й стислі нариси опису світових релігій. № 1863В є описом Місаелідеса Стамбулу на 72 сторінках. № 1863 С становить собою стислий виклад всесвітньої історії.

До сфери лінгвістики слід віднести грецьку граматику – Νέα Μέθοδος – написану у 1885 році спеціально для турок-караманлійців, автор котрої, такий собі Еммануелідес, відчув своїм обов'язком «перенавчити караманлійців їхній справжній рідній мові». З екманових студій даної граматики¹⁰⁷ стає зрозуміло, що назва «караманлійці» на цей час стала назвою – синонімом насмішки та зневаги у Стамбулі. Цікаво також зауважити, що Еммануелідес пропонує власну класифікацію тюркських мов, у котрій він розміщає турецьку як дочірню від уйгурської мови. У 1864 році було надруковано коротку історію османської династії під назвою Οσμανλή παδισαχλαρηνήν таріхі μουχταсарή, яку також не наведено у Салавілль – д'Аледжіо, том 2. Набагато цікавішою є праця 1874 р. під назвою Таріхі Οσμανί, яка ґрунтується на Geschichte des Osmanischen Reiches Гаммера-Пургшталла. 1886 року в Стамбулі було надруковано книгу з цивільного права Продромоса А. Деїменджоглу Μεδζελλεί άγκάμη άδλίε. В сфері світської літератури на меншу увагу заслуговують переклад 1891 р. переклад байок Езопа Αϊσωπος μασαλλарή, зібрання оповідань Кьороглу 1890 р. та переклад 1882 р. «Графа Монте-Крісто».

Незважаючи на те, що початок 20 століття ознаменований виселенням караманлійців до Греції, їх літературна активність не зникла без сліду. Проте кількість друкованої продукції різко скорочується, серед наявних примірників не спостерігаються більш чи менш значущі тексти. Найбільш важливою теологічною працею даного періоду є видання 1900 року Леонтіса Анастасіадеса Χριστιάν μεζχεπιν таріф βε талці, що є переробкою № 1839 Ж та містить розділи з догматики, етики та молитви. В першій декаді 20 століття також були надруковані оповідання про Ходжу Насреддіна – Насреттев Ходжаєву тохаф ве кюулуудзек мевкпелері. В галузі історіографії Іорданес І. Демнідес у 1909 р. історію завоювання Стамбулу 1453 р. під назвою 'Φετχι Κωνσταντινίε. Перші десятиліття 20 століття відзначені також помітною активністю в галузі журналістики. Наприклад, у Стамбулі у 1911 р. виходила газета «Чеснота» Η 'Αρετή. До того ж, у 1908 році, хоча й неповний

¹⁰⁷ Eckmann. Die karamanische Literatur. P. 827.

рік, виходив гумористичний журнал «Фитνέ» – «Козні», а також подібний журнал, Κοκκορικος, мав ширшу читацьку аудиторію та проіснував цілих сорок років (1870-1910). У 1900 р. у Стамбулі виходили дві розраховані на широку читацьку аудиторію газети – Ανατολή та Ασία. Після обміну населенням у 1924 р. в Афінах починається видавництво газети для караманлійських біженців, яка проіснувала лише два роки, друкувалась двома мовами – грецькою та турецькою кармаанлідікою – та мала двомовну назву – Προσφυγική Φωνή. Μοχατζήρ Σεδαση. Виглядає так, що останньою караманлійською пам'яткою було перевидання 1933 року Папи Іоаннікоса Γεροουσαλιών Ζηταρετναεσεβί – путівника по Іерусалиму, що, по всій імовірності, добре розходила, адже після першого видання у 1862р. витримала 6 перевидань – 1866, 1870, 1892, 1905, 1907 та 1914 рр.

Висновки. Таким чином, вищеописаний виклад ніяк не претендує на вичерпність і не охоплює усього масиву караманлідіки. Стаття радше була покликана встановити, які саме типи друкованого матеріалу має дослідник – лінгвіст у своєму розпорядженні, маючи справу з транскрипційною тюркською писемністю. Сподіваємось, що даний огляд також знайде зацікавлених читачів та матиме значення для релігієзнавців та істориків-османістів. З вищенаведеної інформації можна визначити, яке належне місце відводити друкованим караманлійсько-турецьким текстам у хронологічному порядку, як в комплексі повинна виглядати загальна історія караманлійської літератури, як позиціонувати ту або іншу караманлійську турецьку писемну пам'ятку та її текстологічну вартість, а також судити про цінність текстів для документування орфографічних та фонологічних змін, які вони демонструють.

16. ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ОГУЗЬКИХ МОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ДОБИ СЕЛЬДЖУКІВ ЗА ТЕКСТОМ *تراکمه شجرة* (список О. Г. Туманського – О.М. Самойловича).¹⁰⁸

Şelçuklular dönemi Oğuzca unsurlarının restorasyonuna dair: تراکمه شجرة
üzerindeki notlar

Tebliğimizde Ebül Gazi Bahadır Han'ın 'Şecere-i Türk' eserine Oğuzca unsurlarının ne derecede girmiş olduğu tartışılmaktadır. Onun için Rus Türkolog Prof. Dr. O. Samoyloviç'e ait olan bir nüsha, diğer nüshalar ile karşılaştırılırken Samoyloviç tarafından yayınlanmış olan bir bölümün harf çevirisi yapılmış ve Ukrayıncaya çevrilmiştir ayrıca Türk lehçelerinin tarihi karşılaştırmalı gramerinin modern durumu açısından Samoyloviç'in bu konudaki ilmi görüşleri değerlendirilmektedir.

¹⁰⁸ Вперше опубліковано у: Сходознавство. – № 47, 2009. – С. 18-29.

Стаття ставить на меті виявити ступінь наявності огузьких мовних елементів у списку «Родословного дерева туркмен» Ебульгазі Бахадир – хана за списком О.Самойловича та порівняти його мову із наявними публікаціями пам’ятки. Подано транслітерацію та переклад опублікованого Самойловичем уривку, а також ревізію його лінгвістичних поглядів на класифікацію літературних тюркських мов в світлі досягнень сучасної порівняльно-історичної граматики тюркських мов.

Ключові слова: Ебульгазі Бахадир – хан, «Родослівне дерево туркмен» (*Şecere-i Terakime*), А.Самойлович, огузька група тюркських мов, історія тюркських мов.

ON THE RECONSTRUCTION OF OGUZ LANGUAGE ELEMENTS FROM SELJUK'S PERIOD ACCORDING TO THE COPY OF شجرة تراکمه

(A.Tumansky – A. Samojlovitch's copies)

Short annotation: the paper aims to find out how the Oguz language elements were presented in A.Samojlovitch's handwritten copy of «Family tree of Turkmens» written by Abulgazi Bahadyr Khan. It also comprises its language peculiarities with existing copies of the literary monument. A transliteration as far as translation of two fragments published in Arabic letters by A.Samojlovitch are proposed. A set of figures shows the direct connection and revision of Samojlovitch's linguistic views from the point of view of the modern classification of literary Turkic languages in the light of the newest achievements of historical comparative Turkic grammar.

Key words: Abulgazi Bahadyr Khan, «Family tree of Turkmens» (*Şecere-i Terakime*), A.Samojlovitch, Oguz group of the Turkic languages, history of Turkic languages.

1.Вступ. Видані у серії «Классики отечественного востоковедения. А.Н.Самойлович. Тюркское языкознание. Филология. Руника» (2005) тексти «навчального посібника, вживаного у школах туркмен Закаспійської області «Світоч ісламу» (رونق الاسلام) вид. ташкентського орієнталіста М.П. Остроумова, створено 869 / 1464-65 pp.) та «Родослівного дерева туркмен» Ебульгазі хана (вид. А. Туманського та О. Самойловича) пропонують тюркологів текстологічні відомості та примітки до перекладу, проте не містять жодних лінгвістичних коментарів. Поруч із тим, ці два тексти – перший з котрих, за виразом Самойловича, становить «коротку мусульманську катехизу у віршах», демонструють наявність таких рис, що сприяють ідентифікувати як загальноогузькі, так і східноогузькі мовні стани. Як відомо, для західної огузької групи тюркських мов важливою є верхня межа передісторії кожної з означених мов, якою і є загальноогузький стан.

2. Постановка завдання. Перу автора, Ебульгазі ханові¹⁰⁹, усього належить відомі на сьогодні два тексти – «Родословне дерево тюрків» (лишилося незавершеним внаслідок смерті автора) та «Родословне дерево туркмен» (1659-60), що посідають відмінне місце з точки зору мовознавства, адже, за традицією усталеної думки О.М.Кононова, демонструють «перехідні від старої писемної чагатайської¹¹⁰ до узбецької мови» риси. Водночас в останні роки дедалі більше лунають твердження про неабияку наявність огузької мовної компоненти в мові цих пам'яток, атож питання про мовний характер означених текстів залишається остаточно нерозв'язаним. Метою статті є розгляд мовного стану представлених фрагментів текстів з огляду на наявність або початок руйнації типових для загальноогузької мовної спільноти рис, а відтак ступінь розвиненості уже рис загальноогузьких.

3. Аналіз останніх досліджень та публікацій.

На разі відомо 7 списків твору: ташкентський 1661 (гіджри 1071) р., узятий нами за основу по публікації О.М.Самойловича петербурзький 1822 (гіджри 1237, якраз переданий після смерті О. Туманського¹¹¹ у 1920 р. до Азійського музею, а також опублікований Турецьким лінгвістичним Товариством 1937 р.); ташкентський 1 1897 р. (гіджри 1314), ташкентський 2 1799-1800 рр. (гіджри 1214); ашхабадський початку 19 ст. (№546 Інституту мови та літератури АН Туркменістану), і нарешті ашхабадський 1 1928-1929 рр. (гіджри 1347, № 555 там само). Перший російський переклад фрагментів «Родослівного дерева туркмен» належить А.Туманському (1897, Ашхабад), а публікація в тюркському світі – Турецькому лінгвістичному Товариству 1937 р. (). Критичне дослідження усіх семи списків тексту було здійснено О.М.Кононовим (1958), де поруч із російським перекладом найбільш повного інваріанту тексту, антропонімічним та топонімічним показниками містились розділи, присвячені мові твору з поступовим розглядом його фонетики, морфології та синтаксису. З-поміж попередніх видань працю Кононова виділяє повне використання усіх рукописів із зауваженнями щодо особливостей їх орфографії, проте недостатню увагу було звернено на лексику (крім зібраних в показники власних, родових та географічних назв, лексику не проаналізовано), а також відсутність транскрипційного тексту оригіналу та лінгвістичного показника. Серед пізніших праць згадаймо також надрукований М.Ерґіном з опублікованого Кононовим оригіналу

¹⁰⁹ З роду Шиманських узбецьких ханів (1603-1663), хан, історик, командуючий, правитель Ургенча (1623), Хорезма (1643), відомий войовничими стосунками з туркменами.

¹¹⁰ Чагатайською мовою називаємо тут мертву, побудовану на підґрунті уйгурської та караханідської традицій, книжно-писемну мову, що почала розвиток від 13 ст. (на думку Ф.Кьопрюлю), досягла вершини у творах Неваї 15 ст. (на думку Я.Екманна), від 16 ст., перебуваючи під впливом огузьких писемних різновидів мов та Андижанського діалекту, зберігала статус мови культури та літератури на широкій території включно із Кримом та поступово на момент 19 ст. поступилася місцем узбецькій мові. Детальніше див.: Благова Г.Ф. Чагатайський язык // Языки мира. Тюркские языки. – М., 196. – с. 148-159.

¹¹¹ Абуль-Гази-Бохадур-Хан. Родословная туркмен. Перевод А. Туманского, Ашхабад, 1897. – Цит. За: О.М.Кононов.

турецький переклад «Дерева...» в серії «1001 основний твір Tercüman», а також найбільш повне, на наш погляд, критичне видання З.К.Ольмез за результатами її докторської дисертації (), якій, втім, бракувало доступу до усіх списків рукописів. Як же ставляться до присутності огузьких елементів в мові пам'ятки усі вище означені автори?

О.Самойлович свідчить, що авторство першого наведеного ним тексту у мектебах приписували шейху Шерефу, про якого Самойлович вказує, спираючись на переказ, що останній, начебто тат, походив з Хиви, проте свій твір написав мовою «турецькою» на прохання чабанів, що кочували на той час у хівинській пустелі, а одержану ним за те винагороду жертвував нужденним, і його поховання знаходиться у Нухурі, що є поблизу Ашхабада¹¹².

Другий текст у творі Ебульгази становить собою обробку сучасної авторові редакції «Огузнаме». Темою «Родословного дерева...» є оповідь про рід «туркменів» з кількох розповсюджених серед туркмен огузьких оповідань – версій цього дестану. На початку стоїть традиційна частина, пояснююча причину написання твору.

Користуючись з п'ятох «невиданих списків»¹¹³ «Родослівного дерева туркмен» (перший, найдавніший з котрих є ташкентського походження, решта чотири – туркменського, списки 2-3 – ашхабадські; Самойловичеві відомо, що «в російсько – перській газеті» 1903 р. Було розпочато друк тексту «Родослівного дерева...»), Самойлович наводить текст того ж переказу про шейха Шерефа. Ми наводимо підрядкову транслітерацію та наш український переклад оригіналу:

*Nızır ilı 1 Salur ilindin (з племені) 2 Abulhan da (Балхан, на березі Каспію)
3 Arsarı 4 bay teugen (на ймення) 5 bar ırdı

Був собі у Балхані, області Хизир, з племені Салур, бай на ймення Арсари
6 uzaq 'ömr tabqan (отримавши) 7 * devletli (багатий) ve 8 musulmanlıqqa 9
göşüş 10 qılatırğan (прихильник) 11 kışı 12 ırdı

Був він особою, що дістала довге багате життя, і була прихильна до мусульманства,

13 bu sözümişing 14 delili bu 15 kim ol 16 zemandı urgıncıda (в Ургенчі)
17 bir 'aziz kışı bar ırdı şeyh 18 * Şeref atlı

Доказом оцього нашого слова є те, що на той час в Ургенчі була свята людина – що звався шейх Шереф,

19 şeyhliq mesnedında 20 oltuğan (на престолі) * ve hem mela ırdı (вчений)

Посідав він шейхський престол і до того ж був вчений

21 Arsarı 22 bay * barib şeyh mezkurge (до вищезгаданого) 23 qırq tüyve
niyaz birib (милостинню)

¹¹² Самойлович вказує також зі вставки про туркестанських сеїдів на сина шейха Шерефа Ходжу Мугаммада, трьох дочок Селіму-біким, Мігр, Джемаль-біким, що одружилися відповідно із Джелилем Кермані, Мухтаром Великим та Лукман-беєм (Самойлович. С. 892).

¹¹³ Самойлович. С. 890. Текстологічні коментарі див. посилання 15 тієї ж сторінки.

Прийшовши до вищезгаданого шейха, бай Арсари подав милостині сорок верблюдів

24 anabat qılıb (покаяння) 25 * altemas yüzindin (перед лицем твоїм пав чолом) 26 'arz qıldığım

Покавшись і павши чолом перед лицем його, оповів (таке):

'biz 27 türük 29 tururbız 30 'arabi kitablarını 31 oqub 32 inik m'anısına 33 yetişüb 34 * 'amil qılmaqlıq (виконувати) nusi 35 meşgul * bulaturur (важко).

«Ми єсмыо тюрки, і важко нам є читати арабських книжок, осягаючи їх глибокий смысл та виконувати за ними (передписане)».

36 eker arabi mes'ele lerni 37 türki 38 tercüme qılıb 39 * 'enayat qılsangız (блаженно вчинили) ırdı 40 sevabga (до воздаяння) 41 şirin bulur ırdingiz (наділили) 42 tedi

«Якщо ж би Ви блаженно так вчинили, здійснивши переклад арабських питань на (мову) тюркі, то наділили б своєю милістю (на достойне) воздаяння, – повів він

43 ırsa / yerse / anda (тоді) 44 * şeyh Şeref Ноаца (hwaca) 45 taqı 46 barc/ça (yce) 47 * mes'ele'i dinini 48 tercüme qılıb bir kitab ayıub (eyitib) m'üin 49 al-mürid at qıyub (поклав назву) Arsarı 50 bayğa berdi

Тоді ж бо шейх Шереф Ходжа здійснив переклад усіх релігійних питань, склав (таку собі) книгу, поклав їй назву «Аль-мюрід», та оддав її баю Арсари.

ol vaqıtdın 51 ta bu kün gece 52 barca (yci) 53 * türkmanlar ol kitab ning mes'ele leriğe 'aml qılatururlar 54¹¹⁴...

Відтоді та аж до сьогодні усі туркмени є виконуючими питання, заповідані тією книгою...

4.Виклад основних положень. Як можна побачити з тексту, а також спираючись на зауваження О.М.Самойловича, перед нами – достатньо неоднорідна, «перемішана» мова тюркі, що проте свідчить про початок та поступовість процесу розкладу огузьких діалектів, а також про те, що цей процес виходив далеко за часові межі тієї або іншої окремої групи не лише огузьких, але й усіх тюркських мов. Згадаймо тут О. Щербака, що класифікував чагатайську мову на такі періоди: 1. 10-13 ст., добу входження західно тюркських (кипчацьких) та південно тюркських (огузьких) рис; 2. 14-17 ст., період створення «штучної» книжно-писемної мови; 3. 17-18 ст., доби входження в писемну мову місцевих діалектних елементів (). За цією періодизацією, мова Ебульгазі належить до плякласичного періоду від 17 ст., де в мову входять місцеві діалектні елементи. З.К. Ольмез зауважує про мову пам'ятки, що в цю добу «розпочинають поволі виказувати себе узбецькі риси»...(с.31). Проте нашу увагу звертають тут і риси огузькі, або, за термінологією часів Самойловича, «південнотюркські». Самойлович на с.893 наводить також список «старих» (експ. старотюркських) лексем та дві граматичні форми, що він їх зустрів у списках «Світоча...», проте в опублікованому ним уривку жодної з цих лексем нами віднайдено не було. В

¹¹⁴ Переклад російською (скорочений) див. Самойлович. С. 891- 892.

той же час, якщо розглянути наведений Самойловичем «для унаочнення», без ніяких лінгвістичних коментарів, уривок із початку глави 10, означені форми спостерігаються вряди-годи:

Bâb-ı ‘âşir kim kılır havz-ı beyân / Hem kuzug-lar hükümüni eyler ‘ıyân
İmdi gel saf hükümüni hem tiñle-gil / Tikme sendin bir nişâne angla-gıl
Adamniñ arıglugi-dur saf bile / Saf arıg bulmasa adam ni kıla
Ol dengiz arıg safı yahud meger / Kar yagmur ta kim ol gökden yagar
Cümlesiniñ adı mutlak saf bolur / Ger gasl yahud tahâret kim kılır
Ala ol havzınıñ dahı bil hükümüni / Biliben sor anlara kıl hükümüni
Havz-ı ekber havz-ı asgar cümle yat / Havz içinde sözlenen bu iki at
Havz-ı ekber on içinde on bolur / Ger müdevver bolsa kırk arşın bolur
Ba’zı-lar hem otuz altı tidiler / Ba’zı-lar hem kırk sekiz tip idiler
Mundın eksük bolsa bolur ol sıgar / Ol safa tüşse necs murdar kılar
Ger necâset tüşse havz-ı ekbere / Kıl tahâret yok ziyân bil ol yire
Ger görünse ol necâset söz öküş / Ger görünmese necs-i pâk ol tutuş
E/İRde yürse rengi ıssı ya meza / Ol safa kılmak tahâret nâ-sezâ
Ya’ni bolsa üç sıfatdın birisi / Saf necis ol bolsa bu üç birisi
Kılma ol safga tahâret ya gasıl / Çün necisdin bir eser boldı vâsıl
İki arşun bolsa saf-nıñ kiñligi / Hem niçe bolsa uzun uzunlugu
Yagmışında on içinde bolgay on / Havz-ı ekber hükmi üze bolgay on
Ol arıg-dın ger arıg kılsa ‘amel / Bil arıgdur kılsa ammâ her ‘amel
Ger necâset tüşse bolur ihtilâf / Kim arıg kim tidi murdar ihtilâf
Ol necâset yatkını yir havldın / Al irakdın bu zarûret kavldın
Bu rivâyetni okıdur multikat? / Hâliye işke buyur sözleme kat...

Пливким, багатим на порівняння та барвистим стилем твір становить один із найліпших зразків чагатайської мови 17 ст. статистика, наведена у Зюхаль Ольмез по лексиці твору, свідчить, що кількість запозичень коливається в межах 25% (з 1811 лексем 463 – арабоперські). Як зауважив О.М.Кононов, «...завдяки обмеженому використанню арабо-перських запозичень в мову останнього періоду чагатайської мови внаслідок немаловажної зміни лексичного складу мови морфологічна структура чагатайської мови зберігається, а лексичний склад її наближено до словнику народно-розмовного мовлення» (с.116).

З.К. Ольмез зазначає обережно, що «Родословне дерево туркмен написане чагатайською тюркською мовою, проте почасти в ньому трапляються огузькі, узбецькі та кипчацькі особливості» (с. 32). Відзначені цією авторкою, спостерігаються наступні огузькі риси: форма можливості утворюється за допомогою *bilmek*, а не чагатайського *almak*: *ayta bilmeu miz, qıla bilmedi*; особовий займенник *anlar* замість східнотюркського *alar*; відіменний афікс – *lıg/-lig* втратив *g*: *ulı / ulıg; atlı; küçli*; губні варіанти афіксів, додані до негубних основ коренів: *aşdum, berdüm, keldüm, bardum*; спрямувальний відмінок на –*a*, що додається до слів без афіксів приналежності: *qola*;

наявність вставного н після афіксів приналежності перед відмінковим афіксом: *aning zamaniNda, Amu suyiNdin*, тощо (с.33, 56, 66, 77).

Для реконструкції рис загальнотюркського стану по даних фрагменту для нас важливими є і наступні міркування:

1. Передача як довгих, так і практично повсякчасно коротких голосних на письмі – що свідчить як про тривалість уйгурської писемної традиції, якій саме й була властива передача на письмі літерами, а не огласовками, голосних, – так і адресованість на широкі кола споживачів книжної продукції.

2. Мова пам'ятки дає нам дані, що наближають її мову до мови «Книги мого діда Коркуда» та відомих списків «Огуз-наме».

3. Разом із тим, у тексті пам'ятки натрапляємо на наступні архаїзми: *Azaq / athaq* – нога; *öküş* – багато; *if / uf* – будинок; *ay-* – мовити; *tekme* – усілякий; *kamuğ* – усі; *quduğ / quzuğ* – криниця тощо;

4. Граматичні особливості: 4.1. заперечна форма дієприслівника на – *madın*, 4.2. майбутній час на – *(i)sar*; 4.3 .

Другий список пам'ятки – «Родослівного дерева туркмен» Ебульгазі – хана – був скопійований А.Г.Туманським з ташкентського примірника рукопису, який походив саме з «туркменського середовища»¹¹⁵. Список, котрим скористалися Туманський і за ним – Самойлович, датовано 1237 роком Гіджри (1821-1822), переписано муллою Курбан Гельді, сином Ораз Мугаммед-мулли, племені кайихан, роду чарик:

Bilgıl kim oğuz han qara han oğlu dur. Oğuz haning altı oğlu buldı. İlğ/n uluğı kün han andın kiçik ay han andın kiçik yulduz han andın kiçik kül(n?) han andın kiçik dağ han andın kiçik tengiz han durur ve yine bilgıl kim ihsan şeyh y'ani dane ata rahmet ullah 'aliağa ilham –i rabbani bulub cami'i seyinhan ilige oğuz name aytib turur.

Український переклад: знайте, що Огуз хан – син Кара хана. В Огуз хана було шість синів. Перший Улуг кюн хан, від нього молодший є Ай хан, від нього молодший Юлдуз хан, від нього молодший Кюль(н) хан, від нього молодший Даг хан, від нього молодший Тенгіз хан, – і знов-таки знайте, що шейх Іхсан, хай упокоїться душа його в Бозі, оповів Огузнаме Сеїнхан Илигу...

Самойлович відзначає, що мова твору не стара і містить огузо – туркменські елементи – вкраплення. За розміром включені до тексту віршовані фрагменти наближаються до турецької літератури доби створення «Кітаб –и дедем Коркуд», хикметів – повчань Агмеда Ясеві 12 ст., а також «Кисса-і Юсуф» Алі 13 ст. Поруч із тим, архаїзми, що зустрічаються в тексті, наприклад: – *ötür* – назустріч, та *kamug* – увесь – відсилають нас до іще більш

¹¹⁵ Самойлович. – С. 896. При цьому Самойлович відзначає, що у 1908 році ним уже було опубліковано невеликий уривок з іншої копії Ебульгазі – хана.

давньої доби, приблизно 13-14 ст., що дозволяє говорити про те, що оригінал віднайдених російським вченим списку був безперечно іще більш раннім.

Самойловичем також наведено сім чотиривіршів та початок не перекладеного ані їм самим, ані Гуманським вірша: dōndūm kaçıb qanġh handın... тощо. Ним же виділено наступні критерії розведення в структуру огузьких (як східно-, так і західноогузьких) та «уйгурських» (східно уйгурських та «західноуйгурських», інакше кипчацьких) живих народних говірок: в основу такого розведення покладено фонетичну ознаку наявності / відсутності відповідно ġ та g; ga та a, -lı та lıġ. -ning та – ng; -dın та – dan; крім того, такою ідентифікуючою рисою є відповідність кипчацького j в d усіх чотирьох мовах зазначеної групи.

Як відзначає Е.О.Груніна (Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. – М., 1991. – с. 10-11), діалектна основа турецької літературної мови 13-14 століть дозволяє припускати її складання на основі мови огузів (= сельджуцьких туркмен). Спроба розмежувати діалектні угруповання огузів у складі Огузького союзу та сельджуцькому русі може мати виключно географічні підстави. В етнічно різноманітному сельджуцькому угрупованні з постійно приєднуючимися до нього новими масивами кочових груп виділення певної «сельджуцької мови» видається неправомірним. Тому, на думку Груніної, доцільніше вести мову про відмінні міграційні хвилі огузів у районах їх локалізації.

Виходячи з того, що риси огузької мовної консолідації документуються вже на момент 11 століття, слід виділяти загальноогузький мовний стан (9-12 ст.), східно – та західноогузький мовний ареали (12-14 ст.), а також останній етап становлення окремих огузьких мов. Загальноогузький мовний стан є відносно пізнім, зумовленим типологічною уповільненістю розвитку граматичного строю в тюркських мовах етап. Серед його рис – наявність опозиції слабкий / сильний щільний абсолютного початку слова, гуттуральний початок афіксів, ауслатний /g/, відсутність губної гармонії голосних при наявності гармонії за підняттям, співіснування імен дії на –a та –r, так само як і дієслівних імен –agan та -gan, та ін.

О.М. Самойлович також пише, що дані сучасної йому тюркології спонукають дослідників «...до висновку, що турецьку мовну сім'ю відрізняє надзвичайна консервативність... зміни на протязі тисячоліть відбувались здебільшого механічного змішування, а не органічного розвитку».

Вивчення загальноогузької мовної основи 10-11 ст. як етапу кристалізації типово огузьких мовних рис (надалі О.М.О.) ґрунтується на розумінні відсутності будь-яких власне огузьких писемних текстових джерел того періоду, а відтак визначення даного мовного стану носить здебільшого характер реконструкції, що спирається, по-перше, на більш пізні писемні пам'ятки огузького мовного типу починаючи від 13 ст., по-друге, на матеріали діалектів сучасних тюркських мов. Мова йде насамперед про: 1. збережену в довгих голосних односкладових слів первинну тюркську

довготу, наявну в туркменській, хорасано-тюркській, хорезм. говірках узб. мови: ūč, āk, īz, kīz. 2. нейтралізація протиставлення ää – ä – ə – e. 3. білабіальний w, напр.: suw. Пор. у М. Кашгарського: «dewä – у Огузів, tewä – у тюрків». 4. відповідність b / p при дзвінкому початку слова, де почав переважати дзвінкий b. 5. властиві сучасній туркменській мові міжзубні ð/θ не дозволяють реконструювати їх для ОМО. 6. Задньоязиковий ŋ, що його збережено в ОМО та більшості діалектів сучасних огузьких мов. 7. Еволюція x – h уже накреслена в ОМО. 8. Переважно губні варіанти афіксів (-duk, -dur /- tur). 9. Асиміляція приголосних на стику морфем за дзвінкністю / глухістю виявлялась непослідовно. 10. Ven мав поруч і варіант men «я». 11. Перехід bol- / ol «бути» – не відзначено. 12. Дентальні d / t в ОМО вже були протиставлені, проте нечітко, напр.: tevä / Огуз. dewä, інтенсивніше перед передніми. Геміната на зтику двох морфем (attı / atdı) – напівдзвінкий -t / -d. 13. Категорія відмінку представлена афіксами: -ıŋ /-uŋ, -ı/-î, -'na/-ya, -da/-ta, -dan/-tan. В ОМО можна припускати рудиментарні відмінки – інструментальний -ın, спрямувальний -га, екватив -ça. 14. Сполучники -takı /-dakı – «теж». 15. – lıg / -lıg – володіючий чимось. 16. Ще слабо були представлені арабо-перські запозичення.

На закінчення О.М. Самойлович відзначає, що відкриття старіших датованих списків або оригіналів досліджуваних ним рукописів «додало б туркологам можливості більш впевнено та широко користуватись цими важливими для історії турецької мови пам'ятками». Таким чином, порівняння мови списків обох наведених у Самойловича пам'яток дає змогу побачити, як починаючи від 17 століття чагатайська мова втрачала колишню потугу під впливом живих як узбецької, так і в рівній мірі туркменської мов, а кількість огузьких елементів в ній для даного регіону ставала дедалі більшою. 5. Перспектива подальших досліджень. Подальші дослідження списків туркменського походження допоможуть пролити світло на долю даних безспірно важливих для історії туркменської мови списків і поповнять нашу інформацію про дослідження в галузі загальноогузьких реконструкцій.

6. Результати. Мова обох списків свідчить, що відносити її, на нашу думку, слід до певної додаткової, «проміжно-змішаної» групи у класифікації писемних мов: недарма сам Самойлович зазначатиме пізніше, що «...я не бачу необхідності дрібнити літературні пам'ятки 13-14 ст. на різко обмежені групи через недостатність мовних матеріалів; найдавніше турецька література мусульманської доби напевне пов'язана із ... пам'ятками здебільшого змішаною західною говіркою (в термінології Самойловича – «огузько-уйгурською»)). Саме ця група, і насамперед західноогузькі її риси згодом відіграватиме особливо важливе значення для розвитку літературних тюркських мов наступних періодів, набуваючи іще більш змішаного статусу.

17. KARAMANLI YAZILI EDEBİ GELENEĞİNİN TARİHİ ÜZERİNE: UKRAYNA'DAKİ ESERLER¹¹⁶

До історії писемно-літературної караманлійської традиції: тексти з України

В статті здійснюється спроба поставити турецькі караманлійські писемні пам'ятки в загальний контекст світової історії літературно-писемної караманлійської традиції, робиться загальний огляд караманлійських писемних пам'яток України по архівах книгосховищ, наголошується на необхідності розглядати українську караманлійську колекцію на тлі загальної тюркської історії та зокрема культурної історії причорноморського регіону, для чого існує потреба в науковій кооперації зусиль тюркських, балканських та українських фахівців з історичної лінгвістики.

Sayın meslektaş hocalarım, saygıdeğer Oturum Başkanı, sayın ve sevgili dinleyici konuklar,

İlk önce, bu XIV. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni (Türk Dünyasında Gagauz Kültürü) Sempozyumunu bu kadar başarı ile düzenleyen, Gagauz meslektaşlarımızla irtibata geçmeye vesile olan ve bu bildiriye sunmama olanak sağlayan KIBATEK görevlileri, Moldova Bilimler Akademisi Kültür Mirası Enstitüsü, 'Kaynak' Gagauz Kültür Vakfı, Kışinev Türkiye Büyükelçiliği, TİKA Kışinev Temsilciliği, Gagauzyeri yönetimine ve bizzat bizzat Prof. Dr. İsmail Bozkurt, KIBATEK Moldova Temsilcisi Doç. Dr. Lübov Çimpoş, KIBATEK Türkiye Başkanı Metin Turan'a can gönlümüzden teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimim konusu, Karamanlı yazılı edebi geleneğinin tarihi üzerine: Ukrayna'daki eserler'dir. Son 10 yılda, Türk tarihinden ayrı düşünülemez Ukrayna tarihi bilincine varıldıkça Ukrayna'daki Türk halk ve dilleri tarihi araştırmalarında da gelişme görülmeye başlamıştır. Şuan itibarıyla, modern Türk edebiyatının zamandaş araştırmalarında belirli bir dönemin tamamlanmış olduğundan, nihayet yüzyıllardır sabırsızlıkla beklenen kendi Türk manevi mirası, bu arada Kırım ve Azak Urum Türklerine ait yazılı Türk Karamanlı edebi geleneğini incelenmeye yönelmesinden bahsedilebilmektedir. Fakat şu var ki, bu geleneği Urumları tarihi vatanları olan Anadolu Kıpadokya, Balkan (ilk başta Yunanistan), Bucak'tan arındırılmış olarak araştırmak, neredeyse olanak dışıdır. Bu bağlamda sürdürmekte olduğumuz bu çalışmamızın hızını arttıracak, Gagauz Türk komşularımızın ellerinde olan Karamanlı edebi miraslarıdır. Bildirimim amacı, Ukrayna'da Karamanlıca yazılı yadigarlar konusunun ilk başta Yunanbilimciler, sonra ise Türkologların gittikçe büyük dikkatini çektiği, bu açıdan Ukrayna'nın, etnik oluşum, gelişim, göçler, dilin gelişimi ve dillerarası etkileşim gibi hususların iç içe girdiği gerek Türk, gerekse Kara ve Akdeniz Bölge Tarihinin en zor sorunlarından

¹¹⁶ Вперше надруковано у: 14. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu. Gagauz Kültürü. 6-10 Ekim 2007. Moldova, Kışineu, 2007. – S. 127-133.

birinin çözümlenmesinde en baştaki rol üstlenebileceği ve önemli bir katkıda bulunabileceğine işaret etmektedir.

Karamanlca konusu, başka tabirle Türk lehçelerinden bazıları Yunan harfleriyle yansıyan yazı sistemi, XXI asırdaki Ukrayna için çok önemli bir konudur. Karamanlı Hristiyanları 400 yıllık kendi yazılı geleneğini geliştirmiş, oldukça zengin yazılı mirası Kırım ve Azak'ta bırakmışlardır.

İmin objektif durumundan dolayı yıllar boyunca Yunanistan ve Türkiye Karamanlı metnlerinin araştırılmasına gereken ilgi gösterememiştir. Yunanistan'da geleneksel olarak Karamanlca'yı araştırılırken 'Türkçe' terimi kullanılmaktan kaçınılmış, ayrı seçi yapılmadan Yunan harfli tüm metinlere yazıldığı yer ve kullanılmış Türk şivelerine bakılmadan Karamanlidica terimi uygulanmıştır. Vaktiyle Karamanlidica terimi bilimsel kullanımına girmiş kalmıştır. Ancak şunu hatırlamak gerekiyor ki Karamanlidica dediğimiz metinlerin herbirinde Karaman'da 20. yüzyıla kadar kullanılan Türkçenin Karaman ağzının yanı sıra diğer Türkçe ağzları veya, İstanbul çıkışlı olursa edebi Türkçe söz konusudur.

Karamanlca edebiyatını (ilk başta Zebur) ancak 18.yy.ın başında ilk önce daha hoşgörülü Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'te basılı olarak çıkarılmaya izin verildiği halde ondan önceki dönemlerde (en az 16.yydan) Karamanlca el yazma geleneği çok gelişmiş vaziyetteydi, basına başladıktan sonra da süregelmiştir.

Avrupalı bilginler, Karamanlı edebiyatına daha hoşgörülü yaklaşabildiklerine inanarak bu konudaki ilk dikkate değer araştırmalar 1950'lerden başlarında yapmışlar¹¹⁷. Yunan harfli Türkçe yazıtlarının ilk bibliyoğrafyası ise 1958 de yayınlanmıştır¹¹⁸. 1987'de Karamanlı yayınlar kataloguna ek olarak Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta kendi çalışmasını bastırmıştır¹¹⁹. Görülüyor ki bu çalışmaların tümü, Karamanlca metinlerin 1718 tarihinden beri 1920'lerde çıkmış son Selanik basılı eserlerine kadar nasıl yazılıp basıldığı hakkında genel bir fikir vermektedir.

XX. yüzyılın 20.ci yıllarında Karamanlca kitaplarının basılışı gayet ani durdurulmuştur. Sebep, Yunanistan'ın yeni sınırlarının oluşması ve Küçük Asya ile nüfus mübadelesidir: Yunanistan'a geçen Karamanlıların çocukları Yunancaya geçmiş, Karamanlca'yı okuyamaz olup yüzlerce yıllık kültürleri tarihin malına dönüşmüştür. Karamanlı yazılı kaynaklarından büyük bir çoğu muhtemelen kayıptır, bir kısmı Yunan, Türk, Balkan ve Ukrayna-Rusya kütüphane hazinelerinde, veya özel koleksiyonlarda saklanmaktadır.

¹¹⁷ Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağzlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayırtıbasım], Idem. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

¹¹⁸ Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

¹¹⁹ Balta E. Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

Karamanlı elyazmaları bulmayı zorlaştıran, Yunan elyazmalarının genel kütlelerinden ayrı tutulmamasıdır. Ancak Yunan arşivlerinde elyazmalar sayısı 30 bini aşmaktadır. Pek çok Yunanca elyazmada Karamanlıca not, dipnot, birkaç sayfa bulunabilir. Yunanistan'daki Karamanlı elyazmalarının araştırılması yine Yunan paleoğrafisi çerçevelerindeki formal ve arkeoğrafi tasvirinin dışına hala çıkmamakta bu yüzden sonraki incelemenin ve potansiyel kullanıcıların ulaşımı için imkanları azaltmaktadır. Türkiye'deki Karamanlıca araştırmaları, şu 7 gruba ayrılmaktadır¹²⁰: 1. Avrupalı kurumların Türkiye'deki Türkoloji yayınları. 2. Karamanlı müelliflerin eserleri, dil incelemeleri. 3. Başlı başına Karamanlıca ve Türkçenin tarihindeki rolü. 4. Bina ve mezar taşları üzerindeki Karamanlıca yazıların incelemeleri. 5. Karamanoğulları ve Karaman beylerbeyliği hakkındaki yazılar. 6. Halk ve bölgebilim çerçevesindeki Karamanlıcadan bahseden yazılar. 7. Uluslararası ilişkiler ve esiyasi yazılar (mübadele, Türk – Yunan ilişkileri v.s.). Karamanlıca araştırmalarının XX.yy.daki yetersizliğinin sebepleri arasında, 1. genç kuşak bilimadamlarda yabancı dil biliminin eksikliği, sonuç olarak Yunanca ve Türkçe bilecek, tarihi dil araştırmaları sürdürecektir filolog uzmanların yokluğu; 2. aynı derecede Ortodoksluğu ile İslamiyeti derinliklerine kavrayıp benimseyecek kadar özel ahlaki terbiye almış uzmanların olmayışı; 3. Egemen çevrelerdeki ideolojik yönergelerin tamamı problemin tarafsız irdelemesine destekten ziyade mani olmuştur. Gene de bugünlerde Türkiye'de özellikle AB ile bütünleşme süreci içinde tarihi ve filolojik çalışmalar çok gelişmiş vaziyettedir. Bu süreçte üçüncü ülkelerin ve bu arada Ukrayna'nın katkıları olabilir¹²¹.

Dobruca ile Bucak'ta yaşanmış Karamanlıca eserlerin durumu gayet farklı, Türkiye ve Yunanistan'a nazaran çok daha avantajlıydı. Memleketimiz Azak bölgesinde yapmış olduğumuz alan araştırmalarına ve Kiev'deki arşiv taramalarımıza dayanarak şunu belirtelim: ülkemiz, coğrafyasının bir kısmı itibarıyla Bizans'ın varislerinden biridir. Bugüne kadar Ukrayna'nın güneyinde Bizanslıların torunları hala yaşamakta, ve bu açıdan ülkemiz yegane bir örnektir. Kırım Ortodoks Hıristiyanları Osmanlı'nın himayesinde ayrı bir dini – etnik grup halinde Rus çaricesi Ekaterina 2.sinin 1778 tarihli fermanına kadar varlığını sürdürmüşler. Azak bozkırlarına zorlu iskanları neticesinde dikkatsiz bırakılan Karamanlıca'yı kullanan Hıristiyanlar, bu dikkatsizliğin sayesinde yeni memleketlerinde özgün Kırım kültürlerini yeniden kurmuş ve koruyabilmişlerdir. 19.yüzyılın sonu, Azak göçmenlerinin yaşam tarzlarını değiştirerek anadil ve kültürlerini unutturmaya başlamışken XX. yüzyılın başındaki toplumsal sarsıntı ve savaşlar Azak Urumlarının yoğun etnik bilincini pekiştirmiş, 1925lerde Sovyetlerin sürdürdüğü toprak köleliği ve kökleştirme politikası kültürel izolasyonarını daha da

¹²⁰ Дрига І.М. Стан вивчення караманлійських писемних пам'яток в Туреччині // XI Сходознавчі Читання А. Кримського. М. Київ, 7-8.06.2007 р. – с. 21-24. Detaylı bir bibliyoğrafyayı bu tebliğimizde vermekteyiz.

¹²¹ Karamanlıbilim alanında diğer eşit haklı aday, Rusya'dır. Sankt – Petersburg'lu meslektaşlarımıza bu konuda her türlü başarılar dileyerek yine de Ukraynalı bilginlerin daha avantajlı bir durumda buldukları, Ukraynalı Urum Türk kültürü araştırmalarında yeni bir sayfayı açma fırsatını kaçırmayacaklarına ümit ediyoruz.

etkilemiştir. Sonuç olarak uzun seneler boyunca yabancı kültürler arasında eriyip gitmek yerine Karamanlı kültür, mükerrer ‘konservasyon’ yoluyla dünyada eşi olmadığı ve hala da modern kamuoyunun değerine idrak edemediği Karamanlı kültürü saklamıştır.

Türkçe yazılan İncillerin her halde her köyün kilisesinde saklanıyor olduğu ve, dahası, en az papazların özel kullanımında diğer dini kitapların da bulunması gerektiği halde Yunan – Rus Ortodoks Kilise ilkelerinde yetiştirilmiş araştırmacılar Rusya İmparatorluğundaki anadilde okul eğitimi yaşağını gözönünde bulundurarak bu gerçeği görmezlikten gelmiş, sükutla geçiştirmişler.

Ukrayna’da şu an bulunmakta olan Karamanlıca kaynakları yunanbilimci Evgeni Çernuhin Atina Milli Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı ‘Ukrayna Grekleri Tarihi’nde hesaplamaya çalışmıştır. Bunlar arasında en zengini, toplam 70 kadar kitaphık ve 40ı Türkçe olan «Gotfi Piskoposluk Dairesi arşivi»¹²², ya da protoiereus Trefilios Karatsoğlu’nun arşividir. Adıgeçen kaynaklar O.M. Garkavets’in alan araştırmalarını içeren kitabında¹²³ daha önce de anılmış ve arkeoğrafik açısından tasvir edilmişti, ancak kapsamlı dil araştırılması, çeviri veya liturji geleneği yönünden değerlendirilmemiştir.

Ayrıntılı dini anlatıları, ayin rehberleri, velaetname gibi kitapları içeren Ukrayna Kiev Karamanlıca koleksiyonunun sınıflandırılması, işlev alanları bakımından O.Garkavets tarafından araştırıldıysa da (bölüm 5 ‘Urum yazılı eserleri’ ve 6 ‘Urumcanın yüce üslubu’) dil ve edebiyat tarihi yönünden araştırılması yoktur. Urumlar hakkında bilinen tek Türkçe kitabında¹²⁴, ‘Kiev’deki Grek Alfabeli Türkçe Mahkeme Kayıtları’ olarak Gotfi Piskoposluk Dairesinden Karamanlıca 14 sayfa faksimilesi bulunmaktadır. Ancak Türkiyeli yazarın kütüphaneye hiçbir zaman kayıtlı olmadığı, sözkonusu arşivden hiç yararlanmadığını gösteren kullanıcı listeleri ve oradaki görevlilerin ifadelerinden anlaşılıyor ki fotoğraflar O. Garkavets’in özel arşivinden alınmış, Ukrayna Ulusal Kütüphanesinin hiç haberi olmadan Türkiye’de yayınlamış böylece Arşivlerden yararlanma Uluslararası Anlaşması kabaca çiğnenmiştir. Kaldı ki, Sayın E.Altınkaynak’ın Türkçe yayımladığı bu kitapta, ne yazık ki ayrı hatalara rastladığımızla beraber Urumlar hakkında Ukraynaca iki asıl kitaptaki¹²⁵ bilgilerden başka orijinal malumata rastlayamadık.

Azak Urumlarının kültürünü pekiştiren etkenler arasında, halkın şuan eşit sayıda Türkçe ve Yunanca konuşan iki dil grubuna ayrılaşmış olmasıdır. Türkçe konuşanlar yazı dillerini Yunan alfabesi vasıtasıyla kurarak kah dini kah günlük manevi ihtiyaçlarını karşılayacak elyazma ve basılı edebiyatlarını geliştirmişler.

¹²² Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

¹²³ Гаркавец О. Уруми Надазов’я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.

¹²⁴ Altınkaynak Erdoğan. Ortodoks Türkler Urumlar. – Ankara, ÜBL Yayınları, Temmuz 2005. – 247s.

¹²⁵ Гаркавец О. Уруми Надазов’я... ile ‘Panamerova’ olarak belirtilen Пономарёва И. Мариупольские греки. Историко – этнографический обзор. – Мариуполь, 2005.

XIX yy.dan beri seçkin tarihçi ve eski eserleri derleyenler ‘Mariupol Greklerinde’ Yunan harfli Türkçe yazıtların varolmasını kaydetmişlerdi. Ancak onların fikrince bu yazıtlar, kuraldan bir çeşit zoraki sapma ki şüphesiz bu sapma kökünden kazılacaktır. Bu bağlamda Serafim Antonoviç Serafimov isimli Urum bir köyü doğumlu, çok eğitilmiş ve aydın, kökten sürme bir papazın görüşü çok ifade edicidir: vekilharç Trifilios’un defteri anlatırken ‘Türkçe yalnız yer yer Rus harflerle karışık Yunan alfabeyle’ yazıldığını kaydetmiştir.

XVIII.yüzyılın ilk yarısı – XIX. Yüzyılın sonuna ait toplam 64 elyazmadan 16sı Yunanca, 39u Türkçe, 3ü Rusça ve 6sı karışık dillerdedir. 48i büyük ihtimalle Kırım veya Azak’ta kaleme alınmıştır. 19u, anlatı türünden yani dini kanun olan ‘kodeks’lerdir.

Kütüphanemizdeki anlatı türü kitaplar arasında sırf Yunanca yazılmış hiçbir elyazma yoktur. Kodeksler arasında, iki tam İncil, biri 1743 (f. 301, 27liste), öbürü XVIII yy. (f. V, 3738), XIX yy.ın sonundan tamamlanmamış bir İncil (v. 72, 28), XVIII yy.ın ortalarından tamamlanmış bir gramer kitabı (f. V, 3736/1) ve XIX y.ın ilk üçte birinden iki müzik nota kitabı (f. V, 3737 ve 3693). Karamanlıca kitaplarından 9u ayin kitabıdır; onlardan 7si muhtemelen göçten daha önce akdedilmiş olsa gerek. Bütün bunlar, Trifilios Karatsoğlu’nun kağıtlarıyla beraberdi. Muhtemelen, bu zatın özel kütüphanesi o kadar da az değildi, ellerinde herhalde diğer kitaplar da vardı, ellerimizdeki kısımlar tamamını oluşturamamaktadır. Bugün, sözkonusu fragmentlerin kodekslerin kısmı mı olduğu, yoksa aynen gördüğümüz gibi küçük defterlerde mi saklandığını tahmin etmek çok zor. Edebiyatçılar için asıl merak uyandıran, sözkonusu ayin metinlerinin nasıl ve kimler tarafından kaleme alındığı, hangi kaynaklardan çeviri yapıldığıdır. Kuşkusuz halk edebiyatı ürünleri değil, orijinalleri Bizans döneminden bilinen azizlerin belirli velayetname, vaaz ve ahlak derslerine kadar inmektedir.

Yunan kilisesi kadim ayin kitapları daha çağdaş ve kütlelerin daha iyi anlayabileceği Yunan diline çevrilmesine oldukça geç ve gönülsüz olarak yönelmiştir. Tebaasının ihtiyaçlarını karşılamak için çeviriler hep Türkçeye yapılmıştı. Çevirmenler kimlerdi, nerede ve ne zaman çalıştılar bilinmiyor ama, Kırım’da ve hatta Ortodoksların göçünün ilk on yıllarında Azak’ta, kullanılan dil Yunanca değil, Türkçe’nin yerel şivesi olduğu meydandadır.

Şimdi ise Karamanlıca koleksiyonundan birkaç belgeyi tanıtalım. 1. Trefilios Karatsoğlu’nun Eski Kırım’daki vicar görevinde olan Hrihoriy Dmitroviç isimli bir zata mektuplarının karalamalarıdır. Evraklar arasında, 1788 senesinde metropolit İgnatios’un mirası konusundaki Dorofey Vozmuylov isimli diğer bir vicarın talebine cevaben Yunanca ve Türkçe olarak akdedilen Trefilios’un vaziyetnamesidir. İgnatios’un miras ve mirasçıları sorunu, sözkonusu arşivin diğer evraklarında da geçmektedir.

2. Ukrayna V.İ. Vernadski Milli Kütüphanesi Elyazmalar Bölümünde saklanan başka Karamanlıca bir elyazma, konuşulan Urum Türkçesi için en meşhur kaynak kişilerden Dimitri Keçeci’nin dedebabası Simeon Keçeci-Yeni’nin defteridir. 1828

– 1855 tarihlerinde yapılan türlü notları içermektedir. Büyük ekseriyetle kendisinin yazdığı notlar, serbest stilde Karamanlıca'dır, azınlıkta kalmış Yunanca veya Rusça yazıları ise diğer kaynaklardan alıntılar veya edebiyattan klişeleridir. Defterde istinsah edilmiş metinler arasında, 1799 da basılmış Solomon mesellerinden bir parça vardır. Demek ki Azak Urum Türkleri İstanbul, Balkan ve Avrupa'da Karamanlıca yazılmış ve bastırılmış kitapları alabiliyorlarmış. 3. XIX.yy. in ilk yarısından kalma ve o zamana dek Yunan kiliselerinde kullanılmakta olan müzik bir notalarında XIX.cü yy.in son yıllarında kaleme alınmış Karamanlıca mektuplarından kısımları bulunmuştur (fon V, No: 3693), Bu da, Karamanlıca'nın yaşama gücünün ve yerli halkın anadiline ihtiyaçlarının başka bir göstergesidir. Donetsk şehrinden son sene gelen Karamanlıca defterleri, oradaki ayrı Urum ailelerinde Karamanlıca elyazmalarının olduğunu hala doğrulamaktadır. Sayfalardan birinde, bugüne ulaşmış en eski Karamanlıca İncillerinden birinin (Ukrayna'daki Karamanlıca dil yadigarlarından ilk önce yayınlanması gereken kitaplardan biri, 1743; NBUV, fon 301, 27 liste) müellifi Kırım Karasubazarlı Mikael isimli papaz'ın yazdıkları mevcuttur. Yazıdan öğrendiğimiz, Mikael'in 1757 te Filistin'e haca gitmiş olmasıdır.

Görülüyor ki, hem anlatı hem iş mektubu türü evraklar, Kırım ve Azak tarihi, Türk edebiyatı tarihi, karşılaştırmalı ve tarihi Türk grameri araştırmalarında kullanılmamıştır. Koleksiyonun ilk başta Karamanlıca kısmının ilmi kıymeti çok yüksektir. Gramer, diyalektoloji ve tarih ile ilgili yorumları aktararak onu bir an önce yayımlamak, ancak Karamanlıca'nın kendisinin tarihine değil, Karay, Kırımçak, Urum gibi Ukrayna'daki 'küçük' Türk dilleri tarihine yeni pek çok şey kazandırabilecektir. Bugünkü araştırmacılar için Karamanlıların Kırım'da geçirdikleri ve ve Azak'a göçlerinden sonraki ilk yıllar hala karanlıktadır. Oysa Gotfi koleksiyonundaki belgelerde bu sorunlara ışık tutacak zerre kadar olsa da bilgilerin bulunacağı tahmin edilebilir.

Bu konuda Türk, Balkan ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmaları ve işbirliği pekiştirmek, ortak bir proje üretmek tüm Türkoloji, Slav ve Balkanbilimine kocaman bir katkı sağlayacağından eminiz.

Sonuç olarak söyleyelim ki Gagauzlara ait Karamanlı Edebiyat örneklerine ancak Ukrayna Türkolojisi açısından değil, dünya Türkolojisi için kocaman bir katkı sağlanacağı açısından büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır.

Anahtar kelimeleri: Karamanlıca, yazı geleneği, Kırım redaksiyonu, elyazma, Azak Urumları, Ukrayna'daki Türkçe.

18. КАРАМАНЛІДКА ВІД КАПАДОКІЇ ДО УРУМІВ: ДО ІСТОРІЇ ОСТРІВНИХ ТЮРКСЬКИХ МОВ¹²⁶

Kapadokya'dan Urumlara kadar Karamanlıca ve 'ada' durumunda olan Türk lehçelerinin tarihi

Makalenin amacı, Türk lehçelerinin tarihi için oldukça zengin malzeme sunan Urum Türkçe yazılı kaynaklarına dikkat çekmektir. Rum harfli Türkçe metinleri araştırılırken bugün itibarıyla ne Slav coğrafyasından kaynaklanana Türkçe metinleri ne de Urumca metinleri hesaba katılmamıştır oysa Kapadokya kilise ve mezartaşları yazıtlarından başlayarak Türk halk ağızları temelinde gelişmiş olan ve birkaç yüzyıllık edebi geleneği olan Azak Urum Türkçe edebiyatına kadar geniş bir kültür yelpazesi karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de Karamanlıca konulu mevcut çalışmalar altkonularına göre gruplandırılmakta, etraflı araştırmaların uluslararası bir seviyede birleştirmeye ihtiyacın olduğu iddia edilmektedir.

Літературна урумська мова¹²⁷ має багатолітню писемну традицію та розвивалась на основі народної тюркської мови, у тісній міжмовній контамінації із тюркськими мовами – кримсько-татарською, караїмською та кримчацькою, та індоєвропейськими – грецькою, українською, російською, грузинською мовами. Разом з тим, ця мова об'єднує у собі відмінні та більш або менш спільні з тією чи іншою тюркською мовою лексичні, граматичні, фонетичні норми та стилеві різновиди. Не зважаючи на наявні в тюркологічній літературі непоодинокі описові праці з урумської мовної системи, фольклорні, лінгвістичні та етнографічні записи, на сьогодні залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із формуванням та особливостями історичного розвитку цієї мови, передумовами формування її писемного та усного різновиду, та специфікою її творення, виходячи зі співставлення із особливостями розвитку інших мов тюркської мовної сім'ї. Писемно – літературна мова урумів Надазов'я не була об'єктом цілісного вивчення істориків тюркських мов, мова писемних пам'яток урумів не розглядалася спеціально в монографіях з історії мови та історичної граматики (за винятком *Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., Ин-т языкознания РАН, 1997. – 800 с.; Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. – М., Ин-т языкознания РАН, 2002. – 768 с.*, де взято до уваги дані публікацій О. М. Гаркавця та О. Блау).

¹²⁶ Вперше надруковано у: Маріупольський державний гуманітарний університет, фонд ім. Анастасіоса Г. Левентіса. Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток еллінізму в Україні у XVIII — поч. XXI ст.». 20-22 травня 2007. – Маріуполь, 2007 – С. 386–392.

¹²⁷ За Муратовим, відзначається відсутність загальної літературної урумської мови (с. 450), однак той же автор відзначає “наявність наддіалектної мови урумського фольклору”. Проте умовно в даній роботі ми вживатимемо термін “літературна урумська мова” на позначення єдиного писемного різновиду літургійних текстів, писаних цією мовою.

Тим більше, вивчення розвитку цієї мови потребує спеціальної підготовки від тюрколога в еліністиці та славистиці, так само як і знання методів порівняльно – історичного мовознавства, – а комплексних студій такого рівня в Україні досьгодні не провадилося. Наявні на даний момент регіональні студії з тюркських мов в грекомовному ареалі (Е. Балта, М. Каплер) не беруть до уваги ані слов'янського матеріалу, ані даних урумської мови. Атож виникла нагальна потреба об'єднати поодинокі регіональні студії на міжнародному рівні.

Як явище, що історично розвивається, будь – яка літературна мова є засобом спілкування та національної самоідентифікації, а тому вивчення історії мови в її різних аспектах набуває особливої актуальності в період розвитку та захисту національної самосвідомості, вільного розвитку мов національних меншин європейських країн, визначеного Хартією розвитку національних меншин ЄС. Наші дні, в які постійну спеціальну увагу приділяють вільному розвитку національних культур та розбудові національної самоідентичності малих народів Європи, потребують багатобічного вивчення історії тюркських мов в Європі та мовної інтерференції в ареалі їх побутування в діахронічному вимірі. В зв'язку з цим особливу роль відіграє розгляд питань розвитку урумської мови в Україні у нерозривній єдності із мовними процесами на Балканах (Західна Фракія – Греція), в Туреччині (Анатолія) та у співставленні із ідентичними процесами в решті тюркських мов в Україні (гагаузи).

Виходячи зі спостереження, що різниця між християнством та ісламом в Анатолії автентичними її мешканцями протягом історії сприймалась здебільшого як відмінності між доктринами однієї й тієї ж віри, слід констатувати, що в середній Анатолії та насамперед в найбільш поліетнічному та поліконфесійному її регіоні – Кападокії – тривалий час для сусідів з одного села, що розмовляли тією ж мовою, – тюрків та нетюрків – мусульман, євреїв-іудеїв, вірменів – грегорианців, вірменів – католиків, православних греків, а також бекташіїв різноманітного етнічного походження і решти представників дуже великого числа обителів та текке, їх конфесійна та мовна відмінність від решти односельців була дуже незначною. Анатолії і сьогодні властива настільки різнобарвна етнічна палітра, що весь півострів, за винятком хіба що прибережних районів, незважаючи на те, що був об'єднаний спільною мовою, не створив властивої культурно – етнічної свідомості, а відтак, у визначенні «іншого» питомим мірилом стала не етнічна належність, а віра. Ці релігійні особливості самоідентифікації протягом століть виявили взаємну дію, численні релігійні ритуали набули подібності, крім того, у архітектурі та музиці в око кидаються численні подібності, які коріняться в історичному накопиченні різноманітних традицій. Тому нам здається, що буде доцільним розглядати окремі культурно – історичні, мовні та релігійно – конфесійні особливості регіону як складові однієї гетеродоксної картини в Анатолії.

Протягом близько чотирьохсот років в Анатолії, а водночас і на Балканах і згодом в Буджаці – писали *караманлідікою* – писемною тюркською мовою, переданою грецькими літерами (рідше – латиницею та кирилицею), православні греки читали цією мовою Євангеліє, відправляли службу, молилися, писали літописи та написи. Майже все мусульманське та християнське населення Кападокії було *тюркофонами* (не володіло, крім тюркської, жодною мовою), а греки – мешканці внутрішньої Анатолії, за винятком узбережжя, за мовою не відрізнялись від своїх земляків – тюрків: дуже мало з носіїв *Karamanlıca* (караманлідіки¹) самоідентифікувалися як носії грецької культури і створили властивий виключно для них «середньо східний» спосіб існування (*Clogg* 74). За свідченнями мандрівників, зокрема, Еремії Челебі Кьомюрджіяна з 17 ст., греки – караманлійці – підлеглі греко-православного патріархату, попри те, що були греками, “...не знали мови грецької й говорили тюркською”².

Носії караманлідіки – *караманлійці*² – тюркомовна (і тюркофонна) грекоправославна за віросповіданням спільнота, згадки про яку посідають місце навіть у турецькому фольклорі, проте про визначальні особливості якої відомо дуже мало. Відомо, що протягом століть вони в злагоді з сусідськими народами визнавали за батьківщину Анатолію, і згадки про них в історичних хроніках трапляються насамперед у післясельджуцьку добу, за пори бейліків та так званого міжцарів'я. У вузькому сенсі слова караманлійці є вихідцями з Караману – регіону, що в наші дні охоплює степову територію не лише Караману, але й Нігде, Конії та Мараша. Цікавою сторінкою історії Західної Анатолії є примусове розселення караманлійців у Стамбулі, в районі Єдікуле, після його завоювання турками, з метою укріплення цього району: мандрівник *Nicolas de Nicolay* в 1551 році згадував про караманлійців, які жили у великому кварталі поблизу Єдікуле, заробляли собі на прожиток торгівлею й ремісництвом, мали крамниці на Капалічарши, в Еміноню та Галаті, зокрема, були вельми вправними у різьбярстві та ювелірній справі. Караманлійські жінки буцімто, так як і гречанки, майже не виходили надвір, за винятком лазні та церкви, а проводили час вдома у вишиваннях, які продавали на тому ж ринку. Бідніші караманлійки заробляли собі на хліб вуличною торгівлею яйцями, птицею, сиром та овочами. З часом від Єдікуле караманлійці розселилися до Фенера, Джібалі, Тахтакале, Кумкапи та інших районів Стамбула, де мешкали здебільшого греки. Серед переважно торговців, мешканців Стамбулу – караманлійців можна було виокремити, приміром, вихідців з села Курдонос округу Нігде – продавців доморобного лаврового мила, араванян – сухофруктів, села Улуагач – перекупщиків зелені, овочів і фруктів, Нігде – зерна та бринзи, вихідців з Кайсері – бастирми та сиров'ялених ковбас, з Фертеку – як відомих патентованих виноробщиків, а з давнього кападокійського Сінасоса (нині Махмудпаша) – продавців солоної риби та ікри. В дев'ятнадцятому столітті завдяки створеним ними

благочинницьким організаціям їх села в Анатолії діставали значну матеріальну підтримку і вельми відрізнялись від решти турецьких селищ.

В рамках домовленостей Лозанської угоди 1924 року караманлійців було переселено до Греції. Численні християни, що після обміну між Туреччиною та Грецією мігрантами близько 80 років тому переселилися на Балкани (Західну Фракію) з Анатолії, все ще розмовляють кападокійською місцевою тюркською говіркою (*Korat Büyük Bedel: Mübadele S. 125*). З анатолійської культури караманлідіка виходить разом із підписанням договору про обмін 1924 року.

Турецька лінгвістична традиція (скажімо, енциклопедія Вікіпеді) визначає мову карманлійців як суміш османської, давньогрецької та новогрецької з використанням грецького письма, причому відзначає, що караманлійцям вдалося створити власну мову культури. Нас цікавлять саме особливості цієї мовно-культурної ситуації та кореляції караманлідіки Кападокії із караманлідікою Балкан та українського півдня. Це становить одну з досі невіршених проблем тюркобалканістики, пов'язаних із формуванням та динамікою розвитку саме літературно – писемної та усно – літературної тюркської традиції на Балканах, передумов цього формування та специфіки її творення. Літературні мови балканських тюрків не були об'єктом цілісного вивчення істориків тюркських мов, мова пам'яток балканських тюрків не розглядалася в монографіях з історії мови та історичної граматики (за винятком *Сравнительно – историческая... 1997; Сравнительно – историческая... 2002*, де побіжно взято до уваги транскрипційні тексти тюрків Добруджі та Македонії).

Історія караманлідіки є більш давньою, як може здаватись: перші караманлійські тексти зустрічаємо 1570 року (лист про вірнопідданство, ітікатнаме, костантинопольського патріарха Геннадіоса султанові Фатіху, а також рукопис на 820 сторінках церковної хроніки в книгосховищі Геннадіоса при American School of Classical Studies в Афінах). Янош Екманн, що приділив значну увагу вивченню караманлідіки, зазначає, що в інституті в Неаполі існує також документ, написаний тюрком – караманлійцем на початку 16 ст. [Rossi 237]. Першим же надрукованим твором караманлідікою є збірка релігійно – побутових правил – ільміхаль – 1718 року з Амстердаму, автора такого собі Гюлізара (Іман – и Месіхі, Γυουλζαρ царι μεσχη). Там же [Rossi 237] йдеться про те, що першою друкованою караманською газетою була *Гаçетаи Аvатоли* – Газета – і Анадолі, що її видавав від 1840 року Євангелінос Місалідіс.

Практично всі з рукописних караманлійських книжок, писаних між 15 та 18 століттями, та друкованих після 1718 року видань, так само як і в інших культурних традиціях, мають релігійний зміст. Серед більше як п'ятисот друкованих видань 19 ст., поряд із книгами релігійного характеру, трапляється й історична та художня література. Проф. О.М. Гаркавець зазначає, що «у Афінах зберігається понад 3000 караманських книжок»,

походженням здебільшого з Кападокії. Проте зміст їх, за поодинокими відомими винятками, не є нам відомим. Вивчення караманлійської літератури в Афінах та на Кіпрі здійснюють відповідно Евангелія Балта та Маттіас Капpler [Kappler 1996, 2003].

Писемні зразки, які ми спостерігали під час досліджень у Кападокії, показують в караманлідії досить відчутну кападокійську турецьку говірку (мова книги «Настанови правильної віри» митрополита Кайсері Паїсіоса аналізована у: [Eckmann 1950 (b), 168]. Зустрічаються свідчення, що «ці тексти – грецькою мовою, проте якоюсь незрозумілою «іншою» говіркою» [Korat Таş karıdan... 2005, 71]. Кападокійський регіон також виявився надзвичайно корисним також з точки зору записаних нами говірок турків – вихідців із Македонії 1920-х років внаслідок того ж обміну населення, що мешкають у селі Махмутпаша поблизу Невшехіра і зберегли стару румелійську турецьку говірку. Таким чином, коли поглянути на зразки, які ми маємо на даний момент, то видно, що різниця між каліграфією написів не менша як різниця між відмінностями говірок та діалектів турецької мови внутрішньої Анатолії. Караманлійська каліграфія змінювалась як із часом, так і від села до села уже на відстані 15 км (Конакли – Єшільбурч – Ендюрлюк). Написи не були уніфіковані з точки зору стилю літер (лише напису церкви Єшільбурч властива літера і у формі хреста), зустрічаються також і говіркові особливості (наприклад, носові приголосні).

Таким чином, видно, що різниця між каліграфією написів не менша як різниця між відмінностями говірок та діалектів турецької мови внутрішньої Анатолії. Караманлійська каліграфія змінювалась як із часом, так і від села до села уже на відстані 15 км (Конакли – Єшільбурч – Ендюрлюк). Написи не були уніфіковані з точки зору стилю літер (лише напису церкви Єшільбурч властива літера і у формі хреста), зустрічаються також і говіркові особливості (наприклад, носові приголосні).

В Анатолії зустріти настінні написи стін особливо камінних церков з поясненнями караманлідікою через те, що церкви обернули на мечеті, а стіни фарбували, вельми складно. Це наводить на думку, що караманлійські написи швидше можуть бути віднайдені у православних грецьких церквах, збудованих після 1800-х рр. (Korat Gürsel. Таş karıdan...- с. 74). При транскрибуванні та письмовому перекладі кападокійської караманлідіки необхідно також добре знати місцеві діалектні особливості турецької мови.

Незважаючи на наявні в тюркологічній літературі непоодинокі описові праці з урумської мовної системи, фольклорні, лінгвістичні та етнографічні записи, насьогодні залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із формуванням та особливостями історичного розвитку цієї мови, передумовами формування її писемного та усного різновиду, та специфікою її творення, виходячи зі співставлення із особливостями розвитку інших мов тюркської мовної сім'ї. Вивчення розвитку цієї мови потребує спеціальної підготовки від тюрколога в еліністиці та славістиці, так само як і знання

методів порівняльно – історичного мовознавства, – комплексних студій такого рівня в Україні досьгодні не провадилося. Наявні на даний момент регіональні студії з тюркських мов в грекомовному ареалі (Е. Балта, М. Капплер) не беруть до уваги ані слов'янського матеріалу, ані даних урумської мови. Тому виникла нагальна потреба об'єднати поодинокі регіональні студії на міжнародному рівні. Стан вивчення тюркської писемної традиції грецькими літерами є дуже незадовільним: дослідники в окремих країнах розрізнені, зокрема, фактично єдина в Україні програмна стаття Є. Чернухіна з цієї проблеми (Чернухин Е. К. Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования) свідчить, що "...изучение караманлийских рукописей в Греции пока не выходит за рамки их формального учета и археографического описания в рамках греческой палеографии, что существенно сужает сферу их дальнейшего исследования и ограничивает возможности доступа к ним потенциальных пользователей. Сведений о состоянии проблемы в Турции у меня нет...". Наша доповідь аналізує науковий доробок турецьких та європейських вчених, опублікований в Туреччині.

Усі опубліковані в Туреччині праці можна об'єднати в наступні групи: 1. Турецькі публікації європейських інституцій: Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrılmasın] Eckmann J. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31. Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun). Clogg R. The publications and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 \ Clogg R. I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history. – Istanbul: The Isis Press, 2004. – P. 333-386. Analecta Isiniana: 77. Stathis, Pinelopi. Dictionnaires et grammaires dans la bibliographie en Karamanlı. 1994 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2056-2063ss. Саме вони й спричинили відновлення інтересу в Туреччині до писемної караманлійської спадщини.

2. Публікації середньовічних авторів Караману та їх історико – лінгвістичні студії: Beşir Çelebi. Karamanlı Hekim Beşir Çelebi'nin Edirne tarihçesi ...1979]. Karamanlı halk ozanlarından Aşık Gufrâni ve Kenzi / Düzenleyen ...1992. İpekten, Halûk. Karamanlı Nizâmî : Hayatı, edebi kişiliği ve divanı ...1974. Karamanlı Aynî – Hayatı ve eserleri – İnceleme. Öztoprak, Fahrettin. Karamanlı Mehmet Paşa //Türk Dünyası Tarih Dergisi. 172-4.2001. Somunkıran Rezzan. Karamanlı Nizami divanı tahlili. Yüksek Lisans, 1994. Savran Ömer. Karamanlı Nizami Divanı'ndan seçme gazeller ve bugünkü Türkçesi. Yüksek Lisans, 1996.

3. Предметні публікації, присвячені власне караманлійському письму та його ролі в історії турецької мови: розпочинає зацікавлення пам'ятками

відомий турецький історик та етнограф Семаві Еїдже (див. бібліографію його праць: Semavi Eyice Bibliyografya //Ankara,

1981, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 115-136 s.). Eyice, Semavi, 1924. Anadolu'da "Karamanlıca" kitabeler: (Grek harfleriyle Türkçe kitabeler). – Ankara, 1980. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 683-696 ss. Eyice, Semavi, 1924- Anadolu'da karamanlıca kitabevi / Semavi Eyice. -Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975 26-48 ss. A також: Armutlu, H. Mehmet, 1927- Türk dilinin Anadolu'daki üç temel direği "üç Karamanlı" / H. Mehmet Armutlu. Ankara: 1997-1999: Özkan Matbaacılık c. 1-3. Eckmann, De J. Sur le terme "Karaman" et les recherches sur les karamans / De J. Eckmann, Mefküre Mollova. İstanbul, 1980, Edebiyat Fak. Basımevi. Erol, Merih. 19. Yüzyılda Basılan Karamanlıca Eserler //Toplumsal Tarih. – 8. 2004, 66-69ss. Gürsel, Korat. Karanlıktaki Dil: Karamanlıca //Atlas.8.2003. Kahya Hayrullah. Grek harfli Osmanlı Türkçesi bir eser: İspat-ı Mesihiye üzerinde dil incelemesi. Fatih Uni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Yüksek Lisans. 289s. 2003. Danışman: Mehmet Kutalmış. Ağca Ferruh. Karamanlı Türkçesi morfolojisi (şekil bilgisi). – Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans. 1999. – 132 s. Danışman: Nevzat Özkan.

Для порівняння до цієї ж групи відносимо публікації в Туреччині вірменокипчаських пам'яток: Gölpinar Ebru. Ermeni harfli Türkçe bir dram (Maşkuni Katl İdemeyen Kız) üzerinde metin incelemesi.- Yüksek Lisans, 2001. Demir Rahime. 19. yüzyıl Ermeni harfli Türkçe metinlerde çekimli şekiller. Yüksek Lisans, 2001.

4. Публікація караманлійських написів на спорудах, намогильних каменях тощо: Eyice, Semavi, 1924-Konya'nın Alâeddin Tepesinde Selçuklu öncesine âit bir eser Eflâton Mescidi / Semavi Eyice. – İstanbul, 1971 269-303. Çiftçioğlu, İsmail. Ürgüp'ün Taşkınpaşa (Damsa) Köyü'nde Karamanlı Devri Eserleri // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 3/2-12.2001.

5. Історія держави Караману: Ünal, Tahsin. Karamanoğulları tarihi (Türkçe kaynaklara göre) /Konya : Arı Basımevi, 1986. Eyice, Semavi, 1924-Türk Trakya Araştırmalarının öncüsü Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel : (1905-1975) / Semavi Eyice İstanbul : [yayl.y.], 1976.-301-330 ss. Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi (Karaman). Karamanoğulları. Tarih. Benlisoy, Foti / Benlisoy, Stefo. 19. Yüzyılda Karamanlılar ve Eğitim Nevşehir Mektepleri. 13/74-2. 2000. Karakaya, Nilay Çorağan. Karamanlılar //Yeni Türkiye. Özel Sayı:1-2.2002/1995. Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar//Türk Kültürü. 4.2002/1974 S. 166 956.1 / 300. Çiftçioğlu İsmail. Vakfiyelere ve Tahrir Defterelerine göre Karamanlı eğitim-öğretim müesseseleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora. 347 s. 2001. Danışman: Kemal Göde. Çöloğlu Ayşe Reyhan. Karaman'da aşıklık geleneği ve Karamanlı aşıklar. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999. – 360s. Yüksek Lisans. Danışman: Ali Yakıcı.

6. Часткові публікації та аналіз караманлійської літератури в межах регіонознавства: Korat Gürsel. Taş kapıdan taçkapıya: Kapadokya. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. – 6. baskı. – 382s.- c. 71. Temizsoy, İlhan. Karaman

museum /M. Vahbi Uysal; translated: by Ülge Göker. Ankara, 1983: Ajans-Türk Matbaacılık.

7. Міжнародні відносини, зокрема, турецько-грецькі: Korat Gürsel. Büyük Bedel: Mübadele // Atlas, 2001. – Sayı: 94. – S. 120-139.

Відтак, іще зарано говорити про те, що стан досліджень Караманлідіки в Туреччині вивчений повністю, проте попередні висновки свідчать, що тема “походження” християн – тюркофонів не обговорюється. Ймовірно, не варто говорити про те або інше етнічне походження носіїв даної мови, оскільки маємо справу із тією історичною добою, де “етнічна приналежність” була досить відносною або відсутньою взагалі, а релігійний критерій був таким, що цю тотожність визначав. Розглядати інакше дане питання буде на нашу думку ненауково та призводитиме до помилкових результатів. Питання мовної реконструкції значно ускладнене та може бути розв’язаним виключно у зв’язку з питаннями комплексної порівняльно-історичної реконструкції та контамінації цілого ряду культур, мов та релігій, як, наприклад, у студиях Т. Ковальського в аналізі мови балканських та буджакських гагаузів.

При транскрибуванні та письмовому перекладі кападокійської караманлідіки необхідно також добре знати місцеві діалектні особливості турецької мови. На тому етапі, коли М.К.Дмитрієв створював свою статтю, іще не було ані самої порівняльної граматики тюркських мов, ані передумов для її написання. Проте ревізія написаного Дмитрієвим свідчить, що чимало поставлених на порядку денному в 1928 році для тюркології питань лишаються актуальними і насьогодні. Тюркологія “іще не прийшла до твердо встановлених методів розробки зібраних матеріалів” (с.417). тюрколог екс офіцію, як свого роду лікар з усіх видів хвороб, мусить виступати експертом в усіх галузях неосяжного степового поля, і, відгукуючись на злобу дня, надавати перевагу завданням тактичним над стратегічними, або, іншими словами, прагнути до актуального за рахунок наукової планомірності.

19. UKRAYNA'DAKİ KARAMANLICA YADİGARLARI: TÜRK DİLİ TARİHİNE VE ARAŞTIRMA PERSPEKTİFLERİNE DAİR¹²⁸

Караманлійські пам’ятки в Україні: про перспективи вивчення та внесок до історії тюркських мов

Виголошена на Всесвітньому орієнталістичному конгресі доповідь ставить метою короткий огляд світової історії караманлійської літературно-писемної спадщини, визначаючи в ній місце й роль караманлійських пам’яток в Україні; здійснюється спроба з’ясувати джерела надходження караманлійської літератури в Україну, основне коло проблем, з котрими

¹²⁸ Вперше опубліковано у: ICANAS – 38 da sunulmuş bildiri. – Ankara, Eylül 2007. - S. 587-598 (збірник наукових доповідей Всесвітнього Конгресу орієнталістів (IKANAS), Анкара, Туреччина)

зiткається дослідник цієї писемності, пропонується організація спільного дослідницького проекту історії транскрипційної греко писемної тюркської традиції від Кападокії до урумів.

Muhterem Hocalarım, meslektaşlarım, saygıdeğer Oturum Başkanı, sayın katılımcı ve dinleyici konuklar,

İlk önce, 38.cu ICANAS Sempozyumunu bu kadar başarı ile düzenleyen, dünyanın seçkin Doğubilimcileriyle irtibata geçmeye vesile olan ve bu bildiriye sunmamıza olanak sağlayan ev sahiplerimiz Atatürk Yüksek Kurumu ve bizzat Sayın Prof. Dr. Sadık Tural'a can gönlümüzden teşekkür etmek istiyoruz.

Bildirimizin konusu, UKRAYNA'DAKİ KARAMANLICA YADİGARLARI: TÜRK DİLİ TARİHİNE VE ARAŞTIRMA PERSPEKTİFLERİNE DAİR'dir. Son 10 yılda, Türk tarihinden ayrı düşünülemez Ukrayna tarihi bilincine varıldıkça Ukrayna'daki Türk halk ve dilleri tarihi araştırmalarında da gelişme görülmeye başlamıştır. Şuan itibarıyla, modern Türk edebiyatının zamandaş araştırmalarında belirli bir dönemin tamamlanmış olduğundan, nihayet yüzyıllardır sabırsızlıkla beklenen kendi Türk manevi mirası, bu arada Kırım ve Azak Urum Türklerine ait yazılı Türk Karamanlı edebi geleneğini incelenmeye yönelmesinden bahsedilebilmektedir. Fakat şu var ki, bu geleneği Urumları tarihi vatanları olan Anadolu Kapadokya, Balkan (ilk başta Yunanistan), Bucak'tan arındırılmış olarak araştırmak, neredeyse olanak dışıdır. Bildirimizin amacı, Ukrayna'da Karamanlica yazılı yadigarlar konusunun ilk başta Yunanbilimciler, sonra ise Türkologların gittikçe büyük dikkatini çektiği, bu açıdan Ukrayna'nın, etnik oluşum, gelişim, göçler, dilin gelişimi ve dillerarası etkileşim gibi hususların içiçe girdiği gerek Türk, gerekse Kara ve Akdeniz Bölge Tarihinin en zor sorunlarından birinin çözümlenmesinde en baştaki rol üstlenebileceği ve önemli bir katkıda bulunabileceğine işaret etmektir.

Karamanlica konusu, başka tabirle Türk lehçelerinden bazılarının Yunan harfleriyle yazıldığı yazı sistemi, XXI asırdaki Ukrayna için çok önemli bir konudur. Karamanlı Hristiyanları 400 yıllık kendi yazı geleneğini geliştirmiş, oldukça zengin yazılı mirası Kırım ve Azak'ta bırakmışlardır.

Yaygın bir rivayete göre, Yunan harfli ilk Türkçe yazısı, Constantinopolis Patriği Gennadios (Skholari) tarafından 1453 tarihinde İstanbul fethinden hemen sonra Mehmed Fatih'e Ortodoksluğun esasları açıklamak için yazdırılmıştı. XVI.yy. sonlarında Bab-ı Ali'nin topraklarında yoğun bulunan Hristiyan kitleleri dinlerinin gerektirdiği dillerini ya çok kötü biliyor ya da hiç bilmiyordu. Yunan ruhanileri böylece bayağı zor, hatta gülünç bir duruma düşmüşler. İstanbul'dan tayin edilen din adamları görev yapacakları yere ulaşınca tebaalarının din kitapları anlamamakla kalmayıp Türkçe konuşamadıkları takdirde kendileriyle bir türlü anlaşamadıkları gerçeğe yüz yüze geliyorlardı. Bizanslı Yunanlar, Roma Katolik Kilisesine nazaran İncil'in yabancı dillere tercümesine gayet olumlu baktıkları halde, Türk halkları arasında Yunan kilise misyonerliğinin oluşturulamaması,

Türkçe konuştukları için Karamanlıların kültür diyaloga eşit haklı katılımcıları olarak algılanılmamaları gibi dönemin tarihi şartları olumsuz rol oynamıştır.

Anadili Türkçe olan Hristiyanlar, Ortodoks Yunan bir papazın gözünde ihanetçi sayıldıkları, kendilerine Yunan kilisesine mahsus olan Yunanca liturji ve kutsal kitap okuma zorunluluğu ahlaki bir norm olarak uygulandığı için sözkonusu kültüroloji tezati bugünlere dek sürerek sorunun gerek Türkiye gerekse Yunanistan'daki dil tarihi araştırmalarına gayriresmi olsa da bir mani koymakta, Karamanlıca kitapların resmi kaydetme ve Yunan paleografisi çerçevelerindeki arkeografik tasviriyile yetinmektedir. Yunanistan'da geleneksel olarak Karamanlıca'yı araştırılırken 'Türkçe' terimi kullanılmaktan kaçınılmış, ayrı seçi yapılmadan Yunan harfli tüm metinlere yazıldığı yer ve kullanılmış Türk şivelerine bakılmadan *Karamanlidica* terimi uygulanmıştır. Vaktiyle Karamanlidica terimi bilimsel kullanımına girmiş kalmıştır. Ancak şunu hatırlamak gerekiyor ki Karamanlidica dediğimiz metinlerin herbirinde Karaman'da 20. yüzyıla kadar kullanılan Türkçenin Karaman ağzının yanısıra diğer Türkçe ağzları veya, İstanbul çıkışlı olursa edebi Türkçe söz konusudur. Karamanlıca edebiyatını (ilk başta Zebur) ancak 18.yy.ın başında ilk önce daha hoşgörülü Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'te basılı olarak çıkarılmaya izin verildiği halde ondan önceki dönemlerde (en az 16.yydan) Karamanlıca el yazma geleneği çok gelişmiş vaziyetteydi, basına başlandıktan sonra da süregelmiştir. Avrupalı bilginler, Karamanlı edebiyatına daha hoşgörülü yaklaşabildiklerine inanarak bu konudaki ilk dikkate değer araştırmalar 1950lilerden başlarında yapmışlar¹²⁹. Yunan harfli Türkçe yazıtlarının ilk bibliyografyası ise 1958 de yayınlanmıştır¹³⁰. 1987'de Karamanlı yayınlar kataloguna ek olarak Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta kendi çalışmasını bastırmıştır¹³¹. Görülüyor ki bu çalışmaların tümü, Karamanlıca metinlerin 1718 tarihinden beri 1920lerde çıkmış son Selanik basılı eserlerine kadar nasıl yazılıp basıldığı hakkında genel bir fikir vermektedir. XX. yüzyılın 20.ci yıllarında Karamanlıca kitaplarının basılışı gayet ani durdurulmuştur. Sebep, Yunanistan'ın yeni sınırlarının oluşması ve Küçük Asya ile nüfus mübadelesidir: Yunanistan'a geçen Karamanlıların çocukları Yunancaya geçmiş, Karamanlıca'yı okuyamaz olup yüzlerce yıllık kültürleri tarihin malına dönüşmüştür. Karamanlı yazılı kaynaklarından büyük bir çoğu muhtemelen kayıptır, bir kısmı Yunan, Türk, Balkan ve Ukrayna-Rusya kütüphane hazinelerinde, veya özel koleksiyonlarda saklanmaktadır.

Karamanlı elyazmaları bulmayı zorlaştıran, Yunan elyazmalarının genel kütesinden ayrı tutulmamasıdır. Ancak Yunan arşivlerinde elyazmalar sayısı 30

¹²⁹ Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağzlarına ait araştırmalar. I. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrışım], Idem. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

¹³⁰ Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

¹³¹ Balta E. Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

bini aşmaktadır. Pek çok Yunanca elyazmada Karamanlıca not, dipnot, birkaç sayfa bulunabilir. Yunanistan'daki Karamanlı elyazmalarının araştırılması yine Yunan paleografisi çerçevelerindeki formal ve arkeografi tasvirinin dışına hala çıkmamakta bu yüzden sonraki incelemenin ve potansiyel kullanıcıların ulaşımı için imkanları azaltmaktadır. Türkiye'deki Karamanlıca araştırmaları, şu 7 gruba ayırmaktayız¹³²: 1. Avrupalı kurumların Türkiye'deki Türkoloji yayınları. 2. Karamanlı müelliflerin eserleri, dil incelemeleri. 3. Başlı başına Karamanlıca ve Türkçenin tarihindeki rolü. 4. Bina ve mezar taşları üzerindeki Karamanlıca yazıların incelemeleri. 5. Karamanoğulları ve Karaman beylerbeyliği hakkındaki yazılar. 6. Halk ve bölgebilim çerçevesindeki Karamanlıcadan bahseden yazılar. 7. Uluslararası ilişkiler ve esiyasi yazılar (mübadele, Türk – Yunan ilişkileri v.s.). Karamanlıca araştırmalarının XX.yy.daki yetersizliğinin sebepleri arasında, 1. genç kuşak bilimadamlarda yabancı dil biliminin eksikliği, sonuç olarak Yunanca ve Türkçe bilecek, tarihi dil araştırmaları sürdürececek filolog uzmanların yokluğu; 2. aynı derecede Ortodoksluğu ile İslamiyeti derinliklerine kavrayıp benimseyecek kadar özel ahlaki terbiye almış uzmanların olmayışı; 3. Egemen çevrelerdeki ideolojik yönergelerin tamamı problemin tarafsız irdelemesine desteten ziyade mani olmuştur. Gene de bugünlerde Türkiye'de özellikle AB ile bütünleşme süreci içinde tarihi ve filolojik çalışmalar çok gelişmiş vaziyettedir. Bu süreçte üçüncü ülkelerin ve bu arada Ukrayna'nın katkıları olabilir¹³³.

Dobruca ile Bucak'ta bulunmuş Karamanlıca eserlerin durumu farklı, akibeti Türkiye ve Yunanistan'a nazaran avantajlıydı. Memleketimiz Azak bölgesinde yapmış olduğumuz alan araştırmalarına ve Kiev'deki arşiv taramalarımıza dayanarak şunu belirtelim: ülkemiz, coğrafyasının bir kısmı itibarıyla Bizans'ın varislerinden biridir. Bugüne kadar Ukrayna'nın güneyinde Bizanslıların torunları hala yaşamakta, ve bu açıdan ülkemiz yegane bir örnektir. Kırım Ortodoks Hıristiyanları Osmanlı'nın himayesinde ayrı bir dini – etnik grup halinde Rus çaricesi Ekaterina 2.sinin 1778 tarihli fermanına kadar varlığını sürdürmüşler. Azak bozkırlarına zorlu iskanları neticesinde dikkatsiz bırakılan Karamanlıcayı kullanan Hıristiyanlar, bu dikkatsizliğin sayesinde yeni memleketlerinde özgün Kırım kültürlerini yeniden kurmuş ve koruyabilmişlerdir. 19.yüzyılın sonu, Azak göçmenlerinin yaşam tarzlarını değiştirerek anadil ve kültürlerini unutturmaya başlamışken XX. yüzyılın başındaki toplumsal sarsıntı ve savaşlar Azak Urumlarının yoğun etnik bilincini pekiştirmiş, 1925lerde Sovyetlerin sürdürdüğü toprak köleliği ve kökleştirme politikası kültürel izolasyonarını daha da etkilemiştir. Sonuç olarak uzun seneler boyunca yabancı kültürler arasında eriyip gitmek yerine Karamanlı kültür, mükerrer 'konservasyon' yoluyla dünyada eş

¹³² Дрига І.М. Стан вивчення караманлійських писемних пам'яток в Туреччині // XI Сходознавчі Читання А. Кримського. М. Київ, 7-8.06.2007 р. – с. 21-24. Detaylı bir bibliyoğrafyaı bu tebliğimizde vermekteyiz.

¹³³ Karamanlıbilim alanında diğer eşit haklı aday, Rusya'dır. Sankt – Petersburg'lu meslektaşlarımıza bu konuda her türlü başarıları dileyerek yine de Ukraynalı bilginlerin daha avantajlı bir durumda buldukları, Ukraynalı Urum Türk kültürü araştırmalarında yeni bir sayfayı açma fırsatını kaçırmayacaklarına ümit ediyoruz.

olmadığı ve hala da modern kamuoyunun değerine idrak edemediği Karamanlı kültürü saklamıştır.

Türkçe yazılan İncillerin her halde her köyün kilisesinde saklanıyor olduğu ve, dahası, papazların en az özel kullanımında diğer dini kitapların da bulunması gerektiği halde Yunan – Rus Ortodoks Kilise ilkelerinde yetiştirilmiş araştırmacılar Rusya İmparatorluğundaki anadilde okul eğitimi yasağını gözönünde bulundurarak bu gerçeği görmezlikten gelmiş, sükutla geçiştirmişler.

Ukrayna’da şu an bulunmakta olan Karamanlıca kaynakları yunانبilimci Evgeni Çernuhin Atina Milli Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı ‘Ukrayna Grekleri Tarihi’nde hesaplamaya çalışmıştır. Bunlar arasında en zengini, «Gotfi Piskoposluk Dairesi arşivi»¹³⁴, ya da protoiereus Trefilios Karatsoğlu’nun arşividir. Adıgeçen kaynaklar O.M. Garkavets’in alan araştırmalarını içeren kitabında¹³⁵ daha önce de anılmış ve arkeoğrafik açıdan tasvir edilmişti, ancak kapsamlı dil araştırılması, çeviri yapılmamış veya Ortodoks liturji geleneği yönünden değerlendirilmemiştir. Ukrayna Urumları hakkında en temel sayılan çalışmasında ancak seçme Karamanlıca metinler yayınlanmış, dili ‘kesin Karamanlı (aslında Osmanlı) yazı geleneği’ olarak kısaca tanımlanmıştır. Asıl ilgisini Urum Türk halk edebiyatına yönlendiren Garkavets böylece Ukrayna’daki Karamanlıca yazılı yadigarlarının varolmasını tekrar, ve kaçınıcı defadır, kaydetmiş fakat çözmeye cesaret edememiştir. Azak’taki Karamanlıca yadigarları meselesini sözkonusu yazı geleneğinin kökenleri, Bizans ve Bizans sonrası, belki de Kırım aydın müellif çevrelerinde geliştirilen ekoller ile dolaysız bağlantılı olarak değerlendirmek gerektiğinin altını çizmek istiyoruz. İlk etapta yapılacak olan işler, saklanmış olan yadigarların envanterini yapıp dil ve tarihi yönden inceden imceye incelemek, yenilerinin amaçlı arayışını gerçekleştirmektir.

Azak’taki Karamanlıca konusuna ilgi gösterenler arasında, meşhur bir etnoğraf, Novorosiyiski Üniversitesi Profesörü V.İ. Hrihoroviç’in ismine sıkı sıkıya bağlıdır. Hrihoroviç kendisi paradoksal olarak aslında sözkonusu soruna ilgisiz kalmıştır. Kırım’ın kadim elyazmaları konusuna tüm gönüü vermiş olan Ukraynalı Profesör, 1874 tarihli Ukrayna’nın Güneyine yaptığı gezisi sırasında kendisine aldığı daha sonraki dönemlerin birkaç nüshaya fazla ilgi göstermemiştir. Belki de oldukça erken vefatı, Kırım Hıristıyanlarının hayatlarının bu tarafına dikkat göstermesini önlemiştir. Kamuoyunu aydınlatan ve bugüne kadar ehemmiyetini yitirmeyen gerçek bir keşif, Odesa’daki Alman konsülü filolog Otto Blau tarafından yapılmıştır: V.Hrihoroviç’in bir kimseden almış olduğu Karamanlıca iki elyazmayı araştırıp yayımlamış, bir tanesini de kendisine satınalmıştır. Bir sürü yanlışlık, hatta zamanımızda kabul edilemez ‘antiarkeoğrafik’ zayıflığın olmasına rağmen, O. Blau’nun bu çalışması, Azak Karamanlıca metinleri bastırıldığı, incelemeye kalktığı, ve en önemlisi, ilimde Azak’ta ancak Karamanlıca elyazmalarının olduğu

¹³⁴ Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

¹³⁵ Гаркавец О. Уруми Надазов’я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.

değil, aynı zamanda da yarı unutulmuş Türkofon Urumların olduğu fikri sabitleştirdiği için olağanüstü kıymetlidir. Ne yazık ki sözkonusu çalışmayı ne yeni Karamanlıca metin keşifleri, ne de Karamanlıca sorununu tekrar gündeme getiren incelemeler izleyebilmiştir. Mariupol Greklerine temaslı yerli ve yabancı tarihçi, folklorcu ve bölge etnoğrafyacılarının çalışmalarında tek tek sözü geçtiği halde ilmi bir problem olarak hiç bir zaman ele alınamamıştır.

Ayrıntılı dini anlatıları, ayin rehberleri, velaetname gibi kitapları içeren Ukrayna Kiev Karamanlıca koleksiyonunun sınıflandırılması, işlev alanları bakımından O.Garkavets tarafından araştırıldıysa da (bölüm 5 ‘Urum yazılı eserleri’ ve 6 ‘Urumcanın yüce üslubu’) dil ve edebiyat tarihi yönünden araştırılması yoktur. Urumlar hakkında bilinen tek Türkçe araştırmasında¹³⁶, ‘Kiev’deki Grek Alfabeli Türkçe Mahkeme Kayıtları’ olarak Gotfi Piskoposluk Dairesinden Karamanlıca 14 sayfa faksimilesi bulunmaktadır. Ancak Türkiyeli yazarın kütüphaneye hiçbir zaman kayıtlı olmadığı, sözkonusu arşivden hiç yararlanmadığını gösteren kullanıcı listeleri ve oradaki görevlilerin ifadelerinden anlaşılıyor ki fotoğraflar O. Garkavets’in özel arşivinden alınmış, Ukrayna Ulusal Kütüphanesinin hiç haberi olmadan Türkiye’de yayınlamış böylece Arşivlerden yararlanma Uluslararası Anlaşması kabaca çiğnenmiştir. Kaldı ki, Sayın E.Altınkaynak’ın Türkçe yayımladığı bu kitapta, ne yazık ki ayrı hatalara rastladığımızla beraber Urumlar hakkında Ukraynaca iki asıl kitaptaki¹³⁷ bilgilerden başka orijinal malumata rastlayamadık.

Azak Urumlarının yazı kültürünü pekiştiren etkenler arasında, halkın şuan eşit sayıda Türkçe ve Yunanca konuşan iki dil grubuna ayrılmış olmasıdır. Türkçe konuşanlar yazı dillerini Yunan alfabesi vasıtasıyla kurarak kah dini kah günlük manevi ihtiyaçlarını karşılayacak elyazma ve basılı edebiyatlarını geliştirmişler. XIX yy.dan beri seçkin tarihçi ve eski eserleri derleyenler ‘Mariupol Greklerinde’ Yunan harfli Türkçe yazıtların varolmasını kaydetmişlerdi. Ancak onların fikrince bu yazıtlar, kuraldan bir çeşit zoraki sapma ki şüphesiz bu sapma kökünden kazılacaktır. Bu bağlamda Serafim Antonoviç Serafimov isimli Urum bir köyü doğumlu, çok eğitilmiş ve aydın, kökten sürme bir papazın görüşü çok ifade edicidir: vekilharç Trifilios’un defteri anlatırken ‘Türkçe, yalnız yer yer Rus harflerle karışık Yunan alfabeyle’ yazıldığını kaydetmiştir.

XVIII.yüzyılın ilk yarısı – XIX. Yüzyılın sonuna ait toplam 64 elyazmadan 16sı Yunanca, 39u Türkçe, 3ü Rusça ve 6sı karışık dillerdedir. 48i büyük ihtimalle Kırım veya Azak’ta kaleme alınmıştır. 19u, anlatı türünden yani dini kanun olan ‘kodeks’lerdir. Geri kalan 27 belge, iş yazışma türünden mektup, not, sözleşme, senet, ilmühaberlerdir. Bazılarının müellifi, kendine özgü bir eğitim almış Trifilios kendisi, bazıları ise çevredeki baş din adamı olduğu için köy kiliseleri papazları, devlet memur ve özel kişilerden şöyle veya böyle ellerine geçmiştir. Yazışmacıların çeşitliliği de yaşam öykülerini, Azak Urum cemaatının sözlü tarihi

¹³⁶ Altınkaynak Erdoğan. Ortodoks Türkler Urumlar. – Ankara, ÜBL Yayınları, Temmuz 2005. – 247s.

¹³⁷ Гаркавецъ О. Уруми Надазов’я... ile ‘Panamerova’ olarak belirtilen Пономарёва И. Мариупольские греки. Историко – этнографический обзор. – Мариуполь, 2005.

hakkındaki bilgi edinme, yazı dili öğrenme düzeyini, el yazılarını kıyaslama fırsatı verdiği için dolayı özellikle dikkat çekicidir. Yazılardan birkaç tanesi, din adamları tarafından yazılmış olmamasına karşın bir yerlerde okuma yazmayı öğrenmiş kendi gramer yetenekleri oranında safdil fikirleri ifade etmeye çalışan basit insanlarca akdedilmiş olduğu için çok kıymetlidir.

Diğer kitaplar arasında XVIII yy.dan Yunanca, Kilise Slavoncası metinlerin yanısıra İncil'den Eski Yunanca, Latince, İbrance, Almanca, Polonca alıntılar, Türkçe, Arapça, Arnavutça, Gürcüce ayrı duaları bulunan bir konvolüt özel bir yer tutmaktadır. Türkçe olmayan tüm dillerde yazılar, yine Yunan harflidir. Bu yazılar, Karamanlı Türkçe değilse o zaman nedir? Konvolüt'ü oluşturan metinlerde fonetik esasına dayanarak diğer dilleri aktarmak için müellifin bildiği tek yazı sistemini kullanımı çok ayırdedicidir. Nihayet, Yunan harf yazım stili hemen her elyazmada birbirine çok yakındır. Türkçe seslerini yazıda gösterme kuralları (bu arada XVIII.cü yüzyılın artık 1. yarısında Kirilce m harfinin yazılması) da birbirine benzemektedir. Sonraki dönemlerde Azak Karamanlıcasına diğer Kirilce harfleri de girmeye başlayınca son tahlilde Yunan harflerinin yerini tamamen almıştır. XVIII. yy. müelliflere gelindiğinde ise kanımızca onlar şöyle ya da böyle Kırım veya daha sonra Azak'ta aynı hocaların yetiştirmeleri idi.

Kütüphanemizdeki anlatı türü kitaplar arasında sırf Rumca yazılmış hiçbir elyazma yoktur. Kodeksler arasında, iki tam İncil, biri 1743 (27liste), öbürü XVIII yy., XIX yy.ın sonundan tamamlanmamış bir İncil, XVIII yy.ın ortalarından tamamlanmış bir gramer kitabı ve XIX y.ın ilk üçte birinden iki müzik nota kitabıdır. Karamanlıca kitaplarından 9u ayin kitabıdır; onlardan 7si muhtemelen göçten daha önce akdedilmiş olsa gerek. Bütün bunlar, Triflios Karatsoğlu'nun kağıtlarıyla beraberdi. Muhtemelen, bu zatın özel kütüphanesi o kadar da az değildi, ellerinde herhalde diğer kitaplar da vardı, ellerimizdeki kısımlar tamamını oluşturamamaktadır. Bugün, sözkonusu fragmentlerin kodekslerin kısmı mı olduğu, yoksa aynen gördüğümüz gibi küçük defterlerde mi saklandığını tahmin etmek çok zor. Edebiyatçılar için asıl merak uyandıran, sözkonusu ayin metinlerinin nasıl ve kimler tarafından kaleme alındığı, hangi kaynaklardan çeviri yapıldığıdır. Kuşkusuz halk edebiyatı ürünleri değil, orijinalleri Bizans döneminden bilinen azizlerin belirli velayetname, vaaz ve ahlak derslerine kadar inmektedir.

Rum kilisesi kadim ayin kitapları daha çağdaş ve kütlelerin daha iyi anlayabileceği Rum diline çevrilmesine oldukça geç ve gönülsüz olarak yönelmiştir. Tebaasının ihtiyaçlarını karşılamak için çeviriler hep Türkçeye yapılmıştı. Çevirmenler kimlerdi, nerede ve ne zaman çalıştılar bilinmiyor ama, Kırım'da ve hatta Ortodoksların göçünün ilk onyılarında Azak'ta, kullanılan dil Yunanca değil, Türkçe'nin yerel şivesi olduğu meydandadır.

Görülüyor ki, hem anlatı hem iş mektubu türü evraklar, Kırım ve Azak tarihi, Türk edebiyatı tarihi, karşılaştırmalı ve tarihi Türk grameri araştırmalarında kullanılmamıştır. Koleksiyonun ilk başta Karamanlıca kısmının ilmi kıymeti çok yüksektir. Gramer, diyalektoloji ve tarih ile ilgili yorumları aktararak Triflios'un

mektupları başta olmak üzere onu bir an önce yayımlamak, ancak Karamanlıca'nın kendisinin tarihine değil, Gagauz, Karay, Kırımçak, Urum gibi Ukrayna'daki Türk dilleri tarihine yeni pek çok şey kazandırabilecektir. Bugünkü araştırmacılar için Karamanlıların Kırım'da geçirdikleri ve ve Azak'a göçlerinden sonraki ilk yıllar hala karanlıktadır. Oysa Gotfi koleksiyonundaki belgelerde bu sorunlara ışık tutaçak zerre kadar olsa da bilgilerin bulunacağı tahmin edilebilir. Bu konuda Türk, Balkan ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmaları ve işbirliği pekiştirmek, 'Karaman'dan Urum'a Türk Dili tarihi' gibi ortak bir proje üretmek tüm Türkoloji, Slavbilim ve Balkanbilimine kocaman bir katkı sağlayacağından eminiz.

Anahtar kelimeleri: Türk dili tarihi, Karamanlıca, yazı geleneği, Kırım redaksiyonu, elyazma, Azak Urumları, Ukrayna'daki Türkçe.

20. МОВА ЛИСТІВ ТРИФІЛІЯ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ (ВАРІАНТ 1-2 ТА КАРАМАНЛІЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ АНАТОЛІЇ)¹³⁸

The Urum language of Trephillus' letters in comparing with Karamanli monuments of Anatolia

The paper for the first time is publishing Ukrainian translation of the letters of Trephillus in all its variants, and for the first time specifically concentrates on its language. The letters have a common start, but different contents per se. Therefore it should be considered not as variants but rather as separate textes. It presents also a historical comparative analysis of language peculiarities of Anatolian Karamanli written tradition. We have come to accept that the language differences are sufficiently far from each other. The developed analythism of the syntax doesn't testify to its common origin, but just to the identical language environment of the textes. The vocabulary of the letters demands a separate research.

Karşılaştırmalı tarihi dilbilim açısından Trefillos'un mektuplarının dili (varyant 1-2 ile Anadolu Karamanlıcası)

Makalede Kırım'dan Azak'a sürülmüş papaz Trefillos'un Karamanlıca mektuplarından 1.ve 2.varyantının Ukrayınca çevirisi ilk defa yayınlanmış ve ilk defa dil tarihi açısından değerlendirilmiştir. Mektupların başlangıç aynı olup devamı oldukça farklıdır dolayısıyla varyantlardan ziyade ayrı mektuplar şeklinde tanımlanabilir. Anadolu çıkışlı Karamanlıca eserleriyle kıyaslandığında gözetilen dil farklılıkları oldukça çokur. Sözdiziminin analitiklik özellikleri ise, çevresindeki diller ile etkileşimin sonucu sayılsa gerektir. Mektupların imlası ayrı bir araştırmaya konu olabilir.

¹³⁸ Вперше надруковано у: Східний Світ. № 1. – К., 2008. – С. 134-144.

Наше дослідження присвячене порівнянню мови урумських листів протоієрея Трифілія за матеріалами документів ф. V, справи 784, та 3668 - 3669 НБУВ, із мовою деяких відомих та доступних нам пам'яток караманлійської¹³⁹ писемності¹⁴⁰ походженням з Анатолії регіону Кападокії, Стамбула (Єдікуле), Конії (власні переклади з Кападокії, публікації С.Єдже, Ф.Агджи, О.Серткая, Д.Айяна, Г.Кората). Для перевірки граматичних даних узято також тексти листування Трифілія з фонду V, справ 3642, 3663, 3678, 3664, 3684, 3690 НБУВ за публікацією О. Гаркавця.

Метою дослідження є: 1. Окреслити приблизне коло джерел, які можна використовувати для атрибуції пам'ятників писемно – літературної урумської мови. 2. Здійснити спробу попереднього визначення кола висвітлюваних питань в наскрізному нарисі порівняльно – історичної граматики огузької групи тюркських мов, представлених текстами караманлійської писемності. 3. Подати короткий граматичний нарис так званої “караманлійської” писемності за даними 19 ст.

Ще М. К. Дмитрієв на підставі порівняння діалекту Караману емпіричним шляхом відзначав, що “...власне караманський діалект не схожий на балканську караманлійську мову...”, причому у “балканській караманлійській мові сплітаються окремі риси анатолійських та балканських діалектів” (Дмитриев с. 427)” (причому за караманлійський “оригінал” було взято опис: Максимовъ В., Опытъ изслѣдованія тюркскихъ діалектовъ в Худавендгаре и Карамані. – Спб, 1867). Відтоді у вивченні караманлійської писемної традиції та середньоанатолійської діалектології відбувся немалий прогрес: з'явилися описи анатолійських діалектів Невшехіру Зейнеп Коркмаз, останнє десятиліття знаменувалось атрибуцією, публікацією та перекладом цілого ряду караманлійських пам'яток Анатолії та православних кирилических текстів на територіях побутування тюркомовних народів (Башкирія, тюркський Сибір, Балкани, Східна Європа). Проте досі чекають на каталогізацію та єдиний опис розпорошені по окремих колекціях Туреччини караманлійські тексти, що часто перебувають у закритих для турецьких лінгвістів грецьких церквах, конфесійних бібліотеках та монастирях.

¹³⁹ Караманлійською писемністю тут та надалі називатимемо тюркську писемність на основі грецької абетки християн – тюркофонів, що разом із мусульманами проживали на території Османської імперії. Про географію розповсюдження караманлійської писемності див. нижче.

¹⁴⁰ Тут ми умовно будемо називати мову караманлійської писемності тюркською, оскільки перед наукою іще стоїть завдання чіткого визначення кількості та реєстру мовних редакцій, а також мовно-діалектної приналежності кожної редакції пам'яток в залежності від місць розселення караманлійців. Як справедливо зазначає у своїй предметній статті С.Чернухін, “не можна не відзначити при цьому, що мова писемних перекладів мусила спиратися на певну книжний взірць, яким могла виступати лише літературна турецька мова, а отже виправдані є термін “турецька мова”. Разом з тим, беззаперечно визначити мову ділового та епістолярного стилю даних текстів як “турецьку” нам здається надто передчасним. В європейській науковій літературі визнано термін “караманлідика” (С.Салавіль – Е. Далежжіо, Е.Балта, М.Капплер, Роберт Анхетгер, С.Чернухін тощо), в тюркській загальноновизнаний – “karamanlica” (С. Едже, О.Серткая, Й. Анзерліоглу тощо).

З іншого боку, урумській писемності Приазов'я весь час не таланило на увагу дослідників: вони залишили байдужим їх першовідкривача В. Григоровича у 1874 р., перші публікації та спроби наукового аналізу О. Блау 1874 р. не викликали додаткових відкриттів, і мусило пройти аж 120 років, доки вийшли записи урумського фольклору та текстів О. Гаркавця (1999-2000), що так само щонайменше 6 років були відомими хіба що українським та російським тюркологам, а у світовій тюркології ще не набули наукового поцінування та нинішнього певного ажіотажу. Щоправда, певну увагу зібранням пам'яток та їх лінгвістичному аналізу приділяв також і Андрій Олександрович Білецький, честі якого належить відкриття руєопису Сімеона Кечеджі – Єні тощо. І лише тепер ці дані почали вводити у науковий обіг лінгвісти – історики граматики та мови. Зокрема, щодо пам'яток, що є предметом зосередження нашої уваги в даній статті, за ці роки було зроблено наступне: 1. попередні окремі замітки та згадки про пам'ятку можна віднайти в працях окремих радянських істориків та філологів, проте мова їх ніколи не була предметом окремої розвідки; 2. О.Гаркавцем було здійснено публікацію усіх варіантів пам'ятки; проте нам невідоме як її окреме науково – критичне видання з відповідними лінгвістичними коментарями, так і переклад українською або іншою мовами. В книзі публікацію текстів писемних пам'яток здійснено досить вибірково. 3. Є. Чернухіним для фонду в Афінах створено єдиний каталог “грецьких” текстів в Україні, до якого увійшли і тюркомовні тексти. Проте в Україні він не виданий, відсутній в обігу українського дослідника.

Відтак, *актуальним завданням* для українського тюрколога є, по-перше, зробити переклад усіх варіантів листів Трифілія українською мовою¹⁴¹, внести доповнення та правки до читання опублікованої пам'ятки; по-друге, вивчити мову пам'ятки. О. Гаркавець дає дуже стислу характеристику урумської мови як «достеменно караманської (в основі своїй османської) писемної традиції». Проте його висновки спираються насамперед на дані усної народної творчості. Таким чином, проблема характеристики мови даної пам'ятки була поставлена, проте не розв'язана. Втім, мову азовських урумських писемних пам'яток нам здається, буде плідним розглядати саме в порівняльно-історичному висвітленні, зокрема, в безпосередньому зв'язку із джерелами урумської та, ширше, усієї караманлійської писемності, мовно – літературними та загальнокультурними канонами, що їх розвивали книжники візантійського та післявізантійського простору, зокрема, в нині турецькій Анатолії, на Балканах, в Криму та Бесарабії.

Як свідчить склад колекції документів Готфійської єпархії (так званий архів Трифілія, абсолютну меншість яких складають документи новогрецькою і більшість – тюркською мовою), вочевидь, основною мовою

¹⁴¹ Уривки з щоденника Трифілія відомі у перекладі особи на ймення Серафім Серафимов, рівно як і уривки з листів митрополита Ігнатія та щодо спадку митрополита Ігнатія (ф. V, справа 3667).

спілкування в Криму, а пізніше, по перших роках переселення на Азов, була саме тюркська мова. Пам'ятки ділового стилю цієї мови арахують в колекції двадцять сім документів і являють собою листи, нотатки, договори, розписки тощо. Тексти листів описують здебільшого негоди, що трапились із Трифілієм та його оточенням, що так чи інакше містять крихти інформації про маловідому добу перебування караманлійців у Криму та їх переселення на Азов та наступні по тому роки. Автор цих листів, економ Трифілій, як старший в окрузі протоієрей, мав певну освіту та являв собою представника того культурного середовища, що від батьків перейняло культуру передачі рідної, тюркської, мови караманлійським грецьким письмом. З листів видно, що Азовський протоієрей мусив періодично їздити на звіти та “возити відомості” до єпископів у Криму, де не витримував умов вологого клімату. Багаторічне перебування у Приазов'ї сприймається ним як заслання з батьківщини.

У встановленні історичних зв'язків між живою мовою та пам'яткою корисним буде прийом послідовного: 1) залучення загальнотюркських рис в живій мові; 2) вилучення огузьких, кипчацьких рис та ін.; 3) лише решту сходжень можна буде сприйняти на користь доказу між конкретною тюркською мовою та пам'яткою (за фонетичною та морфологічною ознакою, оскільки доказова сила лексичних та синтаксичних ознак доведена не остаточно, проте певні успіхи в синтаксичних сходженнях існують, див. Гаджисва, Серебренников; лексичні сходження ускладнюються міжтюркськими запозиченнями). 4) Можна стверджувати, що сходження мов в області імені та його категорій менш показові для доказу зв'язку, адже категорія тюркського імені більш одноманітна за дієслівну. Сходження в дієслові (час, спосіб, присудкові афікси) є доказовішими. Лише коли визначена таким чином мова пам'ятки та живої мови підтверджується даними порівняльно – історичного методу, – лише тоді їх історичний зв'язок стає цілком ймовірним.

Як відомо, у лінгво – історичних дослідженнях мови велике значення відіграють також порівняння фактів літературної мови із даними діалектів, насамперед лінгвогеографії (ареальної лінгвістики), оскільки вони є джерелом для реконструкції процесу розвитку мови. Проте самі по собі дані діалектів недостатні для відтворення історії мови, оскільки не виявляють, які факти мови є ранішими або пізнішими. Вихід відтак лежить у поєднанні свідчень пам'яток і діалектів, в разі відсутності пам'яток – у поєднанні із порівняльно – історичними даними тюркських мов.

Як відомо (Ф. Агджа), представники караманлійської писемності – караманлійці – до 1924 р. – їх примусового переселення за обміном населення з Туреччини до Греції – нараховували, ймовірно, лише на території Туреччини приблизно 1 мільйон населення (за даними Г. Кората (с. 137), 1,5 мільйони лише було вивезено до Греції, Корат) та проживали в своїй більшості в містах середньої Анатолії, як-от округах Нігде, Невшехір

(відомих як регіон Кападокії), Караману, Кайсері, Конії, тобто, загалом кажучи, по вісі Трабзон – Сіліфке, а окрім того, в Сирії, на Балканах (Фесалії, Македонії та долині Дунаю), в Бесарабії (караманлійська література гагаузів) та Криму з відповідними виселенцями на Азов (Екманн 1950, 165).

Усю розмовну мову караманлійців або усі місцеві діалекти гуртом, якими написано їх писемність, в Греції та за традицією першовідкриття урумських текстів фахівцями – елліністами в Україні умовно називають караманлідікою, а в тюркському світі – “*karamanlıca*”. Причина такої уніфікації полягає якраз в тому, що досі досліджувались саме тексти однієї локальної редакції, мова яких не була істотно відмінною. Проте мовні особливості усіх редакцій караманлійської літератури та місце їх серед тюркських мов не були достатньо вивченими. Екманн знаходив “частково вірним” висновок Джакоба ще у 1898 р. про “надзвичайну близькість караманлійського діалекту до класичної мови” (Екманн, 1950, 168). Н. Озкян відстоює положення, що караманлійці користувались “анатолійською турецькою мовою” (Озкян 1996, 26). Як показало вивчення мови караманлійських пам'яток Анатолії нами та нашими попередниками, вона (1) за кількома показниками відмінна від класичної турецької мови, (2) незважаючи на ряд спільних рис із діалектами насамперед середньої та південної Анатолії, ніяк не може вважатись цілком схожою і на них. У турецьких мовознавців виникло ускладнення: як атрибутивати у мовному відношенні мову цих текстів? На наш погляд, саме тут і стають у пригоді урумські тексти з Азова¹⁴².

Крім того, ще Я. Екманном караманлійські тексти з огляду на їх мовні особливості було класифіковано на три групи: (1) караманлідіка – переклади та переспіви з оригіналів османотурецькою мовою арабським письмом: фонетика та правопис від канону практично не відрізняються, діалектні риси відсутні; (2) караманлідіка офіційно – писемною мовою із більш чи менш значним домішком місцевих діалектів насамперед у фонетиці: уніфікація орфографії відсутня. Часом в одному й тому ж творі, чи навіть на тій самій сторінці трапляються відмінні написання, напр.: *teselli/deselli*, *deşekkür/teşekkür*, *demek / dimek*, *eşitmek/işitmek*. (3) караманлідіка, що вповні відображає діалектні риси, напр.: *yaukamak/ yıkamak*, *hersiz /hirsiz*.

Оскільки в грецькій абетці відсутні турецькі звуки /c/, /ç/, /h/, /j/, /ş/, /ö/, /ü/, для позначення їх на письмі до наявних літер було додано нові або використано систему діакритиків.

Орфографія анатолійської караманлідіки також неодноманітна. У написанні відповідника вживаються літери *d*, *t* з крапкою наверху, проте в більшості випадків крапка відсутня, відтак, є сумніви щодо дзвінкості /

¹⁴² Цілком природньо, що мова караманлійської писемності зазнала певного розвитку: якщо перші тексти написані простою, щирою мовою, то з розвитком змісту, кількості та стилю пам'яток мова підпала під вплив османотурецької, перевагу стали надавати квітистому, кучерявому, пишномовному викладу.

глухості цього приголосного в кожному конкретному слові. Порівняйте сплутування т-д в листах Трифілія: етерім / едерім.

Існує ряд текстів, де діакритики зовсім відсутні, атож залишається плутанина і щодо приголосних с – ш, к – г, з – ж, дж – ч, та голосного и – і.

Цікаво, що в межах однієї редакції ці тексти мають схожу традицію передачі тюркських звуків відповідно до особливостей іншоетнічного мовного оточення. Зокрема, так само як для анатолійської караманлідіки властива передача носового /н/ спеціальною позначкою або диграфом нг, так урумську писемність виокремлює використання кириличної літери «ш» вже в першій половині XVIII ст., а в подальшому і входження інших кириличних літер, що зрештою витіснили грецькі.

Фонетичні риси анатолійських текстів грецьким письмом наступні:

1. Найбільш типова риса – поруч губних приголосних вузькі голосні округлюються: boba / baba, dövlet / devlet, furtuna / fırtına, bucak / bıçak. Зауважмо, що у листах Трифілія округлення також трапляються: доаси / дуаси.

2. Анлаутна поява перед приголосними р, л голосного (спільна риса для багатьох румелійських та анатолійських діалектів): ilahana, ilayik, igazım, ugum. Відповідно листи Трифілія демонструють утворення анлаутного голосного, напр.: ириджа етерім.

3. У інтервокальній позиції випадіння неповноголосних приголосних /ğ /, /h/, /y/: bailamak / bağlamak, deil / değil, koin / koyun, yöbüecek / yübüecek, geziogum / geziyogum, daa / daha, emen / hemen. Ця втрата спостерігається і в іншомовних запозиченнях: beaz / beyaz, siah / siyah. Проте бачимо й випадки, коли /ğ/ та /y/ не втрачені: yöbüecek, dolaşıyor, yiğit.

В листах Трифілія визначною є така риса, як наявність глухого напівголосного ğ на місці дзвінкого /t/: ğriğori, йуреğimlan, сағлиғим олмадиғиндан. А також адаптовані до законів мови запозичення: літурğia.

4. Перед афіксом множини -lar приголосний /t/ випадає: verilerimiş / verirlerimiş, yürütüler/ yürütürler.

5. Перехід назалізованого /ng/ у /ğ/: ağnamak / anlamak/ anlamak, dıñnemek / dinglemek / dinlemek. Урум. Пор. носовий онга / она кезалик, ангнатмайа / анлатмайа.

6. Закону гармонії приголосних, як правило, дотримано, проте трапляються наступні випадки його порушення: афікс множини -lar: ah u vahler, eşyalər, kılışlar. У листах Трифілія – порушення сингармонізму: кьорюшамадим / кьорюшемедім.

7. Афікс умовного способу –sa, як правило, існує у двох фонетичних варіантах, напр.: çabalasan, проте трапляються порушення голосної гармонії: vurduyse, isterisak.

8. Постфікс da у більшості випадків одноваріантний: ölenler da, teşrif olunsa de.

9. Афікси спрямувального та місцевого відмінків в ряді випадків після складів заднього ряду дають передній ряд, і навпаки, чим порушують закон гармонії голосних: *akçe ve altun saçmaye başladı, az zemande, sölemakte*.

10. Крім вказаних порушень закону сингармонізму, трапляються гармонізації у випадках, що за нормою гармонізації не підлягають. Це стосується допоміжного дієслова *i-* (стапе(er-): *mal dostu imişler, varıdı*). В листах Трифілія – чок арзилар идим. Там само- в арабських запозиченнях: мирзанин / мірзанин. дахи / дахі.

Писемно-розмовну мову листів Трифілія визначають також наступні відмінні від вищеозначених риси:

1. Відзначена Гаркавцем як найбільш яскрава субстратна фонетична риса – переходи *к – т' – ø* перед голосними переднього ряду – прослідковується нерегулярно.

2. Закон губної гармонії, як правило, не порушено. Проте у поодиноких випадках трапляються винятки, напр.: *uavgusi, üçinci sürücü, umutsızlık*, що наближують до кипчацьких діалектів. Так само збережена стара “негармонізована” форма *у: сахбу / сахібі*.

3. Звуження широких голосних за законом губної гармонії: *кьорюнюйір / гьорюнюйор*. Перехід голосних переднього ряду в заднього ряду відбувається в корені під впливом оточення глухих приголосних, напр.: *хизмет / хізмет*.

4. Втрата /*ǰ*/ до фонемного нуля або /*й*/, напр.: *ейер, зіаде / зіяде, епісі / хепсі. кеіатийлан / кягидийла*. Втрата /*й*/ перед голосними: *кодулар / койдулар, ьрюйір / юрюйор, ьюнахкяр / йюнахкяр / гюнахкяр*.

5. Чергування /*ей / ій*/, напр.: *дейірлер / дійорлар*.

6. Чергування /*М/-н/*, /*н/-л/*, викликане регресивною асиміляцією: *шінді / шімді, заманнардан / заманлардан. Сеннарда / сенелерде. Іштеннерден / іштенлерден*. Перехід /*л/ – /р/* (мусурман – мусульман), можливо, виник в пейоративній паралелі до: *бусурман*.

7. Хоча більшість одноваріантних афіків, що закону волькальної гармонії не підлягають, і були уподібнені в урумській мові до цієї фонетичної закономірності (як із формою минулого часу одноваріантного допоміжного дієслова імеж: *окутур удум / ідім, тюрк юдю / іді*), все ж двоваріантний енклітик *да / де стає* в нашому випадку здебільшого одноваріантним, напр.: *еттім де, вардим де*.

8. Перестановки в анлауті з метою уникнути двоконсонантного початку в запозиченнях: *еклісе / кілісе*.

Морфологія урумської мови характерна

1. “... втраюю місцевого відмінку, перетворенням синкретичних дієслівних імен в диференційовану систему віддієслівних імен, прислівників, дієприслівників” (Гаркавець Уруми.. 31).

2. В пам'ятці подеколи трапляється старий особовий афікс –йиз на місці – сиз/ – синиз, що зближує мову із кипчацькою основою, напр.: керемлийиз у значенні керемлисиниз – ви милостиві.

3. Ще одна кипчацька риса мови тексту – порушення (сплутування) функції просторових відмінків, зокрема, спрямувального, властива для усіх огузьких тюркських мов починаючи з 15 – до 17 ст., напр.: айякларимдан шиш йюрюдо баштан (на місці баша) – спухлість у мене розтеклась з ніг до голови (букв. 3 голови).

4. Форма – диги(м) йохтур вживається в функції аористу (-ир), передаючи регулярно повторювану дію, тоді як “аористний” афікс – ир “зайнятий” у функції актуального презенту.

5. Орудний відмінок передано афіксом – лан, спільним із румелійськими діалектами турецької та гагаузькою мовою, напр.: ілачларлан.

6. Спосіб аналітичного вираження спонукального стану: себеп олманиз (букв. Сприяйте, спричиніться) + бажальний стан (розвинене вираження синтетичного способу за допомогою приєднаних до основи афіксів –дир /-д / -ир нами було спостережено дуже мало).

7. Система передминулих очевидних часів присутня (-миш іді, дерлер іді), що, як правило, свідчить про розвиненість огузьких рис тюркської мови.

Морфологія караманлідіки, за поодинокими випадками, не відрізняється від стандартної писемної норми. В ній також уже розвинена система масдарів, дієприслівників та дієприкметників. Частим вживанням звертають увагу присутні також в деяких анатолійських діалектах (Конія, Кайсері) афікси -(y)ışın, –таса / -тесе.

Таким чином, листи Трифілія О.Гаркавець визначає як типово огузький тюркський діалект (походженням з Маріуполя). Проте ми трапляємо в ньому і на перехідні, “між-кипчацькі”, риси, напр.: вармайирим / вармийорум, уйуйамийирим / уйуйамийорум. Відзначений О.Гаркавцем типовий для урумської мови загалом перехід /К/-/х/ виступає як кипчацька риса, напр.: хуветлі / кувветлі, бу хадар / бу кадар. Як він сам вірно зазначає, урумська мова, будучи в своїй основі кипчацько-половецькою та повторюючи вигляд говорів місцевостей Криму, в яких проживали уруми до їх виселення, на протязі історичного розвитку ‘в різних своїх діалектах більш або менш значною мірою зазнала, так само як і місцеві татарські, караїмські, кримчацькі говори, огузько-турецького та ногайського впливу...’. Крім того, на розвитку урумської писемної мови надзвичайно позначилась османотурецька писемно-поетична традиція, що “дістала широке розповсюдження в середньовічному Криму” (Гаркавець Уруми...555).

У синтаксисі караманлідіки з Анатолії присудок, рівно так само як у румелійських діалектах, гагаузькій мові та дуже невеликій кількості діалектів анатолійських, практично ніколи не стоїть накінці речення, що, як правило, свідчить про калькування не-тюркського (слов'янського або грецького) порядку слів. Мову листів Трифілія так само характеризують саме аналітичні

підрядні конструкції, насамперед підрядні часу, виражені “кипчацьким” сполучником ачан... (коли), підрядні причини, що будуються за схемою: чюнкі + -ир, + бажальний спосіб дієслів. Проте поява та розвиненість аналітичних конструкцій синтаксису самі по собі не є доказом мовної спорідненості, а лише свідчать про їх формування в умовах іншомовного нетюркського оточення.

У даній статті ми залишаємо поза увагою порівняння лексики пам'яток, оскільки це вимагало б співставлення текстів приблизно однакової тематики та стилю, яких в нашому розпорядженні поки що недостатньо, і сподіваємось присвятити їй окрему розвідку.

Як можна бачити з вищевизначених рис, фонетика анатолійської караманлідіки здебільшого не дуже відмінна від діалектних рис турецької мови південної Анатолії та навіть Північного Кіпру. Разом з тим, вона демонструє як істотну спільність, так і чималу відмінність від проаналізованої нами мови пам'яток. Подальшу перспективу дослідження складає, на наш погляд, порівняння мови тексту із пам'ятками схожої стилістики трабзонських греків.

Додаток.

ЧЕРНЕТКА ЛИСТА ПРОТОЄРЕЯ ТРИФІЛІЯ (варіант 1, НБУВ, фонд 5, № 784).

В ім'я святого Отця, мій пане, я, ваш недостойний нікчемний раб, коли надзвичайно багато чув ваше дороге святійше ім'я, то від усього серця мого дуже бажав би дістати його благословення, а проте я грішний, і нема в мене здоров'я, через невезучість мою не міг я доїхати та із вами побачитись, щоби була мені користь як для душі, так і для життя. Ви є милостивий, а старість така добра справа, що я ото як непогребений мрець.

23 квітня 1771 року приїхав до Криму митрополит Ігнатій. Митрополит Гедеон рукоположив мене на сан священника 59 року, і 9 років прослужив я йому у його резиденції.

Мій пане, тільки Господь Бог знає, скільки виніс я там, у ті дні свого торгування в Криму, – на голові в мене немає навіть стільки й волосся.

У 1792 році поїхав я з Кафи привезти покійного митрополита, взявши од мосьпана людей/людину. У дорозі ми натрапили на розбійників. Втекли до палацу мірзи Сумаїла. Врятувались. І так багато разів. Ще чотири рази у горах вони переслідували мене. Господь врятував мене. Топором татари побили на шматки мені ворота. З великою кількістю вояків (кількаразово) стріляли з рушниці з вікна. І так багаторазово. Так нас/мене і не знайшли у архієрея. Врятувались. І ув'язнили мене із митрополитом на 2 місяці.

Пане мій, того, що було по тому, розповісти на письмі (на папері) неможливо. Починаючи відтоді слудив я протопопом. А тепер виповнилось мені 70 років. Чи проживу я іще й 70 годин, не знаю, так здається, що аби й діждати весни, бо дуже став безсилий. (закреслено: від цього року ще є “то буду жити довго”). На полі: минулих років відтоді схопила мене одна погана хвороба). Літургії я кожної неділі не служу; то коли одного разу був служив службу, так я до церкви дійти не міг; у недільні та святкові дні, та дні Господа нашого заледве зі своєї служби доходжу, – ноги мені спухають, почорнілі; від ноючої болі по ночах не можу заснути; та й виходить, (що) й голова в мене калічна, держусь на великій купі ліків.

За часів покійного єпископа Мойсея, коли ми були повезли відомості, то через сильні паводки (сильні зливи?) схопив мене (такий) страшний кашель, що хай Бог милує тих, хто почує.

За часів єпископа Іова я знов поїхав у Крим. То з ніг моїх аж до голови пішла спухлість, і лице мені, і тулуб, спухло усе тіло. Я став як барабан. Три місяці не міг голови на подушку покласти. п'ять місяців був такий хворий, що всі казали мені, що він уже з цієї хвороби не встане. Усього 8 місяців. Уже й надії було не лишилося. (та) Милість Господа Всевишнього¹⁴³ зійшла (букв. підіспіла) на мене.

Пане мій, я знав, що був винен Вашій ласці приїхати на покаяння. Не зміг я приїхати через те, що був такий страшний. Тепер же, мій пане, прийшов од Вас наказ мені, грішному рабу Вашому, їхати явитися перед Вашою святістю, (а) я і в стані такому, і нещасний (переклад слова запропонований в словнику О.Гаркавця, 128) / і не до часу (пропонований нами переклад), не можу (не тільки) туди доїхати, а й додому дійти й знайти власну хату.

Пане мій, прошу, посприйте, щоб труп мій не лишився в (цих) пустелях¹⁴⁴. Я такий у Вас стариган, (маю) повні 70 літ, але той, хто мене бачить, кажуть, що 80.

Мосьпане, чекало мене в Криму пережити немало бід. Послали мене у тому неладі (з'ясувати), мовляв, чи є насправді у татар у горах військо. Якщо б мене узділи, то (напевне) б вбили. Служив я у єпархії, поставили (мене) на торгівельні зносини (податки?) мусульман, євреїв, вірмен та урумів – силував я їх віддавати належне (в сенсі: платити податки. – перекл.), й від страху й клопоту тернів тяжкі муки.

Нині ж навалилась на мене купа нещастя через прошеніє (петицію) отого сина попа Серафіма Антона. Мій пане, якщо у тім є підстави, то хай мені відлучитися від Господа нашого Ісуса Христа. Хай той, хто взяв (або) бачив 160 рублів, буде порізанам на 160 шматків! Пане мій, архієреї завжди милосерді. Пане мій, хай гнів Ваш буде далеко від мене! Пане мій, Ви

¹⁴³ В релігійній термінології урумської мови вживаються переважно запозичення з грецької (на позначення реалій правослвного культу) та арабської (“загальнорелігійні” терміни) мови. – прим. Перекл.

¹⁴⁴ Мається на увазі Азов – зневажливо.

милосердний, то аби Ви ще раз змилювались, у часи моєї старості, пору мого безсилля, то н залишали мене так у короткі дні мого життя, та були спитали, (про) що лише вам заблагнеться, у нашому селі, у місті, осьо вже тепер 28 років як і не було.

Коли син попа Антон приїхав сюди з бомагою зі свого села, я прочитав усі його бомаги. “Синку, ти кажеш: “хочу стати попом”, – але бути попом важко. Чи ти зможеш?” – сказав я. – “Зможу”, – відказав він. То почали казати: “Протопоп не хоче, зводить чвари”. “Коли він вже так хоче, то хай приїде, там спитають та сповідають його, архієрей знає”, – сказав я. Я не знаю російської читати (закреслено: ані мови не знаю).

ЧЕРНЕТКА ЛИСТА ПРОТОСРЕЯ ТРИФІЛІЯ (варіант 2, НБУВ, фонд 5, № 784).

В ім'я святого Отця, мій пане, я, ваш недостойний нікчемний раб, як тільки надзвичайно багато чув ваше дороге святіише ім'я, то дуже Господові нашому дякував, кажучи: “Мій Боже, наш Творцю, дай нам цього архієрея, даруй йому на престолі многії літа, йоча й від гріхів наших архієрей наші стали недовговічні, то не дивися на гріхи наші”, – так молився я Всевишньому, котрий, одначе, мій Пане, є (я) грішником, бо нема в мене здоров'я, ото як у безвіддя жертва¹⁴⁵ прагне води (доти, доки) не доведе своєї безневинності. Отак і я, грішний, прагнув (того), коли віднайду я своє здоров'я та побачу мого Пана, його сяїне обличчя, на власні мої грішні очі, сягну святої його молитви, – казав я та чекав осьоогодні щодня, щогодини усім своїм серцем, і думки мої про Вас, (про те), аби з Вами побачитись, в ім'я Отця нашого.

1759 року митрополит Гедеон рукоположив мене у Бахчесараї, у церкві святого Миколая. Митрополит Гедеон не відправив мене, і я служив у нього в резиденції. До того ж, було 30 домів пастви – то я піклувався й про них. До того ж, була парафіяльна школа поруч із резиденцією – то я навчав дітей 9 років.

Після того, як Гедеон преставився, митрополит Ігнатій, прийшовши 1771 року квітня 23-го дня, взяв мене до себе. У 72 році зробив нас протопопом своєї єпархії, сам нам наказав, сам (же) був у Кафі, а я доглядав

¹⁴⁵ В тексті – шығын. В урумському словнику О. Гаркавець залишає слово без перекладу, під знаком питання, лише наводячи даний контекст. Явно кипчацький характер лексеми дав підстави для пошуку в «Порівняльному словнику тюркських мов» (Анкара, 1992, т.1-2): кирг. *Şiġim* – збиток, казах. *şıġimdi* – плодючість, прибуток, але *şıġim* – витрата, пор. Башкір. *siġim* – т.с., казах. *şıġim* – марнотратство. В гагаузькій мові лексема не зустрічається (*Gagauzça – Rusça – Romınca Sözlük*. G.A.Gaydarji, E.K.Koļça. – Chişinau: Cainaci 2002). В караїмській (тракайській діалект, Марек Лавринович. Русско-караимский словарь. – Тракай, 2007) не зафіксовано. В кримчацькій (Давід Ребі) – не зафіксовано. Немає лексеми також і у волзько-татарській, ані в туркменській мовах (Порівняльний словник тюркських мов), ані в кримськотатарській мові (О.Усеїнов, 1994). І лише в словнику сучасної казахської мови (Сөз көмек. – Алматы, 2006) шығын – 1. відсторонитися, відсунутися; 2. витрати, збитки; 3. застар. побори, данина, жертва.

у тих колотнечах. У грудні прийшов наказ, мене до Кафи викликала одна людина від ханського візиря. Взяв я та й виїхав у грудні з Бахчесарау. Дістались ми Кючук Карасу. Було двоє турків, приєднались до нас (доїхали із нами) неподалік до Бурундука¹⁴⁶. Вони поїхали в самісінькі гори. Ми знали, що вночі вони нас погублять. То ми звідтіля втекли, доїхали до мірзи Мурахааш Шірін, конаку Сумаїльського¹⁴⁷ мірзи та врятувались.

Вдруге, мене митрополит надіслав до Бешевого¹⁴⁸. Двоє 3 людей захотіли горілки – а дати не було. Вони повитягали свої мечі. Я втік звідтіля. Вони кинулись за мною навздогін. Там були вози. Я дістався до них (тих возів), приєднався до них, то вони мене й не віддали зі Стилі¹⁴⁹.

3. Втретє, коли їздили ми в гори, двоє татар в горах були п'яні, то хотіли мене назад завертати. Я втік. Там були плугатарі – то я прихилився до них.

4. Вчетверте, у Хадикьой¹⁵⁰ біля Балаклави був російський солдат, татарські воїни зібралися, я був у тій місцині. Почалася заварушка. Російський солдат не здався, і, казали, в той самий час Кадикьой загорівся, загорілись і попрокидались татари, що знаходились у декотрих хатах. Я ж у горах таємно ховався. То за мною погналися і оточили. Врятувався я страшними брехнями.

5. Вп'яте, коли повбивали варту, взяли Петровича перекладачем, Симеона Мироновича до Алушти, нікому анічогісінько не поробили татари. (А) мені великою кількістю вояків напали на мою хату, порубали ворота сокирою, понабивались мені до двору й до хати, ті, хто не ввазав в хату, стріляли по вікнах з рушниць – так було страшно, що хай не дасть Господь. То ми заледь душу врятували. Так тричі було. У моїй хаті таке було місце, що його було не знайти, як лише хати не палити. Ми в таке місце були (колись) митрополита ховали. Причина цього була не в службі єпархії, – то я виходив, і навіть християнам не рзказував, а хіба воїн величного царя нашого врятувався, то якби я щось вчув, то повідомив би митрополитові, а той уже передав куди треба.

6. Вишосте, мене з митрополитом відвели до конаку аги. Там познаходили багато причепок, та охоронці заточили нас у конаку аги. 1500 золотих дав митрополит – так ми звідти врятувались.

¹⁴⁶ Бурундук, “Бурундук татарский” – згадується у 1783-1784 рр. Селище у 25 дворів та 184 жителів поблизу Кокташ у Феодосії, (Jankowski, Henryk. A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea. – Leiden – Boston: Brill, 2006. – p. 347 – 348).

¹⁴⁷ Нам відомий єдиний Сумаїл (Ісмаїл, Сумаї) – татарське село біля Яная у районі Перекопа (?), 1780-і рр.

¹⁴⁸ Бешев – ймовірно, (мастак пані Алексеевої), що мав у 1793 р. 13 християнських хатів та 1 зруйновану церкву; авжеж, не татарський Бешуй під Алуштою, та не татарський Бешуй на річці Алма.

¹⁴⁹ Християнське село, на 1783-5 і рр. Мало півтори сотні димарів та церкву. В 1778 році звідсіля було депортовано греків.

¹⁵⁰ ? Можливо, Хаджикьой, Аджикьой, Аджанкьой, татарське селище з мечеттю, на річці Кабарта.

Мій пане, неможливо описати, (скільки) зі мною трапилось лихого: і так така кількість горя та труднощів мені випала; а тут іще ця справа із придуркувато-смердливою відповіддю того Антона, сина попа Серафима, я його, здається писав до консисторії – голос, як у барана, читає з помилками, села не знає. Ми казали: “Чого ти вчинив цю низість? Ми тебе послали на попа вчитись, а не судитись. Стільки років вже він нам за батька. Ми не бачили (ніколи), не знаєм, щоб він задарма узяв од когось бодай копійку”. А він сказав: “Як він мені зробив, так і я йому”. Пане мій, це не має підстав. Мені випвнилось 70 років, а хто мене бачить, каже, що має 90. (Вийшло, що) лишився я у великій скруті. Поїхав я до покійного єпископа Мойсея, то через повінь (?) напав на мене 3 місяці кашель. Другого разу поїхав я до його святості єпископа Юва. А по тому, як приїхав, спух з ніг до голови, став як барабан. Ті, хто бачили, ніхто не (міг) сказати, що, мовляв, він ще колись це витримає. В листопаді найняв я за 60 рублів візника Акріта, мав їхати. То стало дуже морозко. Той чоловік сказав: “Навіть якщо даси 200 рублів, не поїду, а якби й поїхав – на місце не доїхав би”. А по тому спіткала мене тяжка хвороба. Тепер (лише) трохи ще в хаті оправився. Змилюйтеся, пане, хай трохи потепліє, вода зійде. (То) є старість. У цю пору моєї старості, час мого безсилля, то не покидали б ви мене так у короткі дні мого життя, та розпитали, розчули та дізнались, пізнали істину:

Ось вже 28 років як я (служу) попом і в місті, і в селах. Спиайте за весь цей час. Грішний я, а все ж у таких речах провини не маю. Цей Антон, син попа Серафима, прийшов із бомагою від сел, я прочитав тієї бомаги. “Та синку, це попівство важке. Чи ти зможеш?” – “Зможу”, – сказав він. То почали казати: “Зводить заздрість (чвари). Це звична річ, чого він його не хоче?”. Я ж сказав: “Він мусить поїхати туди, хай там його сповідають, а тоді перекладуть, архієрей знає – а я російської не знаю ні мови (говорити) ні писати”.

21. МОВА ЛИСТІВ ТРИФІЛІЯ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ (ВАРІАНТ 3-4)¹⁵¹

Karşılaştırmalı tarihi açıdan Trefilos'un mektuplarının dili (varyant 3-4)

Aşağıdaki makalede, Trefilos'un Karamanlıca mektuplarının dili üzerinde araştırma devam edilmektedir. 1.ve 2.varyantın devamı olarak 3. ve 4. varyantın da Ukraynca çevirisi ilk defa yayınlanmış ve grameri ilk defa dil tarihi açısından değerlendirilmiştir. Azak çıkışlı Karamanlıca metinlerin fonetiği, Güney Anadolu ağzlarından çok farklı değildir, aynı zamanda Avrupa – Hint dili olan Ukraynaya da bir derecede yakınlık gözletilmektedir. Mektupların morfolojisi ise aynı müellife

¹⁵¹ Вперше надруковано у: Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Випуск: 45. – Львів, 2008. – С. 215-224.

ait olduđu halde farklı varyantlar arasında farklılık göstermektedir. Sözdizimsel özellikler, şu veya bu anlatı türüne ve onun üslûbiyetine bağlıdır. Muhtemelen kilise teşrifatını bozmak istemeyen Trefilios belirli yazım kurallarına uymaya dikkat etmiştir.

Дана стаття продовжує розгляд мови урумських листів протоієрея Трифілія за матеріалами документів ф. V, справи 3668 -3669 НБУВ, та порівняння її із мовою деяких відомих та доступних нам пам'яток караманлійської¹⁵² писемності¹⁵³ походженням з Анатолії регіону Кападокії, Стамбула (Єдікуле), Конії (власні переклади з Кападокії, публікації Семаві Єїдже, Харуна Гюнğора, Османа Ф. Серткая, Дурсуна Айяна, Гюрсея Кората). Для перевірки граматичних даних узято також тексти листування Трифілія з фонду V, справ 3642, 3663, 3678, 3664, 3684, 3690 НБУВ за публікацією О. М. Гаркавця.

У нашій публікації в журналі “Східний світ” від 2008 р., № 1, ми розглянули та запропонували український переклад перших двох варіантів листів Трифілія. Дана публікація містить продовження аналізу мови листів Трифілія, переклад українською мовою їх 3-4 варіанту, та аналіз граматичних рис текстів.

Метою дослідження є: 1. Продовжити встановлення кола джерел, придатних для використання у лінгвістичній атрибуції пам'ятників писемно – літературної урумської мови. 2. Переглянути визначення кола висвітлюваних питань в наскрізному нарисі порівняльно – історичної граматики огузької групи тюркських мов, представлених текстами караманлійської писемності, у світлі нових відомих нам даних. 3. Подати короткий граматичний нарис “караманлійської” писемності за даними варіантів 3-4 листів Трифілія 19 ст.

¹⁵² Караманлійською писемністю тут та надалі називатимемо тюркську писемність на основі грецької абетки християн – тюркофонів, що разом із мусульманами проживали на території Османської імперії. Про географію розповсюдження караманлійської писемності див.: Я. Екманн, Й. Анзерліоглу.

¹⁵³ Тут ми умовно будемо називати мову караманлійської писемності тюркською, оскільки перед наукою іще стоїть завдання чіткого визначення кількості та реєстру мовних редакцій, а також мовно-діалектної приналежності кожної редакції пам'яток в залежності від місць розселення караманлійців. Як справедливо зазначає у своїй предметній статті Є. Чернухін, “не можна не відзначити при цьому, що мова писемних перекладів мусила спиратися на певну книжний взірць, яким могла виступати лише літературна турецька мова, а отже виправданним є термін “турецька мова”. Разом з тим, беззаперечно визначити мову ділового та епістолярного стилю даних текстів як “турецьку” нам здається надто передчасним. В європейській науковій літературі визнано термін “караманлідика” (С. Салавіль – Е. Далежжіо, Е. Балта, М. Каплер, Роберт Анхеггер, Є. Чернухін тощо), в тюркській загальноновизнаний – “karamanlıca” (С. Єїдже, О. Серткая, Й. Анзерліоглу тощо).

Таким чином, *актуальним завданням* для нас є завершити повний переклад текстів листування Трифілія українською мовою¹⁵⁴, внести доповнення та правки до читання опублікованої пам'ятки; вивчити мову пам'ятки з точки зору як граматики, так і лексики. О. Гаркавець дає характеристику урумської мови як «достеменно караманської (в основі своїй османської) писемної традиції».

Мовна ситуація в Малій Азії від появи перших тюркських християнських угруповань до їх зникнення. Перші зв'язки тюрків із християнством виникли, безперечно, як факт міграцій та земельних завоювань (фетіх), проте при прийнятті тюрками цієї релігії відіграли важливу роль такі фактори, як, по-перше, воєнно-політичні виміри тюрко-візантійських зносин, по-друге, військова солідарність ісламських держав у релігійних завоюваннях, по-третє – візантійська політика об'єднання земель під гаслом християнської пропаганди на догоду державним інтересам Візантії. У 6 ст. Один з хроністів зазначав, що: “через те, що вони змушені охороняти свою особисту нерухомість, будуть слугувати Імперії (Візантії. –І.Д.) іще з багато більшою відданістю...” (Джамі, 83). Візантією було відправлено на Балкани та в Малу Азію тюркське активно кочове населення, яке було основним постачальником військової сили у мандрівні військові формування, що здійснювало походи. Якщо ж узяти до уваги той фактор, що грецько-арабські війни спричинили появу християнського тюркського населення у Внутрішній Азії (відхід арабів за Тороський гірський хребет) та розміщення надзвичайно вправних у справі військової охорони кордонів тюрків по обидва боки кордонів (насамперед в районі Кайсері, Кілікії та Кападокії), то стане прозорою історична трагедія обернених один проти іншого – під прапором халіфату та під прапором Візантії – братських по крові тюркських племен.

Таким чином, проблема появи, розвитку та згасання писемної традиції християнських тюрків наскрізно пов'язана із такими соціокультурними явищами, як релігійна самоідентифікація та участь у військових діях на боці того або іншого державного формування на порі після Малазгіртської битви (1071р.) – і, за попередніми міркуваннями, до горезвісного обміну населення 1924 р., офіційне рішення про котрий було підписано 30 січня 1923 року Лозанським протоколом, а вступив він у дію 6 серпня 1924 р. Насправді, масові міграції населення “руськими вапорами” (“російськими пароплавами”) почалися й раніше, проте організованого характеру їм надали створені рішенням протоколу в портових містах (наприклад, Мерсіні) спільні комісії. Село Родітіс (кол. Хаджи Емюрлю) району Сервіа грецької області Казані, в якому говорять на турецькому діалекті Кайсері, або говіркою села Тахна, що у затоці Самсуна, та грекомовне село Єшільбурч у Кападокії прихистило долі

¹⁵⁴ Уривки з щоденника Трифілія відомі у перекладі особи на ймення Серафім Серафімов, рівно як і уривки з листів митрополита Ігнатія та щодо спадку митрополита Ігнатія (ф. V, справа 3667).

з македонської Грічі, насильно розділені цим обміном по різних берегах Егейського моря. Райцентр Мандра біля Ларисси прийняв мігрантів з Енегіль (тепер Каймакли), що біля Невшехіра, грецька Македонія – мігрантів з Сівріхісара (зокрема й тих, хто, першопочатково потрапивши до Фесалії, не витримав тамтешнього клімату та переселився), острів Корфу – з містечка Нігде, острів Евія, село Неа Прокопі – з Ургюпу тощо.

Цікаво було б також подивитись на предмет залишків християнської тюркської культури архіви міста Діярбакир, куди до 1923 р. було заслано 1200 осіб чоловіків від 18 до 60 років за звинуваченням у “створенні банд проти тюрків”, і де через голод та хвороби в живих залишилось лише 400 з них. За власними спогадами переселенців і до Туреччини, і до Греції, християни Туреччини, за місцевим іменуванням, “греки”, крім турецької мови, грецької не знали зовсім та були тюркофонами (“Muhacir Yonanca bilmez, Yonan da muhaviri Turkospori diyerek kovar...” – “Переселенець грецької не зна, а грек перселенця, мовляв, турецьке насіння, (про)ганяє”). Відповідно мусульмани Греції (у просторіччі – “турки”), за винятком найбільш освіченої верстви населення, що відвідувала організовані в Румелії турецькі школи з турецькою мовою навчання, крім грецької, іншої мови не знали (“Buradan giden Türkler de Türkçe bilmezdi, ...gemilerle çalıştığım için ...Bodrum’da göçmenlerle karşılaştırdım, beni görünce çağırır, gel de biraz Rumca konuşalım dilimiz şişti, derlerdi”. – “Турки, що їхали звідсіля, так само турецької не знали, ... я працював на кораблях, то стрічав переселенців у Бодрумі, як тільки вони мене бачили, то кликали, мовляв, йди трохи грецькою побалакаємо, бо аж язик (від цієї турецької) спух...”). Відтак, етнічна ідентифікація за мовою на цій території була практично відсутня, в свідомості обивателя її повністю заміняла ідентифікація конфесійна: турком вважався мусульманин, тоді як греком – християнин. Можна припустити, що такого саме принципу ідентифікації дотримувалось населення не лише в Малій Азії та на Балканах, але й у Криму та пізніше Приазов’ї. (Про записи турецької мови караманлійців та “греків”-туркофонів у Греції див. детальніше: Дрига І. Рештки турецької мови християн – мігрантів у Греції // Сходознавство. – К., № 16-17, 2008).

Йонджа Анзерліоглу у своїй розвідці “Православні Караманлійці” припускає, що, по-перше, “не вірним було б пов’язувати назву “Караманлійці” православних християн лише з географічним поїменуванням, коли ті жили на територіях володіння Караманоглу”. Ірене Бельдічану, а услід за нею й дослідники ономастикону сіджілів Шеріє та земельних кадастрів (tapu tahrir defterleri) 15-16 ст. походженням з внутрішньої Анатолії, районів узбережжя Мармурового та Чорного морів, де щільно проживало немусульманське населення, беззаперечно довели існування на цих територіях як православних тюрків (тюркменів, юрюків, татар тощо), так і православних греків, причому поселення перших дуже значно переважали (відповідно внутрішня та західна Анатолія в середньому

14:5, південна Анатолія – 6:1). По-друге, Анзерліюглу доходить висновків, що “Караманлійці, які діяли як спадкоємці Сельджуцького султанату з-поміж анатолійських тюркменських бейліків та підтримували Ізеддіна Кейкавуса, що знайшов прихисток у Візантійській імперії, та анатолійські тюркмени-християни, тобто Тюркополи, крім того, особливо надмір питомих тюркських власних імен серед православного населення центральної Анатолії в османську добу, абсолютне незнання цим населенням грецької мови та використання як у посвядженному побуті, так і в церковних требах турецької мови... відкрито вказує на те, що свого часу потужний тюркменський бейлік Караманоглу може бути напряму пов’язаний із православними Караманлійцями”... Та: “як відомо, урумом називали... Римську країну та її нарід, що не мав ніякого відношення до власне грецького походження. Вираз Урум (Рум) є поняттям, використовуваним у східному світі, спершу арабами, а слідом за ними тюрками, для позначення територій (східної. – І.Д.) Римської імперії та її мешканців. В цьому відношенні є усі підстави проводити паралель між (приазовськими) урумами та Караманською державою, караманлійцями, печенегами, куманами, та Ізеддіном Кейкавусом, що сховався у Візантії, та надійшлими услід за ним нащадками, більшість із котрих осіла в районі Добруджі, дехто ж оселився у Криму...”

Беручи до уваги існування подібних гіпотез істориків – османістів, ми будемо розглядати мову азовських урумських писемних пам’яток саме в порівняльно-історичному висвітленні, зокрема, в безпосередньому зв’язку із джерелами урумської та, ширше, усієї караманлійської писемності, мовно – літературними та загальнокультурними канонами, що їх розвивали книжники візантійського та післявізантійського простору, зокрема, в нині турецькій Анатолії, на Балканах, в Криму та Бесарабії.

Проблема характеристики мови даної пам’ятки була поставлена нами в попередній статті (див. вище), проте обсяг однієї розвідки не дозволив детально зупинитись на усьому її тексті. Мову листів Трифілія О. М. Гаркавцем стисло схарактеризовано як типово огузький тюркський діалект (походженням з Маріуполя). Проте відмінні караманлійські тексти відносити до одного діалекту виявляється неправомірним, хоча мовні особливості усіх редакцій караманлійської літератури та місце їх серед тюркських мов не були ще достатньо повно вивченими. Янош Екманн знаходив “частково вірним” висновок Джакоба ще у 1898 р. про “надзвичайну близькість караманлійського діалекту до класичної мови” (Екманн, 1950, 168). Н. Озкян відстоює положення, що караманлійці користувались “анатолійською турецькою мовою” (Озкян 1996, 26). Як показало вивчення мови караманлійських пам’яток Анатолії, вона (1) за кількома показниками відмінна від класичної турецької мови, (2) незважаючи на ряд спільних рис із діалектами насамперед середньої та південної Анатолії, ніяк не може вважатись цілком схожою і на них. Я. Екманном караманлійські тексти з огляду на їх мовні особливості було класифіковано на три групи: (1)

караманлідіка – переклади та переспіви з оригіналів османотурецькою мовою арабським письмом: фонетика та правопис від канону практично не відрізняються, діалектні риси відсутні; (2) караманлідіка офіційно – писемною мовою із більш чи менш значним домішком місцевих діалектів насамперед у фонетиці: уніфікація орфографії відсутня. Часом в одному й тому ж творі, чи навіть на тій самій сторінці трапляються відмінні написання. (3) Караманлідіка, що вповні відображає діалектні риси.

Фонетичні риси пам'ятки: 1. Регресивна асиміляція з широкого до вузького голосного, перехід голосних переднього ряду в заднього ряду відбувається в корені під впливом оточення глухих приголосних, напр.: Аллах **эшкына** олсун – заради Бога;

2. Регресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю / глухістю, напр.: Кечтиктэн сора – після того, як проїхали.

3. В тому ж прикладі – перехід назалізованого /ng/ у /ŋ/ із наступним його зникненням типу: онга / она кезалик, напр.: (кечтиктэн) сора; розвитку риси пішов далі, аніж про це йшлося у : Ф.Агджи та І.Дриги (Східний світ, №1, 2008). Зникнення /ŋ/ в слабкій позиції, можливо, дещо продиктоване традицією літературно – писемної мови (belli.siz) при місцевому “правильному” (be/ilgi) в такому прикладі, як, напр.: бель(г)исиз йердэ – в невідомому місці¹⁵⁵.

4. Паралельне (в одному тексті та на одній сторінці) вживання обох інлаутних б та м, напр.: Бени / беним / бени / мени – мене, бек эхтияр – дуже старий / пек Котрий із варіантів є офіційно – усталеним писемним варіантом, а котрий – домішком місцевої говірки – достеменно сказати не можемо. Зазначмо, що і в орфографії уніфікація напису відсутня. З явного превалювання б-варіанту засвідчимо традиційну передачу через б, та оказіональну – через м.

5. Чергування /M/-/n/, /n/-/л/, викликане регресивною та прогресивною асиміляцією, напр.: оннар – вони, аннатмайа – розповідати. Пор. 1 та 2 варіанти листів Трифілія: шиндики халда – в теперішньому стані, шінді / шімді, заманнардан / заманлардан, сеннарда / сенелерде. Іштеннерден / іштенлерден. Ця ж риса є визначною для гагаузької мови, рівно як і південноанатолійських турецьких діалектів.

6. Орудний відмінок передано афіксом – лан, спільним із румелійськими діалектами турецької та гагаузькою мовою, напр.: ілачларлан – лікарями,

¹⁵⁵ Про першу будь-яку кодифікацію писемно-літературної караманлідіки або принаймні її спробу нам відомо зі статті Османа Ф. Серткая “Про тексти анатолійським караманлійським діалектом, записані грецькими літерами” у : “Journal of Turkish Studies”, № 28/ II, 2004. – С. 4-8. Крім того, у статті Айана Дурсуна “Священне Писання грецькими літерами турецькою мовою (караманлідікою)” у ж. Більге, № 13, 1997, с. 66, що цитує Роберта Анггетера (ж.Тarih ve Toplum, № 4, квітень 1984, сторінка листа читача), натрапляємо на досить пізню дату такої кодифікації, 1820 р., та автора її – ... англійського місіонера Лівза, що створив стандартну караманлійську абетку; в цьому ж році в Стамбулі відзначено “вибух” друку творів караманлідікою.

хызмет'арыйлан – із слугами, ағырлығылан – вагою, ферасетилан, эхтийар олмайлан тощо.

7. В системі складних часів допоміжне дієслово минулого часу аористу етмек не підлягає закономірній гармонії приголосних за дзвінкістю / глухістю, а саме: турутулук этэр иди, черик-черик этэр иди. Для варіантів 1-2 листів така риса – не типова.

Перестановки в анлауті з метою уникнути двоконсонантного початку в запозиченнях: Сумаил – Ізмаїл, Сумарлайып гитти – замовивши, поїхав. Пор. Перший варіант листів: еклісе / кілісе.

Явище перестановки спостерігається у поодиноких випадках і в запозиченнях в середині слова, на наш погляд, спричинене інтенсивним вживанням розмовної норми іншомовного – україномовного – оточення, напр.: Петробурга – Петербурга.

Закон губної гармонії, як правило, не порушено. Проте у поодиноких випадках трапляються винятки, напр.: *uavgusi, üçinci sürücü, umutsızlık*, що наближують до кипчацьких діалектів. Так само збережена стара “негармонізована” форма у: *хапус этти* – заточив.

В листах Трифілія визначною є така риса, як наявність глухого напівголосного *ğ* на місці дзвінкого /*t/*: *Ѓеорѓиос* – Георгій, *Иѓнати*. Пор. 1-2 варіанти листів: *Ѓриѓори, йуреѓимлан, саѓлиѓим олмадиѓиндан*. А також адаптовані до законів мови запозичення: *літурѓіа*. Ймовірно, також внаслідок україномовного оточення.

Вплив слов'янської (української чи російської) розмовної норми позначився також у формі із збігом двох приголосних, напр.: *Крымдан* – з Криму, на місці тюркського повноголосного *Кирымдан*.

У морфології урумських листів Трифілія помітні наступні риси: 1. Ймовірне сплутування похідної лексики та його дериватива із значенням діяча: *йасахчы алдым* – отримав наказ?, словник О. Гаркавця фіксує лише наступні значення: а. *йасах* – податок О., б. *йасахчы* – збирач податків О. Ми схильні перекладати як: отримав наказ.

2. Спосіб вираження бажального стану за допомогою: а. афікса бажального стану + “усічений” особовий афікс 2 особи 1 групи (див. у 1-2 варіантах подеколи старий особовий афікс –*йиз*, а також більш регулярний проміжний – *сиз*, пор. Сучас. – *синиз*), напр.: *калдырмайасыз*; б. Афікса умовного способу –*са* + особового афікса 2 особи 2 групи, напр.: *мурат этсениз* – якби то Ви наказали. Обидва способи представлені в сучасній турецькій мові та “марковані як ввічливі вирази”.

3. В пам'ятці старий особовий афікс 2 особи множини –*йиз*, на відміну від варіантів 1-2, не зустрічається, на його місці є огузький –*сиз*, напр.: *сиз билирсиз* – Ви знаєте, *калдырмайасыз* – було б Вам не відмінати тощо.

4. В синтагмі: *о йылын дженк башланды* – можливе подвійне потрактування: а. Того року почалася війна – в такому разі маємо справу із застиглим в сучасній мові прислівниковим афіксом на позначення часу –*ин*,

пор. йазин – влітку, кишин – взимку. Проти цієї версії та на користь іменного, а не застиглого прислівникового характеру слова йылын свідчить присутність вказівного займенника о – того. Б. Почалася війна того року – як означена іменна сполука (ізафет), в такому разі йдеться про превалювання турецької розмовної норми із “втраченим” афіксом приналежності 3 особи. Нам достеменно не відомо, від якого часу така втрата стала бути характерна для усно-розмовного турецького мовлення, проти відомі нам писемні тексти свідчать про вельми пізній характер такої афіксальної втрати (ймовірно, наближене до 20 століття).

5. Ситуація з афіксальним оформленням знахідного відмінку в усій анатолійській та румелійській діалектології визначала присутність усно-розмовної (діалектної) компоненти. У нашому випадку: Ігнати ьозю(...) давет эттиктэ – ми перекладаємо: “коли покійний милостивий наш цар запросив самого Ігнатія”, вважаючи афікс знахідного ьозю(ню) пропущеним, а відтак діалектною рисою.

6. Відмінкове керування дієслів зберігає подеколи старо- та середньотурецьке семантичне забарвлення. Це стосується насамперед просторових відмінків, напр.: истэди бени ъльдүрмейе (значення: хотіти, прагнути (до чогось?) вимагало не знахідного (прямий об’єкт бажання, в сучасній турецькій мові – неформлений знахідний), а спрямувального відмінку). На перший погляд, схожа на такий приклад і синтагма: оглуму Харкова йолламыш идим охумах (значення: надіслати куди? не в сучасному значенні спрямування, але підрядного причини). Однак, швидше за все, ми маємо справу із калькованим із слов’янської надіслав вчитися = мин.час дієслова + інфінітив.

У синтаксисі даного караманлійського листа присудок складних речень, так само як у румелійських діалектах турецької та у гагаузькій мові, практично не стоїть накінці речення, що, як правило, свідчить про калькування не-тюркського (в нашому випадку – слов’янського) порядку слів. В абсолютному кінці речення знаходиться здебільшого підрядне причини або дієприслівникові звороти із значенням способу дії (на –ип, -арак). Проте для надання мові листа тривожної захоплюючої стилістики при передачі злощастя оповідача вжито прості (подеколи з 1 слова – дієслівного присудка) речення, в такому разі із прямим порядком слів. В цілому варіанти 3-4 листів Трифілія з точки зору синтаксису істотно відрізняються від перекладених нами 1-2 варіантів. Будова речень відповідає класичному порядку слів турецької мови, із нечастими явними вкрапленнями кальок із слов’янської (як свідчить фонетика, швидше за все не російської, а української) мови. Мову листів Трифілія характеризують також підрядні конструкції, насамперед підрядні часу – диклари вакіт (коли), підрядні причини, що складаються із допоміжного дієслова у давальному або неформленому знахідному відмінку (напр., оглуму Харкова йолламыш идим охумах).

У даній статті ми залишаємо поза увагою порівняння лексики пам'яток, оскільки це вимагало б співставлення текстів приблизно однакової тематики та стилю, яких в нашому розпорядженні поки що недостатньо, і сподіваємось присвятити їй окрему розвідку.

Як можна бачити з вищевизначених рис, фонетика караманлійської пам'ятки приазовського походження як у варіантах 1-2, так і варіантах 3-4 здебільшого не дуже відмінна від діалектних рис турецької мови південної Анатолії та навіть Північного Кіпру, проаналізованих Е.О.Груніною, З. Коркмаз, А.Джафероглу та Ер. Сарачоглу (Кіпр). Разом з тим, вона демонструє певну спільність із нетюркською українською мовою. Морфологія мови листів Трифілія демонструє відмінні навіть між варіантами листів одного й того самого автора риси. Основне сходження – в площині “старих” об'єднань семантичних полів просторових спрямувального, місцевого, висхідного відмінків, а також оформленості / неоформленості знахідного відмінку. Синтаксична будова речень листа істотно залежить від стилістики оповіді: можливо, церковний етикет та субординація накладає на автора листів обов'язок використання, певне, старіших хронологічно кліше аналітичних конструкцій, проте експресивність та динаміка оповіді спонукає його до вживання простих коротких дієслівних речень із прямим порядком слів, що вповні відповідають правилам писемно-розмовної турецької мови кінця 19-20 ст. Подальшу перспективу дослідження складає, на наш погляд, порівняння мови тексту із пам'ятками схожої стилістики трабзонських греків.

22. ЛЕКСИКА ЛИСТУВАННЯ ТРИФІЛІЯ З КРИМОМ У СВІТЛІ ТЮРКСЬКИХ МОВ ПРИЧОРНОМОР'Я ¹⁵⁶

Karadeniz bölgesi Türk lehçeleri ışığında Trefilos'un mektuplarında kelime hazinesi

Makalenin amacı, Trefilos'un Karamanlıca mektuplarının kelime hazinesine bakarak kökeni, gramer özellikleri ve kelime türleri bakımından sınıflandırmaktır. Türk lehçeleri ve Balkan dilleri ile mümkün olduğu kadar kıyaslanmıştır. Köken olarak Oğuzca kelimelerin ağır bastığı, Kıpçakça unsurlarının bu arada Kıpçakça yer adlarının az sayıda, ekumenik dini terim ve realiteleri karşılamak üzere Arapçadan, ay adları, antroponimler ve sırf Ortodoks realitelerinin karşılıkları olarak Rumcadan alıntılarının çok sayıda bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Стаття має на меті з'ясування специфіки лексики урумських листів Трифілія з огляду на походження, граматичні особливості та частиномовну приналежність. Урумську лексику розглянуто на міжтюркському та балканському лінгвістичному матеріалі. В мікросистемі відзначено

¹⁵⁶ Вперше надруковано у: Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2008. – № 145. – С. 11-14.

переважання питомої огузької з кипчацькими вкрапленнями лексики включно з топонімами, велику кількість арабізмів, вжитих на позначення екуменічних релігійних реалій, еллінізмів на позначення православних реалій, назв місяців, антропонімів. Ключові слова: караманлідика, архів Готфійської єпархії, Трифілій Карацоглу, тюркські мови.

Цель статьи – выяснит специфику урумской лексики писем Трифилия с точки зрения происхождения, грамматические особенности и принадлежность к частям речи. Урумская лексика рассматривается на межтюркском и балканском лингвистическом материале. В микросистеме отмечено превалирование исконной огузской с кыпчакскими вкраплениями лексики, значительное количество арабизмов для обозначения екуменических религиозных реалий, эллинизмов для обозначения православных реалий, названий месяцев и антропонимики.

Ключевые слова: караманлидика, архив Готфийской епархии, Трифилий Карацоглу, тюркские языки.

Vocabulary Of Tryphily's Correspondence With Crimea In The Light Of Black Sea Region Turkic Languages

The paper aims to take a light at the specifics of the lexics in Tryphily Karatzoglu's Urum letters from the point of view of the origin, grammar peculiarities and it's belonging to different parts of speech. The Urum lexics is taken in comparison with wild Turkic and Balkan linguistic material. There is a prevalence of primordial Turkic (Oguz with Qypchaq inclusions) lexemes as far as considerable quantity of Arabic loanwords observed in the micro system. The Graecisms are used to mark Orthodox realities, names of the months and proper names. Key words: Karamanlidika, Gotphian Eparchy, Tryphily Karatzoglu, Turkic languages.

Українським дослідником – елліністом Є. Чернухіним [8] було поставлено проблему дослідження караманлійських тюркських писемних пам'яток в Україні, а також оцінки культурно – літературної спадщини урумів Надазов'я, які «...продовжують берегти традиції, що їх з різних причин віддавна було втрачено в більшості районів проживання аналогічних груп тюркомовних православних, настільки розповсюджених в період розквіту Османської імперії...». Ним же визначене завдання всебічного філологічного аналізу караманлійських текстів по редакціях та діалектах, а також періодизації історії писемної тюркської мови по матеріалах пам'яток різних періодів окремих редакцій. Нами визначено певні особливості караманлійських текстів по писемних матеріалах урумського, анатолійського, балканського та західноєвропейського походження [3;12;13;14]. Розповсюджені на території України караманлійські книги зберігаються зокрема в архіві Готфійської єпархії НБУВ. Серед них – так звані листи Трифілія, ряд фонетичних, морфологічних та синтаксичних особливостей котрих нам вдалося описати та здійснити їх український переклад [5;6].

Проте лексичні особливості даних текстів залишились поза увагою та стали темою даної статті. Дослідження лексики листування Трифілія важливо тим, що воно висвітлює словниковий склад епістолярно-ділового стилю урумської мови з огляду на «типологічне й генетичне співвідношення між мовою турецькою, з одного боку (де за взірць узято писемно-літературну караманлійську мову. – І. Д.), і татарською та урумською – з другого» [:30].

Досі остаточно не вирішені такі питання, як співвідношення урумської мови Надазов'я із писемно-літературним стандартом караманлійських релігійних видань, а також міжмовні насамперед кримськотатарсько-урумські, грецько-урумські та гагаузько-урумські мовні паралелі. О. Гаркавець [2:23-24] відзначає діалектну «адаптацію до урумського говору» церковно-релігійних писемних пам'яток урумів. Тому метою даної статті є дослідити лексичні особливості листів Трифілія з огляду на міжтюркські паралелі в причорноморському регіоні та на більш широкому, кипчацькому та огузькому мовному матеріалі. Завданням статті є класифікувати лексику з точки зору її походження, окремих шарів складу, історичного розвитку та плану змісту.

Зв'язок із науковими та практичними завданнями: дослідження теми лексичних особливостей листування протоієрея Трифілія здійснюється в межах робочої теми відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України «Сакральний текст на Сході»; результати статті можуть бути використані у створенні підручників історії писемних тюркських мов, порівняльній тюркській діалектології та історичній тюркській лінгвістиці. Дослідження, присвячені мові листування Трифілія, містять аналізовані й нами постановочні питання: це вступ до монографії та докторська дисертація О. М. Гаркавця, а також наші попередні розвідки [1;2;4;12]. Проте предметної уваги до лексики листів Трифілія дослідники не мали, а відтак проблема зберігає актуальність.

Як відомо, з точки зору розповсюдженості лексику поділяють на: загальнонародну (загальноновживану), діалектну (обласну), спеціальну (професійно-термінологічну) та жаргонну [7]. З іншого боку, з точки походження лексики ділиться на власне (питому) загальнотюркську, запозичення з: грецької, перської, арабської, слов'янських (насамперед української та російської), романо-германських мов [9:287-288]. З точки зору частини мовної приналежності лексику поділяють на самостійні та службові частини мови, самостійні поділяють на іменні та дієслівні групи, які в свою чергу поділяються на: іменники, прикметники, займенники, прислівники; власне дієслова, дієприкметники, дієприслівники, масдари (віддієслівні імена). Серед службових частин мови виділяють сполучники, післяйменники, частки та вигуки. Незважаючи на невеликий обсяг Трифілієвих листів, їх лексика досить повно відображає вищенаведені класифікації та передає мову освіченої верстви урумського суспільства перших десятиліть переселення до Азова. Насамперед тут слід виділити питому тюркську лексику.

Як справедливо зазначає А.М.Меметов [9:19], тюркський пласт лексики розпадається на а)загальнотюркську (представлену в усіх тюркських мовах; здебільшого назви явищ природи, родинної спорідненості, назв частин тіла, рослин, тварин, більшість дієслів тощо), б)міжтюркську (вживану більш ніж однією підгрупою тюркських мов; сюди почасти відносимо і міжтюрк. давні монгольські запозичення) та в)власне татарську (або кипчацько-урумську) лексику (кримськотатарська лексика від 14 ст. та власне урумська – від 1790-х рр.). Напр.(наводяться у вжитій у тексті формі): ййрегимлан (серце, заг.тюрк., словник М.Кашгарського), гөнйль/гөнлй (ст.тюрк.серце), (митрополитос) хонағында/конағында (міжтюрк. у маєтку (митрополита,гр.), балтайлан (топором, заг.тюрк. з монг.), капу (заг.тюрк. двері), йорты кіннери (гр. iortі-«свято», увійшло в анат.-турецькі говірки, +дав.тюрк. дні), жыхейир (чыкыйор-виходить: заг.тюрк.від М. Каш гар.), аннадырмаға (анладырмаға-міжтюрк.дати зрозуміти), сабанчы (між тюрк.від М.К.-плугатар), кери хайтармайа (дав.тюрк.+уйг.завертати (назад), дөгүш (міжтюрк.війна), каравул (варта), аға (міжтюрк. від монг. старший = кйағйа, перс.ked+huda-господар+дому) хонағы, сасых (міжтюрк., М.К.смердючий), бозуктур охумак (між тюрк. поламаний+дав.тюрк. читати), алчаклык (дав.тюрк. низість), савуштуруп (між тюрк.втримає), совух (дав.тюрк.холодний), йасахчы алдым (Хорезм. Наказ+я отримав), турутулук этэр иди (татар.-урум.-розбійникував), кылыч (між тюрк. меч), чыкарып (загтюрк. витягати), куткардылар – врятували (міжтюрк..кр.татар.рятувати [10:168], казах. куткарув – звільняти; кирг. – куткару [17:368,518,518,752]), рус баласы (руська + звуконаслід.міжтюрк., татар. дитина), кийөвйм (кипч., М.К.зять), эр (заг.тюрк. від монг. від шумер. чоловік), сумарлайып гитти (ймовір., татар,+М.К., перекл.кит.=ысмарлайип-довірити, попроситись +пішов), ишитсейди (між тюрк.якби почув), игирми (М.К., заг.-тюрк.двадцять), кйтүджі (дав.тюрк.пастир), анча (заг.тюрк. ан+джик, анджак-лише), окумаклар (дав.тюрк–писання), кайыр (хайыр) диль (ар.здивування+заг.тюрк.мова-інша мова), хачан – коли, мутлу (зах.-тюрк. від лат.modus-блаженний), екмек (заг.тюрк.хліб), гемлик / темник – зло, печаль, шиндэн гери – відтепер, куту (зах.-тюрк.від д.-гр. kutis/koitis-коробка), ев корайлан – дім з парканом (дав.тюрк.кору-берегти, стіна), сауклык – здоров'я, ййзбаш – сотник, турғұзмайасыз – не баріться, аз бучух – трохи, меше чатмасы – дубові крокви, паклы – багато, шеғирт -учень кипч., дэвширильмек – бути зібраним (рогата худоба, акче), зых таптайып толдурсаныз – щільно наповніть і утрамбуйте, та ін.

Як відомо, покладена в основу літературно-писемного урумського стандарту турецька мова (що є огузькою) відрізняється великою кількістю арабсько-перських (насамперед лексичних) запозичень. При наявності питомих для урумської розмовної норми кипчацьких відповідників вживання таких запозичень спонукає до висновку про їх стилістичну забарвленість. Напр., арабізми: азиз –дорогий, мубарек-священий, вакитте-під час, доа-

молитва, лаким- але, керемлисиз – ви достойні, Аллахтуаленин керемі-ласка Всевишнього, Рабильаллах-Господь Бог, аллах эшкына-ради бога, дунйа(мдан)-зі світу мого, эхтияр(лык)-старість, мезар(сыз)- без могили, сене-рік, рахмет(ли)-покійний, аллах (билір), Аллах (куртарды) – господь (знає, врятував), аскер(лан)-з солдатами, хапс (э(тт)илер)-ув'язнили, харйат (этгим)-здивувався, (айакларым) сийадыр-чорні (ноги мої), вахытсыз – нещасний, себеп (олманыз)-посприайте, дайма-постійно, хазеб(иниз) – ваш гнів, шеэр-зло, ахмак (ар.humk-дурень), пек зиадэ(сийлан)-превельми багато, шокир-дяка, хибе (эйлейесин)–даруєш, шефафлы суфат-ніжна якість, наиль олурум -досягну, вефат (олдуктан сора)-після смерті, (хан) візири-тат.+а. ханський візир, ғайып (этэджеклер) – погублять, джем (олдулар) – оточили, тэбдиль – таємно, тэрджиман-перекладач, касавет – горе, (бу) кадар-настільки, нафиле-марне, герет (кере)-раз, хазрет-святість, аслына вукуф (олурсуз) – пізнайте істину, вукуф оласыз – ознайомитесь, хабаат-провина, ипталлых (өрййир)– зводить чвари, фена-поганий, эмджэ (атм+зменш.тур.са-дядько), медэтим! –де там! (помилуйте!), малым-мелалым -усе моє майно, мансїб(ўнїзїн бїйїклїгї)– велич вашого високого становища, дженк – війна, сыклет – спішно, сутужно, ондан мадэ (мадде) – крім того, эхтиятлы – глибоковїруючі, итиматлы – віддані, раббидэн ниметли—богом обласкані, мухабет – любов, намизетли – достославний, берекетиле – в достатку, тэмбехлер – уроки, (джанымызын) хеласлығьджды – спаситель (душі нашої), мельхун шейтан – клятий чорт, ибадэт-поклоніння, фасик – даремно, хазепет – халепа (а.hazabı), эсапсыз мерхаметийлан-безмежною милістю, эласлығ (хэласлығ)- спасіння, насаат -проповідь, ферасет-мудрість, к'амиль етип – зробивши досконалим, икрам – пошана, эхтишамлы – гідно, мансуп – належне, хавес – завзяття, селамэтэ гедирир – доведе до благополучного завершення, динимизин шартлары – настанови нашої віри, шераат – суд, минасипли – підходящий, амелийлан – працею, иптидаки – насамперед, мукайат олсун – нехай пильнує, низамыны версин – нехай розпоряджається, хаджи-паломник, хак – платня, фукаре-біднота, эбеди – вічно, эмр эдэриз-наказуємо, рахм эйлейип – жаліти, эхтиза – потреба, эснаф – ремісник, садака версин – хай дасть подаяння у виконання обітниць, джаиз – підлягає, зикир эттиғимиз-згадане нами, кайиль – згода, кадир – спроможний, малим этэриз – повідомляємо, шаат – свідок, шїбейе кирмесин – хай не упаде у сумнів, хавиль этмишик – дали слово, хубе – купол, та ін. Лексика перського походження: мырза-перс.титул, эмен -зразу ж, нийаз (этэриз) – молимо, сархош (татарлар)-п'яні татари, базар (кюню)-неділя, черик-черик этэр иди (перс. ҫағ-уек-четвертина, чейрек – порубали б на четвертини), оруч-піст, пак (эв) – чепурна (хата), йунахкерим – грішник, падышах (кїн) – (день) государевого тезоіменництва. Показово, що при наявності синонімів різного походження використано саме регулярні для османської норми запозичення, почасті наповнені християнською семантикою. Синонімічний ряд представлений дуже незначно, лексико-

семантичні відношення апелюють до наддіалектного та надрозмовного стандарту. В урумському листуванні також відзначено кілька лексем, вжитих у іншому, аніж в османотурецькій мові, значенні: тэн – тіло, кимсе – всі, калабалык – вереща, колотнеча, гечинмек – жити (в повсякденні), йақышыклы – приязний, эҗлендирмейсез – не затримуйте.

Запозичення з грецької мови (поділяють на два шари: давнні та новогрецькі): эфендим-дав. гр.пан, освічений, айе-святий, паниеротата-первосвященство, а(б)прилиоз, дэкем(н)бриоз, нозмберос / ноембриоз авґустос, септэмбриос, йуниоз, йулиоз, октовриоз, хиротонус этти – рукоположив на сан священника, архиереа, протопопослук (эттик), литургия (эттигим) – службу божу (служив), анастасы – воскресіння, еклизе-церква, метания этмейе – покаяться, (э)йепархиа, па(паз), екзомолоґиз – сповідь, тронозунда – на престолі, митрополитос, демикариаты схолиос – парафіяльна школа, т.с. сколя, даскалос – вчитель, рахы, консисториа, Акрити, ипсило паниеротатос – Ваша превелебність, эвхилоґия – благословення, эллиника – грецька мова, (азиз) номос – (священий) закон, оффикиа олмасы – бути чиновником, епитропослар – попечителы, айдесимотатос – батюшка, одружений священник, протопапаз – протопоп, кир – отець, оикона, мнимонис олсун – хай згадуться, каволикосун провесисиндэ – під час спільної проскомідії, осииотадос монахос – святий монах, стэфанос этмейе – вінчати, синодо, орфро – заутреня, эсперино – вечірня, параклиси – служба, дохи – проповідь, айазмос – свячення, исодимата – жертва, власні назви: айос Георгиос монастир, Иов эписко(по)зун, Йисус Христос эфендимиз, Ғриґори Димитривич, Серафим, Антон, Игнатиос, Гедеон, Спиридон, Илийа, Михаил, Панайот, Стэфан, Аґдангелос, Йанаки, Феофанияйы (эттик), апостолос Павлос, Тимофеос, Фома (кюню), Йервасиос, Ставринос, Парфентиоз, Арґын, Феодор, Димитри, Неосерича (?), айос Харалампос, γηχαρις κα τοελεος – в ім'я і милість Божію, тощо. Причини даних запозичень – лексика не загальнонародного, а переважно обмеженого книжного та церковного вживання. Італійське походження має запозичене з тур. левент – неодружений парубок.

Запозичення зі слов'янських мов: една (кулунуз), пахыллых-пахолок, розбойник (рас гелдик), ведомос, прошениясындан, рубле, капик, поплук этэйирим, Петербург, Харков, майорлар, сехлетарлар, губерния Екатеринбург, Москова, Самар, Полтава, книґа, старша – староста, указ, блаґочинны, всеношное, молебен, колива – кутя, панахида. Їх вжито на позначення канцеляризмів та в якості розмовно-побутової лексики, просторіч. Крім того, в текстах ми зустріли наступні назви на позначення етноконфесійної та мовної приналежності: мусурман, джифут, эрменин, урум, татар, турк, тат (Савва), урумча, але – эллиника, урусча – з наголосом на тому, що це – дві іноземні мови. Як бачимо, на кінець 18 ст. урумами чітко прослідковувалась різниця в рідній мові – урумча, та іноземній, що нею не

володіли, – еллініка. Під назвою урусча мали на увазі українську мову 18 ст. На разі нез'ясоване походження має: дызарыныз – ваша особа.

З усього вищесказаного можна зробити наступні висновки: в листуванні Трифілія переважає питома османотурецька (огузька, втім з непоодинокими кипчацькими вкрапленнями) лексика з великою кількістю арабізмів. Арабізми вживаються на позначення екуменічних релігійних реалій (Господь, Бог, віра тощо), проте власне православна лексика (апостол, святий, престол, служба, проповідь, хрещення тощо) виражена запозиченнями з грецької мови; пізніше, в останніх листах, видно, як поступово грецькі запозичення починають заміщати запозичення з української та російської мови. Насамперед значна кількість адаптованих до фонетичних законів тюркської мови еллінізмів відрізняє урумські писемні та розмовні варіанти від кримськотатарської, гагаузької та османотурецької мови. Назви місяців та особисті імена становлять також грецькі запозичення, тоді як топоніми, коли йдеться про Крим, – тюркського, а про Україну – слов'янського походження. Відкритість та мікро системність даної лексичної системи зумовила її живучість. Відзначені нами лексеми, як правило, однозначні.

Порівняння лексики листів Трифілія та гагаузьких і караманлійських пам'яток вимагає співставлення текстів приблизно однакової тематики та стилю. Це становить перспективу подальшого дослідження.

23. КАРАМАНЛІЙСЬКИЙ ТЕКСТ ІЗ БУХАРЕСТА 1768 Р. ДО ІСТОРІЇ ТЮРКСЬКИХ МОВ ПРИЧОРНОМОР'Я¹⁵⁷

1768 tarihli Bükreş çıkışlı Karamanlıca bir metin ile Karadeniz bölgesi Türk lehçeleri tarihi

Rumcadan Karamanlı Türkçesine çevrilmiş birde bir dereceye kadar düzeltilmiş olan Talim-i Mesihî ve E'ngxeiri'dion metinleri, Fanariot Aleksander Gika Voivode'nin Eflak'taki hayırlı faaliyetleri anlatmaktadır. Rumca ve Tğrkçe konuşan Ortodoks tebaasının manevi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bu metinler, Sumela manastırından peder Parfentios Methaksopulos'un kaleminden 2 vey 3 dilde paralel olarak basılmış olup Karadeniz bölgesinin Rusça konuşan tebaaları arasında da yayılmıştır.

Караманлийский текст из Бухареста 1768 г. к истории тюркских языков Причерноморья

Переведенные с греческого языка на турецкий и несколько переработанные транскрипционные тексты в греческой графике православного катехизиса и пособия веры православной упоминают деяния

¹⁵⁷ Надруковано у: Східний світ. – № 4, 2009. – С. 118 – 125.

фанариотского правителя Иоанна Александра Гика Воеводы в Валахии, в частности основание привезенной из Венеции новой типографии при содействии валахского митрополита благочестивого Григория. Предназначенные для нужд румейской и тюркоязычной православной общин, тексты оригинальным происхождением из трабзонского монастыря Сумела от иеромонаха Парфентия Метаксопулоса поданы на двух либо трех языках, что свидетельствует об их распространении и на русскоязычной территории – в Причерноморье.

Перекладені з грецької мови на турецьку та дещо оброблені транскрипційні тексти грецькою абеткою православної катехизи та посібника віри православної подають згадку про діяння фанаріотського правителя Іоанна Александра Гіка Войводи у Волощині, зокрема заснування привезеної з Венеції нової типографії за сприяння волоського митрополита благочестивого Григорія. Призначені для потреб румейської та тюркомовної православної общин, тексти оригінальним походженням з трапезундського монастиря Сумели Панагії від іеромонаха Парфентія Метаксопулоса подано двома або трьома мовами, що свідчить про розповсюдження їх також у слов'яномовному Причорномор'ї.

The Turkish language of two Karamanli texts from Bucharest edition, 1768, in connection with history of Turkic languages in Black Sea region.

The paper deals with two transcriptional Karamanli texts in Greek letters translated from Greek and slightly revised. They are Orthodox catechism as far as a guide of Christian belief. The texts refer to the works of one of Phanariot governor of Wallachia, Ioann Alexandr Gika Voivode which brought from Venice and created a new Orthodox typography. The governor enjoyed every support of Wallachian metropolitan Grigorii. The texts were created in Greek, Turkish and Church Russian by hieromonk Parthenios Metaxopoulos in Trabzon monastery of Holy Sumela Panagia, and addressed for the needs of Greek and Turkish speaking Karamanli Orthodox communities. This shows that the texts analyzed in the paper were spread also in Slavic speaking Black Sea region.

Метою даної статті є з'ясування особливостей турецької літературно-писемної мови, вживаної у транскрипційних грекописемних (караманлійських) виданнях Угоро-Влахії, зокрема, Бухаресту, встановлення зв'язку їх авторів та видавців із видавничими центрами Анатолії та Причорномор'я, а також порівняння їх із іншими локальними редакціями караманлійської літератури.

Вперше опублікований Константином С. Джуреску та люб'язно надісланий нам проф. Харуном Гюнгор текст караманлійського турецького підручника віри християнської для нерозуміючого румейську мову місцевого тюркофонного населення (Préface de l'ouvrage **Ταλη'μ μεσιχη'**, Bucarest, 1768

// Livres Turcs imprimés a Bucarest, стор. 279, 284-285) публікується нами в транслітерації та українському перекладі, аналізуються мовні риси пам'ятки у порівнянні із сучасним йому текстом .

Використано комплекс наступних методів: описового при визначенні питомих для текстів типових та неповторних особливостей, порівняльно-історичного при співставленні мовних рис пам'яток, а також інтерпретації тексту при прочитанні та перекладі джерел.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше розглядаючи весь масив турецької караманлійської писемної спадщини в діахронічному вимірі, предметну філологічну увагу звернено на угоро-волоську редакцію караманлійських транскрипційних текстів, використано для аналізу з точки зору історії тюркських мов, порівнюючи із хронологічно більш пізніми творами причорноморського походження.

Теоретичне значення статті полягає у поповненні інформації про історію писемно-літературної турецької мови 18 століття на основі транскрипційного текстового матеріалу, якого для означеної мови збереглося традиційно дуже мало. Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати становлять підґрунтя нашого комплексу знань про історію турецької писемно-літературної мови на території Південно-Східної та Східної Європи та на Балканах, а відтак їх застосування зробить можливим переклад, публікацію та вивчення не перекладених та не опублікованих караманлійських турецьких текстів причорноморського походження, що на сьогодні зберігаються в українських книгосховищах та проливають світло на історію тюркомовних народів, що мешкають в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: про бухарестську редакцію караманлідіки писемно-літературної турецької мови насамперед слід зазначити, що таких текстів походженням з Бухаресту відкрито і каталогізовано дуже мало: якщо до 19 ст. ми маємо переважно венеціанські та західноєвропейські видання, то починаючи з 19 ст. друкування відбувається здебільшого в Афінах або Костянтинополі – Стамбулі. Цим пояснюється майже унікальність кожного з текстів. Разом з тим, ми не виключаємо наявності значної кількості рукописних джерел бухарестського та, ширше, румунсько – бессарабського походження, що на разі нам не є відомими та будуть віднайдені в подальшому.

У найпершому каталозі караманлійських видань Салавілль – д'Аледжіо під № 11 та 12 міститься інформація про два видання бухарестського походження. У праці, присвяченій друкованим в Бухаресті турецьким книгам 1701 та 1768 рр., Костянтин Джуреску акцентує увагу на внеску румунських вчених в турецько-румунські культурні та наукові відносини, написання османських історій Димитра Кантеміра та полишені такими дипломатами, як Нікола Мілеску, подорожні нотатки. Одну з досліджуваних ним книг, 1701 р., присвячену опису Єрусалиму та Палестині, він називає першою турецькою мовною друкованою книгою: грецьке «Проскінетаріон», або турецьке

«Кутлушеріф». Ця книга є принаймні на 30 рр. давнішою за словник Вакулу 1729 р. та опис османських військо-морських битв Кятіба Челебі, надрукованих відомим Ібрагімом Мютеферріка. Автором перекладу на турецьку є єпископ Серафім Пісідійський з Анталії. При відсутності копій даного тексту в Румунії автор не виключає можливості, що такі тексти можуть зберігатися в інших приватних книгозховищах Леванту – Туреччини, Сирії, Палестини, Лівану тощо.

Видання 1701 року передувало кільком пізнішим виданням, що свідчить про інтерес, що його викликала книга. Дата та місце другого видання не відомі, третє було здійснене в Лейпцигу 1780 р., четверте – у Відні 1799 р. Бібліотека Румунської академії має два примірники 1780 р. та 5 копій 1799 р.

Видання 1780 р. містить портрет патріарха Аврамія; вітання читачам грецькою та турецькою мовами, причому грецький текст знаходиться на лівій, а турецький – на правій половині книжного розвороту. Початковий рядок: Okuyanlara, iselam. Заклучний рядок: Keremiyilen, 'Amin. Назва наступна: Kutlu şerif, azim mubarek Hristos Efendimizin mevlüt olup agiak bastığı g(y)ierin ziyaretnamesi. Para İoanni Gottlop Emmanouil Vreyitkopf en Leipsig tis Saksonias. 1780. – Похвала Гробу Господню, як частина з Йоасафа Пелопоннеського, гегемона монастиря Св. Георгія в Бухаресті, виключно грецькою. Книга містить опис Єрусалима та Палестини, так само грецькою на лівій та турецькою на правій частині розвороту (с.11-70). Початковий рядок: Katous Kutluşerif... Останній рядок: ...ebedil epeyilevelinetekli, 'amin. Мала вечірня, грецькою та турецькою мовами (с. 71-84). Початок: küçük arodeipnos...Кінець: ...altında hıfz eyile beni.

Віденське видання 1799 р. демонструє наступні відмінності від лейпцігського 1780 р.: похвала Гробу Господню та Мала вечірня відсутні, натомість накінці подано епістолу (послання у віршах) Паїсія, патріарха Костянтинопільського, датоване серпнем 1727р. назва свідчить, що книгу було надруковано у відповідності до наказу Антима, патріарха Єрусалимського, та дбанням і опікою «протосингела» Андрія. Цілком ймовірно, що третє видання «Проскінетарія» не є завершеним, оскільки турецькі переклади дублюють видання друге, а ті, в свою чергу, – видання перше. Бухарестське видання 1768 р. грецькою та турецькою грецькими літерами наслідує караманлійське видання 1701 р. Академічна румунська бібліотека має примірник цього тексту з с. 4 по 64, текст так само двома колонками – в лівій грецькою, в правій – турецькою мовами. За каталогом Салавілль-Д'аледжіо дане видання 1768 р. має номер 11, два примірники зберігаються відповідно у приватній бібліотеці Георга Арвантідеса в Афінax та бібліотеці НАН Румунії:

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ἡμῶν ΠΙΣΤΕΩΣ... γιανι
ΤΑΛΗΜ ΜΕΣΙΧΗ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ Μουουμήν ΙΜΑΝΗΜΙΖΗΝ Ἰκτιζαλή όλάν
Κιταλερή Μπούρατα μεβζτοῦτ τουρ, ονλαρί κι μιλιμέκ ίκτηξάτιρ, χελασλιγή ίτζην

χέρ Χριστιάν, βέ χούσουσα Χότζα όλανλέρ, ταλήμ έγλεγεγелέρ Σορμα тξεβάπιλεν Χριστιάν Тξотουκларивá.

Назва турецькою: Talim-i Mesihî (gr.Didaskalia) ortodoksos mü'mi(1.-I.D.)n imanımızın ihtiyacı (iktizalı. – İ.D.) olan kitapleri (kitaleri.) burada mevcuttur, onları ki bilmek iktizadır, helaslıđı (heraslıđı.-İ.D.) için her hristiyan (Hrisian.-İ.D.). Ve hususa hoca olanler, talim eyleyeler, sorma cevabilen hristi(y)an çocuklarına. Allah Tualleni(1)n nimeti ilen devletlü 'refaa(e)tlü ve řan azimettlü 'İoannu 'Aleksandru (la Legrand: Skarlatu s.72) Gika Voevoda. Cümle 'İfvlaх Gyerini Buyuran kerametlü Bey efendimizin vaktında. Ve keremlü sahipliđinden (saapıđından. – İ.D.) kurunan Ortodoksos Milletin (milletin. – İ.D.) yeni basmahanesinde. Ve azizettlü Ungrovlahias Mitropolütun, faziletlü Grigorios'sun zamanında. Ve Konstantinos' (s)un ođlu alamettlü Georgiyos'tan Bükteřte basıldı 1768. řimdi ilk evvel tefsir olunup, yaban romca dilinten türk lisanına, ve ziate bakılıp düze(l)tildi, ve iki dillilen koyuldu, hristianların kifaetliđi için. Sumela panagyanın azim padiřahlık monastirinin cemaetin ten olan Parthenios 'İeromonaxos Metaksopoulos¹⁵⁸,tan (транслітерація прослідкована з оригіналу за К. Джуреску з нашими виправленнями, поданими в дужках; с. 278-279). Український переклад: Доктрина християнства (катехізіс. – І.Д.), тут наявні книжки, потрібні віруючим у нашій православній вірі. Їх слід знати кожному християнинові для спасіння. І щоб ті, хто є в цьому вчителями, наказували питаннями з відповідями дітям – християнам. За часів щедротами славного пана нашого, по милості Всевишнього Господа досточтенного пишного та велеславного, Іоанна Скарлати Гіки Воєводи, що повеліває усім краєм Ефляку (Валахії, Волощини, Мунтенії. – І.Д.). І у новій друкарні православної спільноти, заснованій у його благородній власності. І за часів шановного митрополита угоро-волоського, досточтимого Григорія. І було надруковано (року) 1768, в Бухаресті, від сина Костянтина, великого Георгія. А тепер, уперше витлумачено, (перекладено) з іноземної мови грецької на турецьку, і вельми переглянуто, і виправлено, і подано обома мовами, для спасіння християн. Від Парфенія Ієромонаха Метаксопулоса, (одного) з обцини великого верховного монастиря Панагії Сумели.

На звороті турецької назви присутній герб Валахії, за яким слідує молитва до Господа, шість віршів турецькою, та автограф – посвята воєводі Волощини, побажання йому берегти довго власний престол «на радість християн та у славу віри магометанської». Текст розпочинає молитва «Ефендім Аллах, сімавіден назар ет...» за спасіння православних:

Efendim Allah Simaviden nazar et,
Mumin halkıming niazını kabul et,
Kudret beylere keremingden ihsan et,
Bakil melyüüne karşı, ve yengitci et,

¹⁵⁸ Парфеній Метаксопулос (Parthénios Métachoroulos), єпископ (1631-1642), за доби котрого у 1660 р. Константинопольською патріархією православні осередки провінції Каффа було приєднано до єпархії Амася.

Şan-ı tahtlerini senelerden hibe et,
Ve divanında şahlığınge nayil et...
Pros ton 'Υψηλότατον Αὐδέντην.
Sevin tovtetlü keremzade efendim,
'Rabbden nimetlü ve şan-ı şohretlü Beğim,
'Allah 'azim-i şan Sizleri tayim ede,
Kavi, ve mukkem ho/ukmulen Tal(h)tinizde,
Hristianların oviünme ferahiçin.
Ve Din-i 'İslamin her tağım bolluğičin.

Український переклад:

Господи Боже, від лику свого (з неба) зглянься на нас,
Віруючого свого народу мольбу прийми,
Сильним (силу) панам від милості (величі) своєї пожалуй / викажи / даруй
Покажись / вийди проти переданого анафемі / проклятого (інакомовність
до імені Іблиса) та зроби (нас) переможцями.

Чесотні трони твої на довгії роки даруй,

І в твоєму дивані дай досягти царствія.

(грецьке речення)

Радій же, воцарствлений син всевишнього наш повелителю,

Облагодіяний Господом та ушавлений – ушанований Пане,

Хай Господь воздасть вам, велеславному,

на вашому міцному, бездоганно керованому престолі,

на безжурність та пиху православних,

та повноту слави віри мусульманської (с. 279-280).

І продовження з іншої сторінки:

Sevin Mela dağ kabul eden 'Azim Eikonasını,

Bıku(a)r Marianın kelam 'Allahın Validesünnin,

'Ol 'Azizki tasfirlendi resoul Luka ellinden.

Ve Varnavas Sofronios Hristoforos su,

Gelinnoullah Soultan kabul eyle niazlerüni,

Validesi gibi keremin ve 'Rahminlüğün.

Vermeyilen bize Semavi Padişahlüğün.

Радій, о гора Мела, що прийняла Її преподобну ікону,

Непорочної Марії, матері Господа,

Так прекрасно вона була зображена від руки святого Луки.

Та Варнави Софронія Христофора

Рождений від Діви Святий Владико, прийми благання,

Подібна матері Твоїй Твоя Божественність та високородність.

Дай нам своє Царствіє Небесне...

Мовні риси пам'ятки: на письмі розведено передачу літерами ó / o', é / e', ή / η звуків відповідно переднього та заднього ряду (напр., **μυλλεττιήν**, де Η – /i/). /D/ передано літерою τ або ж буквосполученням nt /d/, напр.: (τάγημ) **έττέ**, **έφένττημ**, **ντιβανηγγτέ**. Буквосполучення Σσ вжито для передачі шиплячого **ξ**

(напр. : Σόαν, Σσαχλιγγγγέ), τζ на позначення /dz/, або ж Тζ – на позначення його глухого відповідника ς (напр. : γεγγιτζη, Φεράχιτζήν, Πολλουγιτζην). Існує кілька відмінних позначень для передачі на письмі звука /b/, в залежності від позиції: зокрема, це β, π та μπ (напр.: καουλ, μπείλερε). Передньоязикові губні звуки з /й/ вимагають для передачі караманлідікою сполучення трьох, а після приголосного – і чотирьох літер, напр. : γιου – уй (Μελγιουνέ). Нарешті, аби відрізнити носовий характер, а ймовірно і уподібнення внаслідок регресивної асиміляції звукосполучення /ng/, вжито буквосполучення Γγ (напр.: γεγγιτζη, Σσαχλιγγγγέ), причому ця риса є настільки розповсюдженою в караманлійських текстах, що виникає потреба вважати її не просто однією з ознак місцевої говірки, але сформованим під впливом місцевої говірки правилом передачі на письмі звукосполучення, закріпленого у вимові як нормативне (напр. : αγγναααμάγιλεν – angnamamağilen). Разом з тим, вузький губний характер афіксів останнього тексту молитви, на відміну від негубних афіксів попередньої молитви, свідчить про фіксацію більш старої літературно-писемної норми 17 століття, або ж все таки про передачу риси розмовної турецької мови на письмі. В синтаксисі звертає на себе увагу теж сполучникове підрядне причини, що його вводить сполучник çünkü – «тому що» у значенні «оскільки», як відображення розмовної норми, напр. : çünkü ‘Romça Dilinden angnamamağilen – оскільки ви не розумієте грецької мови. Сполучник вживається в парі з onun için – (ось) тому.

У передмові, турецький переклад котрої відсутній, ієромонах Парфеній Метаксопулос з монастиря Сумела¹⁵⁹ звертається до усіх православних християн та каже, зокрема: «...Протягом тривалого часу я прагнув висловити мою палку душевну приязнь до моїх співвітчизників, що мешкають в Анатолії, проте не мав змоги здійснити цього церковним шляхом». Проте

¹⁵⁹ Panagia of Soumela, Sümela Manastırı. Назва монастиря «Сумела» – від “Stou Mela” («гора Мелас»), однойменна назва ікони Божої матері з відповідного монастиря, що, втім, є набагато старішою від самого монастиря (вважається, написаною іще Св. Євангелістом Лукою і першопочатково зберігалась у Афінах під назвою “Atheniotissa”, а в південне Причорномор’я була принесена засновниками монастиря св. Варнавою та св. Софронієм між 375 – 395 рр., під час правління імператора Феодосія I). Монастир розташований на надзвичайно крутому схилі (висота 1200 м) над річкою Алтин дере в місцевості Мачка коло Трабзону. Сучасного вигляду будівля набула від 13 ст., за доби Алексія 3 Комніна Трапезундського (1349 – 1390). Після османського повуювання 1461 р. монастирю за наказом Мегмеда 2 Завойовника було надано захист, а також права та привілеї, поновлювані наступними султанами, атож паломники та монахи продовжували йти до нього, і монастир не втрачав надзвичайної популярності до 19 ст. між 1916-1918 рр. монастир було захоплено та утримуванопід контролем російської армії, що відбилося в ядучому коментарі А.Ю.Кримського, що був надісланий «боронити його святині від москальської салдатні». Після горезвісного обміну населення 1923 р. російська армія полишила монастир по Лозанській угоді, а святиню – ікону Панагії вивезли до Греції, нині вона знаходиться в новому відбудованому на гроші понтійських переселенців однойменному монастирі «Панагія Сумела» неподалік від міста Верія, 30 км від Салонік. Вхід до монастиря здійснюється по вузьких і крутих сходах, що веде до внутрішнього двору, а ліворуч знаходиться печерна церква, поруч із монастирською бібліотекою. Ця бібліотека містить значну кількість карманлійських джерел, в тому числі й, найімовірніше, оригінальні списки нашого тексту.

нині є нагода дякуючи щедрості воєводи Олександра Скарлата Гіки, що «заснував православну друкарню». Цю типографію було доправлено з Європи, вченим Георгієм, сином Костянтина, великими зусиллями та значним коштом, з метою надрукувати різні необхідні книги для православних. Парфеній зазначає, що облишив всю решту справ, аби стати типографом, щоб допомагати моїм братам, якщо лише зумію. Бачачи, що ви не розумієте грецької мови, і відповідно не можете зрозуміти релігійних настанов, я вирішив перекласти «Православну Дідаскалію», що є християнською катехизою, і надрукувати обома мовами. Перепрошую за мої помилки перекладу, адже не помилятися властиве лише Господу. В тій же передмові Парфеній інформує читача, що накінці видання він додав дещо відомостей про монастир Сумела, які були у нього в розпорядженні (див. додаток 1).

Праця 1768 р. складається з трьох частин: початок на 42 сторінках, православну катехизу; за нею слідує православний календар постів (с. 42-44); третя частина складається з «прекрасного оповідання» про «монарший та патріарший монастир Святої Діви, Сумелу» (с. 45-64).

Того ж року в місяці березні 1768 р., виявлено в Бухаресті (академічна бібліотека Румунії) інший турецький текст, а саме переклад цією мовою заключної грецької епістоли Паїсія, патріарха Костянтинопольського, датованої серпнем 1727р. стосовно матеріальної допомоги, що її потребував Ієрусалимський патріархат. Турецький переклад не складає окремої книжки, його додано на кінці грецького тексту «Трактату про вищість святого граду Єрусалима», укладеного Хрісантієм, патріархом Єрусалимським. Попри турецький караманлійський переклад (с. 93-102), текст книги включає також і румунський (с. 131-145), а також слов'янський переклади (с. 117-130). В тексті є також іменник Костянтинопільських патріархів, а також заключну катехизу. Існує ймовірність, що перекладачем фінальної епістоли є Парфеній Метаксопулос, оскільки він у 1768 р. повідомляє у передмові до православної катехизи, що має намір перекладати та друкувати інші православні тексти.

Усі чотири караманлійські тексти, надруковані для потреб тюркофонного православного населення, не виводять нас, втім, на деталі про споживачів текстів: з передмови Парфентія відомо лише, що мешкали вони в Анатолії. Таким чином, не може йтися про гагаузів, адже вони походять від давніх узів – печенігів – і православ'я, розповсюдженого на півдні Добруджі.

К. Джуреску наводить численні приклади того, як тісно були пов'язані корінням або родинними зв'язками із християнством османські та сельджуцькі повелителі в Анатолії (Алаеддін, Кейхюсрев I, Ертугрул, Осман, Орхан), і таке тісне співіснування призвело до певної конфесійної інтерференції, міжрелігійного синкретизму, симбіозу між мусульманством та християнством в Анатолії: паломництво християн до мечетей та пілігримство мусульман до ікон з метою явлення дива та зцілення від хвороб, культ текке в Кападокії тощо. Численне православне населення Причорномор'я,

насамперед під Трабзоном, центральним місцем прощі та зцілення мало саме монастир Святої Діви Сумели, і в 1840 р. європейцям доводилося спостерігати в цьому монастирі мусульманок, що прибули молитися до святої Діви Марії (пор. сучасна усипальниця Діви Марії під Ефесом). Прикладом такого синкретизму і може служити побажання Парфенія з Сумели воеводі Волоському утримувати свій престол на радість християнам і во славу мусульман.

Показово, що у тому ж 1840 р. під час досліджень бібліотеки монастиря Сумела було виявлено, очевидячки, той же текст Дидаскалії видання 1768 р. (опис Фоллмерайера за форматом і змістом книги співпадає). Таким чином, текст 1768 р. не є єдиним свідченням зв'язку Волощини та Сумели: адже монастир, вмістище чудотворної ікони, не раз приймав грошові пожертви від волоських воевод. Так само, не є нічим екстраординарним публікація турецького православного тексту 1701 року в Бухаресті. Валахія на той час стає першокласним осередком культури; вона постачає православну літературу для усього християнського Сходу: достатньо згадати, що під час панування одного лише Костянтина Бранкована 1688-1714 рр. на території Волощини існувало п'ять друкарень – у Бухаресті, Тирговішті – давній резиденції воевод, Бузиу, Римнікул – Вилчі – двох осередках волоських єпископатів, а також у Снагівському монастирі. Всі вони друкували книги румунською, церковнослов'янською, грецькою, арабською та турецькою мовами, а кур'єри та власники типографій Тифлісу в Грузії та Алеппо в Сирії мали можливість оцінити можливості румунської графіки тієї доби. Можна зробити висновок, що мистецтво Волощини, що на початку 18 ст. виявилось в усій красі в книзі 1701 р., було наслідком його бурхливого розвитку від 1508 р.

На жаль, ми не маємо доступу до рукописного варіанту, що унеможливило зауваження щодо використаної редакції абетки та орфографії пам'ятки, проте досліджуємо мовний стан 2 половини 18 ст., використання бухарестської редакції писемно-літературної турецької мови.

Поруч з тим, ми маємо змогу порівняти цю мовну редакцію із рисами пам'ятки *«E'NGXEİRI'DİON Xrysa'nt'ou Patriarhoy I'erosolymon. ...Aleksandoy Skarla'toy Giga Voyvoda. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E'frai'm Partia'rhou I'erosoly'mon eu **Buharestio...** Kara Mina Martion. 1768»* (збірка грецькою, караманлійською та російською з першою сторінкою грецькою) з нашої колекції караманлійських пам'яток афінських книгосховищ (Т1680.2 // Бібліотека Геннадінеон Американського Інституту Афін). Вихідні дані по джерелу так само містяться у Салавілль – Д'Аледжіо, де містять номер 12:

*E'NGXEİRI'DİON (методичка, підручній засіб, посібник) Xrysa'nt'ou Patriarhoy I'erosolymon. ...Aleksandoy Skarla'toy Giga Voyvoda. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E'frai'm Partia'rhou I'erosoly'mon eu **Buharestio...** Kara Mina Martion. 1768.* Текст паралельно грецькою, турецькою та одна частина російською мовою.

Мовні риси пам'ятки: Широке вживання дифтонгів, зокрема: \eĩ: \φεῖτελῶ \ feydelü / faydali. Лігатури, зокрема \ou\: Πνουματικο`ς \ ; \ρι\-/ri/; \στ\=/st/: Χριστιανλε`ρ \ Hristianler; \εν\=|en|: γενιληπτε \ yenilip te; \ in|ün: Μουωμυνλερ / müminler. Проте: Μπιτώων ομωρλερηντε` / bitün ömürlerinde. Вживання діакритиків: /ō/: μῶ \ bu; \έ \: βέ, \ά\: Α`λλαχτα`ν / Allahtan, γιάχοτ / yahut. \ί\: εῖπ \ edip; \ῆ\: Α`μελλερῆ \ Amelleri. Передача одного звуку на письмі двома літерами: Ουτ`ζρετηνη \ ücretini ΟΥ(ου) = подовження /u/. У тексті наявні два звуки /i/ та /n/, другий, задньоязиковий, позначено надрядковою позначкою /ʔ/. Передача на письмі відсутніх в грецькій абетці звуків: для /ч/ γκο`γξ γκετζιπῆ \ gōç geçirip. Тоді як відсутній в турецькій мові звукокомплекс ks передано, наприклад, таким чином: ε`ξομολογῆς ετερλε`ρισα \ ekzomologis ederler isa. Розведення глухих та дзвінких африкат: ΙΤΖΗ`Ν / için. Α`λαδζακλερ / alacakler. Τῶνιατε` \ dünnyade. Ιερομο`ναχοσλερ / İeromonahosler. Ταμαχλερηντε`ν \ Tamahlerinden. Інший доказ, що доводить, що процес повної сингармонізації іще тривав і не був відображений на письмі, – відмінна передача на письмі на тій же сторінці одного й того ж слова двома різними способами: ιμανσιςληκλαρηντα`ν \ α`ζ Ιμανλερηντε`ν imansizliklarından / az imanlerinden.

/й/ на початку слова відображено за допомогою /i/, напр. : Γαρτιμη` \ yardımı, а в середині слова – через γ, напр. : Ε`γερημ / eğerim. γιωτσῶν \ yutsun. Звукосполучення з пари сонорних можуть позначати також і дзвінкі зубні, зокрема /д/ для μτ \ mt. /б/ для μπ, наприклад: μῶ \ bu; μπι`ρ / bir. /π/ – /b/: Μῶπαρεκλε`ρις \ Mübarekleriz. /д/ так само позначено \ντ\ = /d/: ντοα` εῖπ \ / dua edip. νε` κατα`ρ κι / ne kadar ki...

Передача на письмі шиплячих: σ – /s/: Σσεγτῶν \ şeytan; ç: γκετζιπῆπ \ geçirip; ç: τζανα / cana; αχτζε` (ιστε`μεγελερ) \ aççe istemeyeler. Нормативізований носовий /нг/ на місці літературного /н/, напр. : ολτωκτε`ν σογρα / oldukten so(γ)nra..

Передача на письмі турецьких відмінків: орудний – Σοσλερη`γилев / sözleriğilen. Спрямувальний: ο`νλαρα \ onlara. Місцевий: γε`ρ γιωζῶντε` \ yer yüzünde. Висхідний: ιχτικατσησλικλερηντε`ν \ ihtiyatsızlıklarından; α`ζ Ιμανλερηντε`ν / az İmanlarından; Χασησλικλερηντε`ν / Hasisliklerinden. Генитив: Α`λλαχῆν χησμη` \ Allahın hismi (başierinde olsun). Знахідний: τζῶμλεγη / cümleyi .

Займенники: неозначений: κη`μσελερ / kimseler; вказівні: ο`γλε` \ öyle; μῶνλα`ρ \ bunlar; χε`ρ κεσινις / her keziniz. Найбільш вживані дієслівні часи: Ζαγαριλιγη` ε`τερλε`ρ / zagarılığı eterler – аорист на -er; Кесерле`ρσε \ keserlerse; Κογιβερμεσλε`ρσηε / koyivermezlerise (заперечна форма); спонукально-бажальний стан: ολσῶνλε`ρ / olsunler; минулий очевидний час: α`φ ολωνματηκ \ af olunmadık; χατζλατηλα`ρ / hacladılar?; майбутній категоричний: Βερετζε`κ \ verecek; підрядне минулого часу: γιατζηγιμηζ κηη` / yazdığımız gibi. Віддієслівні імена – масдари: βαρμαλαρινῆ / varmalarını. Еγλεμελεринῆ \ eylemelerini. Дієприкметники: καλᾶν \ kalan, τωκεν`μετηκ /

tükenmedik (cehenneme); (χερ γερτε) μπουλωναν̃ \ (her yerde) bulunan. Дієприслівни. Ο̃λωνωπ / olunup; Ο̃λωπ \ olup. Синтаксичні особливості, на відміну від попереднього тексту, не відрізняються від літературних; порядок слів прямий, інверсії не спостережено. Приєднання підрядного до головного складного речення за допомогою бажального способу; ve-початковий цикл складносурядних речень (нанизування); подвійна форма сурядності Керε`к ... керε`к... Лексичний склад: вживається значна кількість запозичень з грецької мови, насамперед релігійна термінологія та ономастикон, напр. : Πνουματικο`ς \ Pnōmatikos; Πετε`ρες \ Pederes; Ιερομο`ναχοσλερ \ İeromonahosler; Α̃φορισμου`ος ολωνλε`ρ / aforismous olsunler, Λαϊκοσλε`ρ \ Layikosler; персько-арабські запозичення: βακωφλε`ρ / vakufler. Специфічні для даного тексту та рідко вживані в інших займенники α̃`σλατζα / aslaca. πασκατζα̃ / başkaca. Передача релігійної термінології: Α̃λλαχτα`ν / Allahtan. Ζεκαα`τ \ Zekaat. Ρα`πλ Α̃λλαχτεν \ Rabb Allahtan. Власні назви: Γω`δανην / İudanın. Κα`iv / Kain. Δαφαν` / Da(ğ)on (Filistimli Tanrı, ya da Epir şehrindeki Zeos'un tapınağı); Α̃βειρω`ν / A(χ)veron (Epir'de yer altındaki nehir). Топоніми: Γ̃ζνηκτεκ̃η \ İznikteki (Patereslerin).

Таким чином, обидва тексти відрізняються доволі старою орфографією та використанням нестандартизованої абетки, в другому, наявному в рукописному варіанті, тексті спостережена велика кількість лігатур. Нарешті, ми робимо висновок про ідентичність наведеного у Джуреску тексту початковим сторінкам рукописної збірки походженням з Бухаресту, та, додаючи лінгвістичні дані інших текстів бухарестського походження в нашому розпорядженні (з: Memorial Louis Petit (Houdaverdoğlu. – Bucharest, 1948), створюємо загальну картину так званої «старої бухарестської караманлійської мовної редакції», принагідно порівнюючи її риси із караманлідікою Одеси та Приазов'я.

ДОДАТОК 1.

Уривок бухарестського тексту К.С. Джуреску та його транслітерація
 'Cümle Ortodoksos Hristianlara ilselam muhabet Parthenios İeromonahos tan'
 (1768)

'Ol 'Alavli Derunimden olan Muhabetimi, 'Anadol tarafında m(b)oulounaan Hristian Kardaslarımaya sunmayia Çoktan beri istemeğilen, Rouhanietlik üzere Nietime eremetim. 'İllahı şimdi, 'Allah 'Azim 'İsanin Nimetiylen, Refaetlü, ve şan-ı 'Azimetlü, 'İoannis 'Aleksandsros Skarlatu Gkika Voevoda Çemiyi 'Efvlah Yerini Houkm eden, Keremli Beyin, 'Azim Saaplığıyılan, icat olunan, hristian Melletin Basmahanesini, (o nou kı frenkistanden 'İoan aali 'Alımetlü Georgios, Konstantinos soun, ziade emek zahmetilen, ve hartç masrafilen buraya getirdi, ki türlü Kitaplar basıp, 'Orthodoksos Hristianlara kıfaetlik versin deyiü) Bendeği buşekil 'İllahiye Hısmetü görmegiilen, geri kotum hertürlü Nesneyi, ve

Basmahaneye girdim, elimden geldiğikadar, Kardeşlarıma Kıfaet verem deyü. Ve Voukuf olmağilen, ki Sizler çünkü 'Romça Dılinden angnamamağilen İmana Kıfaetlü lazım olan Şeyleri olkadar bilmesınız, onuniçim, bu Hristianiki didaskalia, giane Talim Mesihî zıkr olunan Kıtabi, tefsir etmeğilen 'iki Lısanıde basmaya koduum. Ki 'Orthodoksos Mounin 'imanımızın en 'Azim Sınur Kanunlarını her Hristian talim olup vukuf olsun deyü, Helaslığı 'için yiane, 'İman, Umud Muhabet, ve 'Eyiü amelleri, ve Mukaddes Kılısamızın Yedi Surlarını, ve Beyük Eortularını, ve dahi sayırı iktıza 'Olanları. 'İmdi maalimizin olsun, ki asla farik gelmem, Çeşit Kıtapler tefsir edip basmatia komaden, eğerim Ansanden yianede zayıf olup, yayılmamde varisa, Cümlelizden Mair dilerim, ziira Yiğilmamak Fakat bir 'Allahtuallenindir. Ve Gine niaz ederım, Benim Bu Derunı Muhabetından sunulaan Sizlere 'Ruhani Kıtabı Miktarında küçüktayisa, Kehfıyetinde beyük yerine talabilen kabul edesınız. Ve 'Aranızda hertağım okuyiasınıs, ve Çocuklarıma talim edesınız ki 'Allahtualleye, ve 'İnsanlara yiarar kimse olsunlar. Dahi bu Kıtabın 'Ahırında işaret eylediğim Sumela panagianın, Trabuzanda bulunan, Padışahlık ve Patriklik, Sultan Vallitulahin 'Azim Monastırının Vasiet Tarihini, 'Ona vukuf olup. Ve 'Azımetli Euhısını hervakit 'İhtihatilen okuyup, Kendısını Metetçi ve Yıardımcı, burada, ve hak Şeraat Gününde, Hudayı Rabbıtuallemn. Kelamı, ve Kendi muhabetli 'Allah 'Oğlunun Sağ tarafına, 'Azim 'Pıçasıyilen Naş edici Bulalim. 'Amin.

Усім православним християнам вітальна бесіда від Іеромонаха Парфентія (1768)

Разом з тим, що віддавна я прагнув піднести моїм братам по православ'ю, що мешкають у Анатолії, ту мою бесіду від сполум'янілого мого серця, та не міг справдити наміру через моє священицтво. І ось нарешті тепер, по милості шановного Господа нашого Ісуса, я відклав усе що було, побачивши в собі такого роду божественне призначення у друкарні християнської общини, влаштованій у великій власності родовитого пана, що повеліває усією землею Волощини, досточтенного пишного та велеславного, Іоанна Скарлати Гіки Воеводи (тії, що з Френгістану був привіз істотним коштом та значним клопотом великий Георгій Костянтинович, з метою друкувати різноманітні книги для того, щоб не бракувало їх православним християнам), і увійшов до друкарні, і наскільки зміг, (задався ціллю) братам моїм виповнити (бракуюче). І знаючи, що ви, оскільки не знаєте грецької мови, не настільки й знаєте речі, потрібні для достатньої віри, і тому я відкоментував та поставив у друк двома мовами Книгу, названу Християнська дидакалія, або ж Талім Месіхі. Що аби кожен християнин навчився та пізнав усі найбільш величні закони нашої православної віри, для їх спасіння, тобто Віра, Надія, Добра вість, та добрі діяння, та Сім таїнств Священної Церкви нашої, та усі Великі православні свята, та ще інше з того, що потрібне. Хай тепер буде вам відомо, що ніколи я не відмовлюсь коментувати різноманітні книги та давати їх у друк, а якщо ж від слабкої людської природи моєї у

виданні моєму є гандж, то прошу у вас усіх за те пробачення, бо ж нерушимим бути властиве лише Великому Господові. І знов-таки, молю вас, якщо ж ця піднесена вам від сердечного слова духовна книга сія і є кількістю малою, то вважайте її за вимогою обставин на місці великої. Та щоб читали її шоразу проміж себе, та давали настанови дітям вашим, щоб були путящими як Господові нашому, так і людству. І книгу цю, як я був зазначив накінці, пізнаємо заповідану історію Великого монастиря Всевадної Богоматері Панагії Сумели, що знаходиться в Трапезунді, і повсякчасно читаючи допитливо її давню історію, сприймаймо її як повчальну, уславлену помічницю, тут, і в судний день, і від Господа Панотця нашого. І Святе слово, і єдиний в подобі Бог-Отець, і одерную Його Син його, і Дух Святий. Амінь.

24. ОБЩЕОГУЗСКАЯ ОСНОВА КАРАМАНЛИЙСКИХ РУКОПИСЕЙ В КИЕВЕ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ОГУЗСКИХ ЯЗЫКОВ¹⁶⁰

Загальноогузська основа караманлійських рукописів у Києві як джерело з історії огузських мов

Oğuzcanın tarihi için bir kaynak: Kyiv'daki Karamanlıca elyazmalarının Oğuzca unsurları

Ukrayna'daki Türk lehçelerinin tarihi projesi kapsamında araştırmakta olduğumuz Karamanlıca yazılı metinlerinin dili Eski Oğuzca devrinde çok daha sonraki devre ait olmakla birlikte Eski Oğuzca unsurları oldukça fazladır. Kıpçak ağzlarıyla karşılıklı etkileşim içerisinde uzun süre bulunan Karadeniz Türkofon Ortodoksları yazılı diline ve özellikle iş mektuplaşma türünden metinlere Kıpçakça alıntılar girmiş böylece Oğuz-Kıpçak karışık bir şiveyi kullandıkları vasıyımı ileri sürülmüştür.

Прежде всего заметим, что все научное востоковедение в Украине развивалось в полном разумении выдвинутого еще А. Крымским в 1920-е годы тезиса [Прицак О. Про Агатангела Кримського...]: не существует украиноведения без востоковедения. Основатель возобновленного Института востоковедения им. А. Крымского НАН Украины, академик Омельян Прицак полагал, что история Украины представляет собою не историю украинского этнического массива, но объективную картину прошлого государств и сообществ, некогда существовавших на нынешней украинской территории, причем этнически неукраинские образования следовало бы изучать наравне с этнически украинскими [Прицак Омелян. Орієнталістика...]. Надлежаше

¹⁶⁰ Вперше надруковано у: Medeni miras – dünyânın medeni ve ruhy galkynyşlarynyň taryhyny öwrenmegiň çeşmesi. -Aşhabat, 2008. Miras Dergisi. – S.77-78, 192-195.

изучив все источники, следует изучать не только Киевскую Русь и Запорожское войско, но и Хазарский каганат, государства печенегов и тюрко – монголо – половцев, Крымский ханат, и т.д. Это понимание легло в основу развития концепции научной тюркологии и в наши дни.

В данный момент нашей кафедрой разрабатывается проект истории тюркских языков в Украине, неотъемлемой частью которого есть исследование караманлийских (грекописьменных транскрипционных) тюркских коллекций Готфийской епархии в Институте рукописей Национальной Библиотеки Украины г. Киеве, фонды Д.А., 5, 60.

С другой стороны, мы можем вести речь о наличии на 2005 – 2007 годы в Украине определенной научной традиции и потребности систематизации и переоценки этого опыта, прежде всего в плане методологии исторической тюркской лингвистики и текстологии.

В рамках начатого департаментом лингвистики Сеульского Национального Университета международного научно – исследовательского проекта по проведению полевых лингвистических исследований и создания единой современной лингвистической базы данных всех алтайских языков мира с целью уточнения происхождения корейского языка исследовательская группа южнокорейских и украинских лингвистов – тюркологов провела серию полевых экспедиций в Украине для записи существующего положения тюркских языков Украины, находящихся под угрозой исчезновения (22.01.2006 – 18.02.2006, 2.07-31.07.2007г., 12.2007-01.2008г.), и собрала материал для пополнения данных по исторической грамматике этих тюркских языков. В результате интенсивной координированной на международном уровне деятельности лингвистов – тюркологов к началу 2007 г. было собрано, документировано и внесено в базу лингвистических данных материалы не только «малых», то есть таких, которыми владеет небольшое число носителей языка и которые находятся под угрозой исчезновения, но и более распространенных и даже литературных тюркских языков в Украине, Польше, Молдове и Литве.

На материале собранного диалектного и текстового материала по «малым» тюркским языкам Украины группа киевских исследователей проводит написание очерков отдельных этапов развития и процесса становления фонетических, грамматических черт, изменения значений, становления стилистических оборотов данных тюркских языков. Одним из еще практически нерешенных заданий является изучение соотношения письменного языка к бытовавшим на территории современной Украины тюркским языкам – прежде всего, гагаузскому и крымскотатарскому, в меньшей мере крымчакскому и крымскому диалекту караимского языка. Однако основное задание исторической лингвистики – решение проблемы генетической либо типологической общности ряда межтюркских фонетических явлений, грамматических форм, явлений слово- и формообразования – невозможно без *предметного изучения общегузской*

языковой основы, представленной в данных туркменского языка. Лишь изучив главные тенденции и необходимые предпосылки развития общеузбекского и туркменского языков, украинские тюркологи смогут сопоставлять их с реалиями этнического развития либо же упадка данных народов, функционирования письменных тюркских языков, принимать участие и анализировать дискуссии о нормативности либо же возможной нормативизации этих языков.

Исследования истории юго-западной группы тюркских языков, наиболее полезные и используемые для нашего проекта в Украине, к сожалению, за годы независимости были невелики. Украина где-то с момента издания сравнительно-исторической грамматики тюркских языков выпала из процесса участия в ревизии знаний в этой области языкознания, а к специальному обсуждению проблем исторической тюркской лингвистики на международном уровне тюркологи наши тюркологи вернулись лишь в последние два – три года. Историко – лингвистические работы в области тюркологии были приостановлены по причине нехватки либо выезда существующих специалистов за границу (исключение составляли работы Г. И. Халимоненко, В.А. Бушакова, А. Н. Гаркавца до его отъезда в Казахстан). Среди лингвоисторических работ в тюркологии следует назвать статьи Я.Р.Дашкевича по армяно-кыпчакскому языку, вышедшие в последние годы в Казахстане собрания армяно – кыпчакских памятников письменности и словарь армяно-кыпчакского языка А.Н. Гаркавца¹⁶¹, статьи и монография В.А.Бушакова “Лексичний склад історичної топонімії Криму” (Київ, 2003), исследующая в историко – этимологическом аспектах лексику иранского, греческого, тюркского, итальянского, кавказского и библейного происхождения в исторической топонимике Крымского полуострова, хотя по объему использованных первоисточников и критических работ проигрывающая на фоне «Историко – этимологического словаря дороссийской топонимике Крыма» Г. Янковского (Лейден – Бриль, 2006). Разработке истории крымскотатарского языка посвящены монографические исследования А.М.Меметова в соавторстве с К.М.Мусаевым «Лексикология крымскотатарского языка» (Симферополь, 2000) и «Крымтатарский язык» (Симферополь, 2003), где содержатся также детальные сведения из истории языка по материалам письменных памятников, начиная с “Кодекса Куманикуса”.

Наиболее перспективную и близкую к разрешению область историко-лингвистических исследований в тюркологии представляет изучение истории тюркской караманлийской письменности и истории письменного языка по не введенным в научный оборот текстам Украины, Молдовы, Балкан и Анатолии 17-20 ст. Речь идет о достаточно значительном комплексе

¹⁶¹ На сайте автора “Дешт -и Кыпчак”¹⁶¹, поддерживаемом НАН Казахстана, постулирован целый ряд концептуальных именно для украинской тюркской лингвистики задач, по вышеуказанным причинам в нашей стране доселе не решенных.

тюркоязычного грекописьменного материала, разрозненного в архивах Украины (архив Готфийской епархии, Киево – Печерской духовной семинарии), России, Молдовы, Греции, Турции. Изучение истории этой письменной традиции, прежде всего, ее местных редакций, ценно еще тем, что ее памятники доказывают: тюркская языковая история на нынешней украинской и молдавской территории не всегда имеет совсем недавнюю письменную традицию. Поэтому нам хотелось бы ввести языковые данные памятников этой традиции в сравнительные грамматики и очерки истории огузской группы тюркских языков. Круг источников, используемых нами для атрибуции непереуведенных и неописанных грекописьменных тюркских памятников в Украине, как раз напрямую и связан с ареальным распространением караманлийской литературы и регионализацией жанровых разновидностей отдельных текстов: это прежде всего церковно-обрядовые, апокрифические, житийные тюркоязычные тексты греческим, кириллическим, еврейским и армянским письмом вышеуказанных стран; во-вторых, это местная деловая переписка и уездная документация.

Каталогизации и единого описания все еще требуют разрозненные в отдельных коллекциях и церковных архивах караманлийские тексты Турции и Балкан, с исключением, пожалуй, достаточно полно каталогизированных памятников в Афинах и Салониках. Часто рукописи находятся в закрытых для турецких лингвистов греческих церквях, конфессиональных библиотеках и монастырях.

Караманлийской письменности в Украине все время «не везло» с исследованием: она оставила равнодушным их первооткрывателя В. Григоровича в 1874 г., первые публикации и попытки научного анализа О. Блау 1874 г. не вызвали дополнительных находок, и должно было пройти 120 лет до выхода записей урумского фольклора и текстов религиозных книг А. Гаркавца (1999-2000), каковые также не менее 6 оставались известны разве что украинским и российским тюркологами, а в мировой тюркологии еще не получили должной оценки. Правда, внимание собиранию памятников и их описанию уделил Андрей Александрович Белецкий, чести которого принадлежит открытие рукописи Симеона Кечеджи – Йени. И лишь теперь подошла очередь ввести эти тексты в научный оборот историкам грамматики и языка. Со своей стороны, язык караманлийской¹⁶² письменности¹⁶³

¹⁶² Караманлийскими памятниками мы называем тюркописьменные тексты греческим письмом христиан – тюркофонов, проживавших вместе с мусульманами в Анатолии, а затем рассеявшихся по Балканам, Причерноморью и частично Кавказу.

¹⁶³ Здесь мы условно будем называть язык караманлийской письменности тюркским, так как еще предстоит задача четкого определения количества и реестра языковых редакций этих памятников, диалектной принадлежности каждой редакции в зависимости от места обитания караманлийцев. Согласно справедливому замечанию в программной статье о проблемах караманлийской письменности Е. Чернухина, «нельзя при этом не отметить, что язык письменных переводов был должен опираться на определенный книжный образец, каковым мог стать исключительно письменный литературный турецкий язык, то есть употребление термина «турецкий язык» в данном случае оправдано. Вместе с тем, однозначно назвать язык деловой

недостаточно, но частично был исследован в Турции: описаны настенные надписи происхождением из Анатолии региона Каппадокии, Стамбула (Едикуле), Кони (наши собственные переводы и публикации), а также публикации С.Эйидже, Ф.Агджи, О.Серткай, Д.Айяна, Г.Кората).

Изучение общеогузской языковой основы 10-11 ст. как этапа кристаллизации типичных огузских языковых черт (далее О.Я.О.) основывается на понимании отсутствия каких-либо собственно огузских письменных источников этого периода, а поэтому определение данного языкового состояния носит в основном характер реконструкции, опирающейся, во-первых, на более поздние письменные памятники огузского типа начиная с 13 в., во-вторых, на материалы диалектов современных огузских языков. Речь прежде всего идет о: 1. сохраненной в долгих гласных односложных слов пратюркской долготе, присутствующей в туркменском, хор.-тюрк., огуз. хорезм. говорах узб. яз.: ūč, āk, īz, kīz. 2. нейтрализация противопоставления ää – ä – ə – е. 3. билабиальное w- suw. М. Кашгарский: dewä – у Огузов, tewä – у тюрков. 4. соответствие b-p с начавшим преобладать звонким анлаутом b. 5. свойственные современному туркменскому межзубные ð/θ не позволяют делать какие-либо выводы для ОЯО. 6. Заднеязычный ŋ, сохранившийся в ОЯО и большинстве диалектов современных огузских языков. 7. Эволюция x – h уже наметилась в ОЯО. 8. преимущественно губные варианты аффиксов (-duk, – dur /- tur). 9. ассимиляция согласных на стыке морфем по звонкости / глухости проявлялась непоследовательно. 10. bep имело и вариант men. 11. переход boI- / ol – не отмечен. 12. дентальные d/t противопоставлялись в ОЯО, но еще слабо: tevā / Огуз. dewā, интенсивнее перед передними. Гемината на стыке двух морфем (atti / atdi) – полувзвонкий -t/-d. 13. категория падежа представлена аффиксами: -иŋ /-иŋ, -i/-jī, -'na/-ya, -da/-ta, -dan/-tan. В ОЯО можно предположить рудиментарные падежи – инструментальный -иŋ, направительный -га, экватив -са. 14. союзы -taki/ -daki – и. 15. – lug / -liŋ – обладающий чем-либо. 16. еще слабо были представлены арабо-персидские заимствования.

Для караманлийских памятников свойственно небольшое количество этих черт, однако огубленный вариант как аффиксов, так и переход гласных в губные в корне (здесь хотелось бы обратить внимание на то, что, хотя большинство одновариантных аффиксов, не подлежащих закону вокальной и губной гармонии, были унифицированы в караманлидике к губному варианту согласно этой фонетической закономерности (например, одновариантный в современном турецком языке аффикс прошедшего времени вспомогательного глагола імек – быть: окутур удум / ідім, тюрк юдю / іді), а

караманлийской переписки и эпистолярной “турецким”, на наш взгляд, рано. В европейской традиции и вслед за этим в Украине используют термин “караманлидика” (С.Салавилль – Е. Далежко, Е.Балта, М.Каплер, Роберт Анхеггер, Е.Чернухин), в тюркской – “Karamanlica” (С. Эйидже, О.Серткай, Й. Анзерлиоглу и др.).

также параллельное употребление *ben / men* (такое параллельное (в одном тексте и на одной странице) употребление обоих инлаутных звуков *б* и *м*, например: *Бени / беним / бени / мени – меня, бек эхтийар – очень старый / пек ...* который из вариантов является официально – нормированным письменным вариантом, а который – примесью местного / местных диалектов – окончательно сказать сложно. Отметим однако, что и в караманлийской орфографии унификация написания отсутствует. Судя по явному превалированию *б*-варианта предположим традиционное отражение в караманлидике *б*, и окказиональное – припомощи *м*), наявность билабиального /*в*/ и, главное, существование в текстах караманлийских надписей на стенах церквей Каппадокии и текстах Украины заднеязычного *ŋ* (с возможным переходом назализованного /*ng*/ в /*ŋ̃*/, например: *aŋnamak / anglamak/ anlamak, diŋnemek / dinglemek / dinlemek*. Сравни назализованные в караманлийских текстах: *онга / она кезалик, ангатмайа / анлатмая*) заставляет предположить если не непосредственную связь на этапе общеогузского языкового развития, то уж во всяком случае безусловно огузский характер языковой основы, на которой формировался письменно – литературный тюркский язык караманлийской религиозно-культурной традиции. Еще одна общеогузская черта языка караманлийских текстов – нарушение (смешение) с современной точки зрения функции пространственных падежей, в частности, направительного, исходного и местного (первичное свойственное для старого тюркского языка Гьоктюркской эпохи отсутствие исходного и замена его местным, впервые исходный появляется в уйгурских памятниках), и впоследствии свойственное всем огузским тюркским языкам начиная с 15 – до 17 ст., например, в караманлийских памятниках: *айякларимдан шиш йорюдю баштан* (вместо баша) – опухлость растеклась у меня с головы до ног (букв. С ног до... с головы). Кроме того, в развитии письменно-литературной караманлийской традиции чрезвычайно сильное влияние оказала османотурецкая письменно-поэтическая традиция, которая “получила широкое распространение в средневековом Крыму” (О. Гаркавец Уруми...555).

На данный момент в независимой Украине, к сожалению, не существует исследований *системы туркменского языка, и проблема подготовки хотя бы нескольких украинских тюркологов – специалистов со знанием также и туркменского языка остается чрезвычайно злободневной*. Однако мы опираемся на опыт наших российских учителей, в частности, проф. Др. Э.А. Груниной, выпустившей учебник туркменского языка. Это исследование, в частности, обращает особое внимание на наличие носового в парадигме принадлежности и аффиксах родительного падежа, а также отдельных корнях (главы «консонантизм», с. 18-21, «падежная система», с. 49-52, «категория принадлежности», с. 36-38), подробно рассматривает характеристику узких губных гласных туркменского языка (урок 2, с. 58-59), рассматривая морфологические категории, прежде всего выделяет такие, которые имеют

общеогузский характер. Такой подход раскрывает широкую перспективу развития межогузских лингвистических исследований, вхождения в проблемы исторического тюркского языкознания, прежде всего в области проблем появления, развития и функционирования тюркских литературных языков в их ареальном и диалектном богатстве.

Исследование такого вопроса, как история письменных языков, невозможно также без рассмотрения проблемы «смерти языка». Данная проблема обретает все большую актуальность во все более глобализирующемся с каждым днем мире. Угасание языковой системы и знание в этом отношении не имеет параллелей в мировой истории, ибо ставит перед исследователем задачу установления, что же именно утрачивается, прежде чем язык умирает? Какие формы знания должны быть вкраплены в структуру языка и его словаря? И насколько пагубно для лингвистического знания? Кто, и почему, является последними бегло говорящими носителями умирающих языков? Следует попробовать построить их, пускай и отчасти анекдотичный, типичный портрет, рассмотреть, каков именно процесс по сути потери навсегда знания об этом мире, являющегося не только нашим культурным богатством (устная история, поэзия, истории и т.п.), но и чрезвычайно важные знания о природе, ее растительном и животном мире, иных аспектах познания человеческого рассудка. Тот многоголосый мир, с его традиционным календарем и отсчетом времени, понятием пространства и видового многообразия, молчаливых рассказчиков и утраченных легенд, – сегодня как никогда доньше нуждается в реанимации старого языкового знания, дабы мир не остался без слова народа, его национального языка.

Таким образом, в предварительный очерк истории развития языка караманлийских памятников могли бы, на наш взгляд, войти документы как нарративного характера, так и деловая переписка, позволяющая довольно много узнать о значении внешних факторов – существовании языковых контактов, явлений языковой нормы, получить ключ к иным экстралингвистическим факторам. Кроме того, это вспомогательные данные по истории причерноморского и азовского регионов, материалы для сравнения внутренних факторов между диахронными явлениями не только в диалектах турецкого и других огузских языках, но и в караимском, крымчакском, крымскотатарском.

Язык караманлийских текстов отражает, безусловно, гораздо более позднее, нежели ОЯО, языковое состояние: еще не отмечено возникновение губного гласного у в результате падения ү айиг – айу. Более того, находясь длительное время в зоне интенсивного контактирования с кыпчакскими диалектами, местами язык караманлийских текстов и особенно деловой переписки отличается чертами смешанного огузо-кыпчакского типа. Однако он демонстрирует немалое количество типично огузских черт, характеризующих ОЯО, и эти черты в комплексе делают его ценным для очерков истории огузских языков.

25. КАРАМАНЛІЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ГАГАУЗІВ^{164, 165}

Gagaouz's Karamanli written monuments

The paper comprises a short summary of the present status and unsolved questions of Karamanlidika world studies and devoted to the 1.st International Karamanlidika Congress (Levkosia, 2—7.09.2008). New readings and Ukrainian translations of Karamanli fragments from “The visit to Jerusalem”, “The Lord's prayer”, “The sacrifice of Abraham” and “Alexis, the Man of God” from Gagauzia are proposed. The main attention was focused on the presence of Ortodox Karamanli texts among Gagaouzes, which are an imprescriptible part of their cultural and literary heritage.

Gagauzların Karamanlıca yadigarları

Makalenin amacı, Türk Dili tarihi için bir kaynak olarak Gagauzlar arasında Orta Çağ – 20.yüzyıl arasında geniş kullanımında olan Karamanlı edebiyatının diline dikkat çekmektir. Hem dini anlatı, hem dua türü ya da şiirsel Gagavuz Karamanlıca metinleri Bucak ve Azak tarihi, karşılaştırmalı ve tarihi Türk grameri araştırmalarında kullanılmamıştır. Gagauz köylerinin sakinlerinde bulunan Avraamın kiorbanı (Basın 2.ci, İstanbul 1836), İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valiletullah Maryamin Lafları, Aleksios Allahın adamı ile Yia köklerde olan Peterimiz duası gibi metinlerden bölümler verilmiş ve Ukrayıncaaya çevrilmiştir.

Мета цього дослідження — привернути увагу до караманлійської тюркської літератури, що була в широкому вжитку серед гагаузів з доби середньовіччя до початку ХХ століття та з'ясувати особливості тюркської мови писемних пам'яток як джерела до вивчення історії тюркських мов.

Вивчення мови караманлійських писемних пам'яток важливе, зокрема, для України тим, що вона являє собою віддзеркалення мовних процесів, які мали місце на широкій території від Балканського півострова та Анатолії, Північного Причорномор'я, Бессарабії та українського півдня. Зацікавлення історією тюркських мов в Україні, що походить від розуміння того, що історія та культура України відірвано від тюркської історії неможлива, призвело до того, що в нашій країні дедалі більше уваги почало приділятися науковому вивченню тюркської духовної та писемної спадщини на теренах України, в тому числі мов та літератур кримських татар, караїмів, кримчаків, урумів та гагаузів. У свою чергу, дослідження історії тюркських мов звернуло наш інтерес до тюркської караманлійської писемної традиції, що веде своє коріння з півдня України до Балканського півострова (насамперед Македонії та Західної Фракії) та Анатолійської Кападокії. Це порушує таку надзвичайно важливу наукову проблему, як наявність писемності та писемної

¹⁶⁴ Вперше надруковано у: Східний світ. – № 3. 2008.- С. 75-82.

¹⁶⁵ У цій статті караманлійськими писемними пам'ятками гагаузів ми називаємо писані грецькою абеткою тюркомовні книги, що відносяться до спільної караманлійської писемної традиції та сьогодні зберігаються в родинах гагаузів як національна духовна спадщина та сімейний скарб.

культури у таких немусульманських тюркських народів, як, скажімо, гагаузи, відлік писемної літературної традиції яких ведеться лише від 1950-х років.

Проблема караманлідіки¹⁶⁶ в Україні та за кордоном дедалі більше цікавить тюркологів, оскільки нові знахідки караманлійських текстів проливають світло також на етнічні процеси, процеси міжмовної інтерференції на багатоетнічному матеріалі регіональної історії Причорномор'я та Середземномор'я, сприяють відродженню тюркської духовної культури. Проте дослідникові слід пам'ятати, що мовою писемних караманлійських пам'яток не завжди є літературно-писемний варіант турецької мови (як у караманлійських текстах стамбульської редакції). В цих текстах знайшли віддзеркалення й риси як турецького діалекту провінції Караман, так і інших турецьких анатолійських та румелійських діалектів, або ж, ймовірно, місцевих тюркських мов (дивись наші дослідження мови листів Трифілія [Дрига, Мова листів... варіант 3—4 2008.; Дрига, Мова листів... у порівняльно-історичному... 2008]).

Християнське гагаузьке населення, що мешкало на Балканах, а тоді переселилося в Буджак і в умовах іншомовного оточення зберегло, законсервувало свою мову, зуміло розвинути та підняти на якісно новий щабель свою автентичну культуру та літературну традицію, коріння якої жилося в тому числі й унікальними у світі караманлійськими писемними творами. В кожному гагаузькому селі, безперечно, по церквах зберігались писані грецькими літерами тюркомовні переклади Євангелія та усього Святого Письма, необхідні у повсякденному церковному вжитку літургійні книги та світські писання. Більше того, таку літературу мали у своїх домівках якщо не усі заможні православні тюркомовні родини, то щонайменше їхні священники, проте “виховані на засадах російської православної церкви дослідники сором'язливо вдавали, що не бачать цієї істини, вважаючи за краще підтримувати сумнівну тезу про століття турецького рабства та заборону на використання грецької мови в галузі освіти” [Чернухин].

Як відомо, *на сьогодні тюркомовними православними християнами Греції, Молдови та України є чотири групи*: а) власне караманлійці та / або турки – християни походженням з Анатолії, б) греки – емігранти зі Стамбула до Афін, що досі використовують турецьку мову як другу мову спілкування, в) вихідці з Крима – уруми Надазов'я; г) гагаузи (що нині мешкають у молдовському та українському Буджаку та грецькій Орестіаді, районі Дедеагач та Кумчіфтілік).

Офіційна точка зору на караманлійську спадщину гагаузів. Академічне видання “Антології тюркських літератур”, зокрема розділ “Гагаузька література”, говорить: “Зв'язок гагаузів із писемною культурою... відбувся шляхом читання релігійних текстів. Православні гагаузи спершу вивчали релігійні першоджерела з написаних грецькою, болгарською, румунською та

¹⁶⁶ Пояснення та визначення терміна *карманлідіка*, *карманлійський див.*: Дрига І. Карбована в камені карманлідіка Кападокії // Східний світ. №1, 2007.

руською мовами творів. Знайомство гагаузів із тюркомовними релігійними пам'ятками відбулось посередництвом релігійних текстів, які грецькими літерами писали або перекладали з інших мов анатолійські тюрки-християни, яких називали караманлійцями. Шляхом цих творів караманлійці донесли до гагаузів як релігійні знання турецькою мовою, так і тюркську усно-поетичну творчість, записану на папері. Використання гагаузами караманлійських творів тривало недовго, проте їхній вплив триває й по сьогодні, і багато творів, що ще у ті дні стали невід'ємним чинником народної гагаузької культури, є джерелом насаги та матеріалом для сучасної літератури... Гагаузи узяли з собою в Буджак багато традицій цієї анатолійської культури..." [Türk Edebiyatları Antolojisi]. Як видно з цитати, гагаузи недовго користались караманлідікою, а, перервавши зв'язки з носіями цієї писемної культури – анатолійськими караманлійцями, узялись за розбудову власної національної ідентичності. На нашу думку, зіткнення гагаузів із караманлійською писемною спадщиною не було таким короткотривалим, адже на момент відмови від неї та появи власних гагаузьких перекладів караманлійська література уже повністю задовольняла релігійні потреби православного тюркського населення у кожному селі. Коли порівняти мову перекладу Псалтиря Михаїла Чакира, сучасної гагаузької євангелічної літератури, а також караманлійських творів – стамбульської збірки 1862 р. "İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valitetullah Maryamin Lafları", урумських караманлійських текстів та творів "Hazreti Avraamin Körpanı", "Aleksios Allahın adamı", —що нині зберігаються серед гагаузів Молдови, то можна переконатися в наявності спільних рис, пояснюваних спільною писемною традицією.

Стан караманлійських пам'яток, знайдених в Добруджі та Буджаку, безперечно, залишається незадовільним. Вони досі розпорошені по сімейних колекціях, зберігаються в поганих умовах, зазнають впливу вологи та природної руйнації часом. Деякі з них недбало зшиті грубою голкою та ниткою поверх старовинного тексту.

Історія караманлідіки

Культурна історія караманлійської писемної традиції у принципі в загальних рисах відома: цієї теми торкались численні дослідження Семаві Еїдже [Semavi Eyice 1924], Євангелії Балти [Evangelia Balta 1987], Харуна Гюнгора [Druğa İryna. Türkçenin...2007], Османа Фікрі Серткая [Sertkaya Osman 2004], Йонджі Анзерліоглу, Гюрселя Кората [Korat Gürsel. Büyük... 2001], Олександра Гаркавця [Гаркавець], Євгена Чернухіна [Чернухин], а також наші дослідження [Дрига Карбована...; Дрига Мова...(3—4 варіант); Дрига Стан...; Дрига Мова...2007].

Як зазначає Є. Чернухін, "ймовірно, лише на початок XVIII ст. грецьке духовництво усвідомило потребу в офіційно визнаній літературі для своєї тюркомовної пастви й, змирившись із невдачами мовної політики, дозволило друковане видання першого за значущістю для християн твору – Псалтиря.

Зайве говорити, що рукописні списки перекладів... побутували серед тюркомовних християн не пізніше як з XVI ст..." [Чернухин].

Салоніцький дослідник др. Анастасіос Йорданоглу стверджує, що історичне коріння писемної караманлійської традиції лежить у добі початку завоювання тюрками Малої Азії, тобто в XI столітті. Тут варто одразу зазначити, що грецький дослідник дуже мало обізнаний із караманлійськими пам'ятками Гагаузії і не читав книги В. Мошкова "Гагаузы Бендерського уезда" [Мошков 2007]. Інше твердження Йорданоглу полягає в тому, що тривалий час караманлідіку використовували лише в приватному листуванні, друковані ж тексти увійшли в обіг виключно після XVIII століття. Як свідчать пізніші (XVIII-XIX ст.) тексти у нашому розпорядженні, рукописна традиція не обмежувалася приватним листуванням, а розвивалася в усіх напрямках задоволення щоденних та церковних потреб. Це, зокрема, є черговим свідченням життєвої сили караманлідіки як засобу задоволення потреб місцевого населення у писемності рідною мовою.

Умовно прийнято вважати, що першим твором караманлійської писемної традиції є, за легендою, текст, написаний Константинопольським патріархом Геннадіосом (Skholari) 1583 року, практично одразу опісля захоплення Константинополя османами 1453 р., з метою пояснити засади християнської віри Мегмеду Фатіхові, а 1583 р. умовно вважають початком караманлійського книжництва. Цей текст зберігся, проте, зважаючи на досить довершене використання грецької системи письма для позначення тюркської мови, слід передбачати існування досить тривалої передісторії та численних попередніх прикладів караманлійського писання. Факт існування на великій території молодій Османській імперії дуже значної маси православного населення свідчив про необхідність задоволення його релігійних потреб, а мови візантійського православ'я – грецької – вони або зовсім не знали, або знали дуже погано. Хоча системний друк караманлідікою насправді й був розпочатий у XVIII ст. у Амстердамі "Антологією християнської віри" автора на ймення Гюлізар (Γυλιζαρ ζαχι μεσχη) 1718 року, проте, ймовірно, існували й численні раніші твори.

Проте досі залишається невирішеним питання, відколи та до котрої пори ці твори надходили до Буджаку, які канали при цьому використовувались – церковні чи світські, чи існували караманлійське рукописання та друк у гагаузів у Буджаку та до їхнього переселення з Балкан. Лише комплексне дослідження караманлійської писемної спадщини, незважаючи на сучасні державні кордони, насамперед тієї, що перебуває нині в Гагаузії, дозволить бодай частково пролити світло на цю проблему.

Серед осіб, що займались друком караманлійської літератури, були: уродженець Анталії, митрополит Ангори Серафим (від 1753 року надрукував велику кількість книг у західноєвропейських друкарнях, насамперед у Відні, Лейпцігу, Венеції); митрополит Кесарійський священник Сергій із Невшехіра; 'Отець Софроній із села Сіллі Іонійської єпархії, що надав поетичного

штибу своїм перекладам' ("İnonia eparhisine bağlı Sille köyünden çevirilerine şairane hali veren boba Sofronios"); отець Іоанкіос із села Керміра при Кайсері у Малій Азії, що перелицював п'єсу на просте оповідання; ієродиякон Хаджи Іоаннікіос із села Турія волості Казанлик, що в Болгарії; Хаджи Іоанніс Зюмбюльоглу, син Ніколи з Інджесу біля Кайсері, який друкував книжки як караманлідікою, так і кирилицею. Крім канонічної літератури караманлідікою, також більшість і інших за змістом книжок була видрукована православною християнською та протестантською церквою як в Османській імперії, так і в містах Західної та Східної Європи. Великий внесок у розвиток караманлійської літератури зробив Євангелінос Місаелідіс (1820—1890), що до 1850 р. здійснював караманлійський переклад та друк таких творів релігійної літератури, як Старий та Новий Заповіт, життя святих, Псалтир тощо, а в наступні роки – і світських творів на історичну, суспільно-політичну, юридичну, наукову тематику, а також вибраних творів художньої літератури та особливо французьких романів. Йому ж належить честь видання газети "Gazete Anadolu".

Понад двісті років найбільшим видавничим караманлійським осередком був Стамбул, у якому практично усі друкарні перебували „в руках греків”, а найвідомішою друкарнею була друкарня грецької патріархії. Надзвичайну важливість для встановлення географії розповсюдження караманлійської традиції мають також списки абонентів та меценати караманлійських видавництв і друкарень. За допомогою цих списків ми можемо дізнатись, наприклад, що потребу у караманлійській друкованій продукції мали такі міста та населені пункти Малої Азії, як Ангора, Конія, Смірна, Самсун, Адана, Мерсін, Аланія тощо.

Європейські вчені першими розпочали наукове вивчення мови караманлійських текстів, починаючи від 1950-х рр.¹⁶⁷ Першу бібліографію тюркських текстів грецькими літерами було опубліковано у 1958 р.¹⁶⁸ У 1987 році як додаток до каталогу караманлійських пам'яток грецька дослідниця Євангелія Балта опублікувала три томи власних додатків до караманлійських каталогів¹⁶⁹. Як видно, усі ці каталоги дають загальне уявлення про те, як писались та друкувались караманлійські тексти від 1718 року до останніх друкованих у Салоніках текстів 1920-х рр. У двадцять роки ХХ ст. друк караманлійських книжок був доволі несподівано припинений. Більшість караманлійських писемних джерел, ймовірно, остаточно втрачена (зібрана в колекцію більша їхня частина в Туреччині згоріла в підвалі під час пожежі в Анкарі, котрісь врятовані – так само в підземному склепі Турецької

¹⁶⁷ Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrıntı basım], Idem. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

¹⁶⁸ Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584—1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

¹⁶⁹ Balta E. Karamanlidika. Additions 1584—1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

православної патріархії), проте якась частина іще зберігається по бібліотечних та приватних колекціях Греції, Анатолії, Румелії, Молдови, України та Росії.

Таблиця 1. Центри розповсюдження, писання та друку караманлідікою¹⁷⁰

Західна Європа	Анатолія	Балкани	Буджак та Крим ¹⁷¹	Приазов'я ¹⁷²
<i>Венеція Амстердам Лейпціг Відень Лондон Париж</i>	<i>Стамбул („Асітане у Царгороді”) Анатолія Аланія Адана Мерсін Інонія Іконія Смирна Ангора Невшехір Кайсері Самсун</i>	<i>Салоніки Варна Калофер Табарево Афіни Мелнік</i>	<i>Одеса</i>	<i>Маріуполь (Мерйемтоле)</i>

Статистика віднайдених на сьогодні караманлійських писемних пам'яток

Сьогодні загальна кількість віднайдених та каталогізованих караманлійських текстів у Греції, за грецькими даними (підрахунок А. Йорданоглу) 634 каталожних одиниці¹⁷³. Караманлійські джерела походженням з Приазов'я в Києві додають до цієї цифри іще близько сорока творів. У своїй „Історії греків України”, створеній у 2004—2006 рр. для Фонду національних досліджень Афін, український еллініст Євген Чернухін намагався обрахувати кількість караманлійських пам'яток в Україні. За його даними, найбагатшим є архів Готфійської єпархії (протоієрея Трифілія), в якому з усього 64 рукописів 18—19 ст. 16 – грекомовних, 39 караманлійських тюркських, 3 – російських, 6 – змішаних. Знову-таки, на його ж думку, дуже ймовірно, що 48 з них було створено в Криму чи Приазов'ї [Чернухін].

Скільки караманлійських творів додадуть до цієї статистики гагаузи, остаточно іще невідомо. Нам невідомо жодного факту зібрання в колекцію чи

¹⁷⁰ Назви міст подано в тій транслітерації, у якій її вжито в оригіналах текстів.

¹⁷¹ На даний момент ми не можемо ані підтвердити, ані заперечити факту створення / друку караманлійської літератури в Криму.

¹⁷² Існують створені в Приазов'ї рукописні зразки ділового та приватного листування караманлідікою, проте так само під питанням залишається факт наявності караманлійських друкарень або центрів переписування релігійної літератури.

¹⁷³ Постійна робота грецьких дослідників по поповненню каталогів друкованої караманлідіки триває; у «Працях Центру досліджень Малої Азії» постійно публікуються нові додатки (2006-2007). Проте зовсім невідомі дані по значно більших числом рукописних караманлійських текстах в Греції та на Балканах, які досі не були описані або каталогізовані.

то каталогізації або ж інвентаризації караманлійських пам'яток ані в Туреччині, ані в Болгарії чи в Македонії. Тому одним з актуальних завдань тюркології є створення єдиного міжнародного каталогу караманлідіки, як це було зроблено для вірмено—кипчацьких пам'яток О.М. Гаркавцем, що значно полегшить та просуне вперед також і караманлійські лінгвістичні студії.

Віднайдення караманлійських пам'яток ускладнює їхня невиділеність з-поміж великих за обсягом грекописемних колекцій, як це відбувається в Греції та Македонії. Так само нам невідоме жодне дослідження мови цих пам'яток в означених країнах.

Історія караманлійських пам'яток гагаузів

В наші дні іще мало відома історія знахідок, побутування та розповсюдження караманлійської літератури серед гагаузів. Більш-менш відомий період – знахідки від 2-ї половини XIX ст., які, зокрема, Н.К. Дмитрієв включає до відмінних – Анатолійської, Стамбульської та Балканської (Салоніцької) редакцій. Виходячи з думки, що уруми Надазов'я користувалися стамбульською, одеською та, ймовірно, іще кримською оригінальними редакціями, ми можемо висунути тезу про те, що з тих же каналів розповсюдження брали релігійну та світську караманлійську літературу й гагаузи. Проте невідомо, чи мали вони видання одеського або кримського походження.

Великий лідер гагаузького народу Михаїл Чакир користався саме такими виданнями, коли створював гагаузьку літературно-писемну мову латинкою, перекладаючи гагаузькою „Eski ayozların istoriyası”, „Eni ayozların istoriyası”, „Klisenin kısa istoriyası”, „Psaltır”, „Liturgiya”, „Çasoslov”, „Dualar” та „Akafist”, чим зробив величезний внесок у збереження та розвиток гагаузької мови. Незважаючи на те що історичні умови завадили повноцінному переходу на рідну мову в гагаузькому церковному обряді, внаслідок подвижницької праці М. Чакира в нашому розпорядженні є надзвичайно корисний для вивчення як багатьох питань гагаузької культури та історії, так і історичного розвитку мови матеріал, що його мусять використати лінгвісти-тюркологи.

Короткі відомості про те, як розвивались та видозмінювалися твори караманлійської літератури, можна знайти у В. Мошкова [*Мошков 2007, 12*]: „*Avraam için stih, angısı getirir jertvaya kendi İsaak oolunu, Gagavuzların bir boyu uydurttular Karamanli tiparlanmış tekstindän kendi dilinä da çevirlar onu çok bozuldup hem büük boşluklarlan*’... („Вірш про Авраама, в котрому він приносить в жертву свого сина Ісаака, частина гагаузів засвоїла. І перекладають його з друкованого караманлійського видання, дуже видозмінюючи („попсувавши”) та з великими пропусками”). Як видно, та риса – не сліпо перекладати караманлійську літературу, а обробляючи та видозмінюючи її відповідно до місцевих потреб та інтересів, – допомагала

наблизити ці перекладні твори за допомогою численних стилістичних засобів та фігур до простого та пливкого народного мовлення.

У цій статті ми брали до порівняння такі пам'ятки:

<i>M. Çakar'ın İncil tercümesi Bizim Saabımız İlisus Hristosun Ai (aiozlu) Evangheliëasa (Kişineu 1934)</i>	Дата перекладу: 1934	Підзаголовок: 'hani Apostol Matfeidean eazaea ghecilmiş...'
<i>İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valiletullah Maryamin Lafları: nakliyetlerini ve cana fait(d)alu nasa(i)hatı samil pir ve kitap..ları. kalougeris İncesoulu Sounp(b)ul oğlu mehrum Nikolaos mahtoumı Monahos hacı İoannı mesarifi ile tapp oloundu.</i>	1866 Selanik	Поезія на 90 чотиривіршів про ритуали моління та опис місць паломництва до Святої Землі. Проскінтіаріо Єрусалима.
Молитва з видання В. Мошкова (1901-1904)	1901 – 1904 (?)	-
Hazreti Avraamin Kiurbanı	У XIX ст. її начебто читав Петрі Капсиз у церкві села Бешалми (1893)	Де знаходиться в даний момент оригінал, невідомо.
Aleksios Allahın adamı	Із села Бавурчу без дати віднайдено у 2004 (власник пам'ятки – О.Карапіре)	Allah Ademi (?) Aziz Aleksiozoum methiesidir.
Для порівняння взято мовні риси пам'яток ¹⁷⁴ :		
Урумські листи Трифілія Караоғлу з Призов'я, апокрифну урумську молитву походженням з Каракуби	1792—1800	Верхня Каракуба, власник пам'ятки – Ганна Шелтик (Гер'язи) – у 1950-х рр. Ріма Харабадот, у 1966 р. проф. О.Білецький, Й. Грандстрем, "Studia Codicologica".
Настінні та намогильні караманлійські написи з Кападокії, Анатолія – Стамбул	1835—1912	церкви Ургюпа та Ѓьореме, навколишніх селищ, красназвичий музей Кайсері, цвинтарі Стамбула.

Зазначимо, що першим лінгвістом–тюркологом, що поставив на порядок денний проблему аналізу мовних рис караманлідки, був Янош Екмани

¹⁷⁴ Для порівняння деяких лексико-граматичних та орфографічних особливостей тут взято до уваги ці караманлійські твори, що мають інше, аніж гагаузьке, походження, проте належать до єдиної культурно-писемної караманлійської традиції. Про переклад, детальніший аналіз мови цих пам'яток див.: Дрига, Карбована в камені...; Дрига, Мова листів...; Дрига, Мова листів...(3—4 варіант); Дрига, Урумська молитва...

[Eckmann 1950]. Дослідники, що приділяли увагу мові караманлійських пам'яток в Україні, – О. Білецький, О. Гаркавець, Є. Чернухін. В Туреччині лінгвістичним особливостям караманлійських пам'яток та спробі їхньої класифікації з огляду на відображення в них місцевих, діалектних рис, присвячені статті Й. Анзерліоглу [Anzerlioğlu 2002, 166]. Проте найбільш успішно, на наш погляд, спробою класифікації караманлійських текстів стала публікація А. Йорданоглу [Jordanoglu].

У цій статті здійснено спробу транслітерувати латинкою з максимальним наближенням до сучасної турецької графіки тексти відомих нам зі знайдених у Гагаузії караманлійських текстів:

İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valiletullah Maryamin Lafları

- 1*Niyet h(k)ismet eter bariyy (G)Yafag(y)ia,
- doymazsın orata tcana sefag(y)ia,
- bir ferahlık sifa douser taifaya,
- başlarsın gezmeye tekmillerine(i?).
- 2*Gücekdir Monastır t(d)enize karşı,
- hesari merdiven binadır taşı.
- Hizirin ismine bölünmaz eşi,
- Hairan oldım bakdım binalerine.
- 3* 'ertesı goün çıkdık kitdik garatan,
- bardıkkı tort saat geçti aradan, kısmet ile ent(d)ik Pe(i)mli şehrine.
- 4* Tarihi şeheri evveli ecel,
- monastırın şirin gayetten güzel,
- sıtkıla bir girte ahretce düzen,
- bakasın 'Allahın bahşışlarına.
- 5* 'Ayrıpna (Diripna?) etdik ol 'Exxılsata,
- bir dahı bien görsiem kısmet olsada,
- touşmenlerim dahı nıyme't bulsada, bakaler orada tarihlerine...
- 1* Мудрий намір має (i) йде у Яфу,
- Не наситишся там насолодою душі,
- На родину впаде полегшення і зцілення
- Почнеш їздити по рапортах,
- 2* Стоїть монастир навпроти моря,
- Фортеця зі сходами, споруда камінна,
- Не знайдеться подібного імені пророка,
- З захопленням споглядає споруди його.
- 3* наступного дня ми вийшли пішли від суші,
- (доки) дістались- то 2 години по тому пройшло, по волі долі спустились до міста Бімлі.
- 4* Місто історії з початку до кінця (вперше і востаннє),
- (в ньому) монастир чарівний, аж вельми милий,
- Скрізь (панує?) вічний порядок,
- 5* дали подаяніє (?) в усіх церквах,
- Та ще якщо побачу коли дасть бог,
- Навіть якщо вороги мої уважатимуть за шану, подивляться там на його дати...

Караманлійська молитва з публікації В. Мошкова (1901—1904):

- 9. 'imti siz pböyle t(d)oua etin': g(y)ia köklerde olan Peterimiz, ismin moukattes olsoun.
- 10 Padişahlığım kelsin iradetin kökdeki gibi g(y)er ouzerinde dahı olsoun'
- 11 Her gounki ekmeyimizi bize bou goün ver'
- 12 ve bize bordzlarımızı bağışla,
- 9 Тепер ви ось так молитесь:
Ти, Отче наш, що на небесах, хай буде святим ім'я Твоє,
- 10 хай прийде царствіє Твоє, хай буде воля Твоя як на небі, так і на землі,
- 11 дай щоденний хліб наш нам сьогодні,
- 12 і відпусти нам борги наші, настільки. наскільки й ми відпускаємо

nidze ki biz dahi borzloularımıza
bağışlarız.

- 13 ve bizi imtihana getirme, illa bizi
g(y)aramazdan kourtar.

настільки, наскільки й ми відпускаємо
винним нам.

- 13 та не приведи нас до
випробування, а особливо спаси нас від
лукавого.

Avraamın kiorbanı (Basın 2.ci, İstanbul 1836: Hazreti Avramın ziade cok sana menfaatlı kürpban hekagyesi, pbu kitapçaazın içinde nakl olunan Hazreti Avraamın kürpban hekâyesini, çok seneler akdemı Tevrat-i S(ş)erifden ayımaça, İ(y)ünani lisanında peitler ile (g)yazmis(ş)larisada, s(ş)imdi Anadoluda İonani lisanın p(b)ilmeyen Hristian karindas(ş)larımızın caniet menfaati içün, (p)bazı dindar Hristianların kayreti ile Türkce lisanına terçüma olunmus(ş)dur). – Жертва Авраамова, видання 2, Стамбул 1836; оповідання про жертву святого Авраама, для душі вельми корисна, розказане у цій книжечці оповідання про жертву Авраама, виокремлена багато років тому зі священного П'ятикнижжя, хоча й написана грецькою мовою двовіршами, тепер для користі душі християн-братів наших в Анатолії, що не знають грецької мови, зусиллями деяких набожних християн була перекладена на турецьку мову.

За власним свідченням А. Йорданоглу, з усіх досліджених ним у Греції караманлійських творів дев'ять становить широковідоме старозавітне оповідання про жертву святого Авраама. На жаль, не існує жодного супроводженого лінгвістичними та текстологічними коментарями академічного видання цього тексту, що побутує також серед караманлійських творів у гагаузів. Так само нам невідомі навіть текстологи, котрі б досліджували оригінал цього гагаузького примірника тексту; невідома його редакційна приналежність, будь-яка атрибуція, кількість сторінок/пагінація, місце зберігання. Віднайдення в Гагаузії та видання повного тексту пам'ятки з відповідними молдавським, російським та українським перекладами, доповнення примірниками грецького, болгарського видань істотно доповнили наші уявлення про редакційні відмінності між караманлійськими текстами. Серед надазовської караманлідіки тексту „Жертви Авраама” поки що нами не віднайдено. Найдавнішим караманлійським виданням цього твору є текст 1800 р. у томі 2 каталогу караманлідіки Salaville S., Dalleggio E. [Salaville...1958]. Крім того, серед кириличних творів Національної бібліотеки імені св. Кирила й Мефодія м. Софії зберігається текст на 109 маленьких сторінках, що розпочинається фразою: ‘Hazreti Avramın ziade cok sana menfaatlı kürpban hekagyesi şimdi tekrar basmaya verildi gayretiile rağbetlü Hacı İoanıkia...’ („Шановному Хаджи Іоаникію, у прагненні (стосовно того, що) нині було прийнято рішення про перевидання оповідання про вельми благодатну для душі жертву святого Авраама”) і містить на останньому аркуші список замовників книги. Той же А. Йорданоглу зазначає, що він вивчав гагаузьку народну пісню про Авраама та відзначив 11 чотиривіршів, відсутніх у примірнику літературного тексту про жертву Авраама 1866 року

видання. Решта 97 чотиривіршів тексту більшою або меншою мірою повторюють текст 1866 р.

Hazreti Avraamın Kiurbanı («Жертва святого Авраама»):

s. 40* Aman Rappım etme boile zouloumu
beni alda bay(g?)iala bir oyloumü
sadaka vereyim hep mahsoulumü
sana kourban edeyim souroulerimi.
Pek çetinde ykeldi bize bou i(e)mir
Yioürekmi tayianır olsada demir
(aziz melek) fikrim yier etmiör şüphede çamır
(aziz melek tasviri) kimler miras alsın
varietlerini.
Dcemli malni al emlakinı
Hımp(b)a eile bana bir evladın
Kabul eile ridca'ı feryadını takdir eile al
dcümü mallarımı (даний чотиривірш у
народній поезії гагаузькою мовою
відсутній).
Melaik der nafileyе soilersin
İnanmayıр başka haber gkozlersin
Bu emiri yialan kıyıdc eyilersin
İtimad (İriiad?) kıl Hakkın tour senpihlerini
...Kamıç(ş) kibi titrer bu zaif elim
ne deyeyim Rappım kouroudou dilim
dayanamam buna nidc öülüp kalım
yaayıр(kayıр?) edeceim yhevher halımı .
41*

Hani bana eilediyin vadlerini
Pederi eiledin çok milletlerin
Bu mu idi bana vasiyetlerin
hatıra getirme günahlarımı.
Vad etdinki zouriyetin çoyaladcak
Göyün yıldızları gibi dolacak
Bu evladın seni varis aladcak
Çabuk kesiorsun ömürlerini.
Melaik der Allah adz (?adı) iki dimez
Allahın bou emri gerüye kalmaz
Allah senen başka hiç bir şey almaz
Kabul etmez bou suzlerin birini.
Dünyada bir haber örnek oladcak
Ben zelile alem çunha (?) bouladcak
Hanelerim pütün veran (?) kaladcak
Anlayamam bou sır manelerini.
Sarra derki neıçin boile saiklarsın;
Ayrılanıр feriyad ile aylarsın;
Oyanıkmısın yioksa ouyouklarmısın (!)
Bana söyleiver ahvallerini...

C.40* О Господи, не роби такого насилля
Візьми мене та пробач (одного) мого сина
Я дам у садаку увесь мій врожай,
Відам тобі у жертву усі мої стада.
Дуже важким видався нам твій наказ
Хіба ж витримає серце або ж залізо
(зображення святого янгола) думкою не
знаходжу місця, у сумніві бруд
(зображення святого янгола) хто візьме у
спадок твої статки.
Візьми усю свою власність усе майно
Даруй мені одне своє дитя
Прийми благання поціную зойк та візьми
Усе твоє майно (даний чотиривірш у народній
поезії гагаузькою мовою відсутній).
Янголи кажуть: намарне ти мовиш
Не повіривши, іншу звістку чекатимеш
Цей наказ...олжу ...вчини підкору..
Право твоє
Дрижить, як комиш, ця моя слаба рука
Що сказати мені Господи пересох мені язик
Не витримаю я це, так і помру
Втрачу свій властивий стан...

41* А ти ж був робив мені свої проповіді
Зробив був батьком багатьом народам
То чи це ж були твої мені заповіти
Нагадування моїх гріхів.
Ти обіцяв, що сила твоя збільшиться
... Наповнить небо, як зірки
Це дитя твоє тебе отримає нащадком
Швидко ти вкорочуєш їм життя.
Янголи кажуть, Бог ім'я вдруге не промовляє
Цей божий наказ не відстане,
Бог крім тебе нічого іншого не візьме
Не прийме ніяке з цих твоїх слів.
На світі звістка стане у приклад
Я (Тисячу раз?) Жалогідний світ
знайде...(нерозбірливо)
Обителі мої усі лишаться в руїнах
Не зрозуміть мені цих твоїх таємних смислів.
Сара мовить, чого ти так (при)ховуєш,
На самоті ридаєш ридьма;
Чи ти спиш а чи не спиш
Кажі-ж бо мені мерщій свої справи...

Aleksios Allahın adamı («Алексій, чоловік Божий»):

‘Ekkhlsiyaya (k)giotourdouler
Stefanosların bitirdiler
Mouratlarına erdiler
Merak etdi Ales(?ks)ios.
Kızda boyouk yerden idi
Padişah neslinden idi
Gozelik mislinden idi
Sen istedin Alesios
Evlerine g’etürdiler
Sözlerini bitirdiler
O g’ıdcede yitirdiler
Seni Aziz Alesios.
Soufralar kouroulouroudou
Yiyenler youroulourdou
Çalkılar youroulourdou
Sevinde içoun Alesios
Alesios gioulmez idi
Gioureyi sevinmez idi
Kimse kalpin bilmez idi
Kaçmak arar Alesios
Ahsam yemiyin yediler
Bounlara doa itdiler
Her kes evine getdiler
Darda kaldı Ale(k)sios.

Повели до церкви
Завершили вінчання
Досягли бажаного
Алексій знепокоївся.
Дівчина ж була з великого місця
З царського роду
Красою незрівняна
Ти схотів Алексій.
Привели їх до дому
Закінчили твої слова
В ту ж ніч втратили
Тебе, святий Алексій.
Накривали на столи
Їдоки втомлювались
Ударяли музики
Задля радості Алексій
Алексій не веміхався
Не радів гурії
Ніхто не знав серця його
Шукав втечі Алексій
Ввечері з’їли свою поживу
Прочитали їм молитву
Кожен пішов по домівках
Лишився Алексій у тяжкій задумі.

Порівняння текстів з огляду на їхні мовні риси:

1. Караманлійські твори, що нині перебувають у гагаузів:

1. Регіональні відмінності в караманлійській орфографії:

1.1. На позначення дифтонгів та монофтонгів: é-ε; ια, ιε. У латинській транскрипції (М.Чакир): іо-δ/уо на початку слова; в середині та у кінці слова: ee(r)-уог, іu-ü, ea-ä, і̄=y, ch (↵) / с (задньязыковий Ɔ) мають відмінне написання.

1.2. Розвинена система діакритичних позначок: п з крапкою вгорі – b, s з крапкою вгорі – ş, t з крапкою вгорі = d, і з крапкою вгорі = i, k з крапкою вгорі = g.

1.3. Позначення одного звука двома літерами: мп-b, оу-ö, ou-ü, oi-öy; Гк або үк-g’, наприклад: үкелді – прийшов, үкоуоун (göğün) – груди твої.

2. Літери η, í, ñ, і позначають кілька різних за місцем творення звуків, між якими існує істотна відмінність: Χημετ – доля, τζηχηήχ – ми вийшли, китт’ιχ – ми пішли, π’ір χ’ірте – у степу.

3. Позначення дифтонга однією літерою: Ξ (ξ)-ks.

2. Урумські приазовські тексти:

1. Звукові зміни: κ – т’ – ø : etti – iki – два, t’eldim – я прийшов, taskalis – учитель.

1. Порухення закону вокального сингармонізму: *yavrusı* – його дитя, *üçüncü* – третій, *sürücü* – пастух, *umutsızlık* – безнадія; *sahbu / sahibi* – господар.

2. У кипчацьких говірках, внаслідок тривалого впливу огузьких говірок та османотурецької мови, з'явилися фонетичні варіанти афікса допоміжного дієслова *imek*, що не підлягає закону сингармонізму в літературній мові, напр.: *окутур удум / літ. тур. ідім – я навчав, тюрк юдо – він був тюрком*. Проте спостережене недотримання закону сингармонізму у двоваріантній в літературній мові частці *da/de*: *ettim de – і зробив, vardım de / літ. da – і діставсь*.

3. Випадіння /ğ/, напр.: *ейер / eğer, зіаде / ziyade, епісі / hepsi, кеіатийлан / kağıtuyla*; випадіння /й/ у позиції перед голосними: *кодудлар / koydular, ьрюйір / yüğüyoğ, ьюнахкяр / yünahkar*.

4. Фонетичні зміни /м/-/н/, /н/-/л/, напр.: *шінді, заманнардан, сеннарда / сенелерде, ішітеннерден / ішітенлерден*. Зміни /л/ – /р/: *мусурман – мусульман*. Останнє, ймовірно, виникло під впливом паралельної пейоративної конотації “бусурман”.

5. Пор. у тексті з Каракуби: [nd] – *шіvtı / şinti, урум. şindi; тур. şimdi*. Вживання на позначення грецького звукосполучення [mb] *мл* – в значенні [b].

6. Позначення відсутніх у грецькій мові, проте властивих тюркським шиплячих: [ş]- кирилична «ш», дуже рідко – *σσ*. Вказує на володіння автора пам'ятки щонайменше однією слов'янською мовою: на позначення [ş], [ç] кирилична ш, інколи *с,ç*; на позначення [ç] *tz*.

7. Вживання [h] на місці тюркського задньоязикового [q]: *hara / kara, baha / paḥa, muhulat, horhar / korkar, tohturtum / döktürdüm, hatar / kadar*.

8. Вживання на місці [ŋ] – [k]: *yikliz / ingiliz*.

Висновки

Караманлійські твори гагаузів, урумів Приазов'я та анатолійського турецького походження, відомі в мовознавстві як транскрипційні, мають надзвичайну лінгвістичну цінність, оскільки дають чітку уяву про невідображувані в арабській та уйгурській графіці голосні. Разом із наявністю численних відмінностей у написанні серед караманлійських текстів гагаузів та урумів, не можуть не впадати у вічі фонетичні кореляції, що коріняться у спільній розмовній основі. Проте для того, щоб остаточно встановити зв'язок між писемною караманлійською та розмовною тюркською мовою того чи іншого регіону в діахронічному плані, в якості доказу доводиться визначати: 1) старотюркські елементи в мові пам'яток і розмовній мові, 2) відокремлювати в них огузькі та кипчацькі елементи, 3) об'єднати як спільні ті морфологічні та фонетичні елементи, що залишаються. Причиною ж сходжень в зоні лексики можуть бути як запозичення, так і спільний історичний мовний розвиток. 4) Як відомо, такі морфологічні категорії, як час, спосіб, стан та афікси особи дієслова, є в

діахронічному відношенні набагато рухливішими і в результаті цього доказовішими, аніж іменні категорії. Тільки віднайдені у такий спосіб спільні риси можуть вважатись свідченням історичного зв'язку між мовою писемного караманлійського твору та живим тюркським діалектом, лише в такому разі історичний зв'язок між ними можна вважати доведеним.

Як відзначав у своїх працях Я. Екмманн [*Eckmann, Yunan... 27*], з точки зору мовних рис караманлійські пам'ятки можна поділити на такі три групи: (1) переклади та перекази арабографічних османотурецьких пам'яток: фонетика та орфографія цих текстів практично не відрізняється від літературної писемної мови тієї доби, діалектні відмінності відсутні; (2) писемні караманлійські пам'ятки, що зазнали більш або менш помітного впливу діалектів та говірок: для них властива відсутність певного орфографічного стандарту, в одному й тому ж тексті або навіть на тій же сторінці можуть траплятись відмінні слововживання; (3) караманлідика, що зазнала істотного впливу діалектів та говірок. Досліджені нами в цій статті пам'ятки слід віднести, найімовірніше, до другої групи, оскільки в них щойно почався неістотний вплив місцевої говірки. Було б доцільним припустити, що зв'язок того або іншого караманлійського тексту із писемним стандартом змінюється залежно від стилю пам'ятки. Синтаксична структура та особливо будова питальних речень текстів являє в нашому випадку безперечно раніші, аніж властива сучасній будові гагаузької мови, стадії мовного розвитку.

Караманлійські тексти гагаузів – як релігійні оповіді, так і молитви або віршовані світські оповідання – не були введені в науковий ані лінгвістичний, ані історичний обіг, а втім, є цінними насамперед з точки зору історичної тюркської граматики. Сподіваємося, що їхнє видання з перекладами, а також супроводженням відповідними граматичними, діалектологічними та історичними коментарями додасть нові відомості не лише власне до історії караманлідики, але й до історії таких тюркських мов, як гагаузька, турецька, і пов'язаних із ними ареально та історично караїмської, кримчацької та урумської. Перспективи дослідження: для того щоб ознайомити наукову спільноту з невід'ємною частиною гагаузької культури – караманлійською писемною спадщиною – та дослідити її з точки зору історії тюркських мов, існує нагальна потреба в: 1) детальному дослідженні книгосховищ та зібрань гагаузьких церков та інвентаризації усієї караманлійської літератури, знайденої в місцях розселення гагаузів; 2) віднайденні в Гагаузії по можливості повного тексту “Жертвоприношення Авраама”; 3) відповідному порівнянні його тексту із грецькими та болгарськими редакціями; 4) польовому вивченні на предмет наявності в гагаузьких родинах Болгарії та Західної Фракії (Греція) караманлійських пам'яток; 5) завершенні укладання бази даних караманлійських мовних пам'яток додаванням до існуючих каталогів афінської караманлідики віднайдених в Україні та серед гагаузів караманлійських текстів; 6) перекладі

принаймні українських караманлійських текстів українською мовою; 7) об'єднанні даних по окремих країнах в єдину базу даних та створенні єдиного каталогу караманлідіки у інтернет – форматі.

Обсяг цієї статті не дозволяє детально проаналізувати мову вказаних пам'яток у порівнянні із мовними рисами перекладів М. Чакира. Таке порівняння вимагатиме окремого дослідження.

Таким чином, караманлійські пам'ятки гагаузів мають неабияку вартість не лише для української, але й для усєї світової тюркології, а відтак потребують усебічного вивчення та збереження.

26. АВТОРИ КАРАМАНЛІЙСЬКИХ РЕДАКЦІЙ САКРАЛЬНОГО ТЮРКОМОВНОГО ТЕКСТУ¹⁷⁵

The Authors Of Karamanli Redactions Of Turkic Sacral Text

The paper deals with personalities and a brief sketch of the works of the authors of Karamanli editions of the sacral Orthodox texts and religious symbolic books from 16.th century up to the beginning of 1920-ies spread in the Minor Asia, Balkans and Azovian region such as Gennadios Scholarius, Evangelinos Misaelidis, Triphilios etc. The search on the biographies of the authors of Karamanli books can be successful, if we find, with many difficulties, as rare informations in Greek in the reviews of 19th centuries.

Ortodoks dini metinlerinin Karamanlı Türkçe müstensihleri

Makalede 16.yüzyıldan 20.yy.ın başlarına kadar Küçük Asya, Balkan yarımadası ile Azak sahillerinde kullanılmış Karamanlıca dini ve sembolik mahiyetli eserlerin Gennadios Scholarius, Evangelinos Misaelidis, Triphilios gibi yazar ve müstensihlerinin isim ve kişilikleri konusunda kısa olsa da bilgiler verilmiştir. Daha fazla malûmat için 19. yy. Rum dergilerinde derlemeler yapılmalıdır.

Як відомо, термін «Караманлідіка» означає тексти та твори, укладені турецькою мовою грецьким письмом, спершу для християн – мешканців області Кара манія в малій Азії. С.С Салавилль та Є.Д'алледжіо зазначають, що створений у 1243 р. Караман-бегом Караманлійський вілайет включив пізніше території Ликеонію (північ Таврських гір), велику Фрігію, Памфілію, Айсорію, Кападокію та західну Кілікію [Salaville, Dallegio VII]. На думку цих авторів, по мірі просування турецьких завоювань на захід ширилась і територія побутування турецької мови грецьким письмом на усї провінції малої Азії до Стамбула та Фракії (Великий та Малий Карман-хани, а також караманлійський квартал Саматія в Єдікуле в Стамбулі), навколо котрих гуртувались туркофони – прибульці з Малої Азії.

¹⁷⁵ Вперше надруковано у: "Східний світ". – К., 2008. – № 4. – С. 73-80.

Тюркомовні християни, що користувались караманлідікою, поділяються нині на 3 групи: “Караманли”, та / або тюркомовні християни походженням з Анатолії, греки, що використовували тюркську мову як другу (емігранти 1924 р. зі Стамбулу в Афіни, Салоніки), гагаузи (в Молдові, Україні, на Балканах в області Орестіада (Дедеагач – Кумчіфтлік) Греції, Болгарській Добруджі).

Проблема віднесення українських караманлійських текстів до тієї або іншої з груп все ще залишається предметом дискусії. Раритетні примірники караманлійських текстів розпорошені по численних країнах світу (Національна бібліотека Афін, бібліотека Центру Малоазійських досліджень в Афінах Французького Інституту в Афінах, Бібліотека Геннадіон, Афінянський монастир, Ватикан, Британський музей, Французький Інститут балканських студій (Париж та Афіни) тощо). Крім того, у своїх приватних колекціях караманлійськими текстами володіли, за даними Салавілль-д’Аледжіо, Ксенофонт Сідерідіс, Георгес Арванітідіс, Софокл Худавердоглу – Теодотос тощо.

Історія караманлідіки досліджена (Е. Балта, С.Салавілль – Є. Д’аледжіо, С. Еїдже, Х. Гюнгор, О.Ф. Серткая, Й. Анзерліоглу, Ф. Агджа, О.І. Білецький, О.М. Гаркавець, Є. Чернухін). Наявні каталоги караманлідіки Салавілль – д’Аледжіо та Е.Балти не включають усієї караманлійської спадщини. Так, перших зі згаданих каталогів умістив більше як 500 каталожних одиниць з Національної академічної бібліотеки Афін (деякі з екземплярів – у 2-3 примірниках); деякі родинні бібліотечні фонди виселенців після обміну населенням 1924 р. Каталог Є. Балти (додатки та уточнення) подає каталожну інформацію ще 163 караманлійських текстів, що не увійшли до попереднього каталогу з 1581 р. та містить караманлійські видання після 1850 року 19 та початку 20 ст. Проте неохоплені даними каталогами, залишаються тексти, що знаходяться в Туреччині, на Балканах, в Буджаці (в тому числі українському) та Західній Європі. Залишається потреба встановлення та уточнення реєстру центрів рукописання та друкування, а також авторів редакцій караманлідіки. Цим визначається актуальність даного дослідження.

Метою даного дослідження є систематизувати наявну інформацію про особистості та творчість авторів караманлійських редакцій караманлійського релігійного (літургійного) та подеколи світського тексту, що розкидана по крихтах в грецьких, урумських та турецьких джерелах в різних країнах. Втім, без неї видається неможливим з’ясувати діалектну та регіональну приналежність текстів, авторсько-стилістичні особливості та вимоги тогочасної авторам літературної традиції.

Умовно прийнято, що першим твором караманлійської писемної традиції є за легендою написаний константинопільським патріархом *Геннадіосом* (*Skholarios*) 1583 року практично одразу опісля захоплення Константинополя османами 1453 р. з метою пояснити засади християнської віри Мегмеду

Фатіхові, а 1583 р. – умовно початком караманлійського книжництва. Цей текст зберігся, проте, зважаючи на досить довершене використання грецької системи письма для позначення тюркської мови, слід передбачати існування достатньо тривалої передісторії та численних попередніх прикладів караманлійського писання. Факт існування на великій території молодого Османської імперії дуже значної маси православного населення свідчив про необхідність вдоволення його релігійних потреб, а мови візантійського православ'я – грецької – вони або зовсім не знали, або знали дуже погано. Таким чином, перед нами постає перший автор караманлійського тексту.

Геннадіос Сколаріос II (Γεωργίος Κουρτέσιος Σχολάριος, Georgios Kourtesios Scholarios, 1400-1473)¹⁷⁶ був вселенським патріархом константинопольським з 1454 по 1464 рр., філософ та теолог, він став одним з останніх представників візантійського вчення та прихильником аристотелівської філософії Східної церкви. Народжений за всією ймовірністю у Константинополі, він був вчителем філософії, перш ніж поступити на службу до імператора Іоанна VIII Палеолога радником-теологом. Перша згадка про Георгія в історії трапляється за Іоанна VIII Палеолога (1425-1448), коли в якості судді у цивільних справах він супроводжував свого імператора на Базельський собор (Флорентійська унія), що проходила у 1438-1439 рр. у Феррарі та Флоренції з метою спричинити об'єднання грецької та латинської церков, та підтримував ідею створення союзу. Він виголосив на соборі чотири примирні промови, та написав спростування перших вісімнадцяти антилатинських силогічних глав Марка Ефеського. Зазначмо, що на тому ж соборі з'являється антагоніст Георгія та найсильніший противник аристотелізму – платонік Геміст Плето, що захищав часткове повернення до грецького паганізму у формі синкретизму християнства та зороастризму, в той час як більш обережний Георгій наполягав на потребі церковного союзу з Римом на доктринальних засадах. Проте, повернувшись до Константинополя, ймовірно під впливом свого наставника Марка Ефеського, він кардинально змінив свої погляди на протилежні та до самої смерті залишався одним з найбільш безкомпромісних ворогів унії. По смерті Іоанна VIII в 1448 р. Георгій прийняв постриг у монастир Вседержителя у Константинополі та прийняв, як годиться, нове ім'я: Геннадіус. Існує оповідь, що саме Геннадіус провів прихід османів у місто, коли, сховавшись у власній келії у відповідь на прийняття ненависної йому унії, вивісив на її дверях напис штибу: «О нещасні візантійці, чом полишили Ви правду? Чому не довіряєте Ви Богові, але італійцям? У втраті Вашої віри Ви втратите місто...»

Опісля узяття Константинополя турками Геннадіуса було узято у полон, і султан Мегмед Фатіх, бажаючи реорганізації своїх нових християнських підданих, прагнув покласти кінець будь-якому союзу між ними та західними державами, використав для цього церкву і обрав для цього Геннадіуса як відомого противника унії, велівши йому бути патріархом і власноруч

¹⁷⁶ Encyclopædia Britannica *Eleventh Internet Edition*.

ввіривши єпископської патериці (*dikanikion*) та поклавши мантію. Слід зазначити, що Геннадіус мав титул *етнарх*¹⁷⁷ і був наділений духовними та політичними повноваженнями, виписаними в *бераті*, як цивільна та релігійна юридична особа. Геннадіусу вдалось зберегти добрі стосунки із султаном, про що свідчить підготована та піднесена йому книга «Гомологія» («Сповідь») і якою він, як вважали сучасники, зумів зберегти терпимість до своєї пастви. Через те, що Святу Софію було перетворено на мечеть, в якості патріаршої церкви він використовував спершу Церкву Свв. Апостолів, а згодом – Пріснодіви. Навесні 1454 р. його було висвячено в сан митрополита Понтійської Гераклеї, і займаючи єпископську катедру, Геннадіус уклав, вочевидь для користання Мегмедом, «Сповідь», чи то «змалювання» християнської віри (*Ekthesis tes pisteos ton orthodoxon christianon, generally known as Homologia tou Gennadiou, інакше Homologia tou Gennadiou*), котру на турецьку мову було перекладено таким собі Агмедом, кадїєм (суддею) з Бєроєї, та вперше надруковано А. Брассіканусом латиною та грецькою мовою у Відні у 1530 р.¹⁷⁸ «Сповідь» складається із 20 розділів, з яких перші 12 є автентичними. Її вважать першою з символічних книг¹⁷⁹ православної церкви. Відоме ще перелицювання «Сповіді» у формі діалогу (*dialexis, διάλεξις, або Confessio prior, або De Via salutis humanæ (Peri tes hodou tes soterias anthropon)*), в котрому Мегмед задає питання ("Що то є Бог?", "Чом його називають *Theos*?", "Скільки існує богів?" тощо), а Геннадіус відповідає. У «Сповіді» очевидно явними є квазіплатонічні переконання автора: Бога неможливо пояснити тощо. Можливо, з тієї ж причини – бажання зглянутися на мусульманську вразливість – автор уникає терміну *Prosopa* – «Трійця», говорячи про *idiomata* – "іпостасі".

Геннадіусу патріарший сан був не до вподоби, він зневірився та щонайменше двічі прагнув його зректися, що й сталося у 1456 р. Зазвичай причину цього вбачають у поганому поведженні султана до православних, хоча насправді Мегмед вирізнявся толерантним ставленням до пастви. Серед численних припущень найбільш імовірним припущенням буде те, що він знаходив греко-османські відносини надто напруженими. Кінець свого життя він, як і багато хто з наступників, провів ченцем у монастирі Іоанна Хрестителя під Сєрраєю в Солунській Македонії (північний схід від Салонік), де він займався писанням книг до самої кінчини у 1473р.

Особливе місце Геннадіуса у православної історії Малої Азії пояснюється тим, що він був фактично останнім зі старої когорти письменників-полемістів

¹⁷⁷ Застар. Управитель усього православного (Рум) міллету як Османської імперії. – І. Д.

¹⁷⁸ Наступні перевидання: Хитреус, Frankfurt, 1582; Мартін Крузіус в *Turco-Graecia* (латиною, грецькою, караманлідікою та турецькою латинським шрифтом), Basle, 1584, перевидано у *P.G.*, CLX 333; Ріммель (грецькою та латиною); Міхалеску (грецькою). Ріммель видав вперше перелицювання у формі діалогу (*Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griech.-orient. Kirche* (Leipzig, 1904), р. 17-21). Вважається, що авторство саме Діалогів Геннадіусу не належить, а є пізнішою компіляцією іншого автора.

¹⁷⁹ Книги, що містять догмати, основи віровчення церкви.

Східної церкви, і дуже вправним, мав близьке знайомство із латинською полемічною літературою, насамперед текстами Фоми Аквінського та схоластикою. Його твори вказують нам на його знання не лише західної філософії того часу, але й розбіжності з іудеями та мусульманами, знання суті ісихастського питання (полеміки з Варламом та варлаамітами). Крім того, він посів неповторну роль в історії як перший патріарх за турецького володарювання, а відтак стоїть на чолі нового періоду в історії православної церкви. Твори Геннадіуса, загальним числом від 100 до 120, значна частина котрих залишилась у рукописах¹⁸⁰, тематично можна класифікувати на: філософські трактати та переклади (інтерпретації Аристотеля, Фоми Аквінського), теологічні та духовні (Промови, Апологія, історія Флорентійського собору), а також численні проповіді, гімни та листи (абсолютна більшість зберігається в рукописах на святій горі Афонській, (*Codd. Athous*, Paris, 1289-1298). З третього, ченецького періоду життя Геннадіуса (1459-1468) відомі лист усім християнам в обґрунтування своєї відставки, діалог із двома турками про божественність Христа, трактат про обожнювання Господа¹⁸¹.

Хоча системний друк караманлідікою насправді й був розпочатий у 18 ст. у Амстердамі “Антологією християнської віри” автора на ймення Гюлізар (Γχιουλζαρ цаци μεστυχι) 1718 року, проте, як бачимо, існували й численні раніші твори. Вони носили здебільшого релігійний характер: це були літургійні, аскетичні збірки, катехизи, молитовники та агіографія – життя святих Іоанна Хрестителя, Василя Святого, Симеона Нового Богослова¹⁸², описи Святих місць в Палестині чи таких відомих монастирів, як Афон, Сумела, Кіккос та Синай. Завданням ставилось також окреслити турецькою мовою життєдіяльність та внесок у християнську апологетику таких подвижників церкви, як Дамаскін Рендінський, Агапій Ландос, Атанас Варучас, Серафім Пісідійський, Серафім Анталійський, ченець Кіккоського монастиря, а згодом митрополит Ангорський (1773-1779).

Проте досі залишається невирішеним питання, відколи та до котрої пори ці твори надходили до Буджаку, які канали при цьому використовувались – церковні чи світські, чи існували караманлійське рукописання та друк у гагаузів в Буджаку та до їх переселення з Балкан. Лише комплексне дослідження караманлійської писемної спадщини, незважаючи на сучасні державні кордони, насамперед тієї, що перебуває нині в Гагаузії, дозволить бодай частково пролити світло на дану проблему.

¹⁸⁰ Три томи творів Геннадіуса було опубліковано: M. Jugie, L. Petit, and X.A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, vol. 1. Paris: Maison de la bonne presse, 1928-1930; p. 283-294.

¹⁸¹ M. Jugie, L. Petit, and X.A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, vol. 1. Paris: Maison de la bonne presse, 1931: 1-338.

¹⁸² 11 ст., візантійський святий, предтеча паламізму (послідовники Георгія Палами), ввів ісихастські практики.

Серед осіб, що займались друком караманлійської літератури, були: уродженець Анталії, митрополіт Ангори Серафім (від 1753 року надрукував велику кількість книг у західноєвропейських друкарнях, насамперед у Відні, Ляйпцігу, Венеції); митрополит Кесарійський, священник Сергій із Невшехіра; ‘Отець Софроній з села Сілле Інонійської єпархії, що надав поетичного стибу своїм перекладам’ (“İnonia eparhisine bağlı Sille köyünden çevirilerine şairane halı veren boba Sofronios”); отець Іоанкіос з села Керміра при Кайсері у Малій Азії, що перелицював п’єсу на просте оповідання; ієродиякон Хаджи Іоаннікіос з села Турія волості Казанлик, що в Болгарії; хаджи Іоанніс Зюмбюльоглу, син Ніколи з Інджесу біля Кайсері, який друкував книжки як караманлідікою, так і кирилицею.

Крім релігійної літератури караманлідікою, також більшість і інших за змістом книжок була видрукована православною християнською та протестантською церквою як в Османській імперії, так і в містах Західної та Східної Європи. У першій половині 19 століття великим числом виходили дидактичні або навчальні граматики, твори художньої літератури, зокрема романи та навіть поетичні збірки, праці з історії, географії та медицини. Слід відзначити також роль протестантських місій, що до початку 20 століття займались перекладацькою діяльністю біблійних творів із метою християнської пропаганди. Серед константинопольських караманлійців, що перекладали, писали та друкували караманлідікою, був Євангелінос Місаїлідіс¹⁸³.

Євангелінос Місаїлідіс (1820-1890) зробив великий внесок у розвиток караманлійської літератури. Він народився в Кулі, завершив протестантську школу в Ізмірі та продовжив навчання в університеті Афін. Якийсь час провчителювавши в школі, а згодом попрацювавши її директором, Є.Місаїлідіс долучився до редколегії газети «Амалтея» (“Amalthea”), що виходила грецькою мовою в Ізмірі, де надрукував караманлідікою твір «Ірфаннаме» («Слово про знання та культуру»). Йому належить заслуга розробки діакритичної писемної системи з метою уніфікації караманлійської орфографії [Sertkaya 4-7], а також видання політичного щоденника турецькою мовою «Шарк» («Схід») та серію оповідань «Школа східних наук» («Mektebi Fünunu Şarkıııı»). До 1850 р. він здійснював у своїй типографії також караманлійський переклад та друк таких творів релігійної літератури, як Старий та Новий Заповіт, життя святих, Псалтир тощо. У 1850 р. в Ізмірі трапилась страшна пожежа, після котрої Є.Місаїлідіс перевіз свою типографію до Стамбула, а 1855 року в районі Тахта Калья (Тахтакале) в хані Тамебураджи обладнав та на протязі 40 років там керував виданням караманлійської газети “Gazete-i Anadolu”. Крім того, досить недовгий час нам були здійснені спроби видання грекомовних газети «Мала Азія» («Mikra Asia») та гумористичного журналу «Кокорікос». В наступні роки він

¹⁸³ Детальніше про нього: Валентин А. Мошков. Турецкие племена на Балканском полуострове. – Ст.. – Петербург, 1904.

розпочав також написання та друкування і світських творів на історичну, суспільно-політичну, юридичну, наукову тематику, а також вибраних творів художньої літератури та особливо французьких романів. Написаний Є. Місаїлідісом у 1871 році караманлідікою роман «Темаşa-i Dünya ve Cefakar ü Cefakeş» («Спостереження світу та гнобителі й пригноблені») можна вважати першим подорожньо-пригодницьким романом в турецькій літературі¹⁸⁴. Є. Місаїлідіс помер 1890 року в Стамбулі та був похований на грецькому кладовищі Балікли.

Ось яку статтю про Є. Місаїлідіса надрукувала газета «Герджюман-и Хакікат», називаючи його найбільшим прихильником багатотічного співіснування в мирі і злагоді і таким чином популяризатором османської ідеї:

«Покійний наш Вчитель Евангелінос Місаїлідіс, походженням з Кули, народився там року 1820 березня дня 25-го. Після завершення школи Евангелікі в Ізмірі він, хоча й відбув на острів Андрос, аби слухати уроки відомого Каїріса, через те, що школу означеної особи на ті часи було розпущено, він звідтіля поїхав до Афін та вступив до Етнікона Панепістеміона. Через деякий час освіти Філадельфіас Софроніос Ефенді запросив його на посаду дідакалоса шкіл Алашехіра, а трохи потому патріархом Іскендеріє Антімом Ефенді його було призначено патріаршим перекладачем, а ще пізніше – дідакалом шкіл Спарти. Через деякий час по поверненню звідти він приїхав до Ізміра та долучився до писемної ради газети «Амалтейя»... Евангелінос Місаїлідіс Ефенді, не зрікаючись ані на хвилину від свого обов'язку письменника, та в час, коли він готувався до виконання п'ятої річниці входження в дію типографії, він захворів та 1890 року януарія 3-го дня віднісся (продовжив свій шлях) у вічне життя. В належній оцінці обраного служіння вищевказаної особи в ім'я розвитку держави й нації, османський уряд возрадував його даруванням почесного рангу мютемаїз¹⁸⁵, милістю почесного ордену «Меджидіє», а також грецький уряд відшкодував орден «Сотірос Хрісту» та усю ширу відданість серця... Безперечно було б варто відзначити ту службу газетою «Анадолі», та перекладами, та створеними вельми многими книгами, виконану ним для наших земляків із Анатолії. Проте можемо сказати те, що нинішній стан нашої Анатолії є здебільшого плодами доброчесності, посіяними вченням та старанням нашого покійного Вчителя, що тривало аж 50 літ від початку в Ізмірі.

І хоч це наше твердження на початку може бути названим перебільшенням, проте це продемонструє один лише малий приклад. Адже якщо переглянути зошити передплатної розсилки від заснування газети

¹⁸⁴ В роки республіканської Туреччини роман було перевидано під назвою «Спостерігай світ» ('Seryeyle dünya') сучасною латинською графікою.

¹⁸⁵ Почесний перший ранг штатського чиновника, що відповідає військовому чину підполковника та який стали давати після доби Танзимату.

«Анатолі» досьогодні, можна буде побачити, що жодного разу не було такого, щоб жоден син нашого передплатника – батька не відмовився від передплати. А це доводить велику неодмінну важливість для такого виховання та освіти батьками, що читали газету «Анадолі», своїх дітей, що вони зможуть читати газету грецькою, турецькою або іншою мовою. Це ж для газети «Анадолі» є підставою для гордощів та обставиною для пишання. Насправді, вона досягла свого основного призначення... Йордан І. Лімнідіс [<http://fehmidincer.blogspot.com/>]

Серед авторів караманлійських творів, використовуваних в Приазов'ї, найвідоміший архів колекції документів Готфійської єпархії (так званий архів Трифілія, абсолютну меншість яких складають документи новогрецькою і більшість – тюркською мовою). Постає його власника та автора караманлійських текстів – Трифілія, свідчить про те, що основною мовою спілкування в Криму, а пізніше, по перших роках переселення на Азов, була саме тюркська мова. Пам'ятки ділового стилю цієї мови арахують в колекції двадцять сім документів і являють собою листи, нотатки, договори, розписки тощо. Тексти листів описують здебільшого негоди, що трапились із Трифілієм та його оточенням, що так чи інакше містять крихти інформації про маловідому добу перебування караманлійців у Криму та їх переселення на Азов та наступні по тому роки. Автор цих листів, економ Трифілій, як старший в окрузі протоіерей, мав певну освіту та являв собою представника того культурного середовища, що від батьків перейняло культуру передачі рідної, тюркської, мови караманлійським грецьким письмом. З листів видно, що Азовський протоіерей мусив періодично їздити на звіти та “возити відомості” до єпископів у Криму, де не витримував умов вологого клімату, а також шпигувати на російське військо проти татар, за що неодноразово був під загрозою побиття. Він також переховував від татар осіб вищих духовних санів у себе вдома, наражаючи на ризик себе та ближніх. Багаторічне перебування у Приазов'ї сприймається ним як заслання з батьківщини [див. наші переклади листів Трифілія у ж. «Східний світ», Дрига]. Ми сподіваємось, що прочитання усього архіву Трифілія пролле більше світла на його особистість та діяльність в Криму та Приазов'ї.

За даними Маттіаса Каплера, після смерті Є. Місаїлідіса існували його наступники, і ще у 1935 році останні караманлійські книжки, що друкувалися на Кіпрі, були «Prosefe» – молитовники.

Нині слід сказати, що, на жаль, інформацію про багатьох авторів караманлійської літератури втрачено або по крупицях розкидано по періодичі грецькою мовою. Обсяг даної розвідки не дозволяє зупинитись детальніше на особистостях більшого числа авторів. Зазначмо лише, що за підрахунками Я.Екманна [*Eckmann 168*], у Національній бібліотеці Афін він нарахував майже 3000 караманлійських книжок. Посадовці Центра малоазійських студій Афін заперечують ці дані, наголошуючи, що володіють щонайбільше як 200 примірників. Особливо цінними та вартими уваги є

афінські примірники видання Псалтиря та Євангелія 17 століття. Ким їх було переписано? Зі слів О.М. Гаркавця нам відомо, що з тих видань (котрих саме, незрозуміло, ймовірніше, що в арабській або грецькій графіці) шотландська місія зробила західнокипчакські версії, що їх на початку 19 ст. та до 20-х років друкувала арабською абеткою на Кавказі, в Астрахані й в Оренбурзі. О.М. Гаркавець знайшов деякі з них та та нині готує спільне видання. Він же припускає, «...що турки взагалі забороняли друкувати книжки, а тому можна припускати, що то були Псалтир та Євангелія з Діями Апостолів, Посланнями й Одкровенням, що їх часто було друквано у Венеції та Стамбулі грецькою й вірменською абетками».

Понад двісті років найбільшим видавничим караманлійським осередком був Стамбул, в якому практично усі друкарні перебували „в руках греків”, а найвідомішою друкарнею – друкарня грецької патріархії. Надзвичайну важливість для встановлення географії розповсюдження караманлійської традиції мають також списки абонентів та меценати караманлійських видавництв та друкарень. За допомогою цих списків ми можемо дізнатись, наприклад, що потребу у караманлійській друкованій продукції мали такі міста та населені пункти Малої Азії, як Ангора, Конія, Смірна, Самсун, Адана, Мерсін, Аланья тощо. Робота в архівах Малої Азії та Греції та встановлення бракуючої інформації й становить перспективу даного дослідження.

27. GAGAUZ KARAMANLI DİNİ KİTAPLARININ DİLİ TÜRK DİL TARİHİNE NELER KAZANDIRACAKTIR?¹⁸⁶

Що привнесе в історію тюркських мов мова релігійних караманлійських писемних пам'яток гагаузів?

Виступ турецькою мовою являє собою попередню апробацію опублікованої українською мовою статті про караманлійські пам'ятки гагаузів, адресований широким науковим колам тюркологів та науковцям – гагаузнавцям і містить заклик до розшуку й ідентифікації караманлійських рукописів та друкованих видань серед гагаузського населення.

Saygıdeğer Oturum Başkanı, Sayın meslektaşlarım, değerli konuk dinleyiciler,

İlk önce, bu Gagavuz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şölenini bu kadar başarı ile düzenleyen, Gagavuz meslektaşlarımızla irtibata geçmeye vesile olan ve bu bildiriye sunmama olanak sağlayan TDK görevlileri ve yönetimine ve bizzat Türk

¹⁸⁶ Поданов до друку у: Belleten (TDAYB) Турецького Лінгвістичного Товариства, Анкара, Туреччина. Спеціальне число, присвячене Конгресу Гагаузської мови та культури. 12.2007.

Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN'A can gönülümüzden teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimizin amacı, Türk Dili tarihi için bir kaynak olarak Gagavuzlar arasında Orta Çağ – 20.yüzyıl arasında geniş kullanımında olan Karamanlı edebiyatının diline dikkat çekmektir.

• **Giriş**

Son 10 yılda Ukrayna, Türk tarihinden ayrı düşünülemez tarihi bilincine varıldıkça, Ukrayna'daki Türk halk ve dil tarihi araştırmalarında da gelişme görülmeye başlamıştır. Yüzyıllardır sabırsızlıkla beklenen kendi Türk manevi mirası, bu arada Gagavuz, Kırım ve Azak Urum Türklerine ait yazılı Türk Karamanlı edebi geleneğini incelemeye yönelmiştir. Fakat şu var ki, bu geleneği Gagavuz ve Azak Urumların tarihi vatanları olan Anadolu Kapadokya, Balkan (ilk başta Yunanistan), Bucak'tan arındırılmış olarak araştırmak, neredeyse olanak dışıdır. Moldova ve Ukrayna'da Karamanlca yazılı yadigarların dili, Türkologların gittikçe büyük dikkatini çekmekte, bu açıdan etnik oluşum, gelişim, göçler, dilin gelişimi ve dillerarası etkileşim gibi hususların içiçe girdiği gerek Türk, gerekse Kara ve Akdeniz Bölge Tarihinin en zor sorunlarından birini çözümlenmesinde büyük bir katkı olacağından yanayız. İlimin objektif durumundan dolayı yıllar boyunca Yunanistan ve Türkiye Karamanlı metinlerinin araştırılmasına gereken ilgi gösterememiştir. Yunanistan'da geleneksel olarak Karamanlca'yı araştırılırken 'Türkçe' terimi kullanılmaktan kaçınılmış, ayrı seçi yapılmadan Yunan harfli tüm metinlere yazıldığı yer ve kullanılmış Türk şivelerine bakılmadan *Karamanlidica* terimi uygulanmıştır. Vaktiyle Ukrayna'da Karamanlidica terimi bilimsel kullanımına girmiş kalmıştır. Ancak şunu hatırlamak gerekiyor ki Karamanlidica dediğimiz metinlerin herbirinde Karaman'da 20. yüzyıla kadar kullanılan Türkçenin Karaman ağzının yanı sıra diğer Türkçe ağzıları veya, İstanbul çıkışlı olursa edebi Türkçe söz konusudur.

Dobruca ile Bucak'ta bulunmuş Karamanlca eserlerin durumu ve akibeti Türkiye ve Yunanistan'a nazaran daha avantajlı görünmektedir. Gagavuzyeri, memleketimiz Azak ve Kiev'deki arşiv taramalarımıza dayanarak şunu belirtelim: Kırım Ortodoks Hıristiyanları Osmanlı'nın himayesinde ayrı bir dini – etnik grup halinde Rus çaricesi Ekaterina 2.nin 1778 tarihli fermanına kadar varlığını sürdürmüşler. Azak bozkırlarına zorlu iskanları neticesinde dikkatsiz bırakılan Karamanlca'yı kullanan Hıristiyanlar, bu dikkatsizliğin sayesinde yeni memleketlerinde özgün Kırım kültürlerini yeniden kurmuş ve koruyabilmişlerdir. 1925lerde Sovyetlerin sürdürdüğü toprak köleliği ve kökleştirme politikası kültürel izolasyonlarını daha da etkilemiştir. Sonuç olarak uzun seneler boyunca yabancı kültürler arasında eriyip gitmek yerine Karamanlı kültür, mükerrer 'konservasyon' yoluyla dünyada eşi olmayan ve hala da modern kamuoyunun değerine idrak edemediği Karamanlı kültürü saklamıştır.

Türkçe yazılan İncillerin her halde her köyün kilisesinde saklanıyor olduğu ve, dahası, papazların en az özel kullanımında diğer dini kitapların da bulunması gerektiği halde Yunan – Rus Ortodoks Kilise ilkelerinde yetiştirilmiş araştırmacılar

Rusya İmparatorluğundaki anadilde okul eğitimi yaşasını gözönünde bulundurarak bu gerçeği görmezlikten gelmiş, sükutla geçiştirmişler.

Bilindiği gibi, bugünkü Yunanistan, Moldova, Ukrayna coğrafyasında Türkçe konuşan Hristiyanlar, 3 gruptur: A) Karamanlılar, ve/veya Anadolu kökenli Türk Hristiyanları, b)Türkçe'yi 2. dil olarak kullanan İstanbul'dan Atina'ya göç etmiş Rumlar, c)Gagavuzlar (Yunanistan'ın Orestida 'da Dedeagaç – Kumçiftlik'te yaşamaktadırlar).

XI. yüzyılın ortalarında boşaltılmış Don ve Azak bozkırlarına, İtil'den kıpçak kavimleri gelerek gitgide yerleşmeye başlamış, bir taraftan aşağı Tuna, diğer taraftan ise Kırım bozkırlarını ele geçirmişlerdir. XIII – XIV yy.'da Kırım'da Polovetslerin Hristiyan Ortodoks Cemaati var idi [Vasari 1988]. XIII. yüzyılın 20li yıllarında Prut ile Dnister dolaylarında Dominikan keşişleri, 1241e kadar süregelen Polovets Piskoposluğunu kurmuşlar [Пашыто 1966].... Yunan kilisesi kadim ayin kitapları daha çağdaş ve kütlelerin daha iyi anlayabileceği Yunan diline çevrilmesine oldukça geç ve gönülsüz olarak yönelmiştir. Tebaasının ihtiyaçlarını karşılamak için çeviriler hep Türkçeye yapılmıştı.

• **Gagavuz Karamanlı Edebiyatı hakkındaki resmi görüş**

Türk Edebiyatları Antolojisi, Gagavuz Edebiyatı bölümünden alıntı şöyledir: 'Gagavuzların yazılı kültürle olan bağlantıları...dini metinlerin okunması yoluyla olmuştur. Ortodoks Gagavuzlar, dini kaynakları başlangıçta Rum, Bulgar, Romen ve Ruz dilleriyle yazılmış eserlerden takip etmişlerdir. Gagavuzların Türkçe yazılmış dini belgelerle tanışması Anadolu Hristiyan Türkleri olarak adlandırılabilir olan Karamanlıların Grek harfleri ile yazdıkları veya başka dillerden çevirdikleri dini metinler yoluyla olmuştur. Karamanlılar, bu eserler yoluyla Gagavuzlara hem Türkçe yazılmış dini bilgileri hem de yazıya geçirilmiş Türk halk edebiyatı metinlerini ulaştırmışlardır. Gagavuzların Karamanlıca eserlerle olan bağlantısı çok uzun süreli olmamıştır. Ancak etkileri bugün de devam etmekte ve o dönemlerde halk kültürünün bir unsuru haline gelen pek çok eser, bugünkü edebiyata malzeme ve ilham kaynağı olmaktadır. ... Gagavuzlar, Anadolu'da gelişip Balkanlar'a kadar uzanan sözlü edebiyattan pek çok unsur almışlar... Gagavuz Türkçesiyle yazılan ilk eser, 1810 yılında Viyana'da yayımlanan Psaltr'dır. ...özellikle Karamanlılarla olan bağlantıları kesildikten sonra içine düştükleri kültürel buhrandan bir çıkış yolu ararken, 20.yy.ın başları Mihail Çakır, Rus hakemiyetinde bulunan Gagavuzlar için Romen alfabesiyle dini eserler vermeye çalışmış...'

Alıntıdan görülebileceği gibi, Gagavuz halkı, Karamanlı yazı geleneğini uzun süre bilememişler, kısa bir süre içinde kullandıktan ve Karamanlılarla etnik ilişkileri kesildikten sonra milli kimlik arayışına girmişlerdir. Kanımızca Gagavuzların Karamanlıca'yı kullandıkları süre, bu kadar da kısa olmamalıydı, çünkü dini ihtiyaçları artık her yerde karşılanıyor olmaktaydı. M. Çakır'ın Psaltrı, 1862 İstanbul çıkışı İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valitetullah Maryamin Lafları ve Hazreti Avraamın Körpanı, Aleksios Allahın adamı gibi Gagavuz Karamanlı metinlerinin dili, Azak Urum Karamanlı metinleri ve modern Gagavuz dua ve Eni

testament kitaplarının dili ile kıyaslandığında ortak yazılı bir geleneğinin mevcut olduğunu ispatlamaktadır.

- **Karamanlıcının tarihi**

Karamanlı yazı geleneğinin kültürel tarihi, genel hatlar itibarıyla bilinmektedir: ona daha önce Semavi Eyice, Evangelia Balta, Harun Güngör, Osman Fikri Sertkaya, Yonca Ancerlioğlu, Alexander Garkavets, Evgeni Çernuhin, daha çok araştırmacı ve takiben bizim de makalelerimizde değinilmiştir. Karamanlıca edebiyatını (ilk başta Zebur) ancak 18.yüzyılın başında ilk önce Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'te basılı olarak çıkarılmaya izin verildiği halde ondan önceki dönemlerde (en az 16.yüzyıldan) Karamanlıca el yazma geleneği çok gelişmiş vaziyetteydi, basına başlandıktan sonra da süregelmiştir. Selanikli Dr. Anastasios İordanoğlu'nun iddiasına göre, Karamanlı yazı geleneğinin tarihi kökenleri, Türklerin Küçük Asya'yı fethetmeye başladıklarından beri yani 11. yüzyıldan beri süregelmiştir. Bu arada hemen belirtelim ki Yunanlı yazar, Gagavuzyerinde bulunan Karamanlıca eserleri hakkında çok az malumata sahiptir ve Moşkov'un 'Gagavuzı Benderskago uesda' kitabını bilmemektedir. Bir rivayete göre, Constantinopolis Patriği Gennadios (Skholari) tarafından 1453 tarihinde İstanbul fethinden hemen sonra Mehmed Fatih'e Ortodoksluğun esasları açıklamak için yazılmış olan Karamanlıca eser, sözkonusu yazı geleneğine ait ilk yazıtı diye ve 1583 tarihi ise Karamanlıca başlangıcı gibi şartlı olarak kabul edilmektedir. Sözkonusu metin saklanmıştır, ancak bu, ilk veya tek Yunan harfli Türkçe yazıtı kesinlikle değildir: herhangi bir alfabenin sözlü bir ağız kağıda dökmek için kullanılması, çok mutad bir uygulamadır. Türkçeyi kağıda dökmek için Yunan alfabesini kullanmanın belirli günlük ihtiyaçları durumlarında Türkçe ve Yunanca'nın etkileşiminin ilk etaplarında olağanüstü bir uygulama olmadığını varsayalım; Bizans'a son verip Osmanlı devletinin inşasının başlangıcından hemen sonra çok geniş coğrafyalarda başlamış olan gelişmeler olmasaydı tabii ki bu uygulamalar linguistik bir istisna olarak kalabilecekti, ancak en geç XVI.yy.ın sonlarında Bab-ı Ali'nin topraklarında yoğun bulunan Hıristiyan kitleleri dinlerinin gerektirdiği dillerini ya çok kötü biliyor ya da hiç bilmiyordu.

İordanoğlu'nun başka bir iddiası, Karamanlı metinlerin uzun zaman ancak özel mektuplaşmalarda kullanılmış olduğu, basılı metinlerin ise, XVIII.yüzyıldan beri devreye girdiğidir. Ellerimizdeki daha sonraki, 17.-18.yüzyıldan kalma metinler gösterdiği gibi, elyazma geleneği, ancak özel yazışmalarla sınırlanmadan günlük ve kilise ihtiyaçları olan tüm alanlarda geliştirilmiştir. Bu da, Karamanlıca'nın yaşama gücünün ve yerli halkın anadiline ihtiyaçlarının başka bir göstergesidir.

Karamanlıcının basılışını XVIII. yüzyıldan beri yoğun olarak başlatıldıysa da, Amsterdam'dan bir ilmihal, Gülizar isimli müellifin Γχιουλλζαρ ιμανι μεσιχι yapıtı (Hıristiyanlığın antolojisi) gibi 1718 tarihli ayrı ayrı eserlere rastlamak mümkündür.

Karamanlı edebiyatını basından çıkarılanlar arasında, Antalya doğumlu, Angoralı metropolit Serafim (1753 ten beri Venedik, Leipzig, Viyana başta olmak üzere Avrupa matbaalarında çok sayıda kitap bastırıştır); metropolit Kesariyalı,

papaz Sergiy Nevşehir'dan; 'İnonia eparhisine bağlı Sille köyünden çevirilerine şairane hali veren boba Sofronios'; tiyatro piyesinden sade öykü haline çeviren Küçük Asyadaki Kayseri'ye bağlı Kermira köyünden boba İoannikios; Bulgaristan Kazanlık nahiyesinden Turia köyünden ierodiakon Hacı İoanikios; gerek Karamanlıca gerekse Kirilce basım yapan Kayseri'ye bağlı İncesu'dan Nikola oğlu Hacı İoannis Zümbüloğlu ve diğerleridir. Karamanlıca dini kitapların yanı sıra, muhtevası başka kitapların büyük bir çoğu, gerek Osmanlı imparatorluğunda gerekse Batı ve Doğu Avrupa şehirlerinde Ortodoks Hristiyan ve Protestant kilisesi tarafından bastırılmıştır. Karamanlı edebiyatının gelişmesine büyük bir katkıda, 1850 ye kadar dini karakterinde olup Eski ve Yeni Ahit, Azizlerin özyaşam rivayetleri, Mezamir v.s. çevirileri bulunan, sonraki dönemlerde ise tarihi, toplumsal, hukuki, ilmi yapıtların, edebi seçmeler ve romanların Rum harfli Türkçe'ye çeviri işini gerçekleştiren ve Gazete Anadolu'yi çıkaran Evangelis Misalidis (1820-1890) bulunmuştur. 200 yıldan fazla en meşhur yayın merkezi, İstanbul, en meşhur matbaası, Rumların ellerinde olan diğer matbaalar gibi, Rum Patrikhanenin basmahanesi idi.

Yazı geleneğinin yayılış coğrafyasını tespit edebilmek için sözkonusu matbaaların abone ve katkıda bulunanlar listeleri son derece önemlidir. Bu listelerin sayesinde, mesela Küçük Asya'da Ankara, Konya, İzmir, Samsun, Adana, Mersin gibi yerleşim yerlerinde Karamanlıca eserlere ihtiyaçların olduğunu öğrenmekteyiz.

Avrupalı bilginler, Karamanlı metinlerin diline dair ilk dikkate değer araştırmalar 1950 lilerden başlarında yapmışlar¹⁸⁷. Yunan harfli Türkçe yazıtlarının ilk bibliyoğrafyası ise 1958 de yayınlanmıştır¹⁸⁸. 1987'de Karamanlı yayınlar kataloguna ek olarak Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta kendi çalışmasını bastırmıştır¹⁸⁹. Görülüyor ki bu çalışmaların tümü, Karamanlıca metinlerin 1718 tarihinden beri 1920 lerde çıkmış son Selanik basılı eserlerine kadar nasıl yazılıp basıldığı hakkında genel bir fikir vermektedir.

XX. yüzyılın 20.ci yıllarında Karamanlıca kitaplarının basılışı gayet ani durdurulmuştur. Karamanlı yazılı kaynaklarından büyük bir çoğu muhtemelen kayıptır, bir kısmı Yunan, Türk, Balkan ve Ukrayna-Rusya kütüphane hazinelerinde, veya özel koleksiyonlarda saklanmaktadır.

¹⁸⁷ Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrıntı basım], Idem. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

¹⁸⁸ Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

¹⁸⁹ Balta E. Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

Karamanlıca yayılım, yayın ve basım merkezleri, aşağıdaki gibidir:

Batı Avrupa	Türkiye	Balkanlar	Kırım ve Bucak	Azak (muhtemelen?)
<i>Venedik Amsterdam Leipzig Viyana Londra</i>	<i>İstanbul (Asitanede, Çarigrad) Antalya Adana Mersin İnonia İkonıa İzmir Angora Nevşehir Kayseri Samsun</i>	<i>Selanik Varna Kalofer Tabarevo</i>	<i>Odesa</i>	<i>Mariupol (Meryempole)</i>

• **Karamanlıca toplam kataloglaştırılmış eser**

Bugün Yunanistan'da Karamanlıca eser toplam sayısı, Yunan verilerine göre (A.İordanoğlu'nun hesaplaması) 634 katalog birimidir. Biz Ukrayna Azak'tan bu sayıya daha 30 – 40 civarında eser ekleyebiliriz. Ukrayna'da şu an bulunmakta olan Karamanlıca kaynakları Rumbilimci Evgeni Çernuhin Atina Milli Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı 'Ukrayna Grekleri Tarihi'nde hesaplamaya çalışmıştır. Bunlar arasında en zengini, «Gotfi Piskoposluk Dairesi arşivi»¹⁹⁰, ya da protoiereus Trefilios Karatsoğlu'nun arşividir. XVIII.yüzyılın ilk yarısı – XIX. Yüzyılın sonuna ait toplam 64 elyazmadan 16sı Yunanca, 39u Türkçe, 3ü Rusça ve 6sı karışık dillerdedir. 48i büyük ihtimalle Kırım veya Azak'ta kaleme alınmıştır. 19u, anlatı türünden yani dini kanun olan 'kodeks'lerdir. Geri kalan 27 belge, iş yazışma türünden mektup, not, sözleşme, senet, ilmühaberlerdir.

Gagavuzların bu kataloga daha kaç Karamanlıca eseri ekleyebilecekleri halen tam olarak bilinmemektedir. Bildiğimiz kadarıyla Türkiye ve Bulgaristan'da bulunan Karamanlıca eserleri de biraraya getirilememiş, tam olarak envanter edilememiş, kataloglaştırılmamıştır. Karşımızda duran sorunlar arasında, uluslararası Karamanlıca birleşik katalogunun oluşturması, hala gündemdedir.

Karamanlı elyazmaları bulmayı zorlaştıran, Yunan elyazmalarının genel kütesinden ayrı tutulmasıdır. Ancak Yunan arşivlerinde elyazmalar sayısı 30 bini aşmaktadır. Pek çok Yunanca elyazmada Karamanlıca not, dipnot, birkaç sayfa bulunabilir. Yunanistan'daki Karamanlı elyazmalarının araştırılması yine Yunan paleoğrafisi çerçevelerindeki formal ve arkeoğrafi tasvirinin dışına hala çıkmamakta bu yüzden sonraki incelemenin ve potansiyel kullanıcıların ulaşımı için imkanları azaltmaktadır.

¹⁹⁰ Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

Bugüne kadar tespit etmiş olduğumuz Karamanlıca müelliflerinin isimleri, aşağıda verilmiştir:

Gennadius Scholarius

Gülizar (?)

Angoralı Serafım

Kesariyalı metropolit

Nevşehirli papaz Sergiy

Silleli boba Sophronius, İnonia eparhiasi

Kermiralı boba İoannikios, Kayseri

Turalı ierodiakon Hacı İoannikios, Kazanlık nahiyesi (Bulgaristan)

İncesulu Nikola oğlu Hacı İoannis Zümbüloğlu, Kayseri (Karamanlıca ve Kirilce basın)

Kırımlı vekilharç papaz Karatsoğlu Trifilios

Urum köyü doğumlu, kökten sürme papaz Serafım Antonoviç Serafımov

Evangelis Misalidis (1820-1890), Anatoli gazetesi, dünyevi yapıt çevirileri (roman, Tamaşa Dünya ve Cefakar u Cefakes).

Gagavuzlarda Karamanlıca eserler tarihi:

Bugünlerde Gagavuzlarda bulunan Karamanlıca metinlerinin buluş ve yayılış tarihi konusunda çok az malumata sahibiz. Az çok bilinen tek dönem, 19. yüzyılın ikinci yarısından buluntular, ki bunların tümünü N. K. Dmitriyev Anadolu, İstanbul, Balkan (Selanik) redaksiyonlarına ayırmaktadır.

Azık Urumlarının gerek İstanbul, gerekse Odesa ve muhtemelen Kırım redaksiyonlu orijinallerinden istifade ettiklerinden yola çıkarak, Gagavuzların da bu redaksiyonlarından faydalandıkları varsayımını ileri sürebilmekteyiz. Ancak, Odesa ve Kırım redaksiyon Karamanlı kitapların Gagavuzların ellerinde olup olmadığı hala bilinmemektedir. Büyük Gagavuz önder ve düşünür Mihayil Çakır, bu Karamanlıca eserlerden yararlanarak Latin harfli Gagavuz yazı diline Eski ayozların istoriyası, Eni ayozların istoriyası, Klisenin kısa istoriyası, Psaltır, Liturgiya, Çasoslov, Dualar, Akafist'i çevirerek Gagavuz dilinin saklanması ve gelişmesine kocaman bir yardım etmiştir. Ortodoks Hristiyan ayinini Gagavuz diline tamamen geçirmeye tarihi realiteleri engellemiş olsa da, M. Çakır'ın emeği sonucu ellerimizde, Gagavuzların tarihi ve kültürü için çok mühim sorunların çözümlenmesine yarayacak pahası biçilmez bir hazine bulunmaktadır. Bu hazineyi gerektiği gibi değerlendirip kullanmak, ancak din adamların ve tarihçilerin değil, dilbilimcilerin de görevidir.

Karamanlı edebiyatı nasil ve ne kadar işlenip biçimi değiştirildiğinden kısa söz, V.Moşkov'un 'Gagauzi Benderskago uezda' kitabında edilmektedir: 'Avraam için stih, angısı getirer jertvaya kendi İsaak oolunu, Gagavuzların bir boyu uydurtular Karamanlı tiparlanmış tekstindän kendi dilinä da çevirilar onu çok bozuldup hem bükük boşluklarlan'... Görülüyor ki, Karamanlıca dini edebiyatının Gagavuzların

ihtiyaçlarına uydurarak çevrilmesinin belirleyici özelliği, çeşitli stilistik araç ve gereç vasıtasıyla halk diline, sade ve akıcı üslubüne yaklaştırılmasıdır.

Bu bildirimizde incelenen metinler, aşağıdaki gibidir:

M. Çakır'ın İncil tercümesi Bizim Saabımız İsus Hristosun Ai (aiozlu) Evanghelieasa (Kişineu 1934)	Tarih: 1934	'hani Apostol Matfeidean eazaea gheçilmiş'
İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valiletullah Maryamin Lafları: nakliyetlerini ve cana fait(d)alu nasa(i)hatı samil pir ve kitap.ları. kalougeris İncesoulu Sounp(b)ul oğlu mehrum Nikolaios mahtoumı Monahos hacı İoannı mesarifi ile tapp oloundu.	1866 Selanik	Proskinitario İerusalima: dua etme ritüelleri ve ortodoks hac yerlerini betimleme 90 dörtlük şiir
Moşkov'dan bir dua (1901-1904)	1901 – 1904 (?)	-
Hazreti Avraamın Kiurbanı	19.yy. Okuyarmış Petri Kapsız Beşalma kilisesinde 1893 y.	Bulunduğu yeri bilmiyoruz
Aleksios Allahın adamı	Bavurçu köyünden tarih yok, bulundu 2004 (sahibi, O. Karapire)	Allah Ademi (?) Aziz Aleksiozoun methiesidir.
Azak Urumca Treflios'un Mektupları, Karakuba'dan apocryph duası	1792-1800	Yukarı Karakuba, sahibi Hanna Şeltık(Teryazı) 1950lerde Rima Harabadot, 1966da Prof. O.Biletskı, Y.Grandstrem "Studia Codicologica"
Kapadokya'dan Karamanlıca kilise yazıtları	1835- 1912	-

Dil özelliklerinin bazılarını kıyaslamak için Gagavuzyeri sahasında bulunmayan, ancak ortak Karamanlıca geleneğine şüphesiz ait ve dil tarihi açısından ilginç görülen Azak ve Kappadokya çıkışlı birkaç eser dikkate alınmıştır. Bu eserlerin yayını, Ukrayna diline çeviriler ve dil özellikleri konusundaki bilgiler için bizim makalelerimize başvurulabilir. Bildirimizi sunma süresi detaylı tahlile el vermediğinden sözkonusu metinlerin ancak göze ilk bakışta çarpan birkaç özelliği karşılaşılabilecek olarak sergilemek ve Türk dili tarihi açısından değerlendirmek istiyoruz.

Zamanımızın sınırlı tutulması nedeniyle, elde etmiş olduğumuz dil sonuçlarını M.Çakır'ın 'Gagavuzların istoriyası'nın dili ile kıyaslamaya değinemeyeceğiz. Burada belirtmek istediğimiz, Karamanlıca metinlerinin dil özellikleri problemini gündeme ilk getiren, Janos Eckmann. Ukrayna'da Karamanlıcanın özellikleri konusuyla yakından ilgilenmiş O. Garkavets, Ye. Çernuhin. Türkiye'de Karamanlı metinlerin dil özellikleriyle Y. Anzerlioğlu yakından ilgilenmiş ve ağız

özelliklerine dayanarak onları ilk defa sınıflandırmaya çalışmıştır. Fakat Karamanlıca metinlerin sınıflandırılması konusuna yaklaşmasında en başarılı olmuş olan, A. İordanoğlu olmuştur.

Aşağıda, Gagavuziyerinde bulunan ve elde edebildiğimiz çapta ve kalitede olduğu gibi Karamanlıca dini metinlerinin Latince okunuşlarını vermeye çalıştık:

İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valiletullah Maryamin Lafları

- 1*Niyet h(k)ismet eter barıyy (G)Yafag(y)ia,
- doymazsın orata tcana sefag(y)ia,
- bir ferahlık sifa douser taifaya,
- başlarsın gezmeye tekmillerine(i?).
- 2*Gücekdir Monastır t(d)enize karşı,
- hesari merdiven binadir taşı.
- Hizirin ismine bölünmaz eşi,
- Hairan oldım bakdım binalerine.
- 3* ertesi goün çıkdık kitdik garatan,
- bardıkkı tort saat geçti aradan, kısmet ile ent(d)ik Pe(i)mli şehrine.
- 4* Tarihi şeheri evveli ecel,
- monastırı şirin gayetten göüzel,
- sıtkıla bir girte ahretce düzen,
- bakasın ‘Allahın bahşışlarına.
- 5* ‘Ayrıpnia (Diripnia?) etdik ol ‘Exxlısata,
- bir dahı bien görsiem kısmet olsada,
- touşmenlerim dahı nıyme’t bulsada, bakaler orada tarihlerine...

V. Moşkov’dan bir dua (1901-1904):

- 9. ‘imti siz pböyle t(d)oua etin’: g(y)ia köklerde olan Peterimiz, ismin moukattes olsun.
- 10 Padişahlığın kelsin iradetin kökdeki gibi g(y)er öüzerinde dahı olsun’
- 11 Her gounki ekmeyimizi bize bou goün ver’
- 12 ve bize bordzlarımızı bağışla, nidze ki biz dahı borzloularımıza bağışlarız.
- 13 ve bizi imtihana getirme, illa bizi g(y)aramazdan kourtar.

Avraamin kiorbanı (Basın 2.ci, İstanbul 1836: Hazreti Avramın ziade çok cana menfaatlı kürpban hekagyesi, pbu kitapçaazın içinde nakl olunan Hazreti Avraamin kürpban hekâyesini, çok seneler akdemi Tevrat-i S(ş)erifden ayırmaça,

İ(y)ünanı lisanında peitler ile (g)yazmış(ş)larisada, s(ş)imdi Anadoluda İonanı lisanın p(b)ilmeyen Hristian karindas(ş)larımızın caniet menfaati için, (p)bazı dindar Hristianların kayreti ile Türkce lisanına terçüma olunmuş(ş)dur.

A. İordanoğlu'nun tabiriyle, araştırmış olduğu Karamanlıca eserlerinden 9u, Eski Ahit'ten alınmış meşhur Hazreti Avraamın kurbanı hikayesi konu almaktadır. Maalesef, Gagavuzlar bu metnin ne dil yorumlu akademik basımı hazırlayabilmiş, ne de en azından kimlerin bu eser üzerinde çalışmış olduğunu belirtebilmişler. Redaksiyonu, metinbilim açısından bilgiler, müstensih hakkındaki bilgiler, her türlü attribution, sayfa sayısı/ paginasyon, nerede saklanmak üzere yazılmamaktadır. Fikrimizce, bu eserin Gagavuzyerinde bulunan tam metni yeterli ve etraflı dilbilimsel yorumlamayı aktararak bir an önce bastırılmalı, başka (Moldovan, Ukrayna ve Rus) dillere çevrilmeli, Rum ve Bulgar redaksiyonlu nüshalar ile karşılaştırılmalıdır. Azak Urum Karamanlı eserleri arasında, Avraamın Kurbanı'nın nüshalarına halen rastlamadık. Hz. Avraamın kurbanı metninin bugüne kadar bilinen en eski basımı, *Salaville S., Dalleggio E.*'nin Karamanlidika katalogunun 2.bölümünde bulunan 1800 tarihli eserdir. Ayrıca, Sofya Ulusal Aziz Kiril ve Metodi adındaki Kütüphanesinde Kirilce bastırılmış olan 'Hazreti Avramın ziade çok cana menfaatlı kürbban hekagyesi şimdi tekrar basmaya verildi gayretiile rağbetlü hacı ioanikia...'. 109 küçük sayfalık, artı müşteri listesi bulunmaktadır. A. İordanoğlu'nun belirttiği gibi, Gagavuzların halk edebiyatından alınmış Avramın Türküsünde, 1866 basılı Avraamın Kürbanı'nda olmayan 11 dördlük mevcuttur. Geri kalan 97 dördlük 1866 basılı metne az ya da çok benzemektedir. Maalesef, İordanoğlu'nun bu kadar başarılı makalesinden çıkardığı sonuçlar, makalesinin kıymetini bir anlamda düzeçlediği açısından bizi tatmin edememiştir.

Hazreti Avraamın Kiurbanı:

s. 40* Aman Rappım etme boile zouloumu
beni alda bay(g?)iala bir oyloumü
sadaka vereyim hep mahsoulümü
sana kourban edeyim souroulerimi.
Pek çetindce ykeldi bize bou i(e)mir
Yioürekmi tayianır olsada demir
(aziz melek) fikrim yier etmior şüphede çamır
(aziz melek tasviri) kimler miras alsın varietlerini.
Dcemli malını al emlakını
Hımp(b)a eile bana bir evladını
Kabul eile ridca'i feryadını takdir eile al dcümli mallarımı (işbu dördlük,
Gagauz halk şiirinde eksiktir).
Melaik der nafiyele soilersin
İnanmayıp başka haber ikolersin (?beklersin)
Bu emiri yiülan kıyıdc eyilersin lıriad (?) kıl Hakkın tour senpihlerini

...Kamıç(ş) kibi titrer bu zaif elim
ne deyeyim Rappim kouroudou dilim
dayanamam buna nşdc öülüp kalım yayip(kayip?) edeiceim yhevher (cevher?)
halımı .

41*

Hani bana eilediyin vadlerini
Pederi eiledin çok milletlerin
Bu mu idi bana vasiyetlerin
hatıra getirme günahlarımı.
Vad etdinki zouriyetin çoyaladcak
Göyün yıldızları gibi dolacak
Bu evladın seni varis aladcak
Çabuk kesiorsun ömurlerini.
Melaik der Allah adz (?adı) iki dimez
Allahın bou emri gerüye kalmaz
Allah senen başka hiç bir şey almaz
Kabul etmez bou suzlerin birini.
Dünyada bir haber örnek oladcak
Ben zelile alem çunha (?) bouladcak
Hanelerim pütün veran (?) kaladcak
Anlayamam bou sır manelerini.
Sarra derki neçin boile saiklarsın;
Ayrılanıp feriyad ile aylarsın;
Oyanıkmsın yioksa ouyouklarmımsın (!)
Bana söyleiver ahvallerini...

Aleksios Allahın adamı

‘Ekkısiyia (k)giotourdouler
Stefanosların bitirdiler
Mouratlarına erdiler
Merak etdi Ales(?ks)ios.
Kızda boyouk yerden idi
Padişah neslinden idi
Gozelik mislinden idi
Sen istedin Alesios
Evlerine g’etürdiler
Sözlerini bitirdiler
O g’idcede yitirdiler
Seni Aziz Alesios.
Soufralar kouroulouroudou
Yiyenler youroulourdou
Çalkılar vouroulourdou

Sevinde itçoun Alesios
Alesios gioulmez idi
Gioureyi sevinmez idi
Kimse kalpin bilmez idi
Kaçmak arar Alesios
Ahsam yemiyin yediler
Bounlara doa itdiler
Her kes evine getdiler
Darda kaldı Ale(k)sios.

• **Metin karşılaştırma ve dil özellikleri:**

1. Şuan Gagauzlara ait olan eserler:

2.1. Karamanlıca imlada bölgesel farklılıkları: 1.1. Diftong, monoftonglar: é-ε; ια, ιε. Latince'de (M. Çakır): io-ö/yo sözbaşında, ee(r)-yor, iu-ü, ea-ä, i=y, ch (ϣ) / c (kalın Ϣ) farklı niteliktedir.

1.2. Satrüstü nokta ve aksanlar: gelişmiş durumundadır: noktalı π – b, noktalı s-ş, noktalı t-d, i-ı, k-g.

1.3. İki harfin, tek sesi yansıtması: μπ-b, oy-ö, ou-ü, oi-öy; Γκ ya da γκ-g': γκελδί, γκογουν (göğün).

2. η-ί-ή-ι harfleri, boğumlanma nitelikleri farklı sesleri yansıtmaktadır, oldukça belirgin ayrımı var: Χησμετ, τζηχτήχ, κιττ ιχ, π'ιρ χ'ιρτε.

3. Tek harfin, diftongu yansıtması: Ξ (ξ)-ks.

2. Azak Urum metinleri:

1. Ses değişimi: κ – m' – ø : etti – iki, t'eldim, taskalis.

2. Ses uyumu: yavrusı, üçüncü sürücü, umutsuzluk; sahibu/sahibi (kırçak şive, Oğuzca ve Osmanlıcanın uzun süren etkisi). Ses uyumuna tabi tutulmayan yardımcı eylem imek: окутур удум / ідім, тюрк юдю; Fakat: еттім де, вардим де.

3. /ğ/ düşmesi: ейер, зиде, еписі, кеіатийлан; seslilerden önce /й/ düşmesi: кодулар, ьрюйір, ьюнахкяр.

4. /M/-/n/, /n/-/л/ değişmesi: шінді, заманнардан, сеннарда / сенелерде, ішітеннерден / ішітенлерден. /л/ – /p/ değişmesi: мусурман – мусульман.

5. Karakuba: [nd] – шінтл / шінти, урум. шинди; тур. şimdi. Edebi Rumcada [mb] için kullanılan μπ – [b].

6. Rumcada olmayan, Türkçede var olan hışırtılılar: [ş]- Kirilce «ш», çok nadir –σσ. müellifin 1 ya da 1den fazla Slav dili bildiğinin göstergesidir. [ş], [ç] yerine Kirilce ш, arasıra σ,ç; [ç] yerine tz.

7. Türkçe artdilsi [q] yerine [h]: hara, baha, muhulat, horhar – korkar, tohturtum – dökürdüm, hatar – kadar.

8. [ŋ] – [k]: yikliz – ingiliz.

• Sonuçlar

Transkripsiyon metinleri olan Gagavuz, Azak Urum ve Anadolu Karamanlıca eserleri, Arap ve Uygur harfleriyle belirlenmeyen ünlüleri açıkça gösterdiği için dil tarihi için çok kıymetlidir. Gagavuzlarda ve Azak Urumlarında bulunan Karamanlıca metinlerinin imlasında bir sürü farklılıklar olmakla beraber, fonetikte benzerlikler göze çarpmaktadır. Bu benzerlikler, ortak konuşma dili temelinde dayanmaktadır. Ancak yazılı bir eserin dili ile konuşma dili arasındaki bağlantı tespitinde bulunabilmek için ardıcıl olarak:1) dildeki Eski Türkçe özellikleri, 2) ayrı ayrı Oğuz / Kıpçak özelliklerini ayırdıktan sonra 3) geri kalan morfolojik ve fonetik benzerlikleri yazılı Karamanlıca ile konuşma dili arasındaki bir bağlantının muhtemel ispatı olarak kabullenmeye faydalı olacağını düşünmekteyiz. Leksik açısından benzerliklerin gerek alıntılar gerekse ortak tarihi gelişimleri neden olabilir. 4) Yazılı Türkçe için fiilin zaman, çatı, şahıs ekleri gibi morfolojik kategorileri, ismin kategorilerine nazaran daha değişken ve neticede kanıtlayıcı görülmektedir. Ancak bu yol ile bulunmuş ortak özellikleri eserin dilini konuşma dili / ağız ile bağdaştırılabilmektedir; ancak o zaman tarihi bağlantısı kabul edilebilecektir.

Jan. Eckmann ilgili çalışmalarında belirlemiş olduğu gibi, Karamanlıca metinleri dil özellikleri açısından şu 3 gruba ayrılabilir: (1) Arap harfli Osmanlıca metinlerinden tercüme ve aktarmalar: fonetiği ve imlası neredeyse döneminin yazılı Türkçe gibi; ağız özellikleri yoktur; (2) ilk başta fonetik yapısında yerli ağız ve şivelerinden az ya da çok etki görmüş yazılı Karamanlıca: imlada standart yok, aynı metinde ve hatta aynı sayfada imlası farklı sözcükler bulunur; (3) ağız ve şivelerden büyük ölçüde etkilenmiş Karamanlıca. Bildirimize konu olan Karamanlıca metinleri daha çok 2.ci gruptan sayılabilir, ancak yerli şivenin etkisi görülmeye başlamıştır. Kanımızca Karamanlıca bir metnin yazılı standarda bağlantısı, uslupten uslube değişmektedir. Metinlerdeki sentaks ve soru cümlelerinin yapısı, modern Gagavuzcaya has olan sentaksa geçmeden önceki aşamaları temsil etmektedir.

Hem dini anlatı, hem dua türü ya da şiirsel Gagavuz Karamanlıca metinleri Bucak ve Azak tarihi, karşılaştırmalı ve tarihi Türk grameri araştırmalarında kullanılmamıştır. Gramer, diyalektoloji ve tarih ile ilgili yorumları aktararak onları bir an önce dil tarihi açısından araştırmak, ancak Karamanlıca'nın kendisinin tarihine değil, Gagavuz, Karay, Kırımçak, Urum gibi Türkçenin şivelerinin tarihine yeni pek çok şey kazandırabilecektir.

Bugünkü araştırmacılar için Karamanlıların Balkanlar, Bucak ve Kırım'da geçirdikleri ve Azak'a göçlerinden sonraki ilk yıllar hala karanlıktadır. Oysa bizim metinlerde bu sorunlara ışık tutacak zerre kadar olsa da bilgilerin bulunacağı tahmin edilebilir. Bu konuda Türk, Balkan, Moldova ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmaları ve işbirliği pekiştirmek, tüm Türkoloji, Slavbilim ve Balkanbilimine kocaman bir katkı sağlayacağından eminiz.

- Araştırmanın perspektifleri:

Gagavuz kültürünün ayrılmaz bir parçası olan Karamanlıca mirasını Türk Dili tarihi için keşfettirmek için:

Gagavuz kiliselerinin kitaplıklarını titizli tarayıp ortaya çıkacak yeni Karamanlıca eserlerini envanter etmeye,

Gagavuzyeri'ndeki 'Avraamın Kurbanı' eserinin mümkünse tam metnini tespit etmeye,

Yunanistan ve Bulgaristan'daki redaksiyonlarla kıyaslayıp yorumlamaya, Bulgaristan'daki Gagavuzların ellerinde olan Karamanlıca edebiyatını alan tespitine;

Bir an önce Yunanistan Atina'daki Karamanlıca eserlerini araştırarak veritabanımızı tamamlamaya;

Ukrayna arşiv ve aile koleksiyonlarında bulunan Karamanlıca dini kitaplarını çevirip Gagavuzyeri dahil diğer ülkelerinin Karamanlıca eserleri hakkındaki bilgileri de katıp

ortak bir sanal Karamanlıca katalogu oluşturmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Hem dini anlatı, hem dua türü ya da şiirsel Gagavuz Karamanlıca metinleri Bucak ve Azak tarihi, karşılaştırmalı ve tarihi Türk grameri araştırmalarında kullanılmamıştır. Gramer, diyalektoloji ve tarih ile ilgili yorumları aktararak onlar bir an önce dil tarihi açısından araştırmak, ancak Karamanlıca'nın kendisinin tarihine de, Gagavuz, Karay, Kırımçak, Urum gibi Türkçenin şivelerinin tarihine de yeni pek çok şey kazandırabilecektir.

Bugünkü araştırmacılar için Karamanlıların Balkanlar, Bucak ve Kırım'da geçirdikleri ve Azak'a göçlerinden sonraki ilk yıllar hala karanlıktır. Oysa bizim metinlerde bu sorunlara ışık tutacak zerre kadar olsa da bilgilerin bulunacağı tahmin edilebilir. Bu konuda Türk, Balkan, Moldova ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmaları ve işbirliği pekiştirmek, tüm Türkoloji, Slavbilim ve Balkanbilimine kocaman bir katkı sağlayacağından eminiz.

Sonuç olarak söyleyelim ki Gagavuzlara ait Karamanlı Edebiyat örneklerine ancak Ukrayna Türkolojisi açısından değil, dünya Türkolojisi için bir katkı sağlanacağı açısından büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır.

28. KARAMANLILARIN KİTAPLARININ DİLİ REDAKSİYON MU STANDART MI?¹⁹¹

Мова караманлійських книг: редакція чи стандарт?

Виступ на Тюркологічному лінгвістичному Курултаї пропонує класифікацію наявних караманлійських пам'яток по окремих регіональних редакціях. Стаття українською мовою, написана по матеріалі даної доповіді, з доповненнями та уточненнями, див. нижче.

¹⁹¹ Подано до друку: Матеріали роботи Курултаю ТДК (Турецького Лінгвістичного Товариства). – Анкара, 10.2008.

The local redactions of published Karamanli Turkish texts

From the point of the language peculiarities and its spelling the Karamanli texts analyzed in the paper belong to the following three local redaction groups: 1. Venice – Bucharest – Samsoun group; 2. Istanbul – Athens group, 3. Private printers from Athens and Greece. The Venice and Bucharest editions are seen as the oldest spelling redactions, whereas other texts demonstrate several approaches to unification and standardization of Turkish spelling in Greek letters. There are spelling differences between all the texts but their language is rather homogeneous, with only few regional elements. It seems possible to sum up the origin, authorship and language standart focus of Christian (mostly Orthodox) literature translations into several Turkic languages like Karamanli Turkish, Ermenian Kipchak and Karaim which needs a complex and comprehensive approach.

Saygıdeğer Oturum Başkanı, Sayın meslektaşlarım, değerli konuk dinleyiciler,

İlk önce, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayında bildiri sunmak fırsatını bize tanıdıkları, Türkolog dilci meslektaşlarımızla irtibata geçmeye vesile olduklarından dolayı TDK görevlileri ve yönetimine ve bizzat Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN'A can gönlümüzden teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimizin amacı, basım yeri ve tarihleri farklı olan Karamanlıca kitaplarının dil ve imla açısından bir bütünlüğü oluşturup oluşmadığı sorununa ışık tutmaya çalışıp Karamanlıca yadigarlar kütlesine dil açısından çekidüzen vermek, sınıflandırılmasının ilk denemesinde bulunmak, mümkün derecede basım yer ve tarihleri meçhul eserlerin sonraki belirlenebilmesine doğru bir adım atmaktır.

• Giriş

Belirli bir bölgede kullanılmış yazılı Karamanlıca ile konuşulan Türkçe arasındaki tarihi (diyakronik) bir bağlantıyı tam olarak tespit etmek için yazılı yadigarların dilinde ve yerli ağızlarda Eski Türkçe, Oğuzca ve Kıpçakça unsurları ayrı tutmak, isim kategorilerine göre tarihi gelişiminde daha cevval olan eylemin çatı, kipi, zaman ve şahıs eklerinin tarihi gelişmesi gibi bir sürü etken göz önünde bulundurmaktadır. Ancak bu suretle ortaya çıkarılmış dil özellikleri, yazılı bir metnin ne kadar sabit bir standarda bağlı olduğu, yoksa dönemin canlı ağızlarına veya müelliflerinin beğeni ve dil hassasiyetine daha yakın mı olduğunun tarihi delili sayılabilecektir.

'Yazılı dil', 'dil standardı' ile 'edebi dil' terimleri arasındaki anlamsal yakınlık her ne kadar bariz görülebilse de, bu terimleri en başta gerek dil, gerekse edebi tarihini sözsöz gelenekler olarak teşkil etmiş olan Türk lehçelerini araştırırken özdeş tutmak yanlış olacaktır. Bu terimlerde salt eş anlamlılık olmadığı gibi, tarihi boyutlarda ele alınırsa 'edebilik', 'edebi dil' tanımlarından yalnız yazılı eserlerin diliyle sınırlı kalmayıp dilin bütün iletişimsel formları da kastedilmektedir. Onun için dil standardı, tarihi şartlara bağlanmış, toplumun onaylayıp pratiğinde uygulamakta olduğu bir olgu olup aynı zamanda dilin tarihi yasalarının tezahüratı,

her tarihi döneme özgün olan gelişme eğilimlerinin toplamıdır¹⁹². Ayrıca, bu gelişme eğilimlerinin sosyal değerlendirilme sürecinde dil unsurlarının tabii ayıklanması sonucunda oluşmuş en yarar dil ve yazı unsurlarının bütünüdür. Standartlaşmış dilin belirtileri, karşılıklı bağlantılı olarak değerlendirdiğimiz nesillerin kullanımının ürünü olarak oldukça sabitlenmiş ve kararlaştırılmış olması, geniş coğrafyada yaygınlığı, dilin iç yapısı ve kanunlarına uygunluğu, diğer dil varyant / redaksiyonlarına üstünlüğü, dilin ileriki gelişiminin eğilimlerinin yansıyabilmesi vb.

S. Ojegov¹⁹³, un belirttiği gibi, dil standardını oluşturmak için şu şart ve durumların gelişmiş olması gerekmektedir:

1. edebi dil ile süreli yayınların gelişmesi; 2. genel eğitim birimleri ve kursların açılması, bu kurumlarda ders araçlarının edebi dilde yazılmış olması; 3. sözkonusu edebi dilin resmi mercilerde kullanılması; 4. söz konusu edebi dili kullanacak ve araştırıp geliştirecek ilk aydın ve ilmi çevrelerin oluşmasıdır.

Karamanlıca eserlerinin büyük kütesinin Türkçe hazırlanmış ve gerek elyazması olarak gerekse basılı şekilde uzun süre içerisinde kullanılmış olması, dil üslubiyeti yönünden büyük farklılık göstermesi bize, Karamanlı yayın geleneğinin standartlaştırma faslına girmiş olduğu, dönemin Türkçesinin gelişimine ayak uydurduğunu göstermektedir. Fakat Karamanlıca yayın ve basın yerlerinde Türkçeyi yazıda yansımada ne kadar görüş birliği gösterildiğini meydana çıkarmak amacıyla Kyiv, İstanbul, Atina şehirlerindeki kitaplık ve arşivlerden yararlandığımız birkaç Karamanlıca metnin imlasını ve bazı dil özelliklerini kıyaslayarak Karamanlıca'yı yazıda yansımada standartlaşma sürecinin ancak 19.yüzyılın sonunda – 20.ci yüzyılda yer aldığı sonucuna varabildik. Bu makalemizde, Karamanlıca dini ve dünyevi kitapların yayınında en önemli yerleri alan sadece birkaç basım yerlerinden 1-2er örneği verelim¹⁹⁴:

Her eseri incelediğimizde güttüğümüz amaç, herşeyden önce üslupları yakın olan eserlerin dil ve imla özelliklerini karşılaştırıp benzerlik derecesini belirlemek idi.

Karamanlı metinlerin transkripsiyon tahlilinin ilk denemesini 1928 tarihinde Rus Türkologu N.K. Dmitriev¹⁹⁵ gerçekleştirmiştir. Bununla beraber Dmitriev, bir tek Karamanlıca metni incelediğinden dolayı özellikle ğ, y ünsüzlerin imlada Rum

¹⁹² Ожегов С.И. Словарь современного русского литературного языка. – М., 2005 (İnternet versiyonu).

¹⁹³ Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Вопросы культуры речи. – М., 1955, в. 1. – С. 14-15.

¹⁹⁴ Bu makalemizde, kitaplıklarından yararlandığımız Yunanistan Atina'da bulunan şu iki ilmi merkezin adlarının kısaltmaları kullanılacaktır: 1. ΚΜΑΣρ., Κεντρον Μικρασιατικων Σπουδων. Χαλκου Μεταλλιον Ακαδημιας Αθηνων. Ιδρυτης: Μέλλο και Όκτάβιος Μερλιε. 2. Gen., (Γενναδειος Βιβλιοθηκη) Gennadius Library Of American Institute, Athenes. Kaynaklar kısmında, işbu araştırma merkezlerinde saklandıkları düzene göre şifreler verilmiştir.

¹⁹⁵ Дмитриев Н.К. Материалы по османской диалектологии. Фонетика «карамаличского» языка // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР. – Том 3. – Выпуск 2. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1928. – с. 417 – 458.

harfleriyle karşılanması konusunda birkaç yanlış sonuca varmıştır. Örneğin, Dmitriev'e göre, işbu ünsüzleri yazıda γ harfiyle karşılayan mütercim, Türkçeyi tam bilmiyordu, oysa Karamanlıcada farklı yerlerde ve farklı kimselerce sürekli olarak bu şekilde karşılanan ξ , η , kurallaşmış bir standart olarak 18.ci yüzyıldan beri 1930lere kadar süregelmiştir. Karamanlıca metinlerinin J.Eckmann¹⁹⁶, O.F. Sertkaya¹⁹⁷, F.Ağca¹⁹⁸,nın edindikleri dil ve imla özelliklerini araştırma tecrübesinden yararlanarak Karamanlıca birkaç eseri üzerinde önceki makalelerimizde durmuş, ilk sırada aşağıdaki şemayı izleyerek imla, ses bilgileri, morfoloji ve kelime hazinesine dikkatimizi çekmiştik¹⁹⁹: 1.1. diftonglar; 1.2. kullanılan Satır üstü işaretler ve ligatürler; 1.3. bir sesin iki harfle karşılanması; 1.4. ι , ι , η , η dört harfin tek metinde birarada kullanılması, fonolojik ayrımı; -- harfinin statüsünün belirlenmesi; 1.5. /ks/ ses grubunun yazıda yansması; 1.6. büyük ünlü uyum kanununun bozulması; düzlük-yuvarlaklık ünlü uyumuun gösterilmesi; 1.7. söz başı ve ortasında ξ , η 'nin düşmesi; 1.8. /nd/, /md/ ses gruplarının yazıda karşılanması; 1.9. /b/ ile /d/ gibi dudak ve diş tonlu ünsüzlerin yazıda belirlenmesi; 2.0. ξ , η , c ünsüzlerin yazıda karşılanması; 2.1. artdamak /q/ ünsüzün yazıda karşılanması, /q/-/h/ değişmesi; 2.2. /ng/ k olarak yansması; Durumlar: Araç. Yönelme. Bulunma. Çıkma. İlgi. Belirtme. 2.3. Zamirler: gösterme, dönüşlü. 3.0. en yaygın eylem zamanları; 3.1. fiilimsiler: mastarlar, ortaç ve ulaçlar. 3.2. söz dizimi özellikleri. 3.3. çözümleyici yapılar. 4. kelime hazinesi: alıntılar ne derecede kullanılmıştır; dini terimler; metne has yer adları ve özel adlar.

Şema maddelerinin numaraları, aşağıdaki her metnin nitelenmesinde olduğu gibi saklanmıştır.

1. VENEDİK²⁰⁰:

Cümle seneni'n kiriakilerine tzevap ve' nasaatla'r. Tefsir olunmuş, Rumca yabab tilinten Türk lisanına, A'tallialı Serafim İ'eromo'nahostan simti 'ilk eve'l pasmayıa verilti, pø zikr olunan kimsenun hartz masrafiyılan, Hristianların

¹⁹⁶ Eckmann Janos, Anadolu Karamanlı ağzlarına ilişkin araştırmalar //AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. – Cilt VIII Sayı 1-2 Mart-Haziran 1950 (b).- C.168.

¹⁹⁷ Sertkaya Osman F. Grek Harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağzı Metinleri Üzerine // Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Günay Kut Armağanı). Edited by: Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. – Vol. 28 / II, 2004. – S. 1-21.

¹⁹⁸ Ağca Ferruh. Hristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı üzerine // Türkbilgi. – 11, 2006. – s.3-18.

¹⁹⁹ Дрига І.М. Карбована в камені караманлідка Кападокіі // Східний Світ. – К., № 1, 2007. – с. 98-106. Dryga Iryna. Karamanlı yazılı edebi geleneğinin tarihi üzerine: Ukrayna'daki eserler // 14. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu. Gagauz Kültürü. 6-10 Ekim 2007. Moldova, Kişineu. Dryga Iryna. Türkçenin tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım – Azak Karamanlıcası // BAL-TAM Güney Doğu Avrupa Kongresi. Zagreb – 11.2007. Dryga Iryna. Ukrayna'daki Karamanlıca Yادigarları: Türk Dili tarihine ve araştırma perspektiflerine dair \ ICANAS – 38 da sunulmuş bildiri. – Ankara, Eylül 2007.

²⁰⁰ Bugünlerde zannedildiği üzere, Karamanlıca basımı ilk önce Venedik'te başlamış ve bu şehirden sonra Amsterdam, Paris, Londra, Viyana gibi diğer Batı Avrupa şehirlerinde de devam etmiştir.

Kıfaetligi, ve Helaslıkları itzun. İmti taxı, Souлта'n Valıtoulla'h Panagi'a Ky'kkonoun Kıprısta sakın olan, azim ve Patisah Monastırın metat İmtatıgılan sauklıga gkelip anızıga pean o'luntu, ve pasmagia verilti ziate emek zaxmetülen, ve xartz masrafilan. (Bortoli Antonios Pasmatzitan. 1756. Con licenza de' Superiori, e Privilegio). – Venedikte, 1756. Kıkko Μοναστήρι τζεματεννεν'. Metin, Rumca ve Türkçe olmak üzere iki sütünden ibarettir. Gene de bazı yerlerde Rumca olması gereken yerlerde 1.sütünde Karamanlı Türkçesine kayması görülmektedir (1.sayfanın son 3 Satırını vb.).

1.1. Diftonglar: χακίει=ει. \Ω\ -/Ü/: γωξε`κ = yüksek.

Ligatürler: ρι=ρι: Μοναστηρινı'vw \ monastırının, -ıw=, büyük ihtimalle, -ing. Kullanılışı: 1) –an \-en araç durumu ekinden farklı olarak ilgi durumunu göstermek için, fakat σιζλερι`v / sizlerin. 2) ι`τζıw` = için.

1.2. Satırrüstü işaretler: όλωναν` / olunan, kıταπη` / kitabı, μιλαίμιλι`κ / milayimlik. Πώξεκιλ / bu şekil.

|`| işareti, ses yumusaklığını ifade etmektedir. .

1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: γκελενı` – geleni. ΣΟΥΛΤΑ`N, KY`KKΠINOYN OY(ou)=u uzaması.

1.4. Söz konusu metinde, ι, ι̇, η, η̇ dört harfin tek metinde birarada kullanılmıştır. Burada ` işareti, yumuşaklık belirtir. Fakat tam ayrımı yapamadığımız, σ \ς – ş \s ayrımıdır, örneğin: Πατισα`χ / padişah.

1.5. Γλαίξι`ς = ks, Κωξετεζλικιλεν. Χριστ(ι)ανλερι`v st-**ligatür**. Πατριγι` (τρ)=ligatür. (nr) den sonra – ligatür.

1.6. βε σα`ıρω / ve saire.Ve ι`τζıw` = için için kullanılmış özel harf birleşimi.

1.7. γωρε`κ \ yürek. νιε`τ / niyet.

1.8. /ln/: \γν\ olarak karşılanması: αζλα Γιαγνησι` γιο`κτωρ \ asla yalnızı yoktur. /md/: Σı`μιτ \ simti.

1.9. μου` – bu. Μπεινı`μ \ benim, μι`ρ \ bir. Ππε`λκε / belki.

2.0. σ – /s/. Πατισα`χ, Γιαγνησι` \ yalnızı. Fakat söz başında ve ortasında, σακί`v / sakın, μασρα`φιλαν \ masrafilan – /s/ olarak okunuşu saklanılmıştır. Dolayısıyla basım geleneğinin daha oturtulmadığı dönemlerde (ki 18.yy.da basılmış sözkonusu metin bu döneme aittir) Rum alfabesinde olmayan /s/ nin karşılığının arayışı devam etmekte gibiydi.

ç: ττι`ζ τζοκίω`π / tdiz çöküp; Τζο`κ ζεμαν φι`κρ ετι`π \ çok zaman fikr edip

2.1. Γεγγı` \ γγ = gl?

2.2. Κωλωγγωζα` – γγ=νγ \ v.

Durumlar: araç – ι`χτικα`τιλαν. Yönelme: Κı`μσελερε / kimselere, ολανλαρα / olanlara. Bulunma: μερτεπετε` / mertebede. Çıkma: κı`μσετεν / kimseden. Kıonωλωντεν / gönülünden. İlgi: -ıw, muhtemelen, -ing. Sizlerin / σιζλερι`v. Belirtme: κı`μσειγı \ kimsseyi; χıπε` ετελε`ρνı / hibe edelerini.

2.3. Zamirler: gösterme: ολκı – ol, ki. Dönüşlü: κεντι \ Kendi.

3.0. En yaygın eylem zamanları: χο`κμ ε`γλεγε`σις / hokm eyleyesiz.

Βαρıφλα`ρ \ varırlar, τωσωνωρλε`ρ \ tüşünürler.

Τζανα` τεκονοωλατζα`κ / tcana tekonoulatecak.

3.1. Fiilimsiler: mastarlar, ortaçlar, ulaçlar. Ολασσινη \ olmasını, καλμις \ kalmış; Κιτα`π ε`ττικλεριντε` \ kitap ettiklerinde. Χιπε` ε`τμεγε νιε`τ ε`τμε`γιλεν \ xibe etmeğe niyet etmeğilen. Φικρ επιπ \ fikr etip.

3.2. söz dizimi özellikleri: düzdür, devrik cümleler yoktur.

3.3. çözümleyici yapılar: *Zira tçunki* İntzil şerrifin lezzetli dellalerliklerinin teana tekonoulatacak hantığı olmağılan, ten peslenen azığı ketirir.

3.4. Kelime hazinesi: Farsçadan Osmanlıca alıntılarının orijinal fonetiğinin saklanılmışlığı: zaman.

Dini terimler: Α`λλαχτωα`λλε \ Allahu teala. Α`ζιζ βε μωμι`, Χριστοζων Α`ζι`μ Ε`κκληζασιυνν γιορτα`μ... \ Aziz ve mumî, Xristosun Azim Ekkllisasının yortam...

Yer adları: Α`νατο`λ ετραφιντα \ Anadolu etrafında.

2. BUKUREŞT:

E`GXEİRİ`DİON *Xrysa`nt`ou Patriarhoy I`erosolymon.* ...Aleksandoy Skarla`toy Giga Voyvpa. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E`frai`m Partia`rhoy I`erosoly`mon eu **Buharestio...** Kara Mina Martion. **1768. Rumca, Karamanlıca, Rusça metinleri olan bir derlemedir.**

1. sayfa, Rumcadır.

İmlası: okunuşu eski, ligatürler çok sayıda.

1.1. Diftonglar: ει. \ει/: φειτελω̃ \ feydelü / faydalı.

Ligatürler: \ου/: Πνουματικο`ς \ ; \ρι/-ri/; \στ/= /st/: Χριστιανλε`ρ \ Hristianler; \εν/=en/: γενιληπτε \ yenilip te; \ in`ün: Μουωμουνλερ / müminler.

Μπιτων ομωρλερηντε` / bitün ömürlerinde !

1.2. Satır üstü işaretler: /ω̃/: μπω̃ \ bu; \ε̃ \ : βε̃, \ά/: Α`λλαχτα`ν / Allahtan, γιάχοτ / yahut. \ί/: επιπ \ edip; \η̃/: Α`μελλερη̃ \ Amelleri.

1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: Ουτζρετηνη̃ \ ücretini ΟΥ(ου) = u uzaması.

1.4. Metinde, ` - işaretli iki ses mevcuttur.

1.5. γκο`γξ γκετζιπ̃η̃π \ göç geçirip = **ks**, ε`ξομολογη̃ς ετερλε`ρισα \ ekzomologis ederler isa.

1.6. ΙΤΖΗ`Ν / için. Α`λαδζακλερ / alacakler. Τωνιατε` \ dünyade. Ιερομο`ναχοσλερ / İeromonahosler. Ταμαχλερηντε`ν \ Tamahlerinden. Ses uyum kanununun bozulma süreci içinde olduğunu kanıtlayan başka bir delil, aynı sayfada bulunan aynı kelime: μανσισληκλαρηντα`ν \ α`ζ Ιμανλερηντε`ν imansızlıklarından / az imanlarından.

1.7. Γαρτιμη̃ \ yardımı. Ε`γερημ / eğirim. γιωτσων̃ \ yutsun.

1.8. /ln/: μτ \ mt.

1.9. μπ – μπω̃ \ bu; μιπ`ρ / bir. /π/ – /b/: Μωπαρεκλε`ρις \ Mübarekleriz.

2.0. \ντ/= /d/: ντοα` ετιπ / dua edip. νε` κατα`ρ κι / ne kadar ki...

σ – /ş/: Σσεγατ̃αν̃ \ şeytan.

ç: γκετζιπ̃η̃π \ geçirip.

c: τζανα / cana;

2.1. αχτζε` (ιστε`μεγελερ) \ aqce istemeyeler.

2.2. ολτωκτε`ν σογγρα / oldukten so(γ)nra..

Durumlar: араç– Σοσλερη`γιλεν / sözleriğilen. Yönelme: ο`νλαρã \ onlara, .
Bulunma: γε`ρ γιωζωντε` \ yer yüzünde. Çıkma: ιχτικατοσησλικλερηντε`ν \ ihtiyatsızlıklarından; α`ζ Ιμανλερηντε`ν / az İmanlerinden; Χασησικλερηντε`ν / Hasisliklerinden. İgi: Α`λλαχην χησημ` \ Allahın hismi (başierinde olsun).
Belirtme: τζώμλεγη / cümleyi .

2.3. Zamirler: belirsiz: κη`μσελερ / kimseler; gösterme: ο`γλε` \ öyle; μπωνλα`ρ \ bunlar; χε`ρ κεσινηç / her keziniz.

3.0. En yaygın eylem zamanları: .

Ζαραρύλιγη` ε`τερλε`ρ / zararılığı eterler

Κεσερλε`ρσε \ keserlerse.

Κογιβερμεσλε`ρησε / koyivermezlerise.

ολσωνλε`ρ / olsunler

α`φ ολωνματηκ \ af olunmadık

χατζλατηλα`ρ / hacladılar?

Βερετζε`κ \ verecek.

γιαζτηγημζ κπη` / yazdığımız gibi

1.1. mastarlar, βαρμαλαρινη̃ / varmalarını. Εγλεμελερινη̃ \ eylemelerini.

ortaçlar, καλãν \ kalan, τωκεν`μετηκ / tükenmedik (cehenneme); (χερ γερτε`)
μουλωνãν \ (her yerde) bulunan.

ulaçlar. Ο`λωνωπ / olunup; Ο`λωπ \ olup;

3.2. söz dizimi özellikleri: düzdür.

3.3. çözümleyici yapılar: ve-başlangıcı istek kipiyle. Κερε`κ ... κερε`κ....

3.4. Kelime hazinesi: ilk başta dini terim ve özel adlar olmak üzere çok sayıda Rumcadan alıntı mevcuttur, örneğın: Πνωματικο`ç\ Pnömatikos; Πετε`ρες \ Pederes; Ιερομο`ναχοσλερ \ İeromonahosler; Α`φορισμου`ος ολσωνλε`ρ / aforismous olsunler, Λαϊκοσλε`ρ \ Layikosler, Farsçadan Osmanlıca alıntılarının orijinal fonetiğinin saklanılmıslığı: βακωφλε`ρ / vakufler.

Birkaç defa tekrarlanan zarf, α`σλατζα / aslaca. πασκατζã / başkaca.

Dini terimler: Α`λλαχτα`ν / Allahtan. Ζεκεα`τ \ Zekaat. Ρα`ππ Α`λλαχτεν \ Rabb Allahten.

Özel adlar: Γω`δανην / İudanın. Κα`ϊν / Kain. Δαφαν` / Da(ğ)on (Filistimli Tanrı, ya da Epir şehrindeki Zeus'un tapınağı); Α`βειρω`ν / A(χ)veron (Epir'de yer altındaki nehir).

Yer adları: Γ`ζηκτεκη̃ \ İznikteki (Patereslerin).

3. STANBOUL – KONSTANTİNİYYE:

3.1. ÖZEL BASMAHANELER:

T'eiou kai ierou Evangelion, yani İndzili Şerif, Anatoli Gazetası mouellifi Koulalı Evangelinos Misailıdısden adı Türki lisanına terdcüme, ve kjaifei “Anatolılı Ortodoksoz Hristianların moutahaası itzoun tapp-ou temsil olinmouşdır. İoannis ve

Mattaios kavaindze Evangelion. İstanpolda, Evangelinos Misalidis tap hanesinde 1866-1868. (İncili Şerif).

Tercümanların isimleri içeren bir liste eklenmiştir: İşpou kitabı serif Anatoli kıttasında poulnan faziletlou Mitropolitlerin grani Kaisareias Payisios, Efesou Payisios, Kyzikou Nikodimos, Nikomideias Dionysios, Nikaia İoannikios, Amaseias Sofronios, Proysis Konstantios, Neokaisareias İerofoeos, İkoniou Neofytos, Pisideias Kaisepios, Trapezountos Konstantios, Agkypas İoannikios, Filadelfeias Meletios, Haldias Gervasios, Rodopoleos Gennadios efendiler namı şeriflerine mütercim tarafından tenmik olunmuştur.

İmlası: okunuşu olabildiğince kusursuz, Satır üstü işaretlerin kullanılması, metnin fonetiğini neredeyse sonuna kadar belirlenebilecek kadar açıktır.

1.1. Diftonglar: /ɛ/: ρεσμιελερινδε / resmielerinde. /ia/-/â/: λιαζη`μ / lâzım; κιαφρε`ι \ kâffe-yi; \ιω\ -/Û/: κιουνλερ / günler.(Satır altında araç ile birleştirilmiş vaziyettedir): πογιο`κ / büyük

Ligatürler: για \ /ya/: χαφταγια` \ haftaya.

1.2. Satır üstü işaretler: `ε : `εφενδλερ / efendiler, `ά : μουταλια` / mutalaa, φακατ / fakat; \ι\ : αζι`ζ κιλσελερδε \ aziz kilselerde.

\Π\=β\ : Ραπινα` \ Rabbine. Ve bu noktalı harflerin icadının sayesinde, sağır – ince sessizlerin yazıda belirlenmesi mümkün kılınmıştır.

1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: Öÿ(öü)=u uzaması: öüζερε` / üzere, ρουχανιε / ruhanie.

1.4. Metinde, ` işaretli ι, ι, η, η dört harfi mevcut, uzunluğu belirtmektedir: ζη`κρ / zikr, οληνα`ν \ olunan, δαι`ρ \ dair, σα`νια \ sania (2.). sesliden sonra gelirse /t/ kullanılır: 12 α`ι / ay; Μελαϊκλεριν / Melayiklerin; böylece bir nevi diftong ortaya çıkmış bulunmaktaydı.

1.5. `Ορθοδξος = ks, ε`ξι`κ \ eksik.

1.6. ses uyum kanunu, büyük ekseriyetle oturtulmuştur.

1.7. γι`νε \ yine;

1.8. /ln/: Σι`μιτι \ simti.

1.9. /b/ için üzeri noktalı /p/ kullanılmıştır, örn.: ταπι`καν / tatbikan; πι`ρ \ bir; Κιταπη` \ kitabı.

2.0. üzeri noktalı σ, – /s/ için kullanılmıştır: σεριφ \ şerif; σούπηε` \ şüphe.

Ç için harf grubu kullanılmıştır: ι`τζου`ν / için.

/c/: χαδζετ \ hacet, ζε`ρρεδζε / zerrece.

2.1. /q/ yerine /x/ kullanılmamıştır, örneğin: καπου`λ \ kabul; κηραατη` \ kiraatı; χασιλ`ελ`κελα`μ \ hasil el kelam. /G/ için ise üzeri noktalı /k/ kullanılmıştır: Κελεν` gelen.

2.2. γγ = /ng/: Ευαγγε`λιον / Evangelion; 4 Ευαγγελιστης \ 4 Evangelistis. .

Durumlar: араç– νισπε`τλε / nispetle. Yönelme: βατανλαρημα` / vatanlarım, . Bulunma: ζουμρεσινδε` \ zümresinde. Çıkma: πουλου`νμαδηγηνδαν \ bulunmadığından. İlgi: κερηνδασλαρημηζη`ν / karındaşlarımızın. Belirtme: κιταπη` / kitabı; .

2.3. Zamirler: gösterme: σούλε` / şöyle; ἴσπου / işbu; σου` \ şu; που` \ bu; Dönüşlü: .

3.0. En yaygın eylem zamanları: τερδζουμε` ἐγλεδιμ \ tercüme eyledim.

Πουληνμα`ζ / bulunmaz

Ε`γλεσου`ν eylesün

Δεσεκ δζαιζδιφ \ desek caizdir.

σούλε` δουρδούν / şöyle dursun;

τεεσισινδε`ν περου` \ teesisinden berü

3.1. Fiilimsler: Masterlar: πουληνμάκ \ bulunmak; Α`σινά` ολμαμακ \ aşına olmamak; τερδζουμεσι` / tercümesi;

ortaçlar, Λαικος ο`λάν \ layikos olan; ζαχιπ` ο`λδηγη` / sahip olduğu; πεκ α`γιπ` ολδηγηνδάν \ pek ayib olduğundan; α`νλαγια` πιλεδζεγι \ anlayabileceği.

ulaçlar. Εσαση` ο`λουπ \ esası olup. πουληναρακ / bulunarak;

3.2. söz dizimi özellikleri: Farsça isim tamlamalarının bolca kullanılması: τερδζουμει` χαλι \ tercüme-i hali. Λε`ύλ-ου νιχα`ρ / ley-l-ü nihar. Δι`ν-ου μεζχεπιμιζ / din-u mezhebimiz, οπιτιδα`ι` τεπισρ / ibtida-i tebşir.

Birkaç defa kullanılan, Türki lisanını vasıflayan Arapça isim tamlaması: αλ-εσ-σεβι / al-es-sevi (Türki lisanı).

3.3. Çözümleyici yapılar:

3.4. Kelime hazinesi: Arapçadan alıntılar, az değildir: μουστακημηζηήν / mustakimimizin.

Farsçadan Osmanlıca alıntılarının orijinal fonetiğinin saklanılmışlığı: χεμα`ν / heman.

Dini terimler: σ`εριφ Ραππι` Ἰησοῦς Χριστός ἐφενδιμιζ χαζρετλερι / şerif Rabbi İisous Hristos efendimiz hazretleri. Μιλε`λι γα`ιρι Ἰησεβιε(γιε)` \ Mile-i gayri İiseviye(ye). Ἰνδζίλι σεριφ \ İncili Şerif. Αζιζ` Ἐκκλησι`αμηζ \ Aziz Ekklişiamız. Α`ζιζ Πα`σχαμηζ Κυριακησι / Aziz Pashamız Kuriakısı. Ἐωθινά Εὐαγγε`λια / Evtina Evangelia; Μελαϊκλερ / Melayikler, Πειγαμπερλερ / Peygamberler; Ρεσουλλερ / Resuller, Σσεχιδλερ / Eşehidler, Ἰερα`ρχησλερ / İerarhisler, Ἰερομα`ρτυρεσλερ / İeromarturesler, Ὀσιοσλαρ / Osioslar, Ὀσιομα`ρτυρεσλερ / Osiomarturesler.

Yer adları: Ἀνατολη` κηττασηνδα` \ Anatoli kittasında; Ἰστανπο`λ / İstanbul.

Özel adlar: Ἰωαννησ / İoannis; Ματθαῖος / Matteios, Λουκασ / Lukas; Μα`ρκος / Markos.

3.2. PATRIKHANENİN BASMAHANELERİ:

İpadetname. – Stambulda, 1905. (Patrikhanede) // KMASp, No. 312.

(Baş sayfası yoktur. Sayfa 130 den başlamaktadır. İlk sayfalardaki ‘Hayretizμου’, Rumca ile Karamanlıca karışımıdır).

İmlası: kolay okunduğu halde, İstanbul basılı diğer kitaplardan biraz farklıdır.

1.1. Diftonglar: ει. \ΙΩ\ -/Ü/, ligatür olarak yazılmıştır: κιουβεγισιζ / güveyisiz.

γγ \ yy:

1.2. Satır üstü işaretler: \ε` \: πιλενλερ, \ά\: βάρ, \ι\: ιδίκι.

1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: ΟΥ(ου)=u uzaması: χουζου`ρ ὀλδου` / huzur oldu.

1.4. Söz konusu metinde, ι, ἰ, η, ἦ dört harfin tek metinde birarada kullanılmıştır. Burada ` işaretini, yumuşaklık belirtir.

1.5. = ks,

1.6. ses uyum kanunui bozulmamıştır.

1.7. /y/ yerine, /γ/: για / ya! Κοιουν \ koyun; γε`ρ γιουζούιλε \ yer yüzüyle.
Fakat: ἰγίτερ`ρ / igitler

1.8.

1.9. /b/ ünsüzü karşılamak için \π/ kullanılmıştır: πα`κιρε \ bakire

2.0. σ - /ş/: ἀλκησλη` \ alkışlı; εσίτικδε` / eşitdikte

ç: ιτζινδε` \ içinde

c: δζεννε`τ / cennet

2.1. /q/ yerine /κ/: κουζου` \ kuzu; ἀλκησλη` \ alkışlı. /g/ yerine /κ/: κιπι` / gibi

2.2. /yy/ ses grubunu yazıda ifade etmek için, -ουί- den yararlanılmıştır, örn.: Ἀλληλουῖα \ Alılıyya. Söz ortasında /ğ/ yerine /k/ kullanılmıştır: ε`κερ / eğer.

Durumlar: араç- σενιν βασητα`ν ι`λε / (senin) vasıtan ile. Yöneme: ινσανλαρα` \ insanlara. Bulunma: ιτζινδε` \ içinde;. Çıkma: Ρουχδα`ν \ Ruhdan. İlgı: χαμυλεγιγν / hamileliğin. Belirtme: ὀλδουγουνου` / olduğunu.

2.3. Zamirler: gösterme: ολ \ ol; Dönüşlü: κενδι \ kendi.

3.0. En yaygın eylem zamanları: δζεσαρε`τ ἀληρ \ cesaret alır.

Σεβινεδζε`κ \ sevinecek

Τζαρησδηλα`ρ \ çağrışdılar.

3.1. mastarlar, ortaçlar, ulaçlar. Κιουνδεριλμε` / gönderilme; πουλουνδουκδα` / bulundukta; πεσλενμῖς / beslenmiş; Σερσεμελενιπ \ sersemlepip; Κιορου`νδζε \ görünce.

Ζα`ν ιμευιλε / can itmeğile, ve bu tür mastar Kitab-u Şeriflerde gibi, hep tercih edilmiştir.

3.2. söz dizimi özellikleri: düzdür.

3.3. çözümleyici yapılar: 'zira', 'lakin', diğer bağlaçlı cümleler oldukça çoktur.

3.4. Kelime hazinesi:

Dini terimler: Ἀλλαχα` / Allaha, Ἀλληλουῖα \ Alılıyya. Μεβλουτουλλαχ / Mevlütullah

Yer adları:

Özel adlar: Ἰωση`φ / İosif, Χριστοζ / Hristos; Μαρτ`ανην \ Marianın.

4. ATİNA:

Kioroglu hikiagesi. – Gayetle meraklı olan ispu risalesi Kioroglou noun terdcumei halı temâmiyle mounnderidc oloup pos ane kadar tap idilenlere mouredcdcağdır. Afınada, Stagianos matpaasında tap olounmpısdır. 1890 (KMASp No. 511).

İmlası: okunuşu çok daha kolay, XVIII.yy.dan metinlere göre düzgündür. .

1.1. Diftonglar: νικιαχ / nikah \ι α\ = \â\.

Ligatürler: γγ \ yy: νακλιγγετλερη \ ριβαγγετ

1.2. Satır üstü işaretler: \ε \ πιλενλερ, \ά\ : βάρ, \ί\ : ίδίκι.

1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: Πολου / Bolu ΟΥ(ου)=herhangi /u/. Κγορογλουνουν \ Kōroğlunun. 10κγούν / 10 gün. Τουγγαγγα / dünyaya.

1.4. İşaretler yoktur. Ön damak / ince sesleri karşılamak amacıyla sıkça harf grupları tercih edilmiştir: ρουγγασηνδα \ rüyasında. /a/ – /ı/: φιλα\ν (μεμλεκετδε\) / falan.

1.5. /ς/ ile /σ/ arasındaki fark, büyük ihtimalle, önceki ünlünün özelliğine (ardsesli – önsesli) bağlıydı: Πρακμης κιτμ\σιδι.

1.6. τογουρδι / doğurdi! Κηζη ογλανα κιοστερουπ / kızı oğlana gösterüp. παγλαγουπ / bağlayüb. Βιρουπ \ virüp. Σαντικτα\ν τζικαρουπ \ sandıktan çıkarup. Κιτηρα\κ \ kısırak? Ασικ ετδι\ \ aşık etdi.

1.7. έγερ / eğer. κοδουλα\ρ \ koydular. Ουϊζουδα\ν \ uykudan.

1.8. Destanda DSC07289 No.lu listede aynı sayfanın iki yanyana bulunan Satırda ilginç bir yazılışa rastlanmaktadır: 1. παζουπενδ, 2. παζουμπενδ \ pazubend (pazibend). Σι\μιτι \ simti.

1.9. μπου\ – bu. Παπανα\ / babana.

2.0. σ – /ş/: σου / şu. Α\σικ \ aşık. τεσεκιούρ / teşekkür. Όνπες \ onbeş.

Τζ = ç \ c: τζοτζουγουν / çocuğun.

2.1. κετζέ / gece. /q/-/k/: κοτζακαρη \ kocakarı; κη\ζ \ kız. γγ = yy. Τουγγαγγα /dünyaya.

2.2. ο\νδανσονρα \ ondan sonra.

Durumlar: araç–καμτζι\γλα / kamçığla. Yöneme: 15 γιασηνα\ \ 15 yaşına, . Bulunma: Πολουτα \ Bolu\da, ο\ρατα \ orada. Çıkma: Ουϊζουδα\ν \ uykudan. . İlgi: Κγορογλουνουν \ Kōroğlunun. Belirtme: αδηνη\ / adını. κιλτζη\ τζεκιπ / kılıcı çekip.

2.3. Zamirler: gösterme: ó βακιτ κι \ o vakit ki... ο\λ μαχου\δ ταγγα\... / ol mahud taya ... Dönüşlü: κεντινι\ / kendini.

3.0. En yaygın eylem zamanları: ραχατ ολτουλαρ / rahat oldular. Εβλατ τογουρδι / Evlat doğurdi.

Πιζ κελελιμ \ biz gelelim. Κιονδερη\ν / Gönderin. Ο\λσου\νδα / olsun da.

Κιτμ\σιδι / Gitmişidi.

Σακλαρλαρηδη \ saklarlarıdı.

Πρακμης κιτμ\σιδι \ bırakmış gitmişidi.

Κελετζε\κσιν τεγι\ / geleceksin deyî.

ζαπερ βερμε\ζσινηζ \ haber vermezsiniz. Κιδε\ρημ / giderim.

Κιτε\ τουρδου\γ / gide durdu.

3.1. Fıilimsiler: mastarlar, ortaçlar, ulaçlar. `ακσα\μ ολδουκτα \ akşam oldukta. Πρακη\π \ bırakıp. πουγγουγγυ\ν\π / büyüyüp. Δεγινδζε \ deyince. Ο\λμα\γθλε \ olmağile. Κετζμεδε\ν / geçmeden. Δαγγανα\μαδηγημηδα\ν / dayanamadığımdan. γγολδα\ κιτε\ρκεν \ yolda giderken.

3.2. söz dizimi özellikleri: düzdür.

3.3. çözümleyici yapılar: söz düzeni, kurallıdır. Bağlaçtan başlayan cümleler, az değildir. Λα`κιν / lakın... έλπετε \ elbette.

3.4. Kelime hazinesi: Farsçadan Osmanlıca alıntuların orijinal fonetiğinin saklanılmışlığı: ζεμα`ν \ zaman. Χε`μαν / heman. Birleşik fiiller ve 'kibar' ifadeler tercih edilmektedir, örn.: (babası için) Τενπη`χ ε`γλεδι \ tenbih eyledi.

Dini terimler:

Yer adları: Πολου / Bolu, Τζαμλη (τζαμπλη) πε`λ διρλερ \ Camlı Bel (dirler) (Köroğlunun oğlunun validesinin kaldığı Bolu'daki bir tepenin adı).

Özel adlar: Χασαν \ Hasan, Πενλη \ Penli (hanım). Καρα βεζιρ \ Kara vezir. `Αιβαζ \ Ayvaz.

Kitapı Şerif PALAIA DİAT'IKI. Yani Eski Vasiyet ki Tevratı şerif t.e t'enilir. Açık türkçe lisana Tercüme olounup. At'inada, Georgi Polymerinin pasmasında tapolounmuştour. 1838.

İmlası: Metnin başında, 1.ci sayfasında, başlığının altında okuyucuya imla kurallarını belirleyen aşağıdaki bir tablo sunulmuştur:

Harfların basılarını ve tarza okumak için tarif:

Üzeri noktalı K – nokta ile γκ gibi okuna, mesela kece, kiüzel

Üzeri noktalı Π – nokta ile μπ ***, mesela baba barmak

Üzeri noktalı T– nokta ile vt mesela dedi demir

Üzeri noktalı T +3 – nokta ile vtζ *** mesela cüce dcın,

T3 noktasız, tzetin okuna, meselatcicek tcün ki

Üzeri noktalı C– nokta ile ince okuna, mesela şarap şişe

Üzeri noktalı O– nokta ile hakeza okuna, mesela ölüť öksüz

Üzeri noktalı Ω– nokta ile hakeza okuna, mesela ütüz ütçüm

η – kalın okuna mesela kırmız'ı kılı'tz

ι – indze okuna mesela yiyirmi kilit' γιγιρμί

Bakı harflar antetan herkesin bildiciyi kipi okuna.

Şu tablodan ve yurakıda anmış olduğumuz sayın Prof. Dr. O. F. Sertkaya'nın makalesinden görülebileceği gibi, Karamanlıca kitaplarının basılışı esnasında imlasını düzeltmeye, standartlaştırmaya yönelik teşebbüsler az değildi, ancak zaman zaman standartlaştırma faaliyetlerine dönüldüğü halde 20.cı yüzyıla kadar tek bir standart oturtulamamıştır.

6.SAMSOUN.

Αναστασιου Δαμιανιδου. Evangeliki Melissa. Tritomos eis.. – Samsoun, 1912.

İmlası: okunuşu, sabittir. İlk 3 sayfası, Rumcadır. .

1.1. Diftonglar: ει.

\ΙΩ /-Û/: πουληνη`γιορ / bulunuyor.

Ligatürler: \ιο: (α`λτα`κ) κιονουλληγη` \ (alçak) gönüllüğü; \ια: α`χλιακλαρη` / ahlakları;

γγ \ yoktur.

1.2. Satır üstü işaretler: \ε̇ \: δινλεῖζιλῆρ \ dineyiciler, \ά\: καρανληκδά / karanlıkda, \ί\: τερῖν \ derin.

Bir de, /â/ yı karşılamak için, üzeri noktalı olan /a/ kullanılmıştır: Πελά \ belâ.

1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: ου`νουτου`π / unutup, ΟΥ(ου)=u uzaması: πουτλαρα` / putlara.

1.4. Söz konusu metinde, ι, ῖ, η, ῆ dört harfin tek metinde birarada kullanılmıştır. Burada ` işaretli yumuşaklık belirtir: α`χλιακκλαρη / ahlakları; αῖνλερι / ayinleri; ιδῆρ ιδιλερ / ider idiler. Βακτηνδα` \ vaktında.

1.5.Ξ = ks, αξηση \ aksisi.

1.6. Nadir olsa da bazı yerlerde ses uyumu kanununun bozulduğu görülür, örneğin: ποζουλδη` \ bozuldu. τογμῆς ο`λδηγη` / doğmuş olduğu. Çok ilginç bir örnek, ἔλινιζι α`νλερε ου`ζαδην \ elinizi anlere (onlara!) uzadın.

1.7. για`νη \ yani. Πουτπερεστλιγι`ν / putperestliğın,

1.8. /ln/: μιτι \ mti.

1.9. /b/ yerine \π\: πῶγιουκ \ büyük, ποζουλδη` \ bozuldu.

2.0. σ - /ş/: τογμῆς / doğmuş; καρτασλαρ / kardaşlar.

ç: κερτσεκ \ gerçek

c: ιτζρα` / icra

2.1. \κ\: κουρπα`ν / kurban

2.2. Söz başında \γ\ yerine \κ\: κελδι` geldi.

/ng/ yerine /vk/: ζενκιν \ zengin.

Durumlar: araç- ζενκιν ἰε μου`τεπερ`ρ \ zengin ile muteber; πῖρλε / birle. Yönelme: δουνγιαγια` / dünyaya. Bulunma: `ελληνιδε`κι \ ellerindeki. Çıkma: παληκτζηλαρδα`ν \ balıkçılardan. İlgi: α`λεμιν χελασχηση` / alemin helasçısı. Belirtme: `Αλλαχη` / Allahı.

2.3. Zamirler: gösterme: σουνδα`ν \ şundan; Dönüşlü: .

3.0. En yaygın eylem zamanları: -yor şimdiki zamanının bol kullanılmış olması, Samsun redaksiyonunu diğer metinlerden farklı kılmaktadır: ταβσηε` ε`διορ \ tavsiye edior.

Μουζδελεριμ \ müjdelerim.

Σουνα`ρ η`δη \ sunar idi

Σοῖλεγετζεγιμ \ söyleyeceğim.

Η`σλατμακτα` ο`λουπ / ıslatmakta olup

3.1. Fiilimsiler: mastarlar, ταβσηε` έτμεκ / tavsiye etmek

Ortaçlar: ταπηνηκλαρηνδα`ν \ tapındıklarından; τογμῆς ο`λδηγη` / doğmuş olduğu, εμανετ ο`ληνα`ν / emanet olman

Ulaçlar. Ο`λαρα`κ / olarak. Ναζα`ρ ε`διπ / nazar edip

3.2. Söz dizimi özellikleri: -cı / - ıcı ekinin bol kullanılması: σεβιτζι` / sevicici; δινλεῖτζι / dinleyici; δουνγιαγια` / dünyaya.

3.3. Çözümleyici yapılar: yok denecek kadar azdır.

3.4. Kelime hazinesi: tam Türkiye Türkçesi ile yazıldığı söylenemez. Yerli Karadeniz ağızlarının etkisi mevcut olabilmektedir. Arapça ve Farsçadan alıntılar,

çok sayıdadır. Slav alıntısı, μα`γαραλαρδα βε`κου`λιπαλαρδα / \ mağaralarda ve kolibalarda.

Dini terimler: `Αλλαχη` \ Allahı. Χα`μτ ου σενα` \ Hamd u sena.

Yer adları: Βηθλεεμ / Vifleem.

7. ODESA.

Ηεκιαγεῖ Σαχ Ισμαηλ γιανι Σαχ Ισμαηλιν ταριχι τεβελλιουδ βε τερπιγεσι ιλε μουτσαδιδ. Ελληνικον βιβλιοπολειον εν Οδησσω. 1912// KMASp No. 520.

İmlası: okunuşu oturaklı, belirli kuralı olan imla sistemi mevcuttur.

1.1. Diftonglar: ει.

ΙΩ /-Ü/: hep ligatür olarak yazılmıştır. Mesela: ligatür \γιο\: Κγιουλουζα`ρ χανουμ / Gülizar hanum; γιο`λκεσινδε` \ ülkesinde; δουνγγιαδε` / dünyada.

γγ \ ligatür ile (artı -io) kullanıldığında, 2.ci γ`nin tellaffuzu ortadan kalkıp tıpkı –ğ- gibi sonraki sesliyi uzatmaktadır: δουνγγιαδε` / dünyada.

1.2. Satır üstü işaretler: \ε` \: ριβαγετ` / rivayet, ιδερλερ` / iderler; ζιαδε` / ziyade;

\ά\: βάρ / var; Γαγετ` \ gayet; \ι\: ιδί; Ζουριετι` \ zuriyeti.

1.3. Bir sesin iki harfle karşılanması: ΟΥ(ου)=u uzaması: πουνον` / bunun; κγιο`ν / gün; πάδεχου` / badehu.

1.4. Söz konusu metinde, ι, ι̇, η, η̇ dört harfin tek metinde birarada kullanılmıştır. Burada ` işaretleri, yumuşaklık belirtir: \η\: σαλτανατη` / saltanati; ναμαζηνη` \ namazını; ελινε` / eline; σιζ` / siz, π̇ιρ / bir.

1.5. \κς\ = \ks\, νε` ε` `κσιγιμιζ` βάρ \ ne eksigimiz var.

1.6. Ses uyum kanununun bozuklukları yoktur.

1.7. Hem söz başındaki /y/, hem de söz ortasındaki /q/, \γ\ ile \γ\ harfiyle ifade edilirdi: γγιο`γηδι / yokidi. Γγερινε` \ yerine. ε` `κσιγιμιζ` \ eksigimiz; γινε / yine.

İki sesli yan yana geldiğinde \ι\: harfi tercih edilirdi: φαῖδα` \ fayda (öbür metinlerden farklı).

1.8. /d/ sessizi, δ harfiyle karşılanırdı: öbür eserlerde hep \τ\ görüldüğü yerlerde, hep /d/ vardı, örn.: σεχρινδε` / şehrinde; δουνγγιαδε` / dünyada; δαχη` \ dahi. Fakat Κανταχαρ` \ Kandahar (tarihi yazılışı?).

/md/: σ̇ιμ̇δι / şimdi.

1.9. Ancak ` yazılışı geneline kabullenmiş'sözcüklerde eski /p/den yararlanılmıştır: π̇ιρ / bir; σαπα`χ / sabah; μπ` – yok.

2.0. σ – /ş/: σοιλε` \ şöyle; πατησαχ` \ padişah; İşte που` \ işte bu.

ç: τζεκεσηνιζ` / çekesiniz; Κερτζεκ` \ gerçek.

2.1. /q/ yerine \κ\: κηστραγην` \ kis(t)rağın.

2.2. /nr/: σο`νρα` \ sonra.

Durumlar: araç– senin ιε` \ senin ile. Yönelme: ταχτιμα` (ο`τουρα` ιδι) / tahtuma (otura idi), σεγγιχαχατα` / seyahata. Bulunma: Παδισαχιν` καρσησηνδα` / Padişahın karşısında. Çıkma: σαραινδαν` \ sarayından. İlgi: γγιανηνδακινην` \ yanındakinin. Belirtme: Βεζιρη` / Veziri, χηρκαλαρη` / hırkaları.

2.3. Zamirler: gösterme: Dönüşlü: κενδι`ν / kendin .

3.0. En yaygın eylem zamanları: ἀχ τζεκεσηνιζ / ah çekesiniz.

Πασηνη σαλλαδι / başını salladı,

Ο`λμαδι / olmadı.

Αχ τζεκε`ριμ / ah çekerim.

όλσουν / olsun. Τζηκαλήμ πακαλήμ / çıkalım bakalım

3.1. Fiilimsiler: mastarlar: (ve) δεμεκ \ ne demek,

Ortaçlar, πέν ο`λδιουλδέν σο`νρα \ ben öldükden sonra. (χατηρημά) κελέν \ hatırıma gelen; Τζαόλδουγουνού \ çaldığını.

Ulaçlar. Κηλήπ \ kılıp; ο`τουρουπδα / oturupda; δουρουκεν \ dururken. Δεγι` ε`μρ εγλεηπ \ deyi emr eyleip.

3.2. Söz dizimi özellikleri: düz ve konuşmalar çoktur.

3.3. Çözümleyici yapılar: dolaysız konuşmalarda, -ip ulaçları ile uzun tire kullanılmıştır.

3.4. Kelime hazinesi: atasözlerin kullanılması: Που` δουννα`δηρ α`δαμα` δερδ ο`λουρ, αμμα δερμανδα πολουνου`ρ / bu dünyadır adama dert olup amma dermanda bulunur.

Farsçadan Osmanlıca alıntıların orijinal fonetiğinin saklanılmışlığı: χε`μαν \ heman.

Dini terimler: σαπαχ ναμαζηνή κηλήπ \ sabah namazını kılıp; ε`λχαμδουλιλλάχ \ Elhamdulillah. Απτεστ α`λήπ / artest alıp; Γκι`ρικα`τ / iki rekat. Χουδαδηρ / Hudadır. Μεβλα / Mevla. Ίνσαλλα`χου τεα`λια / İnşallahu Teala.

Yer adları: `Ατζεμ γιολκεσινδε / Acem ülkesinde, Κανταχάρ σεχρινδε / Kandahar şehrinde

Özel adlar: Σα`χ, `Ισμαη`λ / Şah İsmayil; Κγιουλουζα`ρ χανουμ / Gülizar hanım. Ο`λδεμ χανημ \ Oldem hanım.

• **Sonuçlar:**

Birkaç Karamanlıca yazılı eseri üzerinde yukarıdaki bilgilerimizden görüldüğü gibi, Ukrayna'da bulunmakta olan Karamanlıca eserleri imlası itibarıyla daha çok Venedik redaksiyonlarına yakınlık göstermektedir. Edebi dil /dil normu tanımlarından daha ziyade yazılı dil standardından ve yerli dil redaksiyonlarından bahsetmek daha yerinde olacağına kanısındayız. Dil özellikleri itibarıyla değilse de, imlası açısından yerli redaksiyonlarının (kaçı???) var olmasının tespit edildiği söylenebilir. Dil özellikleri yönünden yapılan kıyaslama neticesinde ise, Karamanlıca eserlerinin tümünün bir bütün oluşturduğu, tek dil standardı teşkil ettiği sonuca varılabilir.

Redaksiyonun özellikleri oldukça belirgin, buna şairane bir dilde 'Karamanlıca'nın elifbesi' denilebilir; ve metinleri birbirinden ayırmakta ya da birbirine yaklaştırmaktadır. Yukarıdaki redaksiyonların dil ve özellikle imla inceliklerini bilen herkesimiz, müellifi ve basım yeri belli olmayan bir kitabın hangi redaksiyona ait olduğu, dolayısıyla nedere ve kimler, hangi çevre tarafından basılmış olduğuna rahatça varabileceğine inanır, saygılarımızı sunarız.

Бöylece, incelemekte olduđumuz Karamanlıca metinlerinin dilinin readksiyon mu standart mı olduđu sorusunu yanıtlarken, Avrupa (buna Batı Avrupa ile Kuzey Karadeniz dahil olduđunu belirtelim) redaksiyonunun ve Anadolu-Balkan redaksiyonunun ayrılabildiđinden bahsetmek mümkün olduđu sonucuna vardık. Daha net ve ayrıntılı bir sınıflandırma, dil ve imla özellikleri açısından incelenmiş Karamanlıca metinlerinin sayısı çođaldıkça mümkün olabilecektir.

• **Araştırmanın perspektifleri:**

Bilindiđi gibi, Karamanlıca metinlerinin ilk basımı, Venedik ve diđer Batı Avrupa şehirlerinde 1560 lı yıllarından sonra gerçekleştirilmeye başlamıştır. Günümüze ulaşan ve düzenli olarak basımı yapılan Karamanlıca metinleri ise, 18.ci yüzyıldan beri bilinmektedir. Karay Türkçesiyle İbrani harflerde basılan dini metinlerin basımı, 1560 lı yıllardan beri Venedik başta olmak üzere Batı Avrupa şehirlerinde gerçekleştirilmeye başlamıştır. İlk Karay Türkçesi metinleri, 18.ci yüzyıldan beri günümüze ulaşmaya başlamaktadır²⁰¹.

Yunanlı araştırmacı tarihçi Evangelia Balta'nın varsayımı, Ortodoks dini kitaplarının Ermeni Kıpçakçasına tercümeleleri de Venedik başta olmak üzere Batı Avrupa'nın aynı patrikhanelerinde gerçekleştirildiđinin ihtimali yüksektir. Karamanlıca olsun, Karay Türkçesi olsun, Ermeni Kıpçakçası olsun sözkonusu metinlerin hepsinin tam olarak nerelerde, kimler tarafından ve hangi dil standartlarına uygun olarak basılmakta olduđu istikametinde araştırmamızı yönleltmek, Orta Çađdan yakın Modern tarihine kadar Türk Dilinin tarihi için çok yeni bulguların getirileceđine ümit eder saygılarımız sunarız.

Редакції мови караманлійських пам'яток²⁰²

Метою даної статті є відповідь на питання, чи становлять гомогенний масив з точки зору мови та орфографії караманлійські²⁰³ книги, друковані у різні часи та в різних місцях світу. Даній меті підпорядковано наступний ряд *завдань*: упорядкувати величезний масив доступних нам караманлійських текстів із огляду на їх мовну приналежність; надати першу спробу їх класифікації, тим самим зробити крок вперед щодо подальшої атрибуції караманлійських пам'яток із невідомим авторством, місцем та датою написання.

Вступ.

Як відомо, для того, щоб встановити діахронічний зв'язок між використовуваною в якості писемно-літературної турецькою мовою та

²⁰¹ 07.2008 tarihinde Trakai, Litvanya Karayca Yaz Okuluna katıldığımda Karay cemaati ile Polonyalı araştırmacı Mariola Abkowicz ile sohbetlerimiz esnasında edinmiş olduğumuz malumat. Kendisine ve Karay cemaatine teşekkürlerimizi sunarız.

²⁰² Вперше опубліковано у: Вісник Київського національного університету імені Тарса Шевченка. Східні мови та літератури. – Київ, 2010. – № 16. – С. 7-14.

²⁰³ Караманлійською писемністю тут та надалі називатимемо тюркську писемність на основі грецької абетки християн – тюркофонів, що разом із мусульманами мешкали на території Османської імперії, у Північному Причорномор'ї та Західній Європі.

розмовною мовою в даному регіоні, слід застосувати поетапний аналіз, поступово виокремлюючи як в мові писемних пам'яток, так і в місцевих говорах та говірках давньотюркські, загальноогузькі, західноогузькі та кипчацькі складові, беручи при цьому до уваги цілий ряд таких лінгвістичних законів історичної граматики тюркських мов, якими є насамперед порівняно більший до категорій іменних частин мови динамізм історичного розвитку категорій дієслівного стану, способу, часу та особи тощо. Лише виявлені в результаті такого поетапного аналізу мовні особливості можна буде з повним правом вважати історичним доказом того, наскільки дотримано писемного стандарту в тому або іншому писемному тексті, або ж ці особливості з'явилися внаслідок особистого вподобання, використання живого розмовного діалекту або мовного чуття автора чи то переписувача або редактора тексту.

Незважаючи на позірну смислову схожість визначень лінгвістичних термінів «писемна мова», «мовний стандарт» та «літературна мова», ототожнювати ці терміни, вивчаючи тюркські мови, що створили власні усно-розмовні традиції, які увійшли до історії літератури, такі мови, буде безперечно помилковим. Подібні терміни не лише не є синонімічними за значенням, але, при розгляді в історичній перспективі, поняття «літературності», «літературної мови» включає не лише мову писемних творів, але усі комунікативні форми існування мови. Протиставлення «літературності» відбувається до діалектів та просторіччя, при чому наголошується на зразковості, нормалізованості мови, що сприймається як «правильна» та обов'язкова, та наявності її сформованих функціональних стилів.

Саме тому *мовний стандарт* є сукупністю тенденцій мовного розвитку, властивих кожній історичній епосі та зумовлених історичними умовами, застосовувані на практиці суспільством та в той же час являє собою вияв внутрішніх законів мовного розвитку [Ожегов 2005, 17]. Разом з тим, мовним стандартом прийнято вважати утворену внаслідок природного відбору єдність тенденцій мовного розвитку, оптимальних мовних компонентів та особливостей писемності, що пройшли випробування в процесі суспільних практик.

Серед взаємопов'язаних між собою ознак стандартизованої мови називають її усталеність та унормованість у вжитку поколінь носіїв, розповсюдженість на розлогій території, відповідність внутрішній структурі та законам розвитку мови, вищий порівняно із іншими мовними варіантами або редакціями статус, а також можливість віддзеркалення тенденцій подальшого розвитку даної мови тощо.

За визначенням С. Ожегова [Ожегов 1955, 14-15], для формування мовного стандарту необхідно, щоб були виконані наступні передумови:

2. розвиненість літературної мови та засобів періодики цією мовою;
2. наявність закладів загальної та вищої освіти та курсів, що

надають освіту даною мовою, існування відповідних підручників та навчальних посібників даною літературною мовою; 3. використання даної літературної мови в державних установах; 4. наявність сформованих наукових кіл та кола інтелігенції, що використовують дану літературну мову в побуті та власних науково-дослідних студіях.

Той факт, що великий масив караманлійських текстів як у рукописному, так і в друкованому вигляді на протязі досить тривалого періоду перебував у споживанні тюркофонного населення і був представлений численними функціональними стилями (стилістика караманлійської писемності – досі не досліджена проблема та вимагає окремої статті), дає нам підстави говорити про те, що писемна караманлійська традиція розвинула турецьку мову до рівня стандартизації, та використовувала саме літературно-писемний її різновид, що був у вжитку інтелектуальних тюркомовних кіл різних країн світу своєї доби. Таким чином, в караманлійських текстах ми можемо знайти відображення відмінних періодів розвитку літературно-писемного різновиду турецької мови.

Разом з тим, з метою визначити, наскільки уніфікованими виявляються особливості письма та граматики турецької мови в караманлійських виданнях різних часів та друкарень, наскільки численні видавці демонстрували єдність при передачі караманлідікою засобів турецької мови, нам довелося звернутись до караманлійських друкованих книг хронологічно раніших та пізніших редакцій архівних зібрань Києва, Стамбула та Афін, порівняти особливості орфографії та певні «наріжні» для розрізнення редакційних відмінностей мовні особливості в цих книгах. Жодне з аналізованих караманлійських видань ні в Україні, ані в місцях їх перебування не було опубліковане, усі вони існують у поодиноких примірниках в архівних зібраннях за кордоном і не доступні вітчизняному тюркологіві. Аналізовані нами тексти ніколи не ставали об'єктом дослідження лінгвістів або філологів, атож вони вводяться у науковий обіг вперше, чим зумовлена наукова новизна дослідження та її значна теоретична вага для української тюркології. Відтак ми дійшли попереднього висновку, що процес стандартизації турецької мови, відображений на письмі в караманлійських текстах, мав місце заледве накінці 19 – на початку 20 ст., але ніяк не раніше. Попередні ж книги демонструють досить відмінні одна від одної тенденції у передачі фонетично – морфологічних особливостей турецької мови.

Для ілюстрації даного положення в даній статті обсяг дозволяє нам навести лише по одному- двох прикладах з тих місць видання караманлійської літератури у світі, які відіграли найбільш важливу роль у популяризації релігійно-світської караманлійської спадщини і є найбільш відомими дослідникам насьогодні²⁰⁴. Так, поза увагою даної статті

²⁰⁴ В даній статті використовуються аббревіації наступних двох науково-дослідних центрів, розташованих в м. Афіни, Греція, з караманлійських книгозховищ котрих ми мали сприятливу нагоду скористатись: 1. KMASp., Κεντρον Μικρασιατικων Σπουδων. Χαλκουν Μεταλλιον

лишаються варті окремого вивчення Лондонська, Віденська, Ляйпцигська, Паризька, Кіпрська (зокрема, монастиря Кіккос), а також болгарська традиції караманлійського друкування, їх книги вимагають окремого дослідження, що його сподіваємося здійснити у подальших статтях. Так само, через брак матеріалу, не узято до уваги ймовірно багату кримську караманлійську традицію, книги якої ані в київських, ані в грецьких книгосховищах віднайти не вдалося.

При дослідженні кожного з текстів ми брали за мету насамперед дібрати для порівняння тексти, близькі за стилістикою, на підставі порівняння яких визначити ступінь близькості мови та орфографії. Використовуваний метод – порівняльно – історичний.

Першу спробу провести аналіз транскрипції караманлійської писемності було здійснено 1928 р. російським видатним тюркологом Н.К. Дмитрієвим [Дмитриев 1928, 417]. Тюрколог зазначає [Дмитриев 1928, 423]: «...маючи на увазі провести певні досліди з історичної транскрипції, що врешті-решт призведуть до османської історичної граматики, ми почали з аналізу сербських турцизмів Вука Караджича... македонських текстів Верковича.. ми зупинились на цікавій та рідкісній пам'ятці, так званім карамалицькім тексті [Селищев 1918, 1-3]: Книга за наученіє «трех языков» славяно болгарски и греческия и карамалицкою... – видана в солунській друкарні хаджи Феодосія 1841р.». Кожну сторінку тексту поділено на три частини – текст болгарською, грецькою та «карамалицькою» (в розумінні Дмитрієва – турецькою; проте караманлідика в дному тексті передана слов'янськими літерами)²⁰⁵; змістовно текст є передруком Дідаскалії хаджи Даниїла, створений з метою полегшити вивчення грецької мови албанцям, влахам та болгарам. Стиль та синтаксис пам'ятки свідчать, що текст є перекладом з інших мов *ad hoc*, «...перекладач рабськи наслідує розташування слів оригіналу в ущерб синтаксису самої караманлиджа... Схоластичного типа повчання, де окремі фрази на повсякденні теми вишиковані без зв'язку та зовнішньо не відокремлені пунктуацією... Система розташування – одне – два слова в рядку – нагадує словник», – зазначає автор розвідки. «Грецькі орфографічні навички переписувача проходять в усіх текстах, відображають помилки та повне нерозуміння переписаного писцем». Надалі Дмитрієв переходить до аналізу орфографії пам'ятки, де, зокрема, звертає увагу на наступні особливості, що становлять, на його думку, «непрямі докази грецького походження переписувача» [Дмитриев 1928, 425]: 1. вживання *z* в значенні *й*: *гюрюмелісин* – *йюрюмелісин* – ти маєш йти; *гемеклик* – *йемеклик* – хліб насущний, *гетішмемішлер* – *йетішмемішлер* – не встигли. 2.

Ακαδημία Αθηνών. Ίδρυτες: Μέλλο καί `Οκτάβιος Μερλίε. 2. Gen., (Γενναδειος Βιβλιοθηκη) Gennadius Library Of American Institute, Athenes. У розділі «література» нами збережено каталожні номери шифрів використаних книг даних центрів.

²⁰⁵ По Селищеву, відомо 3 примірники: примірник Слов'янського Відділення бібліотеки Акад. Наук, шифр XXIV. Ср. (бібліотека Срезневського). 1309 б. 750

Змішування на письмі *ш* та *с* із значним переважанням *с* (оскільки *ш* відсутній в грецькій абетці), напр.: *γυρησι ιτμек* – «пригощати» – наслідок «суто грецького», за Дмитрієвим, мислення. Дмитрієв згадує також про грецьку транскрипцію багатьох турецьких текстів у нотатках, серед яких: *Χεκιαυει Σαχ Ισμαηλ* (Хікає – і *шах* Ісмаїл), і зазначає: “...Оскільки на чисто турецькому ґрунті, де не було іноземного впливу, подібні форми не могли набути характеру системи, і слов’янин їх від турка не міг чути, – “факт грецької передачі не підлягає сумніву” [Дмитрієв 1928, 426]. Разом з тим, внаслідок того, що Дмитрієв у своєму аналізі змушений був користуватись лише одним караманлійським текстом, він доходить помилкового висновку про те, що, передаючи на письмі дані приголосні таким чином, переписувач (перекладач?) не володів достатньою мірою турецькою мовою, тяжіючи до рідної йому грецької орфографії. Тоді як аналіз багатьох караманлійських текстів свідчить про нормативність передачі на письмі *ğ* – у караманлідіці практично у всіх регіонах та всіма видавцями як стандарт, що усталився вже досить рано, від 18 ст. і побутував до 1930-х рр. – часу фактичного зникнення караманлідіки.

Користаючись з досвіду описових досліджень фонетики та орфографії караманлійської мови J.Eckmann [Eckmann 1950, 168], O.F. Sertkaya [Sertkaya 2004, 1-21], F.Ağca [Ağca 2006, 3-18], а також базуючись на власному досвіді прочитання караманлійських текстів [Dryga 2007, 127-133; Dryga 2007, 12-30; Dryga 2007, 587 – 598; Дрига 2007, 98-106; Дрига 2009], ми вважали за потрібне дотримуватись наступної схеми в аналізі пам’яток та звертати увагу насамперед на такі орфографічні, фонетичні, морфологічні та лексичні особливості:

1.1. дифтонги; 1.2. використовувані під- та надрядкові знаки, діакритики та лігатури; 1.3. передача одного звуку двома літерами; 1.4. використання в одному тексті усіх чотирьох літер *ι, ι̇, η, η̇*, їх фонологічне розрізнення; визначення фонетичного статусу літери *-ı*; 1.5. передача на письмі звукосполучення /ks/; 1.6. порушення закону сингармонізму за рядом; передача на письмі сингармонізму за огубленістю; 1.7. випадіння на початку та в середині слова приголосних *ğ, y*; 1.8. передача на письмі звукосполучень /nd/, /md/; 1.9. передача на письмі дзвінких губних та зубних приголосних на кшталт /b/ та /d/; 2.0. відображення на письмі приголосних звуків *ş, ç, с* (дж); 2.1. передача в караманлійській орфографії задньоязикового приголосного /q/, а також зміна /q/-/h/; 2.2. передача /ng/ через *k*; Відмінки: орудний; спрямовальний; місцевий; висхідний; родовий; знахідний. 2.3. Займенники: (насамперед) вказівні, зворотний. 3.0. Найбільш вживані дієслівні часи; 3.1. Неособові форми дієслова: віддієслівні іменники (масдари), дієприкметники та дієприслівники. 3.2. Синтаксичні особливості 3.3. Аналітичні конструкції речень. 4. Лексичний склад: міра використання запозичень; передача релігійної термінології; питомі для тексту топоніміка та ономастикон.

У розгляді мови караманлійських текстів ми ми услід за Н.К.Дмитрієвим [Дмитриев 1928, 429] не ставили в основу синтаксичні особливості, адже погоджуємось із його висновком про те, що якщо караманлійська фонетика – дуже істотна з огляду на цінність транскрипційного матеріалу, то синтаксис, особливо перекладних творів, може бути «...зовсім не турецький, для наших цілей зовсім використано бути не може... перекладач рабськи передавав оригінал на караманлійську, зберігаючи взаємне розташування слів та нє-тюрське керування».

Нумерацію складників вище наведеної схеми збережено при аналізі усіх наступних текстів.

1. ВЕНЕЦІЯ²⁰⁶:

Cümle seneni'n kiriakilerine tzevap ve' nasaatla'r. Tefsir olunmuş, Rumca yaban dilinden Türk lisanına, A'tallialı Serafim İ'eromo'nahostan simdi i'lk eve'l pasmayla verildi, pō zikr olunan kimsenun hartz masraftıyan, Hristianların Kıfaetligi, ve Helaslıkları itzun. İmti taxi, Souлта'n Valhtoulla'h Panagi'a Ky'kkonoun Kıprista sakin olan, azim ve Patisah Monasturin metat İmtatıgulan saukliga gkelip anzıga pean o'luntu, ve pasmagia verilti ziate emek zaxmetilen, ve hartz masrafılan. (Bortoli Antonios Pasmatzitan. 1756. Con licenza de' Superiori, e Privilegio). – Venedikte, 1756. Кікко Μοναστηρι τζεματενντεν'. – Відповідь та поради на річні православні недільні служби. Витлумачені та перекладені з іноземної грецької на турецьку мову, від ієромонаха Серафіма Анталійського, нині вперше подано до друку, за рахунок (отих) згаданих, для компетентності та прощення християн. Тепер же, клопотом великої праці, та великим коштом, було викладено за традиційною допомогою сповненого наміру падишахського монастиря Пресвятої діви Марії, розташованого на Кіпрі в Кіккосі, і подано до друку (з друкарні Антонія Бортолі, 1756. – у Венеції, від прихожан Кіккоського монастиря) [Cümle... 1756].

Один з найбільш старих відомих друкованих примірників. Текст складається з двох стовпчиків відповідно турецькою та грецькою мовами. Проте в деяких місцях у першому стовпчику, де мусив бути грецький текст, спостерігаємо перехід на турецьку (починаючи від останніх 3 рядків стор. 1 і далі).

1.1. Дифтонги: χακειε`=ει. \ΙΩ\ -/Ü/: γιωξε`κ = yüksek.

Лігатури: ρι=ρι: Μοναστηρι`vw \ monastirinin, -iw=, найбільш ймовірно, що -ing. Використання: 1) з метою передати родовий відмінок інакше, ніж афікс орудного відмінку –an \-en, проте див. σιζερι`v / sizlerin. 2) ι`τζιw` = içün.

1.2. Діакритики: όλωναν` / olunan, κίταπη`/ kitabı, μιλαίμιλι`κ / milayimlik. Πõσεκιλ / bu şekil.

²⁰⁶ Сьогодні каталоги віднайдених караманлійських текстів свідчать, що перше караманлійське видання відбулось саме у Венеції, а після цього міста друкування розповсюдилось на такі міста, як Амстердам, Париж, Лондон, Відень тощо.

Знак |] вживається на позначення палалізації.

1.3. Передача одного звуку на письмі двома літерами: γκελενι` – geleni. ΣΟΥΛΤΑ`Ν, ΚΥ`ΚΚΠΝΟΥΝ ΟΥ(ου)= подовжений u.

1.4. Усі чотири літери, а саме: ι, ι, η, η, на позначення /и/ – /i/ використані в одному тексті. При цьому позначення ` вжито для передачі голосного переднього ряду. Проте в таких словах, як Πατισα`χ / padişah тощо правило здається порушеним, ймовірно перед σ \varsigma – ξ \xi \varsigma, з метою розрізнення цих пригლოსних.

1.5. Γλαῖζι`ς = ks, Κοξετςλίκιλεν. Χριστ(ο)ιανλερι`ν , де st-лігатура. Πατριγι` (τρ)= лігатура. Після (nr) так само вжито лігатури.

1.6. βε σα`ρω / ve saire. Спеціальне буквосполучення вжите для передачі ι`τζιω` = içün.

1.7. γιωρε`κ \ yürek. νιε`τ / niyet.

1.8. Передача /ln/ за допомогою \γν\ : αςλα Γιαγνησι` γιο`κτωρ \ asla yalnişi yoktur. /md/: Σι`μιτι \ simti.

1.9. μπου` – bu. Μπενι`μ \ benim, μι`ρ \ bir. Πτε`λκε / belki.

2.0. σ – /s/. Πατισα`χ, Γιαγνησι` \ yalnişi. Проте в абсолютному початку та в середині слова (інтервокальна позиція) σακί`ν / sakin, μασρα`φιλαν \ masrafilan – збережено передачу через /s/. Таким чином, слід припускати, що в період, коли традиція друкування ще не усталилася (а надрукований у 18 ст. даний текст саме і належить до такого періоду) відповідник відсутньої у грецькій абетці /s/ все ще не було віднайдено, та пошуки прийнятного варіанту тривали.

ς: ττι`ζ τζοκω`π / tdiz çökür; Τζο`κ ζεμαν φι`кр ети π`çok zaman fikr edip

2.1. Γεγγι` \ γγ = gl?

2.2. Κωλωγγωζα` – γγ=vy \ v.

Відмінки: орудний – ι`χтика`τιλαν. Спрямувальний: Κι`μσελερε / kimselere, ολανλара / olanlara. Місцевий: мертепете` / mertebede. Висхідний: ки`мсетев / kimseden. Кионоволонтеν / gönülünden. Генитив: -ιw, muhtemelen, -ing. Sizlerin / сиζлери`ν. Знахідний: ки`мсеγι \ kimseyi; χιπε` етеле`ρνι / hibe edelerini.

2.3. Займенники: вказівні: ολκι – ol, ki. Зворотній: κεντι \ Kendi.

3.0. Найбільш вживані дієслівні часи: χο`κμ ε`γλεγε`σις / hokm eyleyesiz.

Βαριφλα`ρ \ variflar, τωσωνωρλε`ρ \ düşünürler.

Τζανα` τεκονοωλατζα`κ / tcana tekonoulacak.

3.1. Неособові форми дієслова: масдари, дісприкметники, дісприслівники. Ολμασινη \ olmasını, καλμις \ kalmış; Κιτα`π ε`ττικλεριντε` \ kitap ettiklerinde. Χιπε` ε`тмеγε νие`т ε`тме`γίλεν \ хibe etmeğe niyet etmeğilen. Фикр етиπ \ fikr etip.

3.2. Синтаксичні особливості та порядок слів: прямий, інверсовані речення відсутні.

3.3. Аналітичні конструкції: Zira çünkü İntzil şerrifin lezetli dellalerliklerinin tcana tekonoulacak santığı olmağilan, ten peslenen azığı ketirir. Вжито нетиповий для турецької мови, проте природний для грецької, редукований сполучниковий зворот «Оскільки / тому що...».

3.4. Лексичний склад: запозичення в османотурецьку мову з перської зберігли фонетику мови оригіналу, напр.: zeman.

Передача релігійної термінології: Α`λλαχτωα`λλε \ Allahu teala. Α`ζιζ βε μωμι`, Χριστοζών Α`ζι`μ Ε`κκλησιασινυν γιορτα`μ... \ Aziz ve mumi, Xristosun Azim Ekkllisasinun yordam...

Топоніми: Α`νατο`λ ετραφιντα \ Anadol etrafında.

2. БУХАРЕСТ:

Ε`nGXEĪRĪ`DĪON (енхерідію-методичка, підручний засіб, посібник) Xrysa`nt`ou Patriarhoy Γ`erosolymon. ...Aleksandroy Skarla`toy Giga Voyvoda. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E`frai`m Partia`rhoy Ī`erosoly`mon eu Buharestio... Kara Mina Martion. 1768. Rumca, Karamanlica, Rusça metinleri olan bir derlemedir. – Караманлійський турецький посібник з віри християнської для нерозуміючого румейську мову місцевого тюркофонного населення. Перекладений з грецької мови та дещо перероблений з оригіналу текст оповідає про діяння «Іоанна Олександра Скарлати – Гіка Воеводи», заснування нової православної типографії за сприяння угоро-волоського митрополита благочестивого Григорія. Для потреб як румейської, так і тюркомовної православної громади тексти оригінальним походженням з монастиря Сумела від ієромонаха Парфенія Метаксепулоса. Збірка грецькою, караманлійською та російською з першою сторінкою грецькою мовами.

Правопис: стара орфографія, лігатури у великій кількості .

1.1. Дифтонги: ει. \ει\ : φειτελω \ feydelü / faydali.

Лігатури: \ου\ : Πνοουματικο`ς \ ; \ρι\-/ri/; \στ\= /st/: Χριστιανλε`ρ \ Hristianler; \εν\= \en\ : γενιληπτε \ yenilip te; \ in\ün: Μουωμυνλερ / müminler.

Проте: Μπιτω̃ν ομωρλερηντε` / bitün ömürlerinde.

1.2. Діакритики: /ω̃/: μπω̃ \ bu; \ε̃ \ : βε̃, \ά\ : Α`λλαχτα`ν \ Allahtan, γιάχот / yahut. \ί\ : ετίπ \ edip; \η\ : Α`μελλερη̃ \ Amelleri.

1.3. Передача одного звуку на письмі двома літерами: Ουτζρετηνη̃ \ ücretini ΟΥ(ου) = подовження /u/.

1.4. у тексті наявні два звуки /i/ та /ı/, позначені позначкою /'/.

1.5. γκο`γξ γκετζιπη̃ \ göç geçirip = **ks**, ε`ξομολογη̃ς ετερλε`ρισα \ ekzomologis ederler isa.

1.6. ΙΤΖΗ`Ν / için. Α`λαδζακлер / alacakler. Τωνιατε` \ dünyade. Ιερομο`ναχοσλερ / İeromonahosler. Ταμαχλερηντε`ν \ Tamahlerinden. Інший доказ, що доводить, що процес повної сингармонізації іще тривав і не був відображений на письмі, – відмінна передача на письмі на тій же сторінці одного й того ж слова двома різними способами: ιμανσισληκλαρηντα`ν \ α``ζ ιμανλερηντε`ν imansizliklarından / az imanlerinden.

1.7. Γ`αρτιμη̃ \ yardımı. Ε``γερημ / eğerim. γιωτσω̃ν \ yutsun.

1.8. /ln/: μτ \ mt.

1.9. μπ – μπω̃ \ bu; μπι`ρ / bir. /π\ – /b/: Μωπαρεκλε`ρις \ Mübarekleriz.

2.0. \ντ\ = /d/: ντοα` ετι`π / dua edip. ve` κατα`ρ κι / ne kadar ki...

σ – /ʃ/: Σσεγτᾶν \ şeytan.

ϕ: γκετζιπῆπ \ geçirip.

с: τζανα / sana;

2.1. αχτζε` (ιστε`μεγελερ) \ aqce istemeyeler.

2.2. ολτωκτε`ν σογπα / oldukten so(γ)na..

Відмінки: орудний– Σοσλερη`γίλεν / sözleriğilen. Спрямувальний: ο`νλαρᾶ \ onlara, . Місцевий: γε`ρ γιωζωντε` \ yer yüzünde. Висхідний: ιχτικατοσηλικλερηντε`ν \ ihtiyatsizliklerinden; α`ζζ Ιμανλερηντε`ν / az İmanlerinden; Χασησλικλερηντε`ν / Hasisliklerinden. Генитив: Α`λλαχῆν χρισμη` \ Allahın hismı (başierinde olsun). Знахідний: τζῶμλεγη / cümleyi .

2.3. Займенники: неозначений: κη`μσελερ / kimseler; вказівні: ο`γλε` \ öyle; μπωνλα`ρ \ bunlar; χε`ρ κεσινης / her keziniz.

3.0. Найбільш вживані дієслівні часи: .

Ζαραριλιγη`ε`τερλε`ρ / zararılığı eterler

Κεσερλε`ρσε \ keserlerse.

Κογιβερμεσε`ρρησε / koyivermezlerise.

ολσωνλε`ρ / olsunler

α`φ ολωνματηκ \ af olunmadık

χατζλατηλα`ρ / hacladılar?

Βερετζε`κ \ verecek.

γιατζηγητζ κπη` / yazdığımız gibi

2.1. Масдари: βαρμαλαρινῆ / varmalarını. Еγλεμελερινῆ \ eylemelerini.

Дієприкметники: καλᾶν \ kalan, τωκεν`μετηκ / tükenmedik (cehenneme); (χερ γεрте`) μπουλωναῖν \ (her yerde) bulunan.

Дієприслівники. Ο`λωνῶπ / olunup; Ο`λωπ \ olup;

3.2. Синтаксичні особливості та порядок слів: прямий, інверсії не спостережено.

3.3. Аналітичні конструкції: приєднання підрядного до головного складного речення за допомогою бажального способу; ve-початковий цикл складносурядних речень (нанизування); подвійна форма сурядності Κερε`κ ... κερε`κ....

3.4. Лексичний склад: вживається значна кількість запозичень з грецької мови, насамперед релігійна термінологія та ономастикон, напр. : Πνουματικο`ς\ Pnōmatikos; Πετε`ρες \ Pederes; Ιερομο`ναχοσλερ \ İeromonahosler; Α`φορισμου`ος ολσωνλε`ρ / aforismous olsunler, Λαϊκοσλε`ρ \ Layıkosler; персько-арабські запозичення: βακωφλε`ρ / vakufler.

Специфічні для даного тексту та рідко вживані в інших займенники α`σλατζα / aslaca. πασκατζᾶ / başkaca.

Передача релігійної термінології: Α`λλαχτα`ν / Allahtan. Ζεκεα`τ \ Zekaat. Ρα`ππ Α`λλαχτεν \ Rabb Allahtan.

Власні назви: Γω`δανην / İüdanın. Κα`tv / Kain. Δαφαν` / Da(ğ)on (Filistimli Tanrı, ya da Epir şehrindeki Zeos'un tapınağı); Α`βειρω`v / A(χ)veron (Epir'de yer altındaki nehir).

Топоніми: Γ`ζνηκτεκῆ \ İznikteki (Patereslerin).

3. СТАМБУЛ – КОНСТАНТИНІЄ:

3.1. ПРИВАТНІ ДРУКАРНІ:

Th'eiou kaieterou Evangelion, yani İndzili Şerif, Anatoli Gazetası mouellifi Koulalı Evangelinos Misailidisden adı Türki lisanına terdcüme, ve kiafeı "Anatolili Ortodoksoz Hristianların moutahaası itzoun tapp-ou temsil olunmouşdır. İoannis ve Mattaios kavaindze Evangelion. İstanpolda, Evanglinos Misaulidis tap hanesinde 1866-1868. (İncili Şerif). – Священе Євангеліє, тобто Новий Завіт, від автора газети «Анатолі» мешканця району Кула Евангеліноса Місаелідіса, переклад на турецьку мову, і друк (якого) було представлено для читання усіх анатолійських православних християн. Євангеліє від Іоанна та Матфія. – У Стамбулі, друкарні Евангеліноса Місаелідіса 1866 – 1868 (Новий Завіт).

Додано аркуша, в якому перераховано імена осіб, з порад котрих скористався перекладач книги: *İşpou kitabı serif Anatoli kittasında poulnan faziletliou Mitropolitlerin gianı Kaisareias Payisios, Efesou Payisios, Kyzikou Nikodimos, Nikomideias Dionysios, Nikaıas İoannikios, Amaseias Sofronios, Proysis Konstantios, Neokaisareias İerofeos, İkonıou Neofytos, Pisideias Kaisepios, Trapezountos Konstantios, Agkypas İoannikios, Filadelfeias Meletios, Haldias Gervasios, Rodopoleos Gennadios efendiler namı şeriflerine mütercim tarafından tenmik olunmuşdır.* – Перекладачем даної книги було використано напучування та настановлення їх честі добродієвних митрополитів, що знаходяться в Анатолійській частині (імперії) на ймення Паїсії Кесарійський, Паїсії Ефеський, Никодим Кизійський, Діонісії Нікомедійський, Іоаннікій Нікейський, Софроній Амасійський, косянтин Проїсійський, Ієрофей Неокайсерійський, Неофіт Іконійський, Кайзерій Пісідійський, Костянтин Трапезундський, Іоаннікій Агрипійський, Мелетій Філадельфійський, Гервасіос Халдейський, Геннадій Родополейський.

Правопис: орфографія практично усталена, вживання діакритиків, що надають можливість практично однозначної інтерпретації фонетики тексту.

1.1. Дифтонги: /ie/: ρεσμελερινδε / resmielerinde. /ia/-/â/: λαζη`μ / lâzim; κιαφε`ı / kâffe-yı; /w\ -/Û/: κίουνλερ / günler. (у об'днаному із підрядковим розділовим знаком вигляді) в слові: πογiουκ / büyük.

Лігатури: για \ /ya/: χαφταγiα \ haftaya.

1.2. Діакритики: `ε \ : `εφενδιλερ / efendiler, `ά\ : μουταλαα` / mutalaa, φάκατ / fakat; `ι\ : άζi`ζ κιλσελερδε \ aziz kilselerde.

∏\=β\ : Ραπλινα` \ Rabbine. Завдяки віднайденню надрядкової позначки над літерою π, для передачі звука /β/, стало можливим чіте розведення на письмі дзвінкого та глухого губних приголосних.

1.3. Передача одного звуку на письмі двома літерами: $\text{OY}(\text{ou})=u$, подовження: $\text{o}\ddot{\upsilon}\zeta\epsilon\rho\epsilon / \ddot{u}zere, \text{pou}\chi\alpha\nu\epsilon / \text{guhane}$.

1.4. Наявність у тексті усіх чотирьох літер $\iota, \dot{\iota}, \eta, \dot{\eta}$ із позначкою та без позначки $\dot{\ }$, позначкою передано подовження: $\zeta\eta\grave{\ } \kappa\rho / \text{zikr}, \text{o}\grave{\lambda}\eta\nu\alpha\grave{\ } \nu / \text{olunan}, \text{dai}\grave{\ } \rho / \text{dair}, \text{sa}\grave{\ } \nu\iota\alpha / \text{sania}$ (другий). В позиції перед голосним вживався $/i/$: $12 \text{a}\grave{\ } \ddot{\iota} / \text{ay}; \text{M}\epsilon\lambda\alpha\dot{\iota}\kappa\lambda\epsilon\rho\iota\nu / \text{Melayiklerin};$ у такий спосіб утворився дифтонг.

1.5. $\text{O}\rho\theta\acute{\omicron}\delta\kappa\zeta\omicron\varsigma = \text{ks}, \epsilon\grave{\ } \xi\grave{\ } \iota\grave{\ } \kappa / \text{eksik}$.

1.6. в абсолютній більшості випадків закону сингармонізму і за рядом, і за огубленістю дотримано.

1.7. $\gamma\dot{\iota}\grave{\ } \nu\epsilon / \text{yine};$

1.8. $/\text{ln}/: \text{C}\dot{\iota}\grave{\ } \mu\tau\dot{\iota} / \text{simti}$.

1.9. Для передачі $/b/$ використано $/p/$ з надрядковим діакритиком, напр.: $\text{tat}\dot{\rho}\dot{\iota}\grave{\ } \kappa\alpha\nu / \text{tatbikan}; \text{pi}\grave{\ } \rho / \text{bir}; \text{K}\dot{\iota}\tau\alpha\pi\eta / \text{kitabı}$.

2.0. σ з діакритиком – крапкою вгорі – вжито на позначення звуку $/s/$: $\text{C}\epsilon\rho\dot{\iota}\phi / \text{şerif}; \text{C}\acute{\omicron}\nu\tau\chi\epsilon / \text{şüphe}$.

Для передачі ζ використано буквсполучення: $\dot{\iota}\grave{\ } \tau\zeta\omicron\grave{\ } \nu / \text{icün}$. Так само і для передачі (дж), $/c/$: $\chi\alpha\delta\zeta\epsilon\tau / \text{hacet}, \zeta\epsilon\grave{\ } \rho\rho\epsilon\delta\zeta\epsilon / \text{zerrece}$.

2.1. На місці задньорядного звуку $/q/$ не використано x , але k , напр.: $\text{ka}\dot{\rho}\omicron\upsilon\grave{\ } \lambda / \text{kabul}; \text{k}\eta\rho\alpha\alpha\tau\eta / \text{kığaati}; \chi\alpha\sigma\dot{\iota}\lambda \epsilon\lambda \kappa\epsilon\lambda\alpha\grave{\ } \mu / \text{hasil el kelam}$. Тоді як для $/G/$ вжито літеру $/k/$ із крапкою вгорі: $\text{K}\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\nu / \text{gelen}$.

2.2. $\gamma\gamma = /ng/$: $\text{E}\upsilon\alpha\gamma\gamma\epsilon\grave{\ } \lambda\iota\omicron\nu / \text{Evangelion}; 4 \text{E}\upsilon\alpha\gamma\gamma\epsilon\lambda\dot{\iota}\sigma\tau\eta\varsigma / 4 \text{Evangelistis}$.

Відмінки: орудний – $\nu\dot{\iota}\sigma\pi\epsilon\grave{\ } \tau\lambda\epsilon / \text{nispetle}$. Спрямувальний: $\beta\alpha\tau\alpha\nu\lambda\alpha\rho\eta\mu\acute{\alpha} / \text{vatanlarına}$. Місцевий: $\zeta\omicron\upsilon\mu\rho\epsilon\sigma\dot{\iota}\nu\delta\epsilon / \text{zümresinde}$. Висхідний: $\text{p}\acute{\omicron}\upsilon\lambda\omicron\upsilon\lambda\upsilon\mu\alpha\delta\eta\eta\eta\nu\delta\alpha\nu / \text{bulunmadığından}$. Генитив: $\kappa\alpha\rho\eta\nu\delta\alpha\sigma\lambda\alpha\rho\eta\mu\dot{\iota}\zeta\eta\nu / \text{karındaşlarımızın}$. Знахідний: $\kappa\dot{\iota}\tau\alpha\pi\eta / \text{kitabı}$.

2.3. Займенники: вказівні: $\sigma\acute{\omicron}\dot{\iota}\lambda\epsilon / \text{şöyle}; \dot{\iota}\sigma\tau\omicron\upsilon / \text{işbu}; \sigma\acute{\omicron}\upsilon / \text{şu}; \text{p}\acute{\omicron}\upsilon / \text{bu}$; Зворотній: .

3.0. Найбільш вживані дієслівні часи: $\text{ter}\delta\zeta\omicron\upsilon\mu\epsilon\grave{\ } \epsilon\gamma\lambda\epsilon\delta\dot{\iota}\mu / \text{tercüme eyledim}$.

$\text{P}\acute{\omicron}\upsilon\lambda\eta\nu\mu\acute{\alpha}\zeta / \text{bulınmaz}$

$\text{E}\grave{\ } \gamma\lambda\epsilon\sigma\acute{\omicron}\upsilon\grave{\ } \nu / \text{eylesün}$

$\text{D}\epsilon\sigma\epsilon\kappa \delta\zeta\alpha\dot{\iota}\zeta\delta\dot{\iota}\rho / \text{desek caizdir}$.

$\sigma\acute{\omicron}\dot{\iota}\lambda\epsilon\grave{\ } \delta\omicron\upsilon\rho\delta\omicron\upsilon\nu / \text{şöyle dursun};$

$\text{te}\epsilon\sigma\dot{\iota}\sigma\dot{\iota}\nu\delta\epsilon\grave{\ } \nu \text{p}\epsilon\rho\omicron\upsilon\grave{\ } / \text{teesisinden berü}$

3.1. Неособові форми дієслова: Масдари: $\text{p}\acute{\omicron}\upsilon\lambda\eta\nu\mu\acute{\alpha}\kappa / \text{bulınmak}; \text{A}\grave{\ } \sigma\dot{\iota}\nu\alpha\grave{\ } \omicron\lambda\mu\alpha\mu\alpha\kappa / \text{aşına olmamak}; \text{ter}\delta\zeta\omicron\upsilon\mu\epsilon\sigma\dot{\iota}\grave{\ } / \text{tercümesi};$ дієприкметники: $\text{L}\alpha\dot{\iota}\kappa\omicron\varsigma \omicron\grave{\ } \lambda\alpha\nu / \text{layıkos olan}; \zeta\alpha\chi\dot{\iota}\rho \omicron\grave{\ } \lambda\delta\eta\eta\eta / \text{sahip olduğu}; \text{p}\epsilon\kappa \alpha\grave{\ } \gamma\dot{\iota}\lambda \omicron\lambda\delta\eta\eta\eta\nu\delta\alpha\nu / \text{pek ayib oldığından}; \alpha\grave{\ } \nu\lambda\alpha\gamma\alpha\dot{\iota} \text{p}\acute{\iota}\lambda\epsilon\delta\zeta\epsilon\gamma\dot{\iota} / \text{anlayabileceği}$. Дієприслівники: $\text{E}\sigma\alpha\sigma\eta \omicron\grave{\ } \lambda\omicron\upsilon\lambda\acute{\ } / \text{esası olub. p}\acute{\omicron}\upsilon\lambda\eta\nu\alpha\rho\acute{\alpha}\kappa / \text{bulınarak}$.

3.2. Синтаксичні особливості та порядок слів: використана велика кількість запозичень з перської та арабської мови, напр.: $\text{ter}\delta\zeta\omicron\upsilon\mu\epsilon\dot{\iota} \chi\alpha\lambda\dot{\iota} / \text{tercüme-i halı}$. $\text{L}\epsilon\grave{\ } \dot{\iota}\lambda\text{-ou} \nu\dot{\iota}\chi\alpha\grave{\ } \rho / \text{leyl-ü nihar}$. $\text{D}\dot{\iota}\grave{\ } \nu\text{-ou} \mu\epsilon\zeta\chi\epsilon\mu\dot{\iota}\mu\dot{\iota}\zeta / \text{dın-u mezhebimiz}$, $\text{o}\pi\tau\dot{\iota}\delta\alpha\grave{\ } \dot{\iota} \text{te}\pi\dot{\iota}\sigma\dot{\iota}\rho / \text{ibtida-i tebsir}$. Регулярно повторюється арабський ізафет на позначення турецької мови перекладу: $\alpha\grave{\ } \lambda\text{-es-se}\beta\dot{\iota} / \text{al-es-sevi}$ (Türki lisanı).

3.3. Аналітичні конструкції: не засвідчено.

3.4. Лексичний склад: у чималій кількості арабізми, див. вище та напр. : μουστακιμημιζήν / mustakimimizin.Збереженість оригінальної перської фонетики: χεμα`ν / heman.

Передача релігійної термінології: σ`εριφ Ραπ̄πι `Ιησοῦς Χριστός εφ̄ενδιμιζ χαζρετλερι / şerif Rabbi İisous Hristos efendimiz hazretleri. Μιλε`λι γα`ιρι `Ιησεβιε(γιε)` \ Milel-i gayri İiseviye(ye). `Ινδζιλι σ̄εριφ \ İncili Şerif. Αζιζ `Εκκλησι`αμηζ \ Aziz Ekklesiamiz. Α`ζιζ Πα`σχαμηζ Κυριακησι / Aziz Pashamız Kuriakısı. `Εωθινά Ευαγγε`λια / Evtina Evangelia; Μελαϊκ̄λερ / Melayikler, Πειγαμπερλερ / Peygamberler; Ρεσουλλερ / Resuller, Σσεχιδ̄λερ / Eşehidler, `Ιερα`ρχησ̄λερ / İerarhisler, `Ιερομα`ρτυρεσ̄λερ / İeromarturesler, ``Οσιοσ̄λαρ / Osioslar, `Οσιομα`ρτυρεσ̄λερ / Osiomarturesler.

Топоніми: `Ανατολή` κηττασηνδα` \ Anatoli kittasinda; `Ιστανπο`λ / İstanbul.

Власні назви: `Ιωα`ννησ / İoannis; Ματθαῖος / Matteios, Λουκασ / Lukas; Μα`ρκος / Markos.

3.2. ДРУКАРНІ КОСТЯНТИНОПЛЬСЬКОЇ ПАТРИАРХІЇ:

İpadetname. – Stambulda, 1905. (Patrikhanede) // KMASp, No. 312.

(Відсутня перша сторінка із заголовком та перші глави тексту. Текст починається зі стор. 130. Текст ‘Наυγετιζμου’, з котрого починається книга, являє собою мішанку грецької та караманлідіки).

Правопис: легка для прочитання усталена орфографія, яка втім дещо відмінна від решти книг стамбульського видання.

1.1. Дифтонги: ει. \ΙΩ / -/Ü/, вжито у вигляді дифтонгу: κιουβεγιοιζ / güveyisiz.

γγ \ уу:

1.2. Діакритики: \ε̇ \: πιλενλε̇ρ, \ά\: βάρ, \ι\: ιδίκι.

1.3. Передача одного звуку на письмі двома літерами: ΟΥ(ου)= подовження u: χουζου`ρ ο̇λδου` / huzur oldu.

1.4. В даному тексті усі чотири літери на позначення /и/ та /і/ присутні: ι, ἰ, η, η̇. Знак ` – на позначення голосного переднього ряду.

1.5. = ks

1.6. Закон сингармонізму голосних – без порушень.

1.7. Вживання на місці /y/ – /γ/: για / ya! Κογιοун \ koyun; γε`ρ γιοуζοῦλε \ yer yüzüyle. Fakat: ἰγитлеρ`ρ / igitler

1.8.

1.9. На позначення звуку /b/ використано \π\: πα`κιρε \ bakire

2.0. Відповідно σ – на позначення /s/: ἀλκησλη` \ alkışlı; ε̇σι̇δικδε` / eşitdikte

Для ς: ιτζινδε` \ içinde

Для /дж/, с: δζεννε`τ / cennet

2.1. Для позначення задньоязикового /q/ – /к/: коуζоῦ \ kuzu; ἀλκησλη` \ alkışlı. /g/ yerine \κ\: κити` / gibi

2.2. Для передачі на письмі звукосполучення /уу/ видавці вдалися до буквосполучення -ουί-, напр. : Ἀλληλοῦῖα \ Alılıuua. В інтервокальній позиції в середниці слова на місці /ǵ/ вжито /k/: εῖ`κερ / eđer.

Відмінки: орудний – σενιν βασητα`ν ι`λε / (senin) vasitan ile. Спрямувальний: ινσανλαρα` \ insanlara. Місцевий: ιτζινδε` \ içinde; Висхідний: Ρουχδα`ν \ Ruhdan. Генитив: χαμιλελιγιν / hamileliğin. Знахідний: ολδουγουνου / olduğunu.

2.3. Займенники: вказівні: ολ \ ol; Зворотній: κενδι \ kendi.

3.0. Найбільш вживані дієслівні часи: δζεσαρε τ`αλρη \ cesaret alır.

Σεβινεδζε`κ \ sevinecek

Τζαρησδηλα`ρ \ çağırışdılar.

3.1. Масдари, дієприкметники, дієприслівники. Κιονδεριλμε` / gönderilme; πουλουνδουκδα` / bulundukta; πεσλενμις / beslenmiş; Σερσεμλενιπ \ sersemlepip; Κιору`νδζε \ görünce.

Ζα`ν ιτμευιλε / can itmeğile, такого типу мас дару надано перевагу, так само, як в біблійських текстах (Kitab-u Şerif).

3.2. Синтаксичні особливості та порядок слів: прямий.

3.3. Аналітичні конструкції: широке вживання сполучникових речень, насамперед із ‘zira’, та ‘lakin’.

3.4. Лексичний склад: Передача релігійної термінології: Ἀλλαχα` / Allaha, Ἀλληλοῦῖα \ Alılıuua. Μεβλουτουλλαχ / Mevlütullah. Топоніми: не спостережено. Власні назви: Ἰωσηφ / İosif, Χριστοζ / Hristos; Μαρτ`ανην \ Marianin.

4. АФІНИ:

Kioroglu hikiagesi. – *Gayetle meraklı olan ispou risalesi Kioroglou noun terdcumei hali temamyle mounnderidc oloup pos ane kadar tap idilentere touredcdaçdır. Afınada, Stagrianos matpaasında tap olounmpıdır. 1890 (KMASp No. 511).* – Доволі цікаве, це оповідання – містить в собі повний переклад Кьороглу, і є таким, що йому надали перевагу порівняно із усім надрукованим. Видруковано у Афінах, в друкарні Стагріяна. – 1890.

Правопис: орфографічна система усталена, спрощена порівняно із текстами XVIII. Ст.

1.1. Дифтонги: νικιαχ / nikah \ ι α\ = \â\.

Лігатури: γγ \ уу: νακλιγγετλερη \ ριβαγγετ

1.2. Діакритики: \ε \: πιλενλερ, \ά\: βάρ, \ί\: ίδίκι.

1.3. Передача одного звуку на письмі двома літерами: Πολου / Bolu ΟΥ(ου)=herhangi /u/. Κγоруγλουνου \ Köroğlunun. 10κγούν / 10 gün. Τουγγαγα / dünyaа.

1.4. Під- або надрядкових позначок немає. З метою передати передньоязикові перевагу надано вживанню буквосполучень: ρουγγασηνδα` \ rüyasında. /a/ – /ı/: φιλα`ν (μεμλεκετδε`) / falan.

1.5. Розрізнення в фонологічному складі /ç/ та /σ/, найімовірніше, залежить від статусу попереднього голосного (передньо- чи то задньоязиковий): Πρακμης κιτμῖ σιδι.

1.6. τογουρδι / doğurdı! Κηζη ογλανα κιοστερούπ / kızı oğlana gösterüp. παγλαγουπ / bağlayüb. Βιρουπ \ vîrüp. Σαντικταῖν τζικαρουπ \ sandıktan çıkarup. Κισπραῖκ \ kısrak? Ασικ ετδι \ aşık etdi.

1.7. έγερ / eğer. κοδουλαῖρ \ koydular. Ουϊξουδαῖν \ uykudan.

1.8. В оповіданні на аркуші, що в нашому архіві пронумеровано як dsc07289, на двох наступних один за одним рядках спостережені відмінні тринаслітерації: 1. παζουπενδ, 2. παζουμπενδ \ pazubend (pazıbend). Σιῖμι \ simti.

1.9. μπου – bu. Παπαναῖ / babana.

2.0. σ – /ş/: σου / şu. Αῖσικ / aşık. τεσεκιούρ / teşekkür. Όνπες \ onbeş.

Τζ = ç \ c: τζοτζουγουν / çocuğun.

2.1. κετζέ / gece. /q/-/k/: κοτζακαρη \ kocakarı; κηζ \ kız. γγ = uu. Τουγγαγαγα /dünyaya.

2.2. οῖνδανσονρα \ ondan sonra.

Відмінки: οрудний–καμτζιῖγλα / kamçığıla. Спрямувальний: 15 γιασηναῖ \ 15 yaşına, . Місцевий: Πολουτα \ Bolu'da, οῖρατα \ orada. Висхідний: Ουϊξουδαῖν \ uykudan, . Генитив: Κγορογλουνουν \ Köroğlunun. Знахідний: αδηνηῖ / adını. κιλτζηῖ τζεκιπ / kılıcı çekip.

2.3. Займенники: вказівні: ό βακит κι \ o vakit ki... οῖλ μαχουῖδ ταγγαῖ... / ol mahud taya ... Зворотній: κεντινιῖ / kendini.

3.0. Найбільш вживані дієслівні часи: ραχατ ολτουλαρ / rahat oldular. Εβλατ τογουρδι / Evlat doğurdı.

Πιζ κελελιμ \ biz gelelim. Κιονδερηῖν / Gönderin. Οῖλσουῖνδα / olsun da.

Κιτμῖ σιδι / Gitmişidi.

Σακλαρλαρηδηῖ saklarlarıdı.

Πρακμης κιτμῖ σιδι \ bırakmış gitmişidi.

Κελετζεῖ κσιν τεγιῖ / geleceksin deyi.

ζαπερ берме ζσινηζ \ haber vermezsiniz. Κιδεῖ ρημ / giderim.

Κιτεῖ τουρδουῖγ / gide durdu.

3.1. Неособові форми дієслова: масдари, дієприкметники, дієприслівники. ῖακσαῖμ ολδουκτα \ akşam oldukta. Πρακηῖπ \ bırakıp. πουγγουγγυῖνῖπ / büyüyüp. Δεγινδζε \ deyinse. Οῖλμαῖγθλε \ olmağile. Κετζμεδεῖν / geçmeden. Δαγγαναῖμαδηγημδαῖν / dayanamadığımdan. γγολδαῖ κитеῖ ρкен \ yolda giderken.

3.2. Синтаксичні особливості та порядок слів: інверсії не спостережено.

3.3. Аналітичні конструкції: порядок слів відповідає нормам турецького синтаксису. Відсутні й аналітичні конструкції. Проте в чималій кількості – речення, що розпочинаються зі сполучників Λαῖ κιν / lakın... έλτετε \ elbette.

3.4. Лексичний склад: збереженість фонетики перських запозичень: ζεμαῖν \ zaman. Хеῖμαν / heman. Стилїстика тексту вимагає використання «етикетних» кліше та складних дієслів, напр. : (babası için) Τενηῖχ εῖγλεδι \ tenbih eyledi.

Передача релігійної термінології: не спостережено. Топоніми: Πολου / Bolu, Τζαμλη (τζαμλη) пе`λ дирлер \ Camlı Bel (dirler) (назва пагорба в місті Болу, де мешкала мати сина Кьороглу). Власні назви: Хаσαν \ Hasan, Пенλη \ Penli (hanım). Кара βεζιρ \ Kara vezir. `Αϊβαζ \ Ayvaz.

Kitapı Şerif PALAİA DİATH'IKI. Yani Eski Vasiyet ki Tevratı şerif t.e t'enilir. Açık türkçe lisana Tercüme olunup. At'inada, Georgi Polymerinin pasmasında tapolounmuştour. 1838.- Великої Книги Давній Заповіт, тобто Старозавітний Заповіт, що його ще називають Священною Торою. Перекладено на зрозумілу турецьку мову. Надруковано в Афінах, в друкарні Георгія Полімери. 1838.

Правопис: На початку тексту, на першій сторінці, прямо під назвою, читачеві наведено наступну таблицю, що пояснює правила прочитання караманлійської абетки:

Harfların basılarını ve tarza okumak için tarif: – Вказівка, щоб читати певні літери та спосіб:

Üzeri noktalı K – nokta ile үк gibi okuna, mesela kece, kiüzel – к з крапкою вгорі – щоб читали як үк, наприклад...

Üzeri noktalı П – nokta ile μπ ***, mesela baba barmak – п з крапкою вгорі – щоб читали як μπ, напр. ...

Üzeri noktalı T– nokta ile vt mesela dedi demir – т з крапкою вгорі – щоб читали як vt, напр. ...

Üzeri noktalı T +z – nokta ile vtç *** mesela cüce dcın, – т з крапкою вгорі + з – щоб читали як vtç (дж), напр. ...

Tz noktasız, tzetin okuna, mesela tcicek tcün ki – тз без крапки, то щоб читали складно, напр. ... (ч)

Üzeri noktalı C– nokta ile ince okuna, mesela şarap şişe – с з крапкою вгорі – щоб читали «тонко» (ш),

Üzeri noktalı O– nokta ile hakeza okuna, mesela ölüť öksüz – о з крапкою вгорі – щоб читали знов таким чином (ьо)

Üzeri noktalı Ω– nokta ile hakeza okuna, mesela ütç ütçüm – Ω з крапкою вгорі – щоб читали знов таким чином (як) (ью).

η – kalın okuna mesela kırmız'ı kılı'tz – η читати як задньоязиковий («твердо»), напр. ...

ı – indze okuna mesela yiyirmi kilit' yüçrmi – ı читати як передньоязиковий («м'яко»), напр. ... Baki harflar antetan herkesin bildciyi kipi okouna. – всю решту літер читати геть так як усі знають.

Як можна побачити з наведеної таблиці, а також із вищезгаданої нами статті проф. др. О. F. Sertkaуа, так само присвяченої караманлійській транслітерації, в процесі друкування караманлійської літератури траплялись численні спроби впорядкувати та стандартизувати правопис, проте, незважаючи на ці поновлювані час від часу спроби, єдності в караманлійській

орфографії так і не було досягнуто, процес же мовної стандартизації тривав до ХХ століття.

6. САМСУН.

Αναστασιου Δαμιανιδου. Evangeliki Melissa. Tritomos Eis Duo Glossas; İera Mitropolis Amaseyas, Eikuklios, Αναστασιου Δαμιανιδου. Samsoun, 1912. – Євангельська бджола, складається з 33 проповідей автора, зібраних у три томики. Друкарня О Геліос, Аміссос (нині Магмудпаша, Кападокія). Стор. 2. Передмова, написана митрополитом Амасійським Германосом 20.09.1908 р. Стор. 2v. Передмова, написана автором, А.Даміанідісом, 30.11.1911р. Сторінки А-г: настанови Філіпа Пападопулоса щодо передачі проповідей. Сторінки 1-64: одинадцять з щорічних недільних проповідей на тему Євангелія. Напис на обкладинці: 2.cilt,basında. Aboneler listesi, 3.cildin sonunda yer alacaktır. – том 2-й – у друці. Список передплатників буде надрукований у кінці тому 3.

Правопис: орфографія стабільна. Перші три сторінки – грецькою.

1.2. Дифтонги: ει. \ΙΩ\ -/Û/: πουληνη`γιορ / bulniyog.

Лігатури: \ιο\ : (α`λτσα`κ) κιονουλληγη` \ (alçak) gönülliği; \ια\ : α`χλιακλαρη` / ahlakları;

γγ \ yoktur.

1.2. Діакритики: \ε` \ : δινηειζιλερ \ dineyiciler, \ά\ : καρανληκδά / karanlıkda, \ί\ : τεριν \ derin.

Крім того, для передачі /â/ використано /a/ із крапкою вгорі: Πελά` \ belâ.

1.3. Передача одного звуку на письмі двома літерами: ου`νουτου`π / unutup, ΟΥ(ου)=u uzaması: πουτλαρα` / putlara.

1.4. В даному тексті чотири літери ι, ι̇, η, η̇ вжито з розрізненням за рядом. При цьому знак ` позначає передній ряд: α`χλιακλαρη` / ahlakları; айнлери / ayinleri; їдер їдїлер / ider idiler. Βακτηνδα` \ vaktında.

1.5.Ξ = ks, αξηση` \ aksisi.

1.6. Хочі й досить рідко, все ж спостерігається порушення вокальної гармонії, напр.: ποζουλδη` \ bozuldi. τογμης ο`λδηγη` / dođmuş oldıđı. Цікаве порівняння, ελινιζι α`νлере ου`ζαδην \ elinizi anlere (onlara!) uzadın.

1.7. για`νη \ yarı. Πουτπερεстлиги`v / putperestliđin,

1.8. /ln/: μιτι \ mti.

1.9. /b/ yerine \π\ : πογїουκ` büyüük, ποζουλδη` \ bozuldi.

2.0. σ – /s/: τογμης / dođmuş; καρτασлар / kardaşlar. ς: κερтσεк \ gerçek c: ιτζра` / ıcra

2.1. \κ\ : κουρπα`v / kurban

2.2. На початку слова на місці \γ\ – \κ\ : κελδї` \ geldi. /ng/ yerine /vk/: ζενκїν \ zengin.

Відмінки: орудний – ζενкїν їле му`τεлер`ρ \ zengin ile muteber; їрлє / birle. Спрямувальний: дунγιαγια` / dünyaya. Місцевий: `ελλєρινδε`κι \ ellerindeki.

Вихідний: παληκτζηλαρδα`ν \ balıkcılardan. Генитив: α`λεμιν χελασχηση` / alevin helasçısı. Знахідний: `Αλλαχη` / Allahı.

2.3. Займенники: вказівні: σουνδα`ν \ şundan; Зворотній: не спостерігли.

3.0. Найбільш вживані дієслівні часи: самсунську мовну редакцію відрізняє від решти регулярне та часте використання теперішнього актуального часу на -yog : ταβση` ε`διορ \ tavsıye edior. Крім того, вжито часи: Μουζδελεριμ` \ müjdeleirim. Σουνα`ρ η`δη \ sunar idi Σοιλεγετζεγιμ` \ söyleyeseğim. Η`σλατμακτα` ο`λουπ / islatmakta olup тощо.

3.1. Неособові форми дієслова: масдари, ταβση` ε`τμεκ / tavsie etmek. Дієприкметники: ταπηνηκларηηνδα`ν \ tapindiklarından; τογμης ο`λδηγηη` / doğmuş oldığı, ε`μανετ ο`ληνα`ν / emanet olunan. Дієприслівники. Ο`λαρα`κ / olarak. Ναζα`ρ ε`διπ / nazar edip.

3.2. Синтаксичні особливості та порядок слів: часто використовувався афікс діячв -cı / – ıcı: σεβιτζι` / sevici; διηλεϊτζι` / dinleyici; Буквосполучення на позначення /й/: δουγγιαγια` / dünyaya.

3.3. Аналітичні конструкції: практично не зустрічаються.

3.4. Лексичний склад: дещо відмінна від літературної турецької мови лексика, ймовірно, відчутний вплив місцевих причорноморських діалектів. Арабо-перські запозичення вжиті рясно, крім того, трапляються запозичення зі слов'янських мов, напр. μα`γαραларδα βε` κουλιπαларδα / mağaralarda ve kolibalarda. Передача релігійної термінології: `Αλλαχη` Allahı. Χα`μτ ου σενα` \ Hamd u sena. Топоніми: Βηθλεεμ / Vifleem.

7. ОДЕСА.

Некиαγεϊ` Σαχ Ισμαηλ` γιανι Σαχ Ισμαηλιν тарихи τεβελлиουδ βε` терпигеси` λε` мунтеαδδιδ. Ελληνικον βιβλιοπολειον εν Οδησσω. 1912 // KMASp No. 520. – (Hikaye –i Şah İsmail ile G^külüsar hanum). – Оповідання про шаха Ісмаїла, тобто його народження, і виховання, і ще багато іншого. – Грецька бібліотека у Одесі, 1912.

Правопис: орфографія усталена, наявна певна система буквених позначок, правила вживання якої практично не порушуються.

1.2. Дифтонги: ει. \Ω\ -/Û/: записано у вигляді лігатури. Напр.: лігатура \γιο\` Κγιουλουζα`ρ χανουμ / Gülüsar hanum; γιολκεσινδε` \ ülkesinde; δουγγιαδε` / dünyada. При використанні γγ у вигляді лігатури (плюс наступне -io), у вимові другий γ зникає, подовжуючи при цьому, так само як –ğ-, наступний за ним голосний: δουγγιαδε` / dünyada.

1.2. Діакритики: \ε` \` : ριβαγετ` / rivayet, ιδερлер` / iderler; ζιαδε` / ziyade; \ά\` : βάρ / var; Γαγετ` \ gayet; \ί\` : ιδί; Ζουριετι` \ zuriyeti.

1.3. Передача одного звуку на письмі двома літерами: ΟΥ(ου)= подовження u: πουνον` / bunun; κγιουν` / gün; παδεχου` / badehu.

1.4. В даному тексті вжито літери ι, ι, η, η, при чому знак ` позначає передній ряд: \η\` : σαλτανατη` / saltanati; ναμαζηνηη` \ namazını; ελινε` / eline; σιζ` / siz, πир` / bir.

1.5. \κς\ = \ks\, νε ε` \κσιγιμίζ βαρ \ ne eksigimiz var.

1.6. Випадків порушення закону вокальної гармонії не спостережено.

1.7. Не лише початковий /y/, але й /q/, \γ\ в середині слова були передані за допомогою літери \γ\: γγιώηδι / yokidi. Γγιερινε \ yegine. ε` \κσιγιμίζ \ eksigimiz; γνε / yine.

При сполученні двох голосних надавалась перевага літері \ι\: φαίδα \ fayda (відмінність від інших текстів).

1.8. Приголосний /d/ передано літерою δ, тоді як в решті караманлійських творів спостерігаємо \τ\, напр.: σεχρινδε / şehrinde; δουνγγιαδε \ dünyada; δαχη \ dahi. Виняток Κανταχαρ \ Kandahar (ймовірно, історична традиція написання?). Так само у буквосполученні /md/: σιμδι / şimdi.

1.9. Разом з тим, в словах «із загальноприйнятою традицією написання» вжито /p/: πир / bir; σαπα \χ / sabah; тоді як сполучень із μπ – немає.

2.0. Літерою σ передано /ş/: σουλε \ şöyle; πατησάχ \ padişah; Ίστε που \ iste bu. Для ς: τζεκεσηνιζ / çekesiniz; Κερτζεκ \ gercek.

2.1. Для передачі /q/ знову використано \κ\: κηστραγην \ kis(t)rağın.

2.2. Сонорні /nr/: σο`vpa \ sonra.

Відмінки: орудний – σενιν ιλε \ senin ile. Спрямувальний: ταχτιμα` (ο`τουρα` ιδι) / tahtima (otura idi), σεγγιχαχата` / seyahata. Місцевий: Παδισαхин карσησηνδα / Padişahın karşısında; Висхідний: сараиндан \ sarayından. Генитив: γγiανηνδακινην \ yanındakinin. Знахідний: Βεζιρη / Veziri, χηркаларη` / hırkalari.

2.3. Займенники: вказівні: немає. Зворотній: кенди`v / kendin .

3.0. Найбільш вживані дієслівні часи: аχ тζεкеσηнιζ / ah çekesiniz. Пасηνη σαλλαδι` / başını salladı, Ο`λμαδι / olmadı. Аχ тζεке` ριμ / ah çekerim. олσουν / olsun. Τζηκαλημ пакаλημ / çikalım bakalım.

3.1. Неособові форми дієслова: масдари: (νε) δεμек \ ne demek, Дієприкметники: пен о`лдиουλден со`vpa \ ben öldükden sonra. (χατηρημα) келен \ hatırıma gelen; Τζαολδουγουνου \ çalduğunu. Дієприслівники: Κηληп \ kılıp; ο`τουρουπδα / oturupda; дуруркев \ dururken. Деγι` ε`μр еγλειп \ deyı emr eyleip.

3.2. Синтаксичні особивості та порядок слів: прямий порядок слів, діалогічний стиль мовлення (речення з прямою мовою).

3.3. Аналітичні конструкції: при передачі прямої мови використовуються дієприслівники на -ip та знаки пунктуації, зокрема кома та довге тіре (система пунктуації в карманлідіці – явище порівняно пізње, від 19 ст.).

3.4. Лексичний склад: широке використання прислів'їв: Που` δουννiαδηρ α`δαμα` δεрд ο`лур, ама дерманда пoulounou`p / bu dünyadır adama dert olup amma dermanda bulunur. Перська лексика, напр. : χε`μiαν \ heman. Передача релігійної термінології: σαπαχ ναμαζνηη κηληп \ sabah namazını kılıp; ε`λχαμδουллилах \ Elhamdulillah. Απτεст α`ληп / aptest alıp; Γκi` ρика`τ / iki rekat. Χουδαδιηρ / Hudadır. Μεβλα / Mevla. Ίνσαλλα`χου τεα`λια / İnşallahu Teala. Топоніми: `Ατζεμ γιολκεσινде / Acem ülkesinde, Κανταχαρ σεχρινде` /

Kandıhar şehrinde. Власні назви: Σα`χ “İsmayil / Şah İsmayil; Κυτουλουζα`ρ χανουμ/ Gülüzar hanım. Ο`λδεμ χανημ \ Oldem hanım.

Висновки: як можна побачити з кількох проаналізованих вище писемних караманлійських пам’яток, з огляду на особливості мови та орфографії усіх їх видається можливим об’єднати у три наступні місцеві редакції:

1. Венеція – Бухарест – Самсун. Незважаючи на те, що венеційське видання дещо відмінне за орфографією від бухарестського, обидва тексти являють собою найбільш архаїчний х відомих насьогодні спосіб орфографічної передачі турецької мови засобами караманлійського письма.

2. Стамбульсько – Афіньська редакція. Тексти за походженням з Афін в цій групі за кількома особливостями, втім, наближаються до бухарестських, тобто чітка різниця між редакціями відсутня, а межа між ними, принаймні з огляду на незначну кількість поданих текстів, здається розмитою.

3. Приватні друкарні Афін та Греції (на підставі проаналізованих нами восьми інших караманлійських текстів походженням з Салонік, що не увійшли до матеріалу даної статті) . Тексти цих друкарень демонструють, що питання уніфікації караманлійської орфографії не сходило з порядку денного від середньовіччя до початку 20 століття: в Афінах на основі домовленості та багаторічного досвіду практичного використання була нарешті створена спеціальна система діакритиків, процес вдосконалення якої і пошуків тривав. За основу тут було узяті стамбульські патріарші видання, проте застосовувався ряд змін.

На разі здається передчасним робити висновки про приналежність до тієї або іншої групи караманлійських текстів походженням з Одеси, оскільки вони також представлені невеликою та недостатньою для презентативних висновків кількістю (4 книги). Попередні спостереження приводять нас до думки, що за орфографією друковані в Одесі караманлійські книжки ближчі до стамбульської редакції. Разом з тим, особливості тексту народного оповідання про шаха Ісмаїла (див. детальніше: Дрига І. Грекописемне (караманлійське) тюркське народне оповідання «Шах Ісмаїл» (Одеса 1912р.): спадкоємність автохтонної традиції та варіативність // Вісник КНУ. Фольклор та етнографія. – К., 2009), що має оригіналом якесь стамбульське видання, демонструє більшу схожість на тексти західноєвропейських видань. Накінець варто зазначити, що караманлійські тексти приазовського походження (т.зв. «українська караманлідіка»), ймовірно в силу того, що усі вони дійшли у рукописному, а не друкованому, варіанті, демонструють не схожу на жодну з вищевказаних нами редакцій або груп, вироблену внаслідок спеціального тривалого досвіду переписування та адаптації систему письма.

Слід також наголосити, що, ведучи мову про караманлійську писемність, доцільніше було б вживати не поняття літературної турецької мови або ж мовної норми, а радше вести мову саме про місцеві мовні редакції, що на

момент створення пам'яток іще стадії літературності та унормованості повною мірою не зажили.

В результаті порівняння мовних особливостей пам'яток на рівні фонетики, морфології, лексики та частково синтаксису ми дійшли висновку про те, що караманлійська писемна спадщина може вважатись єдиним з мовної точки зору цілим, утворюючи єдиний масив текстів, що має підлягати комплексному лінгвістичному та літературознавчому вивченню.

У такий спосіб ми дійшли попереднього висновку про можливість умовно говорити надалі про існування західноєвропейської, північно-причорноморської та анатолійсько-балканської місцевих редакцій караманлійської писемності з огляду на орфографію, та мовну приналежність їх до цілісного масиву турецькомовної писемно-літературної спадщини.

У 1961 році автор розвідки про дванадцять балканських та малоазійських варіантів православної молитви «Отче наш» («Петерціџ»), Пацловкџ І.Т. (детальніше див. Дрига І. Тюркомовні варіанти молитви «Отченаш» в Причорномор'ї // XII Сходознавчі читання А. Кримського. – К.: 10.2008), зазначав, що змістовна єдність, проте стилістична відмінність текстів означеної молитви не може бути поясненою місцевими редакційними відмінностями, оскільки ним були засвідчені істотно стилістично відмінні варіанти походженням з того самого місця, і навпаки, однаково стилістичні варіанти виникали в досить віддалених географічно місцевостях. Відповідь на питання, наскільки слушною може здаватись зауваження Памбукіса стосовно інших, набагато більш розлогих за обсягом караманлійських текстів, стане можливою, на наш погляд, лише після уточнення класифікації віднайдених текстів, більш тривалого та деталізованого їх вивчення на взірць приналежності до кожної з попередньо визначених редакцій, а також поповнення прочитаного й вивченого з філологічної точки зору караманлійського текстового масиву.

Уже попередній погляд на особливості місцевих текстових редакцій робить можливим виокремлення комплексу питомих для кожної з них рис орфографії, що його образно можна назвати «караманлійською абеткою». Така «абетка» або наближує, або ж віддаляє караманлійські друкарні та видавців одне від одного, допомагаючи робити припущення про існування особистих та ділових контактів православних тюрко фонів. Це дозволяє нам сподіватись на те, що покращення обізнаності у картині обігу караманлійської літератури та видавничу діяльність дозволить тюркологам з легкістю атрибутувати караманлійські тексти невідомого авторства та походження, принаймні встановлювати, в якому інтелектуальному середовищі вони були оформлені.

Перспективи дослідження:

Як відомо, перші видання караманлідікою були розпочаті у Венеції та інших містах Західної Європи від 1560 років. Караманлійські ж тексти, що дійшли до наших днів, відомі лише від початку 18 століття. Перші видання

релігійно-літургійних текстів караїмською тюркською мовою гебраїськими літерами було розпочате від 1560-х років в містах Західної Європи, насамперед у Венеції. Проте перші тексти караїмською мовою, відомі сьогодні, датовані початком 18 століття²⁰⁷. Гіпотезою провідного наукового співробітника Державного наукового – дослідного центру елліністичних досліджень історика Евангелії Балти є міркування про те, що так само і перші переклади православної релігійної літератури вірмено-кипчацькою мовою були здійснені приблизно в ті ж часи в осередках книгодрукування Західної Європи, насамперед вправної у друкарських технологіях Венеції. Тому надалі перспективним здається досліджувати проблеми походження, авторства та орієнтації та мовний стандарт перекладів християнської (здебільшого православної) літератури як караманлідікою, так і караїмською та вірмено-кипчацькою мовами в комплексі, припускаючи, що її створення від середньовіччя до модерних часів могло відбуватися в наближених одне до одного колах. Саме такий погляд, сподіваємось, дозволить привнести нові знахідки у вивчення історії тюркських мов.

29. КАРАМАНЛІЙСЬКА МОВА МОЛИТОВ З КАРАКУБИ²⁰⁸

Стаття вперше подає транслітерацію, переклад українською мовою та лінгвістичний аналіз методами порівняльно – історичної тюркології текстів караманлійських молитов з Великої Каракуби, Донецька обл. Її результати поглиблюють сучасні уявлення щодо побутування літературних тюркських мов в Україні, їх історичного зв'язку із писемними традиціями турецької мови Анатолійського півострова та Румелії.

Ключові слова: караманлідіка, молитва св. Кипріяна, св. Георгія, Каракуба, історія тюркських мов.

Karakoba köyünden Karamanlı Türkçe dualarının dil özellikleri

Makalede ilk defa Donetsk iline bağlı Urum Karakoba köyünde bulunan Karamanlıca duaları Ukrayıncaaya çevrilmiş dil özellikleri belirlenmiştir. Sonuçları Ukrayna'daki Türk lehçeleri konusunda bilgilerimizi genişletmekte olup Anadolu ve Rumeli'deki Türkçe yazı geleneği ile tarihi bağlantısının tespiti açısından önem taşımaktadır.

Турецкий язык караманлийских молитв из Каракубы

Статья впервые предлагает транслитерацию, перевод на украинский язык и лингвистический анализ методами сравнительно-исторической тюркологии текстов караманлийских молитв из Большой Каракубы, Донецкая обл.

²⁰⁷ Інформація, яку в процесі інтерв'ю 07.2008 р. в м. Тракай, Литовська республіка, надала нам польська караїмка – дослідниця Маріола Абковіч, учасниця літньої школи караїмської мови, за що їй особисто та усій караїмській громаді висловлюємо свою щирю подяку.

²⁰⁸ Вперше надруковано у: Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2009. – № 158. – С.108-113.

Результати углубляють представлення о существовании литературных языков в Украине, их исторической связи с письменными традициями турецкого языка Анатолии и Румелии.

Ключевые слова: караманлидика, молитва св. Киприана, св. Георгия, Каракуба, история тюркских языков.

The Turkish language of Karamanli prayers from Qaraquba

The paper presents for the first time transliteration, Ukrainian translation and linguistic analysis of Karamanli prayers from Velyka Qaraquba, Donetsk region, using methods of comparative-historical Turkology. Its results extend modern knowledge about functioning of literary Turkic languages in Ukraine, their historical connections with written traditions of Anatolian peninsula and Rumelia.

Key words: Karamanli books, the prayers of St. Cyprian, St. George, Qaraquba, history of Turkic languages.

1. Вступ. Караманлійська тюркська писемність, покладена в основу літературних текстів урумів Надазов'я²⁰⁹, має багатолітню писемну традицію, розвивалась на основі народної турецької мови, проте в різних місцях світу зазнала певних місцевих редакційних відмінностей, зумовлених різноманітним етнічним та мовним оточенням. Урумська мова розвивалась у тісній міжмовній контамінації із кримсько-татарською, караїмською та кримчацькою мовами, та індоєвропейськими – грецькою, українською, російською, грузинською. Використовувана і досі на Південному Сході України, об'єднує у собі відмінні та більш або менш спільні з тією чи іншою тюркською мовою лексичні, граматичні, фонетичні норми та стилеві різновиди. Не зважаючи на наявні в тюркологічній літературі непоодинокі описові праці з урумської мовної системи, фольклорні, лінгвістичні та етнографічні записи, насьогодні залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із формуванням та особливостями історичного розвитку цієї мови, передумовами формування її писемного та усного різновиду, специфікою її творення, виходячи зі співставлення із особливостями розвитку інших мов тюркської мовної сім'ї. Писемно – літературна мова урумів Надазов'я не була об'єктом цілісного вивчення істориків тюркських мов, мова писемних пам'яток урумів не розглядалася спеціально в монографіях з історії мови та історичної граматики (за винятком [6], де взято до уваги дані публікацій О. М. Гаркавця та О. Блау). *Об'єктом* даного дослідження є писемно – літературна мова тексту з Великої Каракуби,

²⁰⁹ Хоча, за С.Н.Муратовим, відзначається відсутність загальної літературної урумської мови (Языки народов мира. Тюркские языки. С. 450), однак той же автор відзначає “наявність наддіалектної мови урумського фольклору”. В даній роботі ми вживатимемо термін “мова караманлійської літератури” на позначення єдиного мовного стандарту, проте відмінних орфографічних редакцій літургійних та світських тюркомовних текстів, писаних грецькими літерами.

Донецька обл. Предметом дослідження є історичний розвиток писемних тюркських мов 18-19 ст.

2. Постановка завдання. Мета дослідження – описати стан мовного розвитку писемної літературної тюркської мови на півдні України на момент початку 19 ст. Завдання статті: з'ясувати початок та кінець писемної караманлійської традиції для урумської мови; дати по можливості попередню періодизацію розвитку караманлійської писемної традиції, коли почався якісно новий етап формування та закріплення в писемній тюркській традиції грецьким письмом та пов'язаних із нею мовних норм? Чи можна говорити про безперервність та спадкоємність писемної тюркофонної традиції, умовно визначеної як караманли? Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс наступних методів: порівняльно-історичний; контрастивний; ареально-типологічний. Матеріалом для дослідження стали рукописи з села Велика Каракуба (с. 136 – 138; 98 – 104) початку 19 ст., орієнтовно 1808. Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній вперше здійснено переклад українською мовою та лінгвістичний аналіз методами порівняльно – історичної тюркології текстів караманлійських молитов, адже в публікації (Є. Чернухін) текстів з Великої Каракуби не проведено розрізнення між румейсьми та урумськими текстами, хоча й подано переклад текстів українською мовою, відтак знайти відповідні тексти важко; не подано їх транслітерації (у додатку до статті наведено бракуючі транскрибовані тексти та їх скореговані українські переклади). Теоретичне значення статті полягає у тому, що результати поглиблюють сучасні уявлення щодо побутування тюркських мов в Україні та їх історичного зв'язку із писемними тюркськими традиціями, зокрема, турецької мови Анатолійського півострова та Румелії. Дослідження спрямоване на визначення лінгвістичних підстав етнічної ідентифікації урумів Надазов'я та решти малих тюркомовних народів Європи. Практичне значення: результати є використовуваними в курсах історії тюркських мов, вступу до тюркології, історії тюркського письма та порівняльно-історичної граматики тюркських мов. Висновки роботи можна використати в розробці проектів відродження урумської культури (національних меншин України), написанні шкільних підручників урумської мови, розробці критеріїв орфографії літературної урумської мови.

3. Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом близько чотирьохсот років в Анатолії, на Балканах і згодом в Буджаці писали караманлідікою – писемною турецькою мовою, переданою грецькими літерами (рідше – латиницею, кирилицею), православні тюркофони читали цією мовою Євангеліє, відправляли службу, молилися й листувалися. Писемні пам'ятки урумів збереглися у вигляді караманлійських книг, що, втім, не були досліджені; урумські тексти маріупольською говіркою, опубліковані в кінці XIX ст., видані частково записи урумського фольклору різними говірками показують, що в побуті населення користується стихійно створеним письмом на основі російської графіки [12: 450 – 455]. О.Гаркавець

зазначає, що урумську мову не можна ототожнювати з кримськотатарською, оскільки прослідковується «потужний грецький субстрат, що охоплює всі її рівні...», і тому її слід виділяти як окрему самостійну мову [58: 6]. Серед заможних людей, що мали відношення до богослужіння, було поширеним захоплення рукописними й друкованими творами грецької й караманлійської літератури. Урумську мову (кримського походження) визначено як мову, в своїй основі кипчацько – половецьку, але протягом довгих століть її говірки різною мірою підпадали під огузький і ногайський вплив, і це відбилося на їхньому змішаному характері.

Даний рукопис потрапив до нас за особистою порадою, його переклад та коментарі до нього здійснені на підставі публікації Євгена Чернухіна [60]. Рукописна караманлійська спадщина міститься в Інституті рукописів НБУВ (ф.ф. 5, 72), а також бібліотеці духовної семінарії. Матеріали, що зберігаються поза Києвом, перебувають у відділі рукописів Державної російської бібліотеки, а також Інституті сходознавства м. Санкт-Петербург. Серед них важливе місце посідають рукописні збірки молитов. Досліджувані молитви містить збірка, що належала жителям села Верхня Каракуба Ганні Шелтик, на прізвище Тер'язи, яка у 1950-х рр. передала її Р. С. Харабадат, а у 09.1966 р. та передала її проф. О.О. Білецькому. В свою чергу, О.О. Білецький надав матеріали рукопису елліністці Є.Е. Грандстрем для палеографічного аналізу та опису рукопису (виданий у “Палестинській збірці”, згодом у “Studia Codicologica”). У 2005 р. Є.Чернухін здійснив нове видання збірки, в якому запропонував свій варіант прочитання Каракубського рукопису, опис його складників та власну спробу повного перекладу російською мовою, зазначаючи, що попереднє видання Грандстрем відрізнялося певною поверхневистію опису, погрішностями в передачі тексту та навіть філологічною та культурологічною невідповідністю у визначенні мови і змісту цілої низки текстів. Переважна частина збірки написана румейською (грецькою) мовою. Проте сам Є.Чернухін вказав нам на наявність двох молитов урумською мовою та особливо тюркські вкраплення-пояснення по всьому тексту рукопису, які вказують на те, що укладач збірки як мову широкого користувача обрав тюркський діалект, тоді як засобом впливу на потойбічні сили залишив грецьку. На думку Грандстрем, рукопис було створено у першій половині XIX ст. Чернухін доводить помилковість цього припущення і датує збірку кінцем XVII чи початком XVIII ст. Нижче наводимо нашу латинографічну транслітерацію караманлійського тексту молитов Святого Георгія та Святого Кіпріана (оригінал караманлійським письмом за публікацією Є.Чернухіна).

4.Виклад основних положень. Молитва Святого Георгія:

Yarap(b)im Allahlar'ın Allahu, p(b)izi ve kiokleri (gökleri) ve yerleri ve tegizi(t(d)enizi) ve tzumle (cümle) muhulatlari (mahlukatları), yaratan Allah ve iptit(d)asız Allah, ve iolumsuz (ölümsüz) Allah ve pat(d)iuahların tukenmez (tükenmez) ve iolmez (ölmez) ve tukenmez (tükenmez) Allah, ütz(ç) sufatlı (sıfatlı)

Allah, uokorlenirsin (şükürülenirsin) mertep(b)elenirsin Allah. Ve iolum (ölüm) senden h(k)orkar; ol tz(c)enem pag (bağ)landı senden tzezilmez (tz(ç)izilmez) pag (bağ)lanlar, kemlikten temeli yiamamaz ueytanlar, efent(d)im kulunun ritz(c)asını tikle (dinle) h(k)abul eyile, Ayos Yorgos itz(ç)in, zire(a) p(b)en hanımı seni (n) itz(ç)in yere tokturt(d)um ter (tir), ve p(b)auımı da seni (n) itz(ç)in kestirtim ter(tir); ve (h)er zaman ve (h)er vakit var Allah, sen efent(d)im İsus Hristos p(b)enim Allahım, ve uartımı, p(b)u eve senin insan t(d)ostluğınan (dostluğu ile). Ve Allahlık merhametinsin, ve (h)erne yert(d)en oh(k)unsa bu temamlığını (tamamlığını), ek(ğ)er insanlart(d)an ek(ğ)er evlert(d)en ek(ğ)er sap(b)i p(b)alalardan ek(ğ)er ceneverlert(d)en ek(ğ)er eksiklik itz(ç)in ek(ğ)er puyuzuluk (büyüçülük) itz(ç)in ek(ğ)er p(b)ahillik itz(ç)in ek(ğ)er ograma serpenti itz(ç)in ilahi bulsun ve tzu (şu) kemliklert(d)en helas eyile bu hulunu (kulunu) ve tzumle (cümle) pahil(bahil) ueytanlardan (şeytanlardan) () ve tzumle (cümle) fenalıktan ferah eyile (eyle) bu kulunun kemliklert(d)en, zire sensin Allah yaratıcı; tzumle (cümle) emriilen ve padişahlık senindir ve g(k)uvet (kuvvet) senindir ve merte(b)pe senindir, babanın ve oğlunun ve aziz uruhun (ruhun) ve epetietlerten (ebedietlerden) amin – ve uindi (şimd) uarlarım (şarlarım) sizi tzumlenizi (cümledenizi) pahil/bahil yezit şeytanlar, üt(ç) su(t)fatlı bir Allah'ın adı itz(ç)in cihasiniz (çıkasınız) ve agirılasınız (ayrılmak) bu Allah hulundan (kulundan) ve evinden ve tayıfasından (tayfasından) ve koyinden (köyünden) ve etraf koyilert(d)en (köyler(in)den) ve uartlarım (şarlarım) sizi mu(ü)barek sultan Panay(gi)at(d)an Allahı doğuran Meryemt(d)en uartlarım (şarlarım) sizi pek tz(c)inler ueytanlar ayırılın p(b)u at(d)amdan epitilapet (ebediet) p(b)u at(d)ama k(g)iriuimeiz (karışmayınız) ve k(g)izlen measiiz (gizlenmesiniz) p(b)u at(d)amın itz(ç)ine ya evinde ya koyilerinde (köylerinde), ve uartlarım (şarlarım) μιχαήλ και αρχάγγελος (Mihail kai arhangelos) ve Gavriilt(d)en ve Uruilt(d)en ve Rafailt(d)en, ve maraiklerin (meleiklerin, meleklerin) p(b)aularından αρχάγγελον δινάμεων κιριώτιτων δινάμεων χειρουβίμ σεραφίμ εζάπτέριγα πολιωμάτων τετράφον ζούν και πάσις της εποουρανίου δινάμεος (arhangelon dinameon kirititon dinameon heruvin Serafim eksapteriya polimaton tetrafon zoon ke pasis tis epuraniu dinameos) cihasiiz yiamamaz tz(c)inler bu at(d)amdan ve bu evt(d)en ve ...

Молитва Святого Киприяна:

ve thronozuna, sana malimdir h(k)albinde olan k(g)izli sırları tzumle (cümle) h(k)ullarının zira p(b)en uunahkar (günahkâr) Kiprianos hatz(c)an pilmezitim (bilmezdim) k(g)ertz(ç)ek Allah ve k(g)ertz(ç)ek t(d)ini p(b)utperez (türkçe: putperest) iken waytana hizmet et(d)ert(d)im waytan iuinde kezeritim (gezerdim) ri [(h)karıların] sutunu (sütünü) keser it(d)im ve (h)er p(b)uğucu[luk (büğücülük) et(d)ert(d)im ve] ueytanlıkları et(d)ert(d)im ve insan arın... ara serpenirt(d)im [agrılarundan (ağrılarından)] ... eder]it(d)im yau p(b)ala[ları] pag (bağ)lar it(d)im ... tzumle (cümle) wayita]nlar p(b)afna hizmet et(d)erdi ve uindi (şimdi) tzumle (cümle) dünyiai (dünyayı) tu]tan Allah kuvetli efent(d)imiz tzumleyi (cümleyi) tu]tan kozeten (göz eden) aziz Allah mekteplenir ... (sin) [ekm]etli (hikmetli) pat(d)iuuahım sana duuuup (düşüp) setz(ç)te et(d)erim o mu(ü)barek aziz at(d)ına

ve yalvarurum (yalvarırım) ve (h)er saat ve (h)er k(g)ün ve (h)er yert(d)en ve insanlart(d)an ve hisayahlardan (his ayaklardan) sap(b)i p(b)apalalardan pag (bağ) var isa ograma serpenti, p(b)en Kiprianozunun tuvası (duasını) oh(k)uduh(k)ta ol fena at(d)amların pag (bağ)lat(d)ığı pag (bağ) tzeilsin (çizilsin), tzumle (cümle) pahil ueitanlardan pag (bağ) lanan pag (bağ)lanan pag (bağ)lar ek(ğ)er fena kozlu (gözlü) at(d)amdan nazarlandı isa, ek(ğ)er fena ueitan h(k)arilart(d)an (türkçe – karı) ueitanlık olt(d)u isa h(k)urtar h(k)ulusu ve mututur (mutlutur) ol mu(ü)barek aziz horhulu (korkulu) at(d)ına, και του μονογενοῦ σου ἰουῦ του κυρίου και θεου και σωτηρος ημῶν ἰησοῦ χριστου και του παναγίω και αγαθω και ζωωπιό σου πνεύματος hatz(c)in p(b)undan yoh(k) olun yiaramaz ueitanlar p(b)ulular yag(ğ)mur versin yer p(b)eraketini varsın analar t(d)og(ğ)ursun ve tzumle (cümle) at(d)amlar, tzumle (cümle) ueitan pag (bağ)larından tz(ç)ezilsin p(b)u h(k)ulunda (kulun da) tz(ç)ezilsin (tou de) ve ek(ğ)er pag (bağ)tan ve ogramat(d)an ve tzumle (cümle) kemliğinden ve tzumle (cümle) tteninin serpintilerinden, ve üt(z) yüz altıuu p(b)eu t(d)amarından ve tteninin (h)er yerinden ve embauından ve anından ve kozunden (gözüünden) ve p(b)oyinundan (boynundan) ve tilioten (dilinden) ve p(b)ugazın (boğazın) itz(ç)inden ve mitz(c)azından ve koksunden (göğsünden) ve yurekten (yürekten) ve itz(ç)inden ve p(b)altırıtan (baldırından) ve ayagından (ayağından) ve p(b)au t(d)amarından ve (h)er kemlikten ve (h)er ne kemlikten var isa ve p(b)ir kimse evine pag (bağ) et(d)ip h(k)otu (kötü) ise, ek(ğ)er hapusunun (kapısının) üstüne ek(ğ)er p(b)ouağasına ek(ğ)er evin tz(ç)evrisine (çevresine) h(k)apu(i)sına ek(ğ)er azparına ek(ğ)er frehiisine ek(ğ)er ha(i)yvan tersine ek(ğ)er p(b)alih(k) tersine ek(ğ)er insan p(b)auına ek(ğ)er h(k)apu p(b)ahanın p(b)auına ek(ğ)er kurbağa ek(ğ)er merikep ilen, h(k)uruun ilen ek(ğ)er p(b)ahira ek(ğ)er k(g)u(ümüue)muue altına ek(ğ)er yar yeri p(b)u misili (misilli) yerlarten (yerlerden) ek(ğ)er itz(ç)ert(d)en t(d)uuart(d)a ek(ğ)er h(k)uya ek(ğ)er tegize (denize) ek(ğ)er ozene ek(ğ)er kole (göle) ek(ğ)er t(d)ağa ek(ğ)er h(k)umbalara yerin tz(ç)atlah(k) yerlerinden ek(ğ)er itz(ç)ert(d)e t(d)uuart(d)a mu(ü)barek utz (üç) sufatlı (sıfatlı) p(b)ir Allagın (Allah'ın) at(d)ı itz(ç)in tezig(ğ)e tz(c)ihasiiz arpitz(c)e tz(c)ihaaniz ayırılın p(b)u Allagın (Allah'ın) h(k)ulundan ve p(b)unun evinden t(d)onup (dönüp) k(g)itesiniz varasiiz et(d)enlere sizin size uyup k(g)önderenlerin halpi(n)ou (kalbini) a(ğ)ursiiz anki (hangi) semten ueitan nitz(ç)ine sem tine k(g)idesiniz ek(ğ)er tz(c)inci ek(ğ)er tz(c)in ek(ğ)er er ek(ğ)er avret isa ek(ğ)er koyli (köylü) ek(ğ)er uehirli ek(ğ)er mahripli ek(ğ)er meuripli isa ek(ğ)er busurman ek(ğ)er arap ek(ğ)er armeni ek(ğ)er tzifut (çufut) ek(ğ)er tz(ç)engene ve faraon ek(ğ)er frenk ek(ğ)er yikliz ek(ğ)er hip(n)t(d)i ek(ğ)er spanyol ek(ğ)er urus ek(ğ)er urum ek(ğ)er kuntoğuz ek(ğ)er kunp(b)ati ve tzumle (cümle) yetmiu eki (iki) miletin hay(ng)isi isa ya p(b)ap(b)anın hak(ng)isi isa ya papazların hak(ng)isi isa ya hatz(c)mi k(g)osların hak(ng)isi isa ya tz(c)anı tarsulup ya p(b)ir siklette (şekilde) rast k(g)elip kendi kendine haryıtı (karşıtı?) isa ne h(k)adar oh(k)ut(d)uğumuz ve oh(k)umat(d)ıgumuz ve ne h(k)adar yazt(d)ıgumuz (yazdığımız) ve yaztımata(d)ıgumuz (yazmadığımız) ve ne kadar fenalık ve hastalık ve ograma ve serpinti var isa hatz(c)in p(b)u

fenalıklara tzumlesi (cümlesi) p(b)u Allah'in h(k)ulundan () Allah'in h(k)uvelisin (kuvvetlisen) yarar(b)im efent(d)im tzumle (cümle) dunyan (dünyayı) yaratan, rabbi sen veresin (h)er p(b)ir at(d)amin şefatlığını (şeffatlığını) nasıl tzumlemiz (cümlemiz) setz(ç)te et(d)eriz veresin sindi (şimdi) p(b)u h(k)ulunun şefatlığını (şeffatlığını) aamin.

Молитва святого Георгія (український переклад):

Боже мій, Боже над всіма Богами, Ти, що створив нас і небо, і землю, і море, і все живе, вічний Боже, безсмертний Боже, вічний і невмирущий Боже царів, і невмирущий Боже, Боже, в трьох обличчях, Боже, якому висловлюють подяку і tertep(b)elenirsin. І смерть Тебе боїться; те пекло очистилося завдяки Тобі, зурочення, що не знімаються, недобрі чорти, основа яких – зло, Мій Пане, послухай та прийми прохання раба Твого, для Святого Георгія, бо я заради Тебе поховав свою дружину (дослівно: закопав в землю), і заради Тебе віддав свою голову на усічення; і Ти, Боже, що завжди і постійно єси, ти, мій Пане, Ісусе Христе, Боже мій, і мою вимогу, цьому домові з Твоюю приязню до людей, і p(b)u eve senin insan t(d)ostluğınan (dostluğu ile). І божественність милосердна (Allahlık merhametinsin), і звідки б не читалося bu tematlığını, якщо від людей, якщо від будинків, якщо від малих дітей, якщо від звірів, якщо для (від) нестачі, якщо для чаклування, якщо для (від) ворожіння, якщо для (від) негараздів, біди, хай знайде релігійний гімн (молитву?) і прости рабові своєму ці лиходійства – лихі вчинки, (ve su (şu) kemliklert(d)en helas eyile bu hulunu (kulunu) і від усіх лихих чортів, і від усіх бід fenalıktan ferah eyile (eyle) bu kulunun kemliklert(d)en, оскільки Ти є Бог – Творець; зі всіма наказами і царство Твоє, і сила Твоя, і Тво, Твого батька і сина і Святого Духа і навіки віків Амінь – і зараз благаю/прошу вас всіх, заздрісні, підступні чорти, заради єдиного Бога в трьох обличчях вийдіть і відділіться від (з) цього раба Божого і від дому його, і від сім'ї його, і від села його, і від навколишніх сіл, і благаю вас від (імені) (заради) Цариці Богородиці, від (імені) (заради) Марії, що породила Бога, благаю вас дуже, джини, нечисті (чорти), покиньте цього чоловіка навічно не чіпляйтеся до нього (цього чоловіка) і не ховайтеся в середині його (цього чоловіка) або в його будинку, або в його селах, і благаю від (імені) архангелів Михаїла та Гавриїла і Уруїла, і Рафаїла, і від самих ангелів, сил архангельських, Серафимів та Херувимів шестикрилих багатооких четвероликих та всіх небесних сил, вийдіть, підступні чорти (нечисті сили), з цієї людини і дому її...

Молитва Святого Кипріяна (український переклад):

і Твоєму тронові (thronozına), Тобі відомі приховані таємниці, що є в серці твоїх рабів, бо я, грішник Кипріян, коли я не знав справжнього Бога і справжньої віри, будучи ідолопоклонником, я займався справами диявола, відбирав молоку у жінок, і творив всілякі чари, і лиходійства і ve insan arın... ara serpenirt(d)im [agrılarundan (ağrılarından) ... eder]it(d)im зурочував малих дітей ... всі нечисті мені служили, і зараз, Боже, ти, що тримаєш увесь світ,

наш сильний (могутній) Поне, ти, що тримаєш увесь світ і нагледаєш за ним, Святий Боже, тектепеленір ... (sin), мій мудрий царю, впавши (перед Тобою) кланяюся Твоєму святому імені, і благаю і кожної години, і кожного дня, і з кожного місяця і від людей і від hisayahlardan від малих дітей якщо є пристрій та лиходіяння, коли я читаю (читатиму?) молитву Твого Киприяна, нехай всі біди, наслані поганими людьми, відчепляться, негаразди, пороблені нечистими, якщо був зурочений людьми з недобрими очима, якщо лихі диявольські жінки наслали прокляття, врятуї раба (Твого) і щасливий во ім'я Твоє благословенне, святе і страшне ? , каї тов моноуєвої сов івої тов куріов каї θεου каї σοτηρος ηδών ησού χριστου каї тов παναγίου каї αγα θεω каї ζωοτιό σου πνεύματος (гр. і Єдинородного Сина Твого, Господа і Бога нашого Спасителя Ісуса Христа і Найсвятішого і Благого і Животворного Духа Твого (пер. Є Чернухіна, 60, с.101) втікайте від нього, пропадіть, лихі чорти, нехай хмари дають дощ, нехай земля має родючість, нехай матері народжують, і нехай усі люди звільняться від усіх диявольських зурочень, нехай цей твій раб також звільниться (тов δε) і якщо є з пристрійів і зі всіх лих, і від усіх тілесних негараздів, і з трьохсот шістдесяти п'яти судин, і з усякого місяця на тілі, і з голови, і з чола його, і від його ока, і від його шиї, і від язика його, і зсередини горла його, і mitz(c)azında, і з грудей його, і з серця, і зі стегна його, і з ноги його, і з головної судини (спинний мозок?), і з кожної кістки, і з якої б кістки не було, і якщо комусь погано, коли (хто-небудь), наслав(ши) на його дім закляття, якщо поверх його дверей, якщо на його поріг, якщо на околиці його дому, на його двері, якщо на його подвір'я, якщо на його f'rehiisine, якщо на тварину (досл. на шкіру тварини), якщо на рибу (досл. на шкіру риби), якщо на людину (досл. на голову людини), якщо на черепаху (досл. на голову черепахи), якщо на жабу, якщо чорнилом, якщо свинцем, якщо міді, якщо сріблї, золоту, якщо урвище, з тому подібних місць, якщо зсередини, ззовні, якщо в криницю, якщо в море, якщо в річку, якщо в озеро, якщо на гору, якщо h(k)ımbalara, з потрісканих місць землі, якщо всередині, назовні, для (заради) благословенного імені єдиного Господа в трьох обличчях, виходьте в tezig(ğ)e, виходьте в arpitz(c)e, відчепітьсї від цього раба божого і від дому його відвернувшись ідіть, ідіть до тих, хто робив, вам догодивши, завдавайте мук серцям тих, хто (вас) прислав, з якого краю заради диявола підете в край, якщо ворожбит, якщо джин, якщо чоловік, якщо жінка, якщо селянин, якщо житель міста, якщо магрибець, якщо меширибець, якщо мусульманин, якщо араб, якщо вірменин, якщо караїм, якщо циган і єгиптянин, якщо француз, якщо англієць, якщо індієць, якщо іспанець, якщо росіянин, якщо урум (грек), якщо схід, якщо захід і чи котрась з усіх сімдесяти двох національностей, чи котрийсь з батьків, чи котрийсь зі священників, чи котрийсь з hatz(c)mi k(g)osların, або якщо душу tarsulur, або якщо, якось (в якійсь формі) зустрівши, сам собі haryıtı, скільки ми читали і не читали і скільки написали, і не написали, і скільки би лиходіянь, і хворіб, і бід не було, втікайте до цих негараздів всі від раба божого, () Allah'in Tu

сильний, мій Боже, мій Пане, що створив увесь світ, Господи мій, Ти даєш кожній людині своє заступництво; як ми всі Тобі кланяємося, зараз дай цьому рабові Твоєму свій захист. Амінь.

5. Результати. Турецька лінгвістична традиція (Вікіпеді) визначає мову караманлійців як суміш османської, давньогрецької та новогрецької, зазначаючи, що караманлійцям вдалося створити власну мову культури. Нас цікавлять саме особливості цієї мовно-культурної ситуації та кореляції європейської та малоазійської караманлідіки із караманлідікою українського півдня. В різних місцях, в залежності від конкретної історичної ситуації, більшою або меншою мірою формувався інститут місіонерів грецької церкви серед тюркських народів. На території сучасної України тюркомовні християни створили багатолітню мовну культуру, в якій церковний клір використовував грецьку, як обов'язкову, а паства – тюркську мову.

Фонетика та фонологія пам'ятки. Різноманітність тюркських фонем істотно обмежена можливостями грецької абетки при передачі ряду звуків, відсутнього в літературній грецькій мові. В рукописі трапляються поодинокі надрядкові значки для передачі таких звуків, проте вони спорадичні. Рукопис дає приклади спроб автора розмежувати на письмі шиплячі / свистячі приголосні, проте спроби непослідовні. Оскільки наявні засоби грецького письма потребам тюркської мови відповідали недостатньо, до того ж, якщо врахувати діалектичний характер мови, якою володів сам автор, і не найвищий рівень його освіти, стає зрозумілим складність лінгвістичної інтерпретації тексту. Оскільки пам'ятка написана караманлійською абеткою, ми можемо спостерігати дотримання деяких правил грецького правопису: буквосполучення *υτ* на позначення звукосполучення [nd] – *shivti* – *shinti*, урум. *şindi*; тур. *şimdi*; *υλ* – як правило, [b], проте в літературній грецькій буквосполучення використовується для передачі [mb]. Звук [ʃ], відсутній у грецькій (як і решта шиплячих), переважно передається кириличною «ш». Це свідчить про те, що автор був знайомий із однією або кількома слов'янськими мовами. У нашому записі ми передаємо даний звук аналогічною кириличною. Набагато рідше зустрічається передача у тексті пам'ятки даного звуку грецькою літерою *σ* або подвоєним її варіантом – *σσ*. Через відсутність у грецькій шиплячих, характерних для тюркських мов, на місці [ʃ] та [ç] бачимо використання кириличної літери ш, іноді грецькі *σ*, *ç* / буквосполучення *tz* (для передачі [ç]). Довгі голосні трапляються рідко, виникли внаслідок випадіння міжвокального приголосного. Гармонії голосних у більшості випадків дотримано, напр. *t(d)ostlug(ğ)inan*, *aygırlarundan*, *kapı* (kapı). Випадки порушення гармонії: *h(h)ulunun*, *kemliklert(d)en*, *gelip*, *çih(k)asınız*, *k(g)irişmeyiz* тощо.

Консонантизм: 1) На місці тюрк. Задньояз. [q] перед задньорядними – овулярний [h]: *hara* – *kara*, *baha*, *muhulat*, *horhar* – *korkar*, *tohturtum* – *döktürdüm*, *hatar* – *kadar*. 2) Властивого для сучасної урумської вживання перед гол. переднього ряду палаталізованих м'яких [tʰ], [dʰ] іще немає (напр.

t'eldim); заг. – тюрк. Задньояз. [k] / [g]: kidesiniz. 3). Вживання кипч. [k] на місці задньояз. проривного [g] огузьких мов, напр.: kizlen – gizlen, anki – hangi, kidesiniz – gidesiniz, eker – eğer. 4). Монофтонгізація дифтонгів: носового задньояз. проривного [ŋ] до [k]: yikliz – ingiliz. 5). Поява або зникнення початкового голосного перед сонорним приг. в словах іншомовного походження: uŋus – rus, uŋum – rum, uruhun – ruhun.. Але: spanyol, frenk. 6). Переважання слів з глухим приг. на кінці (k, t, s, h, ç, ş) при незначній долі дзвінких (c, g, d): harşit – karsıt. 7). Регулярність палатальної й губної гармонії приголосних, особливо в непершому складі: ruŋutzuluk – büyücülük. 8). Поява протетичного між двома голосними заднього ряду, як правило, в запозиченнях: tuva – dua. 9). Збереження етимологічного кипчацького задньоязикового [t] на місці огузького [d] на початку слова, а також [k] – [g]; [p] – [b]: tuva – dua, sapi palalartan – sabi balalardan, epetiet – ebediyet, kirışmeyiz – girişmey(in)iz, kökleri – gökleri, pizi – bizi, pen – ben, yarapı – yarabi, teniz – deniz, mertepelenirsin – mertebelenirsin. 10). Зникнення протетичних приголосних між голосними: tz(c)enem – cehennem. 11). Перехід під впливом грецької мови [nt] в [nd]: şinti – şindi (şimdi). 12). Передача буквосполученням tz шиплячих [ç] / [c], напр. tzezilsin – çezilsin (çizilsin). 13). Злиття кінцевих звукосполучень приг. та їх озвінчення під впливом попереднього сонорного [r]: putperez – putperest. 14). Озвінчення під впливом прогресивної асиміляції: setzte eterim – seçde ederim. 15). Перехід kil – kle: pir siklette – bir şekilde. 16). Перехід [ş] – [g]: şunahkar – günahkar.

Грамаітичні категорії числа утворюються афіксами -lar/-ler: pařışahlar, kemlikler (на відміну від сучасної урумської -nar/-ner). У мові пам'ятки, як в і решті урумських пам'яток, представлені речення з номінантною будовою. Дослідження урумського синтаксису в працях попередників (О.Гаркавець, Є.Чернухін, О.Блау, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков; Энциклопедия языки мира. Тюркские языки) не проводилися. Пунктуаційні позначки зустрічаються доволі рідко, представлені лише крапкою, комою та крапкою з комою; чітка межа між реченнями не прослідковується. Перекладний характер пам'ятки тюркською мовою з грецького оригіналу накладає відбиток структури, невластивої тюркським реченням (грецької чи слов'янської, напр. eğer цикл), тому речення умовно були поділені по дієсловах або іменникових присудках. Речення пам'ятки складні, з великою кількістю однорідних другорядних членів; додатків або обставин, об'єднаних сполучником eker (eğer) або ve. Деколи трапляються дієприкметникові однорідні (okuduğumuz ve okumaduğumuz) та дієприслівні звороти –iken (gerçek dini putperez iken şeytana hizmet ederdim). Відчувається речитативний або навіть віршований ритм, принаймні намагання писати ритмізованою прозою, що властиве загалом усім заклинанням та релігійним гімнам в усіх мовах (yetmiş iki milleyin hakısı (hangisi) – babanın hakısı (hangisi) – papazların hakısı (hangisi)).

6.Висновки. Отже, мова тексту – кипчацько – половецький діалект з незначною кількістю огузьких елементів, близький до сучасних урумських говірок Великої Новосілки, Старобешевого, меншою мірою – кипчацько – огузької говірки з великою кількістю огузьких елементів Старомлинівки, Богатира та Улаклів [77, с. 54].

7.Перспектива подальших досліджень. Визначені статтею результати потребують подальшого доповнення писемним караманлійським матеріалом урумського походження, проведення ширшого міжтюркського порівняльного дослідження.

30. ТЮРКОМОВНІ ВАРІАНТИ МОЛИТВИ «ОТЧЕ НАШ» В ПРИЧОРНОМОР'І²¹⁰

Karadeniz bölgesinde söylenen Ortodoks Hıristıyan 'Atamız ki göklerde' duasının Türkçe varyantları

Makalenin amacı, tüm ulaşabildiğimiz Karamanlıca 'Atamız ki göklerde' duası varyantlarının dil özelliklerini belirlemek, Karadeniz bölgesinde ve Balkanlarda Ortodoks Türkler ve Karaylarca kullanılan aynı duanın metinleriyle kıyaslayarak sözkonusu varyantların nereden kaynaklandığı, aralarındaki bağlantıları ve Karadeniz bölgesine gelme yollarını tespit etmektir. Toplam 12 Karamanlıca dua metni iki urum ve iki Gagauz dua metniyle karşılaştırılmıştır. Karamanlıca dua varyantlarından en eskisi Pisidyalı Seraphim tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1756 tarihinde Venedikte basılmıştır, bu metin 1873 tarihli Londra basılı varyantı ile birlikte Karadeniz dua metinlerine en büyük yakınlık göstermektedir. Sonraki varyantlar ise mutemelen Fener patrikhanesinin İstanbul ve Atina'da bastığı kitaplardaki dua çevirileri ile aynıdır. Ellerimizde bulunan en eski metni ise yabancı alıntılar neredeyse hiç bulunmadığı Kıpçakça varyantı, Karaylara aittir, Codex Cumanicus'un sözkonusu dua metni ile benzerlikleri ortadadır.

The main aim of the paper is to examine all available Karamanli, Urum, Karaim and Gagauz Turkic versions of the Lord's Prayer spread both in Black Sea and the Balkans region as a fragment of sacral text. Our task consists in identifying of the origin of the texts as far as the ways of its translations and references to the previous versions. When one compares 12 Karamanli texts with two known Urum and two Gagauz versions, its possible to find its direct analogies with the oldest, Venice Karamanli edition (1756) of Turkish translation of the prayer made by Serafim Pisidian, which was used by Urums, and London edition (1873) used by Gagauzes. The later, stylistically simplified translations both in Urum and Gagauz were probably made under the influence of Istanbul and Athenes' canonical Patriarchate's editions. As concerns to the oldest, Karaim version, it is purest

²¹⁰ Вперше опубліковано у: Східний світ. – Київ, 2009. – № 3. – С.135-147.

Qypchak version of the prayer, which may be compared with Pater Noster from Codex Cumanicus.

Стаття розглядає усі доступні нам варіанти молитви «Отче наш» караманлідікою у порівнянні із урумською, караїмською, гагаузькою мовами, розповсюджені в Причорномор'ї та на Балканах, виходячи з розуміння її як фрагменту сакрального тексту; ідентифікує походження варіантів тексту, старіші версії та шляхи потрапляння в Причорномор'я його перекладів. З 12 караманлійських варіантів, співставлених з двома відомими урумськими та двома гагаузькими текстами молитви, найстаріший, виконаний Серафімом Псідійським турецький переклад венеціанського видання 1756 р. та лондонський варіант 1873 р. демонструють найбільшу до них аналогію. Пізніші стилістично оброблені переклади ймовірно виконані за канонічними стамбульським та афінським виданнями Фенеру. Караїмський переклад молитви є кипчацькою версією, найбільш схожою з «Отче наш» з тексту «Кодекс Куманікус».

В статье рассматриваются все доступные варианты караманлийских переводов молитвы «Отче наш» в сравнении с имевшими хождение среди тюркоязычных народов Причерноморья и Балкан тюркоязычными переводами. Идентифицируются происхождение вариантов переводов, сделана попытка установления старейших версий, прослеживаются пути их попадания в Причерноморье. Из 12 караманлийских вариантов текста в сопоставлении с двумя известными нам урумскими и двумя гагаузскими текстами молитвы наибольшую аналогичность демонстрирует старейший, венецианского 1756 г. издания вариант, выполненный Серафимом Писидийским, а также перевод лондонского издания 1873 г. Более поздние стилистические обработки текста, вероятно, сделаны по каноническим стамбульскому и афинскому изданиям Патриархии. Что касается караимского перевода, это наиболее свободный от лексических заимствований кипчакский вариант, сравнимый лишь с текстом молитвы в памятнике «Кодекс Куманикус».

Наступна стаття розглядає тюркські (караманлійські, урумські, караїмські, гагаузькі) тексти молитви «Отче наш», що були та є розповсюдженими на території сучасної України, в Північному Причорномор'ї та на Балканах, як фрагмент сакрального тексту, з метою визначити шляхи походження їх перекладів та лексико-семантичні паралелі. Молитива «Отче наш» інакше називається молитвою Господнею, оскільки сам Ісус Христос заповідав її своїм учням, коли вони просили його навчити їх молитися [Інцил 1998, Мф. 6, 9-13; Лк. 11, 2-4].

Актуальність дослідження визначається тим, що витоки та джерела тюркських перекладів даного тексту в Причорномор'ї не досліджувалися ані

щодо кожної окремої мови, ані у їх взаємозв'язку, а втім така інформація щодо мовної атрибуції та визначення редакцій тексту пролила б світло на походження службової літератури у тюркомовних православних Криму, Галичини та Приазов'я. Сподіваємося, це дасть також ключ до розуміння чинників формування суспільної свідомості тюркомовних християнських та караїмських спільнот нашої та сусідніх держав, сприятиме само ідентифікації тюркомовних етносів України в наші дні.

Як відомо, гагаузькі та урумські переклади молитви найімовірніше мали караманлійське походження. Про це йдеться, зокрема, в працях гагаузознавців [История и культура гагаузов 2006, 212; Çakir 2007, 55; Stamatoglu 2002, 290] та дослідників урумської мови [Гаркавець 1999, 17-25; Греческие молитвы... 2005, 18-19; Смолина 2008, 3-4]. Втім, співставлення лексики, граматики та стилістики текстів молитви із караманлійськими варіантами та іншими тюркомовними версіями походженням з Причорномор'я та Балкан не проводилося, атож наше дослідження вперше здійснює спробу розв'язання подібної текстологічної проблеми.

Спроба дослідження тексту «Отче наш» на караманлійському матеріалі [Пацловкя 1961] подає дванадцять відомих у Греції та Малій Азії варіантів тексту молитви. Памбукіс зазначає, що чув цю молитву від тюркофонів – караманлійців, як чоловіків, так і жінок, і був вражений стійкістю традиції, за якою вони й досі проголошують цю частину Євангелія по-турецьки. Це захоплення цілісністю та стійкістю спадщини завадило попереднім дослідникам звернути, на його думку, увагу на деталі. Записані Памбукісом дванадцять варіантів з Євангелія від Матфія є по суті однаковими, по слову – відмінними. Нам відома ретельність та імператив виконання переписів Євангелія слово у слово. То ж як так могло статися, що ці варіанти співіснували в подібній різноманітності та були сприйняті урумами та гагаузами так само не в одному, а в кількох варіантах? Більше того, у караїмів та решти тюркських народів так само спостерігається значна варіативність тексту молитви. Як пише автор статті, мова тут йде не про помилку: серед малограмотних переписувачів були й книжники із вельми серйозною на той час освітою. Не може йтися так само і про регіональні, місцеві відмінності, адже два автори з одного й того самого місця походження вважали за краще вживати відмінні варіанти, тоді як дві особи з різних місць передавали той самий варіант. То чому ж ми зобов'язані такою різноманітністю?

Звернімося до першоджерел, котрими послуговується Памбукіс: перший варіант молитви було узято ним з караманлійської *Hacetname kitabı* 1756 р.; другий – з *Ruh Affiyetliği* 1782 р. Обидва варіанти виводять нас на ім'я караманлійського митрополита Ангорського, Серафима Пісідійського. Третій варіант узято так само з *Ruh Affiyetliği*, але в пізнішому перевиданні. Памбукіс робить висновок, що саме третій варіант є найстарішим з походження, і що його було в свою чергу узято з константинопільського

видання 1718 р. «*Apantizmata*», яке було написано спеціально для *omogenis* – «сородичів» греків-християн Малої Азії. Матеріали по «*Apantizmata*» включає в своїй монографії «Митрополит Неофітос Мавроматіс Іконійський та його внесок у збереження віри та ідентичності греків Малої Азії» (видання 1947 р.) грецький дослідник Г. Лада. Для четвертого варіанту молитви, узятому Серафімом із того-ж таки зібрання *Ruh Affiyetliđi*, характерна спроба «передачі фонетичної цінності турецької мови» (Памбукіс), тобто відповідності літер грецької абетки та використовуваних діалектів турецької мови. Проте спроби передати місцеву фонетику в ньому досить незначні. Проте найбільш повно передані відповідники молитви у виданнях «*Apantizmata*» 1808-1883 рр. Серафім відтворив повністю варіант четвертий з найменшими змінами та доповненнями. Узавши його за основу, він тим не менше додав також й інші частини з різних готових джерел: наприклад, на стор. 33 *Ruh Affiyetliđi* знаходимо першопочаткову версію другого варіанту. Так само ймовірно варіант перший було узято з *Hacetname kitabı*.

Грецький дослідник пропонує відповідь на задане ним запитання про варіативність молитви, цитуючи лист Панайота Візантійського, секретаря угро-волоського гегемона, від 8.6.1726 р., адресований вищезгаданому Неофіту Артському, в якому той просить, коли не важко, прислати йому, рабу грішному, книгу *Gülizar-ı İman Mesihı* [Пацлоука 1961, 6-7], що якнайкращим чином сприяє спасінню душі. Таким чином, і Неофіт, і Серафім, створюючи власні твори, вдавались до запозичень текстів з різних рукописних джерел, додаючи, втім, власні переклади та доповнення. Можливо, що саме відмінності редакцій в оригіналах цих рукописів і позначились на подальшій варіативності використовуваних різними караманлійськими джерелами текстів молитви. У 1584 р. було видано молитовника, про який Мартин Крузі [Пацлоука 1961, 18] згадує в «Турко-грекіка лібри окто» [Basileae, 1584, 109-120] Геннадіоса Сколаріуса, що містила перший караманлійський переклад останнього. Порівняння з грецьким оригіналом, з якого здійснювався переклад, в силу нез'ясованості приналежності оригіналу неможливе, проте основу тюркського тексту можна шукати не лише в ньому. Той факт, що підрядного перекладу дотримувались не завжди, підтверджується варіантами тексту молитви 10 та 12. Памбукіс згадує видане Леонідом Анастасіядісом у 1900 р. повне багато сторінкове зібрання священних катехиз, серед яких можна натрапити і на варіант з коментарями молитви 10, що її читали на недільних службах. У пізнішому, 1921 року виданні наведено вже інший, 12-й, варіант молитви. Важко сказати, перший або другий варіант був для автора видання питомим, і котрий з них було узято з іншого місця. Напрошується висновок, що укладачі подібних видань, послуговуючись кількома джерелами, створювали, беззаперечно, компілятивні праці, однак Серафімовим виданням була притаманна виділяючи його серед сучасників образність стилю. Введення в майбутньому друку типографським методом як більш дешевого зводить

десятки, а можливо й сотні стилістичних рукописних варіантів до одного. Варіанти молитви 4, 7, 9 та 11 грецький автор вважає узятими з Нового Завіту уже в 19-20 століттях, що могли мати оригіналом як православні, так і надзвичайно поширені в цей час протестантські видання для тюркофонів Малої Азії, насамперед мешканців Самсуна, Трабзона та решти міст Причорномор'я²¹¹. Ці видання, друковані протягом 1821-1922 рр. описав, зокрема, Іоанн Агапідіс [Παμπουκη 1961, 19]. Уже в перших своїх виданнях протестанти публікують численні переклади православних молитов та служебник текстів, виправляють їх філологічно, співставляючи як грекомовні, так і тюркські біблійні варіанти. У виправленнях та корекціях тексту брали до уваги кожний новознайдений варіант, відповідно вважаючи кожне з нововведень покращеним, атож чим на пізнішу версію молитви ми натрапляємо в книзі, тим більшою мірою торкнулось її редагування. Автор статті порівнює також відомі йому варіанти із протестантською молитвою вірмен-тюркофонів. Нижче наводимо зібрані І. Памбукісом дванадцять варіантів молитви «Отче наш» [Παμπουκη 1961, 8-10] з хронологічним указанням на дати видання [Παμπουκη 1961, 13-15], а також нашу транслітерацію та дослівний переклад:

1. Κιογλερτέ σακιν όλάν μιζιμ Πετεριμιζ, σενην ισμιν `Αζιζλενσίν, μελκιοτλιγίν γκελσίν, χοκμουίν τεκμιλ όλσουν σενην κιόγ γιουζουντέ νεσεκιλλισσε, γέρ γιουζουντέ τε όλα, βέρ μιζιμ μπούκιουν κιουντελλικ έκμέκ ναφακαμιζή, βέ παγισλά μιζέ πορτζλαριμιζή, νίτζеки μιζέ таχι μιζέ πορτζλου όλάν кимσεлерин σουτζларинή παγисλάрис. Вέ μιζή тζεφαγιά кеτίрме, λάκιν μιζή ол сёр сеγитантάν кourтár. `Αμήν.

Köğlerde sakın olan bizim Pederimiz, senin ismin 'azizlensin, melkütliğin gelsin, hükümün teknil olsun senin köğ yüzünde ne şekillisse, yer yüzünde de ola, ver bizim bugün gündellik ekmek nafakamızı, ve bağışla bize borçlarımızı, niceki biz dahi bize borçlu olan kimselerin suçlarını bağışlarız. Ve bizi cefaya getirme, lakin bizi öl şer şeyitandan kourtár. Amîn.

Мешканцю небес, наш Отець, хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє, наказ твій хай буде повним як на небі, так і так само щоб був і на землі, дай нам сьогодні засоби до існування на щоденний хліб, та прости нам гріхи наші, так як і ми прощаємо провини тих, хто є нам боржником. Та не приведи нас до страждань, одначе врятуй нас від того злого диявола. Амінь. (Хаджетнаме, Серафім ієромонах Анталійський переклав з іноземної грецької на турецьку мову. Друк – Венеція, 1756).

2. Μπιζήμ Πετεριμήζ, Κιογλερτέ `σακίν ο`λάν. Σειν `Ισμιν `Αζήζ

²¹¹ Про діяльність протестантських місій на території Малої Азії детальніше див.: Fendoğlu H.Tahsin. Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti // Türkler Ansiklopedisi. S.188 – 196. а також про побутування караманлійської літератури в турецькому Причорномор'ї – нашу статтю: Dryga I. Doğu Karadeniz'in Karamanlıcası // Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu. – Гіресун, 9-11.10.2008 р. – S. 17-24.

ο'λά, Σενουν Μελκιουτούν γκελσίν. Σενήν Μουρατζαατίν Κιογλερτέ νάσιλ ίτζρά όλουνούρισσα, γε'ρ γιουζουντε`τα όλσεκιλ ο'λσουν. Χε'ρ κιονουν, ε'κμεγιμιζή` που κιονυτε` μιτζε` βε'ρ. Βε πορτζλαριμιζτα`ν μιτζη` χελα`ς ε'γλε`. Νιτζεκι μητζ πορτζλουλαριμιζή`ν σουτζλαρινή` άφβ έτέρισσεκ, Βέ μιτζή` Ιγφαγέ γκετήρμε, λα`κιν μιτζή` ναπα`κ φεναλικτάν κουρτάρ.

Bizim Pederimiz, göğlerde sakin olan. Senin 'ismin 'aziz ola, Senin melkütun gelsin. Senin Müracaadin Göğlerde nasıl icra olunurissa, yer yüzünde da öl şekil olsun. Her gün, ekmeğimizi bu günde bize ver. Ve borçlarımızdan bizi helas eyle. Niceki biz borçularımızın suçlarını aff ederissek, ve bizi işfaye getirme, lakin bizi na-pak fenaliktan kurtar.

Отче наш, що мешкаєш на небесах. Хай би було священним Ім'я твоє, хай прийде царство Твоє. Як здійснюється на небесах звертання Твоє, таким чином хай буде і на землі. Щодня хліб наш і сьогодні нам дай. І вивільни нас від гріхів наших. Як ми прощасмо провини боржників наших, і не приведи нас в утаєння / оскоплення, одначе врятуї нас від брудного зла. (Рух Аффієтлії. Серафім Анталійський. Друк – Венеція, 1782).

3. Για` κιογλερτεκί Πετεριμίς. Σενούν Ισμίν μουκαττές όλα. Σενούν μελκιουτουν γκελέ. Σενουν μουρατίν νιτζεκι κιογτέ, κεζάλικε γέρ γιουζουντε` ταχι` όλα. Χεργκιουνλουκ εκμεγιμιζή, μιτζε` μπού κιούν βέρ. Βε πορτζλαριμιζτάν μιτζι χελάς έγλέ, νιτζεκη μητζ ποурτζλουλαριμιζήν ποурτζλαρινί παγισλάρις. Βέ μητζι ίγφαγέ κετίρμε. Λάκιν μιτζι φεναλικτάν κουρτάρ.

Ya göğlerdeki Pederimiz. Senin 'ismin mukaddes ola. Senin melkütun gele. Senin muradin niceki göğde, kezalike yer yüzünde dahi ola. Hergünlük ekmeğimizi, bize bu gün ver. Ve borçlarımızdan bizi helas eyle, niceki biz borçularımızın borçlarını bağışlarız. Ve bizi işfaye getirme. Lakin bizi fenaliktan kurtar.

О Отче наш, що на небесах. Хай би свяtilось ім'я Твоє, хай би прийшло царство твоє. Хай наказ твій як на небі, так само був би також на землі. Щоденний хліб наш нам сьогодні дай. І вивільни нас від боргів наших, так як ми відпускаємо борги боржників наших. І не приведи нас до оскоплення. Одначе врятуї нас від зла. (Рух Аффієтлії. Серафім Анталійський. Друк – Венеція, 1782).

4. Για` γκιογλερδέ` όλάν άταμιζ, ίσμίν μουκαδδε`ς ο'λσου`ν. Μελεκιουτι`ν γκελσου`ν γκιογδε` μουραδη`ν νι`τζε ισε`, γιερδε` δαχι ο'γλε` ο'λσου`ν. Χε'ρ γκιουνκι ε`τμεγιμιζι` που γκιου`ν πιζε` βε'ρ. Βε πιζε` σουτζλαριμιζι` παγησλα`, νι`τζε κι πιζ δαχι πιζε` σουτζλου` ο'λανερε` παγησλα` ριζ. Χε`μ πιζι ιγβαγιέ` σάλμά` ί'λλα πιζι σερριρδε`ν κουρτα`ρ.

Ya gküğlerde olan atamız, ismin mukaddes olsun. Melekütun gelsün göğde muradin nice ise, yerde dahi öyle olsun. Her günki etmeğimizi bu gün bize ver. Ve bize suçlarımızı bağışla, nice ki biz dahi bize suçlu olanlere bağışlarız. Hem bizi işsaiye salma i'lla bizi şerriden kurtar.

О батько наш, що на небесах, хай буде священним ім'я твоє. Хай царствіє твоє прийде скільки бажання / волі твоєї на небі, також хай так буде і на землі. Щоденний наш хліб сьогодні нам дай. І відпусти нам провини наші, стільки як і ми відпускаємо винним нам. Та не пусти нас у оскоплення, лиш бо врятуй нас від поганого. (Новий Заповіт, переклад з грецької на турецьку. Стамбул, 1826).

5. Σέν Σεμαлерδέ όλάν Педериміз, іσμιν μουκατδес ο'λουνα' γκελση'ν σενη'ν Πατισαχληγη'ν' ο'λсου'ν σενη'ν ε'μρι'ν, να'σηλ ο'λουνου'ρса Σεμαлерде', ке'ζα ο'лсουν γε'р γιουζουνδέде. Ве'р πιζε' που γκιου'н γκιουνδελη'к ε'κμεγимиζи', βε'ν νάσηλ πιζε'р πιζε' πορτζλου ο'λανнаρη' άφ едэрисек, се'ν даζη' πιζи'μ πορτζларимиζи παγησλαφιου'н άφ ε'де'σιν. Ве'р πιζи 'Ιγβαλαρα' ο'γрасτη'рμαγι.άσηн' η'λλε πιζлери' серде'н култаpa'σн. 'Αμη'ν.

Sen Semalerde olan Pederimiz, ismin mukaddes oluna, gelsin senin Padisahligin; olsun senin emirin, nasil olumursa Semalerde, keza olsun yer yuzundede. Ver bize bu gun gündelik ekmeğimizi, ve nasil bizler bize borçlu olannarı af ederisek, sen dahi bizim borçlarimizi başışlasün af edesin. Ve bizi 'igşalara uğraştırmayiasın; ille bizleri şerden kultarasın. 'Amin.

Ти, Отче наш, що еси на небосшилах, щоб ім'я твоє було священним; хай прийде твоє царствіє; хай буде твій наказ, як виявляється на небосшилах, так само хай буде і на землі. Дай нам сьогодні щоденний хліб наш, і як ми прощаємо тих, хто нам боргує, щоб і ти теж наші борги відпускав прощав. І щоб ти нас не вводив у клопіт із оскопліннями, либонь же врятував нас від зла. Амінь. («...Дуже потрібна книга з грецької мови на турецьку перекладена для користі християнських братів наших, що мешкають в Анатолії та не знають грецької». – Патріарша друкарня, Стамбул, 1835).

6. Για κιογлерте όλαν Петеримис Ισμιν άзизлєнσιν. Πατισαχληγη'н κελσιν' ιστεκλιγιν κιογτεки κипи γερτε таχί олсου'н. Киουντεлик ε'κμεγимиζи βєр πιζε' που κιου'н. Ве πιζε' πορτζларημηζη' παγησλα, νιτζε κи πιζ таχи' πιζε πορτζλου'н όλανλαρά παγησλάρηζ. Ве πιζи ι'γβαγε' σα'λμα' Ιλλα πιζи φενακιαрта'н куорта'р.

Ya göğlerde olan Pederimiz İsmiñ azizlensin. Padisahligin kelsin; istekliğin göğdeki gibi yerde dahi olsun. Gündelik ekmeğimizi ver bize bu gün. Ve bize borçlarımızı başışla, nice ki biz dahi bize borçlu olanlara başışlarız. Ve bizi iğşayı salma 'İlla bizi fenakârdan kurtar.

О Отче наш, що еси на небесах хай святиться Ім'я твоє. Хай прийде царствіє твоє; хай бажання твоє як є на небі, так і хай буде на землі. Щоденний хліб наш дай нам сьогодні. І відпусти нам гріхи наші, так як і ми відпускаємо тим, хто боргує нам. І не пускай нас у оскоплення, либонь же врятуй нас від поганого. (Новий Заповіт, «нове видання, перекладене на зрозумілу турецьку мову». Афіни, 1851).

7. Γι.ά κокклерте όλάν Петеримиз, іσμιν μουκαττεζ олсου'н Πατισαχληγη'н κνлσίν ιρατετιν κоктеки κипи γєр оузеринте таχί олсου'н.

Χέρ κουνκί έκμεγιμιζι πιζέ πού κούν βέρ' Βε πιζέ πορτζλαρημηζή παγησλά, νίτζε κι πίζ ταχί πορτζλαουλαρημηζά παγησλάρηζ Βέ πιζι Ιμιτιχανά κετίρμε, Ιλλα πιζί γι.α.α.ραμαζτάν κουρτάρ.

Ya göklerde olan Pederimiz, ismin mukaddes olsun Padişahlığın gelsin iradetin göğdeki gibi yer üzerinde dahi olsun. Her günü ekmeğimizi bize bu gün ver; ve bize borçlarımızı başışla, nice ki biz dahi borçularımıza başışlarız Ve bizi İmtihana getirme, İlla bizi yaramazdan kurtar.

О Отче наш, що єси на небесах, хай буде священим ім'я твоє хай прийде Царствіє твоє, хай воля твоя як на небі і на землі також буде. Щоденний хліб наш дай нам сьогодні, і відпусти нам гріхи наші, наскільки і ми відпускаємо боржникам нашим. І не приведи нас до Випробування, либонь же врятуй нас від лукавого. (Євангеліє, «переклад з грецького оригіналу на турецьку мову». Лондон, 1873).

8. Γι.ά Σεμαλερδέ σακίν όλάν Πεдеριμιζ. 'Ισмин такдис όλουνα. Κελσίν σενίν Παδισαχληγίν, 'Εμριν νάσηλκι Σεμαλερδέ ιδζρά όλουνούп іσέ, γίεp γίουζουνδέ даχή ιδζρά όλουνα. Σέν έχсán εїлэ πιζέ πού кїούп γїеβμїгемїзэ гетерлїр ναφακά έтμεгїмїзї, бé παγησλά πιζé πορτζλαρημηζή, νάσηлκι πιζлér даχή πιζлереé πορτζлού όλανларá παγησлάρηζ, бé πιζлериé мїχнét їтзиндé прáχмaγїарáк, кемлκдén саκλαγї.оуп гелáс εїлé. 'Αμήν.

Ya Semalerde sakin olan Pederimiz. 'İsmin takdis oluna. Gelsin senin Padişahlığın, 'Emrin nasilki Semalerde icra olunup ise, yer yüzünde dahi icra oluna. Sen exsan eyile bize bu gün yevmiyemize yeterlidir nafaka etmeğimizi, ve başışla bize borçlarımızı, nasilki bizler dahi bizlere borçlu olanlara başışlarız, ve bizleri mihnet içinde brahmayarak, gemlikden saklayüp helas eyile. 'Amin.

О Отче наш, що мешкаєш на небосхилах. Хай би було свято чтимо ім'я твоє. Хай прийде Царствіє твоє, як Твій наказ виконується на небосхилах, так хай виконується і на землі. Пожалуй нам сьогодні засоби на хліб, достатні на поденне існування, і відпусти нам борги наші, як ми також відпускаємо тим, хто винний нам, і не лишаючи нас у скорботах, збережи та вивільни від печалі. Амінь. (Ібадетнаме (служебник). «Містить ранкові та вечірні треби». Афіни, 1885).

9. 'Εї коклертé όλάν Πετεριμιζ ісмін мoυκαπтés όλсoύν' Πατισαχληγην келсін Іратетін коклертé όλтoυγoύ кїпї, γέρ oύζеринтé тáχї їтζрá όλoυпсoύν' Χέρ κoυнкї έκμεгїмїзї πιζé πoύ κoύν βέρ' Βé πιζé сoυтζлoύ όλανларá παγησлáтгггмїз кїпї, пїзїм сoυтζлaρημηζή παγησлá' Βé пїзї їγβαγї.á κετίрме, лáκιν пїзї γι.α.α.ραμαζтán куортáр.

'Ey göklerde olan Pederimiz ismin mukaddes olsun; Padişahlığın gelsin İradetin göklerde olduğu gibi, yer üzerinde dahi icra olunsun; Her günü ekmeğimizi bize bu gün ver; Ve bize suçlu olanlara başışladığımız gibi, bizim suçlarımızı başışla; Ve bizi işsaya getirme, lakin bizi yaramazdan kurtar.

Гей Отче наш, що еси на небесах, хай буде священним ім'я твоє; хай прийде Царство твоє як є на небесах Воля твоя, так щоб виконувалася вона і на землі; щоденний хліб наш дай нам сьогодні; і так, як ми відпускали тим, хто винний нам, відпусти наші провини; і не приведи нас у оскоплення, одначе врятуй нас від лукавого. (Старий та Новий Заповіти. Переклад з гебрайської та грецької. Стамбул, 1892).

10. Γιά σεμαλερδέ όλάν Πεδεριμιζ 'Ισμίν μουκαδδέζ όλσούν. Σενίν παδισαχληγήν кελσούν. Σεμαδακί κιπί куорреї άρζδά δαχή σενίν мурадһн όλσούν. Ρήζκη ρουζί (χερκі.ουνкί έτμεγί) μιζί που кі.ούν βέρ πιζέ. Πιζέ πορδζларημηζή παγησλά, νάσηлкι πιζде πιζέ πορδζλου όλανларά παγησлар ісек. Вé πιζі миχете (іγβαгі.ά) χαβαλε έίλέμε. "Άλλα φенаки'ардán куортάρ πιζі.

Ya semalerde olan Pederimiz 'ismin mukaddes olsun. Senin padişahlığın gelsün. Semadaki gibi kurre-i arzda dahi senin muradın olsun. Rızk-ı ruzi (hegünki etmeği)mizi bu gün ver bize. Bize borçlarımızı bağışla, nasilki bizde bize borçlu olanlara bağışlar isek. Ve bizi mihnete (iğsaya) havale eileme. 'İlla fenakârdan kurtar bizi.

О Отче наш, що еси на небосхилах, хай буде священним ім'я твоє. Хай прийде царство твоє. Хай буде бажання твоє як на небосхилі, так і на земному світі. Денний спожиток (щоденний хліб) наш сьогодні дай нам. Відпусти нам наші гріхи, як і ми відпустили б боржникам нашим. І не покладай нас у страждання. Либонь же врятуй нас від злого. (Іерей Леонтії Анастасіадіс, Апантізма. Константинополь, 1900).

11. "Εї σεμαβατά όλάν Πετερимиζ, ісмίν μουκατς όλσούν' Μελεкуτουόν келсін' іратетін όλтуγού кипі, γέρ ουζεριντέ таζі ітзρά όλουνсоούν' Γεβмі έκμεγιμιζі πιζέ που кούν βέρ' Вé πιζέ σουтζλου όλανларά пагуслатпгпһіζ мисиллу, пиζи суотζларпгпһіζ паγησλά Вé πιζі іγβαгі.ά кетіρме, λάкин пиζі сериртén куортάρ.

'Ey semavatta olan Pederimiz, ismin mukaddes olsun; Melekutun gelsin; iradetin olduđu gibi, yer üzerinde dahi icra olunsun; Cevmi ekmeğimizi bize bu gün ver; Ve bize suçlu olanlara bağışladığımız misillü, bizim suçlarımızı bağışla Ve bizi iğsaya getirme, lakin bizi şerirden kurtar.

Гей Отче наш, що еси на небесному схилі, хай буде священним ім'я твоє. Хай прийде царство твоє, хай воля твоя, як була, так і здійсниться і на землі; поденний хліб наш нам сьогодні дай; і подібно до того, як ми відпускали тим, хто винен нам, відпусти наші провини і не приведи нас у оскоплення, одначе врятуй нас від поганого. (Новий Заповіт, з грецького оригіналу на турецьку. Стамбул, 1905).

12. Γιά σεμαλερδέ όλάν Πεδεριμιζ. "Ίσμιν серифін тааζιμленсін. Σенһн παдисаχληγήн келсін' сенін мураσηн кі.окдекі όλдоуγού кипі, ги.έρ ги.ουζοунде даζі іδзρά όλουνсһн. Γεβмиги.емиζһ кифагэт едэн έтмеγιμιζі που ки.ούν даζі πιζέ іχсán έγλέ. Πιζέ πορδζλου όλανларά πορδζларпһн паγησладпгпһіζ кипі, сένде πιζіμ санá όλán

πορδζλαρημηζή παγησλά. Βέ πιζί ίγβαγι.ά δουσούρμε, ίλλα φενακι.αρδάν
κουρτάρ πιζί.

Ya semalerde olan Pederimiz. 'İsmin şerifin taazimlensin. Senin padişahlığın gelsin; senin muradın gökdeki olduğu gibi, yer yüzünde dahi icra olunsun. Yevmiyemizi kifayet eden etmeğimizi bu gün dahi bize ihsan eyle. Bize borçlu olanlara borçlarını bağışladığımız gibi, sende bizim sana olan borçlarımızı bağışla. Ve bizi iğsaya düşürme, illa fenakârdan kurtar bizi.

О Отче наш, що еси на небосхилах. Хай звеличиться ім'я твоє слава твоя. Хай прийде царствіє твоє; хай бажання твоє як було на небі, так хай здійсниться і на землі. Достатній для поденного нашого прожитку хліб наш і сьогодні пожалуй нас. Як ми відпускали усі борги боржникам нашим, так і ти відпусти наші тобі гріхи. І не скинь нас у оскоплення, либонь же врятуй нас від злого. (Бююк Ібадетнаме (Великий молитовник), «...аби не знаючі еллініки поважні християни не лишились нечутливими у богослужінні, переклав на турецьку ієрей Леонтій Анастасіадіс, і надруковано клопотом дякона Васілеоса Апостолідіса». Константинополь, 1921).

Як бачимо, в наведених текстах молитви спостерігається варіативність. Зокрема, наступні синонімічні ряди різняться відповідно до дати написання та стилістичних вподобань переписувача: Кіоγлер – σεμαлер – коклер – σεμαβατ – небеса; σακιν όλάν – (κιογлер)текі – όλάν – існуючий / що еси; (Μπιζήμ) Петерιμιζ – άταμιζ – Отче (із вживанням або невживанням приіменного присвійного займенника, з метою підкреслити відданість пастви); ίσμίν – 'Ισμιν σεριφίν (12 вар-т) – ім'я (та слава); αζιζλενсин – 'Αζιζ ο'λά – μουκαττέс о'ла – μουκαδде'с о'λσου'ν – μουκατде'с о'λουна' – таκδiс о'лоунά – таαζιμленсiн – хай святиться (було священним – святилось би – буде священним – щоб було священним – було свято чтимо – звеличиться); Μελκιοτλιγήν – Μελκιοτουόν – Μελεκιοути'ν – Πατησαχληγη'ν – царствіє; χοκμούν – Μουρατζαατιν – муратiн – ε'μρι'ν ('Εμριν) – ιστεκλιγιν – ιρατετιν – наказ (бажання, воля); γέρ γιουζουντέ – γιερде' – γέρ ουζеринте – куоррeй арз'да – на землі; κιουντελλικ εκμέκ ναφακαμιζή – Хе'р кiонун ε'кмеγιμιζή – Хe'ркiонунлок e'кмеγιμηζή – Хе'р γκiонунки ε'тмеγιμιζi – πού кiоун γiεβμiγiεμιζe γeтepлiр ναφακά e'тмеγιμιζi – Ρήζκη ρουζi (χερкi.оункi e'тмеγi) – Γεβμi e'кмеγιμιζi – Γεβμiγi.εμιζή κiφαγeт e'дeν e'тмеγιμιζi – хлiб щоденний (хлiб наш, денний спожиток, поденний хлiб; подiбнiсть варіанту 1 та 8: засоби до iснування на щоденний хлiб – засоби на хлiб, достатнi на поденне iснування; достатнiй для поденного прожитку хлiб насушний – варіант 12); тζεφαγiа кeтiрme – 'Iγφαγe γкeтiрme – iγβαγιe с'алμiа – 'Iγβαλαρα' о'γpαστη ρμαγi.άσην' – Iμτιχанά кeтiрme – миχeтe ιтζиндe πράχμαγiарак кeμликдeн саклаγi.оул – миχeтe (iγβαγi.ά) χαβαλε e'лeμe – iγβαγi.ά δουсоуpme – не приведи (не покладай) нас до страждань – не приведи (не пусти, не скинь) в оскоплення – не вводи в клопiт – не приведи до Випробування – не лишаючи нас у скорботах, збережи та вивiльни від печалi; ол сeр сеγитан – `ναπα'к φeναλiк – φeναλiк – сеppиp – сер – φeναкиар –

γι.αραμαζ – кемлик – від поганого (того злого диявола – нечистого зла – зла – лукавого – печалі – злого) тощо.

Граматична синонімія: *о́ла* / *о́лсоу́ν* / *о́лουνά* – хай би було – хай буде – щоб було; *теқміл о́лсоу́н* – *ίτζρά о́λουноу́р* – *о́ла* – *о`лсоу`ν* – хай буде повним (виконаний, здійснився); *vesekillicisse* – *νίτζεκι* – *πιζέ* – *νάσηλ* – *νάσηλκι* – *κίπί* – *μισιλλού* – (наскільки) як. Дієслівні ситуативні синоніми: *бер* – *εχσάν εγλε* – подай; *γeτίρμε* – *σαлма* – *хаβαλε εγλεме* – не введи / не скинь. Крім того, впадають у вічі місцеві фонологічні зміни, що їх зазнала лексика арабського походження, напр.: перший варіант та надалі – *μελκιοτλιγην* – царствіє (літ. тур. *melikitliğin*), замість *taazzüm* (від *azamet*)– *ταάζιμ* – велич, возвеличення; починаючи від варіанту другого – *χeλα`ς ε`γλε* – від літ. *ihlas* – вивільнити, очистити; у варіанті восьмому кемлик (літ. тур. *gamlık*)– скорбота, печаль. Серед усіх варіантів молитви велику кількість архаїчних форм несе варіант третій, напр.: *senün* / *senin*, *göğler* / *kökler*; *ola*, *gele* / *olsun*, *gelsin*. Ці форми питомі для анатолійської турецької мови 15-17 ст., що втім у високому стилі османотурецької мови зникли вже на поч.17 ст. Проте найбільшою кількістю регіональних, говіркових рис відзначається варіант четвертий, напр.: *atamız* / *pederimiz*; *olanlere* / *olanlara*; *etmeğimizi* / *ekmeğimizi*; *gelsün* / *gelsin* тощо. Найбільше розмовно-діалектних елементів в ньому можна пояснити, ймовірно, першими спробами Патріархії наблизити конфесійну мову до розмовного побутуючого серед анатолійської пастви стандарту. Караманлійські варіанти 1, 2, 3, 10 демонструють більш архаїчне недотримання палатальної вокальної гармонії, тоді як решта варіантів записані літературно-писемною турецькою мовою 19 ст. Текст варіанту третього становить перехідну версію.

«Отче наш» серед урумів. Основними науковими проблемами, що стосуються тюркомовних євангельських текстів в Приазов'ї, є їх мовна атрибуція, визначення редакцій відмінних пам'яток, їх походження, зв'язку між собою та співставлення з канонічними виданнями Євангелія грецькою та турецькою мовою. Нам наразі відомі лише два урумські варіанти молитви, віднайдені О.М. Гаркавцем [Гаркавець 1999] в рукописних збірках: 1. Окремі аркуші С.Ф.Попова [Гаркавець 1999, 365]. *Бизим патэримиз, көклердэ сакин олан, исмин мукаддэс олсун, мелекйтлигин кельсин, көклердэ эмрин не тарзайса, йэрдэ дэ о шекиль олсун, кіндэлик азығымызы бигйін бизе вер, ве бизим борчларымызы аф эйле, ничек биз дахы борчлу оланнарымызы аф этэриз, ве бизи казе хатэсине верме, лакин...* Перший урумський варіант відповідає найбільш ранньому караманлійському варіанту 1756 р. (у Памбукіса № 1)²¹². Ці два тексти зближують відсутні в інших форми

²¹² Пор.: *Κιογλεрте` сакин о`ла`ν μιζιμ Πeтepиμιζ, σeνi`ν ισμιν `Αζιζλενσι`ν, μελκιοτλιγη`ν γκελσι`ν, χοκμου`ν τεκμι`λ ο`λσοθν σeνi`ν κιο`γ γιουζουντε` veseki`λλιcisse, γε`p γιουζουντε`τε ο`λα, Be`p μιζι`μ ζπou`κιουν κιουντεελλικ ε`κμε`κ ναφακαμιζη`, βe` παγiζλα` μιζε` πορτζαριμιζη`, νι`τζεκι μιζ` ταχι μιζε` πορτζλου ο`λα`ν κιμσελεριν σουτζαρινη` παγiζλα`ριζ. Be` μιζιη` τζεφαγια` κετ` ρμε, λα`κiν μιζη` δλ σε`p σεγιταντα`ν κοβрта`p. `Αμη`ν.*

μελκιотλιγη'ν, κιουντελλικ ε'κμε'к, νεσεκι'λλισσε, а також вживане у варіантах 2 та 8 σακiv ο'λα'ν. Відмінності в текстах становлять лише заміни σεκι'λ на *тарз* – *спосіб*, ε'κμε'к на *азығ* – *харч*, τζεφα на *хатэ* – помилка, тяжке горе. Крім того, вжито розмовну коротку форму з Карані – *ничек* «яким чином». Виконаний Серафімом Анталіським, цей переклад, судячи з усього, від початку книгодрукування дістав найширше розповсюдження та вважався канонічним. Для нас же важливо те, що уруми мали можливість та нагоду користатися християнською літературою, виданою в Західній Європі вже від середини 18 ст.

2. Рукописний збірник С. Ф. Попова [Гаркавець 1999, 365]: *Бизим бабамыз көклердә отуран, азизленсин, падышахлығын кельсин, көк ййзінде эмрин не тйрлй исе, ве йер ййзінде дә бйлежсе олсун, кйндэлик өкмегимизи бөгйн Бизе вер, бизим борчларымызы аф эйле, насыл биз дә борчлу оланнарымызы аф этэриз, ве бизлери эзийет ичиндэ брахма, лакин бизлери йаман шейтандан сахлайып хутар*. Другий урумський варіант молитви з рукописного збірника С.Ф.Попова – очевидно пізніший, компілятивний з кількох караманлійських оригіналів текст. На ньому можна простежити, як змінювалась мова урумів, пишні епітети замінювались зрозумілішими, питома тюркськими синонімами. На лексико-стилістичному рівні цей текст виявляє найбільшу схожість з караманлійськими варіантами 5 (напр., ε'μρι'ν, Πατισαχληγη'ν, γε'ρ γιούζουνδέδε, γκιοунδελη'к ε'кмеγцици, портζλου... άφ έδέρисек) та трохи менше 6 (κιογлертэ олан, άζιζленсин, Πατισαχληγη'ν, Кιοунτεлик ε'кмеγцици), перекладеними та виданими 1835-1851 рр. у Стамбулі та Афінах. Разом з тим, поодинокі лексеми нагадують варіанти 1 (*йаман шейтандан сахла* – ол сёр сеγтантан куортар), 4 (*бабамыз* – άταμζ, *эмрин* – моруадη'ν) та 8 (*эзийет ичиндэ брахма* -μχηт έτζινдэ πράχμα). Тут очевидні зв'язки урумів саме із стамбульськими та афінськими видавцями літератури, зокрема, із офіційними друкарнями Фенеру.

За законами самої релігійної практики слід очікувати наявності в турецьких перекладах усіх повсякденних молитов на усі церковні треби. Подальшу перспективу дослідження становить з'ясування, якими саме службовими книгами послуговувались уруми, наскільки довго функціонувала традиція використання тюркомовної євангельської літератури, і коли вона поступилася місцем церковним службам слов'янською мовою.

Тепер розглянемо, які варіанти молитви використовувались гагаузами. Релігійні книги турецькою мовою з елементами анатолійських діалектів грецьким письмом з'явилися та розповсюдилися у гагаузів у 19 ст., цю літературу видавали представники православ'я та протестантських церков. Як зазначав В.А.Мошков, «...книги свої (духовного змісту)...карманли друкують турецькою, але грецькими літерами... приносять на продаж в Бесарабію... і ось ці книги і привертануть до них симпатію гагаузів. Свої книги карманли цінують доволі дорого, а тому рідко кому з гагаузів

вдається їх придбати, але у кого вони є, той.. цінує їх на вагу золота...» [Мошков 2004, 42]. Підтримка у гагаузів християнства якраз пов'язана з церковною караманлійською книжністю, за допомогою котрої, очевидно, затвердилася частина лексики грецького походження. Л.О. Покровська, що дослідила вплив караманлійської літератури на гагаузьку мову [Kısa dua kitabı... 2001; История и культура гагаузов 2006, 495], відзначає, що усі запозичені арабські та перські мусульманські терміни переосмислені гагаузькою мовою у відповідності до понять християнської релігії... релігійна термінологія у караманлійців та гагаузів майже повністю співпадає...». Нарешті, традицію читання обмеженої в кількості друкованої караманлійської службової літератури значно розвинув протоієрей Михаїл Чакир, що, беручи за взірць якраз караманлійські тексти, здійснив переклад з російської мови на рідну гагаузьку усіх необхідних для богослужінь текстів. Використання ним арабо-перських запозичень доводить, що перекладач використовував у своїй роботі арсенал караманлідіки.

Караманлійська молитва з Гагаузії, публікація В. Мошкова (1901—1904):

- 9. 'imti siz pböyle t(d)oua etin': g(y)ia köklerde olan Peterimiz, ismin moukattes olsoun.
- 10 Padişahlığın kelsin iradetin kökdeki gibi g(y)er oüzerinde dahi olsoun'
- 11 Her gounki ekmeyizimi bize bou goün ver'
- 12 ve bize bordzlarımızı bağışla, nidze ki biz dahi borzoularımıza bağışlarız.
- 13 ve bizi imtihana getirme, illa bizi g(y)aramazdan kourtar.
- 9 Тепер ви ось так молитесь:
Ти, Отче наш, що на небесах, хай буде святим ім'я Твоє,
- 10 хай прийде царствіє Твоє, хай буде воля Твоя як на небі, так і на землі,
- 11 дай щоденний хліб наш нам сьогодні,
- 12 і відпусти нам борги наші, настільки, наскільки й ми відпускаємо винним нам.
- 13 та не приведи нас до випробування, а особливо спаси нас від лукавого.

Дана молитва дослівно повторює караманлійський варіант 7, Лондонського видання 1873 року. Вона також відповідає варіанту 9, лише властиві високому стилю арабізми замінені більш зрозумілими синонімами (Peterimiz – α'ταμζ – Bobamiz; σακιν ο'λα'ν – olan – κιογлертекї; `Αζιζλεσι'ν – `Αζη'ζ ο'λα – moukattes olsoun – ayozlansın). Таким чином, на матеріалі цього тексту можна також говорити про те, що розповсюджувана серед гагаузів конфесійна література мала західноєвропейське походження. Втім, нез'ясованим залишається той факт, чи напряду вона потрапляла з Європи в Добруджу та Буджак, а чи її все ж таки привозили караманлійці з Греції та Анатолії.

Гагаузька молитва (М. Чакир, 1908, перевидання 2001 pp.). Saabinin duası.

Ey, göklerde olan, bizim Bobamız! Ko ayozlansın Senin adın, ko gelsin Senin Padişahlın, ko olsun Senin istediin²¹³, hem erdä da nicä göktä. Hergünkü ekmeemizi bizä bugün ver; hem baaşla bizä bizim borçlarımızı, nicä biz da baaşlêêrız bizä borçlu olannara; hem girdirmä (sokma) bizi denemeyä, ama kurtar bizi kötüdän (fenadan). Zerä Senindir Padişahlık hem kuvet, hem şükür daymalarınadak. Amin. [Kısa Dua Kitabı 1908 – Salonikidä 2001, 9]; [Eni Testament 2003, 11]. Виконаний М.Чакиром на гагаузьку мову переклад, безперечно, також має під собою опертя на караманлійські тексти, що найбільше нагадують нам сьогодні вищенаведені варіанти стамбульський 1826р. 4, афінський 1851 р. 6, лондонський 1873 р. 7 та стамбульський 1892 р. 9. перекладач, безумовно, був знайомий із уже використаним гагаузами лондонським текстом, тому подає у дужках питоме саме для нього «İradetin», проте, маючи сумнів, чи зрозуміють його гагаузи, надає перевагу вжитому в афінському виданні istediin. Так само він вдається до буквального перекладу арабізму İrtıçav на deneme «випробування, іспит».

Згадаймо тут принагідно іще два різновиди феномену побутування молитви в гагаузькому середовищі: для виявлення спільних рис ознак, притаманних тюркомовним молитвам, слід зважати також на «окумак» – замовляння – та т.зв. народні молитви, два жанри, що у тісному зв'язку із канонічною молитовною традицією розвивались паралельно від середньовіччя на протязі віків серед не лише тюркомовних, але усіх народів Південної та Східної Європи. Жоден з цих жанрів не став предметом зібрання та вивчення ані тюркологами – лінгвістами, ані фольклористами, а проте вони виявляють архаїчні мовні конструкції та показують християнську компоненту саме європейської спадщини гагаузів. Традиційно пов'язані із церковними текстами благословінь та екзорцизмів, вони часто втрачають чітку межу з канонічними молитвами, особливо у випадках, коли вербальні формулювання обернені до заступництва надзвичайних сил, так само, як у офіційних молитвах. Найбільш наближеними до них є «epik okumak» – молитви та замовляння, що оповідають подібні до епічної історії та ґрунтуються на аналогічній магії (джерело сили зцілення, щасливого вигнання диявола в минулому), що часто знаходиться в християнстві. Відмінність народної молитви від «окумак» – в функції або ситуації її застосування, адже якщо замовляння читають з метою впливу на конкретну ситуацію, то молитва виконується зазвичай як допомога у досягненні спасіння чи то пом'якшення страждань у цьому світі. Канонічні або неканонічні, молитви гагаузів по структурі зіставлювані з такими в Центральній Європі (мадярські, румунські, грецькі тощо), про які Жужанна Ердей (с. 482) свідчить, що на рівні образності вони зберігають «середньовічну францисканську традицію». Приклади формулювань, наведені в нашому дослідженні, дозволяють поставити тексти в межі загально тюркської традиції, причому більше порівняльних студій слід в

²¹³ İradetin.

подальшому провести з канонічною літературою інших балканських народів та народів Східної Європи.

Серед записаних нами варіантів «Отче наша» найбільш відмінні та, на наш погляд, архаїчні варіанти являє собою караїмська молитва в її діалектних різновидах. Показово, що на найбільшому сайті перекладів «Отче наша» мовами світу [<http://www.christusrex.org/www1/pater/>] не засвідчено ані текстів молитви, ані самої караїмської мови. Тоді як віддавна існує традиція включення молитви «Отче наш» в караїмське богослужіння, що пояснюють впливом саме огузької мовної компоненти [David' Bijnii Machtav Cozmachlary 1994]. Тюркські переклади молитви включались в друковані молитовники, проте найбільшою мірою вони були розповсюджені в рукописних текстах. Колекція караїмських молитов до різних випадків життя «Карай колчахлари», використана тут [Karaj Koltchalary 1993, 122-125], є розширеним виданням опублікованої у Вільнюсі газзаном караїмів Симоном Фірквичем у 1935 р. збірки «Колчахлар» [Kosaoglu 2006, 8]. В збірці зазначається, що даний текст молитви було почерпнуто зі старовинних сувоїв гебрайськими літерами, атож входження євангельської молитви до старозавітного канону ймовірно відбулось досить давно.

Караїмська молитва (тракайський діалект): Atamyz ki kiokliardia:

Atamyz ki kiokliardia machtavlu bolhej birligi adynyn da kip bolhej bijligij da kligij kiokliardia johartyn da jer ūstiunia ašahartyn. Kiuŋdiagi öt'miagimižni biergiŋ bižgia da bošatchyn bar jazychlarymyzny. Tiuž jollaryjdan azaštyrmahyn bižni, ančach kutcharhyn bižni azhyrtuvčudan, amieŋ. [Karajče ūrianiabiž 2008, 65].

Караїмська молитва (кримський діалект): Її наведено у В. Тіріякі [Субботние молитвы...2002, 200-201], і після порівняння нами її тексту із записаним нами з його ж вуст у 2004 р. аудіо записом [Аудіо запис...2004] ми дійшли висновку про ідентичність тексту молитви:

(Къаткъынгъын:) Атамыз, ки кӱклердӱ махтовлы болгъай бирлиги адынъынъ, да кип болгъай бийлигинъ, да килегинъ кӱклергӱ йогъартын, да йӱр ūстűнӱ ашагъартын. Кűндӱги ӱтмӱгимизни бӱргин бизгӱ да бошаткъын бар йазыкларымызны. Тűз йолларындан азаштырмагъын бизни, анчакъ кűткаргъын бизни азгъыртывчыдан. Амӱн.

Наведений переклад російською: (Можно добавитъ еще): Отец наш небесный, да будет благословенно имя Твое, и да укрепится царствие Твое, и воля Твоя на небесах вверху и на земле внизу. Хлеб ежедневный даруй нам и прости грехи наши. От прямых путей не уведи нас, избавь от искушителя. Амен.

Караїмська молитва (галицький діалект): на жаль, на даний момент ми можемо лише реконструювати частини тексту за лексикою десяти заповідей [Миреев, Абрагамович 2008, 1; 86], оскільки повний текст молитви від носіїв галицького діалекту записати в 2007 р. вже не вдалося. Разом з тим, такі вирази з тексту заповідей, як Адонай Тӱнрин сӱнин, кылмагъын, кеклӱрдӱ

йогъартын да нэ ки йэрдэ асагъартын, да нэ ки сувларда асагъартын йэрге. Сагъынувцу гинэхин аталарнын уларлар истинэ. Крім того, в російсько-караїмському словнику зустрічаємо наступні словоформи: благословить алгъыслама, алгъыс этмэ, благословенный – алгъыслы, укрепить – киплэмэ, каййам этмэ, куватландырма, царство – бийлик, ханлык, хотеть – клэмэ, желание – клэк, форма бажального стану від бути – болгъай, хлеб – этмэк, ежедневный – киндэги, кинлик, прощать грехи – босатма йазыкларны (гинэх, азасмак), прямой путь – дугъру, тиз, тикри йол / ыз, сбить с пути, вводит в заблуждение – азастырма, избавлять – абрама, куткарма, йулума, искушитель – йэлдэвци, искушать – азгъыртма:

Тэурилиз, ки кеклэрдэ алгъыслы болгъай бирлиги адынъынъ, да кип болгъай бийлигинъ, да клэгинъ кеклэрдэ йогъартын да йэрде асагъартын. Киндэги этмэкимизни бэргин бизге, да босаткын йазыкларымызны. Тиз йолларындан азастырмагын бизни, анцак куткарын бизни азгъыртувцудан. Амэн.

Таким чином, нами реконструйовано текст молитви галицько-волинським діалектом, виходячи з лінгвістичних даних з граматики та словнику лексики. Як видно, за винятком фонологічних відмінностей, він не відрізняється від тракайського та кримського. Текст молитви демонструє, разом із тим, істотну відмінність від відомих нам огузьких варіантів. Тому пошуки його ідентичності спонукали звернутись до інших кипчацьких версій перекладів.

Молитва з Кодекса Куманікуса: [CC, 126/171]: *Atamiz kim kokte sen. Algisli bolsun sening ating, kelsin xanliging bolsun sening tilemeging necik kim kokte alay yerde. Kundegi otmekimizni bizge bun bergil daxi yazuqlarimizni bizge bosatgil necik biz bosatirbiz bizge yaman etkenlerge.*

Стаття Пітера Б. Голдена про Кодекс Куманікус [Central Asian Monuments. Edited by H. B. Paksoy // Library of Congress Card Catalog: DS329.4.C46 1992 173 Pp.] наводить також «дещо спотворену версію ("Pater Noster"), що зберіглася в угорській Куманії» (CC, XLIV-XLV): *"Bezen attamaz kenze kikte, szenleszen szenadon, dsn szenkklon, nicziegen gerde ali kekte, bezen akomazne oknemezne ber bezge pitbtr kngon..." (Bizim atamiz kim sen kkte, sentlessen ading, dznsen kngln nicekim zerde alay kkte, bizim ekmemizni ber bizge...kngn..)*. Видно, що караїмська молитва є практично повним повторенням куманської версії тексту.

Релігійні тексти цієї доби (гомілетики, десять заповідей, літургія та псалми) свідчать, що на момент укладання Кодексу кумани вже мусили мати в своєму розпорядженні певний досвід стику з християнством: куманський єпископат мав уже існувати на 1217-1218 рр., а оскільки папство та місцеві князі були зацікавлені в наверненні куманів до християнства, на роль місіонерів придалися домініканські та францисканські монахи. Їх місії мали протекцію Чингізидів та у 13 ст. вже мали досвід масового навернення в Куманії, власну церкву та приют в Кафі та Солгаті, звідкіля мали змогу вирушати у північніші місії до кипчацьких земель. Очевидно, що

розповсюдження караїмської версії молитви слід пов'язувати саме з означеним періодом.

Оскільки караїмську мову як мову західної гілки кипчацької підгрупи тюркських мов наближають у класифікаціях до кумицької, татарської, кримськотатарської, казахської, ногайської, киргизької тощо [Бенцінг, Менгес 1959], варто поглянути на те, як деякими з означених мов було перекладено молитву «Отче наш». Нам невідомі примірники молитовних текстів, що б залишились від Прикаспійської християнської місії Зіхії та Аланії V-VI ст., або ж мервські чи несторіанські тексти середньо азійського походження. Проте одні з нащадків куманів, татари-кряшени, що вірують в Алла Ули-Христа, а також хрещені касимівські татари Рязані та Тамбова мають свої молитовники. Крім того, переклади християнських молитов для корінних народів Російської імперії та зокрема Сибіру містить книга голандського географа та юриста Ніколаса Вітсена «Северная и Восточная Татария» (1705). Встановити, ким і з якого оригіналу були виконані переклади, важко, однак починаючи з XIX ст., активна діяльність Російського біблейського Товариства в Казані (1818) та створення там само перекладацької місії Братства святителя Гурія (1867) дає нам цілу низку нових, видозмінених перекладів молитви. Предметніше їх дослідження, ймовірно, покаже спадковість куманських текстів.

Висновки: ми прослідкували, як хронологічно видозмінювались стилістика та лексична синонімія караманлійського тексту молитви «Отче наш». При порівнянні із двома урумськими варіантами стає ясно, що уруми використовували текст венеційського походження (переклад Серафіма з Анталії) від 1756 року. Гагаузи ж користувались оригіналом на основі лондонського тексту 1873 р., а згодом перекладом на рідну мову, здійсненим, очевидно, під впливом як попередньої традиції лондонського видання, так і стамбульських і афінських книг, що містили стилістично більш спрощені варіанти молитви. Таким чином, кожна з обох урумських та обох гагаузьких варіантів молитви має відповідники більш «високого» (караманлійські варіанти 1,7,9) та «спрощеного» стилю. Караїмська ж версія є ранішим варіантом, в якому практично відсутні не-тюркські запозичення (найбільш наближений караманлійський варіант 4). Зауважимо, що як у найстаріших тюркських перекладах, так і в пізніших редакціях заміни слова ні в якому разі не були помилками перекладу, але свідченням майстерного врахування Церквою національного фактора, засобом навернення пастви до Христа.

Перспективи дослідження: обсяг даної статті не дозволяє розглянути тексти молитви ногайбаків та усі варіанти текстів татар-кряшенив, що прийняли християнство ще у 18 ст., а відтак повинні мати відносно давні мовні варіанти молитви. Текстуальний аналіз на більш широкому між тюркському матеріалі дозволить виявити шляхи розповсюдження та стилістичну семантику конфесійних текстів не лише у Причорномор'ї, але й цілому тюркському світі.

31. КОРИСТУВАЧІ КАРАМАНЛІДІКИ В КРИМУ, БУДЖАЦІ, ПРИАЗОВ'І (ПО МАТЕРІАЛАХ ЛИСТУВАННЯ З АРХІВУ ТРИФІЛІЯ)²¹⁴

Users of Karamanlidica in Crimea, Budzak, Azov (according to correspondence from Triphiliot's archive)

The paper proposes translation of several letters from Urum archpriest Triphiliot's archive, some notes concerning the role of Karamanli texts from Crimea, Budzak, Azov in the history of Urum resettlement, and common features with Karamanlidica from Odessa, Athenes and Thessalonike. Karamanlidica was used both in business and private correspondence not only by Urums but also by Ukrainians. Karamanlidica, Crimea, Budzak, Azov, Urums, Ukrainians.

Стаття має на меті переклад кількох листів з архіву урумського протоієрея Трифілія, з'ясування ролі караманлійських текстів походженням з Криму, Буджаку, Приазов'я в історії урумського переселення та певних спільних риси із караманлідікою Одеської, Афіньської, Салоніцької редакцій. У діловому та приватному листуванні караманлідікою послуговувались не лише уруми, але й українці. Ключові слова: Караманлідіка, Крим, Буджак, Приазов'я, уруми, українці.

Цель статьи – перевод нескольких писем из архива урумского протоиерея Трифилия, выяснение роли караманлийских текстов из Крыма, Буджака, Приазов'я в истории урумского переселения и общих черт с караманлидикой Одесской, Афинской, Салоникской редакций. В деловой и личной переписке караманлидикой пользовались не только урумы, но и украинцы. Ключевые слова: караманлидика, Крым, Буджак, Приазовье, урумы, украинцы.

Kırım, Bucak, Azak'ta Karamanlıca kullanıcıları (Trifillios arşivinden mektuplar)

Makalenin konusu, Urum pederi Trefillios'un arşivinden birkaç Karamanlıca metni Ukrayıncaya çevirerek Kırım, Bucak, Azak çıkışlı Karamanlıca metinlerin Urum sürgününün tarihi hakkındaki malumatı içerip içermediği konusundaki rolü, Odesa, Atina, Selanik çıkışlı metinlere benzeyip benzemediği hakkındaki bilgi edinmektir. Dönemin iş ve özel mektuplaşmalarında Karamanlıcadan istifade edenler ancak Urumlar değil aynı zamanda Ukraynalılar idi.

²¹⁴ Виголошено на 8-му Конгресі українців МАУ, Сімферополь – Ялта, 06.2008. Подано до друку.

Термін «караманлідика» означає тексти, укладені турецькою мовою грецьким письмом для тюркомовних православних, спершу мешканців області Караманія в Малій Азії, а згодом Балкан та Причорномор'я, включаючи український південь. С. С. Салавілль та Є. Д'алледжіо зазначають, що створений у 1243 р. Караман-бегом Караманлійський вілайет включив пізніше території Ликеонію (північ Таврських гір), велику Фрігію, Памфілію, Айсорію, Кападокію та західну Кілікію [Salaville, Dallegio VII]. На думку цих авторів, по мірі просування турецьких завоювань на захід ширилась і територія побутування турецької писемної мови грецьким письмом на усі провінції малої Азії до Стамбула та Фракії (Великий та Малий Караман-хани, а також караманлійський квартал Саматія в Єдікуле в Стамбулі), навколо котрих гуртувались туркофони – прибульці з Малої Азії. До 1930-х років караманлідика в якості системи письма та писемно-літературного стандарту тюркської мови була у використанні в Криму, Буджаку, на Одещині, у Приазов'ї.

Тюркомовні християни, що користувались караманлідикою, поділяються нині на 3 групи: “Караманли”, та / або тюркомовні християни походженням з Анатолії, греки, що використовували тюркську мову як другу (емігранти 1924 р. зі Стамбулу в Афіни, Салоніки), гагаузи (в Молдові, Україні, на Балканах в області Орестіада (Дедеагач – Кумчіфтлік) Греції, Болгарській Добруджі). Проблема віднесення українських караманлійських текстів до тієї або іншої з груп все ще залишається предметом дискусії.

Історія караманлідіки досліджена (Е. Балта, С. Салавілль – Є. Д'аледжіо, С. Ейдже, Х. Гюнгор, О.Ф. Серткая, Й. Анзерліоглу, Ф. Агджа, О.І. Білецький, О.М. Гаркавець, Є. Чернухін). Наявні каталоги караманлідіки Салавілль – д'Алледжіо та Е. Балти не включають усієї караманлійської спадщини. Так, перших зі згаданих каталогів умістив більше як 500 каталожних одиниць з Національної академічної бібліотеки Афін (деякі з екземплярів – у 2-3 примірниках) та деякі родинні бібліотечні фонди виселенців після обміну населенням 1924 р. Каталог Є. Балти (додатки та уточнення) подає каталожну інформацію іще 163 караманлійських текстів, що не увійшли до попереднього каталогу з 1581 р. та містить караманлійські видання після 1850 року 19 та початку 20 ст. Проте не охоплені даними каталогами, залишаються тексти, що знаходяться в Туреччині, на Балканах, в Буджаці (в тому числі українському) та Західній Європі. Залишається потреба встановлення та уточнення реєстру центрів рукописання та друкування, а також авторів редакцій караманлідіки. Цим визначається актуальність даного дослідження.

Метою даного дослідження є систематизувати наявну інформацію про 1) коло користувачів караманлідіки на території сучасної України; 2) імена авторів та осіб, що володіли писемною тюркською мовою грецьким письмом та користувались ним у побуті; 3) встановити по можливості, що і коли було

написано караманлідікою саме на території України, а що з караманлійських текстів – ввезене з Балкан та Анатолії.

В суто філологічних дослідженнях караманлійських текстів саме вчені не Греції і не Туреччини, а третіх країн можуть безпристрасним поглядом придатися у розв'язанні проблеми, і насамперед наша країна, Україна, є спадкоємицею як візантійського спадку, так і батьківщиною її корінного населення – православних тюркофонів, що є нащадками цієї візантійської традиції та досі проживають на території України в тісному контакті із українцями. Насправді, православне населення Криму існувало під Османським протекторатом як відосіблена етно-конфесійна група, опісля 1778 р. було переселене до Приазов'я, де відновило на новому місці самобутню кримську культуру, яку зуміло пронести до наших днів. Видно, що релігійна література турецькою мовою грецьким письмом була в користуванні у кожному урумському селі, була майном кожної церкви та кожного грамотного отця-священослужителя. Цікавою видається історія створення такої літератури з огляду на існування, найімовірніше, на Балканах та в Стамбулі, первинних першоджерел перекладу.

Очевидно, що основною мовою міжетнічного спілкування в Криму, а згодом після переселення урумів у Приазов'ї була саме тюркська мова, що дозволяє припускати, що караманлійську літературу вміли читати і писати не лише уруми, але й їх респонденти, які уклали листи, нотатки, договори, розписки тощо. Основне коло користувачів караманлідіки становили настоятелі церков, чиновники та прості селяни. Серед кримських авторів-переписувачів слід вказати отця Михаїла Карасубазарського, що переписав Євангеліє 1743 р. (НБУВ ф. 301), отця Серафіма Серафімова та його родину, якій належали примірники караманлійських книжок.

Як відомо, саме тюркські мови мали істотний вплив на формування української мови від часів старослов'янської та пізніших діб. Проте вивчення українсько-урумського взаємного локального мовного контакту 18-19 ст. не проводилося. Показово, що у випадку даного локального мовного зв'язку взаємовплив не обмежується запозиченням недублетної лексики, а часто охоплює більшість лексичних сфер. У зв'язку з проживанням у наш час урумів у Приазов'ї україно-тюркський мовний контакт триває [<http://litopys.org.ua/ukrmova/um132.htm>].

Не зважаючи на те, що в нашій родині по батьковому роду (сmt. Велика Новоселка Донецької обл., колишня Янги Сала), яка ідентифікувала себе як українська, тюркською мовою в побуті вже не говорили, ми почасти чули в побуті від покоїної нашої бабусі Дриги Є.В. (з дому Гайдаш) типові для регіону, проте не вживані в літературній українській мові слова, що стали невід'ємною часткою лексичного запасу нашої родини, і що їх через десятки років лише ми наважилися ідентифікувати як тюркізми, напр.: агач – акація, карагач – дерево, що не ростить фруктів (тополя, верба, осика тощо), хула – хуп – гімнастичний обруч для тулуба; чувал – великий мішок для картоплі,

лантух; чува – рубашка через голову; кишмиш – сушені ягоди солодкого винограду; катлама – солодкий пиріг з листового тіста на воді; чавун – чугунний горщик; боза («в діжці бози наквасили») – заквашений напій, букага («дати дитині букагу») – завернений в носову хустку хлібець; хорти (б його з’їли) – вовки б його з’їли (заг. – тюрк. Hurt / kurt – вовк) тощо.

Раритетні примірники караманлійських текстів розпорошені по численних країнах світу (Національна бібліотека Афін, бібліотека Центру Малоазійських досліджень в Афінах Французького Інституту в Афінах, Бібліотека Геннадіон, Афінський монастир, Ватикан, Британський музей, Французький Інститут балканських студій (Париж та Афіни) тощо). Крім того, у своїх приватних колекціях караманлійськими текстами володіли, за даними Салавілль-д’Аледжіо, Ксенофонт Сідерідіс, Георгес Арвантідіс, Софокл Худавердоглу – Теодорос тощо.

Хоча системний друк караманлідікою насправді й був розпочатий у 18 ст. у Амстердамі “Антологією християнської віри” автора на ймення Гюлізар (Γχιουλζαρ царι μεσχι) 1718 року, проте, як бачимо, існували й численні раніші твори. Вони носили здебільшого релігійний характер: це були літургійні, аскетичні збірки, катехизи, молитовники та агіографія – життя святих Іоанна Хрестителя, Василя Святого, Симеона Нового Богослова²¹⁵, описи Святих місць в Палестині чи таких відомих монастирів, як Афон, Сумела, Кіккос та Синай.

Проте досі залишається невирішеним питання, відколи та до котрої пори ці твори надходили до Буджаку, які канали при цьому використовувались – церковні чи світські, чи існували караманлійське рукописання та друк у гагаузів в Буджаку та до їх переселення з Балкан. Лише комплексне дослідження караманлійської писемної спадщини, незважаючи на сучасні державні кордони, насамперед тієї, що перебуває нині в Гагаузії, дозволить бодай частково пролити світло на дану проблему.

Серед осіб, що займались друком караманлійської літератури, були: уродженець Анталії, митрополіт Ангори Серафім (від 1753 року надрукував велику кількість книг у західноєвропейських друкарнях, насамперед у Відні, Ляйпцігу, Венеції); митрополит Кесарійський, священник Сергій із Невшехіра; ‘Отець Софроній з села Сіллі Іонійської єпархії, що надав поетичного стибу своїм перекладам’ (“İonia eparhisine bağlı Sille köyünden çevirilerine şairane halı veren boba Sofronios”); отець Іоанікіос з села Керміра при Кайсері у Малій Азії, що перелицював п’єсу на просте оповідання; ієродиякон Хаджи Іоаннікіос з села Турія волості Казанлик, що в Болгарії; хаджи Іоанніс Зюмбюльоглу, син Ніколи з Інджесу біля Кайсері, який друкував книжки як караманлідікою, так і кирилицею.

Серед достеменно «українських» з походження караманлійських текстів (інформація про місце написання міститься на сторінках книги) – одеської

²¹⁵ Іст., візантійський святий, предтеча паламізму (послідовники Георгія Палами), ввів ісихастські практики.

редакції: за виданням Е. Балти – 1911 р. «Хазреті Ілія пейгамберін», Χαζρέτι Ηλία πειγαμπεριν № 76, (с. 94). 1912 р. «Хікяє-і Шах Ісмаїл», Χεκιαγιέτι Σάχ Ισμαήλ № 90 (с. 114), еллінікон бібліополейон ен Одиссео 1912. 48 с. с. 4039.

Серед караманлійських творів, використовуваних в Криму та Приазов'ї, найвідоміший архів колекції документів Готфійської єпархії (так званий архів Трифілія, абсолютну меншість яких складають документи новогрецькою і більшість – тюркською мовою). Постає його власника та автора караманлійських текстів – Трифілія, свідчить про те, що основною мовою спілкування в Криму, а пізніше, по перших роках переселення на Азов, була саме тюркська мова. Пам'ятки ділового стилю цієї мови нараховують в колекції двадцять сім документів і являють собою листи, нотатки, договори, розписки тощо. Тексти листів описують здебільшого негоди, що трапились із Трифілієм та його оточенням, що так чи інакше містять крихти інформації про маловідому добу перебування караманлійців у Криму та їх переселення на Азов та наступні по тому роки. Автор цих листів, економ Трифілій, як старший в окрузі протоієрей, мав певну освіту та являв собою представника того культурного середовища, що від батьків перейняло культуру передачі рідної, тюркської, мови караманлійським грецьким письмом. З листів видно, що Азовський протоієрей мусив періодично їздити на звіти та “возити відомості” до єпископів у Криму, де не витримував умов вологого клімату, а також шпигувати на російське військо проти татар, за що неодноразово був під загрозою побиття. Він також переховував від татар осіб вищих духовних санів у себе вдома, наражаючи на ризик себе та ближніх. Багаторічне перебування у Приазов'ї сприймається ним як заслання з батьківщини [див. наші переклади листів Трифілія у ж.«Східний світ», Дрига]. Ми сподіваємось, що прочитання усього архіву Трифілія пролле більше світла на його особистість та діяльність в Криму та Приазов'ї. Реконструкція літературної караманлійської традиції допомагає зрозуміти коло релігійних уявлень та тем, що формували свідомість тюркомовних общин та робили їх повноправними членами світової православної спільноти, і в той же час сприяли самоідентифікації в іншомовному середовищі.

Висновки: Караманлійські тексти, що є по суті транскрипційними, а відтак надзвичайно цінними з точки зору тюркського мовознавства, текстами, дають на письмі уявлення про історичний розвиток голосних, що не передавались в арабській графіці.

У фонетиці та орфографії караманлійських текстів походженням з Криму та Приазов'я звертають на себе увагу найбільша схожість із караманлійськими текстами гагаузів Буджаку та певні спільні риси із караманлідікою Афінсько-Салонікської редакції.

Знайдені в архівах Академічної бібліотеки Афін 1911р. “Житіє святого Іллі Пророка” та 1912 р. “Оповідання про шаха Ісмаїла” мають Одеську редакцію. Про існування караманлійських текстів з Криму є писемні свідчення, проте самі тексти знайти не вдалося.

У діловому та приватному листуванні караманлідікою послуговувались не лише виключно уруми або ж “греки, чи то греко-татари”, але й українці: протопоп Іван Ковалевський та Іван Бандурка.

Релігійні караманлійські оповідання та молитовники, попри їх значення як лінгвістичних пам'яток, мають неабияке значення не лише для власне історії урумів та тюркомовного православного населення України, але й проливає світло на історію гагаузів, кримських татар, караїмів, кримчаків, історії усієї України, Османської імперії та Кримського ханату.

Міжмовна тюрксько-українська інтерференція в караманлійських текстах є очевидною на момент кінця 18- 19 століття. Відтак, говорити про “русифікацію” урумів та греків Приазов'я можна говорити лише від кінця 19 – початку 20 ст.

Лише спільні дослідження українських, тюркських, молдавських та балканських вчених в єдиному мультинаціональному проекті дозволить висвітлити цю ланку спільної слов'яно-греко-тюркської історії регіону.

Перспективи дослідження. З метою встановлення історії світової караманлійської спільноти та історії караманлійської писемної традиції необхідно:

- Продовжити роботу по віднайденню, рятуванню та каталогізуванню караманлійських пам'яток по церквах, монастирях та сімейних зібраннях Криму, Донецької, Запорізької та Одеської області, Гагаузії, здійснити їх переклад та публікацію українською мовою. Опублікувати повні тексти караманлідіки архіву Готфійської єпархії (Київ).

- Переглянувши караманлійські каталоги Афін, Салонік, Софії, ідентифікувати там пам'ятки українського походження.

- Оскільки понад двісті років найбільшим видавничим караманлійським осередком був Стамбул, в якому практично усі друкарні перебували „в руках греків”, а найвідомішою друкарнею – друкарня грецької патріархії, надзвичайну важливість для встановлення географії розповсюдження караманлійської традиції мають списки абонентів та меценати караманлійських видавництв та друкарень. За допомогою цих списків дізнатись про місця потреби у караманлійській друкованій продукції в Україні. Робота в архівах Малої Азії та Греції та встановлення бракуючої інформації становить перспективу дослідження.

- В результаті роботи мультинаціонального вченого колективу створити єдиний міжнародний каталог караманлідіки.

ДОДАТОК

Відповідь митрополита (Ігнатія. – І.Д.) на писаний грецькою мовою лист християн Маріуполя від 27 вересня 1786 р., отриманий 1 жовтня з рук

священника Янакі. Відповідь написана 27 серпня 1787 р. (переклад з урумської на українську наш. – І.Д.).²¹⁶

Глибоко віруючі та віддані християни, що проживають в Маріуполі, обдаровані Божою благодаттю любі чада (мої), хай вам від господи нашого Ісуса Христа буде багато радості та від нас благословення.

Щойно отримав я благочестивого Вашого листа, то зрадів і побачив люблячих²¹⁷ нас – і малих, і великих, і достославних, і дітей Ваших, і молимо ми дорогого Бога, хай збереже Вас у здоров'ї та достатку.

Чада мої, було б Вам берегти зарокі дорогого Бога, будьте один із одним у любові та єдності. Скільки б цих усіх благ не відчули, і дуже завзятим є прагнення знайти спасіння душі нашій; тому що у котрого християнина немає любові, (то) неможливо, щоб врятувався він з тих рук клятого сатани, навіть якщо триматиме піст, і молитиметься, і відстоюватиме на молитві, і благатиме, і скільки б не робив добра, – коли не любить (ближнього) сусіди свого, все даремно. Ніякої від того користі немає, тому що Господь-Творець суцього зробив так, та не зважив на мої вади, і поставив пастирем над вашими душами, і ми, з Його незліченною милістю, маємо надію привести на путь спасіння вас, тільки й ви також би від жару його серця почули проповідь отця вашого, для чого це(є). Повелитель Ісус Христос Господь наш сам казав, що кращий чабан (пастир) за овець своїх вийме й душу свою положить, і ще він каже, що тоді й вівці почують його глас.

Адже коли так буде, то з мудрістю приведе людську душу до спасіння, (так), як святий апостол Павло пише своєму учневі апостолу Тимофію: «Ти знаєш ті священні писання – вони тебе зроблять досконалим та приведуть до спасіння».

Навчитись цього – також добре і для життя, адже оскільки хто грамотний та досвідчений, тому є й пошана, і живе він достойно, та й з легкістю візьміте належне та й підете. Проте без освіти, без вчителя ніхто не навчиться, тому усі діти ваші хай вивчать обидві мови, тобто грецьку та руську. Коли школа там буде, тоді діти – біднота та сироти вийдуть в люди, а їжа їм та одяг хай буде від тієї школи. Одначе ж котрий вчитиметься із завзяттям, тобто якщо ж ці дві мови навчатися читати, писати та балакати, то тоді ми оберемо з них та привеземо в Полтаву у тамтешній школі щоб вивчили вони іншої мови та письма. Коли це діло Господь наш Христос доведе до благополучного звершення, то тоді від дітей ваших будуть довершені священники, і виникнуть вчителі, і проповідуватимуть настанови нашої віри, і вказуватимуть спасенні шляхи за благословенним писанням до священного закону. А якісь з них стануть досконали мудрими, та будуть достойними до вашого суду. А котрісь

²¹⁶ НБУВ. Фонд V, No. 3642, л. 2-4, 4а. Назва листа подана, запобігаючи плутанини, за публікацією О.М. Гаркавця (Уруми Надазов'я... с. 558 та наступні).

²¹⁷ В «Урумсько-українському» словнику О.М. Гаркавця мухабет – відданість, приязнь, проте йдеться про платонічну любов до Господа та у правій вірі.

хай би були гідними до чиновної посади. А котрісь заслужать авторитет по заслугах того, що навчилися. Одначе ми на цю справу надіємось, (що вона) свята, і небові буде завгодна, і корисна і задля душі вашої, і для тіла. Тому саме блаженні, і тричі блаженні ви – ті люди, хто увесь свій клопіт і усю турботу силою, хто працею, а хто словом, один для одного докладаєте зусиль. І (ше) це я оповім (вам), щоб розпочавши цієї справи, ви не полишили її, а доклали зусиль аж до (самого) кінця.

Обрали ми для цієї святої справи попечителів. Насамперед поставили ми на чолі усіх священників батюшку²¹⁸ протоієрея отця Трифілія. Нехай би пильнував, дивився за справами церкви, та давав ради священикам, та порядкував християн. Благасемо до усіх християн, щоби ви любили його, тому що така він людина, що достойна, щедра та приязна, то щоб приносили ви йому свою пошану та дослухалися його слова. А другий – опікун цієї школи – широко віруючий та відданий отець Хаджи Михаїл, а третій – віруючий отець Хаджи Панайот, а четвертий – щедрий Пичакчи Стефан, а п'ятий – шановний отець Тат Савва. Ми маємо прохання, і дуже молимо в ім'я Бога Господа нашого Ісуса Христа душею й серцем, щоби помагали ви для користі усіх вас.

Однак що робити попечителям з порожніми руками для школи? Потрібно хати, потрібно книг, потрібно платні учителям, хліба й одєжини учням з бідноти. Поміч Всевишнього пошле усе. Якщо в нас існує віра, якщо візьмемося ми до справи із радістю, із благом та любов'ю, то до тих, хто має страх божий, дасть, що би не побажали вони, прийме й почує молитви їх, від багатьох зол убереже їх. Ось я вас скількох можливостей навчив.

Відповідно до наказів попереднього милостивого государя нашого, ні в кого немає дозволу²¹⁹, щоб робити монастир. Тому й не збираються будувати монастир вічно святого Георгія: скільки б не було зібрано худоби в ім'я ікони святого Георгія і в ім'я того монастиря, – хай буде продано руками попечителів школи, що ми їх зголосили вище, то хай продадуть, і також ті попечителі, скільки буде зібрано грошей, то хай продадуть усе срібло і, скільки чого (ше) буде, і скільки ще не зберуть чи з худоби, чи грошима, і скільки ще чого не надійде, то що щороку (було) на святого Георгія, відтепер хай буде школи, – і святий Георгій стане очільником школи і працюватиме (на її благо. – І.Д.), адже це він – спаситель полонених і помічник бідноти.

По-друге, наказуємо, щоб у кожній церкві поставити по одній скриньці, в якій кожний християнин положить за спасіння душі своєї і на благо спільноти щонеділі, кожних свят, так, скільки Бог дасть милістю своєю та не шкода серцю вашому. То хай відкривають попечителі ці скриньки кожних шести місяців, і беруть скупчені там гроші на потребу школи.

²¹⁸ Одружений священник. – Прим. з Уормсько-українського словнику О.М. Гаркавця (с.29).

²¹⁹ В оригіналі – хатт, Гаркавець дає, втім, протилежне значення: обмеження. Османотурецький словник Ф.Девелліюглу: наказ, ферман.

По-третє, нехай буде поміч від усіх, багатих і бідних, і щоб кожен з ремісничих (цехів) придасться до тієї допомоги, і пожертвує від милості своєї, подасть у виконання обітниць, по силах своїх. Для цього посилаємо ми попечителям одної книги, – що називають її «кніга», – хай буде вписане ім'я кожного з тих, хто дав те подаяння (у виконання обітниць. – І.Д.), і скільки вони дадуть грошей – то хай запишуть ті гроші, хай буде записано імена їх навіки, до скону віків. Тому наказуємо, (щоб) імена ті були згадані щонеділі під час спільної проскомідії, тобто у церкві святого Харлампоса.

По-четверте, хай прибуток церкви святого Харлампія поділять на три частини: одну – на трати церкви, одну – на школу, одну ж – на бідних.

Отих усіх грошей для них належить, щоб глибоко віруючі і віддані попечителі завели зошита, в котрого, будучи обачними, записували, скільки грошей отримали, та скільки витратять, те теж писали, щоб ніхто бува не впав у сумнів щодо якогось зла. Тому кажу я, через ті вищезгадані нами гроші, тієї ж години, як отримали, через ті гроші, щойно отримали їх до рук, належить попечителям, щоб винайняли котроїсь хати із парканом, і якщо платню вчителя будуть давати річно, то оголосять ту річну платню. Тільки зараз я вбачив підходящим того святого монаха отця Агатангела негайно, щойно прибуде туди, хай посяде вчити малечу, адже інакше, якщо почнеться котрась річ, то (так і) піде, (адже) таке відомо, що краще, побачити на власні очі, чи то спитати та почути (довіряти вухам. – І.Д.).

Щодо хати я написав правовірному Янакію, щоб залишив одну хатину з хатів покійного дядька Ігнатія. Хай у хаті тій вчиться малеча, хай буде школа, і довіку читають подяки за упокій його душі. І ви ж усі разом просіть Янакія, якщо він згодиться, то буде дуже добре, якщо ж ні, то винайміть котрись хату із парканом або з тих хат або котрись іншу.

Ось така допомога на школу, на разі (це) все, (що) я був спроможний вам розповісти. Надалі, коли почне школа навчати, тоді знову спадуть нам на думку інші речі. Молимося Святому Господу усією своєю душею й серцем, хай дасть здоров'я, і виказали ви усе тепло й завзяття. Немає за це більшої для душі користі. Маємо надію до святого Бога, що виведе до благополучного здійснення,

1787 серпня 27.

1788 травня 10.

Лист Івана Ковалевського протоієрею Трифілію

Ваше високопревелебіє отець протопоп!

У відповідності до Вашої бомаги узяв я підписку від двох людей, що він Іван Бандурка неодружений, і для дівчини його, що в неї немає чоловіка. Якщо буде якась суперечність на їх теперішні слова, це (буде) лише їх вина. Я посилаю цю підписку із солдатом. Ви отримайте (її) і зберігайте, і віддайте наказ їх вінчати. Тепер боятись нічого.

Ваш завжди й нікчемний раб

Іван Ковалевський.

Наказ християнам підніматись

Уклін і молитви у селах наших священникам нашим, і християнам – чадам нашим, нашим капітанам і старостам.

Повідомляємо, (що) надійшов наказ з консисторії, наш милостивий государ повідомив у синод, і синод, наш пан Єрвасіос нам повідомив указом. На іншу бомагу написали ми по руськи і урумськи. То подивившись на неї, щоб ознайомилися ви з наказом государя нашого і предорогого синоду і повелителя нашого з наказом. І служба ця станеться чимшвидше, звідсіля треба буде виїхати на (день) Фоми. Й жодної можливості немає – з цього приводу відправив я сина мого Григора повідомити наказуване в указі. І оце на Фоми будете тут і вирушите в путь, дуже вже негайні ці діла.

(Щоб) потім «знав, не знав» не казали ви, і не потрапили в халепу. Ні (-ж бо), немає жодної інакшої можливості, на Фоми неодмінно ви тут (зобов'язані) бути.

О котрій годині Григор не вступив би до вашого села, то в той же час ані хвилини щоб ви не гаялися. Та щоб ви дали коней та одного чоловіка, щоб доїхавши до іншого села не пильнували ви по черзі чи на варті, а одразу, у кого знайдуться коні, брали, то й віддавали, не барилися, так і діяли.

Квітня 6 дня, 1797.

Протоіерей Трифілій Караджоглу.

Мировий запис між священниками

1796 року квітня дня 3 я, піп з Ласпи Феодор Димитрович, серед нас трохи стало порядку, що отець Георгій Ставринович з Кічі-Альяна, перед протопопом нашим Трифілієм Хараджоглу, і отцем Парфентієм з Аргина, і отець Анастас із Маріуполя, і ієродиякон Спиридон з Аргина, (ото) перед ними ми помирилися, (і) возлюбили один одного, і за попередньою згодою дві частки я, отець Феодор, отримаю, а одну частку – отець Георгій, і однак ранком, ввечері та у свята, недільні дні у церкві браку не буде, на цій мировій ми дали слово і поставили власноручний підпис.

Я, отець Феодор Димитров з Ласпи,

Я, отець Георгі Ставринос оглу,

Я, отець Парфентій Букшин з Аргин – Каракуби, (знаходячись) всередині свідок підпису.

Я, отець Анастасіос Михайлов з Маріуполя.

Я, ієродиякон Акрідіо Димитрієв з Аргину.

Наказ у село Камара

(Цим) доводиться до відома, що прийшов наказ від його святості єпископа Іова, і був доставлений жовтня третього дня, а написаний першого вересня. Пише, (щоб) зробили церкву, на приїхав благочинний, поглянув та заклав

підмурівок. Вам (то) буде важко, якщо зробите її наново, та й скоро не вийде, а проте якщо візьмете одну якусь готову церкву, то щоб не була підгнилою, була міцною, та котлована викладіть камінням на два аршини, а в дверях на вході зробіте три сходинки сходів, а середину добряче щільно наповніть і утрамбуйте землю, то вже на неї наверх поставте церкву, то буде добре.

Хай крокви будуть з дуба – зносу їм нема, і одначе фундамент щоб був міцним, щоб не був зогнилим, щоб не похилився купол. Як буде так – то буде добре. Від бідноти діла не буде. Якщо ж ви скажете: «Ні, ми зробимо з каменю», – то буде довго, та й вам суцужно буде. А (коли скажете) – і звідти суцужно, щоб закінчити, – то (вже) як самі знаєте, але мені так здається підходящим.

Згідно того, що я з'ясував, в указі пишеться, щоб (то) була охайна хата, а всередині неї піп хай-но займається своїми справами, що б то не було – заутрення, вечірня, всенощне молебень, служба, проповідь, свячення чи що там. Священик Феодор, до того ж, хай править літургію, як приїде до якогось ближнього села, половина пожертв – твоя, а половина господаря церкви, це просто, знову ж кутю, панахиду в тій хаті у день государевого тезоімеництва...

32. DOĞU KARADENİZ'İN KARAMANLICASI²²⁰

Караманлідика Південно – Східного Причорномор'я

Доповідь присвячено розглядові історії караманлійської писемної традиції з точки зору історії турецької писемно-літературної мови, зокрема на прикладі перекладу караманлійських текстів походженням з регіону Східного Причорномор'я, привезених на Балкани (колекція Національної бібліотеки Афіні): самсунського видання 1912 – 1914 pp. «Evaggeliki Melissa», «Tritomos eis duo glossas»; «İera Mitropolis Amaseyas», «Eikuklios»; «Hanende yeni usul». Дано також короткі відомості про історію лінгвістичних досліджень караманлідики у світі та наші власні попередні результати досліджень караманлійської спадщини, аналіз караманлійських текстів з невідомим місцем походження та авторами.

The Karamanlidica of Eastern Black Sea region

The range of problems of the history of Karamanlidica became more acute when we began to study it from the point of view of the history of Turkish. The first objective to achieve is to collect evidences about Karamanli textes written in the Eastern Black Sea region and then brought to the Balkans, Athenes collection from National library. The object of our exploration are: 1. language studies of

²²⁰ Виголошено на Міжнародному Симпозіумі: Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu. – 09-11 Ekim 2008, Giresun, Türkiye. Подано до друку.

Karamanlidica up to now; 2. Our own results obtained during Karamanlidica textes studies; 3. peculiarities of 1912 – 1914 Karamanli textes of Samsoun redaction like Evaggeliki Melissa, tritomos eis duo glossas; İera Mitropolis Amaseyas, Eikuklios; 1914 tarihli Hanende yeni usul; 4. Our thoughts concerning establishing places of Karamanli textes with unknown places and authors. Finally, we're going to speak about the role of Black Sea Karamanlidica for the history of Turkish.

Sayın meslektaş hocalarım, saygıdeğer Oturum Başkanı, sayın ve sevgili dinleyici konuklar,

İlk önce, Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumunu bu kadar başarı ile düzenleyen, Doğu Karadenizli meslektaşlarımızla irtibata geçmeye vesile olan ve bu bildiriye sunmama olanak sağlayan Prof. Dr. Abdulkadir Emeksiz'e can gönülümüzden teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimizin amacı, Yunanistan'daki arşivlerinde bulunan Doğu Karadeniz'de Samsun, Trabzon'da kaleme alınmış Karamanlıca²²¹ metinlerine göz atmak, işlenen konular, redaksiyonlar, müellifler, okur çevresi ile yazıldığı devrenin dil özelliklerini araştırmaktır.

Giriş.

Avrupa'da Orta Çağın sonlarında Latince'den halk lehçelerine geçiş sonucunda okuma yazma seviyesi aniden yükselmiş, dini kitaplar başta olmak üzere pek çok edebi türün bu lehçelere yazılı çevirileri yapılmıştır. Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin gibi Doğu Karadeniz şehirlerinde de Hristiyan dini edebi türlerinin çevirileri muazzam kütlelerini oluşturmaktadır. Özellikle aynı orjinal metnin farklı zamanlarda, farklı yerlerde ve farklı dil ya da janrlarda çevirileri araştırıldıktan sonra ilk plana leksik, sözdizimsel ve stilistik farklılıkları göze çarpmaktadır. Bunun sebebi, zaman içerisinde sadece yeni kaynakların ortaya çıkmış olmasının yanı sıra yeni müellif ve okur çevrelerinin oluşturulması, kitap çevirilerinin yeni amaçlara yönelmesiydi. Bunun gibi dış etkenlerin çoğunluğu şüphesiz ki 'çeviri' ve 'çevirinin edebiliği' kavramını değiştirmekte, Ortaçağ edebiyatının yaratıcı yazısı ve edebi çevirisinin sınırlarını genişletmekte, bunun araştırılmasına ise cazibeli ve büyüleyici bir tarafını katmaktadır.

Belirli bir bölgede kullanılmış yazılı Karamanlıca ile konuşulan Türkçe arasındaki tarihi (diyakronik) bir bağlantıyı tam olarak tespit etmek için yazılı yadigarların dilinde ve yerli ağızlarda Eski Türkçe, Oğuzca ve Kıpçakça unsurları ayrı tutmak, isim kategorilerine göre tarihi gelişiminde daha ceval olan eylemin çatı, kipi, zaman ve şahıs eklerinin tarihi gelişmesi gibi bir sürü etken göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Ancak bu suretle ortaya çıkarılmış dil özellikleri, yazılı bir metnin ne kadar sabit bir standarda bağlı olduğu, yoksa dönemin canlı

²²¹ Karamanlıca, başka bir tabirle, Türk lehçelerinden bazılarının Rum harfleriyle yazıldığı yazı sistemidir.

ağzılarına veya müelliflerinin beğeni ve dil hassasiyetine daha yakın mı olduğunun tarihi delili sayılabilecektir.

'Yazılı dil', 'dil standardı' ile 'edebi dil' terimleri arasındaki anlamsal yakınlık her ne kadar bariz görülebilse de, bu terimleri en başta gerek dil, gerekse edebi tarihini sözsel gelenekler olarak teşkil etmiş olan Türk lehçelerini araştırırken özdeş tutmak yanlış olacaktır. Bu terimlerde salt eş anlamlılık olmadığı gibi, tarihi boyutlarda ele almırsa 'edebilik', 'edebi dil' tanımlarından yalnız yazılı eserlerin diliyle sınırlı kalmayıp dilin bütün iletişimsel formları da kastedilmektedir. Onun için *dil standardı*, tarihi şartlara bağlanmış, toplumun onaylayıp pratiğinde uygulamakta olduğu bir olgu olup aynı zamanda dilin tarihi yasalarının tezahüratı, her tarihi döneme özgün olan gelişme eğilimlerinin toplamıdır²²². Ayrıca, bu gelişme eğilimlerinin sosyal değerlendirilme sürecinde dil unsurlarının tabii ayıklanması sonucunda oluşmuş en yarar dil ve yazı unsurlarının bütünüdür. Standartlaşmış dilin belirtileri, karşılıklı bağlantılı olarak değerlendirdiğimiz nesillerin kullanımının ürünü olarak oldukça sabitlenmiş ve kararlılaştırılmış olması, geniş coğrafyada yaygınlığı, dilin iç yapısı ve kanunlarına uygunluğu, diğer dil varyant / redaksiyonlarına üstünlüğü, dilin ileriki gelişiminin eğilimlerinin yansiyabilmesi vb.

S. Ojegov²²³, un belirttiği gibi, dil standardını oluşturmak için şu şart ve durumların gelişmiş olması gerekmektedir: 1. edebi dil ile süreli yayınların gelişmesi; 2. genel eğitim birimleri ve kursların açılması, bu kurumlarda ders araçlarının edebi dilde yazılmış olması; 3. sözkonusu edebi dilin resmi mercilerde kullanılması; 4. söz konusu edebi dili kullanacak ve araştırıp geliştirecek ilk aydın ve ilmi çevrelerin oluşmasıdır.

Karamanlıca eserlerinin büyük kütesinin Türkçe hazırlanmış ve gerek elyazması olarak gerekse basılı şekilde uzun süre içerisinde kullanılmış olması, dil üslubiyeti yönünden büyük farklılık göstermesi bize, Karamanlı yayın geleneğinin standartlaştırma faslına girmiş olduğu, dönemin Türkçesinin gelişimine ayak uydurduğunu göstermektedir. Fakat Karamanlıca yayın ve basın yerlerinde Türkçeyi yazıda yansımada ne kadar görüş birliği gösterildiğini meydana çıkarmak amacıyla Kyiv, İstanbul, Atina şehirlerindeki kitaplık ve arşivlerden yararlandığımız birkaç Karamanlıca metnin imlasını ve bazı dil özelliklerini kıyaslayarak Karamanlıca'yı yazıda yansımada standartlaşma sürecinin ancak 19.yüzyılın sonunda – 20.ci yüzyılda yer aldığı sonucuna varabildik. Bu makalemizde, Karamanlıca dini ve dünyevi kitapların yayınında en önemli yerleri alan sadece birkaç basım yerlerinden 1-2er örneği verelim²²⁴:

²²² Ожегов С.И. Словарь современного русского литературного языка. – М., 2005 (Internet versiyonu).

²²³ Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Вопросы культуры речи. – М., 1955, в. 1. – С. 14-15.

²²⁴ Bu makalemizde, kitaplıklarından yararlandığımız Yunanistan Atina'da bulunan şu iki ilmi merkezin adlarının kısaltmaları kullanılacaktır: 1. ΚΜΑΣρ., Κεντρον Μικρασιατικων Σπουδων. Χαλκων Μεταλλιον Ακαδεμιας Αθηνων. Ιδρυτης: Μέλλο και `Οκτάβιος Μερλιε. 2. Gen., (Γενναδειος

Her eseri incelediğimizde güttüğümüz amaç, herşeyden önce üslupları yakın olan eserlerin dil ve imla özelliklerini karşılaştırıp benzerlik derecesini belirlemek idi.

1. Bugüne kadar yapılmış olan Karamanlıca üzerinde dil incelemeleri.

Karamanlı metinlerin transkripsiyon tahlilinin ilk denemesini 1928 tarihinde Rus Türkologu N.K. Dmitriev²²⁵ gerçekleştirmiştir. Bununla beraber Dmitriev, bir tek Karamanlıca metni incelediğinden dolayı özellikle ğ, y ünsüzlerin imlada Rum harfleriyle karşılanması konusunda birkaç yanlış sonuca varmıştır. Örneğin, Dmitriev'e göre, işbu ünsüzleri yazıda γ harfiyle karşılayan mütercim, Türkçeyi tam bilmiyordu, oysa Karamanlıcada farklı yerlerde ve farklı kimselerce sürekli olarak bu şekilde karşılanan ğ, y, kurallaşmış bir standart olarak 18.ci yüzyıldan beri 1930'lere kadar süregelmiştir. Karamanlıca metinlerinin J.Eckmann²²⁶, O.F. Sertkaya²²⁷, F.Ağca²²⁸, nın edindikleri dil ve imla özelliklerini araştırma tecrübesinden yararlanarak Karamanlıca birkaç eseri üzerinde önceki makalelerimizde durmuş, ilk sırada aşağıdaki şemayı izleyerek imla, ses bilgileri, morfoloji ve kelime hazinesine dikkatimizi çekmiştik²²⁹: 1.1. diftonglar; 1.2. kullanılan Satır üstü işaretler ve ligatürler; 1.3. bir sesin iki harfle karşılanması; 1.4. ı, i, η, η dört harfin tek metinde birarada kullanılması, fonolojik ayrımı; –i harfinin statüsünün belirlenmesi; 1.5. /ks/ ses grubunun yazıda yansması; 1.6. büyük ünlü uyum kanununun bozulması; düzlük-yuvarlaklık ünlü uyumuun gösterilmesi; 1.7. söz başı ve ortasında ğ, y'nin düşmesi; 1.8. /nd/, /md/ ses gruplarının yazıda karşılanması; 1.9. /b/ ile /d/ gibi dudak ve diş tonlu ünsüzlerin yazıda belirlenmesi; 2.0. ş, ç, c ünsüzlerin yazıda karşılanması; 2.1. artdamak /q/ ünsüzün yazıda karşılanması, /q/-/h/ değişmesi; 2.2. /ng/ k olarak yansması; Durumlar: Araç. Yönelme. Bulunma. Çıkma. İlgi. Belirtme. 2.3. Zamirler:

Βιβλιοθήκη) Gennadius Library Of American Institute, Athenes. Kaynaklar kısmında, işbu araştırma merkezlerinde saklandıkları düzene göre şifreler verilmiştir.

²²⁵ Дмитриев Н.К. Материалы по османской диалектологии. Фонетика «карамалицкого» языка // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР. – Том 3. – Выпуск 2. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1928. – с. 417 – 458.

²²⁶ Eckmann Janos, Anadolu Karamanlı ağızlarına ilişkin araştırmalar //AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. – Cilt VIII Sayı 1-2 Mart-Haziran 1950 (b).- C.168.

²²⁷ Sertkaya Osman F. Grek Harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağızı Metinleri Üzerine // Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Günay Kut Armağanı). Edited by: Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. – Vol. 28 / II, 2004. – S. 1-21.

²²⁸ Ağca Ferruh. Hıristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağızı üzerine // Türkbilig. – 11, 2006. – s.3-18.

²²⁹ Дрига І.М. Карбована в камені караманлідіка Кападокії // Східний Світ. – К., № 1, 2007. – с. 98-106. Dryga İryna. Karamanlı yazılı edebi geleneğinin tarihi üzerine: Ukrayna'daki eserler // 14. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu. Gagauz Kültürü. 6-10 Ekim 2007. Moldova, Kişineu. Dryga İryna. Türkçenin tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım – Azak Karamanlıcası // BAL-TAM Güney Doğu Avrupa Kongresi. Zagreb – 11.2007. Dryga İryna. Ukrayna'daki Karamanlıca Yadigarları: Türk Dili tarihine ve araştırma perspektiflerine dair \ ICANAS – 38 da sunulmuş bildiri. – Ankara, Eylül 2007.

gösterme, dönüşlü. 3.0. en yaygın eylem zamanları; 3.1. fiilimsiler: mastarlar, ortaç ve ulaçlar. 3.2. söz dizimi özellikleri. 3.3. çözümleyici yapılar. 4. kelime hazinesi: alıntılar ne derecede kullanılmıştır; dini terimler; metne has yer adları ve özel adlar.

Şema maddelerinin numaraları, aşağıdaki her metnin nitelenmesinde olduğu gibi saklanmıştır.

EVAGGELİKİ MELİSSA, TRİTOMOS EİS DUO GLOSSAS; İERA MİTROPOLİS AMASEYAS, EİKUKLİOS, Αναστασιου Δαμιανιδου. Samsoun, 1912.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ τριακονδα τρειρς όμιλιας εις τρεις τομους 'Ελληνιστι και τουρκιστι εκ παραλλη'λου υ'πο Α.Α.Δ. Το'μος πρωτος Τυπ. «Ο Ηλιος» – Αμισσος.

➤ **İncil arısı**, müellifin paralel Rumca ve Türkçe yazdığı 3 ciltlik 33 vaazdan ibarettir. O Helios matbaası. Amissos.

➤ Sayfa 2. Metropolit Amasyalı Germanos'un 20.09.1908 tarihinde yazdığı önsöz. Sayfa 2v. 30.11.1911 tarihinde müellif A.Damianidis'in yazdığı önsöz.

➤ A-g sayfaları: Philippe Papadopoulos'un vaazları aktarma konusunda talimatları

➤ Sayfa 1-64: senelik Pazar vaatlarından 11'i, İncil konuludur.

➤ Kapağın üzerindeki yazı: 2.cilt,basında. Aboneler listesi, 3.cildin sonunda yer alacaktır.

İmlası: okunuşu, sabittir. İlk 3 sayfası, Rumcadır. .

➤ **Diftonglar:** _____ ει.

ΙΩ\ -/Ū/: πουληνη`γιορ / buluniyor.

Ligatürler: \to/: (α`λτσα`κ) κιονουλληγη` \ (alçak) gönüllüğü; \α/:

α`χλιακλαρη / ahlakları;

γγ \ yoktur.

➤ 1.2. Satır üstü işaretler: \ε` \: δινλειζιλερ \ dineyiciler, \ά/:

καρανληκδά / karanlıkda, \ι/: τερίν \ derin.

Bir de, /â/ yı karşılamak için, üzeri noktalı olan /a/ kullanılmıştır: Πελα` \

belâ.

➤ 1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: ου`νουτου`π / unutup,

OY(ou)=u uzaması: πουτλαρα` / putlara.

➤ 1.4. Söz konusu metinde, ι, ι, η, η dört harfin tek metinde birarada kullanılmıştır. Burada ` işareti, yumuşaklık belirtir: α`χλιακλαρη / ahlakları; αἰνλερι / ayinleri; ιδερ ιδιλερ / ider idiler. Βακτηνηδα` \

vaktında.

➤ 1.5.Ξ = ks, αζηση` \ aksisi.

➤ 1.6. Nadir olsa da bazı yerlerde ses uyumu kanununun bozulduğu görülür, örneğin: ποζουλδη` \ bozuldi. τογης ο`λδηγη / doğmuş olduğu.

Çok ilginç bir örnek, ελινιζι α`νλερε ου`ζαδην \ elinizi anlere (onlara!) uzadın.

- 1.7. για`νη \ yani. Πουτπερεστλιγι`ν / putperestliğin,
- 1.8. /ln/: μιτι \ mtı.
- 1.9. /b/ yerine \π/: πόγιουκ \ büyük, ποζουλδη` \ bozuldi.
- 2.0. σ – /s/: τογμης / doğmuş; καρτασλαρ / kardaşlar.

ç: κερτσέκ \ gerçek c: ιτζρα` / icra

- 2.1. \κ/: κουρπα`ν / kurban
- 2.2. Söz başında \γ\ yerine \κ/: κελδι` \ geldi. /ng/ yerine /vk/: ζενκιν \ zengin.

➤ **Durumlar:** araç– ζενκιν`ιλε μου`τεπερ`ρ \ zengin ile muteber; πιρλε / birle. Yönelleme: δουνγιαγια` / dünyaya. Bulunma: `ελλερινδε`κι \ ellerindeki. Çıkma: παληκτζηλαρδα`ν \ balıkçılardan. İgi: α`λεμιν χελασχηση` / alemin helasçısı. Belirtme: `Αλλαχη` / Allahu.

- 2.3. Zamirler: gösterme: σουνδα`ν \ şundan;
 - 3.0. En yaygın eylem zamanları: -yor şimdiki zamanının bol kullanılmış olması, Samsun redaksiyonunu diğer metinlerden farklı kılmaktadır:
ταβσηε`	εδιορ	\	tavsie edior.
Μουζδελεριμ		\	müjdelerim.
Σουνα`ρ	η`δη	\	sunar ıdı
Σοιλεγετζεγμ		\	söyleyeceğim.

H`σλατμακτα` ο`λουπ` / islatmakta olup

- 3.1. Fiilimsiler: mastarlar, ταβσηε` ε`τμεκ / tavsie etmek
- Ortaçlar: ταπηνηκλαρηνδα`ν \ tapındıklarından; τογμης ο`λδηγη` / doğmuş olduğu, εμανετ ο`ληνα`ν / emanet olunan
- Ulaçlar. O`lara`κ / olarak. Ναζα`ρ εδιπ / nazar edip

- 3.2. **Söz dizimi özellikleri:** -cı / – ıcı ekinin bol kullanılması: σεβιτζι` / sevicı; δινλειτζι` / dinleyici; δουνγιαγια` / dünyaya.

- 3.3. Çözümleyici yapılar: yok denecek kadar azdır.
- 3.4. **Kelime hazinesi:** tam Türkiye Türkçesi ile yazıldığı söylenemez. Yerli Karadeniz ağızlarının etkisi mevcut olabilmektedir. Arapça ve Farsçadan alıntılar, çok sayıdadır. Slav alıntısı, μα`γαραλαρδα βε` κουλιπαλαρδα / \ mağaralarda ve kolibalarda.

- Dini terimler: `Αλλαχη` \ Allahu. Χα`μτ ου`σενα` \ Hamd u sena.
- Yer adları: Βηθλεεμ / Vifleem.

HANENDE YENİ USUL, 1914

- 1914 XANENDE GENİ OYΣOYA. Σαρκη, γαζελ, καντο, τιουρκη. ΕΣΚΙ OYΣOYA δεσταν, καλενδερ, κοσμα, διβαν, σεμαϊ. ΚΡΟΜΕΤΙΚΑ ΣΑΜΣOYΝ Τυπογραφειον Α.Ν. Γαροφαλιδου 1914.

- Kentru Mikrasiatikon Spoudon arşivi, J.T.Pamboukis koleksiyon mikrofilmli. Yayıncı: A.Garofalidis: ‘yayıncı, neyazık ki müşterilerin listesini yayımlayamayacak, Rumca kantantaları Hrometika ile değiştirmiştir.’

➤ Üç bölümden ibarettir: 1.kısım.Yeni usul: 54 şarkı. 2.kısım.Eski usul: 22 şarkı. 3.kısım. Trabzon ve Horom Havaları. Son sayfadaki yazı: kağıt fiyatlarının yükselişi nedeniyle kitabımızı 68 sayfayla sıraladık.

➤ İlk 2 kısmı, Rontus Rumcasında, 4.sü ise sayfa 104ten Trabzon Türk ağzındadır.

➤ İmlası: oldukça sabittir.

➤ Dil özellikleri:1.1. diftonglar ια-φγιατλαρ; νεσριατ, ιο: γιορου’λμαγινδσα.

➤ 1.2. kullanılan satır üstü işaretler ve ligatürler- ο̣ρρε; χέρ vēβ , κόρκι, όλμα, ω -. άμάν, άδσαπ. |’| işareti, ses yumusaklığını ifade etmektedir.

➤ 1.3. bir sesin iki harfle karşılanması – καπουλ; Ρουμδσα, χουρουφατ

➤ 1.4. ι, ι̇, η, η̇ dört harfin tek metinde birarada kullanılması, fonolojik ayrımı- ‘Ερμενιδσε; ο̇λουνηρ, ι̇πτιδα, πα̇ρηδα.

➤ –ι- harfinin statüsünün belirlenmesi- άδσαπ, κη̇ιμετιν; ι̇πτιδα

➤ 1.5. /ks/ ses grubunun yazıda yansımaları;

➤ 1.6. büyük ünlü uyum kanununun; düzlük-yuvarlaklık ünlü uyumuun gösterilmesi- bozulması-καπουλ ο̇λουνηρ; κορκι

➤ 1.7. söz başı ve ortasında g, ğ, y’nin düşmesi-γουρουσ; μαχλουπλερε, γαφιλ, κιπι, κιονουλ. Δουνγια, γιορου’λμαγινδσα. Γκιουλι -!

➤ 1.8. /nd/, /md/ ses gruplarının yazıda karşılanması-πε̇νδ;

➤ 1.9. /b/ ile /d/ gibi dudak ve diş tonlu ünsüzlerin yazıda belirlenmesi: μαπταμηζδα, καπουλ \ νισπετ (), κουδσακδα

➤ 2.0. ş, ç, c ünsüzlerin yazıda karşılanması – δερεδσε, Φρανσηζδσα; Τουρκδσε, (μεχενκ) ταση, κοσμα. 2.1. artdamak /q/ ünsüzün yazıda karşılanması-άκναν σουλαρ, /q/-/h/ değişmesi-τσαρρη φελεκδε; 2.2. /ng/ k olarak yansımaları-; Durumlar: Araç: ο̇ρακλα. Yönelme: ατρηγηνα, γαναδσηγηνα. Bulunma: αλτινδα, κουδσακδα. Çıkma: δερδιμδεν. İlgi: ο̇ρμανην. Belirtme: ταβουσανη, κηζλαρη. 2.3. Zamirler: πεν, πενιμ, κιμ, gösterme, dönüşlü.

➤ 3.0. en yaygın eylem zamanları – πιλμεγιορ, κελδι, σεβεριμ, ολσα, κελεδσεγιμ, (κουρπαν) ολαγιμ, τσαλαμμα; 3.1. fiilimsiler: mastarlar, ortaç ve ulaçlar-αρζου ιδενλερ, βουρουλμαγινδσα, ομδουγην. 3.2. söz dizimi özellikleri: şairane üslüpten kaynaklayan devriklik: yüklem, cümle başındadır. 3.3. çözümleyici yapılar (ne kadar).

4.Kelime hazinesi: alıntılar ne derecede kullanılmıştır – tipik 19.y.sonu Türkçe; halk edebiyatı örneklerinde alıntı nispeten azdır; dini terimler – ‘Αλλαχημ, γος; metne has yer adları ve özel adlar: Σαμσον, Παγδα’δ δσαδδεσι, Α.Η.Γαροφαλιδης.

Fulladion Tetarton. Tis en amiso Filomuso Adelfontos. Patriarhis Fotios ‘O omologitis’..ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ – ΕΛΛΗΝΙΑΟΣ ΜΗΤΡΟΣ ΕΝ ΑΜΙΣΩ Samsun – Tizous Yakovu Kulapulu – 11 s.

ΠΑΤΡΙΚ ΦΩΤΙΟΣ ‘Ο ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ’.
ΕΛΛΗΝΙΣ ΒΑΛΙΔΕΝΙΝ ΒΑΖΙΦΕΛΕΡΙ

- Atina’daki Gennadineon Amerikan Enstitüsü arşivi’nde (Dal-
Rm E56) no.da saklanmaktadır.
- Amissos ‘Ayos Fotios’ Maarif Cemaatının 4.defteri. 12 listedir.
- Rum annelerine, evlatlarını yetiştirme konusundaki öğütler.
Ahlaki değerler ve kimlikleri benimsetme. Paralel olarak sol sütünde
Rumca, sağ sütünde Karamanlıca yer almıştır. Aşağıda, D.Solomos’un şu
ifadesi: Bunların canlarının derunine Elladağii kitleğinki, derunlerinde her
ven saltanatın seyridiğini his itsinler.

İmlası:

Dil özellikleri:1.1. diftonglar; 1.2. kullanılan Satır üstü işaretler ve ligatürler;
1.3. bir sesin iki harfle karşılanması; 1.4. ι, ι̇, η, η̇ dört harfin tek metinde birarada
kullanılması, fonolojik ayrımı; –i- harfinin statusünün belirlenmesi; 1.5. /ks/ ses
grubunun yazıda yansması; 1.6. büyük ünlü uyum kanununun bozulması; düzlük-
yuvarlaklık ünlü uyumuun gösterilmesi; 1.7. söz başı ve ortasında ğ, y’nin
düşmesi; 1.8. /nd/, /md/ ses gruplarının yazıda karşılanması; 1.9. /b/ ile /d/ gibi
dudak ve diş tonlu ünsüzlerin yazıda belirlenmesi;

2.0. ş, ç, c ünsüzlerin yazıda karşılanması; 2.1. artdamak /q/ ünsüzün yazıda
karşılanması, /q/-/h/ değişmesi; 2.2. /ng/ k olarak yansması; Durumlar: Araç.
Yönelme. Bulunma. Çıkma. İlgî. Belirtme. 2.3. Zamirler: gösterme, dönüşlü.

3.0. en yaygın eylem zamanları; 3.1. fiilimsiler: mastarlar, ortaç ve ulaçlar. 3.2.
söz dizimi özellikleri. 3.3. çözümleyici yapılar.

4. kelime hazinesi: alıntılar ne derecede kullanılmıştır; dini terimler; metne has
yer adları ve özel adlar.

2. Karamanlıca tarihi ile alakalı yazılarımızdan varmış olduğumuz sonuçlar.

3. Doğu Karadeniz Karamanlıca metinlerinin dil ve imla özellikleri:

EVAGGELİKİ MELİSSA, TRİTOMOS EİS DUO GLOSSAS; İERA
MİTROPOLİS AMASEYAS, EİKUKLİOS, 1912

SAMSOUN.

**Αναστασιου Δαμναιδου. Evangeliki Melissa. Tritomos eis.. – Samsoun,
1912.**

İmlası: okunuşu, sabittir. İlk 3 sayfası, Rumcadır. .

1.3. Diftonglar: ει.

∕ΙΩ∕ -/Ū/: πουληνη̇ γιορ / bulunuyor.

Ligatürler: ∕ιο∕: (α̇ λ̇ τ̇ σα̇ κ̇) κιοουλληνη̇ \ (alçak) gönüllüğü; ∕ια∕: α̇ χ̇ λ̇ ια̇ κ̇ λαρη̇
/ ahlakları;

γγ \ yoktur.

1.2. Satır üstü işaretler: ∕ε̇ \: δινλει̇ ζ̇ ι̇ λ̇ ε̇ ρ̇ \ dineyiciler, ∕ά∕: καρανληκδά /
karanlıkda, ∕ί∕: τερίν \ derin.

Bir de, /â/ yı karşılamak için, üzeri noktalı olan /a/ kullanılmıştır: Πελά` belâ.

1.3. bir sesin iki harfle karşılanması: ου`νουτου`π / unutup, OY(ου)=u uzaması: πουτλαρα` / putlara.

1.4. Söz konusu metinde, ι, ι̇, η, η̇ dört harfin tek metinde birarada kullanılmıştır. Burada ` işaretli, yumuşaklık belirtir: α`χλιακκλαρη / ahlakları; αίνλερι / ayinleri; ιδερ̇ ιδιλερ / ider idiler. Βακτηνδα` \ vaktında.

1.5.Ξ = ks, αξισηη \ aksisi.

1.6. Nadir olsa da bazı yerlerde ses uyumu kanununun bozulduğu görülür, örneğin: ποζουλδη` \ bozuldu. τογμης ο`λδηγη̇ / doğmuş olduğu. Çok ilginç bir örnek, ελινιζι α`νλερε ου`ζαδην \ elinizi anlere (onlara!) uzadın.

1.7. για`νη \ yani. Πουτπερεστλιγι`ν / putperestliğİN,

1.8. /ln/: μι \ mti.

1.9. /b/ yerine \π/: πογιουκ̇ \ büyük, ποζουλδη` \ bozuldu.

2.0. σ - /s/: τογμης / doğmuş; καρτασλαρ / kardaşlar.

ç: κερτσεκ \ gerçek

c: ιτζρα` / icra

2.1. \κ/: κουρπα`ν / kurban

2.2. Söz başında \γ\ yerine \κ/: κελδι` geldi.

/ng/ yerine /vk/: ζενκιν \ zengin.

Durumlar: араç- ζενκίν ιλε μου`τεπερ`ρ \ zengin ile muteber; πирле / birle.

Yönelme: дoυνηγiαγiα` / dünyaya.Bulunma: `ελλερινδε`κι \ ellerindeki. Çıkma:

παληκτζηларδα`ν \ balıkçılardan. İlgi: α`λεμιν χελασχηση` / alemin helasçısı.

Belirtme: `Αλλαχη` / Allahı.

2.3. Zamirler: gösterme: σουνδα`ν \ şundan; Dönüşlü: .

3.0. En yaygın eylem zamanları: -yor şimdiki zamanının bol kullanılmış olması, Samsun redaksiyonunu diğer metinlerden farklı kılmaktadır: ταβσηε` εδιор \ tavsiye edior.

Μουζδελεριμ \ müjdelerim.

Σουνα`ρ ηδη \ sunar ıdı

Σοιλεγετζεγιμ \ söyleyeceğim.

Η`σλατμακτα` ο`λουπ / ıslatmakta olup

3.1. Fiilimsiler: mastarlar, ταβσηε` ετμεκ / tavsie etmek

Ortaçlar: ταπηνηκλαρηνδα`ν \ tapındıklarından; τογμης ο`λδηγη̇ / doğmuş olduğu, εμανετ ο`ληνα`ν / emanet olınan

Ulaçlar. Ο`λαρα`κ / olarak. Ναζα`ρ εδιπ / nazar edip

3.2. Söz dizimi özellikleri: -cı / - ıcı ekinin bol kullanılması: σεβιτζι` / sevicici; динлєтци / dinleyici; дoυνηγiαγiα` / dünyaya.

3.3. Çözümleyici yapılar: yok denecek kadar azdır.

3.4. Kelime hazinesi: tam Türkiye Türkçesi ile yazıldığı söylenemez. Yerli Karadeniz ağızlarının etkisi mevcut olabilmektedir. Arapça ve Farsçadan alıntılar, çok sayıdadır. Slav alıntısı, μα`γαραларδα βε` κουλιπαларδα / \ mağaralarda ve kolibalarda.

Dini terimler: `Αλλαχη` \ Allahı. Χα`μт ου`σєνα` \ Hamd u sena.

Yer adları: Βηθλεεμ / Vifleem.

Самсун – Йені усул (на папері)

HANENDE YENİ USUL, 1914

Atina arşivlerinde pek çok Karamanlıca kitabı varki yazılım yerleri belli değil. Onların yeri hakkındaki bilgilere, yeri belli olan diğer metinlerin redaksiyon, dil ve uslup özellikleri araştırıldıktan sonra az olsa da ışık tutulabilecektir.

Sonuç olarak, Doğu Karadeniz Karamanlıca metinlerinin Türk Dili tarihi için ehemmiyeti hakkındaki birkaç söz söylemek gerektiğini düşünüyoruz.

➤ Birkaç Doğu Karadeniz (Samsun – Trabzon çıkışlı) Karamanlıca yazılı metni üzerinde yukarıdaki bilgilerimizden görüldüğü gibi:

➤ - işbu metinlerin tür ve ağırlıklı olarak işlenen konuları: 1. dini yapıtlar (Ellinis validenin vazifeleri: Omologitis). 2. müzikî türler: şarkı, türkü, gazel, kanto. 3. edebî (manzum ve düzyazı) yapıtlar: destan, divan, sema, kalender, koşma. 4. halk edebiyatından derlemeler: Trabzon ve Horom havaları.

➤ - müellif ve matbaacıları:

➤ - işlenen konular:

➤ - okur çevresi:

➤ yazıldığı devrin dil özellikleri:

➤ Ukrayna’da bulunmakta olan Karamanlıca eserleri imlası itibarıyla daha çok Batı Avrupa (Venedik) redaksiyonlarına yakınlık göstermektedir. Edebî dil /dil normu tanımlarından daha ziyade yazılı dil standardından ve yerli dil varyanlarından bahsetmek daha yerinde olacağının kanısındayız. Dil özellikleri itibarıyla değilse de, imlası açısından yerli redaksiyon (varyant)larının var olmasının tespit edildiği söylenebilir. Dil özellikleri yönünden yapılan kıyaslama neticesinde ise, Karamanlıca eserlerinin tümünün bir bütün oluşturduğu, tek dil standardı teşkil ettiği sonuca varılabilir.

➤ Böylece, incelemekte olduğumuz Karamanlıca metinlerinin dilinin redaksiyon mu standart mı olduğu sorusunu yanıtlarken, Avrupa (buna Batı Avrupa ile Kuzey Karadeniz dahil olduğunu belirtelim) redaksiyonunun ve Anadolu-Balkan redaksiyonunun ayrılabilirliğinden bahsetmek mümkün olduğu sonucuna vardık. Daha net ve ayrıntılı bir sınıflandırma, dil ve imla özellikleri açısından incelenmiş Karamanlıca metinlerinin sayısı çoğaldıkça mümkün olabilecektir.

➤ Redaksiyonun özellikleri oldukça belirgin, buna şairane bir dilde ‘Karamanlıca’nın elifbesi’ denilebilir; ve metinleri birbirinden ayırmakta ya da birbirine yaklaştırmaktadır. Yukarıdaki redaksiyonların dil ve

өзellekle imla inceliklerini bilen herkesimiz, müellifi ve basım yeri belli olmayan bir kitabın hangi redaksiyona ait olduđu, dolayısıyla nedere ve kimler, hangi çevre tarafından basılmış olduđuna rahatça varabileceđine inanmaktayız.

- **Araştırmannın perspektifleri:**

Bilindiđi gibi, Karamanlıca metinlerinin ilk basımı, Venedik ve diđer Batı Avrupa şehirlerinde 1560 lı yıllarından sonra gerçekleştirilmeye başlamıştır. Günümüze ulaşan ve düzenli olarak basımı yapılan Karamanlıca metinleri ise, 18.ci yüzyıldan beri bilinmektedir. Karay Türkçesiyle İbrani harflerde basılan dini metinlerin basımı, 1560 lı yıllardan beri Venedik başta olmak üzere Batı Avrupa şehirlerinde gerçekleştirilmeye başlamıştır. İlk Karay Türkçesi metinleri, 18.ci yüzyıldan beri günümüze ulaşmaya başlamaktadır²³⁰.

Yunanlı araştırmacı tarihçi Evangelia Balta'nın varsayımı, Ortodoks dini kitaplarının Ermeni Kıpçakçasına tercümeleri de Venedik başta olmak üzere Batı Avrupa'nın aynı patrikhanelerinde gerçekleştirildiđinin ihtimali yüksektir. Karamanlıca olsun, Karay Türkçesi olsun, Ermeni Kıpçakçası olsun sözkonusu metinlerin hepsinin tam olarak nerelerde, kimler tarafından ve hangi dil standartlarına uygun olarak basılmakta olduđu istikametinde araştırmamızı yöneltmek, Orta Çađdan yakın Modern tarihine kadar Türk Dilinin tarihi için çok yeni bulguların getirileceđine ümit eder saygılarımız sunarız.

33. ГРЕКОПИСЕМНЕ (КАРАМАНЛІЙСЬКЕ) ТЮРКСЬКЕ НАРОДНЕ ОПОВІДАННЯ «ШАХ ІСМАЇЛ» (ОДЕСА, 1912 Р.): СПАДКОЄМНІСТЬ АВТОХТОННОЇ ТРАДИЦІЇ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ. ²³¹

У статті наведено транслітерацію, переклад з турецької мови та аналіз мовних рис з огляду на традиційність і сюжетно-стилістичні новації тюркського народного оповідання «Шах Ісмаїл»²³², що має тюрко-іранське походження.

²³⁰ 07.2008 tarihinde Trakai, Litvanya Karayca Yaz Okuluna katıldığımda Karay cemaati ile Polonyalı araştırmacı Mariola Abkowicz ile sohbetlerimiz esnasında edinmiş olduğumuz malumat. Kendisine ve Karay cemaatına teşekkürlerimizi sunarız.

²³¹ Уперше надруковано у: Бібліотека інституту філології. Література . Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2009. – Випуск 32. Присвячений 170-річчю від дня народження Павла Чубинського. – С. 144-149.

²³² Шах Ісмаїл (поетичний псевдонім Хатаї) – історична особа та засновник династії Сефевідів (1502-1796) в Ірані, з походження азербайджанець, відомий поет – автор тюркомовного дивану, був кизилбашієм. Ймовірно, саме поетична його діяльність стала приводом для складання оповідання (в азербайджанському варіанті – дестану) про нього [11].

The paper deals with grammar peculiarities, traditional and innovative stylistics of the language in 'Shah Ismayil' folk story from Turkic-Iranian origin. Transliteration and Ukrainian translation of the Greek lettered text are proposed.

1912 Odesa'da basılmış Karamanlı Türkçe 'Şah İsmayil' halk hikayesi: orijinal geleneğinin kalıtımı ve varyantlılık

Makalede Şah İsmayil hikayesinin Karamanlıca nüshasından çeviriyazısı ve Ukrayınca çevirisi yapılmış, geleneğinin devamlılığı ve üslubiyeti açısından dil özellikleri incelenmiştir.

Серед тюркських рукописів та стародруків українського походження, що належали християнам-тюркофонам півдня України, віднайдені нами в архіві Центру досліджень Малої Азії (КМАСп) м. Афін, – доволі цікавий з огляду на контамінацію автохтонних тюрко іранських (мусульманський Кандагар та Хінд) та новітніх, «православних» мотивів текст народного оповідання про шаха Ісмаїла (Odesa. Некιαγεί Σαχ Ισμαηλ γιανι Σαχ Ισμαηλιν ταριχι τεβελλιουδ βε τερπιγеси ιλε μουτεαδδιδ. Ελληνικον Βιβλιοπολειον εν Οδησσω. 1912// ΚΜΑΣΡ no. 520, [14]). Караманлійська література як величезний масив різноманітних за жанрово-стилістичною приналежністю рукописних та друкованих текстів літературно-писемною турецькою мовою стала об'єктом каталогізації та опису від початку 20 ст. [5], [1], проте проблема її вивчення як цінного історичного, літературно-фольклорного та лінгвістичного джерела постала на порядку денному лише в останні десятиліття [2], [15]. Разом з тим, комплексні міждисциплінарні студії караманлійської спадщини зусиллями міжнародних проектів розпочато лише в останні кілька років [7], [8]. Тексти народних тюркських оповідань, видрукованих караманлідікою в Північному Причорномор'ї, ніколи не були предметом порівняння із уснопоетичними варіантами походженням з Анатолії та Азербайджану, атож залишається нез'ясованим, яку роль відігравали народні тюркські оповідання в житті православного тюркофонного населення Криму, Одещини та Приазов'я, яку відмітну, «місцеву» обробку вони діставали. Відповідь на ці питання дозволить провести, по-перше, практичну ідентифікацію книг, якими користувались православні тюркофони на території теперішньої України, по-друге, проаналізувати мовний зріз початку 20 ст., по-третє, визначити сталість автохтонної традиції та міру варіативності тюркського фольклору стосовно тюркомовної православної спільноти. Таким чином, основними завданнями статті є транслітерація, переклад тексту, визначення мовних рис та сюжетно-стилістичних інновацій у варіанті тексту.

Як відомо, час створення турецьких народних оповідань – 16-17ст. [6: 24]; до II половини 19 ст. вони передавались усно, проте найбільш популярні твори передавались в рукописах; разом з тим, з появою літографії народні оповідання видають невеликими тиражами, а з I половини 20 ст.-

типографським способом. Саме до останніх належить наш примірник оповідання. Романтико-пригодницький характер оповідання свідчить про його авторське походження: ймовірно, хтось із авторів переніс оповідання з чужого літературного середовища, згодом вони пройшли „етап фольклоризації рідною мовою” [17]. Головним мотивом і зачином як в караманлійському, так і оригінальних турецькому та азербайджанському оповіданнях є відсутність у шаха Кандагара нащадків. Тут у пригоді стає «старець» – дервіш [4:31-32]. Слід зазначити, що на момент формування оповідного сюжету його тип є єдиним, до кого дослухаються ватажки напівкочових туркменських племен, що не визнають настанов та оподаткування османської адміністрації, кажучи: „ферман – падишаха, а гори – наші” [16:75]. Постать „деде” – дервіша, що не визнає зваб амбітного сьогойбічного світу, виникає як „*deus in machina*” на поворотних митях оповідання. Так на сцену виходить персонаж, зарані встановлений поетичною традицією, адже саме нею встановлено художній інвентар фольклору. Це оповідання має виражений національний колорит – „любовна історія” ашика – шаха Ісмаїла. Творчість майстрів попередніх поколінь виробила відносно стійку тематику, сюжетні схеми, художні образи, поетичні звороти, навіть поетичні формули, стійкі епітети, порівняння, метафори, ритми, типові звукові повтори, інші елементи поетики, при тому що для кожного жанру вони були відмінні. Обидва оповідання – і караманлійське, і азербайджанське – мають однакове структурно-стильове оформлення: зміст викладено прозою, почуття героїв – у віршовано-пісенній формі. Вироблені традицією стилістичні та композиційні прийоми з одного боку сприяють запам’ятовуванню художніх текстів, а з іншого – полегшують їх переробку та створення нових текстів та імпровізації. Сюжет класичного оповідання (зустріч на ловах із дочкою туркменського бея Гюлізар, битви із Арап-Озенгі) при збереженні автохтонного хронотопу зазнає змін, «наближується» одеськими православними видавцями до потреб місцевого читача у тому вигляді, у якому його уже ймовірно передавали в усній традиції в Криму та Малій Азії. Текст оповідання розпочинається канонізованим зачином (для казки: бір заманда бар екен, бір заманда йок екен..., для оповідання: оповідачі мовлять, що...). Порівняно із піснею оповідання менш швидко підлягає впливу нової тематики, тому особливо віршовані частини записані більш старим писемним варіантом османотурецької мови. Як відомо, більш сприйнятливим для новацій є реалістичний тип оповідання, проте навіть у оповіданні літературного походження, яким є «Шах Ісмаїл», сюжет є «заінтелегізованим» до потреб початку 20 ст. (розширено деталі вступної сторінки – моління падишаха, вихід із візиром «у народ» [13:207-209], інтерполяції з почутого в інших літературних творах в інтимно – ліричну поетичну частину та еротичні мотиви оповідання), що покликане у вишуканих імпресіоністичних формах збуджувати цікавість Сходом і орієнтальними мотивами. Певна «фривольність» поведінки дівчини –

туркменки, що, здавалося б, мусила викликати негативне сприйняття турецького читача, є так само даниною радше фольклорній, аніж літературній традиції, адже саме «на південному сході Анатолії (додамо – і у туркменських кочових племін) трапляються мотиви порушення традиції заборони зустрічі закоханих до весілля» (Боратав, [9:85]). Вивчення фольклорних цінностей зовсім неможливе без врахування біографічного та творчого обличчя їх носіїв та оповідачів та відносних «хронологічних» меж оповідання. Проте в караманлійському оповіданні час є віддаленим, «казковим» і невідчутним. Мірний ритм голосу, постава, використання малих форм фольклору – прислів'їв, примовок, повір'їв визначають прозаїчну частину оповідання і є найменш тривкими. Це внутрішньо призупиняє епіку оповіді, полегшує її архітектоніку, проте несе очевидні слід казкового стилю [3:11-20]. Стилістичними кліше є народження дитини – сина через дев'ять місяців та дев'ять днів, примовки: «А ми перейдемо до нашого героя» тощо. Проте постійні формули, пов'язані із пісенним виконанням дестанів (на кшталт: «узяв саз та мовив», «послухаймо, що мовив»), тут опущені. Одразу ж намічене мотивування розгортання сюжету: казкові появи чарівника – дєрвіша, що дає благодать народження нащадка падишахові, обряд випробування та ініціації – відповідно зростання шєхзаде у мороці підземних сутеренів та вирушання на лови за долею, віщий сон, що провіщає кохання, перешкоди на шляху єднання закоханих тощо. Почасті оповідання, так само, як і в авантюрному романі, будується за способом нанизування епізодів, із чималою кількістю епізодів другорядних (мандри падишаха тощо). Сам герой майже нейтральний – пригоди набігають на нього, він не повинний у їх виникненні. Шукаючи об'єкт свого чарівного кохання, він вряди-годи зупиняється на рік, одружуючись та дістаючи вірних помічників в боротьбі. Нанизування таких епізодів триває кількаразово, атож кінцівка не органічно пов'язана із сюжетом, залишаючи місце кільком проміжним фіналам оповіді. Оповідання відзначає іще один, не менш звичний спосіб побудови – кільцевий спосіб, коли один сюжет включає в себе інший, так званий вставний. Вставні епізоди відіграють композиційну роль, усе оповідання, наче казка, саме на них і побудоване. Вставні епізоди саме є і формою розгорнутого інакомовлення, з якого породжується багато вимірність оповідання. Так, дискредитує себе як батько-шах, так і матір Ісмаїла. Ідеальні ж риси приписано «ображеному» ашику – шахові, що за допомогою красунь – войовниць – жінок арешті посідає трон. Відголоски дуалізму несе протиставлення двох образів старої баби – помічниці дівчини та злої матері. Поетичною традицією диктується введення одного, доволі частого, елемента композиції – сили, що з'являється іззовні, що сприяє розвитку сюжету. Такою «вирішуючою» силою є непереборність у звитязі дружини шаха Ісмаїла Арап-Озенгі. Значну роль відіграють зазвичай в народному оповіданні літературної основи міфічні персонажі. Проте демонологія над темою караманлійського оповідання практично не панує; йому властива інша

риса – наявність сакральних чисел (7 років до виходу шехзаде на світло та ім'янаречення, дев'ять місяців дев'ять днів визрівання в утробі тощо). Всі числа є елементами стилістики, тоді як число 3 – кількість дружин – чарівниць героя – стає відчутним елементом композиції. Триразові повторення у віршах визначають саме тканину поезії. Домінує авантюрна побудова сюжету, часта гіперболізація, висунуто на арену міф, авантюра розвивається переважно на незвичному географічному тлі. Персонажі майже позбавлені індивідуалізуючих рис, тут відчутний значний вплив традиційної перської поезиї [12:116]. Караманлійське оповідання відрізняється від класичного азербайджансько-турецького сюжету тим, що вплив поетичних канонів у ній відчутно менший, відсутні звичайний поетичний зачин (фасил) та кінцівка (тойлама), спрощено синтаксис та полегшено лексику. Воно реалістичніше, збагаченіше на індивідуальні характери, має більшу гаму нетрадиційних для перського тексту ситуацій. Демонологія майже відсутня, проте сюжет передано з використанням старих канонізованих прийомів. Насамкінець слід підкреслити, що, оскільки фольклор будь-якого народу поєднує в собі відлуння минулого та голос сьогодення, то, розсуваючи рамки традиції та частково її використовуючи, караманлійське середовище півдня України початку 20 ст. народило з оповідання зі старим сюжетом дещо видозмінене оповідання, пристосоване до нової географії та нового соціального середовища, проте із даниною старій мовній та стилістичній традиції. Пертев Наїлі Боратав вважає, що народні турецькі оповідання написані південно-східним діалектом Анатолії, що увійшов до традиції народної оповідної традиції в Туреччині, і навіть ашики інших регіонів походження використовували цей діалект [18:10]. Проте писемно-літературна турецька мова караманлійського оповідання рис такого діалекту не містить (див. Опис рис діалекту у: Л.Карахан [10:58, 61, 93]).

Орфографія та мовні особливості перекладеного тексту: в орфографії розведені с та ш (σ та ζ, напр., з ζ написано kiouneş, imiş, baş, sıkılmış, derviş, hoş, besden sonra, bahsız, beş; проте з σ – şah, çeşme, şimdi, padişah тощо). Разом з тим, подекуди спостерігається сплутування s / ş (derviş / dervis; так само на рядках поруч: devrisiz та dervişiz). Так само в залежності від позиції в слові розрізняються й, і та и, напр.: deyi, проте perdesi. Збережено написання старої норми у akçe virmek т.п. За допомогою у передано звуки /g/, /ğ/ та /y, й/, напр. vardığında, yiatsı. Звук /ч/ виражено за допомогою ts /ç/. Статус b / p – невияснений (позиційно немотивований).

Закон сингармонізму голосних та приголосних (оглушення) на письмі не відображається, збережено старі норми передачі на письмі: 1. гармонія голосних: elma veroup; kioutouroup / kiotirip; 2. озвінчення / оглушення приголосних: diourliou; bildikden sonra, birlikde, bakdiki. Внаслідок прогресивної асиміляції голосних спостерігається діалектне уподібнення за рядом, напр. minasip. Спостережено випадіння напівголосного, зокрема в інтервокальній позиції та перед сонорним, напр. ueip, komayiasin; і навпаки,

досить рідкісне для турецької мови явище появи приголосного у звукосполученні –str-, напр. *kistragin*. Вживання поруч *tzadirin onoune kelip* та *tzitirlara nazar edip* (bakar iken) справляє враження сплутування внаслідок асиміляції регресивної. Поодинокі й дисиміляція голосного, можливо під впливом напівголосного /й/: *tokouz aiy tekouz kioun*; а також метатеза: *bir devrisiz* (чи випадкова?). Двічі повторено форму олдюлден сонна – після смерті. Відсутність паралелей не дозволяє визначити, чи є це автоматичною помилкою, а чи свідченням автоматизма переписувачів / друкарів при передачі турецької мови. Теперішній актуальний час представлено афіксом на –ior (дуріор, проте на письмі знайшла відображення розмовна норма *ođlan kelio* – афікс теперішнього часу –io).

Використання як власне тюркських прислів'їв *kaç kere doltouk bosandık, kan ter itçine battı* – упрів, аж піт очі заливав; так і османотурецьких образних моделей: *yiedi yierden temenna edip, 'el pence divan, Ayine-i devran ne souret gösterir, insallahou tealia, bou minval ouzere karar eylediler* тощо. Список, з якого переписано караманлійський текст, швидше за все був зроблений доволі рано: про це свідчать класичні моделі та здебільшого перські, а також рідше арабські запозичення, що уже навряд чи вживались в розмовному тюркському мовленні 19 – початку 20 ст., напр.: *ravianler, badehou, deraxab, taam edip, Xouda, mevlaten ihsan, bou minval ouzere* – в тому ж дусі, *maxfi yierde* – в прихованому місці, *diđari* – обличчя, *manendin* – схожий, *şıoule* – вогонь, *erkek taıy zouhouur ider* – з'явиться лоша, та ін. На разі нам невідоме походження форми олдем (олдем). Можливе запозичення (калька) зі слов'янської мови: *edna bir devrisiz*: я один собі дервіш.

Таким чином, досліджене караманлійське оповідання «Шах Ісмаїл» за мовними характеристиками не наближається до південно-східного анатолійського діалекту, що властиве для мови більшості народних турецьких оповідань, а має ознаки літературно-писемної мови кінця 19-початку 20 ст., хоча й переписане з очевидно пізнішого оригіналу. Разом з тим, мова оповідання загальнодоступна, стилістичною особливістю має усталені народно-поетичні образи та насиченість мовними кліше, що наближає його до жанру народної казки.

Вивчення інших регіональних варіантів оповідання, публікація продовження його українського перекладу становить подальшу перспективу даного дослідження.

Додаток 1.

*Hikaye –i Şah İsmail ile G'ülüsar hanım*²³³

Ravianler şöile rivayet iderler ki 'Acem ülkesinde Kandahar şehrinde bir azim padişah var idi, bounoun düngyade asla zourieti yiogidi.

²³³ З огляду на брак місця наводимо лише текст перших 9 сторінок оповідання, надрукованого караманлідікою в Одесі.

Bir kioun Padişah sabah namazını kılıp, badehou yierine otouroupa hanım Soultan eline endam ainası alıp Padişahın karşısında dourourken, Padişah bir kere ah edip başını salladı, ‘Oldem hanım Soultan dedi efendim ne demek olsoun ki siz dahı ah çekeriniz: elhamdoulillah ne eksiyimiz var; Padişah yine ah çekip – kerçek bir eksiyimiz yiook amama şou dounyiade bir evladım olmadı ki b’en ‘oldioulde²³⁴ s’onra tahtıma otoura idi, işte bou idi hatırıma kel’en, bounoun içoun ah çekerim, ‘öldem hanım Soultan – bou dounyiadır adama derd oloup, amma dermanda boulounour, bir kioun seyixaxata çıkarsınız, b’elki derdinize çare bouloursounouz, ‘öldem Padişah – Vezir kielsin deyi emr eyleip, Deraxab Veziri çaoldouyounou bildikden s’onra ‘elbed benim gıdırılır, Vezir kielip yiedi yerden temenna edip ‘el pence divan tourdou, Padişah – var çarşıdan iki kat dervisan hırkası (s.4) al, – vezir daxi alıp keldi, şimdi Padişah Vezire ei Lala bou kiün senin ile seyiahata çikalım bakalım ‘Ayine-i devran ne souret gösterir dedi bounlar xırkaları keyip sarayından kalkıp yiola revan oldoular, Padişah Vezire – kel bou çesmeden aptest alıp iki rıkap/b namaz kılalım, biraz taam edip yioloumouza kidelim, o çesmeden aptset alıp namaza mesgoul oldoular, Padişah sağına soluna selam verdi bakıp kiördü ki yianında bir derviş dourior Padişah – ey derviş sen bourada ne kezersin, derviş – Padişahım biz seyiahız kezeriz deyiou dzevap itdi – ey derviş benim Padişah oldouğoumou neden bildin; derviş dedi, bou koulounouz boundza vakit seyiahım giormediğim ser-endzam kalmadı kaç kere doltouk bosandık, senin Padişah ve yianındakinin vezir oldougounou bilmez ise, yiazık benim dervişligime – Padişah, aman derviş sen benim Padişah ve bounoun vezir oldougounou bildikden sonra elbed benim derdimede derman oloursoun – derviş biz edna bir devrisiz derdide dermanda veren Xoudadır degince, heman Padişah – aman derviş Mevlaten ihsan dedikde, o’’ vahit derviş tagarçığına el vouroup Padişaha bir elma veroup al Padişahım tou elmayı ve xareme vardığında yiatsi namazını kıldıkdan sonra, elmayı soyiasın ve o’’ elmanın yiarısının kendin yeip yiarısını xanoum Soultana yediresin, ve hem senin ahırda bir maxir kıstragın vardır ona veresin, ve o’’ kice birlikde yiattığında insallahou tealıa tokouz ay tekouz kioun (s.5) tamamında senden bir erkek evlad ve maxir kıstrakdan bir erkek taiy zouxour ider, lakin ben kelmeyince ismini komayiasın, ben kendim koyiacagım deyi bou minval ouzere karar eylediler, o vakit Padişah elini cebine koyiou verdise biraz akçe virmek niyetinde iken bakdiki ne derviş var ne kimse var.

Xeman Padişah oradan kalkıp sarai’na kitdi aksam oloundca yiatsı namazını edip, badehou elmayı soimaya başladı, elmanın kabougounou seyış b/padıya verdi tenbih eiledi sou kabouğou maxir kıstraga ver ve yianındaki kır atı koi’ver, ve yiarısını xanoum Soultan yeip yiattılar, tokouz ay tokouz kioune Padisaxa bir erkek evladı keldi, o vakit kıstrakda bir erkek taiy togourdou. Padisax gayet sevniip çok fakırlere baxış eyledi, simdi bounlar Saxzadeyi beslemeye basladılar, bir sene iki sene vel xasil yedi yiasına girip çocuklar ile oinadığı vakit çocuklar bouna adsız bey derler idi. Bir goun Saxzade kendinin adı olmadığını canı sıkılarak validesine gelip – benim ismimi niçoun komadınız, anası oğul baban bilir ona sor

²³⁴ Öldükten. – İ.D.

dedi. Saxzade heman babasına gelip ifade eyledikde, padisax oğloun sen bana bir dervisden ximmet oldoun, o derviş bourayia kelmeyindze ben sana isim koyiamam dedi, Padisahın yanında olan ritzal ou kibar – Padisahın derviş dediyin bou gioun bourada ise yiarın sourdadır kim bilir nezeman kelir. Padisah bounların sioziouniou makboul kioroup Saxzadeyi (s.6) oradan alıp bir minasip isim komak içoun bir mousadereye basladılar, varin benin Saxzademe okoumak yazmak içoun bir xodza bouloun deyiou emr eyledi, onlarda Daniel isminde bir xodza aloup Padisaha çıkartılar – ei hodza, benim saxzademe okouyoioupyiazdırmalısim. – Daniel emr eφ(f?)entimizin amma Saxzade dounyia yiouzounde okouyamaz dzevap idindze, Padisax – dounyia yiouzounde bir evladım var nitzoun okouyamaz tzevap idindze xeman axretde mı okour, Daniel – xair efendim oile deyil yer altında, aiy ve kiouneş yiouziou kiormez bir maxzen yiaptırırın Saxzade o vakıt okour, tçounki bir maxfi yierde okoursa, bir sei kiourmeyip dersine mesgoul olour dediler’ öldem Padisax yer altına bir maxzen yiaptırdı, Saxzadeyi doa ve sena ile o mekiana brakdılar xodza Daniel Saxzadeyi okoutmaya basladı, bir sene iki sene tamam on iki yiasına kadar okouyoiup dzoumle ilmi tahsil eyledi, bir kioun Saxzadeye tamam gietirdiklerinde et yerken ağzına bir kemik geldi xeman Saxzade ağzından kemiği tçıkıp yiokarı atdığında tepe dzamina kelip dzam kırılıp kiounesdir içterou keldı, Saxzade basladı kiounesi toutmak içoum tçabalamayia ve pek tçok oğraşıp kan ter içine battı, birde xodza içteri kirip Saxzadeyi kan tere batmış kiordoukde –Saxzade kioulesedzek bir sei boulamadınımı; Saxzade – aman xodza dzanın pek sıkıldı beni biraz dışarı tzikar; Xodza daxi pek eyi deyip sarain kapousouna (s.7) bir alia sandalığğa kioutouroup Saxzadeyi orayia kiotirip otourtdoular simdi Saxzade dort tarafa nazar edip bakarken kiordioui kapsından bir avdci, elinde şahın ve arkasında bir tazı ile keliridi adcaba bou ne imiş deyiou dikkatle bakariken xodzası – Saxzadem bouyiouroun mekianımıza kidelim, Saxzade pek eyi kidelim amma bende babamdan boile at saxin ve tazı isterim deyindze, xodza Daniel baş oustoune bouyiouroun mekinımıza kidelim Sax babana soilerim deyip maxzene dondouler.

‘Anden Daniel Padisahın houזורouna tçıkıp Saxzadenin tcevaplarını bir bir ifade eyledi (bou esnade Saxzade 16(?) yiasında idi) oldem Padisah vezire emr eyledi ki ritzalı kibar kendisi toplasın simdi bounlar dzem oldoukda Padisah – benim Saxzademın tzanı sıkılmış oda kidedcek ve bou vesileile souna (şuna) bir isim koyialım deyip Saxzadeyi orayia ketirirler, iste bounlar bir munasip isim ouzerinde meşveret itmekte iken birde o derviş dikildi, padisah hoş besden sonra derviş – padidaxım²³⁵, Saxzadenin ismini (Sax ‘İsmail ve tayin adı (Kamer taif) olsoun deyip kaip oldou padisax bahşış virmek itzoun dervisi tzok aradı isede bir diourliou boulamadılar’ simdi padisah Sax ‘ismaile on beş dane minasip adamlar verinki onlarile ava kidip eylesinler değindze, anıde varıp 30 yiğit bouloup ketirdiler, bounlar o kizde nereye kidedzeklerini mousadere edip, ertesi giounou alaış ve senlik ile ava tzikdılar bounlar tamam 20 kioun (s.8) ava kezip, bir tzesme basına keldiler. Sax ‘ismail dort tarafa nazar edip bakar iken karsısında bir dağ

²³⁵ Помилково замість Padisaxım. – прим. Перекл.

kioroup –ei kartaslar ben yiarın bou kiorionen dağa kiderim sizde ğayrı yerlere kidin, ve oradan kalkıp yerlerine kaldiler.

Sax ‘İsmaıl o kidze askın toulousounou kırklar elinden nous eyledi, imdi bounlar sabax erken kalkıp o tzesmeye daxın oldoular, ve her biri bir tarafa kidip avdetlerinde yine tzesmenin basına dionmeye kavlı ou karar etdiler, biz kelelim Sax ‘İsmaile. Sax ‘İsmaıl atına binip o kiorounen dağa tızıkıp dort tarafa nazar ederek, kiordou tağın edeğinde bir kiouzel yiaıla var ve bir bouyiouk sou akar ve souyioun kenarında bir dzeıran otları, xeman Sax ‘İsmaıl taziyi saldı, tzeıran katzar tazı kovalar, Sax ‘İsmaıl ardları sıra kosarıken tzeıran bir tzatırın itzine kirdi Sax ‘İsmaıl tzatırın onoune kelip ve tızırlara nazar edip bakar iken kiordou bir kiouzel kız tzatırdan tırası tızıkı, kızda kiordou tzatırın onoune bir kiouzel oğlan tourouyior oğlanı kiordouğı gibi asık oldou Sax ‘İsmaılda kiordouğı gibi oda asık olup, orada dousoup baıldı, simdi kız bakdı ne yiapsın tzatırın yianına bir kotzakarı olup kız ona yialvarır aman valide bizim dzadırın onoune bir kiouzel oğlan kelio orata diousioup baılmış aman nine kel sounou atına bondirip yierine yiollayalım, zira anam babam kardasım kelip benden zan iderler deyip yiakası toutousdou isede kiozounou bir dourlou oğlanın ouze(s.9)rinden ayıramazdı, tzounki o kidze kız ouv(r?)yasında Sax ‘İsmaılı kiormuş idi, Oldem kotzakarı – kızım bounoun iladzı kioksiounioun bendlerini tzozioup kiozoune siouresin o vakıt ayılır zira yialnız senin memelerin ona sifadır, kızın aklı perousan olup ve kioksionou atçıp oğlanın yiouzoune siousouverdı oğlanın aklı basına kelip medznoun gibi dort tarafa bakıp kıza bounları dedi:

Katzırdım tzeıranı getemedim ben
Nakiaxi kiusterir nouri diđarı
Beni gark eyledin ask deryiasına
Gioureyiğē saldı ateş nari.
(A. kız) Nitze bin avtızlar kezer bou tağı
Sahinin keklige salta var yiorriou
Nitsin gark olmousoun ask deryiasına
Bir zeman enkinē salta var yiorriou.
(S.’İs.) Manendin boulounmaz ei kaş ou keman
İoldiourour askın hitz vermez aman
Yianağın şioulesi nax ile tepan
San ki sioule verir semse kamere.
(A.kız) Sesinden bioulbioule oksadım seni
Bioulbioul seta verir sınar kiefesin
Yiar senin itzoun attim rikap perdesi
Yiouzoumden bir bouse alta var yiorou.
(S.’İs.) ‘Elvan elvan olmous kiourdoum kendini
Desti zer-nisandır setef tırnağı
Elmas dzevaxir kioksiounou kiourour
Atzılmış kioreim satri mermertaş...

Оповідання про шаха Ісмаїла та Гюлізар ханум

Оповідачі оповідають так, що в країні персів у місті Кандагарі був рідущий падишах, у нього у світі зовсім не було проблем.

Одного дня, сотворивши ранковий намаз, після того падишах увівся на своє місце, а жона – султанша, узявши до рук фігурне люстерко, стояла навпроти падишаха, той зітхнув та похитав головою, Олдем ханим султанша сказала: пане, що то значить що ви зітхаєте: слава Богу, чого вам ще бракує; падишах же, знов зітхнувши, (відповів): справді нічого не бракує, але в цім світі не було в мене дитини, щоб після того як я вмру, посів мій трон, – ось те, що спало мені на думку, тому я зітхаю. Олдем ханим султанша мовила: цей світ -людині на біду, але знайдеться й порятунок, одного дня поїдете в подорож, може й знайдете розраду вашій біді. Тоді падишах наказав, щоб прийшов візир. Зразу ж по тому дізнавшись, що кличуть візира, (...) візир прийшов, поклонившись (доклавши руку до чола) з сімох боків, могутньої руки диван піднявся, падишах мовив: піди на базар, купи дві стебнованих хирки дервіша, – то візир пішов, купив, а тоді падишах і каже візирові: «Гей, Лало, сьогодні нумо вирушимо із тобою у путь подивимось, що за видиво покаже нам зеркало долі». Поодягали вони хирки, вийшли з палацу та подалися в путь. Падишах і мовить візирові: ходи-но звершімо омовіння з цієї кринички та пару рекаятів намазу, трохи поживимось та продовжимо наш шлях. То здійснили вони омовіння й зайнялися намазом; коли падишах вклонивсь направо та наліво, глянь-но поруч з ним стоїть дервіш. Падишах і каже: гей, дервіше, чом ти тут блукаєш? А дервіш йому й відповідає: - Падишаху мій, ми мандрівники, то й блукаємо. – Гей, дервіше, а звідкіль ти пізнав, що я падишах? – а дервіш і каже: я, ваш раб божий, стільки часу мандрую, то чого мені лише не траплялось, скільки разів бачив і злидні, і багатство, то коли не пізнаю, що ти є падишахом, а той, хто поруч тебе, – візиром, то гріш ціна моему дервішуванню. Падишах йому й мовить: леле, дервіше, коли ти пізнав в мені падишаха, а в нім – візира, то напевне даси розради й моему горю. Щойно дервіш відповів: я лише дервіш, а горе й розраду дає лише Господь, – падишах на те одразу ж заперечив: ну-ж бо, дервіше, милістю Всевишнього! Тоді дервіш понишпорив рукою у своїй шкіряній торбі й дав падишахові яблучко: – Візьми ж, падишаху, оте яблучко, і коли прийдеш у гарем, то після вечірнього намазу щоб ти почистив яблучко та, з'ївши половину того яблучка сам, половину дав з'їсти ханум Султан, та ще у твоїй стайні є породиста кобилиця, то щоби дав і їй, і коли зляжете тої ночі, Бог дасть по закінченню дев'яти місяців і дев'яти днів народиться від тебе син, а від породистої кобилиці приведеться лоша, одначе, поки я не прийду, щоб не проводили ім'я наречення – ім'я я покладаю йому сам. В такому дусі і постановили, тоді падишах поліз-було рукою до кишені в намірі дати трохи грошенят – аж дивиться, нема ні дервіша, ані нікого.

Піднявсь падишах одразу ж звідти та пішов у свій палац; шойно настав вечір, промовивсь опісля заходу сонця і зараз же став чистити яблучко, а шкірку від того яблучка віддав конюхові, попередивши, мовляв, віддай цю шкірку породистій кобилі, а біля неї постав чалого жеребця. Отож з'їла свою половинку ханум Султан, і злягли вони, і по дев'яти місяцях дев'яти днях дав Бог падишахові сина, в той час як кобила родила лоша. Вельми зрадів падишах та роздав великій кількості бідних бакшиш, тепер почали вони рости шехзаде-царевича, рік, два роки – так виповнилось йому сім літ. І коли грався він із дітьми, ті називали його «безіменним паничем». Якось обридло шехзаде, що немає в нього імені, пішов він до матері, і спитав, чого не покладали йому імені, а мати відповіла: сину, то відає твій батько, ходи до нього. Коли шехзаде зразу ж побіг до батька із тими же словами, падишах відповів: Сину мій, ти дістався мені в дар від одного дєрвіша, і поки той дєрвіш сюди не прийде, не можу я дати тобі імені. Знатне панство навколо падишаха заперечили: але ж, наш падишаху, той дєрвіш сьогодні тут, а завтра там, хто його знає коли він прийде. Погодився на те падишах, атож узяли звідти шехзаде й почали вправлятися, аби дати дитині підходяще ім'я. Падишах наказав: – Підіть, знайдіть вчителя, аби навчив мого спадкоємця читати – писати. То знайшли вчителя на ім'я Даніель, і привели його до падишаха: – Ну, вчителю, тобі доведеться навчити мого сина читати й писати. І шойно Даніель відповів: – Як накаже його величність, але шехзаде у всьому білому світі не зможе вивчитись, – як падишах на те заперечив: – у мене на всім білім світі єдине дитя, то чому б йому не вивчитись? Хіба на тому світі вчитись? – то Даніель промовив: – Ні, мій повелителю, не на тому світі, а під землею, накажіть зробити для нього такі сутерени, щоб не бачив він ані сонячного, ані місячного світла. Отоді шехзаде буде вчитися, бо якщо вчитиметься він у прихованому місці, то нічого не бачитиме і займатиметься уроками. Відтак наказав падишах збудувати сутерени під землею, і з молитвою та хвалою лишили їх там. Вчитель Даніель почив навчати шехзаде, рік, два, якраз до дванадцяти років вчився шехзаде і вивчився усіх наук. Отож одного дня, коли принесли шехзаде поживу і він їв м'ясо, потрапила йому у горло кістка. Тож шехзаде, одразу ж вийнявши кістку з рота, підкинув її вгору. Та кістка вдарила у скляний дах, дах розбився, і сонце увірвалося всередину. Шехзаде почав намагатись, аби вловити тєє сонце, і так старався, що упрів так, що піт очі заливав, аж вчитель зайшов в кімнату і побачив упрілого шехзаде, мовив: що ви, царевичу, не могли знайти чого кумеднішого? На що шехзаде відповів: та вчителю, так мені нудно на душі, виведіть мене трохи надвір. Відтак вчитель мовив «ну добре», привів до великого човна попід двері палацу, повів туди шехзаде, і сіли вони, і тепер, коли шехзаде обдивлявся на всі чотири боки, то побачив, як з воріт з'явився мисливець із соколом у руці та гончаком поза собою. І коли, роздивляючись його з увагою, спитав він учителя, що то таке, той відповів, аби зволив він повертатися назад. Шехзаде погодився: – Добре, вернімося, але я теж хочу

від батька мого такого коня, сокола й гончака. Почувши це, вчитель Даніель пообіцяв: – Слухаюсь, прошу повертатися назад, я скажу твоєму батькові шахові (про це), – і вони вернулись до сутеренів.

Потім Даніель представ перед його падишахською величністю та по одному передав відповіді шехзаде. (На той час шехзаде виповнилося 16 років). Тоді падишах віддав наказ візиру, щоб зібralися аристократи, і тепер, коли вони зійшлися до купи, падишах сказав: – знудився син мій, принц, ось і він поїде, давайте з цієї нагоди наречімо його іменем. (Тож) привели туди принца, і поки вони судили-рядили над підходящим іменем, як раптом з'явився той дервіш; опісля обміну люб'язностями дервіш мовив: – Мій падишаху, хай принцеве ім'я буде шах Ісмаїл, а ім'я лошаті буде (блукалець) Камер, – і зник. Падишах хоч і довго шукав дервіша, аби винагородити, та його так і не знайшли. Тоді щойно наказав падишах: «Дайте-но шах Ісмаїлові п'ятнадцять гідних осіб, щоб поїхав із ними на лови розважитись», – то одразу ж побігли й знайшли та привели тридцять молодців, то вони порадились, де їхатимуть того вечора, наступного дня із великою помпою та веселощами вирушили на лови. Рівно двадцять днів блукали вони по ловах, (аж поки) вийшли до якогось джерела. Поки шах Ісмаїл оглядався на чотири боки, то побачив навпроти гору (та мовив): браття мої, завтра поїду я на ту гору, що видніється, ви ж їдьте по інших місцях, – й, піднявшись, розійшлися по своїх місцях.

Тої ночі шах Ісмаїл випив сповненої кохання (солодкої отрути) з рук сорока святих... Уставши вранці рано, (хлопці) зібralись навколо того джерела, і кожен роз'їхався у свій бік, давши слово й домовившись, що по поверненню знову зберуться коло джерела. Ми ж перейдімо до шах Ісмаїла. Сівши на коня, шах Ісмаїл виїхав на ту гору, що була виднілась, та почав було обдивлятися, коли побачив – у підніжжя гори є прекрасна яйла, тече чимала річка, а на березі річки пасеться джейран. Одразу ж напустив шах Ісмаїл свого гончака, біжить джейран – а гончак наздоганяє, шах Ісмаїл за ними – (глядь) джейран сховався у якимсь наметі. Під'їхав шах Ісмаїл до намету та став спостерігати намети, аж бачить – з намету вийшла прекрасна дівчина, коли й дівчина глядь – біля намету стоїть прекрасний парубок: щойно побачила вона парубка, як закохалася в нього. І шах Ісмаїл, щойно побачивши, закохався – та так і знепритомнів. Дивиться дівчина (й не знає), що їй робити. Неподалік од намету була якась стара, то дівчина ну її благати: – леле, тітонько, до нашого намету під'їхав якийсь прекрасний парубок і там зомлів, леле, бабусю, йди-но поможи, посадовімо його на коня та відправимо звідки був, а то приїдуть мої тато – мама з братами, йнятимуть на мене підозру. І хоч як вона не халала юнака за коміра – ніяк не могла відвести від парубка очей, адже й дівчина тої ночі у своєму дівочому сні була побачила шаха Ісмаїла. Тоді стара сказала: – доцю, порятунок від цього – розв'язи зав'язки на своїх грудях та проведи ними перед його очима, отоді він отямиться; бо лише твої персі йому ліки. Помутився розум дівчині, відкрила

вона груди та провела ними перед очима парубка – і розум прийшов йому до голови. Оглянувшись, наче божевільний закоханий, промовив він до дівчини наступне:

- Прогавив я джейрана, не зміг поїхати,
Раптом (невчасно) показує(ться) світ твого обличчя
Ти ввергла мене в море кохання,
А в серце вселила полум'я вогню.

(Каже дівчина): – Скільки тисяч мисливців блукає цією горою,
Як сокіл на куріпку, накинься та прийди,
Чого ж ти потонув у морі кохання,
Візьми колись кинься в самі глибини та прийди.

(Шах Ісмаїл): – Немає подібних твоїм бровам, що як тятива,
Вб'є любов до тебе, не дасть порятунку.
Вогонь твоїх щік – наче танок з бубном,
Наче запалює сонце з місяцем.

(Каже дівчина): – По голосу твоєму я уподібнила тебе до солов'я,
(Як) соловей подає голос, то руйнується клітка,
Любий, ради тебе я відкинула завісу з лица,
Зірви цілунок з лица мого та прийди до мене.

(Шах Ісмаїл): – Багатоманітним (став світ, сповнився кольорами), як я побачив тебе

Твої перламутрові нігті – то наче писана золотом рука,
Бачу діамантову скарбницю твоїх грудей, –
То побачу й те, що вкрите мармуром...

34. ПАМ'ЯТКА «ДЖІХАН НЮМА» З ТОЧКИ ЗОРУ ІСТОРІЇ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ²³⁶

Türk dili tarihi açısından 'Cihan-î nüma'

Bildiride Osmanlı tarihçilik geleneğine kısaca değinilip bu çerçevede M.Neşri'nin 'Cihan-î nüma' eserinin nüshaları ve yayıncıları hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca eski Anadolu Türkçesinin belirleyici ses ve şekilbilgisi özellikleri sözkonusu eserde aranmakta olup kelime hazinesinden göze çarpan özelliklere dikkat çekilmektedir. Eserin dili konulu daha kapsamlı bir araştırmanın ilk aşamasıdır.

Як відомо, історичні джерела, що висвітлювали б історію заснованої ще накінці 13 століття Османської імперії, починають з'являтися у писемному вигляді лише починаючи з початку 15 століття. Тому першу половину 15 століття, і насамперед добу Мурада Другого, приймають за початок османотурецького літописання. Імена, що представляють османотурецьку

²³⁶ Виступ виголошено на Звітному річному круглому столі Тюркологічного дослідницького центру Інституту історії НАН України. – К., 2008.

історичну писемну традицію 15 століття, – Агмеді із його “Іскендернаме” (Dasitan-i Tevarih-i Mülük-ü Al-i Osman), Шюкрюллаг (Behçetü't-tevarih), Кяшіфі (Gaza-name-i Rum), Оруч Бег (Оруч б. Аділь ель-Едреневі, Tevarih-i Al-i Osman), Нішанджи (Карамані) Мегмед Паша (Tevarihü's-Selatinü'l-Osmaniyye), Ашик Пашазаде (Tevarih-i Al-i Osman), Енвері (Düsturname-i Enveri), Мегмед Нешрі (Cihan-nüma), Бехісті Сінан Челебі, Ругі Челебі, Гасан бін Магмуд ель-Баяті (Câm-ı Cem-Âyîn) тощо.

Про автора досліджуваної сьогодні пам'ятки, відомого османського історика Нешрі²³⁷, відомо небагато. Його справжнє ім'я Мугаммад, дата його народження невідома, за оповіддю, місцем його народження міг бути Караман, Герміян або Едірне, що свідчить про можливе тісне сусідство або навіть прямі контакти із немусульманським населенням. Дата кінчини – 1512 або 1519 рік. Так само оповідають, що юнацькі роки Нешрі провів у Бурсі, де дістав освіченість. За своє життя він пережив доби панування на троні султанів Мурада Другого, Мегмеда Фатіха та Баєзида Другого та був свідком перебігу подій доби. В останні роки правління Баєзида Другого Нешрі був на посаді мюдерріса – лектора медресе, “професора” Великої соборної мечеті (Султаніє) Бурси. Твір “Книга – зерцало світу” є свого роду світовою історією, охоплює події від заснування османського трону 1299 до 1494 року та складається із восьми глав. Проте до нашого часу дійшла лише шоста глава, що стосується династії Османів і відома також під назвою “Tarih-i al-i Osman”²³⁸. Дану шосту главу складають три розділи – “Нащадки Огуз Хана” (Evlad-ı Oğuz Han), “Анатолійські сельджуки” (Rum Selçukluları) та “Османська династія” (Osmanlı Hanedanı). Останній розділ присвячений історичним подіям, що мали місце в добу Баєзида Другого. Тут вихваляються великі діяння падишага, збудовані ним споруди, посольства до далеких країв, везіри, вчені мужі, святі та дервіші. Ця відома хроніка Нешрі, що спричинила значний вплив на подальшу традицію літописання, добігає таким чином середини панування на троні Баєзида Другого, а насамкінець завершується вихваляючою касидою на його честь. Ймовірно, що в частинах твору, що їх досі не віднайдено, повинно йтися про діяння Огуз Хана та його нащадків, тюркські держави минулого, Великих та Анатолійських Сельджуків. Твір і своїм каноном, і стилістикою, і особливостями мови залишався надзвичайно авторитетним джерелом для таких відомих наступників, як Ідріс-і Бітлісі, Ходжи Саадеддіна Ефенді, Солакзаде, Рюстема Паші, Алі, Мюнеджімбаши та інших.

Позиція автора в описанні подій є темою окремого предметного дослідження, проте задекларований самім автором підхід – неупередженість,

²³⁷ Прізвисько походить від араб. Нешр – видання, розповсюдження. Разом з тим, воскресіння усіх людей в судний день. Нешрі – той, хто має відношення або до переписування, або – розрешаючий.

²³⁸ Видавці пам'ятки Фаїк Унат та Мегмед Кьоймен (1995 рік) мають підстави вважати, що написання твору було завершено 1492 року (898 року за Гіджрою) та представлено на розсуд падишага.

серйозність, богобоязненість та віра. Подеколи цей серйозний стиль перемежують гостроти. Нешрі є одним із перших османських істориків, хто показує османських падишагів як пристрасних борців за віру – муджахідів, що увіровали та, охоплені великим духом священої війни, виконували своє священне призначення. Він показує, як османські правителі з метою вшанувати країни, які доти не були знайомі із світом ісламу, істиною праведної віри, виявляли бажання віддати за життя смертю хоробрих або ж загинути смертю мученика. Йдеться також про те, що на щойно повоєнованих землях негайно розпочиналось будівництво мечетей, медресе, архітектурних комплексів, заїжджих та ділових дворів, лазень та каравансарайв, та клопіт в ім'я процвітання місцевого населення. Така осановна ідея твору.

Що стосується мови пам'ятки, то загально визнано, що Нешрі використав для її написання мову просту, власне, це є перша в чистому смислі турецькомовна османська хроніка.

Як зазначають видавці твору Mehmed A. Köymen та Faik Reşit Unat, у третьому томі видання пам'ятки передбачалось, зокрема, подати “відомості про життя та творчий шлях автора, покажчик власних назв та топонімів із відповідними коментарями, словника старотурецьких слів та виразів, відсутніх в сучасній турецькій мові, слів та виразів з перської та арабської мови, що увійшли до османотурецької мови 14-15 століття, а також сучасні османістичні дослідження пам'ятника та відповідна бібліографія”. Проте на даний момент нам про існування більше ніж двох томів видання пам'ятки на разі, на жаль, не відомо. Атож цю частину роботи доводиться проводити самім. Великий внесок у вивчення мови пам'ятки внесла у 1949 році викладач Фахріє Арик “Життя та твори Нешрі”, Стамбул, 1936 р. Проте після виходу її роботи та матеріалів лекції Фаїка Решіта Уната в Турецькому Історичному Товаристві на тему: “Загальний погляд на праці з вивчення історії Нешрі” 1943 року, як свідчать наші розвідки бібліотек та книгосховищ Туреччини, мова даного тексту філологами, а тим більше лінгвістами не досліджувалась. В усякому разі, жоден із всесвітньої тюркологічної мережі інтернет та жоден із професорів – лінгвістів – наших респондентів – не зміг назвати жодної праці з даного топіку.

Переклад тексту здійснювався по виданню Уната, хоча зважимо тут на існування щонайменше п'яти списків пам'ятки – Віденського (1558р.), Маніси (15 ст.), Стамбульського Археологічного Музею (1561 р.), Паризького (без дати) та Стамбульського бібліотеки Фатіх (без дати). Список, якому надали перевагу наші видавці, – Віденський.

Староосманська мова (Eski Osmanlıca, або, по-новішому, Eski Anadolu Türkçesi), що охоплює 13 – кінець 15 ст. та включає в себе стару азербайджанську мову, є предком літературної османської та азербайджанської мов, запозичення з інших мов в ній іще не переважають. Велика хвиля переселення огузів до Анатолії та в Азербайджан спричинила народження нової тюркської писемної мови. У 13 столітті огузька мова

отримала статус літературної мови і по мірі слабшання сельджуцької влади в Анатолії запанувала в офіційній, літературній та науковій сферах вжитку. Фарук Тімурташ пропонує також термін старотурецька мова, тоді як нам здається, і цю думку підтверджує В.Гузев, що термін не охоплює розповсюдження цієї мови і на території Азербайджану. В. Гузев для розповсюдженої у 13-15 ст. На території Анатолії, Азербайджану, Ірака, Сирії, Балкан мови пропонує термін староогузська турецька. Наш текст вписується в загальну тезу про те, що перші пам'ятки староосманською мовою виникають саме в Середній Анатолії (згадаймо, що осередком Караманоглу була Конія, Терміяноглу – Кютах'я, Османоглу – Бурса та Едірне). Насправді, з Конії були Султан Велед, Ходжа Деххані та Агмед Факіх, Шейяд Хамза – з Акшехіру, Юнус Емре – з Ескішехіру або Караману, Гюльшехірі та Ашикпаша – з Киршехіру. В 15 столітті основними осередками культури стають Стамбул та Едірне, проте твори староосманською продовжують писатися на широкому географічному просторі від Пріштіни до Тебрізу. Цю мову слід вважати перехідним періодом для османської та азербайджанської мов, доба яких починається у 16 ст. Як для перехідного періоду, і досі залишаються невирішеними певні проблеми прочитання арабописемної мови: по-перше, проблема читання староосманського /i/ чи закритого /e/ у *vermek, yemek, etmek, demek, yer, beş* тощо (відповідно в сучасній турецькій вимовляється як /e/, у азерб. – відсутній в турецькій закритий /e/ на місці старотюркського /i/). По-друге, дискусивною є вимова анлаутного /t/ /d/ та /k/ /g/ (особливо *каф* на початку слова).

Визначальною фонетичною особливістю мови цієї доби є відсутність сингармонізму за огубленістю (т.зв. *küçük ünlü uyumu*), яка з'явиться накінець XVII століття: *başum, başung, başumuz, başuñuz; aldam, alduk, aldurmak, alur; gözsiz, gözi, gördi* – хрестоматійні приклади. Друга особливість – широке використання носової /ŋ/ (див. рефлексі в західно- та середньоанатолійських турецьких діалектах): *deñiz, gönül, alduñ, başuñ, alduñuz, başuñuz* тощо.

Морфологічні особливості мови доби: 1. проміжний кількаваріантний афікс особи 1 ос. однини = -vam, -vanın, -van, -am, -um. -in: *alurvan, alurvanın, alurvam, aluram, alurum, alurın*. 2. афікс особи 1 ос. множини = -vuz: *alsavuz, alavuz*. 3. афікс 2 особи множини = -siz: *alursiz* (пор. сучас. азерб.). 4. показчик майбутнього часу = -isar, -asıdur: *alısar, alısdur*. 5. несформований теперішній час, на його місці – аорист на -ır. 6. проміжна форма заперечного афіксу для аористу однини -mazam, -mazuz на місці суч. -mam, -mayız: *almazam, almazuz*. 7. широка функція бажального способу на -a: *alam, alasın, ala, alavuz, alasız, alalar*, – що також в сфері вживання аористу та майбутнього часів. 8. дієприслівники на -ıgaç, -ıcak, -madın: *gelicek* (суч. *gelince*), *görgeç* (суч. *görünce*), *almadın* (*almadan*). 9. проміжна форма афікса присудковості –

durur (суч. -dır): yorgun durur. 10. дієприслівник –uban поруч із суч. -ır: gelip = gelüban, aluban, alubanın. 11. наказовий спосіб 2 ос. одн. -gıl: algıl, görgil.

Проте мова нашого тексту визначає все таки тенденцію до більш пізнього етапу рис мови 16 ст.: це і відступлення alırvat містю alırvat (що залишився як граматичний архаїзм аж до 19 ст.), коливання форми alsavuz із alsak (вживалось паралельно ще протягом всього 16 ст.), уніфікація дієприслівника –ısağ до – asak (alıcak), яка мусила би відбутись аж у 17 ст., практичне зникнення аналітичного аористу – durur, зникнення підсилюючого афіксу наказового способу – gıl. Відзначмо, що в тексті не застережено пізньої форми теперішнього часу на–uog, що є ознакою пізнього західноогузького (власне турецького) мовного ареалу, проте на його місці регулярно вживається попередня до цієї форми –yürür.

Так виглядають в загальних рисах граматичні особливості мови тексту. Зауважимо, що фонетика, морфологія та, ширше, граматики текстів цієї доби була предметом ретельної уваги тюркських та європейських вчених (Енвер Зія Карал, Решід Рахметі Аарат, Зейнеп Коркмаз, нарешті, Фарук Тімурташ у його надзвичайно детальній монографії “Eski Türkiye Türkçesi. XV. yüzyıl. Gramer-Metin-Sözlük”, Хатідже Шіпін “Eski Anadolu Türkçesi”, İzmir 2006). Проте, відзначмо, що на даний момент у нас на руках немає повних видань словників лексики 15 ст. та класифікацій лексичного складу староосманських пам’яток.

Ф. Тімурташ відзначає тільки, що попри те, що процес входження арабopersької лексики в староосманську мову у першій половині 15 ст. уже був розпочався, ще до кінця 16 ст. цей процес не буде превалюючим. В цей період існувала певна рівновага між тюркськими та іншомовними лексемами, ситуація ще не вповні повернулася проти тюркської мови. Незважаючи на широке використання арабopersьких виразів, старотюркська писемна традиція ще показує себе в повній силі, трапляються слова з старотюркської мови тощо. Наводимо тут лише поодинокі приклади (нумерацію сторінок по виданню Ф. Уната наведено в дужках): memleketlerüng – країн: як недотримання губної гармонії, так і наявність номової кінцівки генитиву; gıce karangulığında –у темряві ночі (недотримання закону губної гармонії); hisara götürdiler – відвели до фортеці; andağı tekvurları – тамтешні тектури Osman Gazi hatunlarile geleyörür – (с.98). Benüm raht çöğüzlerümüzi gönderelüm – відправмо більшість із нас; kestüğinleyin – (суч. тур. (yemilerini) kestiklerinde – коли вони дали в дорозі худобі корму (с. 96). Bunu karıyub heman tızcek öldürevüz – шойно це зрозумієм, негайно скоро уб’ємо; varmadın (surıyle) – ти не прийав (с. 92); kafirler Osman’dan üşenür oldılar – невірним Осман став набридати (с. 84), Osman Gazi buyurdu karnını yarub ve bir mikdar işüb it gibi gömdiler – заповів Осман Газі, і (нутро) його випотрошили, і протягши трохи (волоком), поховали, мов собаку (с.82); yazmak bilemezem – я не вмію писати; kimi bağın suvarur – sanga bir şehir vireyin / vireyüm дай-но наділю я тебе містом; kılıcım var – я маю меч (с. 76); emin yirde kodılar – поклали у певне

місце (синкретична роль спрямувально та місцевого відмінків, с. 72); *kim üç günde bir ta'am bişirdüb* – хто приготував у три дні потрави; ...*ve yalnızıkları giyirüb tonadurdi* – та й зодяг їх і обдарував; *Osman Gazi eytdi: ne nesne var?* – і мовив Осман Газі: в чому річ? Агі *abdest alub* – сотворивши омовіння, що дозволяє доторкнутись до Священного Корану (с.70). Крім того, зустрічаються такі специфічні для османотурецької мови відповідного періоду топоніми, як: *Memalik-i Rum* – Анатолія; *Amid* – давня назва Діярбакира; *Harput* – нині Елязиг; *sevahil -i Rum* – букв. Румське узбережжя, тобто регіон Мармурового моря та західного Причорномор'я (с. 66); *Borçlu* – Аполонія, нині Созопол (с.26); *Engüriyuе* – Анкара (с.20); *Üşrusene* – Самарканд, в знач. Гірська місцевість; *Maveraünnehr* – Трансокеанія (с. 16). Можна натрапити на т.зв. народну топоніміку, напр.: *taşak yazusı derler o ovaуа* – низину ту називають Ташак язуси (с. 58). Ідіоматика та сталі вирази: *şiiг kanda irdilerse* – хай ідуть, куди хочуть; *kankı şehre k'uğradılar yaktılar* – до якого міста не підходили, усі палили; *şatta salub* – вирушивши на пароплаві (с.52); *mahza etmeği* (суч. тур. *ekmeği*) *gazadan çıkarayın* – букв. щоб ти жив лише з газу (с.44). паралельно вживаються форми *deyü* та *deyüb* – кажучи, сказавши (сс.32 та 18), акузатив не оформлений афіксальним показником *-i* (неоформлений знахідний), напр.: *melikşah* *depeleyüb yirine ilik Şah ı nesbedince* – стративши Мелікшаха, поставив на його місце Иліг Шаха. Обсяг даного виступу не дозволяє тут детальніше зупинитись на слововживанні та місці, відведеному огузьким племенам та визначенні їх походження та історичної батьківщини за версією пам'ятки, напр родів та племін *Beseneh, Kınık, Çebni, Salur, Alayundlı* тощо.

Відтак, перспективу подальшого дослідження складатиме порівняння мовних рис та, найголовніше, лексики пам'ятки з лексикою доступних нам літературних, здебільшого поетичних творів 15 ст. Таких авторів як Агмед-і Даї, Шейхі, а також Сулеймана Челебі, Шейха Ельвана, Атаї, Сафі тощо.

РОЗДІЛ 3. ТЮРКСЬКІ МОВИ В УКРАЇНІ UKRAYNA'DA TÜRK LEHÇELERİ

35. ДО ІСТОРІЇ ПИТОМОЇ ЛЕКСИКИ «МАЛИХ» ТЮРКСЬКИХ МОВ УКРАЇНИ (КАРАЙСЬКА, КРИМЧАЦЬКА, УРУМСЬКА)²³⁹

Ukrayna Türk azınlıklarının dillerinde ana kelime hazinesi: Karayca, Kırımçakça, Urumca

2006 tarihinde Güney Kore Türkologlarıyla işbirliğinde gerçekleştirmiş olduğumuz alan gezi ve kayıtları esnasında Karayca, Kırımçakça ve Urumca malzemeleri toplanmıştır. Derlemiş olduğumuz kelime dağarcığını Karayca, Kırımçakça, Urumca ve Ukrayınca arasında paralellikleri sergileyip yakınlık ve uzaklık derecesini göstermek, imla, sesbilgisi, morfolojik bakımdan incelemek ve bilimsel veritabanında sunmak bildirmizin ana hatlarını oluşturmaktadır.

Розпочатий відділенням лінгвістики Сеульського Національного Університету та корейської мови та літератури Корейського Університету міжнаціонального науково – дослідницького проекту, що має на меті створення єдиної сучасної лінгвістичної бази даних усіх алтайських мов світу з метою з'ясування походження корейської мови (терміни проекту 1.9.2003 – 31.8.2006) та за підтримки Фонду досліджень Кореї (проект номер 2003-072-AL2002) дослідницька група південнокорейських лінгвістів – тюркологів, очолювана доктором Йонг Сонг Лі, відвідала Україну з 22.01.2006 по 18.02.2006 р.

Дотепер вченими різних країн світу було проведено численні дослідження та зібрано надзвичайно обширний мовний матеріал, який можна використовувати для порівняльних досліджень у встановленні походження корейської мови. Проте на часі є перевірка цього матеріалу та створення оновленої єдиної бази даних по всіх алтайських мовах з огляду на найсучасніші методологічні та технічні досягнення у лінгвістиці і, зокрема, порівняльній діалектології. Найвагомішим та найбільш важливим складником такої бази даних є насамперед лексичний та морфемний склад нині існуючих на земній кулі алтайських мов. Природно, що при дослідженні до уваги якнайсерйознішим чином беруться також дані тих мов алтайської мовної єдності, і зокрема мов тюркської мовної сім'ї, які на даний момент є мертвими, оскільки вони можуть мати найбільш безпосередній стосунок до встановленні історичних коренів корейської мови.

Південнокорейські дослідники – тюркологи, монголознавці та алтаїсти, відвідуючи країни компактного проживання тюркського населення і,

²³⁹ Вперше опубліковано у: Круглий стіл: Тюркомовні народи України (мови та культури татар, гагаузів, урумів, караїмів і кримчаків). – Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2005. – С. 17-28.

зокрема, Україну, мали на меті на місці дослідити усі алтайські мови, дешифрувати отриманий в результаті польових діалектологічних студій лінгвістичний матеріал та описати зафіксовану структуру мови, якою вона є на даний момент, виділити з зібраних даних аудіальний та візуальний польовий матеріал, створити на його підставі об'єднану лінгвістичну базу даних алтайських мов та зробити її доступною усій науковій спільноті світу посередництвом інтерактивної мережі.

Відповідальність за виконання проекту була покладена на відділення лінгвістики Сеульського Національного Університету. Усіх дослідників – лінгвістів, що брали участь у проекті, було поділено на три робочі групи: спеціалістів з тюркських, монгольських та тунгусо – маньчжурських мов. При цьому, усвідомлюючи об'єм польових робіт та тривалість проекту, його керівники наполягали на негайному зібранні насамперед матеріалу тих мов, що сьогодні опинились на межі зникнення. До сьогодні міжнаціональними робочими групами лінгвістів на місці було вивчено і описано чимало таких «малих» та рідкісних мов. Наприклад, доктором Йонг Сонг Лі особисто було здійснено комплексний та системний запис таких мов: вересень 2003 та січень 2004 р. – киргизька мова фую, квітень 2004 – шорська мова, квітень 2005 – чуваська мова, квітень – травень 2005 р. – тувинська мова у найбільш північній точці області Сіньцзянь Китаю, червень 2005р. – чатангська (мова тофа), у області Ховсгол Монголії, жовтень 2005 р. – мова жовтих уйгурів тощо.

На долю України серед таких тюркських мов, що опинились на межі зникнення, припало, на жаль, аж три мови: караїмська (кримський та волинсько-галицький діалекти), кримчацька, та урумська (насамперед кипчацько – половецькі та кипчацько – огузькі говори). Проте дослідники не обмежились пошуком та записом носіїв цих мов, але узяли до уваги і побіжно записали матеріал літературної кримсько-татарської, гагаузької мов та огузьких говорів урумської мови.

Робоча українсько – корейська група лінгвістів – тюркологів відвідала місця локальних поселень тюрків України в Донецькій області, Криму та Волині і записала біля 10 Гб лише аудіо матеріалу, не враховуючи значно більший обсяг відеозаписів. В результаті даного дослідження у корейських та українських вчених в руках опинився безумовно безцінний мовний матеріал, якщо враховувати те, що, скажімо, на сьогодні існує лише один носій, що спроможний бігло говорити кримчацькою мовою, з десятків носіїв кипчацько – половецьких діалектів урумської, не більше восьми, що хоча б почасти пам'ятають кримський діалект, та двоє — галицько – волинський діалект караїмської мови і можуть відтворити автентичне фонетичне обличчя цих діалектів. Вік усіх носіїв перевищує шістдесят, а здебільшого становить вісімдесят і більше років.

Слід відзначити, що дослідження проводились за ретельно методологічно вивреною та розробленою протягом десяти років книгою опитування

інформантів, що включала: 1) особисті дані про інформанта та володіння рідною мовою його та його рідних; 2) основний лексичний фонд мови (групований по чотирьох розділах за частотністю вживаності), аж до питомо тюркської та сучасної професійної термінології; 3) фонетику та основні фонологічні явища, властиві тюркським мовам; 4) повсякденні діалоги; 5) граматику (морфологію) та синтаксис (прості, ускладнені та складні речення). Дослідники брали до уваги та записували також при нагоді матеріал етнографічного та фольклорного характеру, який, проте, не становив основної цілі дослідження. Крім того, лінгвістичні записи здійснювались на найсучаснішому технічному обладнанні, що нині робить можливим цифрове обчислення фонетики носіїв у фонологічних та акустичних лабораторіях, застосовуючи єдині критерії діалектального опису, та відкриває безкраї простори для подальших філологічних і, предметніше, суто лінгвістичних студій.

В даній статті ми претендуємо на короткий, побіжний огляд і нотатки про основний склад лексики, записаний нами на момент 02.2006 р. від носіїв трьох мов – карайської (надалі – карай.), кримчацької (надалі – кримч.) та урумської (надалі – урум. – І.Д.), і поміркувати над походженням та історичним розвитком міжтюркських лексичних паралелей.

У даній статті нами свідомо залишено транскрипцію літерами сучасного турецького алфавіту, так, як почуте нами стенографувалось в процесі польового запису в умовах компресії часу.

В місцях, позначених знаком -, наш інформант не пригадує форму, або зазначає, що така не вживалась. Ми не вважали за потрібне звертатись в таких випадках до словників означених мов (див. Літературу), адже принципово наполягали на збереженні вартості польового матеріалу, зокрема, вивченні лексики такою, як вона збереглась в пам'яті носіїв мови сьогодні. Для нас важливо було також фіксувати артикуляцію звуків від носіїв, які не вивчали мову по підручниках самотужки у прекрасному бажанні відродити етнічну пам'ять власного народу, але пам'ятали й користувались цією мовою з дитинства.

Карайська	Кримчацька	Урумська	Українська
-	Küneş	Kun	Сонце
-	Ay	Ay	Місяць
Yıldı	Yıldız	yulduz	Зірка
Koh	Kök	kü ^ö k	Небо
Yarıq	Yarıh	yarih ^k	Світло
Toprah	Yer	yir	Земля
Yer	Yer	yir	Земля (грунт)
Qum	Hum	hum	Пісок
yayla	-(h ^k ır)	otlah	Пасовисько
Dağı / tav	Dag / çap	dah	Гора
-	Çay	çurah ^k	Річка
Déniz	D'engiz	d'eniz	Море
-	Göl	-(d'eniz)	Озеро

Buz' Su -	Buz Suv Kuyu	Buz Suw ^a h ^k uyu / krinita	Лід Вода Криниця
Çokrak - Taş - Koy Yır Kurlık Yamgur (yawa) Kar (yawa) Boran (y)ēl – - - - h ^k aray	Çohrah Ateş Taş El Köy Yer Kurlıh Yağgur / yağmur(yagay) Kar yağay - Yēl (ilperiy) bu ^l ut ava açih avası bulut duman -	- (krinita) atı ^ç taş yurt köy(dan t'eldim) yer yawun yawun t'eliy/ yaway har t'etey / yaway - (bek suwuh) Yüzyar (bek---) Bulut G'üzel kün Bek bulut(lu) tuma ⁿ yıldırıp patlay	Джерело Вогонь Каміння Країна Село Місце Посуха Дош (йде дош) Сніг (йде сніг) Завірюха Вітер (дме вітер) Хмара Ясно Хмарно Туман Гримить грім
Bu yı ^l (t) Anal yılı - - (yılbaşı) - - Kış Ay Kun (uç kun) bug ^h un obırsıg ^h un yarın sāba kundagece ahşam gece	Bu yıl / bu sene Bıltır Kelecek yılı Baar Yaz Küz h ^k ış ay kün bugun tünen yarı'n sāba kece kun, kündigt ahşam keçe	Bu yı ^l O yıl (-) Etinci yıl Yaz - - Hış Ay Uçkün Bukün Tünen Yarın Saba Kündigt yece Ahşam yece	Цей рік Минулий рік Наступний рік Весна Лето Осінь Зима Місяць День (три дня) Сьогодні Вчора Завтра Ранок Доба (день і ніч) Вечір Ніч
- Son - Endı - - - - Bek Kaç yılınız Sizge? Şındı Yannı yıl Kışı - Adımı - Koca Hat'n	Kaçan – liter. / ne vah't? Soñra –lit./ son Başta / ével ² - lit. Endı Daa Tez azbıçu ^h bāzı sık Sız haç yaşındasız? Şındı / endı Yengı Yıl Adam / insan Lahab / ād Ād El / halh Er(kek)	Hayda [?] /ne/u vaht(a)? Anson Oynce Ende' Aman - Tekaran Tékaran'çih Tez Haç sana yıl? Aman - yıl kı'şı / kişi - (lahap) Adı Halk Ulan H ^k ätın	Коли Згодом Спочатку Вже Ще Скоро Недовго Деколи Часто Скільки (Вам років?) Тепер Новий Рік Людина Прізвисьце Ім'я Народ, нація Чоловік Жінка

-	Hâtin Horanta	Taifa	Родина
Kartbaba Kartana Anababa Ata(çım) Ana(m)/ (-çım) ulum Kızçıh Ah ^k a Apa - - - to'y	ph ^k ata ph ^k a'na ataanamızlar ata ana oğil' kız ah ^k ay aph ^k ay h ^k ardaş kızh'ardaş ahtih / torun / kız ahtih evl'enm'ek	Ata / papu (qıpç.) Apa /hartana (qıpç.) Hartlar Baba(y) Ana(m) Ulan Hız Aka Buyık hız Kçık hardaş ulan Kçık hardaş hız Torun Fetmed'e t'elin	Дідуся Бабуся Батьки Батько Мати Син Донька Старший брат Старша сестра Молодший брат Молодша сестра Онук / онука Одружуватися
Koca Apakay - - Kelin - - - - - Bala - Kısçih - Kız Kart Karthatın - ohunçı Tenrı / Alla	Koca Hâtin Kaynata Kaynana ke'lin kaynata kayna(na) küyü hudabay / kelindeş- brat družinni / ah(b)ikem- стар.сестра чоловіка bala oğlan kızçih yığıt hız kart / ehtiyar kartana misafir öğretici / aca H ^k udaybaba / Adonay / Yaradan / Baruhata / Alla / Tanrı	ho ^a ca hatin hayn hayna t'elin / d'elin hayın hayna tiyev' huda bala(çih) ulan(çih) hız(çih) yaş ulan biyuh / yaş hız hart hart hatin mesafir daskali Allah	Чоловік дружина свекор свекруха невістка тесть теща зять свояк малюк хлопець дівчинка парубок дівчина \ панянка старий стара гість вчитель Бог

Тут за браком місця ми обмежуємось даною кількістю лексики (узято більше 100 основних лексем із 250 наявних у реєстрі т. зв. Першого (1) рівня опитування інформантів), сподіваючись виповнити бракуючий матеріал у подальших дослідженнях. Неодмінно значущою є лексика на позначення частин тіла та чисел, яку ми не маємо змоги проаналізувати тут детальніше, але долучаємо при потребі використання матеріалу для порівняння.

h^k- задньоязиковий /к/, наближений до /х/

öü- передньоязиковий губний, середній між /ö/ та /ü/

^j – ідентичний турецькому /ж/.

Група термінів спорідненості та родинних відносин у трьох мовах демонструє близькість до мови кримтатарської (термін А.М. Меметова та К. М. Мусаєва, див. «Крымтатарский язык. Общие сведения о языке и морфология. – Симферополь, 2006»), причому найбільшу спорідненість дає мова кримських караїв. Терміни на позначення лексем дядько, тітка (по батьку й по матері), а також удова – удівець, сирота, родичі, правнуки, дружина \ чоловік сестри тощо були записані нами виключно для урумської мови (огузької говірки). Спільне з кримськотатарською мовою походження мають лексеми: карай. Kartbaba / Kartana, як зазначає ґрунтовна праця К.М.Мусаєва²⁴⁰ та дослідження А. Меметова (кримтат. Къартбаба – дідусь, къартана \ бита – бабуся, с. 87), пор. урум. hartana (кипчацькі говори) – бабуся. При цьому азерб. nänä, башкир. та один з варіантів татар. kartıy. Тоді як кримч. рh^ka^ena – бабуся та урум. ара (огузькі говори) – бабуся – має відповідник у казах. Ара, татар. дәв әні, кирг. çoң ene та тур. büyüк anne: судячи з усього, кримч. Зберігла семантичну структуру творення, тоді як огузькі говори урумської зберегли кипчацьку форму.

Урум. рару (в кипчацьких говорах) – дідусь, карай. Kartbaba, кримч. рh^kata – дідусь та урум. ата (в огузьких говорах) має наступну дистрибуцію: карайська споріднена з кримтат. (див. вище) та башкир. Babau, паралельно kartätäy, татар. Babau, babakau – тобто форма в каайській має ймовірно татарське походження. Кримчацька та огузька урумська спільна з туркм. Ata, казах. Ata та киргиз. Çоң ата, тобто форма може бути поєднана за походженням із степово – азійським регіоном. Що стосується кипчацької урумської форми, то вона, ймовірно, ініційована російським запозиченням папа.

Урум. куп – та yulduz – зірка з губним варіантом (пор. не губний в турец.) відповідає азерб. ulduz, узб. yulduz, уйгур. julduz та перехід. казах. juldiz. Щодо форми куп «сонце», то тут спостерігається паралелізм по уйгур., узб., казах., киргиз., башкир. Kün (попри наявність у узб., татар., уйгур. та башкир. kuyaş). Здається, губна асиміляція може свідчити про стан більш ранній, аніж у інших кримських малих мовах, та, вочевидь, має спільно тюркське походження.

Спостережено розбіжності усвідомлення лексем на позначення «пасовиська» – карай. Yaula (пор. башкир. Yäyläv, узб. Yäyläq, уйгур. yaylak), кримч. h^kig (що швидше пов'язане із іншим значенням: поле, степ; і є практично в усіх тюркських мовах: турец. kir, башкир. kir \ yir, казах. kir, узб. kir, татар. kir \ cir, туркм. gir, уйгур. kir) та урум. otlah (пор. уйгур. otlak, татар. utlavik, узб. otläq, азерб. otlag, киргиз. ottök), що зумовлене різницею у семантичних відтінках: галявина, пасовисько, вигін.

У урумів слово çoğrah – джерело – на відміну від карай. та кримчацької нам не було представлено. Можливе заміщення його представленими в

²⁴⁰ Мусаєв К.М. Лексикологія тюркських мов. – М., 1984. – 328с.

нинішній туркм., узб., казах. формами *kaunah \ çişme \ bulak*, або татар. *çığanaq* чи то давньотюркським *göz \ koz*. Проте жодну з них нашими інформантами повідомлено не було.

El – країна, край – зустрічається в кримчацькій виключно, так само, як в татар. *il*, казах. *El*, башкир. *Il*, та каракалп. *El*. Тут видне кипчацьке походження форми.

Yel ilreği – дієслівна кримч. лексема на позначення «йти» (про дощ, сніг), на перший погляд, не викликає між тюркських паралелей (азер., турец., татар., уйгур, узб. тощо *yağmaq*), проте її поява викликана, очевидно, старою складною основою *uylır bermek* у значенні *bermek \ –barmaq* – йти, просуватись, пор. каракалп. *qar jaўып тур*.

Задньоязикова форма туман в урум. підкріплене урумську *урум. hız* – дівчина – та *hış* – зима, тоді як *карай. та деколи кримч. зберігають задньоязиковий \к*. пор. у більшості тюркських мов, крім туркм., азерб. та турец. (огузьких), туман, тобто має виразну кипчацьку характеристику. «Полегшена» анлаутна артикуляція урумської в решті тюркських мов нами не спостережена (решта мов – *kız \ gız* та *kış \ gış \ кыс* відповідно).

на відміну від кримч. *bıltır* – що зафіксоване як «рік тому» практично в усіх мовах (турец. *bildir*, азерб. *bildir*, башкир. *bıltır*, казах. *bıltır*, киргиз. *bultur*, узб. *bıltır*, татар. *bıltır*, туркм. *bildir*, уйгур. *bultur*), *карай. ana(l) yıl* – минулий рік – на фоні між тюркських порівнянь (*ötkän*, *бурынгы* або *keçmiş*) виглядає незрозуміло: можливо, тут мав місце семантичний перехід *anı yıl* – пам'ятний рік, що лишився у спогадах.

Урум. *уаз* на позначення весни (азерб., башкир. *уаз*, кирг. *саз*, татар., туркм. *уаз*), підкріплене *карай. уylbaşı* (початок нового року), тоді як кримч. *baar* (пор. турец., азерб., казах. *bahar*, киргиз. *baar*, узб. *bähâr*, туркм. та уйгур. *bahar*) – свідчить про те, що номінація розділилася: в урумській мові збереглась стара тюркська форма, а до кримчацької мови увійшло запозичення.

Кипчацьке *карай. kundagece* – тоді як найбільш огузьке урум. *kündüz yесе*. Те, що урумська мова має, на наш погляд, найбільший огузький компонент, свідчить і втрата типової для башкир., узб., татар. та казах. лексеми *ара* – старша сестра – та поява на її місці *buyık hız*.

Кримч. *ahtıh* – онук(а) – якого інформанти інших тюркських мов не змогли повідомити – нами було помічене лише в туркм. *ağık* – тут можливі селджуцькі та ранньоогузькі коріння.

Урум. *tiyev'* (т.с. башкир., казах., узб., татар., туркм.) та кримч. *kūyü* (швидше близьке до кирг. та уйгур.) визначає спільне кипчацьке коріння цих обох тюркських мов в Україні.

Кримч. *hudabay* та урум. *huda* – відрізняється від питомо тюркського *баса / basanak*, може бути помилково асоційованим із *Huda* – Бог, проте цю форму легко асоціювати із кримтатар. *къуда* – сват, кум, та родичі чоловічої статі,

къудагъый – сваха, кума, родичі жіночої статі²⁴¹. Очевидно, тут має місце семантичний перехід.

Наявність в кримчацькій мові двох паралельних лексем *kart* та *ehtiyar* «старий» свідчить про наявність османізації мови 20х рр. 20 ст. та текстів джонок.

Також діалектно – асиміляційний характер мають йотації *урум. yese* – ніч – тоді як *карай. gese* і навіть *кримч. keçe* (пор. *азер. gesä*, *туркм. gıce* та *турец. gese*, *уйгур. keça*, *узб. keça*).

Урум. anson – потім – відповідає *annansoŋ* та *soŋnınnan* у татарській мові і має спільне походження із кримтатарською.

Урум. Aman – іще та його кореляція за наголосом із *amán* – тепер – у кипчацьких діалектах не співпадає ані по тюркському *taĝı / yana / yene* – іще, ані по *artıg / amdı / endi*: тут носій, очевидно, теж припустив семантичний перехід або вжив невідповідну форму.

Урум. tekarın – недовго, деколи – віддалено можна, ймовірно, пояснити семантичним наближенням по вісі простір – час із *кирг. kara(n), karavıtkan*, *туркм. gaĝa* – силует, видовище (людини) здалеку. Його відповідник у *кримч. azbıcu^oh* – швидше, знову-таки, є семантично ближчим до значення «трохи, не – цілий (половина)», в решті тюркських мов не спостережений.

Звертає на себе увагу дистрибуція варіантів лексем на позначення слова Бог: *карай. Tenŋı / Alla*, *урум. Allah*, проте найбільшою різноманітністю відрізняється *кримч.:* *H^kudaybaba / Adonay / Yaradan / Baruhata / Alla / Tanŋı*, що, безперечно, зумовлене конфесійними особливостями.

Кримч. horanta та *урум. taifa* – родина, де останнє, безперечно, є запозиченням з грецької мови, – так само у відомих нам тюркських мовах не спостережене. Так само див. в *урум. грецьке запозичення daskalı* – вчитель.

І нарешті, у наведеному нами матеріалі слід відзначити ступінь русифікації синтаксису виразу на позначення віку: *карай. Kaç yılınız Sızge?*, та *урум. Naç sana yıl?* – скільки тобі \ Вам років?. З наведених респондентами варіантів лише *кримч. Sız haç yaşındasız?* – зберігло, як здається, питому тюркську структуру.

Зрозуміло, що на матеріалі однієї статті неможливо вичерпати усіх можливих ані граматичних, ані семантичних інтерпретацій записаних форм: кожна з них вимагає щонайменше окремого пояснення. Проте, сподіваємось, уже наведений фактичний лінгвістичний матеріал дає базу для порівнянь не лише у синхронічному, але й діахронічному плані, та дозволяє робити попередні нотатки про коріння цих давніх корінних мов нашої держави.

Ми складаємо щиру дружню та колегіальну подяку усім, хто, жертвуючи вільним часом, не шкодуючи матеріальних та моральних зусиль, а почасти – і решток власного безцінного здоров'я, допомагав нам у нагальній та надзвичайно важливій справі увічнення та збереження даних тюркських мов

²⁴¹ Меметов А.М. Лексикология крымскотатарского языка. Учебное пособие. – Симферополь, 2000. – 288с. – С. 88.

у нашій країні: д.філол.н., проф. А.М.Меметов, к.філол. н. Е.М. Меметова, др. філософії, доц. Т. Арнаут, академік Ю.А. Полканов, к.і.н. І.В.Ачканазі, Д.А.Перкова, Н.Бахши, к.філол.н. В. І. Кіор, к.і.н. О.Д.Огнева, Т.Г.Улюра, В.Я. Арабаджи, В.Ю.Ормелі, В.З.Тір'які, С.Б.Сінані, а також безцінні наші інформанти Д.І.Ребі та нині вже не присутня поміж нас М.І.Ребі; Л.І.Шугурова та А.З.Зарахович, В. І. Кіор та К.Г.Сидоров, М.Х.Корочева та Д.М.Ель, Низько вклоняємося усім патріотам тюркології в Україні.

36. ВНЕСОК ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА В ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЮРКСЬКИХ МОВ В УКРАЇНІ²⁴²

Prof. Dr. Yaroslav Daşkeviç'in Ukrayna Türk lehçelerinin tarihi araştırmalarına katkısı

80.yıldönümü vesilesiyle gerçekleştirilen Sempozyumdaki bildirimiz, Sayın Prof. Dr. Y. R. Daşkeviç'in Türk lehçelerinin tarihi konulu çalışmaları üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Belirli Türkçe tarihi metnin tekstolojisi üzerindeki araştırmalarına yaklaşım ve metotları, orijinal kaynak eserlerinin incelenmesine uygulanan sosyolinguistik esaslı sistematik yaklaşımı, Türk ağzibiliminin metodolojisi ile ilgili piyoner fikirleri, Türk dil tarihindeki Ukrayna'da oturan Türkçe konuşan halklarına ait yazılı eserlerin rolü hakkındaki görüşleri genç Ukraynalı ve yabancı Türkolog nesillerince örnek olarak alınmalıdır.

В лінгвістиці існують різні методи та прийоми дослідження історії мов, проте вони можуть призвести до дійсно вірного розуміння розвитку мов лише у тому випадку, якщо досліджувані факти розглядатимуться у взаємозв'язку один з іншим, з прив'язкою етапів розвитку мови з етапами розвитку носіїв цих мов. Не зважаючи на наявні в тюркологічній літературі численні ретельні описові праці з історичної та лінгвістичної тюркології, на сьогодні залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із формуванням та динамікою розвитку саме літературно – писемної та усно – літературної мови, передумов цього формування та специфікою творення. Літературні мови тюрків не були об'єктом цілісного вивчення істориків тюркських мов, мова пам'яток не розглядалася комплексно в монографіях з історії мови та історичної граматики.

Розуміння цього факту та підхід до тюркології як комплексної дисципліни, де філологічні студії асоціювалися насамперед із історичною лінгвістикою, завжди відрізняло львівську наукову тюркологічну школу, центр регіону, що з перших років свого існування був щільно пов'язаний зі Сходом; в нім "проживали крім українців вірмени, євреї, угорці, німці й

²⁴²Уперше опубліковано у: Вісник Львівського університету. Серія філологічна.–Львів, 2007. – Випуск 42. – С. 11-20.

поляки, пізніше з'явилися греки, генуезці та венеціанці, а ще пізніше – турки, татари, перси, араби...караїми". Львів водночас у 14-особливо 16 ст. був центром жвавої торгівлі зі Сходом, то відтак мови, що були в обігу цього важливого європейського економічного та культурного центру, неминуче стали об'єктом вивчення у наукових колах. Тюркологічний напрямок у Львові було розпочато та підготовано такими корифеями західноєвропейського та польського сходознавства, як всесвітньо відомий професор – алтаїст Владислав Котвич, арабіст-османіст та історик турецької літератури Зигмунт Смогоржевський, монголіст та алтаїст М. Левицький, Мохаммад Садик-бей Агабекзаде та інші. Рівень тюркологічних студій Львівського університету 1920-х років був таким, на який нам би варто було рівнятися і сьогодні: сам факт того, що в Інституті сходознавства при Львівському університеті на момент 1938 року викладалося 36 східних мов на дев'яти кафедрах, змушує шукати саме там зразок для розбудови українського сходознавства в нашому університеті насьогодні. Зрештою, саме Львівський університет зростив всесвітньо відомого тюрколога, арабіста, поліглота, яким ми по праву пишаємося, – Омеляна Йосиповича Прицака.

Попри те, що Я.Р. Дашкевич як науковець формувався уже відірваним від цієї штучно обірваної славетної традиції, він є гідним її продовжувачем.

Науковий доробок ученого складає понад 1500 наукових і науково-популярних праць та рецензій. Проте ми б хотіли зупинитися сьогодні лише на цілій низці його статей, присвячених нововідкритим у 80-х роках писемним пам'яткам вірмено – кипчацької мови та їх лінгвістичному аналізу з точки зору історії літературних тюркських мов в Україні.

В пам'ятках вірмено – кипчацького письма саму цю мову її носії позначають як хипчах тілі, бізім тіл та пізніше порівняльною термінологічною сполукою татарча – що отримав поширення завдяки перекладачам, які були знайомі із кримськотатарською мовою Крима. Проте вірмени – тюркофони, укладаючи ці тексти, часто називали мову “вірменська” – що було зумовлене, швидше за все, не завжди адекватним сприйняттям “бусурманського” характеру мови тюркської, якою вони насправді володіли. У випадках, коли перекладачі свою рідну мову іменували *tatarça*, вони керувались не лише міркуваннями схожості із мовами братів – тюрків, які після монголо – татарської навали стали повсякчасно йменуватися татарами [Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие... с. 3]. Але таке слововживання відбувалось і з метою відрізнити свою рідну мову насамперед від вірменської мови оригіналу, а в другу чергу і від турецької (староосманської, староанатолійської, *Vatı Türkçe*): цікаво, що подеколи вживання *türkça* або *türkman* – тюрк- має виразно пейоративне забарвлення. Сьогодні можна виділити серед усього різноманітного вірмено – кипчацького масиву текстів наступні групи: 1. історичні хроніки (Кам'янецька, Хроніка Польського улусу тощо); 2. правові кодекси, актові документи, філологічні

праці; 4. культову літературу; 5. світські художні твори; 6. природничонаукову літературу.

Якими ж постають студії вірмено-кипчацької мови професора Дашкевича на тлі сучасних історико-лінгвістичних досліджень? Увагу звертає насамперед три аспекти наукової праці ювіляра.

1. Я. Р. Дашкевич як соціолінгвіст.

У статті "Армяно-кыпчакский язык в освещении современников: об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков" (ВЯ . – 1981, № 5. – С. 79- 92) автор прямо вказує на важливість предмету дослідження для вивчення історії західнокипчацьких мов. Насамперед, на думку Я.Р. Дашкевича, для історичної тюркської лінгвістики важливими є: питома тюркська лексика, історична фонетика та історична морфологія західнокипчацьких мов, інтерференція та конвергенція зі слов'янськими мовами, а також історична фразеологія та синтаксис.

Врахована дослідником специфіка вживання мови приводить на думку паралелі між вірменокіпчацькою мовою (початкового періоду, коли богослужіння правилось вірменською мовою, а вдома у використанні була виключно татар тіль) та турецькою мовою Косова на Балканах: там, навпаки, турецька мова як спадок від османських часів стала сприйматись як мова книжності, культури та освіченості, і не лише тюрки, але й косовари – албанці, вживаючи на робочому місці албанську, у родинях та у повсякденному вжитку користуються турецькою. Отже, дослідник показує себе майстерним соціолінгвістом, адже він розпочинає підхід до вивчення як мови в цілому, так і окремих пам'яток з аналізу екстралінгвістичних чинників, що її формують. По-перше, "...слід врахувати, коли відомості про мову проникали в літературу, писемні та наративні документи. Виникнення відомостей про мову допомагають розв'язати її загадку, створюють нові аспекти проблеми... Тож необхідно ...визначити функції мови; встановити її генетичні зв'язки з іншими тюркськими мовами на фоні мовної ситуації 15-17 ст в Східній Європі. По-друге, Я.Р.Дашкевич наголошує на необхідності постійного розширення джерельної бази, остаточного з'ясування, скільки повідомлень ми нині маємо про мову. У разі, якщо викласти ці дані, – це дасть історика мови впевненість, адже тоді буде наочно показане значення екстралінгвістичних факторів в історії тюркських мов.

Слідуючий за тим аналіз різних груп джерел про дану мову дає взірць джерелознавчих досліджень *in general*. Зокрема, для історичних лінгвістичних студій в царині писемно-літературних тюркських мов здається дуже важливою примітка Дашкевича про наявність у вірмено – грегорианській церкві караманлійської літератури (наприклад, цитування Л.А. Кавеліна 1878 р.), дані про яку сучасний дослідник змушений збирати по крихтах, та справедливе зауваження, що на наявність караманлійської літератури інші джерела уваги не звернули. Певний паралелізм в історичній долі та нерозривний зв'язок між караманлійською писемно – літературною та

вірмено-кипчацькою мовами, помічений чи не вперше Я.Р.Дашкевичем, не полишає тюрколога й сьогодні: адже його розуміння вимагає окремого масштабного дослідження і дасть відповідь на таке наріжне для розуміння історії України та усього Причорноморського регіону питання: як можна співвіднести історичний розвиток тюркської писемної традиції ареалу південного Причорномор'я із писемними традиціями українських та зарубіжних вірмено – кипчаків та тюркськими мовами корінних мешканців Криму? Висновки статті демонструють в цьому руслі неминучість та невідривність філологічних тюркологічних студій від історичних та навпаки.

В праці "Армяно- кыпчакский язык: этапы истории" (ВЯ. – 1983, №1. – С. 91 -107) автор продовжує соціолінгвістичний напрям, стверджуючи, що "вірмено – кипчацька мова в соціолінгвістичному плані вивчалася недостатньо", відтак для відповіді на питання, чи є вона графічним варіантом західнокипчацької мови, а чи – мова половецька, "мусять бути враховані як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні фактори". І саме використовуючи методи соціолінгвістики, Дашкевич доводить, що було б надто сміливо бачити в мові вірмено- кипчацьких пам'яток безпосередньо мову половців. Автором здійснено періодизацію формування, розвитку та занепаду вірмено – кипчацької мови, а саме: 1) засвоєння вірменами кипчацької як розмовної мови, дописемний період (13-15 ст.); 2) розвиток вірмено – кипчацької писемної мови та доба її розквіту (16 – 1 пол. 17 ст.); 3) занепад та повна загибель мови (2 пол. 17 ст.).

"Мова одного етносу, що була сприйнята повністю іншим, далеко не спорідненим" – ось те, що характеризує вірмено – кипчацьку мову. Таку ж дефініцію можна застосувати і до історичної долі мови маріупольських урумів. Для відповіді на питання, як виникла та чому зникла мова, на думку Дашкевича та цілої низки його попередників [Самойлович А. Н. Тюркское... с. 21] та наступників [Аманжолов С. Вопросы..., Hudiyev Nizami. Azərbaycan..., Jankowski, H. A Historical-Etymological...], слід насамперед завдатися питанням: а чи є лінгвістичний матеріал на всьому протязі існування мови від виникнення до зникнення? Згідно цієї тези, автор висуває наступні положення: 1. носії мови – вірмени, що засвоїли мову в зоні її переважання та панування; 2. мова – не половецька (половецьку знищили монголи в 1 пол. 13ст.); 3. це – мова інших західних кипчаків після половців, які прийшли до Причорномор'я, спадкоємців Золотої Орди; 4.це мова, що була дуже важливою в творенні Кримського ханату та його мови; 5.писемні пам'ятки – поза зоною панування кипчацької (віддзеркалює розвиток кримськотатарської мови).

Заслуга Дашкевича як соціолінгвіста полягає насамперед в тому, що на відміну від загальновогизаних причин занепаду мови, як от: жаргонізація мови, розпад, перенасичення слов'янською та західноєвропейською лексикою, фразеологією, детюркізація синтаксису, – він слушно зазначає: 1) сприйнятливості мови до іншоетнічних контактів не обов'язково означатиме

загибелі мови та 2) не слід ототожнювати актову писемну та розмовну вірмено – кипчацьку мову. В такому разі, зазначає автор, відповідь слід шукати в екстралінгвістичних факторах: ревірменізації колоній (великому припливі вірменофонів), денационалізації та етнічній асиміляції самого етносу. Унія вірмено –грегоріанської церкви із Римом в Україні призвела до латинізації обряду та полонізації вірмен в 1630-1660 рр., проте найбільшим чинником, на думку Дашкевича, був міграційний поштовх, який він називає ще міграційним розпиленням, повільною мікро міграцією кипчакофонів до Польщі, Західної України, Молдавії та Македонії.

2. *Я. Р. Дашкевич як методолог історико-лінгвістичних досліджень.*

В усіх публікаціях ювіляра, присвячених вірмено – кипчацькій мові, на першому плані стоїть дуже потужна методологічна основа як філологічних, так і історичних студій. Міркування над історією мови набувають характеру філософського, коли у тій же статті про етапи історії вірмено – кипчацької мови він проводить типологічні узагальнення: «етнічна мозаїчність сприяє лінгвістичній асиміляції в бік спільної контактної мови (татар тіль)» (с.93). Філософськими, і разом з тим емоційно забарвленими є його відслідковування динаміки розвитку літературної мови: «динамічність події вражає: наче силоміць утримувана мовна енергія зламала перепони, за неповні 20 років вихлиснула назовні, проголошуючи народження нової писемної мови» (с.98).

Із запалом виступає автор статті проти «найбільш хиткого методу в лінгвістиці – методу аналогій». Саме методологічна дискусія власне і створює прецедент написання даної, на наш погляд, найбільш успішної в даному тематичному доробку ювіляра, праці. Зазначмо, що і в наш час найбільш революційними, піонерськими та такими, що створюють прорив в лінгвістичній тюркологічній науці, були саме праці з методології історико-лінгвістичних досліджень [Schonig Claus. A new attempt to classify the Turkic languages, Vovin A. The end of the Altaic Controversy, Vovin A. Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle].

Лише знання закономірностей мовного розвитку дозволяє Дашкевичеві помітити парадокси у розвитку саме мови вірмено–кипчацької: двохсотлітній білінгвізм спершу писемності не створив, на першопочатковому етапі відбувалось засвоєння мови в якості розмовної (в Золотій Орді, Криму). В процесі перетворення безписемного говору в мову різножанрової значної літератури. (паралельно за умов збагачення новими рисами, які відокремили її від кримськотатарської) відбулося народження нової повноправної мови в умовах відсутності тюркського оточення. «Писемна мова була створена не в тюркському середовищі, а в оточенні слов'янського населення, ...мови, які мігранти перенесли з місця на місце, зазвичай втрачають свої індивідуальні риси, невпинно деградує, – проте вірмени пережили перехід з тюркського середовища у слов'янське та утримали новонабуту мову від деградації й

втрапи самотні рис. Навпаки – це призвели до мовної еволюції на вищій шабелі» (с. 98).

Оманливе питання міри кореляції мовно – етнічної ідентифікації в середньовіччі український орієнталіст розв'язує, знов повертаючись до паралелі із караманлійською мовно – писемною традицією: «греки – туркофони Османської імперії, що створили в 16-20 ст. значну літературу турецькою мовою... грецькою графікою, адже не були ...елінізованими в мовному відношенні турками» (С. 95). Ця думка була передтечею ідей, висловлених дослідником караманлійської традиції Є. Чернухіним [Чернухин Е. К. Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы...] та підтверджених нашими фахівцями з караманлідіки – тюркологами з Туреччини та Кіпру (Маттіас Капpler, Гюрсель Корат).

Скрізь, як у філологічних, так і в історичних студіях, професор вимагає обов'язкового підтвердження усіх версій джерелами, як мовними, так і нам рівні пам'яток матеріальної культури. На його думку, ...механістична теорія раптового "богошукацтва" половців – кипчаків, що раптом розслоїлися за релігійною ознакою, – фантастична й безпідставна. Для постання ж сталої літературної традиції, як і неодмінною передумовою появи досконалих з мовно – літературної точки зору текстів, необхідне сформоване коло діячів, з якого походитиме ініціатива створення цієї літератури. Наведена в статті тематична класифікація творів говорить про великі потенційні можливості мови, її зрілість, життєздатність та динаміку, перспективи розвитку, а відтак, існування потужної літературної школи.

Тут-таки Дашкевич побіжно торкається і невирішених проблем тюркської діалектології, закидаючи, що ... досі не вирішено і, по суті, не поставлено питання про наявність діалектів вірменокіпчакської мови (с. 101).

І нарешті, досвідчений історик – тюрколог, що має, втім, прекрасну класичну наукову школу, із впевненістю та із запалом вкотре у історії лінгвістики вказує на вічну методологічну помилку, що на неї ще й сьогодні продовжує хибувати діахронна тюркська лінгвістика: схильність ототожнювати актову та розмовну мову, а також перебільшення негативної ролі іншомовних та іншоетнічних чинників в генезі мови.

Необхідним методом історико – лінгвістичного дослідження для ювіляра є також застосування чіткого хронологічного мірила (не можна відкидати 300-400 років між вірмено – кіпчакською мовою 16-17 ст. та мовою половців 11-13 ст.), тому "Толкование языка половецкого" є прикладом татарської мови Золотої Орди, а не половецької мови. Відтак, Дашкевич усвідомлює методологію історико- лінгвістичних студій в тюркології як частину складного комплексного знання: для історії мов необхідна розробленість етнічної історії тюркських народів середньовічної Східної Європи; необхідна розвинена етнологія джерел та належно розроблена етнолінгвістика.

3. Я. Р. Дашкевич як вправний текстолог.

На жаль, на даний момент українська тюркологія не має в розпорядженні жодної спеціальної монографії, присвяченої саме тюркській текстології. Відомо, що така спроба створення підручника з тюркської текстології була здійснена у Інституті рукопису НАН Азербайджану в 2006 р. Проте фактично єдиним представником української філологічної текстологічної традиції є, на наш погляд, Я. Р. Дашкевич.

В цьому зв'язку насамперед слід згадати його статті з тюркської епіграфіки, а втім наукова література з вірменомовної епіграфіки представлена досить розлого. Вона і стає об'єктом аналізу Дашкевича в статті «Армяно – кыпчакская надпись из Львова (1609 г.) и вопросы изучения средневековых памятников армянской эпиграфики», в результаті чого подано класифікацію вірменської епіграфіки. Автори (разом із Е. Триярськи) наводять фотокопію написів, прорисовку літер, транскрипцію та переклад текстів. Вони пишуть також про відомі п'ять рукописів вірмено- кипчацьких перекладів псалмів, наводять відомості про мову написів (відхилення від норми). Ця та подібні публікації ювіляра дають підстави для звірки стилістичних відмінностей мови (зокрема, схожості відмінних перекладів одного й того самого документу, «Вірмено – кипчацький заповіт зі Львова 1617 р. та сучасний йому польський переклад»), на цінність насамперед з лінгвістичної точки зору яких вказує сам публікатор. Він ставить питання про стиль документів приватного характеру та визначає стилістичну різницю на межі канцелярського стилю (типового для судей та засідателів) та повсякденної розмовної мови.

Проте вершини детального текстологічного аналізу Я.Р. Дашкевич досяг, на нашу думку, в статті про атрибуцію та авторство «Кодекс Куманікус» («Кодекс Куманікус: питання виникнення» // ВЯ, М. – 1985. 7-8. № 4. – с. 72 – 83). Причиною створення статті про таку, здавалось би, відому та досліджену пам'ятку, стала «необхідність підведення хоча б проміжних підсумків (вкорінені погляди виявились недостатньо обґрунтованими, потребують корегування)»... Проводячи підведення бодай проміжних висновків щодо пам'ятки, автор здійснив огляди історії створення Кодексу..., його текстології, датування, локалізації, призначення та авторства. Ювіляр торкається тут такого надзвичайно складного питання, як лінгвістична ситуація в Криму в 20-х рр.14 ст. Дана стаття є власне лінгвістичним детективом, написаним цілком в дусі У. Еко, що розвідує місце створення пам'ятки та її автора. Дослідник – розвідник вміє знайти в тексті, на його маргінесах, невідоме, він здійснює лінгвістичне декодування тексту, встановлюючи: через скільки рук пройшла пам'ятка – стільки й систем розуміння та транскрибування мовлення. Нарешті, це дозволяє йому дійти висновків, що твір названо дезінформуючим чином, зумовленим «суб'єктивними цілями». Палеографічна кодикологія та текстологія Кодексу Куманікусу неодноманітна та різниться по двох його частинах. Місце

походження пам'ятки, її мовні особливості та авторство дозволяє свідчити про існування потужної, кваліфікованої літературно – писемної школи в середньовічному Криму.

Висновок: Роботи ювіляра, професора Я. Р. Дашкевича в царині історії тюркських мов важко переоцінити. Саме йому належить честь розробки цілого ряду методологічних положень проведення дослідження, підготовки практичних тюркологічних студій з текстології конкретної пам'ятки, що можуть бути використані молодими тюркологами як зразок для наслідування та підстава для створення теоретичного посібника. Системний підхід до аналізу першоджерела, застосований професором Дашкевичем, ґрунтується насамперед на прекрасному володінні соціолінгвістичною інформацією та майстерному вмінні версифікувати ці дані. На особливу пошану заслуговує ювіляр також за його провідницькі ідеї стосовно методології тюркської діалектології, ролі караманлійської писемної традиції в історії тюркських мов. Врахування доробку та досвіду ювіляра в цій царині дозволить наблизитися до вирішення в подальшому питання: коли в Україні почався якісно новий етап – формування та закріплення писемної тюркської традиції та пов'язаних із нею мовних норм? Як, в яких видах письма відбувалось закріплення цих мовних норм? І нарешті, як історичний розвиток тюркської писемної традиції ареалу південного Причорномор'я позначився на писемних традиціях українських та зарубіжних вірмено – кипчаків та тюркських мовах корінних мешканців Криму та України. Оскільки статті писались ювіляром за часу, коли були недоступними багато тюркських словників і даних, перспективу такого дослідження становить перевірка поданих Я.Р. Дашкевичем глосаріїв вірмено–кипчацької лексики пам'яток за даними новіших тюркологічних лексикографічних праць – словника тюркських наріч (Türk Lehçeleri Sözlüğü), Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü тощо; звірка за даними об'єднаних граматики тюркських мов [Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Лексика... Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Региональн...]. Атож, ми радо вітаємо Ярослава Романовича з його 80-річчям і бажаємо міцного здоров'я, наснаги та творчості. Ми щиро вдячні долі, що вона подарувала нам можливість співпрацювати та вчитися у шановного тюрколога – Вчителя.

37. ВНЕСОК ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА У ТЮРКСЬКУ ІСТОРИЧНУ ЛІНГВІСТИКУ²⁴³

Prof. Dr. Omelian Pritsak'ın tarihi Türk dilbilimine katkısı

²⁴³ Уперше опубліковано у: Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки. Матеріали міжнародної наукової конференції 28-30 травня 2008 року (НАУКМА). – Київ: ТОВ «Видавництво Аратта», 2009. – С.94-106.

історії тюркських мов завмирає із відходом від справ О.Й.Пріцака, з чого випливає, що коло тюркологів навколо НУС гуртував насамперед навколо себе О. Пріцак; з його виходом на пенсію та від'їздом, а потім смертю його активність НУС в тюркології та історичній тюркській лінгвістиці завмирає.

Дослідження наукового доробку О.Й. Пріцака в галузі історичної тюркської лінгвістики також можна використовувати для атрибуції пам'яток писемно – літературних тюркських мов на території України. Це дозволить нам здійснити також спробу попереднього визначення кола висвітлюваних питань в наскрізному нарисі порівняльно – історичної граматики огузької групи тюркських мов, представлених текстами транскрипційної писемності.

Розвиток тюркської лінгвістики сьогодні в Україні дозволяє говорити про переважання в кількісному відношенні досліджень з суто турецької соціо- та когнітивної лінгвістики, сучасного синтаксису та термінології сучасної турецької та кримськотатарської мов. На даний момент все ж можна говорити про завершення певного етапу в таких синхроністичних дослідженнях та завершення синхронного опису діалектів та говірок тюркських мов як на території України, так і територіях, що мали до них стосунок в історичному відношенні. Опис окремих етапів розвитку та становлення фонетичних, граматичних рис окремих тюркських мов, зміни їх значень в роботах українських лінгвістів недостатньо враховує наукові результати досліджень О.Й.Пріцака в галузі історичної лінгвістики, що пояснюється насамперед недоступністю видань, в яких їх опубліковано, а також фактом публікації досліджень насамперед німецькою мовою. Нагадаємо, що без з'ясування питань походження тюркських мов, а також по можливості проблеми генетичної або типологічної спільності ряду міжтюркських фонетичних явищ, граматичних форм, явищ слово- та формотвору, яким присвячено основну увагу О. Пріцака як лінгвіста, неможливе вивчення співвідношення турецької мови до побутуючих на території сучасної України тюркських мов – насамперед гагаузької та кримськотатарської, у меншій мірі кримському діалекту караїмської мови.

Існує небагато ґрунтовних наукових досліджень з історичної тюркської лінгвістики, що належать перу українських тюркологів. Саме тут зразком мають послужити ґрунтовні праці нашого колишнього директора О.Й. Пріцака²⁴⁷. В даній статті йтиметься про вибрані праці О.Й.Пріцака, як-от:

²⁴⁷ Принагідно хотілося б відзначити ініціативну роль О.Й.Пріцака у створенні, організації та проведенні від 1957 року найстарішого та найавторитетнішого у світі наукового зібрання з проблем алтаїстики – PIAC (Permanent International Altaistic Conference) – Постійної міжнародної алтаїстичної конференції, що на постійній основі об'єднує найвидатніших спеціалістів – сходознавців в галузі вивчення тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських народів, а також японістики та корезнавства в лінгвістичній, історико-культурній, джерелознавчій та текстологічній тематиці. За 50 років існування Постійна Міжнародна Алтаїстична Конференція завоювала великий науковий авторитет та повагу світового товариства, включає постійних членів вчених практично усіх країн, що спеціалізуються на вивченні актуальних проблем

«The Hunnic Language of the Attila Clan», «Das Altürkisch», «An Eleventh – Century Turkish Bilingual (Turco-Slavic) Graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev», «Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources» тощо.

Надзвичайно важливе значення для української тюркології має стаття О.Й. Прицака «Двомовне (тюрко-слов'янське) графіті з собору Св. Софії у Києві XI ст.» (HUS, 1982, VI, № 2), що являє собою перфектний зразок лінгво-текстологічного аналізу тексту із затемненою семантикою. Ретельний текстологічний аналіз з наведенням оригіналу тексту, супроводжуваний викладом існуючих гіпотез щодо предмету прочитання, супроводжується запропонованою власною версією прочитання шести іменників, 1 вказівного займенника, одного дієслова та кількох словозмінних і словотвірних морфем. Основний висновок автора про те, що *lingua franca* тюрків-чорних клобуків – по межі річки Рось – мала суто огузький характер, є свідченням, причому писемно підтвердженим, про огузьку мовну присутність на Русі в 11-12 ст.ст. А відтак, створюючи нариси історії писемних тюркських мов в Україні та, ширше, Східній Європі. Таким чином, дана стаття О.Й.Прицака дає нам певну точку відліку писемної фіксації огузьких мов в Україні. Відсутність історичного словника кримськотатарської та турецької мов не дозволяє нам встановлювати паралелі віднайдені Прицаком форм *ālbā* (монг.) – споменик, монумент; в орхоно-енісейських пам'ятниках не засвідчено (Т. Текін). Проте див. збережені в іншому значенні словоформи в кримськотатарській мові (албав – солонуватий, гіркуватий: Крымскотатарско-русский словарь. – Тернополь: Диалог, 1994), тракайсько-литовському діалекті, де монгольські елементи на думку др. Йонг Сонг Лі²⁴⁸ представлені серед таких тюркських мов, як кримськотатарська, гагаузька, караїмська, кримчацька та урумська, найповніше. *Bökā* = силач, орхоно-енісейські пам'ятники – немає. М. Кашгарський – відсутня. Уйгурсько-російський словник (Алма-Ата, 1961, с. 45): *bökä* – силач, борець.

çöb/h/a – син (чагатай.) – увійшло в кримчац. Розміщений на сайті О.М. Гаркавця «Словник вірмено-кипчацької мови» дає *çuha / cuha* в іншому значенні. В «Дивані люгаті'т – тюрк» М. Кашгарського така форма не засвідчена (Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugati't – Türk. – İstanbul: Kabaıcı Yaınevi, 2005. – 725 s. ve harita). Орхоно-енісейські пам'ятки – немає.

Саме форма *çog* – *çogin* – (у чорних клобуків 1490 р.) – «княжич» стала предметом дискусії: М. Кашгарський (там само, стор. 241) подає *çog* як:

розвитку народів Євразії, і сприяє зростанню обізнаності про наукові інтереси зарубіжних колег та допомагає встановити з ними безпосередні контакти. Про роботу ювілейного, 50-го, конгресу РІАС в Казані див. інформацію: ІДрига «Казанське сходознавство повертає позиції» в ж. Східний Світ, 2007, № 3. Чергове, 51-е, зібрання РІАС відбудеться 27.7-2.8.2008 р. в м. Бухарест, Румунія.

²⁴⁸ Університет Сеул, педагогічний факультет, Південна Корея. Доктор Йонг Сонг Лі є тюркологом – лінгвістом, перу якого належить монографія «Післяйменники в тюркських мовах» (турецькою мовою), наук. Редактор – проф. др. Мегмед Ольмез. Науковий керівник – проф. др. Талат Текін.

тісний, густий, сплетений (ймовірно, родинними узами?). Матеріали орхоно-енісейських пам'яток (публікація Т. Текіна, перевидання ТДК 2006р., Анкара, с. 136) подає форму *çog* в значенні: титла. Відзначена Прицаком форма *tatük* – «мудрий, освічений», чагатай. *tayık / teyik* – зустрічається також в піснях царя Соломона кар. в значенні «спритний» (*Şolomonun maşalları*, с. 67). «*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*»(s.127) подає в уйгур. *Tetik* як «швидкий, рухомий, спритний». Тут можливо, мав місце семантичний перехід.

Неабияким висновком О. Прицака є зауваження (с. 159) про відсутність у софійській білінгві губної вокальної гармонії (*ölti, ne öldü*), що виникає ледве накінці 17 ст. у класичній османотурецькій мові, а регулярно прослідковується лише у пізньоосманську добу. Тобто ми маємо свідчення так званої першої огузької, до-сельджуцької етнічної компоненти на території України.

Форма *Küş / осм.-тур. güç* – «сила». Тут має місце графічне відображення /*ş/-/ç/* на позначення відсутнього в графіці /*ç/*. О.Прицак вважає занадто віддаленою гіпотезу про «кипчацький» перехід /*ş/* у /*ç/*, як то відбулось у казахській та кримськотатарській мовах.

І нарешті, для нас усіх уроком є не лише власне лінгвістичний, але й історичний аналіз тексту графіті, використання комплексного історико-філологічного аналізу для датування пам'ятки та історико-культурного контексту.

Інша, не менш важлива стаття О. Прицака «Гунська мова Аттіли хана» (HUS, 1982, №4) подає аналіз ономастичного матеріалу, гунської титулатури, а також спробу генеалогії клану Аттіли. Стаття закладає підвалини граматики (зокрема, орфографію, фонологію та фонематичні зміни) реконструйованої гунської мови. Питання етномовної приналежності гунів є предметом дискусійного обговорення від 1800 –х рр. (Джозеф Дегіньє) та предметом численних позанаукових спекуляцій. О.Прицак наводить сучасну йому бібліографію подібних дискусій. Автор зазначає, що гунська проблема важлива для української науки не лише в академічному аспекті, але з огляду на безперечну роль гунської етнічної компоненти в українському етногенезі.

33 імені клану від 375-55 рр. поділено на 2 групи: 1) № 1-25 – власні імені або титли; 2) № 26-33 – династійні назви – аналізовано на широкому алтаїстичному тлі та є чи не першою власне алтаїстичною лінгвістичною працею українського дослідника. Автор робить висновок, що реконструкція та де термінування типологічного характеру гунської мови можливі. Він дає чітку відповідь тюркістським теоріям, що гунська мова не була достеменно тюркською, проте перехідною стадією між тюркомонгольським та давньотюркським мовним станом (див. тюркомонгольські реконструкції у В.І. Рассадіна). Потужні зв'язки гунської мови із протобулгарською та сучасною чуваською мовами не заперечують, втім, наявних у мові давньоогузьких рис (насамперед на рівні морфології та лексики).

Наявність довгих приголосних в гунському вокалізмі, проте відсутність дифтонгів здаються на перший погляд контрверсійними фактами: якщо перша риса зближує гунську мову із тюркомонгольським мовним станом, то друга – її віддаляє. Палатальна гармонія в мові стала основним критерієм, за яким турецькі дослідники А. Джафероглу, а за ним А.Б.Ерджілясун поставили гунську мову першим етапом в історії тюркських мов. Гунський консонантизм знов свідчить не на користь тюркської, але монгольської гіпотези приналежності гунської мови. Такі риси, як ротацізм, а також палатальні кореляції в системі приголосних свідчать на користь тюркомонгольського, а не тюркського характеру мови як визначального для розгалуження древа алтайської мовної родини, що була засвідчена гунською титулатурою. –d- в середині слова відрізняє гунську мову від протобулгарської та чуваської; наявність дифтонгу ng- в формі elmingi; недотримання губної гармонії в ölcindür, наявність етимологічно складних композитів, як у kürsig < kürā – sig – все це апелює до загальної тюркомонгольської мовної єдності. Форма sökmān має паралелі у М. Кашгарського як назва воєнної титули. Ключовою є позиція Прицака при такому дослідженні. Він пише: «...коли я почав експериментувати із 33-ма гунськими іменами в прагненні встановити їх лінгвістичні зв'язки, – я не мав жодних упереджених концепцій щодо результатів – алтайського, іранського, угорського або іншого походження ...». Цей зразок неупередженості наукового дослідження мусить стати зразком для усіх тюркологів. Методологічний аспект статті – розгляд ономастики не ізольовано, але в комплексі, вибудовування «фонетичних законів» як таких – відповідає цілям та методології сучасної порівняльно-історичної лінгвістики, що прагне встановити «загальні закони розвитку мови» в конкретних мовах²⁴⁹.

Саме «реконструкції та конструкції» (с. 471) О.Й. Прицака є його найціннішим внеском в історію тюркських мов. Саме Прицаком закладено підвалини реконструкції морфофонеміки й наголосу гунської мови. Зазначмо, що ці результати О. Й. Прицака підтвердили за 50 років реконструкції Уве Блессінга, М.Кнюппеля та Д. Сінора.

Побіжно торкнімося ще таких визначних статей О.Й. Прицака, як праці в серії *Handbuch der Orientalistik* (видавництва Brill, 1964): це, зокрема, стаття «Монгольська мова» («Das Mongolische»). На основі експедиції етнографічно-соціологічної 1954 р. до «нащадків монгольських гарнізонів» з Ільхан в Ірані, що зберегли свій напівкочовий штаб життя і північному Афганістані, автор проводить аналіз, спираючись на зібрання перших даних лейтенанта Роберта Лі (200 слів / 29 речень, 1838 р.), а також праці Л.Лігеті, G. Ramstedt'a (Ural – Altaische Jahrbücher, «Mongolica») тощо. Автор вивчає досить рідкісні, ізольовані діалекти мойол, аймак та хасара в цих провінціях і робить висновок про потужний персько-гаджицький вплив.

²⁴⁹ Матеріали научної конференції «Языковые контакты в аспекте истории». – Филологический факультет МГУ им. Ломоносова. – М., 01.2008.

Видана окремих числом в Ural – Altaische Jahrbüher 1964 року вийшла розвідка про «Ротацізм та ламбдаїзм», присвячена ювілею Юліуша Немета та Луїса Лігеті, в якій автор використовує для порівняння вельми широке коло мов (с. 341), як-от: османську, кримсьятат., хакаську, шорську, туркмен., узб., уйгур., татарську, караїмську, кумикську, ногайську, башкирську, казахську, каракалпакську, киргизьку, тувинську, чуваську тощо. Як відомо, в тюркології та відповідно в алтаїстиці під поняттям «ротацізм» розуміють «чуваський відповідник /р/ огузькому /з/, під ламбдаїзмом – чуваське /л/ огузькому /ш/» (О.Пріцак), тобто: köküz / ۆkür (z) / kökräk (груди); gız – her (дочка), а відповідно йдеться про поділ тюркських мов на з-ш – мови та р-л – мови. Дане явище насправді отримує визначальне положення в алтаїстиці, де два століття тому ротацізм та ламбдаїзм було виявлено і для монгольських, і для тунгусо-манчжурських мов. О. Пріцак задається питанням: котре з обох явищ є первинним, а яке – похідним. Він намагається розсудити обидва протилежні погляди на проблему і, аналізуючи лише типові приклади, обмежуючи тунгуські паралелі й зосереджуючись на пам'ятках монгольської писемної мови і насамперед «Таємної історії монголів», а також старотюркської мови (насамперед пам'ятки караханідської доби), аби не завуалювати хід думки, пов'язує форми стану із абстрактною множинністю (колективний суфікс –гун/-гин). Поруч із –гун/-гин, на думку автора, існував ще один афікс на позначення колективності (-äk), як у тув. Kökräk та ін. Саме в морфологічному оточенні приголосних р/л та з/ш криється відповідь на питання походження ротацізму та ламбдаїзму, доходить висновку О.Й.Пріцак. Відомо, що прихильники первинності р/л в мовах підтримують алтайську теорію, а скептики відносно алтайської теорії є прихильниками первинної наявності з/ш в мовах. Суперечка, що тривала десятиліттями, не дійшла згоди саме внаслідок неврахування ролі морфологічного, а не фонетичного і відповідно фонологічного фактору. Поняття ротацізму / ламбдаїзму мусить бути заміненим розумінням морфологічної зміни – результатом злиття на морфемному шві: якщо відповідно після р/л траплялась мор фонема інша, аніж х, як це було в турецькій мові, – розвивався з/ш – тип. Такий перехід був результатом тривалого розвитку і залишив по собі сліди «ротацізму» в типово з-мовах (азербайджанської тощо). Безперечно, наукові висновки О.Й. Пріцака мусять бути враховані при викладанні вступу до тюркських мов, тюркської мовної історії, а також братися до уваги в усіх історичних реконструкціях. Як бачимо, така робота О. Пріцака є першою після А.Ю. Кримського спробою українських тюркологів – лінгвістів створити нарис порівняльно-історичної граматики тюркських мов із залученням даних усієї алтайської мовної родини.

Стаття «Das Alttürkische» розглядає старотюркську мову як мову доісламських пам'яток в синхронному, так і діахронному плані, тобто в її зв'язках із монгольською та тунгусо-манчжурськими мовами. Встановлено часові межі функціонування мови – від 2 ст. н.е. до 1031р. на сході та 1069 р.

на заході в Туркестані. Статус старотюркської мови визначено як свого роду степове койне, яке водночас містить у собі достатньо відмінні діалекти (насамперед тюркський та уйгурський), що заважає провести точну їх класифікацію. Автор використовує не лише старотюркські писемні джерела, але й пам'ятки брахмійським письмом, якутські, киргизькі, тюркютські та уйгурські паралелі. Слід сказати, що тогочасний стан розвитку тюркології не дозволив О.Пріцакові використати повною мірою енисейські, тувинські, а також талаські «не уніфіковані в мовному відношенні» тексти (саме така позиція міститься в праці І.А.Батманова «Язык енисейских памятников древнетюркской письменности», Фрунзе, 1959). Проте нинішні реконструкції за методом глотохронології (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков) дозволили провести палеографічне вивчення та повернутись до питання датування і цих пам'яток (С.Г. Кляшторный. Стелы Золотого озера (к датировке енисейских рунических памятников).// *Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н. Кононова.* — Л., 1976. С. 258-267). При цьому руниче письмо уявляється О. Пріцакові «приспосовану до потреб алтайської мови модифікацію семітської писемної системи» (нині перевага надається гіпотезі походження тюркських рун від согдійського алфавіту в курсивному начертанні). О. Пріцаком вперше виділено дві групи старотюркських діалектів – н-діалекти та й-діалекти та окреслено їх особливості. Подібна класифікація й досі відсутня в енциклопедичних виданнях з тюркських мов в Росії (И.В.Кормушин. Орхоно- енисейских памятников язык // *Языки мира. Тюркские языки.* – Бишкек, 1997. – С.89 и далее). Цікаве спостереження О.Пріцака про наявність підрядних речень в й-діалектах та розвинений сполучниковий синтаксичний зв'язок, вступні конструкції та інверсований присудок, тобто зачатки розвитку аналітичних конструкцій в мові синтетичного типу. Висновки автора про частиномовний поділ в старотюркській мові («...лише дві чітко окреслені частини мови – ім'я та дієслово») протирічать висновкам семантичної реконструкції Е.О. Груніної (Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. – М.: МГУ, 1991) про первинні дієслівні імена з непрозорою частиномовною приналежністю. О.Й. Пріцак також не обмежується сухим граматичним аналізом, але наводить «текстові спроби» прочитання старотюркських текстів і власний їх переклад.

І нарешті, створена в Сіеттлі стаття О.Й. Пріцака «Паралелізм у давньотюркській мові» також написана як схвалення доробку колеги Пріцака Мартті Рясянена та підтримка його досліджень своїм внеском у тюркологію, ґрунтується також на матеріалах В.Томсена, А.фон Габен та С. Малова по тюркських руничних написах. Незважаючи на те, що до давньотюркських написів вже тривалий час було виявлено великий інтерес, все ж говорити, що усі проблеми їх мовної інтерпретації вирішено, а увесь апарат тюркології для атрибуції пам'яток застосовано, не можна. Автор статті висуває положення, за яким давньотюркський текст книги ворожін побудований на принципах

паралелізму, а відтак при його транскрибуванні слід шукати ці ідентичності кінцівок. Він дає додаткові докази, що в старотюркській мові афікс дативу -ga має також і локативне значення. Він стоїть на позиціях алтайців, адже вважає, що первинна z ані в чуваській мові, ані в монгольській не засвідчена, а ми маємо справу із вторинним z, і те в дуже обмеженій дистрибуції (лише в кінцевому складі та на злитті приголосних кінцівок афіксів). Відтак, на матеріалі кількох невеликих реконструкцій давньотюркської мови О. Прицак ілюструє свої погляди щодо глобальної проблеми – обґрунтування алтайської мовної гіпотези, захист якої став справою його життя: саме йому належала честь заснування та підтримки постійної життєдіяльності міжнародного алтайстичного конгресу, а внесок його у наукове обґрунтування підвалин даної гіпотези є незаперечним. Розвиток пізніших анти алтайських концепцій та критика алтайської теорії ні в якому разі не заперечують висновків О.Прицака, який реконструював дійсний стан давньотюркської мови, що дозволило підняти рівень лінгвістичних студій на якісно вищий щабель.

Обсяг однієї статті та складність доступу до деяких зарубіжних видань не дозволяє нам оглянути ретельніше решту лінгвістичного доробку О.Й. Прицака. Проте побачене уже дозволяє зробити висновок, що статті О.Й.Прицака, присвячені історії тюркських мов, є внеском українського вченого-орієнталіста в світову тюркологію, оскільки 1) талановитий історик, він зарекомендував себе водночас вельми професіональним лінгвістом – фахівцем з рідкісних мов; 2) статті О.Й.Прицака, присвячені тюркській мовній спадщині на території сучасної України, дають нам точку відліку історії огузької, до-сельджуцької мови на наших землях. 3) О.Прицаком визначено характер мови гунів як не власне тюркської, проте тюркомонгольською із домішкою тюркського мовного елементу. 4) О.Прицакові належить заслуга надання морфологічного потрактування явищ ротацізму та ламбдаїзму в тюркських мовах. 5) Його твори можна вважати першою спробою українських тюркологів – лінгвістів створити порівняльно-історичну граматику тюркських мов із залученням даних усієї алтайської мовної родини. 6) нарешті, методологія наукового лінгвістичного дослідження О.Прицака ґрунтується на абсолютній неупередженості щодо очікуваних висновків, що має стати дороговказом молодшому поколінню тюркологів.

Вивчення решти тюркологічних праць очільника української тюркології О.Й. Прицака – іще на часі і становить перспективу подальших досліджень.

38. TWO CONTROVERSIAL QUESTIONS OF HISTORY OF "SMALL" TURKIC LANGUAGES IN UKRAINE: URUM, KARAY, QRYMCHAK IN COMPARISON WITH GAGAUZ²⁵⁰

Два дискусивні питання з історії «малих тюркських мов України: урумської, караїмської, кримчацької у порівнянні із гагаузькою

In 2006 a field study of small Turkic languages was conducted in Ukraine in cooperation with South Korean Turkologists. The study was aimed to revive, preserve and study the language and culture of Turkic-speaking Christian, Judaic and Karay minorities. The present research aims were to compare the results of that field study and to throw additional light on two problems of history of Turkic languages. The first one was to *set a status of the Azovian Urum language* from the point of view of its dictionary and morphology, *concerning to Crimean Tatar. There is a consideration to compare this language with historical genesis of the Gagauz people and Gagauz language.* The paper deals with conserved only in Crimean Karay and non-conserved in Qrymchaq and Urum *old (Qypchaq) Past Perfect – *gan in its historical dimensions.* The second one was to find evidences of developing the *Qypchaq Past Perfect* in the Urum language. We also tried to point some moments of the history of small Turkic languages in Ukraine, in which Qypchaq elements have been obliterated almost in whole, but Oguz elements still are surviving. Key words: insular Turkic languages, Ukraine, Karay, Urum, Qrymchaq, Participle **gan*.

Ukrayna'da meskün Türk azınlıklarının lehçeleri olan Gagauzca, Urumca, Kırımçakça, Karayca'nın tarihinden iki konu üzerine

2006 tarihinde Güney Kore Seoul Üniversitesi Türkologları ile birlikte Ukrayna'da Türk lehçeleri alan tespitleri yapılmıştır. Asıl amacı, Türkçe konuşan Ortodoks, Yahudi ve Karayim azınlıklarının dil ve kültürlerinin ortadan kalkışını önlemek, devamlılığı sağlamak ve araştırmaktır. Makalede şu iki konu üzerinde durulmuştur: 1.si, Azak Urumcasının kelime kadrosu ve şekil bilgisininin Kırım Tatarca ve / veya Gagavuzca ile yakınlık veya uzaklığı, 2.si, Kıpçakça– **gan* geçmiş zaman ekinin izlerininin Urumcada bulunuşudur.

Our research is devoted to the history of so called 'small', or, in other words, 'insular' Turkic languages. They are, for example, Balkan Turkic languages or Turkic languages in Ukraine as Urum, Karay, Qrymchaq and particularly Gagauz. There are significant results obtained in the studying of the Turkic languages and their dialects (world Turkology disposes of dialectological atlases for Azerbaijani, Kirghiz, Chuvash, Tatar). But, in spite of these achievements, researchers until recently lost and haven't found touch with the languages and dialects of small

²⁵⁰ Вперше опубліковано у: Altai Hakpo. Journal of the Altaic Society of Korea. Seoul, Department of Linguistics. – No. 18. June 2008. – P. 147-164.

ethnic groups, as for instance the Turkic languages in Ukraine. At the same time, all the materials concerning their history are of fundamental importance for comparative studying of historical development of all Turkic languages. Being in insular position, the languages and dialects of the region interacted between each other as closely-related, and with Russian, Ukrainian and Greek – as unrelated ones. Because of this in the languages of mentioned ethnic groups innovations have appeared, several archaic elements have been conserved etc.

The history of the constitution and development of the languages of small ethnic groups and insular dialects should be considered in the light of the history of its native speakers. These languages could be considered as a kind of research laboratory, where over the relatively short time in conductive situation the language processes, which usually expected to be developed during the long centuries, were taking place. The materials for the history of insular \ isolated languages also are of great value. Their formation and development happened within more or less known chronological frames. And, what is especially important for the historical linguistics, we know history of both insular and surrounding it metropolitan languages and dialects.

Therefore we don't take into consideration Crimean Tatar as an object of the research, mostly because Crimea was actually its metropolitan area where the language was born and developed. But, in the same time, we engage Crimean Tatar in our comparative studies as well as all other languages as well.

In February, 2006, a field study of so called small Turkic languages was conducted in Ukraine in cooperation with South Korean Turkologists. The study was aimed to revive, preserve and study the language and, if possible, culture of a numerically small Turkic-speaking Christian, Judaic and Karay minorities. Note that they all are residents of rural localities and do not have education in vernacular (pict.1). As Olexander Garkavets mentions in his web-site, "...The languages were spoken by the old-ageв indigenous and native Turkic aboriginals of this country. But nowadays they are likely to lose their language, incurring russification and ukrainisation..." (Garkavets 1999, English summary, absent in printed version).

The Urums, as a national minority of Mediterranean and Crimean origin, are now residing in block in South – Eastern Ukraine of about of 40 villages (see pict.2). In 1929-1933 the Crimean-Tatar language, instead of their native tongue, was taught in local schools of Urums. Therefore the language underwent assimilation by Russian and Ukrainian populations. In late 19th century Urums as a specific ethnos, their folklore and written monuments were studied by Otto Blau, Vasily Grigorovich, archimandrite G. Rosanov, F. Khartakhay, and in 20th century – by S. Niazov, O.Biletsky. The studies were occasional, and they published several small folklore works and a few pages of medieval manuscripts only. Fundamental research of the Urum cultural heritage belongs only to Olexander Garkavets, who has studied Urum problems systematically since 1973 (Garkavets 1999, English summary).

Many researchers have noted that the language of Urums was close to Crimean-Tatar, Karay, Qypchaq and Gagauz languages. But until now the question about how these languages correlate with each other, remains open. Moreover, the history of the languages of Urums still hasn't been reconstructed. To accomplish these tasks, one should meet the four following conditions²⁵¹:

1. To trace back the system of vowels and consonants, and grammatical categories in the parent language,
2. To reveal all the innovations in the language, originated during its independent development,
3. To take account of non-linguistic factors' effect concerned with the history of the people,
4. To determine and to describe the results of the influence of other languages.

The present research aims to compare the results of that field study and to throw some additional light on two still actual problems of history of the Urum language and history of Turkish in whole:

1. On the one hand, the problem of the day is to *set a status of the Azovian Urum language* from the point of view of its dictionary and morphology, *concerning to Crimean Tatar*.

2. On the other hand, from the standpoint of the folklore *there is a consideration to compare this language with historical genesis of Gagauz people and the Gagauz language*.

Taking into account Prof. Garkavet's works onto Qypchaq languages (Гаркавец 2003, Гаркавец 2005), we try to find evidences of developing the *Qypchaq Participle *gan* in the history of Turkic languages and history of small Turkic languages in Ukraine. Note that in small Turkic languages in Ukraine Qypchaq elements have been obliterated almost in whole, but Oguz elements still are surviving.

The shape of the paper allows us to concentrate upon only one grammar form and to support the finds with the lexical data. Our paper deals with conserved in Qrymchaq and partly conserved in Crimean Karay and Qypchaq Urum dialect *old (Qypchaq) Past Perfect Participle* – and verbal noun *-ġan, -ġän -*ġan* in its historical dimensions.

As the method of glottochronology proved, the approximate time of a regional divergence between the lexicon of separate Qypchaq and Oguz language groups is considered to be 960 AD (Сравнительно – историческая ...:732). At the same time, historical reconstruction of **gan* as a participle, which goes back to verbal nouns with syncretic meaning of completed result, was derived from MK where had a meaning of a constant feature (Грунина:130). These are in favour of the

²⁵¹ The main tasks are taken from: Серебренников Б.А. Проблема субстрата // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, 1956. – №9. – с. 7-25, 33-56. Серебренников Б.А. Общие языковедческие аспекты теории волн Иоганна Шмидта // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука, 1977. – С.29-37.

belief that the affix in its word-formative function might be of common nature. One may put forward a working hypothesis for explaining this fact that the form may have been activated in Oguz languages during the period of its quite intensive contacts with Qypchaqs at 9-11th centuries. In the Eastern Oguz area (as Turkmen) * (g)an plays a role of verbal noun too (the divergence time of Turkmen must be 1550, or thereby, according to the method of glottochronology). We thus incline to believe that the process of grammatical reconsideration of the participles, and in particular, *gan, as well as shaping of most lexical meanings took place in the same stage of the development of Turkic languages in the same area. This has resulted in strictly divided temporality and voice in the same grammatical category. Therefore we pretend to examine the question of * (g)an together with transformations of lexical meanings.

Investigating Karay, in this paper we could use only our field recordings of its Crimean dialect and scientific publications in literature concerning its western dialects as Halych and Trakai.

The question is that during the field investigations we have managed to register this form only for Qrymchaq and the Crimean Karay language, but could hardly find it for the Qypchaq dialect of Urum. This situation could be caused by the loss of the form in native speakers' memory, though. However, the data concerning *gan/-gen are supported by the written Qrymchaq language as well.

A.F. Karamanoglu mentions at his "Qypchaq Grammar"²⁵², that the affix *gan/-gen is per se a very useful Participle form. But also it can stand out in the function of *Perfect Past Participle*, obeys the law of consonant harmony getting after unvoiced consonants – *k'an /-ken*, and means 'perfective aspect of the verb in the Past' (mazi fiilinin mevsulü), e.g.: *alğan, alınğan, bilgen, bargan, yatğan, kelgen* (from our audiovisual recordings of Crimean Karay).

D.I.Rebi in his 'The Qrymchaq language. Qrymchaq – Russian dictionary' (Реби 2004: 23) left an account of the present and past participle *gan/-gen, which, like the noun, can get personal affixes indicating possession and cases, e.g.: *Sızıñ koca kelgen?* Did your husband come? *B'ekim bır kışı kelgen / kel'gen?* – Then, Did anybody come? *Bır kışı kel'megen.* – Nobody came. *Bız kedırgın atblen.* – We came by horse, *Tünen mektepke ketken idin.* – Did you go to school yesterday? By the way, a nuance has been noticed by the native speaker: *Kittiydim – gittiyim vardı,* – I used to go. *Kitjin idim – gidip geldim* – I have gone (went there and returned back). *Ketken edi.* – He had gone. *Bız tünen barabar mektepke ketkin idik.* – Yesterday we had gone to school together.

Men doggan edim. = I was born... *...Etkeninizge sag^h olunⁿız* – Thank you for the help. I have heard a lot about you. – *Sızın ak^hinnızda şitken idim. Şitken idim*

²⁵² There are a lot of sources concerning Perfect Past –gan/-kan, for ex. Karamanoğlu Ali Fehmi. Kıpçak Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları: 579. – Ankara, 1994. – 164s., A. von Gabain. Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: TDK Yayınları, 2007. – S. 113-114. But for A.von Gabain –gan is verbal noun. According to Prof. Dr. Güner Gülsevin (Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. – Ankara: TDK yayınları, 2007. – S. 134), -gan is an affix which makes 'exaggerated' verbal nouns.

ki Sız tünen munda kelgelidjız – Then, while integrated or transformed into a composite sentence, the native speaker gets the following form *-gen* as *-gel*.

We didn't have an ability to check it with another speaker, because, obviously, ours was the last one who spoke the language. But there is one more point concerned with *-gan/-gen*, found in the chapter of syntax combinations, e.g.: *Hovanayım Sızın munda kelgelinizge*. – I am glad that you have come here. *Oxıyım kitabını ki tünen alğan / satılalğan idim*. – I am reading a book, which I have bought yesterday. *Bunu bilgen talebe yoh* – There is no pupil who knows about it. *O mında kaytқанını men şitken idim./ şitken idim ki o kayıt mında*. – I heard that he have come back.

The verbal noun *Yırtlağanda* – when was dancing – we can meet in completive tense. As our speaker explained, *Aşagan / aşadım* – I have had my breakfast – can be used as parallel construction. We shall turn our attention to the correlation between di-past and gan-past in the sentences with sequence of tenses, e.g.: *Yuri yırtlağan son Davud oynadı*. – Yuri had sung then David danced. *Biltir onın atası yeñi evni ko'rgan edı*. – The last year his father had built a new house. *Bu ev atası ilen yasılğan*. – The house was built by the father last year.

Let us turn now our attention to Qrymchaq version of the story “Ashyq Garib”, decoded by D.I.Rebi from one old *žonk* (collection of diaries). We can find there the following correlates:

Bıraqqan: Kuç yığıt olan bağlar alayı, Qismetin bıraqqan çeker belâyı...

Qaçqan: qazıqtan qaçqanlar.

Gitken: benim bir türli razilikim yox gitkeniye.

Etken: gitmeye niyet etken eken

At the same time, in some monuments written in old Qypchaq (Kitabü Bulgati'1 Müştak fi Lügati't – Türk ve'l Qıfçaq²⁵³), *-ğ/-g* falls to *-an/ -en*, which is due to ‘Turkmen’ for Mameluke texts, but one can see Oguz influence. For instance, in Qrymchaq we can see: *yaqan: Eger varsañ Aşıq Ğaribîñ elıne, Devîr qıymete yaqan elıme, Soyle Ğaribıma, durmasın, gelsin*. The form *degen* is adverbial form if verb, or gerund, correspond to Turkish *Dıye / denen*, e.g.: *şındı ben varacam Tifliz degen şeere*, or *Şaxsene degen qızdır*.

In the chapter of ‘Participle’ A.M.Memetov and K.M. Musaev (Меметов, Муцаев 2006) concentrate their attention on the three main participle forms in Crimean Tatar: along with *-*gan/-gen* there are *-аджакъ* and *-ap*. At the same time *-ыджы*, which is the closest to Russian participle, is still not completely legalized in Crimean Tatar Grammar (Меметов, Муцаев 2006: 242-243). They give a fairly accurate picture of usage of the most widespread **gan/-gen*. The form has four phonetic variants and conveys that the past event preceded the moment of the speech. But the information that it conveys not always is addressed to the past: mainly literary it means having + Verb. The Participle can be used as: 1) attribute in participial construction; rarely as 2) subject, 3) predicate, 4) secondary parts of a

²⁵³ For more detailed information see: Zajaczkowski A. Słownik arabsko – kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego...- Warszawa, 1954. – Zesz. 2, Wieszba Bd. 1., s.86. S. 138.

sentence (mostly in combination with locative and dative, rarely with ablative, instrumentative and in conjunction with postpositions like *киби* etc.).

In the Qypchaq Grammar there is also a mention that the Western Karay (together with the Armenian – Qypchaq language) from the point of view of its vocabulary and morphology is most close to the old Qypchaq language (R. Rahmeti Arat holds the opinion, that this language is more probably Kuman, presented, in particular, by Codex Cumanicus).

We must now briefly look at the data of literary Urum, where it is suffice to note the presence of the verbal noun *-ган*, *-гән* in some accessible publications. For example, in Granitne ('Ashyh – Arib', according to incomplete manuscript of V.A. Popov, Гаркавець 1999), the Oguz – Qypchaq dialect of Urum is spread, e.g.: Кӧзӱндэн ахан йашлар т'ерваным йувду, эй!

йеди йыллых зай кӧзлери *ачханы* тильди...

or: ...Даулар дашлар намысыны, сырыны *чеккенсин*...

The Gospel from Matthew (a fragment) and the Gospel from Lucas demonstrate Oguz dialect of the Uruma language, e.g.: ...бунунинен биле *сескендилер*...

...Ве ӧлӱмле алем ол эшитэнлер *тадзибе* этип *сескендилер* Христос эфендинин йаш икен элфазына... The form *-кен* here has been conserved from *сескен*, and then belonged to the root.

Karakuba's texts (some fragments from a manuscript of the Gospel dated as 1743 from Matthew [28: 16—20]), where Oguz dialect is spread, demonstrates us the only already conserved example: Ве бунлар *тадзибе* этип ве *сескенип* пек хорхтулар...

As one can see, the verbal noun *-ган*, *-гән* is presented beyond controversy in spoken Karay. Its also frequent enough in literary written Qrymchaq, but paralell with the 'Oguz' form (*-g/-g* falls to *-an/-en*).

In the language of Azovian Urums the verbal noun *-ган*, *-гән* can be found in Qypchaq – Polovets, Qypchaq – Oguz and very seldom in Oguz-Qypchaq dialects only.

And, finally, in this work account should be taken of the data of Gagauz. Nevzat Özkan (Gagavuz Türkçesi Grameri 1996: 109, 171) refers for this typically Oguz by the structure language the form of *-irgen* (*sesirgenmek – ses dinlemek – to hear, sesirgen – ses dinleyen – hearing a sound*), but points out, that in Gagauz present – past Participle *-an* is characteristic feature of all Western Turkic languages, but it originates from Old Turkish as *<-gan*, and has been preserved in the Northern and Eastern Turkic languages, e.g.: *korkan tavşan* – afraid hare, *uçan bulutlara* – to flying clouds, but *-gan*: *ajjırgan* – gracious, pitiful, *baargan* – screaming, flashy, *sürgannik* – causticity, biting.

We thus arrived at the following conclusion that the verbal noun *-ган*, *-гән*, *-ған*, *-хан*, *-кан*, *-кян*, *-ген*, *-кен* gives rise to classify all the three languages (Karay, Qrymchaq and Urum) as Qypchaq. Karay during its history has preserved its strong Qypchaq character in the Western (Trakai, Halych) dialect group. But in

the Southern (Crimean) group this form little by little has been lost. In spite of that numerous sources (Языки мира. Тюркские языки 1997: 254-263) give this form for Crimean Karay (*bergen*, p.260), our informators couldn't remember it. The Qrymchaq language kept *-z^ban*, *-zän*, *k^ban*, *-ken* until the language was replaced by Russian in the beginning of the 20th century. As for the language of Azovian Urum, according to our preliminary data, it missed this form in written language in 1930-ies, but, at any case, the tradition of "Qypchaq" usage has been kept in Urum folklore with over-dialect character.

Unfortunately, nowadays in Ukraine all this three languages are no longer in use as widely spoken nor written. Nevertheless, we have some suggestive points about when they turned to be disused: it happened between 1930-ies and 1960-ies, when russification gathered its speed. Its also impossible to estimate the above-named linguistic facts without any analysis of some lexical data, concerning the enclave / insular Turkic languages in Ukraine.

The group of terms of relativity and family relations in the three languages perfoms to be close to Crimean Tatar (the term 'Krimtatar' put into use A.M. Memetov and K. M. Musaev, see more in "The Krimtatar (Crimean Tatar) language. General data about the language and its morphology. – Simferopol, 2006"), where the nearest resemblance is noticed for the Crimean Karay language. The terms for the lexemes: *Aunt*, *Uncle* (from both mothers' and fathers' side), as well as *Widow* – *widower*, *orphan*, *relatives*, *grand-grandchildren*, *wife\husband*, *sister' s husband* and others were recorded only for the Urum language (Oguz dialect). The origin of the following lexemes seems to be common with Crimean Tatar: Karay. *Kartbaba* / *Kartana*, as stresses the fundamental work of K.M.Musaev (Муцаев К.М. 1984) and articles of A. Memetov (Crimean Tatar. *Къартбаба* – grandpa, *къартана* | *буна* – grandma, pg. 87), comp. with Urum. *hartana* (Qypchaq dialects) – grandma. At the same time Azerbaijani is *nänä*, Bashkyr and one of synonyms of Tatar is *kartiy*. Whereas in Qrymchaq the form is *ph^ka^ena* – grandma, Urum is *apa* (Oguz dialects) – grandma – which has the similarity to Kazakh *Apa*, Tatar *däv äni*, Kyrgyz *çоң ene* and Turkish *büyük anne*. Considering all these, the Qrymchaqs have preserved the semantic structure of the formation, whereas Oguz dialects of the Urum language have preserved the Qypchaq form.

Urum *papu* (in Qypchaq dialects) – grandpa, Karay *Kartbaba*, Qrymchaq *ph^kata* – grandpa and Urum *ata* (in Oguz dialects) have the following distribution: Karay is closed to Crimean Tatar (see upwards) and Bashkir *Babay*, parallel *kartätäy*, Tatar *Babay*, *babakay* – i.e. the form in Khaai has possible Tatar origin. Crimean Tatar and Oguz Urum forms are similar to Turkmen *Ata*, Kazakh *Ata* and Kyrgyz *Çоң ata*, in the other words, the form could be related to the origin from Asian Steppe region. As for Qypchaq Urum form, it could be possibly initiated by the latest Russian loanword of *nana*.

Urum. *kun* – and *yulduz* – ‘star’ with its labial variant (comp. with non-labial one in Turkish) have similarity to Azerbaijani *ulduz*, Uzbek *yulduz*, Uigur *julduz* and transitional Kazakh dialect *juldz*.

Az for the form *kun* «sun», we can follow parallels in Uigur, Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Bashkir *kün* (in spite of existing in Uzbek, Tatar, Yigur and Bashkyr *kuyaš*). Probably the labial assimilation could testify the status earlier then of other small Crimean Turkic languages, and apparently has common Turk origin.

In our field investigations we observed how the speaker perceives the lexemes meaning «pasture» in different ways: Karay Yayla (comp. Bashkir *Yäyläv*, Uzbek *Yäyläk*, Uigur *aylak*), Qrymchaq *h^kir* (which is rather concerned with other meanings as field, step; and there is practically in all the Turkic languages: Turkish *kir*, Bashkir *kir* \ *yir*, Kazakh *kir*, Uzbek *kir*, Tatar *kir* \ *cir*, Turkmen *gir*, Uigur *kir*) and Urum *otlah* (comp. Uigur *otlak*, Tatar *utlavik*, Uzbek *otlāk*, Azerbaijani *otlag*, Kyrgyz *ottök*). The Urum form is explained by the difference in the secondary meanings: meadow, common (mountain) pasture.

In the Urum language the word *çohrah* – spring – that makes the difference with Karay and Qrymchaq – was not noticed. A possible option is that it was replaced by existing in modern Turkmen, Uzbek, Kazakh forms *kaynah* \ *çišme* \ *bulak*, or Tatar *çiğanaq*, or ancient Turk *göz* \ *koz*. Besides, no one of them was mentioned by our informants.

El – country, land – is usual in Qrymchaq exclusively, at the same time, in Tatar *il*, Kazakh *El*, Bashkir *Il*, and Kara-Kalpak *El*. The Qypchaq origin of this form is obvious.

Yël ilperiy – is the verbal Qrymchaq lexeme, which means «falling» of rain or snow, doesn't have any parallels in the other Turkic languages (in Azerbaijani, Turkish, Tatar, Uigur, Uzbek etc. it is *yagmaq*). Though its emerging may have been caused by the ancient expanded stem *yilip bermek* meaning *bermek* \ – *barmak* – to go, move forward, advance, comp. Kara-Kalpak *қар жаўын тур*.

Deeply out-back articulated form *туман* in the Urum language strengthens Urum *hiz* – girl – and *hiš* –winter, while Karay and partly Qrymchaq forms have backward pronunciation with *κ* \. Compare with the most of Turkic languages, except Turkmen, Azerbaijani and Turkish (Oguz languages), *туман*, that's to say, has a significant Qypchaq characteristics. A «lightened» Anlaut articulation of Urum in the rest of the Turkic languages was not observed (in the rest of languages – *kiz* \ *giz* and *kis* \ *giš* \ *kyc* respectively).

In difference with Qrymchaq *biltir* – which is meaning «a year ago» in practically all Turkic languages (Turkish *bildir*, Azerbaijani *bildir*, Bashkir *biltir*, Kazakh *biltir*, Kyrgyz *bultur*, Uzbek *biltir*, Tatar *biltir*, Turkmen *bildir*, Uigur *bultur*), Karaimish *ana(l) yili* – the last year – as taken in comparison with the other Turkic languages (*ötkän*, *бурингы* or *кеңиш*) pretends to be unclear: may be there occurred semantic transition *anı yili* – mentioned year, which is left in treaties.

Urum *yaz* for mentioning spring (Azerbaijani, Bashkir *yaz*, Kyrgyz *caz*, Tatar, Turkmen *yaz*), is strengthened by the Karay *yılbaşı* (beginning of a New Year), while Qrymchaq *baar* (comp. Turkish, Azerbaijani, Kazakh *bahar*, Kyrgyz *baar*, Uzbek *bähâr*, Turkmen and Uigur *bahar*) – testifies that the nomination has divided: in the Urum language the ancient Turkic form was preserved, and innovation has loan worded by the Qrymchaq language.

The form in Qypchaq Karay is *kundageĵe* – while the most Oguz is Urum *kündüz yeĵe*. In favour of the fact that the Urum language seems to have the most valuable Oguz component (Dryga 2005: 87) testifies the loss of typical for Bashkir, Uzbek, Tatar and Kazakh languages lexeme *apa* – an elder sister – and emerging instead of it *buyik hiz*.

Qrymchaq *ahtiĥ* – grandchild– which our speakers of Karay and Urum were incapable to remember –was noticed only in Turkmen *aytik* – Seljuk or early Oguz roots possible here.

Urum *tiyev'* (just as Bashkir, Kazakh, Uzbek, Tatar, Turkmen) and Qrymchaq *küyü* (more close to Kyrgyz and Uigur) determines the presence of the mutual roots of booth these Turkic languages in Ukraine.

Qrymchaq *hudabay* and Urum *huda* – differs from the obviously Turk *baca* / *bacanak*, and could be mistakenly associated with *Huda* – the God, while this form could be associated as well with Crimean Tatar *кьуда* – matchmaker, father of one's godchild, a male relative, *кьудагьый* – female matchmaker, mother of one's godchild, a female relative (Мемеров А.М. 2000: 88). Obviously, a semantic transition took place here.

The presence in the Qrymchaq language of the two parallel lexemes *kart* and *ehtiyar* «old» testifies the presence of Ottomanisation of the language in 1920th years and in the texts of the jonks mentioned above (Dryga 2003).

The same way, jotations have dialect-assimilative character, e.g.: Urum *yece* – night – whereas Karay is *gece* and even Qrymchaq is *keçe* (copm. with Azerbaijani *gecä*, Turkmen *gice* and Turkish *gece*, Uigur *keča*, Uzbek *keča*).

Urum *anson* – later – relates to *annansonĵ* and *sojĵnnan* in Tatar and is supposed to have mutual origin with Crimean Tatar.

Urum *Áman* – still – and its correlation by stress *amán* – now – in Qypchaq dialects doesn't coincide no with Turkic *tayı* / *yana* / *yene* – still, yet, nor with *artig* / *amdi* / *endi*: in that case the informant obviously has allowed either semantic transition or used an unequal form (Dryga 2004).

Urum *tekaran* – no long, short, sometimes – could probably and distantly be explained by semantic affinity in measures of space – time with Kyrgyz *kara(n)*, *karavitkan*, Turkmen *gara* – silhouette, seen from a long distance. It's equivalent in Qrymchaq is *azbiĵu^oh* – faster, which, again, is semantically closer to the meaning «a little, not a whole (half)», in the rest of the Turkic languages isn't noticed.

An attention could be paid to the distribution of the lexemes meaning God: – Karay *Tenri* / *Alla*, Urum *Allah*, but the most wide variety could be seen in

Qrymchaq: *H^kudaybaba / Adonay / Yaradan / Baruhata / Alla / Tanrı*, and that, without any doubt, is caused by the confessional specifics.

Qrymchaq *horanta* and Urum *taifa* – family, the latest form for sure borrowed from the Greek language – in the Turkic languages, familiar to us, couldn't be observed as well. We can compare it with Greek-originated Urum word *daskali* – teacher.

Our survey may be fittingly concluded with a word or two about significant traces of russification in syntax of age related clauses. For example: Karay *Kaç yiliniz Sizge?* and Urum: *Haç sana yıl?* – How old are you? are loan translations from Russian. From all the versions, proposed by respondents, only Qrymchaq *Siz haç yaşındasız?* may have preserved the initial Turkic structure.

Thus, after carrying out a comparative description & analysis, it became possible to draw the following conclusions: analyzed grammatical and lexical data of the three isolated enclave Turkic languages in Ukraine testifies that all three performs Qypchaq group of Turkic languages, more significant in the historical past, rather than in the present. It seems erroneous to concede that the Oguz dialect of Urum and the Gagauz language are too much close ones, basing only on language attributes, though the presence of the same masterpieces of folklore in the literature of these two people seems incontrovertible.

As well it would be incorrect to identify the languages of Urums and Crimean Tatars, at least because the Urum language is not homogeneous, and the number of its dialects is greater than of Crimean Tatars. Firstly, grammatical and lexical structures of these dialects do not coincide at all. Secondly, the convergence of the language of Azovian Urums with Slavic languages and Greek was of absolutely different character, than interlingual processes for Crimean Tatar.

Obviously, the article's size does not fit to full analysis of all the possible phonetic, grammatical and even semantic interpretations of the forms noticed. Each of them demands at least a separate explanation.

Otherwise we are convinced that the proposed actual linguistic data could make a basement for their comparison not only in synchronic, but as well in diachronic projections. It could enable further work on the location of background of those authentic languages of our country as well.

We may now summarize our report by expressing our gratitude to our South Korean colleagues – Turkologists at the head of Dr. Yong Song Lee for this information and praising our work as far as for discussion the materials.

39. ÇAĞATAYCA'nın UKRAYNA İZLERİ: KIRIMÇAKLAR²⁵⁴

Değerli David Rebi Hocamıza

Українські сліди чагатайської мови: кримчаки

²⁵⁴ Подано до українсько-турецького журналу Тугра. – К., 2007.

Науково-популярна довідка про історичну долю, статус, провідних просвітників та писемність і мову кримчаків для турецькомовного читателя.

Kırımçaklar (Qırımçahlar), sayıca nüfusü az olan Türk halkının kendi kendine verdikleri addır. 1989 tarihli nüfus sayımına göre eski SSBC çapında 1448 kişi, 2001 nüfus sayımına göre Ukrayna'da Kırımçak 406 kişi yaşamaktaydı. Kırımçak halkı, Kırım yarımadasında dini etnik topluluğu olarak farklı etnik oluşumları temsil eden Yahudi ritüel yanlılarından oluşmuştur. Bununla beraber gizemli Kırımçak elyazmaları, Yahudiliğe dönüşmeden Kırımçak atalarının Tengriliğe inandıklarını ispatlamıştır. Tengri adını Kırımçaklar Yahudiliğin hüküm sürmesine rağmen çok eski yüzyıllara dayanan ve bugün yasak altında tutulan *tasur* denilen dualarında Alman faşistlerinin ellerinden ölümünü gördükleri 1941 senesine dek saklayabilmişlerdir.

Daha 1818 yılında I. Aleksandr İmparatoruna hitaben Kırımçak cemaatı kendilerinden bahsederken, '...cemaatından beni İsraili'in Kırım adasından şeerinden Karasubazar'ın'. Bir varsayıma göre, Kırımçak halk adı 'Kefe'nin kutsal cemaatı ile Solgat denilen Kırım şehri'nin adından kaynaklanmıştır. Karasubazar Kırımçak cemaatı ilk etapta Solgat (Kırım) cemaatından gelip yerleşenlerinden oluşmaktaydı. Fakat XVI. Yy.dan beri Kırım Hanlığının bazı Kırımçak ailelerine verdiği vergilerden muafiyete dair yarılıklarda, Kırımçaklara 'Yahudiler-i Karasu' deniliyordu.

XX. yy. in başlarında Ord. Dr. Prof. Aleksander Samoyloviç, Kırımçaklara mahsus kelime hazinesini araştırıp onların Hazar kültürüne aidiyeti fikrini ilk önce ortaya atmıştı. Antropoloji, antropometri, etnografya verileriyle kanıtlanmış kan grupları araştırmaları, Kırımçakların Semi-Hamit halkı olmadıkları sonuca varmayı mümkün kılmıştır.

Kırımçak dili, ya da Kırımçakların kendilerine dedikleri gibi Çağatayca, Türk dil ailesinin Kıpçak grubuna ait olup Kumuk, Urum, Kırımtatar ve Karay Türkçeleriyle büyük yakınlık göstermektedir.

Kırımçaklarda hafta günlerinin adları ne Yahudice, ne de Kırımtatarcada bulunur; ancak Çuvaşça, Karaçay-Malkarca gibi diğer Kıpçak dillerinininki ile tıpatıp çakışmaktadır. Bu da, Kırımçakçanın Altay dolaylarında akraba Türk dilleriyle beraber olduğu, dil yapısının olağanüstü sabitliği yüzünden iptidai şeklindeki kelime hazinesini olduğu gibi sakladığını göstermektedir.

Kırımçakların yazı dili ise, halkının Eskiçağ alfabelerinden Raşi italikleriyle kaleme alınmış Eski Ahit, Tevrat gibi kadim kutsal kitaplar ile cönk denilen elyazmalarının ana dilleri Türkçeye çevirme yoluyla anlamasını sağlama hevesinden dolayı ortaya çıkmıştır. Kırımçak okulları için ilk ders kitapları 1920-1930 lu yıllarının başında İ. S. Kaya tarafından Latin harfleriyle yazılmıştır. 1941 – 1945 tarihleri arasında Kırımçaklar Kirilceye geçirilmiştir.

Kırımçakların 500 yıllık etnokonfes 500 yıldır etnik tarihleri vardır. Kırımçak etnik tarihinin oluşumundaki en önemli etap, XV.yy. sonu – XVI. yy. başlangıcıdır. 1475 tarihinde Ceneviz Cumhuriyetinin kolonileri ve Feodoro

prensliği Osmanlı himayesinin altına düşmüş, Kırım Hanlığı da Osmanlı'nın himayesine girmiştir. Bir efsaneye göre, Kırım Yahudiler cemaati, İran ve Bizans'tan sürgün Yahudilerden oluşmuştur.

Osmanlılar Kırım'ı fethettikten, Ceneviz kolonilerinin düştükten sonra orada Ceneviz Yahudileri ve 1495 yılında Kiev'den kovulmuş Ga-Gole isimli hahamın başında olduğu diğer Yahudiler kalmıştır. Cemaati Kefe şehrindeydi. O şehirdeyken 18 zorunlu talimatı olan 'Kefe ritüeli'ni hazırlamış ve geliştirmiştir. 1518 tarihine kadar birkaç yıl içerisinde Solhat – Kırım'daki Türkofon Yahudileri Şirin beglerinin karargahı olarak yeni kurulan Karasubazar şehrine tehcir edilmiştir. 1783 tarihine ait bilgilere göre, Kırımçakların yerleşip yeni yurtları seçtikleri Karasubazar'da yüze yakın Kırımçak ailesi yaşamaktaydı, Kırımçakların toplam sayısı ise 800 kişi civarında idi. Kırım Rusya İmparatorluğuna dahil edilmesi ile beraber Kırımçaklar Karasubazar'dan Mariupol, Suhum, Odesa, Berdiansk, Luhansk gibi yerleşim yerlerine iskan etmişler. Sovyet Birliği'nin ilan edilmesiyle birlikte kaçınılmaz kültür özümleme süreçleri de başlamıştır: dini bilginliği aniden yitirmeye yüz tutmuş, ana dili olan Türkçe'nin yerini Rusça almıştır. Ancak kendi halk içindeki evlenme geleneği bozulmuş, İbraniliğe has ritüel kaybedilmiş, neticede kadim Hazar törelerinin kalıntıları da yok olmuştur.

SSCB ve bu arada Kırım yarımadasını işgal eden Alman Faşist hükümeti Kırımçaklara yönelik soykırım politikasını izlemiştir: İkinci Dünya Savaşından önce Kırımçakların sayısı 9000 bini aşmışken 1959 tarihli nüfus sayımı yalnız 200 Kırımçak'ın kaldığını ispatlıyordu. Faşist rejimi Kırımçaklardan herbirinin Türkiye'ye zorunlu çalışmalara gönderilmesi için kayıt işlemini yapmak bahanesiyle yerli okula gelip hazır bulunmalarını emretmiş, gelmeyecek olanların ise kurşuna dizilecekleri bildirilmişti. Kırımçaklar hayatlarını riske sokmamak için tüm cemaatıyla gelmiş ve bir tank hendeğinin içinde öldürülmüşler. O kara gün bugündür, tüm halk bir gecede yok olmuştur. Her senenin 11 Aralık tarihinde halkın ortak mezarı olmuş ve hala toplu mezarları olan hendeğe gidilmekte, hayatta kalabilmiş yok denilecek kadar az Kırımçak tarafından anılmakta, dualar söylenmektedir.

Ancak Kırımçakların başına gelenleri burada yetmedi: 1948 tarihinde Stalin rejimi, 'Pasaportlarınızda, Kırımçak olduğunuzu yazıyor. Kırımçak diye kimseler yok. Şu andan itibaren ya Karaim olacaksınız, ya da bu şehri bir daha dönmek şartıyla terkedeceksin' diye teklif etmiştir. O yıllarda Kırımçaklar daha toplu imha dehşetinden kurtulmamış vaziyetteyken milli kimliklerini da yasaklamış olmaları tek çıkış yolu bıraktı: yaşayabilmek için asimile olmaktadır.

Ana dilleri Türkçe'yi, kendi mezhebini, bir sürü kültürel ve yaşamsal özelliklerini yitirmiş olmalarına rağmen, bugünkü Kırımçaklar kendilerini başka halk ve etnik gruplarından ayırarak etnik bilinçlerini saklamaktadır. Yaşlı Kırımçak dede ve nineler, Sovyet sonrası emeklilik maaşlarına her ne kadar geçinemeyip ömür sonlarını çürütseler de İsrail'in Yahudiliklerini kabul etme karşılığında maddi destek tekliflerini ilkel ilkel reddetmektedirler. Ancak hayatın gerçeği şu ki

SSCB'nin çökmesinden hemen hemen sonra daha genç olan neslin birçoğu kendi çocuklarını geçindirmek için İsrail'e göçmek zorunda kalmıştır.

Peki Kırımçaklardan kimler kalmış neler süregelmıştır? Belki Saygıdeğer Hocamız Dr. David Rebi'nin Ana dillerini konu alan 'Kırımçak Dili' kitabı, ki bu kadar kadim kültürden kalma zaten tek kitaptır. Dahası, Hocanın deşifre etmiş olduğu Aşık Garip gibi halk hikayelerini içeren çok eski cönkler. Aşkenaz (Avrupalı Yahudi), Bahşı, İzmirli (İzmir'li) gibi birkaç Türkçe soyadı. *Kubete* denilen börek, ki ev yapımı kubete gibisini Kırım'ın en lüksiyer bile hiçbir restoranında artık bulamazsınız. Telifuzu tehlike çanının sesini andıran, hala topluca yapılmakta olan anma töreni *tkiun*. Ve yeni nesillerin hafızasında, dünyanın en büyük Türkologlarıyla mektuplaşan, eğitim seviyeleriyle profesörleri aratmayacak kadar aydın Karasubazar'lı Kırımçak kunduracı ustaları hakkındaki hatıramız kalmıştır...

40. KIRIM TATARCA VE KARAMANLICA METİNLERİNDE ÇÖZÜMLEYİCİ YAPILAR: YANTÜMCE²⁵⁵

Аналітичні конструкції в кримськотатарській мові та караманлійських текстах: підрядне речення

Метою доповіді є порівняння аналітичних конструкцій караманлійських текстів походженням з України, Туреччини та Молдови та сучасних їм текстів кримськотатарської мови, що допоможе пролити світло на питання розвитку тюркських літературно-писемних мов в Україні та міжмовної інтерференції.

Saygıdeğer Oturum Başkanı, Sayın Hocalarım, değerli konuk dinleyiciler, ilk önce, Uluslararası 'Kırım Tatarların Dil, Tarih ve Kültürü' Türkoloji Sempozyumunuza bizi davet ettiğiniz için, bu bildiriye sunmamıza ve tecrübelerinizi öğrenmemize olanak sağlayan Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi, Kırım Tatar ve Türk Filoloji Fakültesi ile Türkoloji Araştırmaları Merkezi ile TİKA görevlileri ve yönetimine çok teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimim amacı, XIX. – XX.yy.'da kaleme alınmış Ukrayna, Anadolu, Moldova kökenli Karamanlica (Grek harfli) metinlerinde çözümleyici cümle yapılarını aynı dönemin Kırım Tatarcası metinleriyle kıyaslayarak Ukrayna'da yazılı Türk dillerinin gelişimi, diller arasındaki etkileşim gibi sorunlara ışık tutmaya çalışmaktır.

Çözümleyim, bireşime karşıt olan, bir sözcüğün morfolojik olarak değişmediği, yanında çözümleyici (birleşik) yapı / formlarının bulunduğu tipolojik bir vasıftır. Bir sözcük yapı açısından değişmez olmakla birlikte onun biçimsel anlamlarını edatlar ya da tam anlamlı sözcüklerle biraraya gelerek, farklı sözdizimine girerek ya da titremleme vasıtasıyla kazanmış olmaktadır. Çözümleyici sözdizimsel

²⁵⁵ Вперше опубліковано у: Uluslararası II. Türkoloji kongresi. Bildiriler. 22-24 mayıs 2008. Kırım-Ukrayna. – S. 624-629.

yapılar (ki bundan sonra ÇY olarak adlandırılacaktır) ise tam anlamlı ve yardımcı sözcük (edat)tan ibarettir. ÇY, gerek anlamsal gerekse işlevsel olarak bir sözcüğü teşkil eder, sadece cümlenin bir ögesinin bölünmüş şekildeki temsilidir. Örneğin, tat. alğan son, tur. küstüğüm yok v.b. Dilin özelliklerine bakılırsa ÇY, dildeki simetrisizliğin belirtilerinden biridir, ve ÇY'lar gerektiği gibi araştırıldığı takdirde dilimizin gramer sorunlarından bazılarının çözülebileceğine inanmaktayız.

Bazı dillerin tarihi gelişimi süresinde bireşim (durum ekli yapılar) yerini çözümleyime (öntakı + durum eki) bırakmış olsa da Türk lehçelerinde çözümleyici yapılar esasında edat düşürelerek bireşimli yapılar oluşagelmiştir. Fakat şu var ki çözümleyici ve bireşimli yapılar tek dil bünyesinde, tek dizi çerçevesinde barındırılabilir. İşte bu makalemizde, biçimsel ve sözyapımsal anlamların ifade edilışinde ÇY ların ne kadar kullanıldığına bakılmaya çalışılmaktadır.

Çözümleyici cümle (Alm. Analytisch, Fr. Analytique, İng. Analytic, Ukr. Аналітичні конструкції), özellikle kökenle dilbilgisel öğelerin ayırt edilemediği, sözcüklerinin değışmez bir nitelik almaya yöneldiği dilleri belirtir (Prof. Dr. Berke Vardar. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.2. Basım. İzmir:ABC Kitabevi, 295 s. – S.66).

Tipolojik bir vasf olaran algılanan çözümleyim ilkesini Sh. Bally, Evgeniy D. Polivanov gibi dilbilimciler 'öz' ve 'biçim' arasındaki bağlantı olarak yorumlayadursun, Jean Deny ilk olarak ÇY olan fiilimsileri ayrı bir gramer kategorisine ayırmakta, s.860'ta 'quasi-proposition' (sözde – cümle) terimini uygulayıp Fransızca söz dizimini Türk lehçelerindekisine karşı koymaktadır.

Türk lehçelerinin sözdizimi üzerindeki ilmi çalışmalar gitgide gelişmekte, halk dilinin malzemeleri de, edebiyatın olgusal malzemeleri de gerektiği gibi ele alınmamıştır. Kaldı ki sözdizimsel yapısı birbirinden farklı lehçelere özgül özellikleri de hesaba katmak, tarihsel Türk sözdizimine çok yeni şey kazandıracaktır. Bu bağlamda fikrimizce ilk sırada dikkat edilmesi gereken sözdizimsel unsurlardan biri, yantümcedir.

Yantümce (ya da Bağınlanmış tümce, Alm. Lateral, Seitenlaut, Fr. Latèrale, İng. Lateral, Ukr.), bir başka tümceye bağı olan, dilbilgisel özerkliği bulunmayan, bundan ötürü de yalnız bir tümce olarak kullanılamayacak tümce (aynı yerde, s. 225), örneğin: tur. bugün gelirse kendisiyle konuşacağıım.

1. Moskova'da basılmış 'Türk Lehçelerinin Tarihi Karşılaştırmalı Gramer. Sözdizim' kitabında (s. 124), Kıpçak tipi Türk lehçelerinde –gan ortacı + sontakı ÇY çok yaygın olduđu, bazı Türk lehçelerinde bu sontakı yelpazesinin oldukça geniş olduđu kaydedilmektedir. Ukraynacaya Kırım Tatarcasından 'Tatar hayatından bin ikinci giçe, yahut Tercüman-ı muharriri İsmayil Beg'in Bağçesaraydan', 'Ruşçuk'da merdan-ı mezarına seyahati', 'Rusya mahkemelerinde miras davaları' v.b. makaleleri çevirirken karşılaşmış olduğumuz sebep ve zaman yantümcelerinin yapısı, biçim çeşitliliği göstermektedir. Lehçelerdeki işbu ÇY işlevini görebilmek için birkaç örnek verelim:

a. -ганнан+ бери: Özb. Чеварасинин сурати келгандан бери кампир оромини йўқотди (torun oğlunun resmi ortaya çıktığından beri ihtiyar kadının huzuru kaçtı);

b. Kırım tat. –ган + бирле: bu gurulty dynja başlanqandan birle/berli (?)... tekrarlap tura;

c. – ган + сонъ: мунынъ атасы манн анасы оьлгеннен сонъ...; Dobruca Tatarcası: Bir-eki ay keşken son, padişâ kıyapeten alıp, kızını aytıra (Cesuz kız masalı, Dobruca Kırçakçası, s.35); ... tırışkan son col alıp sıyların tapkan ('...gayret ettikten sonra yol alıp itibarını bulmuş'. M Niyazi'den, s.99). – ган + сонра: ...Herkes sofradan turgan sonra ... konanı toplamaga başladı (M Niyazi'den).

ç. – ган + учун: Kumuk. биз уйкъайтган учунна йашлар шоссаягъат исси болмади (Türk lehçelerinin...s. 127).

d. Nogay. –ган +лай: оны коьргенлей юреги табетаган эди.

e. Karay Türkçesindeki –gan lı cümleler arasında, yancümleciklerin tarihi gelişiminde öznesinin Genitiv ekini daha almaya yeni başladığı dönemin yansıtılmış olması ilginçtir: O (sic.!) mında kaytkanını men işitken idim. Kitabnı ohıyım ki tünen algan idim (kaynak kişi, M.Lavrinoviç, 07.2007, Trakaj, Litvanya). Kaynak kişiye göre, yancümleciklerin bağlaçsız olarak bağlanması da mümkündür: Ohucam kitabnı men satınaldım. Anlamca ters çevirdiğimiz cümle, kaynak kişimizi gene bağlaç ki'li yapının tercihine sevketmiştir: Satınaldım kitabnı ki ohucam. –gan ortacı ile oluşturulacağı düşünülen cümle ise, iki bağımsız basit cümle olarak çevrilmiştir: Biz küle küle lâf etiydik. Bunu bilgen talebe yoh.

Mariupol Matta'dan İncil: varın eyice muhayet olup, bulasınız ol uşağı, ve bulduğunuz gibi onu, bana da haber etseniz... (f. 72, dosya: 28, l. 1-2).

f. Kırçak kökenli taban sontakısı da kullanılmaktadır: İkinci Dünya Marebesin sonına taban (doğru).

Kıyaslamak için birkaç çözümlayici yapısı olan Ukrayna'da mevcut diğer Türk lehçelerinden örnekler verelim: Kırımçakça: Uşagan son mektebe vardım (kahvaltı yaptıktan sonra mektebe gittim; kaynak kişi D.Rebi, Akmescit, 01.2006); Mira yırtlagan son David oynadı. Şitken idim ki Sız tünen mında keldiñiz (kaynak kişi D.Rebi, Akmescit, 01.2006).

Bağımlı birleşik cümlelerin (Гаджиева, s. 94, 95, 97) yancümleciklerinin durumunu belirtirken asıl tartışılan konular, ulaç / ortaç kuruluşlarıdır, ki bu kuruluşlar 1. (A. Kazembek, V. Gordlevsky, A.K Borovkov, G. Nemeth, M. Horten, J. Weil gibi) mantıksal yaklaşım yanlılarca yantümce olarak değerlendirilmekte, 2. yaklaşımın temelinde J. Deny'nin ortaç-ulaç – mastarların 'quasi-cümle' dediği ayrı sözdizimsel bir kategoriye ortaya çıkarmak gerektiğini iddia eden bir görüş yatmaktadır.

Ulaç / ortaç kuruluşlarının sözde anlamsal özdeşliğinin arkasında (ve özellikle Hint-Avrupa dillerine çeviri gerçekleştirildiğinde) süreç inceliklerini belirten, öznenen ayrı tutulup yalnız başına gösterilen (ki gelmiş, gelmiş olan) ya da

öznenen ayrılmaz, onun sıfatına dönüştürülmüş çok farklı nitelikler saklı kalmaktadır.

2. Birleşik cümlenin tarihi gelişimindeki en eski çağlarda, basit cümlelerin salt çoğunluğunu oluşturduğu, yanaşık sıralamın sözdizimsel bağlantıyı karşılamaya uygun en eski yol olduğu şüphesiz bir belit olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki devirlerde bir tek mantıksal bağlılık ve yanaşık sıralam eksikliğini gösterdikçe dil şu iki yoldan gelişmeye devam etmiştir: 1. iki bağımsız cümle 1.özneyi Genitif eki almak suretiyle yüklem fiilimsiye dönüştürerek tek cümleye birleşmiş; bu süreç Türk lehçeleri eklemeli diller olduklarından daha kolay gerçekleşmiştir. 2. iki basit cümle, Hint-Avrupa dillerinde eşbağımlılık ve bağlanmaya benzeyen bağlaçlı bir bağ oluşturmuş, sonuçta birleşik bir cümle oluşmuştur. Ancak şu var ki bağlaçlı bağlanma, Türk dillerinde hakim hiç bir zaman olamamıştır.

2.1.1. Sebep – zaman yantümceleri aşağıdaki bağlaçlar vasıtasıyla ifade edilir: açan /çünkü + geniş zaman +istem kipi (Trefili'nin mektuplaşması). Luka'dan İncil (Mariupol): Ve haçan Hristos efendinin doğduğu sekiz gün demam olduğu gibi geldiler Hristos efendiyi peritomi etmeye ... (f.77, dosya 28, 1.2-3). .. ve haçan Hristos efendi on iki yaşında iken...

2.1.2. Güney – Batı grup Oğuz lehçelerinde ÇY olan şu bağlaçlı cümleler kaydedilmiştir:

Ангысы / ангылары: yancümleciklerin başında gelir, genelde baş cümlede bağlaçlık söz mevcuttur, örneğin: Gag. Почтар гетирди бу сокакта йашайан Калжыба Васиә киат ангысы шансора алты ай айлыктайды да пек сиирек йазарды киат.

Ани / Ани ки: genelde sebep ya da niteliyici yancümleciklerin başında gelir, örneğin Gag.: o ani karısı hiç gylmezmiş brakıyor karısını. Коркэрым бән Ани сени кайбеджәм. Севмәзмиш бобасыны онун очин, ани о пек фенаймыш. Анын учун / анын учун ким: sebep yancümleciklerin başında gelmektedir.

Болай + istek kipi: amaç cümleciklerinin başındadır: Gag. Мити чок чалышты болай ону да алсыннар выставкайа.

Kırım'dan çıkma Azak Urumlarının iş mektuplarına (Ukraynacaya çeviriler tarafımızdan 'Skhidni Svit' dergisinde yayınlanmıştır) da özgü olan bağlaçlı yancümleciklerin yapısı, “ачан...”, чюнки + geniş zaman ekleri / + istek kipi'dir.

2.2. 'XVI. – XVII. asırlarda Eski Tatar Yazı Dilinin İşleme ve Gelişmesi' (Kazan, 1990) kitabında Prof. Dr. F. M. Hisamova, Tatar Yazı Dilinin cümle yapısını incelerken, isimfiil, ortaç ve ulaç sistemine değinmekte, ancak yancümleciklerin yapısını yeterince aydınlatmamaktadır.

Volga Tatar Türkçesinden alınan örneklerden görülebileceği gibi (Prof. Dr. Hisamova), Altın Ordu'da hakim resmi yazılı dil standartları, yüzyıllar boyunca hep aynı kalmış yani hem Kırım-tatar bitiklerinde hem de yarlıklarda Altın Ordu dil standardı uygulanmıştır. Bu yazılı dil örneklerinde de, şu başlaçlı ÇYlar farkedilmiştir:

-ган / – гай ирде: биургай ирдеңез, йәрдәм қылмағай ирдеңез, йаулай килмәгәйсез gibi. Günümüz Volga Tatarcasında -ган / – гай ирде çok daha sınırlı kullanılmaktadır, onun yerine – ый/ жирлийм әле- tercih edilmektedir. XVII.yu başından Volga Tatar yarlıklarından (1612 – 1633): оло йарлықашлары булхан ирде; йаулай килмәгәй ирдеңез. Kırım Tatar Hanlığı yarlık ve bitiklerinde ÇY bulunamamıştır.

Даги / такы: 1 fakat, amma 2) birleştirici anlamda kullanılmaktadır. Yazılı yadigarlarda kural olarak basit cümlecikleri tekrarlayarak zincirleme oluşturmaktadır.

Prof. Hisamova'ya göre, 'suni çözümleyici bağlaçlar münesebetli sözlerin vasıtasıyla ifade edilir'. 1692-1695 tarihleri arasında kaleme alınan yazılı Tatarca yadigarları birleşik cümle içinde yancümlecik tipleri, aşağıdaki gibidir: аның әчун кәм, нәчәк кем, қайу / қайусылар. Bu arada çift sözler de kullanılabilir: қайу... қайусы ул. Örneğin:

Қайу: malı andan соңра қалmışды, ve ul cemlece хан әзгам һәзрәтленен, vilayetenden... (s. 107); ... ve қайусы мәтағлар defterde yazılған bulmay, ... ul metağlardan хан әззам һәзрәтленең һәзinesene тамға олurlar.

Ç. Кайсы: niteleyici yancümleciklerin başında gelir, örneğin: Volga Tatar. ул кеше, қайсысын гасырлар турыды, минутлар утәрде.

d. Качан / Gag. ачан; нечин, ачан: zaman yancümleciklerin başında gelir. Суvату Верди сана шарап, сән бирдән хызландын филжана?

e. Anî: Dobruca Tatarcası: Anî, şaytîp kız kırsızdan kutula, padişа man onıp, ösip kalalar (Cesur kız masalı).

Nerdä (ki): yer yantümceleri: gag. Orda şindi дә var bir büük hem üsek taş direk, nerdä demir bukvaylan yazılı kim kiminnän düüşmüş, hem anğı yılda bu jenk olmuş...

Anunçun... ki: bu masalı anunçün гәтүрдүм, tä biläsin (amaç cümlecigi).

Çunki: Al çunki anu beğendin. Asıl cümleden önce gelebilir: çunki geldin bu yabancı dünyaya...

Sebeр cümleciklerinin başında duran bağlaçlar: zira... ben taşıyamırem onu.

Қайсы: ul кеçe, қайсынн асылрар туғырды, декикалар өлдирди. Қачан (zaman cümlecigi): ne ағламайауым қачан докuz kurt eşkimı alıp гөтүрди.

Қачан kim / har қачан kim, ani (gag.); қайда (tatar., Orta Asya tefsirinden), қачан (tatar., Anadolu Türkçesi, Codex Cumanicus). Neçik / neçuk (tatar). Nerdä, anğısı (gag.): iki basit cümlenin yanaşma zemininde yukarıdaki zamir / zarflerin bağlaç işlevini alma süreci aynı zamanda biçimselleştirilmeye de ilişiktir.

2.3. Prof. Dr. Hisamova yazılı Kırımтатар dili için başka hiç bir ÇY kaydetmese de Dobruca'da bulunduğumuz ve oradaki Kırım'dan çıkma Tatarlarının ağız kaydettiğimiz esnada ÇY dikkatimizi çekmiştir.

Bilindiği gibi, Dobruca Osmanlı tarafından fethedildikten sonra Beyazıt 2.'nin çağrısı üzerine oralara gerekse Karadeniz'in kuzeyinden birçok Tatar, gerekse Anadoluлу yörükler iskan etmektedirler. 1783 tarihinde Kırım Ruslara bağlanınca Kırım Tatarların Dobruca'ya olan göç yoğunlaşır. 1878 sonrası Anadolu'ya göçlere

rağmen halen bu topraklarda Tatarca konuşulur ve Bahçesaray civarından gelenlere Tat, Dobruca'ya ilk yerleşenlere Nogay, 1860 sonraları gelip Dobruca'daki Kırım Tatarlarının çoğunu oluşturanlara ise Keriç Çongar denilmektedir (Türkiye dışında Türk edebiyatları. Batı Trakya ve Romanya Türk Edebiyatları. Ülkusal Müstecib. Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler – TDK Yayınları, tarihsiz. Önal, Mehmet Naci. Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum, Evlenme ve Ölüm Adetleri. – Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.- 333s.) .

2.4. 'Tatar hayatından bin ikinci giçe, yahut Tercüman-ı muharriri İsmayil Beg'in Bağçesaraydan' eserinden alınan bağlaçlı ÇYlar şunlardır: кириш сөзюнде кыайд эткенимиз киби,... (s. 3); ве пара алындыгы такъдирде биле...(s. 140); шаркъ адетиндже учкъур багъламакътан айырыламадыгъымыз киби (s. 141).

эр не вакъыт бағлаçы: эр не вакъыт Русиее келирсе... эр тарафта мусульмаларын макъбул мусафири оладжагъына шубе ёктыр. (s. 144).

2.5. Örnek olarak gösterdiğimiz cümlelerdeki anlamsal ilişkiler etraflıca düşünülürse bağlaçlı cümlelerin gelişimi için sentaktik temeli oluşturan şart, neden-sonuç gibi karşıt (İng. adversative) birleştirmenin olduğu varsayılabilir. Zaman ve mekan açısından anlamlar arasındaki karşıtlık belirleyici bir rol üstlendiği zaman birleşik cümleler tercih edilmektedir. Örneğin, ki bağlaçlı, belirlenen somutlamak, ek niteliklerini belirtmek için kullanılmaktadır:

(kim) Ki bağlaçlı:

Yuhanna'dan İncil (I. 5-5 ters): ve kim (Peygamberi) habul ettiler, onlara verdi bahşışını Allahın evlatları olunmaynan...

Trefili'nin mektubu: ...emriniz geldi ben eksikli hulunuza ki, Sizlerin dızarınıza varmaya...

Zira kim ki Yoanniye ehtiyat eterse, onun ismine, ve nefesten olmadı... ya Allaktan doğdular... İ.Gaspıralı'nın çıkarttığı 'Tercüman', 'Rusya mahkemelerinde miras davaları' yazısında da ki bağlaçlı cümleler az değildir: Rusya hükümeti taht idaresinde olan müslümanlardan az çok paralı adamlar arasında bir husumet olur ise, hususen miras meselesinde niza' yüz gösteriyür ise, mümkün değildir ki bu mes'elelerde hükümet ricâli ile aduvganlere (?) kan'aat iderlen bir hisse çıkmasun.

Görülüyor ki Ki bağlaçının tek Güney-Batı Oğuz grubu lehçeleriyle sınırlı kalmayıp oldukça oturmuş bir sözdüzmisel yapıdır. Tarihe daldıkça rastlanıldığı alanın da genişlediği görülebilecektir.

2.6. Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda yaygın olan ve bağlayıcı edatı Karamanlı dua metinlerinde, erken Türk (ve aslında birçok ortaçağ) yazılı yadigarlarında olduğu gibi mantıksal başlangıç ve aynı zamanda cümle zincirlenmesinde devamlı tekrarlanan resitatif olarak kullanılmıştır.

Karakuba köyünde bulunmuş Karamanlıca bir duanın sözdüzmisel ve ilk sırada soru cümlelerinin yapısı, gerek modern Gagavuzca, gerekse modern Türkiye Türkçesine özgü yapılardan çok daha önceki aşamaları temsil etmektedir. O.Garkavets'e göre, Urumcanın biçimbilimine özgü olan 1). -da'lı bulunma halinin yitirilmiş olması, 2) bireşimli fiilimsilerin çeşitli eylemden isim, ortaç ve ulaçlar

sistemine dönüştürülmesi (Гаркавец Уруми.. s. 31)dir. Diğer Urumca yadigarlarında olduğu gibi Karakuba duasında da ad cümleleri mevcuttur. Urumcanın dil yapısına ilgi gösteren daha önceki çalışmalar (O.Blau, O.Garkavets, Y. Çernuhin, Türk dillerinin Tarihi Karşılaştırmalı Grameri, Dünya Dilleri. Türk dilleri Ansiklopedisi)’da sözdizimsel yapıya özel önem verilememiştir. Sözkonusu dil yadigarının metninde noktalama işaretleri çok nadir olup sadece nokta, virgül, noktalı virgülden ibarettir. Cümleler arasında net bir sınır gözetilmemektedir. İlgili Türk sesini karşılamak üzere kullanılmış Kirilce /ш / harfi bize müellifin Slav bir dilini gayet iyi bildiğini göstermektedir. Ayrıca, sözkonusu yadigarın Rumca bir orijinalden Türkçeye çevrilmiş olması Türk cümlelerine özgü olmayan muhtemelen Rum ya da Slav bir yapının damgasını taşımaktadır (örneğin, eğer bağlaçlı cümleler döngesi), dolayısıyla metni cümlelere ayırmaya çalışırken koşullu olarak eylem / yüklem mevcudiyetinden yararlanırdık. Duanın cümleleri birleşik, eker (eğer) ya da ve bağlaçlı dolaylı / dolaysız tümleçler çok sayıdadır; arasına –iken (gerçek dini putperez iken şeytana hizmet ederdim) ulaç ve ortaçlar (okuduğumuz ve okumadığımız) da görülebilmektedir. Hangi dil olursa olsun her dildeki büyü sözlerine ve ilahilerine has Karamanlıcada da resitatif (ritimlenmiş nesir) ile yazılmak niyeti hissedilmektedir (yetmiş iki milleyin hakısı (hangisi) – babanın hakısı (hangisi) – papazların hakısı (hangisi)).

Bu ya da şu Karamanlıca metnin yazılı standartlara bağlı kalıp kalmaması yadigarın uslubüne göre değişmektedir. Şunu da unutmamak lazım ki yazılı Urumcanın gelişimine ‘Ortaçağ Kırım’da giderek daha fazla yayılım kazanmış’ edebi Osmanlı Türkçe geleneği çok etkileyebilmiştir. (Гаркавец Уруми...s. 555).

Burada belirtilmesi gereken başka bir husus, birkaç cümleyi bir zincirlemeye ard arda birleştirmeye yaramış bir unsur olarak ve bağlaç günümüz Türk lehçelerine özgü değildir, en fazla 2-3 cümleciği tek bir dizime birleştirmektedir.

Başında bağlaç bulunan yancümlecikler, baş cümleleri anlam / zaman-mekan açısından nitelendirmektedir. Bağınlanma ilişkilerinin kavramsal incelikleri olan niteleme, açıklama, zaman – mekan açısından nitelendirdiği için en büyük yaygınlık kazanmıştır.

Günümüz Türkiye Türkçesi ile Güney-Batı Oğuz lehçelerinde, hatta diğer Kıpçak dillerinde bağlaç vasıtasıyla oluşturulan ÇY, Kırım tatarcada büyük çoğunlukla bireşimli yapılardır. Bu açıdan Urum Karamanlıcası ile Kırım tatarca metinleri arasında hissedilir bir fark gözetilmiştir.

Kırım tatarcada ÇY gerçekten az sayıdadır, hatta diğer lehçelerdeki ÇY yerine bireşik yapılara tercih edilmiştir, örneğin: Babalari... özi toyip közi de toygaşi aşadi (=doyana kadar); ... maga küşüñ çetkeşi – (=bana gücüm yetene kadar, M. Niyazi’den); Kençe bolğanından (=küçük olduğu için, M. Niyazi’den); Uydurgan planların yerine ketiralmaganından (=getirilmediğinden (dolayı), M. Niyazi’den).

3. Daha bir ÇY, –диги(м) йохтур (-dığı/m yohtur), Urum Karamanlıcasında geniş zaman işlevinde olup devamlı tekrarlanan bir eylemin karşılığıdır. Türkiye Türkçesinde bu işlevi gören –ır eki ise, Urum Karamanlıcasında gerçek şimdiki zaman (-yor)ın karşılığıdır, örneğin: Liturgia ettigim yohtur, emen Anastası ki

haryat ettim de bir kere liturgia... (Urum Karamanlıcası, Trefili'nin mektubu, Mariupol: Garkavets 31).

4. İstek kipi / Ettirgen eylem, Urum Karamanlıcasında yine ÇY vasıtasıyla ifade edilmiştir, mesela: себеп олманиз (sebeup olmanız) + istek / dilek kipi (-dır/ -d / -ır eklerinin söz tabanına gelerek Ettirgen eylem oluşturduğu çok nadir görülmüştür). Örneğin: Trefili'nin mektubu: irica eterim, sebeup olmanız, leşim çöllerde kalmasın. ...murat etseniz ...beni közyaşına kaldırmayasız...

5. ÇY olan devrik cümleler. Bilindiği gibi, devrik cümleler yazılı dilde daha çok şiirsel formlara mahsus ve tüm Türk lehçelerinde çok sayıda bulunmaktadır. Dobruca Nogay Tatarcasında devrikleşmiş yapısı olan bazı şiirsel satırlar şunlardır: Ketecekmiz bo yerden davullı toyday, Kalacah gönülimiz şaşırğan koyday (Muhacır cırı, s.34);

...başımдан alsañ terekniñ yeşildir yaprağı (Anallile Dobrocei, Dumitresu Frasin'den, 1928, c.1., s. 172); Bız ketermiz Kırım'dan, ey yar... ; Kız kala tek başına tavda... (masal); Prof. Hisamova'dan (1692 -1695 dönemi Tatarca metinleri için, s. 108): Morad qıladurlar... vilayetneñ arttığın...

Devrik cümleler (yüklem sondan önceki pozisyonunda): Karamanlıca metinlerinin cümle yapısında, yüklem, tıpkı Rumeli ağızlarında, Gagavuzca ve Anadolu ağızlarından çok azında olduğu gibi, cümlenin sonunda yer almamakta, ki kural olarak bu özellik, Slav veya Rum dilleriyle etkileşiminin bir göstergesidir. Aynı zamanda da, sebep – zaman yancümlecikleri de bağlaç vasıtasıyla ifade edilmektedir. Urum Karamanlıcasından birkaç örnek verelim: Luka'dan İncil (f. 72,dosya 28, l. 2-3): ve er yıl Hristos efendiyinen anası ve Yusuf bile giterler idi Yerusalime bayramın panayıra...; ...kittiler Hristos efendiylen bile Yerusalime adet üzerine panayıra...; ... ol işitenler tacibe etip seskendiler Hristos efendinin yaş iken elfazına...; ...ve Hristos efendi ösüp kamil idi ilime bahşışe, Allahtan ve insana...; Yuhanna'dan İncil (f.72, dosya 28, l. 5-5 ters): İptıdadan var edi Allahın sözü...; Trefili'nin mektubu: ... ben yüreğimlan çok arzular ıdım doasını almaya...; ...rahmetli Mitropoliti getirmeye gitim Kefeden ...gibi.

Nihayi olarak söyleyebiliriz ki klasik tarz Karamanlıca dini kitaplarında çözümleyici yapılar ne kadar az ise Urum iş yazışmalarında da onlara bu kadar sık rastlanmaktadır.

Sonuç itibarıyla, Karamanlıcanı sözdiziminde çözümleyici yapıların ortaya çıkıp gelişmesi, müelliflerinin Türkçe konuşmayan çevrede bir süre gelişmek durumunda olduğunu doğrulamakta, Kırım Tatarca metinleriyle kıyaslandığında ise, gayet farklı bir sistem oluşturduğu görülebilmektedir. Analitik / çözümleyici yapıların, Slav dilleriyle etkileşim içerisinde bulunan Kırım tatarca, Urumca, Karayca, Kırımçakça gibi Türk lehçelerinde gelişmesi için önşartlar hazır olmakla beraber sözdizimindeki bu çözümleyici yapılar, ve özellikle bağlaçlar vasıtasıyla yantümcelerin birbirine bağlanması hakim haline gelememiştir. Bunun sebebi nedir? İlk önce, kopuklu / assyndetic cümleler, bağlaç vasıtasıyla bağlanmaya rakibiyet edebilecek bir güçteydi. İkinci sebep, bağlaç cümlelerinin gelişme sürecine paralel olarak 'bağımlı transformlar' olarak adlandırılan sentaktik yapılar

gelişmiştir. Sayın Prof. Dr. Ayder M. Memetov Hocamızın 'Kırım tatar tili' kitabında Kırım Tatarcanın sözdiziminde çözümleyici yapıların hiçbir zaman çok sayıda mevcut olmadığı, çünkü daha arkaik / eski biçimsel yapısını saklandığına dair bir görüş bulunmaktadır. Almatı kütüphanelerinden getirmiş olduğumuz nesir ve şiir kitaplarının bazı nüshalarının gerçekleştirilmekte olan çevirilerde, çözümleyici yapıların bu kadar az olmadığı görülmektedir.

Böylece, Türk lehçelerinde ve bu arada Kırım Tatarca ile Karamanlıcada bağmlama unsurları olan dönüşüm ile bağlaçlılığın tarihsel gelişimine bir taraftan eklemeli sistem öbür taraftan ise karşıtlık semantiği etkide bulunabilmiştir. İşbu yazılı dillerde geçen çözümleyici yapılar oluşumunu bir rastlantı sonucu zannedilmeyecek, eklemeli sistemden farklı diğer dil sistemlerinin etkileşimi sonuçları ile açıklanmayacak kadar çok fazla sayıdadır. Muhtemelen Eski Türkçenin yapısının içlerinde, belki de çok zengin ilgeç ve ünlem sisteminin bağrında çözümleyici yapıların tarihsel gelişimi için önşartlar halihazır durumda olsa gerekti ki, yabancı dillerle devam etmekte olan etkileşim sonucunda yabancı ÇY taklitleri girmeye ve oturtulmaya devam etmiştir. Artsürem dilbiliminde onları araştırmanın en etkili yolu, tarihsel sözdizimi morfolojik direklerine dayandırmak olacaktır.

Anahtar kelimeleri: Çözümleyici yapı, yantümce, Ukrayna'daki Türk lehçeleri, Karamanlıca, Kırım Tatarca, Urumca, Türkçenin Rumeli ağızları.

41. KARAYCANIN TRAKAY AĞZINDA DÎVÂNÜ LÛGÂTİ'T-TÛRK'TEN LEKSİKLER (14.-15.YY. KIRIM TÜRKÇESİ REKONSTRÜKSİYONUNA KATKI)²⁵⁶

Лексика тракайського діалекту караїмської мови в Словнику тюркських мов М.Кашгарського

Метою доповіді є звірка лексики кримського та тракайського діалектів караїмської мови (kerti(si), yal, toĝa, azıh, tıncalmah, sağışmah, quduh) зі Словником тюркських мов М.Кашгарського, таким чином здійснити спробу внеску до реконструкції вживаної в Криму накінці 14 – поч.15 ст. тюркської мови. Для цього на міжмовному тюркському тлі (мови західно-кипчацької гілки тюркської мовної сім'ї), а також у порівнянні із галицько-волинським караїмським діалектом досліджуються лексеми означених діалектів, крім того використовуються дані вірмено-кипчацької, урумської та кримчацької мов.

Sayın meslektaş hocalarım, saygıdeğer Oturum Başkanı, sayın ve sevgili dinleyici konuklar,

²⁵⁶ Вперше опубліковано у: Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla. Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu. 17–19 Ekim 2008, Rize.Bildiri metinleri.– Rize:Rize üniversitesi.- S. 315-322.

İlk önce, Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumunu bu kadar başarı ile düzenleyen, Türkiyeli meslektaşlarımızla irtibata geçmeye vesile olan ve bu bildiriye sunmama olanak sağlayan Rize Üniversitesine ve şahsın Prof. Dr. Serdar Karaböcek'e can gönülümüzden teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimizin amacı, 2006-2007-2008 tarihleri arasında gerçekleştirdiğimiz saha araştırmaları sonuçlarına dayanarak Karaycanın Kırım ve Trakay ağızları ile M.Kaşgarlı'nın Dîvânü Lügâti't-Türk'teki bazı leksiklere bakarak XIV.cü yy.sonu – XV.ci yy. başı Kırım'da kullanılan Türk dilini restore etmeye katkıda bulunmaktadır.

Karayca, Türk dillerinin Batı kolundan bir dildir. Karaylardan en fazla 20%i konuşmaktadır. Trakay ağzının dil özellikleri 1929 tarihinde T.Kowalsky tarafından incelenmiş ve K.M.Musayev, G. Jankowski, A.Sulejmowicz, E.Czato Johanson, T.Kocaoğlu devam etmiş olsa da, Trakay ağzındaki 'Eski Türkçe' ('Karahanlı') leksikleri üzerinde gereği gibi çalışılmamıştır. Örneğin T.Kowalsky Trakay ağzının kelime hazinesi üzerinde durduğu yerde, ayrı ayrı Kuman (Codex Cumanicus), ve Ermeni Kıpçakça leksik paralellerine dair bilgi vermekte (s. XIV – LXX), Karay dilinin tüm ağızlarının Kıpçak niteliğini vurgulamaktadır.

■ Karaycanın asıl üç ağzının oluşturulması, 14.yüzyıldan beri sürmüştür, fakat diğer Türk lehçeleriyle etkileşiminden ayrı, Türk dil grubuna ait olmayan diller arasında gelişmiş Halıç ile Trakay ağızları bize Litvanya knezliği topraklarına göçten önce Kırım'da konuşulan Türkçe hakkındaki fikir vermektedir.

■ Karaycanın Kırım ağzı yakın komşu dili olan Kırım Tatarca ile içiçe gelişmiş olduğundan eski ile Ortaçağ Kırım Türkçesinin rekonstrüksiyonunu engellemektedir.

■ Dış dil ilişkilerinin koşullandırdığı yapısal değişiklikler özellikle ses yapısı ile söz dizimi seviyelerinde görülmektedir. Böylece, Halıç ağzında ince dudak ünlüleri olan ö / ü ortadan kalkıp e / i'ye değişmiştir. Küçük ses uyum kanunu ise, sadece dar dudak ünlü ya da dudak ünsüzlerin olduğu sözcüklerde görülmektedir. İsim tamlamalarında ise belirleyen, belirlenenden önce gelmektedir.

■ Dîvânü Lügâti't-Türk'te yansımış dil ise, Türk dillerinin Karluk grubuna ait olan edebi dili artı 11.yüzyılın çeşitli türk lehçelerinin yerel özellikleridir. M.Kaşgarlı'nın yansıttığı dilin morfolojik özellikleri sorununa cevap halen bulunmamıştır. Eski Türkçenin gerek ünlü gerekse ünsüzlerdeki ses değişim olaylarını tam olarak tespit etmek ise, ancak transkripsiyon metinlerinin dili üzerinde yapılabilecektir. Aynı şekilde, Karahanlı Uygur Türkçe döneminin kelime hazinesi de sonraki araştırmacıları beklemektedir. Söz konusu dönemin edebi yazı dilinin temelinde hangi Türk ağızlarının özelliklerinin olduğu da halen tam olarak bilinmemektedir. Bu bağlamda Trakay ve Halıç Karaycası gibi ağızların bu rekonstrüksiyona bir katkı verebileceğinin kanısındayız.

2006 – 2007 tarihleri esnasında Altaic Society of Southern Korea türkologları ile ortaklaşa gerçekleştirdiğimiz alan tespitlerimiz sonucu, Karaycanın Kırım, Trakay ve Halıç ağızlarından dönemin en ilerdeki görsel ve işitsel cihazlar vasıtasıyla dil malzemesi toplanmış, bazen de son akıcı konuşan kaynak kişilerden faydalanılmıştır. Ses bilgisi ve ses değişimlerinden söz dizimine kadar kademeli kademeli yapılan derleme ve analiz neticesinde, Karay Türkçesinin bugün itibarıyla ilk sırada leksik farkları oldukça belirgin olan iki ağızın var olduğu, ayrıca da Ukrayna’da artık konuşma dili faslından çıkıp Polonya’nın Poznan civarında saklanılıp halen yaşlılarca kullanılmakta olan Halıç ağzının da farklı bir konuma sahip olduğu söylenebilmektedir. Karayca’nın Trakay ağzında gayet hissedilen miktarda Moğolca alıntıları olmakla birlikte ilerdeki tahkike ihtiyacı olan leksik ve tabirler yer almaktadır. Onların arasından bazılarını, dillerin modern durumuyla açıklamak zor gelebilse de, haklı olarak adeta ‘en eski Türk ansiklopedisi’ sayılan Dîvânü Lügâti’t-Türk’te bulmuş olduğumuz paralel ve açıklamaları sizinle paylaşmak, şüphesiz dil tartışmalarına yol açmak, böylece Karayca’nın çok eski ve değerli dil yapısına sahip olduğuna, dolayısıyla bu dili var gücüyle desteklemeye ve canlandırmaya ihtiyacın olduğunu belirtmek istiyoruz²⁵⁷.

Aşağıdaki tabloda, bizim bizzat alan tespitlerimize dayanarak sözkonusu kaynak kişilerin hafızalarının tutabildiği oranında kaydettiğimiz leksik verileri verilmiştir. Şu ya da bu lehçenin sözlük verileri tabloya alınmamıştır.

<u>Türkiye Türkçesi</u>	<u>Kırım Karaycası</u>	<u>Trakay Karaycası</u>	<u>Krumcakca</u>	<u>Urumca</u>
Güneş	-	Kuyaş	Küneş	Kun
Ay	-	Ay (yangı)	Ay	Ay
Yıldız	Yıldı	yulduz	Yıldız	yulduz
Kök	Koh	Köklär	Kök	küök
Işık	Yarıq	Yarıh(lıh)	Yarıh	yarihş
Toprak	Toprah	Yer	Yer	yir
Yer	Yer	Yer / gişur	Yer	yir
Kum	Qum	Qum	Hum	hum
Yayla	Yayla	Kütümäk / tütöv	-(hıır)	otlah
dağ	Dağı / tav	Tav	Dağ / çap	dah
Irmak / çay	-	özän’	Çay	çurahş
Deniz	Déniz	Te’n’gis’ /	D’engiz	d’eniz
göl	-	k’en’gis’	Göl	(d’eniz)
Buz	Buzı	Göl’	Buz	Buz
Su	Su	Bus	Suv	Suwu
Kuyu	-	Suw	Kuyu	hıyuy / krintsa
Çokrak, pınar	Çokrak	Kuduh /kodu	Çohrah	-(krinitsa)
Ateş	-	Çoğarah	Ateş	ateş
Taş	Taş	Ot	Taş	taş

²⁵⁷ Anadili Karayca olan kaynak kişiler: Lidiya Maszkiewicz, Tamara Firkowicz, Yuzef Firkowicz, Szymon Yuhniewicz, Marek Lawrinowicz, Mihał Zajaczkowski. Yerleşim yeri: Trakai ilçesi. Tarihler: 07.2007. Eğitim seviyesi: Üniversite mezunları (detaylar için bk: Дрига І.М. Увічниті малі тюркські мови: корейсько-українське співробітництво триває // Східний світ. – № 4, 2007. – С. 159-160. Дрига І.М. Тюркологічне літо в литовському Тракаї // Східний світ. – № 4, 2007. – С. 157-158.)

Ülke	-	Taş	El	yurt
Köy	Koy	Biylik / ulus	Köy	köy(dan t'eldim)
Yer	Yır	Sala	Yer	yer
Kurak	Kurlık	Orun	Kurlıh	yawun
Yağmur (yağar)	Yamgur (yawa)	(Astri) kuruhluh	Yağğur / yağmur	yawun t'eliy/ yaway
Kar (yağar)	Kar(yawa)	Yamğur (yawat)	(yagay)	har t'etey / yaway(bek suwuh)
Tipi	Boran(y)el	Kar (yawat / borat)	Kar yağay	Yüzyar (bek---)
Rüzgar eser	-	Karın yalını / -	-	Bulut
Bulut	-	-	Yel (ilperiy)	G'üzel kün
Açık hava	-	Ye'l (urat)	bualut	Bek bulut(lu)
Bulutlu	-	Bolut / tonguh	ava açlı	tumaen
Sis	-	Yarıh / balkıyt	avası bulut	yıldırıp patlay
Gök gürültüsü	Kök kökreyt / tütreyt/ titrevüt	Bolutlu /	duman	Bu yul
Bu yıl	Hğaray	tolğuhlu	-	O yıl (-)
geçen yıl	Bu yul(i)	Tuman	Bu yıl / bu sene	Etinci yıl
Önümüzdeki yıl	Bu yıl(i)	Bu (y)il	Bıltır	Yaz
ilkbahar	Anal yılı	Aşhan yıl	Kelecek yılı	-
yaz	- (yılbaşı)	İkinçi / kelesi	Baar	-
sonbahar	-	yıl	Yaz	-
kış	-	Yazbaşı	Küz	Hış
ay	Kış	Yaz	hğış	Ay
Gün (üç gün)	Ay	Küş'	ay	Uçkün
bugün	Kun (uç kun)	Kış	ğün	Bukün
dün	bughun	Ya'ngıy	bugun	Tünen
yarın	obırsıghun	Üçkün'	tünen	Yarın
sabah	yarın	Biü gün'	yarı'n	Saba
Gece gündüz	säba	Tünä'gün'	säba	Kündüz yece
akşam	kundagece	Ta''ndı	kece kun, kündüz	Ahşam
gece	ahşam	Ertä'n'be	ahşam	yece
	gece	Kün' da keça	keçe	
		Keçkurun		
dede	Kartbaba	keça	Phkata	Ata /papu(qıp)
Nine	Kartana	İtta	Phkaena	Apa/hartana(qıp)
anababa	Anababa	İnna	Ataanamızlar	Hartlar
baba	Ata(çım)	Törüvçülär	Ata	Baba(y)
anne	Ana(m)/	Ata	Ana	Ana(m)
oğul	(-çım)ulum	Ana	oğıl'	Ulan
kız	Kızçıh	Uvul	Kız	Hız
Ağabey	Ahğa	Kıs	Ahğay	Aka
abla	Apa	Ağarah karındaş	Aphğay	Buyık hız
Erkek kadreş	-	Ağarah tuvduh	Hğardaş	Kçık hardaş ulan
kızkardeş	-	İğiträk karındaş	Kızhğardaş	Kçık hardaş hız
torun/ torun kız	-toy	İğiträh tuvduh	ahth / torun / kız	Torun
	Koca	Turun	ahth	Fetmed'e t'elin
	Apakay	Er'	evl'enm'ek	Hoaca
Evlenmek	-	Üvlän'mä	Koca	Hatın
Koca	-	Er'	Hätın	Hayn
karı	-	Katın	Kaynata	Hayna
Kaynata	-	Ka''ynata	Kaynana	t'elin / d'elin
kaynana	Kelin	Ka''ynana	Keılın	Hayın
Gelin	-	Kılın'	Kaynata	Hayna
kaynata	-	Ka''ynata	kayna(na)	tiyev'

kaynana	-	Ka'yna	Küyü	Huda
damat	-	Kiyov	hudabay /	bala(çih)
bebek	Bala	Bala	kelindeş/	ulan(çih)
Oğlan	-	Ulan	ah(b)ikem-	hız(çih)
kız	Kışçih	Taşça	Bala	yaş ulan
Delikanlı	-Kız	Boydah	Oğlan	biyuh / yaş hız
küçükhanım\kız	Kart	Taşça	Kızçih	Hart
yaşlı	Karthatın	Karthına	Yıgıt	hart hatın
Öğretmen	-	kartkatın	Hız	Mesafir
Tanrı	Ohunçı	üvriätüvçü	kart / ehtiyar	Daskali
	Tenrı / Alla	T'en'ri	Kartana	Allah
			Mısafir	
			oğretıcı / aca	
			Hıçuday baba /	
			Adonay /	
			Yaradan /	
			Baruhata / Alla /	
			Tanrı	
Ne zaman	-		Kaçan – liter. / ne	Hayda?/ne/u
	Son	Kaçan	vahit?	vaht(a)?
sonra	-	Son	Soñra –lit./ son	Anson
önce	Endı	Başlıhtan	Başa / èvel'- lit.	Oynce
artık	-	En'di	Endı	Endei
hala	-	(h)A'nus	Daa	Aman
yakında	-	T'erk	Tez	-
Kısa süre	-	Uzah tüvül'	azbücuoh	Tekaran
bazen	Bek	Kaçan bolat	bāzı	Tékaran'çih
Sık	Kaç yılınız	For tüvül'	sık	Tez
Kaç	Sizge?		Sız haç	Haç şana yıl?
(yaşındasınız?)	Şındı	N'et'äk saya il'	yaşındasız?	Aman
şimdi	Yannı yıl	Gali	Şımdı / endı	yıl
yılbaşı	Kışı	Yangı il	Yengi Yıl	kırşı / kişi
insan	-	Kişi / adam	Adam / insan	(lahap)
soyadı	Adımı	Ad(ıy)	Lahab / ād	Adı
adı	-	Ad	Ād	Halk
Millet,halk	Koca	Uruv / ulus	El / halh	Ulan
erkek	Hat'n	Er kişi	Er(kek)	Hķātın
kadın	-	Katın kişi	Hātın	Taifa
Aile		uruw	Horanta	

Yukarıdaki tablodan görülebileceği gibi, verilmiş leksikler gayet büyük farklılık sergilemektedir; bu da ağız veya şive değil, lehçe farklılığından bahsedilmeye imkan tanıtmaktadır. Karaycanın şu ya da bu ağızına özgü leksiklerden bazıları, tarihi sözlük ile modern leksik hazinelerinden yararlanarak açıklanmaya çalışılmıştır²⁵⁸, fakat birçok durumlarda yine de M.Kaşgarlı'nın 'Dîvânü Lügâti't-Türk'teki leksik ve açıklamalar belirleyici olmuştur.

²⁵⁸ Kowalski Tadeusz. Karaimische texte im dialekt von Troki. – W Krakowie, 1929. Mardkowicz, Aleksander. Karaj Sez-Bitigi. Słownik Karaimski. Karaimisches Wörterbuch. – Łuck 1935. Русско-караимский словарь. Сост. Марк Лавринович. 34774 слов. – Тракай, 2005. – 345 с. Çulha, Tülay. Karaycanın Kısa Sözlüğü: Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. – İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi, 2006.

Karayca K'ERTI(SI): şimdiki. Kow.:Кум. Кертти (s. VXIV) – gerçek, gerçekten, uygun. hakiki, saklamak Cherti / kerti, kiertiadian' / kiertiadian', k'ertisin' ayıtp .

M. Kaşgarlı (Divanü Lügat-it Türk. – İstanbul, 1998): kertü: yemin, ant; yalnızca hakikatin olduğu yer. Ölmüş bir adam için ol kertü yerde ol, denir; ol tenrke kertüdi: O, Allaha inandı (s.400).

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Ankara, 1991): Türkiye T., Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur. Türkçesi: kertik, Azerb. Türkçesi: kártik, Başkurt, Tatar Türkçesi: kirtik 'doğru, gerçek'.

Karayca YAL: maaş. İal – ödünç, mükafat, ödül. Türk dilinin etimolojik sözlüğü (s.719): yal: geçimlik, aylık, yiyecek. Anadolu'da, daha çok evcil hayvanlara verilen yem. Mardkowicz: jał: nagroda, najem, zapłata / Belohnung, Lohn, Mieten. M. Kaşgarlı: ben bu sözcüğü en uzak sınırlarda yaşayan...Türklerin ağzından da de duydum... Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Türkiye Türkçesi: istirahat, Başkurt, Tatar Türkçesi: yal, tıngı, tınıs/çlık. Anlamca bağlantılı olabilmektedir.

Karayca TORA: hak. İbranice: Tora Pentateuch (pyatihrest). Ukr.: hak, mahkeme, makul (право, суд, слушність). Tora етьмя – hüküm etmek, hüküm vermek (судити, вирокувати). Karşılaştırmalı Türk lehçeler S.: Türkiye Türkçesi töre, Kırgız Türkçesi adat, Azeri Türkçe âdât (s. 900). M. Kaşgarlı: evin en önemli yeri ve itibar edilen kimselere sunulan oturağı (sedir): töre yoqladı: Oö evde sedire oturdu. Tör de denir. Etimolojik sözlüğü s.668-669: ortak T.-M.: yasa, düzen, gelenek. Tevrat sözcüğüyle bağlantılandırılmıştır. Törülüg: yasaya uygun.

Karayca AZIH: gıda. Kowal. ---azmax. Mardkowicz: hergünkü ekmek (chleb codzienny, prowizja, Alm. Lebensmittel, tägliches Brot). T. Kocaoğlu: azılı: food (A 166). Karşılaştırmalı T.L. Sözlüğü: Etimolojik Sözlüğü: azık, yiyecek, yemeklik nesne. Azığ tiş: öğütücü dişlerden çok büyümüş, kesici diş (s.59). M. Kaşgarlı: azig: her türlü hayvanın azıdışı. Azuqluq: erzak olan hazırlanan şey.

Karayca TINÇALMAH: dinlenmek. Tynç- rahat, sakin; tynçalmax – dinlenmek tynçtyx – rahatlık, huzur. Mardkowicz: tync rahat (spokojny / ruhig); tync etme: sakinleşmek (uspakajác / beruhigen); tynçalma spoczywać, wyspoczywać / sich ansruhen). M.Kaşgarlı: tındurdı: ol meni tındurdı: O, benim dinlenmeme izin verdi. Bunun kökü tındı: soludu'dur (s. 563).

Karayca SAĞIŞMAH: uydurmak, düşünmek, icat etmek. Sayış – fikir, niyet, plan; Sayış et'm'a – düşünmek, Sayışla – düşünmek, yargılamak, Sayışleisyn m'eni duşman ornuna öz'uıa – beni duşman olarak görüyorsun; Sayışlan-duşünülme, Sayışlanma tuvar ornuna – hayvan yerine konulmak, kura ornuna sayışlanadyrlar anar oporok taşlary – taş manciniklar başak samanı gibi geliyor ona; Sayışsyz – düşüncesiz. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Kırgız Türkçesi: sağınç, Tatar Türkçesi sağış, Türkiye Türkçesi: hasret (s. 316-317).

Леви Б.З. Русско-караимский словарь. – Симферополь, 2005. Синани З. Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка. – Симферополь: Таврия, 2007.

Başkurt, Kazak, Kırgız Türkçesi: sağıştırma / salıstırmalı / salıstırmalı (Türkiye Türkçesi: izafi(yet), s. 412). Etimolojik Sözlüğü, s.572: sak / sag: düşünme, çekinme, kaygılanma, düşe kapılma, sanma, varsayma. Sağış, saymaktan sayış. M.Kaşgarlı: sakınmak, sanmak. Sakınç: sıkıntı, sakınma, kaygı (s. 484). Sag: akıl, anlak (Oğuz lehçesi; diğer Türkler bilmez), s. 462. sâg: idrak, anlayış (Oğuz lehçesi; diğer Türkler bilmez): sende sâg yôq: sende anlayış yok.

Karayca QUDUH: kuyu. Kuduç –kuyu. Mardkovicz: kuduk (studnia / Brunnen, s. 46). Etimolojik Sözlüğü, s.454: kuyu, es. Tr. Kud, kuy: dip taban, aşağı, alt, kuytu yer, dere; kudi / kuduğ / kudu. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Türkiye Türkçesi kuyu, Azeri Türkçe guyu, Başkurt Türkçesi koyo, Tatar Türkçesi koyı, Kırgız, Özbek Türkçesi kuduk, Kazak Türkçesi kudık, kuy (s. 524-525). M.Kaşgarlı: kodı, kudi, kudug, kuduğ, kuyug. Şu atasözünde de geçer: quduğda sūw bār, it burnı tegmēs: kuyuda su var, ama köpeğin buru buna erişemez. Bir şeyi isteyen ama bunun ede edemeyen yada başka birinin yemeğini gören ve bu yiyeceği arzulayan, ancak alamayan kimse için kullanılır.

‘Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. Bölgesel Rekonstrüksiyonlar; Leksika’ ciltlerinde ortak eski Türk leksik hazinesi ve ayrı Türk lehçelerine özgü olan leksikler karşılaştırılmanın ardından Türk lehçelerinin ve bu arada Kıpçak Türk lehçelerinin tarihsel gelişim şeması teklif edilmiştir (Moskova, 1997, 2002). Alınan sonuçları dil tarihlendirmesi yoluyla sayılandıktan sonra gloto-kronolojik gelişim şeması oluşturulmuştur. İşbu şemaya göre (detay için bk. 2002, s. 732), Kıpçak Türk lehçeleri leksiklerinin 68% iyle 960 tarihlerinde ortak Türk lehçe soyağacından kol halinde ayrılıp 1140 tarihleri civarında Başkurt ile Noğay – Kazak – Karakalpak dalları, 1070 tarihleri civarında Karaçay-Malkar ile Kumık dalı, 1100 tarihlerinde ise Kırımatar ile Tatar dalı ayrılmıştır. Karay Türkçesinin Kıpçak Türk lehçeleri soyağacından kol halinde hangi tarihlerde ayrıldığı tam olarak belirtilmemekle birlikte, tahminen 74%yle 1100 tarihlerinde ayrılan Kırımatarca ile 86 % yla 1380 lerde ayrılan Mişor, Kazan Tatar ile Sibiry Tatar Türkçesi arasında ayrıldığı söylenilebilir. Şemaya göre, Karayca’nın Haliç ve Trakay ağızlarının ayrıldığı tarihler, 1290 sonraları olabilir çünkü bu tarihler, Karay Türklerinin Litvanya kontlarına hizmet etmeye göç ettikleri ve bugünkü memleketleri olan Batı Ukrayna ile Litvanya topraklarına iskan ettikleri tarihlere dir. Bu arada şüphesiz ki Karayca’nın Trakay ağızı, diğer ağızlarına nispeten daha erken dönemde ayrılmış olup bu yüzden M. Kaşgarlı’nın Sözlüğünde mevcut, hemen hemen tüm Türk lehçelere özgü olan en eski eksiklerini saklamıştır.

Sonuçlar: 1. Bugünkü Ukrayna topraklarında konuşulan Türk lehçeleri kelime hazinesi itibarıyla hissedilen farklılık göstermektedir. Bu, Ukrayna’daki tüm lehçelerin Kırım’dan gelme ve aslında Kırım Tatarca’nın ağızları olduğu iddiasını yalanlamaktadır. 2. Batı Kıpçak grubuna ait Karayca’nın Trakay ağızı, bildirimizde zikredilen diğer Türk lehçe ve ağızlarından gerek fonetiği, gerekse leksikleri açısından gayet farklı bir yapıya sahiptir. 3. Bildirimizin konusu olan ağızdaki birkaç kelime Ukrayna’daki diğer lehçe ve ağızlarda mevcut değildir. 4. Modern Türk lehçeleri Sözlüğünde, bu konuda etraflı yanıtlar bulunmamıştır. 5. ve ancak

М.Каşgarlı'nın Dîvânü Lügâti't-Türk dahiyane eserindeki Karahanlı unsurları araştırıldıktan sonra sözkonusu leksiklerin birincil anlam ile rekonstüksiyonuna dair malumat bulunabilir. İşte böyle bugünlerde de kuzey Karadeniz bölgesi Türk lehçe ve şivelerine has leksikleri restore etmek ve tekrar canlandırmak için yerini hiç bir kaynağın tutamadığı bir kaynaktır²⁵⁹.

42. ВІД ЛІТНІХ ШКІЛ ДО ПОСТІЙНОГО НАВЧАННЯ: УКЛАДАННЯ ПІДРУЧНИКІВ РІДНОЇ МОВИ ДЛЯ КАРАЇМІВ ТА УРУМІВ.²⁶⁰

Статтю присвячено порівняльному аналізу підручників караїмської та урумської мови, використовуваних нами в практиці викладання тюркських мов України їх носіям та щойно розроблених, викладено власний досвід роботи з етнічною меншиною протягом польових досліджень, а також наведено пропозиції щодо етапів упровадження мовного викладання у постійному навчанні загрозених тюркських мов.

Ключові слова: загрожені тюркські мови України, караїмська мова, урумська мова, підручники, викладання рідної мови етнічній меншині.

Yaz okullarından devamlı öğretime: Karay ve Urumlara yönelik ana dil ders kitaplarının hazırlanması

Bildirimizin amacı, öğretmenlik yapmış olduğumuz yaz okulları esnasında edindiğimiz tecrübelerle dayanarak Ukrayna'da meskün Türk lehçeleri konuşan halklara yönelik ana dil ders kitapları ile basından yeni çıkmış yeni ders kitaplarının karşılaştırmalı analizi yaparak etnik azınlıkları ile çalışmalar ve alan tespitlerimiz esnasındaki tecrübe ve izlenimlerimizi paylaşmak, yok olmak üzere olan Türk lehçelerinin yeniden canlandırılması ve devamlı öğretimine geçiminin aşamaları konusundaki önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ukrayna'nın yok olmak üzere olan Türk lehçeleri, Karayca, Urumca, anadil ders kitapları, etnik azınlığa ana dil öğretimi.

From summer schools to continual learning: experience of compiling Karay and Urum textbooks as a mother language

The paper deals with comparative analysis of all the textbooks of the Karay and Urum languages both used in the practice of teaching during summer schools to Turkic speaking national minorities and newly conducted ones. It also gives some suggestions concerning the main stages of putting the continual learning on in the process of education and development of the endangered Turkic languages in Ukraine.

Keywords: endangered Turkic languages in Ukraine, the Karay language, the Urum language, textbooks of mother language.

²⁶⁰ Подано до журналу Мовознавство, 2010.

Як відомо, етнічна ідентифікація «загрожених» тюркомовних народів України – урумів, кримчаків, караїмів – сформувалась у набагато пізніший час (XIX ст.), аніж визначення конфесійної приналежності у добу раннього та класичного середньовіччя. А відтак конфесійне визначення мало незрівнянно більше значення, почавши врешті-решт маркувати й етнічну приналежність тюркомовних народів, що мешкали поза метрополією. Так, наприклад, назву греки (Рум) автоматично дістали православні – караманлійці Анатолії, а «турками» стали йменувати мусульманське населення Балкан, включаючи навіть босняків та албанців.

До категорії “загрожених” тюркських мов в Україні належать, по-перше, караїми (мова – караїмська): на 2001 р. нараховувалось 1196 осіб, 1989 р. – 1404 (рідною мовою караїмську вважали лише 6%)²⁶¹. За даними К. Мусаєва²⁶², на 1989 рік в СРСР мешкало 2600 караїмів, причому рідною караїмську мову визнавав 21%. По-друге, майже зниклий етнос являють собою кримчаки: у перепису населення 2001р. відзначено 406 осіб, у 1989 р. – 0 (рідною мовою кримчацьку визнали 16,7 %) ²⁶³. За даними Д. І. Ребі, Б. М. та І. В. Ачканазі, у 1989 р. кримчаками себе ідентифікували 1448 осіб (відповідно рідною вважали кримчацьку мову 34,9 %) ²⁶⁴. Чіткі статистичні дані по урумах в даних останній переписів відсутні, оскільки їх було ідентифіковано разом з ромеями України як “греки” (2001 р. – не виділено, 1989 р. – не виділено). С. Н. Муратов²⁶⁵ свідчить про «більше 60000» осіб на території усього СРСР на 1980 р. І. Пономарьова у доповіді на круглому столі, присвяченому питанням освіти тюркомовних народів України²⁶⁶, називає цифру 40000 урумів. Як видно з наведеної статистики, вищезазначені етноси належать до категорії загрожених, а їх мовна компетенція – до статусу мов, що знаходяться на межі зникнення, атож ревіталізація мовної компетенції цих етносів є надзвичайно актуальною.

Наше дослідження мало на меті аналіз досвіду укладання підручників рідної мови для караїмів та урумів, виходячи з власних польових лінгвістичних записів тюркських мов України та з досвіду викладання тюркських мов України їх носіям. Доповідь розглядає, насамперед, існуючі підручники караїмської мови Г. С. Ялпачик «21 урок караимского языка»²⁶⁷

²⁶¹ Національні меншини в Україні. Інформаційно – бібліографічний покажчик. – К.: Інститут досліджень діаспори, 2003. – Вид.2. – С. 14.

²⁶² Мусаев К. М. Караимский язык // Языки народов мира. Тюркские языки. – М., 1996. – С. 255.

²⁶³ Національні меншини в Україні... – Там само.

²⁶⁴ Реби Д.И., Ачканази Б. М., Ачканази И. В. Крымчакский язык // Языки народов мира.

Тюркские языки. – М., 1996. – С. 309.

²⁶⁵ Муратов С.Н. Урумский язык // Языки народов мира. Тюркские языки. – М., 1996. – с. 450.

²⁶⁶ Міжнародний круглий стіл «Проблеми освіти тюркомовних народів України (кримські татари, гагаузи, караїми, уруми, кримчаки)». Київ, КНУ імені Тараса Шевченка – ТІКА. 11.11.2008р. – Матеріали (в друці).

²⁶⁷ Ялпачик Г.С. 21 урок караимского языка (крымский диалект). – Мелитополь, 2001. – 120 с.

та «Karajče ürianiabiž» Е. Ч. Йогансон²⁶⁸, які ми застосовували в процесі викладання літніх та факультативних шкіл караїмської мови (м. Тракай, Литва) 2007-2008 рр.

Караїмська мова, що представляє західну гілку тюркської мовної сім'ї, в її трьох основних діалектах – тракайському, галицько-волинському та кримському – ставала предметом наукового вивчення неодноразово здебільшого завдяки зусиллям С. Шапшала, Т. Ковальського²⁶⁹, А.Мардковича²⁷⁰, К. Мусаєва²⁷¹, М. Фірковича, а в наш час – Г. Янковського, А. Сулеймович, А. Дубінського, В. Міреєва – Д. Абрагамовича²⁷², Е. Агнес Чато – Йогансон, Т. Коджаоглу²⁷³ тощо. Разом з тим, не припиняються спроби поновити перерване мовне будівництво, розпочате у 1930-х роках колом А.Мардковича, що його нині можна спостерігати в численних лексикографічних працях останніх років В. Міреєва – Д. Абрагамовича, М.Лавріновича²⁷⁴, С. Юхневича²⁷⁵, Т. Чулхи²⁷⁶, Б.Леві²⁷⁷, З. Синані²⁷⁸ та ін.

Оскільки мовне будівництво, зокрема, означає як розробку систему письма та орфографії мови, так і впровадження в регулярний обіг термінології, викладання мови членам меншини на літніх або суботніх школах, курсах, факультативах, воно мусить ґрунтуватися на спеціальних лінгвістичних засадах та знаходити відображення в застосовуваних практичних навчальних посібниках мови. Не розв'язана на даний момент проблема використання різних видів письма для караїмської мови, що відбивається на способах організації структури підручників, здебільшого потребою бодай усного наведення викладачами паралелей латинською, кириличною, інколи навіть гебрійською транслітерацією для унаочнення можливостей прочитання старшим поколінням. Нам видається логічним збереження ще доволі тривалий час представленості писемної мови у

²⁶⁸ Karajče ürianiabiž. Ürianiuvčiu: Éva Á. Czató. Karajče Jaz Üriatiuviu 2008, Troch. – Draft 4. – 80 p.

²⁶⁹ Kowalski Tadeusz. Karaimische texte im dialekt von Troki. – W Krakowie, 1929.

²⁷⁰ *Mardkowicz, Aleksander*. Karaj Sez-Bitigi. Słownik Karaimski. Karaimisches Wörterbuch. – Łuck 1935.

²⁷¹ *Мусаев К.М.* Грамматика караимского языка. – М., 1964. – 230 с.

²⁷² *Миреев В.А., Абрагамович Н.Д.* Язык караимов Западной Украины. В 3 тт. – Симферополь, Украина – Полевской, Россия – Слипери Рок, США, 2008.

²⁷³ *Kocaoglu Timur*, in collaboration with *Mykolas Firkovičius* (1924-2000). Karay: The Trakay Dialect. – Muenchen: Lincom Europa, Languages of the World / Materials Descriptive Grammar Series, 2006. – 243 p.

²⁷⁴ Русско-караимский словарь. Сост. Марк Лавринович. 34774 слов. – Тракай, 2005. – 345 с.

²⁷⁵ *Juchniewicz, Szymon*. Podręczny Słownik Polsko –Karaimski. – Warszawa: Bitik, 2008. – 271 s.

²⁷⁶ *Çulha, Tülay*. Karayca'nın Kısa Sözcüğü: Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. – İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi, 2006.

²⁷⁷ *Леві Б.З.* Русско-караимский словарь. – Симферополь, 2005.

²⁷⁸ *Синані З.* Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка. – Симферополь: Таврия, 2007.

відмінних видах графіки, попри тенденцію до уніфікації та нормативізації усно-літературного різновиду самої мови. Саме виданням підручників, про які йтиметься нижче, на базі кримського та тракайського діалекту було закладено підвалини відносної стандартизації мови караїмів; деякими авторами (В. Міреєв – Д. Абрагамович) за взірць узято досвід розробки літературної мови для ретороманців Швейцарії²⁷⁹, вибір діалектної основи котрої в кожному окремому випадку ґрунтувався б на «принципі більшості» (кількісного переважання представленості в діалектах).

Підручник Гелія Семеновича Ялпачика орієнтований на кримський діалект караїмської мови. Його підготовано за участю численних учнів, за консультаціями та корекцією караїмських текстів С. І. Баккала. Наукова рада Асоціації кримських караїмів «Кримкарайлар» редагувала та готувала до друку дані матеріали при допомозі караїмської спілки Харкова та координації Центру впровадження сучасних педагогічних технологій Мелітопольського ДПУ. Посібник неодноразово дороблявся (1й тираж склав 100 екземплярів), були враховані зауваження по тексту акад. Ю. О. Полканова, Б. З. Леві, Ф. І. Айваза. Підручник містить додатки: це ілюстрована абетка, в ілюстрованому вигляді подано основні лексичні групи: частини тіла, сім'я, караїмська їжа, базові явища природи тощо, впроваджується мінімум найбільш частотної лексики, тексти для читання й перекладу з російськими відповідниками, російсько-караїмський словник, а також дві статті Г. С. Ялпачика про фонетику та орфографію, а також лексику (зокрема, омонімію) караїмської мови. Наведено також короткі відомості Ю. О. Полканова про основні етапи розвитку та дослідження мови. Після уроків шість – сім йдуть уроки-повторення, систематизація матеріалу, чітко визначено мету кожного з уроків, план та хід уроків, зразки оповідей на тему уроку, вправи на закріплення матеріалу та домашнє завдання, що робить підручник можливим у використанні навіть недосвідченими викладачами або самими учнями для самоосвіти.

Підручник Є. Агнес Чато – Йогансон запроваджує такі підходи, як, насамперед, залучення самих учасників школи у процес викладання: вони знаходять власні світліни, зображення, актуальні для них самих теми. Методичні принципи навчання мови національних меншин як рідної розроблені давно. Процес такого навчання включає наступні етапи: А). Один – два ентузіасти – носії розмовної мови похилого віку у супроводі фахівців-лінгвістів організують курси мови для бажаючих, котрих ділять щонайменше на дві вікові групи (діти, молодь, дорослі, літні). Б). З числа даних членів цієї національно-мовної меншини, як правило, серед покоління 25-40 років, обирають найбільш успішних учнів-бажаючих, що продовжують навчання членів власної меншини, обов'язково за участю та при допомозі у викладанні старших носіїв мови – місцевих інтелігентів. Це – викладачі дитячих садків, шкіл, працівники сільрад – місцева інтелігенція, що не відмовиться мати

²⁷⁹ В. Міреєв – Д. Абрагамович. – Т.1. Передмова.

додатковий приробіток. В). Передбачається як бажане поступове самовідтворення літньої школи в суботню або недільну релігійну школу, введення факультативних уроків у місцевій школі, створення гуртків, фольклорно-мистецьких колективів. Г). Залучення державних коштів за зверненням громад та організаторів курсів мови (комісії по правах національних меншин тощо); розробка та пропозиція підручників, які апробовуються по недільних (суботніх) школах щонайменше два роки. Д). Залучення «шефства» педагогічних інститутів та університетів, введення в них факультативних курсів із вивчення мови і внесенням фаху до додатку диплома про вищу освіту (додаткова спеціалізація). Е). Організація курсів підвищення кваліфікації вчителів за сприяння Міністерства освіти та науки.

Застосовувані методичні принципи: процес навчання мови меншини як рідної розроблений при допомозі методистів СОАС (Лондон)²⁸⁰. Концепцію підручника «Karajše ūrianiabiž» спрямовано на досягнення певної мети – навчання меншини мови повсякденного спілкування. Матеріал побудовано, починаючи від повсякденного діалогу, герої котрого – знайомі членам меншини караїми, мешканці свого ж села, відомі та поважні старожили. Чітко проведений, цей підхід викликає ефект пізнання, близькості рідної мови. Оскільки її носії не мають ніякої спеціальної лінгвістичної підготовки, діалоги побудовані у формі гри. Вони короткі, супроводжувані об'єднаними спільною тематикою лексичними гніздами, а не розрізненим списком лексем. Основу опрацювання матеріалу складає робота в парах між собою і в парі з улюбленим викладачем, обраним самими носіями. В підручнику немає розлогих драматичних пояснень (що їх можна навести лише в додатку до підручника, як у Г. Ялпачика або Е. А. Чато), проте акцент зроблено на прикладах роботи за моделлю (повторюй, підставляючи нові слова). Кожну модель розігрують 1-2 викладачі, її супроводжено наступною вправою на 8-10 прикладів²⁸¹.

Та зацікавленість, нетерпіння, з яким члени караїмської громади з кількох відмінних країн щороку очікують на проведення курсів, їх готовність до ненормованої поза аудиторної роботи та певних фінансових витрат під час школи (проїзд, прожиток тощо), а найголовніше, зростання рік від року рівня

²⁸⁰ Project title: International network to support training in the minority language and culture of the Karaim communities of Lithuania, Poland, Russia and Ukraine (Short title: Karaim network) Éva Csátó Johanson, Uppsala University & David Nathan, SOAS London.

²⁸¹ При нагоді ми раді висловити свою високу оцінку та глибоку повагу, щирі слова вдячності дружній караїмській громаді Литви, Польщі, України та Росії, що два роки поспіль гостинно приймала нас влітку в м. Тракаї та щиро ділилася безцінним скарбом власної культурної спадщини. Окрема вдячність та визнання носіям караїмської мови, що допомагали нам записувати діалект у Тракаї: пані Лідії Машкевич, пану Шимону Юхневичу, подружжю Тамарі та Юзефу Фірковичам, пану Мареку Лавріновичу, пану Міхалу Зайончковському (дата записів: 07.2007); діалект у Криму: пану Дауду Ель (дата запису: 01-02.2007). Окремої нашої подяки як української сторони міжнародного європейського проекту відродження рідких мов варті організації, наукові та творчі зусилля нашого старшого вчителя, проф. др. Єви А.Чато – Йогансон, що є ініціатором та беззмінною викладачкою даного проекту.

мовної компетентності членів громади аж до здатності самовідтворення мови без допомоги стороннього лінгвіста – викладача свідчать про успішність та плідність розробленої європейською дослідницею та колективом її методистів підходу. Узявши його за зразок, українські спеціалісти – тюркологи можуть доволі легко зробити свій внесок у відродження мікромов на батьківщині.

Урумська мова як одна з мов тюркської сім'ї, розповсюджених в зоні компактного помешкання урумів України, ніколи не ставала предметом постійного викладання. Не існувало ані регулярних класів, ані довготривалих недільних шкіл рідної тюркської мови для урумів України. Замість цього в місцях локального помешкання урумів здійснювалось викладання новогрецької мови, цілком чужої за своєю структурою та лексичному складу, що не сприяло підтримці та розвитку мовної компетенції, а навпаки поглиблювало процес втрати етнічного мовного та духовного багатства. Короткий період поновлення зацікавлення мовою відбувся в 20—і роки ХХ століття в Росії, а потім і в СРСР було узятو курс на розвиток національних мов та культур народів Росії. За ці роки приазовськими греками видається газета, відкрито театр, школи з рідними мовами викладання. Однак від 1938 р. докорінна зміна політичного середовища спричинила фактичну заборону національних органів друку, культури та мов. Разом із тим, культурі урумів властива надзвичайна багатоманітність як мови у його різних стильових різновидах, так і усно-народної і писемної літератури, представлених у дослідженнях О.Блау²⁸², О.М. Гаркавця²⁸³, С.Чернухіна²⁸⁴ та ін.

Ми рецензуємо тут першу спробу створення підручника урумської мови представниці Інституту лінгвістичних досліджень РАН СПб елліністки М. Смоліної (за результатами діалектологічних експедицій 2004-2006 рр. під керівництвом О. В. Перехвальської), порівнюючи дані із нашими результатами серії українсько-корейських польових лінгвістичних експедицій (2006-2007 рр.).

Функцію відродження та збереження тюркської мови як рідної ані державні, ані приватні інституції нашої країни від часу предметного вивчення, проведеного персонально О. М. Гаркавцем²⁸⁵, на себе не узяли. Наскільки нам відомо, польові фольклорно – етнографічні експедиції

²⁸² *Blau O.* Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft. – Bd. 28. – Berlin, 1874. – S. 562-583. *Blau O.* Ueber die griechisch – türkische Mischbevölkerung um Mariupol. // ZDMG, XXVIII, 1874. – p. 576 –583.

²⁸³ *Гаркавець О.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999. – 624 с. ([Azovian Urums: History, language, fairy-tales, songs, riddles, proverbs, written monuments.](#) Alma-Ata: Ukrainian Culture Centre, 1999. – 624 pp. (The scientific article in Ukrainian, the texts in Urum).

²⁸⁴ *Чернухин Е. К.* О грамотности, неграмотности и безграмотности мариупольских греков (замечания к рукописному наследию XVIII–XIX вв. // Язык и культура. – Вып. 8. – Т. V. – Часть 2. Национальные языки и культуры в их специфике и взаимодействии. – Киев, 2005. – С. 68-74.

²⁸⁵ *Гаркавець О. М.* Урумський словник. – Алма – Ата: Баур, 2000. – 631с.

проводилися неодноразово (наприклад, університету Газі, Анкара, Туреччина, 2005 р.), проте жодна з експедицій не мала на меті фронтальний запис саме лінгвістичного матеріалу. Цю функцію узяла на себе Російська Федерація, зокрема, відділення типологічної та прикладної лінгвістики філологічного факультету МГУ (ОТПЛ) в рамках проекту, що має, щоправда, досить дискусійну назву «Малі мови Росії»²⁸⁶. В якості польової практики студентів кафедри загального мовознавства та додаткової спеціалізації «Етнолінгвістика та польові дослідження» від 2001 по 2005 р. проводились польові експедиції до Ялти, Малоянцисоли, Старого Криму, Мангуша, Карані Донецької області під керівництвом О. Перехвальської. Попри безперечну наукову цінність даних експедицій та нашу вдячність як науковця організаторам експедиції, зазначу все ж, що тривале провадження досліджень російськими науковцями та відсутність українського інтересу зайвий раз сприяє утвердженню не-українських пріоритетів наших тюркомовних меншин в таких і без того вже зросійщених регіонах, як Крим та Донецька область.

Польові експедиції О. Перехвальської засвідчили той факт, що «в урумському селищі Мангуш жодна людина не переклала лінгвістичну анкету, з якою румеємовні греки впоралися без ускладнень»²⁸⁷. Це означає, що мовний зсув в середовищі урумів зайшов значно дальше, аніж серед румеїв, і урумській мові дійсно загрожує зникнення. Автори польового дослідження також відзначають, що «...ситуація з греками – урумами Приазов'я типологічно схожа з етнолінгвістичною ситуацією тюркомовних греків, що мешкають у Східній Грузії»²⁸⁸.

Лише серія спільних українсько-корейських польових лінгвістичних експедицій (2006-2007 рр.) засвідчила бодай якийсь прояв наукової уваги та підтримки тюркомовних народів саме українською столицею. За забезпечення фінансової можливості здійснення цих експедицій дякуємо Корейському Алтайстичному Товариству²⁸⁹.

В межах таких експедицій 2006 та 2007 років нами спільно з тюркологом Сеульського національного університету др. Йонг Сонг Лі було проведене теренне вивчення та фронтальний запис діалектів тюркських мов України, що опинились на межі зникнення – кипчацьких та огузьких діалектів урумської мови, кримського, галицько-волинського та тракайського діалектів караїмської мови, кримчацької мови. Під час експедиції у Донецькій області (Маріуполь, Старий Крим, Мангуш, Гранітне) нами було отримано цінні

²⁸⁶ <http://pole.iphil.ru/pole-wiki>

²⁸⁷ <http://pole.iphil.ru/pole-wiki>

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Детальніше інформацію про експедицію та польові матеріали з неї можна отримати за адресами: www.plaza.snu.ac.kr. Крім того, див.: Дрига І.М. Тюркологічне літо в литовському Тракаї // Східний світ. – № 4, 2007. – С. 157-158.

лінгвістичні дані з вищезазначених діалектів урумської мови²⁹⁰. Під час експедиції ми неодноразово жваво обговорювали та дискутували ідею написання елементарного підручника для носіїв ідентичності – урумів, що мову практично втратили, можливості впровадження викладання цієї мови у місцях компактного помешкання, професійної підготовки викладачів урумської мови на кафедрі тюркології КНУ імені Тараса Шевченка²⁹¹ та розробки засад, на якій діалектній основі урумської мови – огузькій або кипчацькій – необхідно буде розробити подібний підручник, насамперед в межах так званих недільних або літніх шкіл.

І ось тому появу підручника М. Смоліної усіма фахівцями – тюркологами було сприйнято із великим захопленням та вдячністю. Проте, резюмуючи попередню оцінку концепції даного підручника, наведемо слова О.М.Гаркавця: «Якщо хтось узявся б (створити подібний підручник), то підтримав би обома руках, але за умови, що не буде там стільки нісенітниць і діалектної тенденційності».

Навчальний посібник присвячено 230-річчю переселення греків до Приазов'я, видання здійснено за ініціативою Конгреса національних громад та Держкомітету по справах національностей та релігій України. Підручник складається з 27 уроків, урумсько-російського та російсько-урумського словників та ключа до вправ, що робить його так само практично вживаним як аналітичний довідник з мови. Видання особливо цінне тим, що супроводжується аудіо додатком, а відповідно, польові записи лінгвістів Інституту лінгвістичних студій не повинні канути у небуття, а дійдуть до свого народу.

Разом з тим, у підготовленому навчальному посібнику є цілий ряд сумнівних положень, що все ще лишаються предметом дискусії. Таким, зокрема, є безапеляційна назва носіїв мови «греками Приазов'я», без жодного посилання на те, що самоназва «греки» на наш погляд з'явилася далеко не в сучасному, проте в історичному сенсі слова, коли формування само ідентичності даної групи було детерміновано не етнічною, проте конфесійною приналежністю. Автоматично ж переносити середньовічні категорії на сучасність було б підходом мало науковим. З цього міркування ідсилаємо авторку до ряду праць Маттіаса Каплера²⁹², О.Ф.Сертка²⁹³, Є. Чернухіна²⁹⁴ тощо.

²⁹⁰ Детальніше інформація та про місце зберігання польових записів див.: Дрига І. М. Увічнити малі тюркські мови: корейсько – українське співробітництво триває // Східний Світ. – № 4, 2007. – Київ.

²⁹¹ Подібну підготовку – курси підвищення кваліфікації та участь у науковій конференції з проблем викладання гагаузької мови в Україні – ось уже два роки на кафедрі тюркології КНУ імені Тараса Шевченка проходять викладачі гагаузької мови середніх шкіл та ліцеїв України.

²⁹² *Kappler Matthias*. Turkish Language Contacts in South-Eastern Europe. (= *Analecta Isisiana* LXI). 288 pp. The Isis Press, Istanbul 2002. *Kappler Matthias*. Fra religione e lingua/grafia nei Balcani II: sincretismo religioso e *codeswitching* presso musulmani e cristiani in Bulgaria (sec. XIX-XX). *Rivista degli Studi Orientali* LXXII, f. 1-4: 61-99. Roma 1998.

Друге дискусійне на наш погляд питання складає нечітке дотримання принципу відповідності усіх матеріалів діалекту, покладеному в основу підручника, починаючи з назви – «Урум тілі» тощо. Узяті за зразок твори старокримської пісенної мови, максимально наближеної до турецької, відображають високий стандарт урумської мови, проте вони ніколи не відбивали реальної мови повсякденного спілкування, якої і прагне навчити підручник. Знову процитуємо відгук О. М. Гаркавця: «...діалект, що його пропонують вивчати як урумську мову, – огузький, майже турецька мова. Гадаю, що це наслідок того, що експедиція (мовна практика з турецької мови), цікавилася усім турецьким і фольклорну, власне – штучну пісенну мову вони не відрізняли від розмовної. Для Старого Криму, Маріуполя, можливо, цей діалект підійде, підійде, може, іще для Старогнатівки, а для решти говірок не годиться, бо стоїть іще далі від них, ніж усереднена кримськотатарська літературна мова, заснована на кипчацько-огузькому діалекті. У кожному урумському селі є школа, є викладачі мови та літератури, декторі писали дипломні роботи з урумської мови і добре її знають. А їм цей посібник подадуть як остаточно готовий. А на мою думку, перше слід би було зібрати цих учителів на конференцію, запропонувати для обговорення цей проект, виробити спільну думку щодо діалектної бази, як це свого часу зробили кримські татари, потім допрацювати проект посібника, розіслати для ознайомлення, обговорити ще раз, занотувати й урахувати всі зауваження, а вже потім друкувати як посібник для факультативного вивчення мови. Такий шлях пройшли посібники з кримськотатарської мови...

Тепер у Криму вже є досить кандидатів і докторів, і вони ...видали багато своїх навчальних книжок. Якщо серед урумів розвинуться ентузіасти, то й вони зможуть досягти подібного рівня. Дай Боже!»

Зрозуміло, що створення підручника урумської мови, що має близько дванадцяти вельми відмінних говірок, є надзвичайно кропіткою та трудомісткою справою, що робить доцільним розгляд вище постульованого для підручників літературної караїмської мови «принципу більшості». Цей принцип вимагатиме надзвичайно ретельного врахування даних кожної з говірок, незважаючи на те, що носіїв мови лишилося зовсім мало. З дванадцяти говірок, що фактично мають статус окремих діалектів, покладена в основу підручника говірка Старого Криму є крайньою огузькою, що практично не відрізняється від турецької мови, а відтак зовсім ігнорує решту

²⁹³ *Sertkaya Osman F.* Grek Harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağzı Metinleri Üzerine // Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Günay Kut Armağanı). Edited by: Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. – Vol. 28 / II, 2004. – S. 1-21.

²⁹⁴ *Чернухин Е. К.* (Київ) Памятники караимского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования // // Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності. Матеріали регіональної конференції. – Донецьк, 15-16 грудня 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 205-227.

доволі відчутних діалектних відмінностей як в лексиці, так і граматиці. Авторка, хоч і наводить подеколи приклади діалектних відмінностей Старого Крима та Мангуша на кшталт: «в різних діалектах можуть використовуватись різні слова: көпек / йит «собака»; т'еди / мышых «кицька»; эв / уй «дім»; сөле / йырла «співати», – проте не замислюється над принципом послідовного проведення даного принципу та добору фонетичних, лексичних, синтаксичних норм для формування, бодай умовно, «літературної мікрмови».

Відтак, підручник потребує не косметичних виправлень чи корекцій, але ґрунтовної переробки концепції та методологічної основи і навчальних принципів, беручи до уваги увесь досвід, викладений нами у зв'язку з підручниками караїмської мови. Вихідна подача граматичного, а не живого розмовного матеріалу в кожному уроці з вельми незначним його практичним опрацюванням у вправах, віддаленість тематики від життя урумської спільноти та де актуалізація матеріалу, відсутність системного підходу до вибору поурочних лексико-тематичних гнізд для запам'ятовування нагадали нам, на жаль, старорадянські методики навчання іноземної мови, що вже довели свою неефективність. Намір та ентузіазм авторки, її працелюбність, безкорисливість та наполегливість варті усякого схвалення, наявна ж версія підручника могла б бути названа посібником з однієї окремої, огузької говірки селища Старий Крим.

В такому разі в підручнику, на наш погляд, слід було б виправити іще й кілька граматичних міркувань: по-перше, викликає заперечення щодо тюркських мов правомірність виділення явища «заглазность существительных, прилагательных, наречий» (урок 15, с.81-84), під яким авторка має на увазі суб'єктивну модальність дієслова, не усвідомлюючи, що афікс присудковості минулого суб'єктивного часу додається не до іменників – прикметників – прислівників, а є стягнутою формою допоміжного дієслова «бути». По-друге, «лишительный падеж», що «выражает отсутствие чего-либо» (урок 22, с. 107), насправді є нічим іншим, як простим словотвірним афіксом –сыз з фонетичними варіантами, додається до основи імені, змінюючи його лексичне значення, і жодних ознак відмінку не має. Так само «предельный падеж» (урок 22, с. 107) –айджаз / -ейджез є насправді композитом форманта спрямувального відмінка – а/-е + прислівника дек / джек «до» із фонологічною зміною к/з. Невипадково, що в усіх наведених прикладах авторка сполучає його саме зі спрямувальним відмінком імен та займенників. По-третє, подаючи характеристику знахідного відмінку (урок 3, с. 33), авторка зобов'язана знати, що в тюркських мовах існує оформлений та неоформлений афіксальним показником знахідний відмінок, тобто при відсутності експліцитно вираженого морфологічного показника мова йде не про додаток у основному відмінку, як пише авторка, але про експліцитно не виражений той же знахідний відмінок.

Введені авторкою підручника поняття, що викликали наші заперечення, протирічать матеріалу інших тюркських мов і становлять, на наш погляд, спробу накладання на тюркську мову граматичних явищ мов індоєвропейських. Атож авторці підручника варто було б попрацювати з тюркськими граматиками, вивчити способи відображення граматичного матеріалу в підручниках інших тюркських мов.

Разом з граматичними, натрапляємо також і на поодинокі лексичні неточності (тиши / правильно тиш – зуб; дады / правильно дад – смак; джойдум – зібрав; ляфлик – «словник», правильно: балачка; бирйере «ніде» / правильно кудись; сен иштэн асталанды / правильно узгодити за особою асталандын – «ти захворів від роботи»- с. 41; феврар – эт'инджи ай йылды / правильно йылда – «лютий – другий місяць в році»; відмінність між азірлеме і азырланма відповідно у додаванні афікса зворотнього стану: «готувати» та «готуватися», тощо).

Разом з тим, хотілося б широ вітати появу першого та, безперечно, настільки нагально необхідного посібника, що мав на меті підтримку культури та мовної компетенції урумів Надазов'я. Особливо приємно, що він є зразком спільного конкретного українсько-російського наукового співробітництва в тюркології та захисту нашої національної культурної спадщини – рідкісних мов України.

Підводячи підсумок, слід зазначити наступне: незважаючи на поодинокі, але неодноразові приватні спроби наукового вивчення, ганебну та прикру відсутність зацікавлення на державному та науково – інституційному рівні в Україні культурою та мовою своїх корінних тюркомовних народів, проаналізовані підручники, орієнтовані на факультативне вивчення тюркських мов України, є героїчними спробами ревіталізації міноритарних мов Східної Європи як рідних, і однозначно заслуговують на всіляке схвалення. Разом з тим, вони становлять діаметрально протилежні приклади – створені по результатах багаторічної підготовки та мають конкретне акційне підґрунтя (практичну підтримку Євросоюзу), – або написані аматорами – не тюркологами, звідки походять численні прикрі помилки, насамперед у обранні діалектної бази створення підручника. Для написання підручника тюркської мови як рідної, що не має статусу національно-літературної, слід враховувати досвід створення підручників мов тієї ж мовної родини, що не мають статус національної. Саме проведення літніх курсів із участю носіїв мови стало б належною апробацією підручників та цехом, де гартувалися б методичні розробки та навички викладання тюркських мов України не лише фахівцями – тюркологами, а й самими носіями мови.

З метою збереження та популяризації мовно-культурної спадщини караїмів та урумів пропонується: 1) розпочати видання серії «Польові дослідження з тюркської лінгвістики в Україні» з матеріалами та лінгвістично обробленими результатами проведених польових експедицій; 2)

звернутися із запрошенням на проведення перших літніх курсів караїмської мови кримського діалекту та 3) курсів викладачів урумської мови на базі кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та відділу мов національних меншин Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України у 2009 – 2010 рр.; 4) звернутись із пропозицією до Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики ім. М.Т.Рильського НАН України при підготовці матеріалів до наступного перепису населення розмежувати греків України на греків-ромеїв та греків-урумів.

How we could renew learning of mother languages in Ukraine: Karaim, Krymchak and Urum experience

The last several years we have applied every our effort to gather and preserve the remains of so called ‘small’, or, in other words, ‘insular’ Turkic languages in our country. These are, particularly, the Urum, Karay, Qrymchaq languages spread in southern Ukraine and there are some remains of Volyn-Halych dialect of Karay in the western part of Ukraine. There are considerable results obtained in the studying of the Turkic dialects (such as dialectological atlases for Azerbaijani, Kirghiz, Chuvash, Tatar, Anatolian Turkish). But, in spite of these achievements, our researchers until recently lost and haven’t found touch with the languages and dialects of small ethnic groups, as for instance the Turkic languages in Ukraine. There were some field investigations in Ukraine held by the Institute of Linguistic Research (Saint-Petersburg, Russia), as far as individual Polish linguists. But the data collected haven’t made accessible for Ukrainian researchers, some of the data were recorded by the linguists who hadn’t any Turkological education so very serious mistakes have been made in it and the results have become subject to severe criticism by the specialists.

At the same time, all the materials concerning the dialects of these languages are of great importance for comparative studying of Turkic languages at all. Being in insular position, the languages and dialects of the region interacted between each other as closely-related, and with Russian, Ukrainian and Greek – as unrelated ones. Because of this in the languages of mentioned ethnic groups innovations have appeared, several archaic elements have been conserved etc.

In 2006-2007 we conducted a field study in Ukraine and Lithuania in cooperation with Altaic Society of Korea aiming to revive, preserve and study the language and, if possible, culture of a numerically small Turkic language speaking minorities like Karay, Qrymchaq and Urum, residing mainly in rural localities spread in multilingual regions of Crimea and Azov and not having education in vernacular.

Hitherto, there have been numerous investigations conducted and extremely extensive language materials were gathered which could be used for comparative studying in the establishment of the origin of Korean. However, the check-up of these materials is ripe, one should create a renewed integrated database concerning

all the Altaic languages considering all the newest methodological and technical achievements in linguistics and, specifically, comparative dialectology. The weightiest and major component of such a database must be uppermost the lexical and morpheme compound of those Altaic languages on the map of the Earth at present. It is natural that during Korean field investigations also the data from defunct Altaic and, particularly, Turkic stock was taken into account too, as they can have the closest contact to the establishment of historical roots of Korean.

Visiting the countries where Turkic population lived \ still is living in compact communities, South Korean Turkologists aimed to study all the Turkic languages in loco, decrypt the linguistic data which they had gotten in the result of their field dialectological studies, and describe the fixed structure of the languages as it is at the present, to separate audio and visual field materials, to create upon it a united database of Altaic languages, and make it accessible to all the scientific community all over the world via an interactive resource.

All the responsibility for conducting research was taken by the Linguistics department of Seoul University. All the expert linguists who took part in the project were divided into three working groups, Turkic, Mongol and Tungusic groups respectively. Meanwhile, being aware of the volume of work and the length of the project, the guidance insisted upon immediate studies of endangered languages which are to be lost nowadays. Up to now international linguists' working groups have studied on-site and described a great deal of so called «small» and 'insular' languages. For example, Dr. Yong Song Li personally conducted complex and systemic recording of the follow languages: Kyrgyz Fujju, Shor, Chuvash, Tuvinian from the Northiest part of Chinese Uigur, Chatang (Tofa) from Howsgool in Mongolia, Yellow Uiguric ect.

Among endangered Turkic languages which are on the verge of being off the face of the world, Ukraine accounts for three of them: Karay (Crimean and Halych-Volyn dialects), Qrymchaq and Urum (first of all Qypchaq – Polovets and Qypchaq – Oguz dialects). Nevertheless, our research didn't confine ourselves to interviewing and recording native speakers of the dialects: they took into account and incidentally recorded language materials of literary Crimean Tatar, Gagauz and Oguz dialects of the Urum language.

International Korean-Ukrainian working group of turkologists have visited places of Turkic local residences in Donetsk, Crimea and Volyn regions in Ukraine. More then 10 Gb only audio materials, and a lot more videos were taken there. Finally Korean and Ukrainian turkologists have collected absolutely invaluable language materials, in view of the fact that for the time being there is the only one informant able to speak Qrymchaq fluently, not more then ten Urum native speakers know Qypchaq-Polovets dialects, and only eight informants can demonstrate any knowledge of Crimean, and, moreover, only two – Halych Volyn dialects of Karay. So there are not more then twenty native speakers who can recall in the mind authentic fonetic temper of Turkic linguistic variety in Ukraine. The

age of all the native speakers exceeds seventy, and commonly is more than eighty and elder.

It should be observed here that the studying was carried out according to a thoroughly methodologically checked and ten years developed questionnaire which included: 1) personal data about native speaker, his knowledge of the mother tongue and his relatives; 2) basic vocabulary of the language questioned (classified for four chapters due to the frequency of use), from vernacular old Turkic to the modern professional terminologies; 3) phonetics and the main phonological conditions, typical for Turkic languages; 4) everyday conversations; 5) grammar (morphology) and syntax (simple, compound, complex sentences). The researchers took into account and recorded also ethnographical and folklore materials every time they could even if it wasn't the main goal of the research. Moreover, all the recordings have been taken in up-to-the-minute technical facilities so it made possible digital measuring of native speakers' phonetic parameters in phonological and acoustic laboratories nowadays using common criteria of dialectological description. That opens up boundless horizons for future philological and merely linguistic studies.

The languages were spoken by the age-old indigenous and native Turkic aboriginals, but nowadays they are likely to lose their languages, incurring russification and ukrainisation.

Neither Crimean dialect of Karay, nor Qrymchaq or Urum functions as written language, there isn't any teacher training course or Sunday school in these languages in Ukraine.

Nevertheless, for 2 years we took part to the only summer language school of Karay held by Uppsala Univ. in Trakai, Lithuania, and using this experience would like to share our considerations concerning preparing of absolutely indispensable textbooks and courses of the Turkic languages mentioned above. (Дрига І. (2007). Тюркологічне...). The only community that is still quite enough-skilled in the Karay language, are Karays from Lithuania. The enhancement of the language competence of the community is an urgent matter, as the speakers who are still able to transfer their language to the younger generations are over 70 years old. For this very reason in the frame of international Visby project has been planned to revitalize this linguistic and cultural competence as far as impart it to the rest of Karay families from every corner of the world.

We discuss the principles of dialect preference the authors gave while writing the textbooks, the motivations for language revitalization can be various, depending on ethnic specifics of the speakers. The motivations in the communities where religious beliefs stimulate ethnic consolidation (a traditional prohibition set on interethnic marriages of Karays) are higher than in communities which don't have such a limitations. So called summer mother language schools for Karays at once the place where one can make the acquaintance and find the better half for life. So Karays are highly motivated to attend such a courses and be successful at them. The case is somewhat different with Urums, where for long times their

native dialects were considered something rather disgraceful. What one research organization and, more widely, one state should do to maintain the linguistic diversity? We summarize also by expressing our gratitude to our South Korean colleagues and, particularly, to the Altaic Society of Korea (with support of the Fund of Korean studies, project number 2003-072-AL2002) for this information and praising our work as far as for discussion the materials.

43. КОНФЕСІЙНА ТЕРМІНОЛОГІЯ НЕМУСУЛЬМАНСЬКИХ ТЮРКСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ГАГАУЗІВ, УРУМІВ, КАРАЇМІВ, КРИМЧАКІВ.²⁹⁵

Gagauzca, Urumca, Karayca, Kırımçakça metinlerinde dini terimlerinin mukayesesi

Makalenin amacı, Ukrayna ve Karadeniz bölgesi kaynaklı Türkçe metinleri çevirilerimiz, alan araştırmaları yaptığımız süreler kaynak kişilerden kaydetmiş olduğumuz leksik ve sözlük derlemelerimiz esnasında toplamış olduğumuz dini terimleri veritabanisini oluşturmak, ethnolinguistik açıdan değerlendirmek, yazılı / konuşma dilinde olup olmadığını tespit etmekle birlikte anlambilimsel bir tahlil ve sınıflandırma denemesini yapmaktır.

Ключовий концепт мовної картини світу «віра» реалізується в мові корпусом лексики, що її дослідники іменують конфесійною²⁹⁶. Вивченню конфесійної лексики в семантичному, когнітивістському, соціолінгвістичному, соціо– та лінгвокультурологічному відношеннях на матеріалі слов'янських та романо-германських мов присвячена ціла низка робіт [1], проте актуальність зберігає порівняльний її розгляд на тюркському мовному матеріалі, адже у вічі кидається складність та багатокomпонентність процесу її формування. Насамперед це стосується тюркських мов Східної та Центральної Європи.

У ХХ ст. під впливом суспільно-політичних реалій конфесійна лексика поступово відходила з активної сфери вжитку в пасивну, залишаючись переважно в мовленні старшого покоління носіїв, архаїчних книжних текстах та зоні фразеології. На відміну від політичних, соціальних та культурних процесів минулого століття, на разі спостерігається повернення в активну мовну культуру реалій конфесійного та церковного життя, що пояснюється відновленням релігійного життя носіїв тюркських мов та їх питомих конфесійних уявлень.

Наша стаття має на меті загальний перегляд зібраної протягом опрацювання та перекладу тюркських текстів бази даних конфесійної лексики; її семантичну обробку та аналіз з огляду на присутність в усному та

²⁹⁵ Вперше опубліковано у: Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої. Збірник наукових статей. – К., 2010. – С. 209-231.

²⁹⁶ Конфесія тут означає різновид однієї або іншої релігії чи то віросповідання.

писемному варіантам мов; виявлення особливостей функціонування конфесійної лексики серед загальної лексичної системи; проведення порівняльного аналізу конфесійної лексики в сучасних словниках означених тюркських мов.

На даний момент існує ціла низка термінів на означення подібної лексики, а саме: *релігійна лексика* (Климчукова 2001; Тимофеев 2001), *церковно – релігійна* (Крылова 2000, 2001; Булавина 2003, 2004), *церковна* (Петухова 2003), *терміни конфесійного характеру* (Горюшина 2002), *релігійніми* (Михайлова 2004), *конфесійна лексика* (Какорина 1996), *лексика православ'я* (Смирнова 2005), *сакральна – богослужбна лексика*²⁹⁷ (Королева 2003), *обрядова термінологія* (Пуряєва 2003). Хоча усі означені терміни позначають реалії віросповідного аспекту релігії, смислове наповнення цих термінів доволі відмінне.

При дослідженні конфесійної лексики певної острівної мови її вивчення має бути спрямованим від діалектної лексичної одиниці до соціальної, загальномовної; неодмінно слід враховувати об'єктивні умови функціонування острівної мови у замкненій відокремленій системі мови; при цьому таке вивчення мусить враховувати загальнотюркські лексеми з релігійною семантикою, адже конфесійна лексика досліджуваних тюркських мов є невід'ємною складовою мовного лексичного фонду тюркських мов. Нарешті, вивчення функціонування конфесійної лексики має враховувати екстралінгвістичні фактори побутування тієї або іншої мови.

Українські лінгвісти як в діаспорі, так і в останні два десятиліття в Україні приділили чимало уваги теоретичним та соціолінгвістичним питанням конфесійної лексики слов'янських мов та розробці пов'язаної із цим термінології. Так, О. Горбач [Горбач 1965; Горбач 1983; Горбач 1991] звертається до питань історії церковної музичної термінології, визначає джерела її походження, відзначаючи, що збереження грецьких запозичень сприяє наповненості текстів глибинним змістом. Лінгвистилістичного дослідження зазнали перші переклади Святого письма українською мовою І. Пулюя, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького тощо [Німчук 1992], такі тематичні підгрупи української церковної лексики, як староукраїнська сакральна термінологія, поняття храму [Юрковський 1988; Юрковський 1987], хреста та хрещення [Рудницький 1988-1989], церковнослов'янська термінологія в сучасній українській літературній мові [Лесів 1988] тощо. В. Лаба виділяє кілька різновидів паралелізму, що функціонує в конфесійному стилі

²⁹⁷ Сакральна-богослужбна лексика – сукупність лексичних одиниць релігійної сфери на позначення основних понять віросповідання того або іншого тюркомовного етносу, що відображає як зовнішній, обрядово-ритуальний, так і внутрішній, сакралізований бік їхнього вірвання. Останній орієнтований на сприйняття питомого для даного етносу сакрального тексту.

[Лаба В. Біблійна герменевтика. — Рим, 1990]. М.Лесюк, досліджуючи мову конфесійного стилю текстів псалмів [Лесюк М. Мова і стиль українських перекладів книги псалмів // Біблія і культура. — Чернівці, 2000. — Вип. 2. — С. 133-138], приділяє уваги вивченню паралелізму, плеоназмів, анафор, епіфор, метафор, порівнянь тощо, визначаючи стилістично марковану лексику на кшталт демінутивів та аугментативів, та доходить висновку про переважно усно-розмовну основу конфесійного стилю української мови псалмів. Наталя Пуряєва [Пуряєва Н. Українська церковно-обрядова термінологія: проблеми термінографічної семантизації // Богослів'я. — Т. 64. — Львів, 2002. — С. 147-159] та [Пуряєва Н. Словник...] вивчає лексику конфесійного стилю, виходячи з основопокладаючої ролі Слова та його значення в релігійному тексті, ставлячи за мету сформулювати універсальний для українського мовознавства термінологічний апарат, придатний до дослідження конфесійної лексики. О.Тодор досліджує історичний розвиток семантики конфесійної лексики, відзначаючи, зокрема, ідеологічно зумовлену перерваність слововживання даної лексичної групи внаслідок екстралінгвістичних причин та зміну їх стилістичного статусу [Тодор О. Конфесійна лексика в мові періодики // Культура слова. — 2001. — Вип. 59. — С. 77-78]. С. Бібла вивчає історичні шляхи формування конфесійної термінології української мови [Бібла С. В. Склад, структура та шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) // дис. ...к.ф.н.: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. — К., 1997. — 182 с.], тоді як Н.Піддубна визначає семантичні особливості конфесійного стилю [Піддубна Н. Семантичні зміни дохристиянських назв релігійних споруд в сучасній українській мові // Християнство та українська мова: Матеріали наук. конференції. — Львів, 2000. — С. 238-244].

З іншого боку, будь-яка етнолінгвістична праця є комплексною по своїй природі, адже включає в себе обов'язков діалектологічні, етнографічні та фольклористичні польові студії. Ми усвідомлювали, що для вивчення етноконфесійної специфіки вельми бажаною та істотною стають польові дослідження фахівців- семантиків, що спеціалізуються на вивченні системи культурних концептів, притаманних тій або іншій конфесійній спільноті. Тому протягом 2006-2009 років нами була накопичена певна кількість конфесійних текстів немусульманських тюркомовних народів з України, Молдови, Литви, Польщі – гагаузів, кримчаків, караїмів, урумів. З огляду на те, що стрижень духовної культури народу складає система цінностей, фіксована у його мові, ми вважали за результат досліджень цих та подібних до них текстів створення лінгвістичного опису етноконфесійного різновиду народної аксіології, відтвореної у мовних стереотипах та показових, традиційних для тієї або іншої культури текстах. Відповідно для цього необхідним є вивчення етикетних, обрядових та інших пов'язаних з

сакральною сферою формул та мовних кліше, а також аналіз метамов та метатекстів у конфесійних культурах.

Про це йдеться, зокрема, і в працях тюркологів – гагаузознавців [История и культура гагаузов 2006, 212; Çakır 2007, 55; Stamatoglu 2002, 290] та дослідників урумської мови [Гаркавець 1999, 17-25; Греческие молитвы... 2005, 18-19; Смолина 2008, 3-4]. Зокрема, О.М. Гаркавець присвячує конфесійній лексиці урумської мови окремих підрозділ, зазначаючи, що «конфесійна лексика урумської мови... відображає ідеологію, атрибути, погляди іслама на довкілля (Гаркавець Уруми... с. 32). Варіанти тюркського тексту молитви «Отче наш» ми аналізували у: Дрига І. Тюркомовні варіанти молитви «Отченаш» в Причорномор'ї // Сходознавство. К., 2009, проте спеціальне дослідження семантики мови богослужіння, її ролі в житті етносу не проводилося. Зазначмо, що мову конфесійних текстів можна також розглядати і як опис словникової моделі фольклорної мовної свідомості, а відтак і свого роду початок більш ємкого проекту дослідження духовної культури етноконфесійних груп України через посередництво їх мовленнєвої поведінки.

Наступна стаття розглядає тюркські (караманлійські, урумські, караїмські, гагаузькі) тексти, що були та є розповсюдженими на території сучасної України, в Північному Причорномор'ї та на Балканах, як фрагмент сакрального тексту, з метою визначити шляхи походження їх перекладів та лексико-семантичні паралелі. Ми аналізуємо термінологічні особливості конфесійної мови цих етносів по: 1) матеріалах їх конфесійних текстів; 2) порівнюючи із даними польових записів від носіїв мов (2006-2009).

В якості основних методів дослідження обрано методи наукового опису та порівняльно-співставлювальний, що включають прийоми спостереження, класифікації, інтерпретації, контекстного аналізу та кількісного обрахування. Сподіваємося, що теоретичні висновки та мовний матеріал знайдуть практичне застосування у навчально-педагогічній діяльності з тюркської порівняльної лексикології, діалектології та спецкурсів з тюркської порівняльно-історичної граматики.

Означена конфесійна лексика підлягає класифікації за кількома критеріями, чільним з яких є тематичний.

Тематична класифікація:

1.1. Предмети конфесійної утварі:

Гагаузька мова: *günnük* – ладан, *Psaltır* – Псалтир, *smırna yaası* – мирра, *stavtoz* –хрест, *tropar* – тропар, *altar* – алтар, *şan* – колокол, *şannık* – колокольня, *izmirna* – очищений ладан, *kandil* – лампада, *kapite* – трикутний калач, що його печуть на похорон та Михайлів день, *mitra-mitra*, *nafra* – просфора (rum. *nafura*), *namazlık* – молитовник, або ж платня за молитву, *ölümnük* – саван, *Panaiya pitası* – хліб Богородиці, *Paska* – великодній кулич, *gasa* – ряса, *сутана*, *steonozluk fistan* – весільна сукня, *varak* – сусальне золото,

yaldiz – позолота, посріблення (не сусальне), Mariya kız, Allahıduuran, Panaiya – Богородиця діва, Vüük Panaiya – мати Велика Богородиця.

Урумська²⁹⁸: кїльлїк / кїллїк ладан, живиця, канїфоль СБ; кадило НБС; кїллїк эткен савут кадило СБ; пор. кїнлїк П, кїннїк П, псалтир псалтир [Г], псалтыр НКД див. псатыр, бойун бағ шийна прикраса, хрестик на нитці тощо, Хртоз өкмек ритуальна паляниця з хрестом К; Хрстос өкмек пасхальна паляниця на 5-6 кг із півнячою головою з тіста й пучечком шерсті зверху посередині Г, ритуальна паляниця, що печеться на Проводи СМ; псатыр ВН, О, Б, Г-СГ, псалтыр НКД, псатир Б, СЛ, псетир СБ, псятыр ВН вид пасхального печива із дріжджового тіста з начинкою — у вигляді хреста ВН, СБ, Б, Г-СГ, шестикутної сніжинки К, решітки О. ставроз/ставрос хрест, хрестик; ставроз йаса- робити хрест (знак хреста), хрестити СМ; Ставроз Воздвиження Чесного Хреста НБС; Ставроздан халған йылан змія, що лишилася після Воздвиження — про того, хто безнадійно запізнився НБС, хач хрест; хач хой- СБ-Б, Г, СГС, СК, хач эт- СК класти хрест, хрестити(ся); ашап тойдум, хачымы хойдум я наївся й перехрестився СМ, чаллар мн. дзвони СБ; див. чан, ча. чан дзвін, дзвоник; чан ур- СБ, П, Б, Г, К, СГС; чан ур- бити у дзвони К; чан урул- дзвонити в дзвони СЛ; чанлардан урулду ударили у дзвони П., ча (чаллар) дзвін, дзвоник СБ; ча куле дзвіниця [Г]; ча ур- бити у дзвони О; ча урул- битися, бити у дзвони СБ, Б. ча жы дзвонар О. ча лых дзвіниця О. ча чых дзвіночок О. колыва –коливо, Т’ефин – саван, Троноз – престол, Тэспе – чотки, кандиль лампада, каганець, світильник, лампа; кадило О; кандиль йағы лампадна олія Г, К; пор. хандиль. кефин саван [Кб.]; пор. т.,ефин. паска паска, великодній хліб; Пасха ВН, СБ, Б, СЛ, К; паска оху- святити паску (про священика) К; паска охут- спон. носити святити паску К, СГ; пенир паскасы сирна паска ВН, папаз урбасы ряса НБС. йалдыз позолота О, [Г].

Кримчацька мова: гъач – хрест, маа – маца, опреснок, салма – маца з волоським горіхом, сычъчъад – килимок, талет – молитовне вбрання, Хумаш – Біблія, книга.

Караїмська мова: чаџ – хрест, duchan – столик при олтарі, gior taşy – могильний камінь, jalbarmach jergialiari – молитовник, kurbanlych – жертвовник, lievona hbr, tiutiü – ладан, маџмар – кадило, кадильниця, şuşman – ряса, džube – риза, tadž – вінець, tihillim kitaby – Псалтир, tirki – жертвовний стіл, tymbyl – великодня перепічка.

Серед вищенаведених лексем окремо слід виділити лексику на позначення специфічних конфесійних страв, напр.: гаг. kapite – трикутний калач, nafra – просфора, Panaiya pitasi – хліб Богородиці, Paska – великодній кулич, Урум. Хртоз өкмек ритуальна паляниця, псалтыр НКД, псатир Б, СЛ, псетир СБ, псятыр – вид пасхального печива, колыва –коливо, паска паска, великодній

²⁹⁸ Умовні позначки в скобках говірок та джерел фіксації тієї або іншої словоформи або ж словосполучення подані за урумським словником О.М.Гаркавця, с.3-4.

хліб, кримч. маа – маца, опреснок, салма – маца з волоським горіхом, карай. tumbul – великодня перепічка тощо.

Лексеми на позначення поняття «Бог»:

Гагаузька мова: (Allahın Oolu) Ool – син Господень, Ayoz Duh- Святий Дух, Boba, Cümlelininzarçısı / Cümleyitutan – Усевладний (усезахищаючий) Отець, Gök Padişahı – Володар небес, İilindirici / teselverici – Зцілюючий / Даруючий утіху, Allaa – Бог, та пов'язані із ним Allaa kısmet etmesin – Боже збав, Allaa razı olsun! Allarazolsun – Дякую в ім'я Господа, Allam – Господи!, Şükür Allaaya! – Слава Богу, Day boji! Troița – Трійця, Yaradan, yaradıcı – Творець.

Урумська мова: алла бог; алла баба бог-отець, господь бог М; алла сахласын боронь боже СБА; алла йырах этсин боронь боже, хай бог тримає подалі (від усіякого лиха) СБ; алла разы осун спасибі — хай бог буде задоволений СЛ; алла холай т.,етирсин боже поможи СЛ; аллаґа шікүр спасибі, слава богу О; алланы йалвар- благати, молити бога Г; азиз алла йолуна на праведному божому шляху СК; пор. аллах.Аллах йаратты, аллах абрасын ону хай бог побереже його К, Аллахтуале – Творець, Всевишній, Бизим Бабамыз, Babamız (bizim), Бикир кыз – діва, незаймана, валиттулағ – Богоматір, Йисус Христоз, Мевла/м Господь, панайа Мевлутуаллах – Богородиця, Рабби, Раббитуале – Творець сущого, Урух – Св. дух, Хамт Педере – слава Отцю, азиз алла йолуна на шляху святого бога СК; Азиз Рух/Урух Святий Дух [Кб.] /М; аллах бог; аллах баба бог-отець М; нед.,е мени алмай аллах? чому бог мене не забирає? Б; аллах берсин дай боже СБ; аллах берд.,ен күн усьому свій час — богом даного дня, в той день, коли дасть бог О; аллах коп этсин хай бог примножить — подяка СБ; аллах көрсетмесин не приведи боже О; аллах сана пүсүр көрсетмесин не дай боже тобі нічого поганого К; аллах хуват берсин дай боже сил, боже поможи, помагайбі НБС, СМ; лафы! аллаан хулағына осун твої слова та богові в уха СЛ; вай, аллағым о боже мій СМ; эй, аллағым о боже мій Б, СК; аллағын ғариби бідняк господній СЛ; аллахтан шікүр спасибі від бога, слава богові К; йаратан аллах бог-творець СГ; йаратан аллағым мій боже-створителю ВН; жїмлесинин ғалибиндәғини билижи аллах бог, що знає глибоку сутність усього на світі [Г]. аллахтаалле бог-творець, всевишній бог [Г].аллахтуале бог-творець, всевишній бог [М]. Бикир Валидә Богородиця-Діва [Г]; Бикир Мерйем Діва Марія [Г]; Бикир Хыз Пречиста Діва [Г]. Валидә Богоматір, Богородиця [Г]. Валитуллах Богоматір, Богородиця [Г]. валитә цариця-мати [Г]. Валитә Богоматір, Богородиця [Г]. икона вар иди Панайа Ватопедини дәрлер иди там була ікона, що називалася Ватопединська Богородиця [Г]. жїмледән азиз Валитуллах пресвята Богородиця [Г]; йаратан эфенди сени| иле|дир бог-творець із тобою [Г]; йаратан творець, творитель; йаратан аллах бог-творець Б, Г, К, СГ; йери-көкү йаратан аллах бог, який створив землю і небо СЛ; йаратаным творителю мій СЛ; аллағым йаратан боже-творителю ти мій СБФ.йаратхан творець О, К. кераметли рабби милостивий бог [Г]; пор.

кермет.аллах керчек істинний бог [Г]; мевла бог, господь [ВН-СК]; мевлам боже мій [СЛ]; мевламдан булсун хай його покарає мій господь [У, Г, СГ, СК]. Мевлутуаллах Богородиця; Панайа [М]евлутуаллах пресвята Богородиця [Г]. таньр(ы)нын Г, таньрын СЛ мисафири Г гість від бога, несподіваний гість; мисмилла, мисмилля в ім'я бога, слава богу СЛ; мисмилла, йа рабим, йенди ветанымдыр слава богу, о боже, це вже моя батьківщина СЛ; пор. писмилла. өкүм сааби эфенди всевладний господь [Г]; кереметли өкүм саабу рабби всевладний господь бог [Г]; панайа пресвята, Богородиця Б, [Г]; панайа Мевлутуаллах пресвята Богородиця [Г]. Панеа Богородиця О. рабби бог О, [Г, М]; йа раббим о боже мій СК; пор. раби. раббитуале бог-творець, господь бог [М]. раби бог Г; раби боже Г; йа рабим о боже мій Г; мисмилла йа рабим господи боже мій [СЛ]; пор. рабби. рабиьаллах господь бог, господи боже [М]. сахратуллах епітет бога [Г]; сахратуллаға көктэн азых көтүрен бу иди це він приносив манну небесну богові (в пустині ?)[Г]. султан султан, цар, цариця, князь; султан Валитуллах [Г], султан Панайа цариця Богородиця [Г]; үч сыфатлы аллах бог у трьох іпостасях [Г]. таале бог, всевишній [Г]. таньр бог Г-СК; таньр тэпендэн урсун щоб тебе бог (громовик) покарав К; таньрын мисафири гість, посланий богом, несподіваний гість СЛ. таньры бог Г; таньр(ы)нын мисафири гість, посланий богом, несподіваний гість Г; таньры селамы радісна звістка — божественне привітання К. та'ыр бог Б, У; та'ыр жанымы йахай бог змушує мене страждати У; та'ыр-аллах йахар жаны'ы господь бог змушує його страждати У; та'ыры| ольсе якщо тебе спіткає нещастя, букв. якщо твій бог помре Б. Теодокос Богородиця [Г]; Панайа Теодокос пресвята Богородиця [Г]. хак аллах істинний бог [Г]; мерхаметли эксан этижи рабби милостиво прощаючий бог [Г]. Айон Пневма Святий Дух [Г]; пор. ай, айа, айос.

Кримчацька мова: Адонай – Господь, Алла – Бог, господь (та похідні Алла версе – якщо дасть Бог, – йаткьангъа версын, Алла кьолай кетырсын, Алла разы олсын, Алла сахласын – хай Бог боронить, Алла чокь кьормесын, що вживаються у прислів'ях), Ашем испорах – Всевишній, Господь, иншалла – божою волею («Ашыкь Гъарип»), Йарадан – творець, бог, напр. : йараданым Алла, аталарымызнын таньрысы – творець наш, Господь, Бог отців наших, Кьудай – баба – Бог – отець, кьутарычъы – спаситель, машийах (хан) – месія, мевля – Бог, господь, таньры – Бог, напр.: о эпсы таньрыдан – то все від Бога; кьадыр таньры йаман этты манъа – могутній Бог покарав мене, Хора – Всевишній, Борух ата, Танри.

Караїмська мова: Ата – патріарх, Joharhy – «той, хто вгорі», Tieñri – Бог, Bar ёtiuvçu «творець сушого», jaratuvçu, tiuziuvçu, čierivliarniñ jaratuvçu – Творець (syl), Bijikliar, bijiktiagi, joharhy – Всевишній, Bijiktiagi, joharhy, ũstiagi, aziž – той, хто на небі, небесний, bijim atam – мій отець Господь, Vujruch – Божа нога, chažgahasy Tieñriniñ, ёnajat ар.- око Боже, Chydzы aftalarnyn – Трійця, Chyžšym гбр. – обличчя Бога, on chyžšym – Божа десниця, Fikir ар. – серце Бога, Наšча – ар. – не дай Боже, Наšgacha гбр. – Божий

нагляд, провидіння (kiorium kior'mia), Naşgacha гбр. – в іншому контексті в значенні: Божа опіка, Karhahata – бог зла, Отець-каратель, Kudrat – Божа сила, Kuvat – Боже плече, öt'miak bieriuvcüu – даючий хліб, Ulluhata – Великий Отець (Бог добра), Tenrı / Alla – Бог (кримська караїмська), T'en'ri – Бог (тракайська караїмська).

Як бачимо, різноманітність синонімів на позначення поняття «Бог» визначається частотою зустрінання поняття в писемних текстах, караманлійських для гагаузів та урумів, кримчацьких джонках та караїмських молитовниках, причому спостерігається досить чітке діалектне розмежування для урумської та караїмської мов. Запозичення з грецької, питомі для урумської мови, та гебрайської, питомі для кримчацької та караїмської мов, зумовлені впливом мов оригіналу, з котрих здійснювались переклади конфесійної літератури. Запозичення з арабської мови стосуються швидше розмовного мовлення і були запозичені з османотурецької за посередництва літератури світської (казки, народні оповідання, інші жанри фольклору).

Лексеми на позначення поняття «вагітна», «вагітність»²⁹⁹ та пов'язані із народинами дитини:

Гагаузька мова: gebä – вагітна, gebelik – вагітність, gebä kalmaa – завагітніти, Lufusnitsa – (від: lohusa – lufusa, породілля): істота у жіночій подобі, що приходить до новонародженого визначити його долю.

Урумська: Хысайахлы – (агираяхли?) вагітна.

Кримчацька: Агъырайахлы – вагітна.

Караїмська: Avur ajachly, chamila, kafur ajachly, êki džanly – вагітна, chamila bolma – вагітніти.

Реалії обрядів протягом життя конфесійної спільноти та дотримання релігійних настанов:

Гагаузька мова: Af etmää – прощати, милувати, ayozlama – освятити, komka almak – отримувати причастя, liturgiya – літургія, açılmaa – сповідуватися, ad koymaa (vermää) – ім'янарікати, Allahlık – тварина в жертву, blagoslovit etmää – благословити, canavar yortusu (orucu) – «вовчі свята» на початку зими, cumaa karısı (babusu) – свята п'ятниця, çirişli survaki çıbn – гілка верби або кизилу, прикрашена кольоровими паперовими наклейками, якими вітають з Новим роком, diz çökmää – преклоняти коліна, çörlenmää – довольствуватись малим, daıyulan çıkmaa – виходити з дарами, denıya – богослужіння у чистий четвер, страшний тиждень, hacılık – місце паломництва, hacılık yolu – довгий виснажуючий шлях, hacı, hacıya – паломник, паломниця, ikindi – час третьої мусульманської молитви, spiyada – сповідь, ispiyada etmää- сповідувати, ispiyada olmaa- сповідуватися, kanul – покаяння, kolada orucu- різдвяний піст, kolada gezmää – колядувати, kolada türküsü – колядка, koladacı – колядувальник, komka – святе причастя, komka

²⁹⁹ Ми включасмо номінації поняття «вагітна», «вагітність» до тематичної класифікації конфесійної лексики з огляду на сакралізацію цього поняття у ціннісній картині світу тюркомовних народів.

almaa – причащатись, komka vermää – причащати, Краґун – різдво, Моґ Краґун – Дід Мороз (рум.), logodna – заручини, lonca – старовинний обряд пригощати на Новий рік молодих хлопців, що вичистили хлів господарю як сюрприз, moleben – молебінь, namaz (у мусульман), namazlık – молитовник, або плата за молитву, paskellä ogucu – Великий піст, spiyada – сповідь, spiyada olmaa – сповідатись, steonoz / steunoz – вінчання, steonoz olmaa – вінчатися, steonoz etmää- вінчати, steonozluk – той, що до вінця, steonozluk fistan – весільна сукня, steonozluunu tutmaa – тримати шлюбний вінець, steonozlamaa – вінчати, steonozlanmaa – вінчатися, survaki – новорічна колядка, survaki gezmää – колядувати, svatuluk – весільний стіл у батька нареченої через тиждень після весілля, trimur – триденний піст перед Великоднем (без ніякої їжі), trimur tutmaa- тримати жорсткий піст, Troiґa – Трійця, vaatiz, vaftiz – хрещення, vatziz etmää- хрестити, vatzizli-похрещений, vatzizlik – право хрестити, у хресного батька, або ж 2) подарунки хрещеного хресникові, vatzizsiz – нехристь, varaklamaa – похолотити, varakli – позолочений, yaldız – позолота, посріблення, yaldızlamaa- золотити, yaldızlatmaa- дати золотити, zeet – мучеництво, тортура, zeet çekmää- терпіти муки, zeetlemäk – т.с. zeetli – змучений, виснажений.

Урумська: Ад мнимонис этмек – згадувати імена, Ая Трапеза – свята вечеря, айазмос – свячення, Айнынґ он дөрдю – повний місяць – 14й день мусульманського календаря, аллахын тэмбехлери – зароки Господа, анастасы литурґия этмек – служити недільну літурґію, аф әйлемек / синхорис этмек – прощати, дарувати, ваптиз – хрещення, всенощное молебен – всенощний молебін, даскалоз – вчитель недільної школи, демикариаты схолиос – парафіяльна школа, дохи – проповідь, жаиз – дозволений церквою, належний, йары исодимата – напівпожертва, йорти – свято, день святого, каФоликосун проФесиси – спільна, загальна процесія / проскомідія, кольва – коливо, литурґия – служба Божа, медьтим! – помилуйте!, медәт – милість, прощення, метаниа этмейе – до покаяння, мнимосино, мнимосинос – пам'ять, день пам'яті, поминальна служба, панахида [Г]; мнимосинода булун- правити поминальну службу, служити панахиду [Г], намаз, эмаз / молитва, насаат – проповідь / насаатламак – проповідувати, нийаз етериз – молимо, номос – закон, орфро – заутреня, падишах кұн – родини царя, панайирни йорту этәриз – святкуємо неділю, панахида – панихида, параклиси – молебінь, служба, рахм әйлемек – жаліти, співчувати, очищати, прощати гріхи, саадака вермек – давати подаяння, селаметы гәдирмек – довести до благополучного завершення, стәфанос этмек – вінчати, харйат этмек – служити, благочинити, әвхизвлоґиа – благословення, экзомолоґис этмек – сповідувати, ексан әйлемек / әсиргемек – прощати, епитропос – опікун, попечитель, әсперно – вечірня, ставроздан халґан йылан – змія, що лишилася після Воздвиження (ідіома, про того, хто безнадійно запізнився НБС), фтиз эт- хрестити, святити Б; пор. баптизма, вабз, ваптиз, ваптизма, ваптис, лаптиз, федиз, фетиз, фитиз, Фота, фотис.

Кримчацька: абах – ідол, істукан, кумир, агъалых – покровительство, адэт – звичай, порядок, азав – муки, алгъышламах – благословляти, ант этмек – клястися, аптэз – ритуальне омовіння, арамамах – оскверняти, арувланмах – очищуватись, ачель – приговор, доля, рок, баш йазысы – доля, передначертання, бедат – ересь, попсований, васий – опікун, гаавалых – амбіція, гординя, пиха, гъачланмах – хреститись, дэраша – проповідь, дэраша этмек – проповідувати, зылыф – пейси, йас – траур, къадаш – святий, къадыш – поминальна молитва, къурбан – жертва, къыпыр кұны – день покаяння, піст, мидраш – релігійна школа, мұчъдэ – блага звістка, нави – пророк, напр. : да айтылды манъа нави илен – і мовлено мені було пророком, навийальык – пророцтво, оруч бозмах- розговлятися, сильаи – відвідування родини, сохта – учень медресе, сыльам – відвідування родичів, ткъун – тризна на честь померлого кримчака з читанням відповідної молитви, тэшубе – покаяння, феда – жертва, напр. : феда льмах – бути пожертвованим.

Караїмська: abach syjlamahu – ідолопоклонство, abach syjlavču, abach ipanuvču – ідолопоклонник, abach, jonma abach – ідол, зображення Бога, ікона, abajlamach – поклоніння, ad atamahy – ім'янаречення, adiepliamia, džurumlama – карати, adiet' (ар.), čara, kylyč(ech), tiorgia – обряд, adžy – паломник, ajrychsy ét'miak – обряд посвяти, aklaf – крайня плоть, акуртынльч – сумирність, alhyš ét'mia, alhyšlatma – благословити, alhyš, alhyš ét'miak, bieriecha (ар.) – благословіння, alhyšlanma – бути благословленим, ант ét'mia – божитися, avur ačar – кінець посту, avuz jabaг – початок посту, biernia, diebiecha, ijiš, kurban, miсva (гбр.), tirki – жертва, bošatlych – свято відпущення гріхів, bošatlych biernia, jebiernia – відпускати гріхи, čahurmach kiuniu – день молитви, cedeka (гбр.) – подаєння, chačlama – хрестити, chačlamach – хрестини, čajyfsunmach, jubanč – співчуття, chatna kyuma – звершити обряження, чурра (гбр.) – шлюб, chydž bachma – дотримуватись свята, hydž, moed' (гбр.) – релігійне свято, chydžy aftalarnyn – Трійця, chydžy tymbyllarnyn, piesah (гбр.), tymbyl chydžy – Великдень, chyššuvluch (гбр.) – kabalistyka, chyššuvluch (гбр.), kusnalych, navilik – провіщення, čiokmia – опускатись на коліна, tioš – падати навznak, горілиць, čozmach, mizmor (гбр.), tihillim (гбр.) – псалом, čyhara biernia, diebiecha ét'mia, nijet' ét'mia – жертвувати, deraša, tyjuv, ügiut' sioziu, üriatiuv – повчання, giliaj – духовне полегшення, gufnun kujnavču – аскет, gufnun kujnamahy – аскетизм, iji tiutiun – жертвований дим, jachšy siož – блага слово, jachšy tioliav – благодіяння, jartysan – половина п'ятидесятниці, jas – траур, jašyrylch – таїнство, julumach kiuniu – день спасіння, karachlamajyn – не убий, kieliaštirmia – повинчати, kiuniu alhasavuchnun – день остраху, kudalašma – ставати сватами, kumatama – хресна мати, kumata – хресний батько, kurbanlych – жертвник, kutlamach – ім'янаречення дівчинки, miсva (гбр.), nijet' – обітниця, miсva (гбр.), ola (гбр.) – жертвоприношення, midbarču, midbardahy – пустельник, midraš – релігійна школа, modie bolma – сповідатись, modiedirliamia – сповідати, muft karhyš – незаслужене прокляття, mujajmach kiuniu – день печалі, noeflik (гбр.) –

перелюб, ola (гбр.) – вогняна жертва, onça ulus – вибраний народ, ot abajlavçu – вогнепоклонник, ömgiaklik – сучеництво, ömgialıanıuvçu – мученик, ömiurluk tirliğı – вічне життя, rijut (гбр.) – релігійний гімн, şabbat tutma – дотримуватись суботи, şarajat, sariv – заповідь, релігійне одкровення, şetar (гбр.) – шлюбний договір, syjut жыг – поминальний плач, symarlahan çaralary – заповідані звичаї, synav kiuniu – день випробування, tabuluch koltchasy – молитва подяки, tadž – вінець, tahtcha olturma – зійти на престол, tarlych kiuniu – день скорботи, tiefilla (гбр.) – служба Божа, tiušliuk – післяобідня служба Божа, вечірня, tiutiü – жертвоприношення спаленням, куріння ладаном, vakil'liar – заповіді, ziemier (гбр.) – релігійний спів, şuga ochuma – співати співів.

Благословення та прокльони з конфесійною лексикою – ідіоми та сталі вирази:

Гагаузька мова: Allaa kismet etmesin – Боже збав, Allaa razı olsun! Allarazolsun – хай Бог винагородить, Allam – Господи! Şükür Allaaya! – Дяка Богові, girlitsa seni sıkaydı! – Щоб ти пропав! Haram olsun! Хай поперек горла стане!

Урумська: нед,е мени алмай аллах? чому бог мене не забирає? Б; аллах берсин дай боже СБ; аллах берд,ен кїн усьому свій час — богом даного дня, в той день, коли дасть бог О; аллах коп этсин хай бог примножить — подяка СБ; аллах көрсетмесин не приведи боже О; аллах сана пүсүр көрсетмесин не дай боже тобі нічого поганого К; аллах хуват берсин дай боже сил, боже поможи, помагайбі НБС, СМ; лафы, аллаан хулағына осун твої слова та богові в уха СЛ; вай, аллағым о боже мій СМ; әй, аллағым о боже мій Б, СК; аллағын ғариби бідняк господній СЛ; аллахтан шүкүр спасибі від бога, слава богові К; аллах йолунузу ачых этсин, ғалибинизе көре версин нехай бог допоможе тобі в дорозі й винагородить тебе відповідно до благодетства твоєї души СЛ.

Кримчацька: Алла версе, – йатқанға версын, Алла кьолай кетырсын, Алла разы олсын, Алла сахласын, Алла чокь кьормесын), вживається лише у прислів'ях, Берекет версын – хвала госпуду, зехус этмее такьат вер бызге – дай нам сили творити добро, ыншалла – божою волею («Ашыкь Гьарип»).

Караїмська: Наšа – (ар.) – не дай Боже, haşgacha hbr – божий нагляд, провидіння (kiorium kior'mia), haşgacha (гбр.) – Божа опіка, karhyşly bolhejs – будь ти проклятий, kieške – дай Бог, kioziuja jarych – пильності тобі, kiunliari tartynmastlar – дні його не продляться, muft karhyş – незаслужене прокляття, ot sieni kaplahejy / kiuvdiurgejt' – гори ти вогнем!

Лексика на позначення понять «ворожбит», «ворожбитство», «відьма»:

Гагаузька мова: büü – наврок, чари; büüsü , büüsüyka – знгахар, ворожбит; sadı – відьма; çakır – чародій, маг; fal çekirtmää – дати поворожити; fal-ворожіння, falci, falcyka – ворожбит, ворожка; falcılık etmää – поворожити; göz baıılıcı – чародій; strigoy – вурдалак; strigoyka – відьма.

Урумська: жадулук – відьомство, чарівництво, ворожбитство; жадулук эт-відьмувати, чаклувати, фал ворожіння, ворожба Б-СЛ; фал ач- Б, Г, СЛ, фал бах- НБЄ, У ворожити; бени фаллере оғраттын ти змусив мене мучитися здогадами СЛ; пор. фел., фалжи СМ, фалжы Б, У, Г ворожбит, ворожка; фалжы пукана ворожка СЛ., фалжылых ворожбитство О., фалташ ворожильний камінець О; фалташ көз з великими очима О; көзлери фалташ т., иби йанай очі палають, як ворожи-льні камінці СЛ., фел ворожіння, ворожба [СЛ]; феллере оғрат- змусити мучитися здогадами [СЛ]; пор. фал., хартана баба, бабуся, стара жінка, знахарка, знахурка, ворожка., хартане бабуся [Б], ырым повір'я, забобон О; ырым киши гидлива людина НМ., ырымла- ворожити, чаклувати, чарувати, напускати чари О., ырымлан- бути зачаклованим, завороженим, зазнавати чар, наслання О., ырымлат- змушувати чаклувати, заворожувати О; викликати гидливість НМ., ырымлаттыр- спон. О., ырымлы замовлений, заворожений, зачарований О., бабу бабуся, бабця, бабка, повитуха, ворожка СМ, Б, У, К., бағыжы доглядач, опікун Г-СК; ворожбит, ворожка О., бахта бавовна СМ., бахтажи ворожка НМ., бахыжы відун, ворожбит Г; доглядач, наглядач К.

Кримчацька: алчы / фалчы – ворожка, чаклун; фал бахмах – ворожити; хырхатов – знахар; чъадырчы – чарівник, чаклун; чъын – біс, маг.

Караїмська: bil'diači, synčylavču – ворожка; chyššuuvluch (гбр.) – ворожбитство; chyššuvluch (гбр.) – кабалістика; džaduvluch ètiuvčiu, synčylavču – ворожка; goral salma – ворожити; goral, uçuv – жереб; julduzču – астролог; kiezbič, kam, kusnaču – чаклун; kusnačulych – воржбитство; obur – чаклунка; tamaša – магічний.

Оцінка поведінки з конфесійної точки зору, зокрема, позначення понять «праведний», «гріх», «грішник», «безбожник» тощо:

Гагаузька мова: günahker, Allaa adamı – божа людина, святий; ayoz – янгол, святий; blagoçin – благочинний; blastamat – проклятий, негідник; günaa – гріх, günaaalı – грішний, günaaısız – безгрішний, günahker – грішник, günahkerlik – гріховність; günaa уармаа (günaaya gıtmää) – грішити (увійти у гріх), melek – янгол, праведник; rapın – невірющий, атеїст; vatızısız – нехристь.

Урумська: блағочинны – благочиний, эхтийатлы – глибоковірющий, гўнахкяр, йюнахт'ер – грішник, итиматлы – відданий, мелайик(лер) – янголи, мелек – янгол, осиотадос – священний, т'афир – невірний, эхтийатлы – глибоковірющий, адалет – праведний [Г]. адалетлик – праведність, справедливість [Г], ғайет азиз дуже праведний [Г]; жїмне азизлер итимат илен сус олур идилер усі праведні з певністю мовчали [Г]. праведного шляху [Г].маврүүлух (-ғы) збочення, непослух, зрада [Г]; салих праведний [К]; пор. салых П. салихет праведність [К]. салихетлих праведність [К].салихлых праведність [К]. как право, закон, справедливость, справедливый, праведный, истина, правдивый, платня [Г, М]; хаклан по закону, по правді [М]; хак тарафындан по справедливості [Г]; хак шераат күні день праведного суду

[Г]; хак шераатчы праведний суддя [Г]; хак аллах істинний бог [Г]; хак иман істинна віра [Г]. аллахсыз безбожний, не віруючий у бога, безсовісний.аллахсызлых безбожність, атеїзм О, К; безсовісність О. динсиз невірний, безбожний, безбожник О, [Г], СК.динсиз-имансыз [СК], динсиз-йымансыз [Г] який не викликає ні віри, ні довіри.динсизлик невіра, безбожність, атеїзм О. йынамсызлых невіра, безбожництво, атеїзм О.

Кримчацька: азретлы – благословений, почитений, арам – нечистий, скверна, бедат – ересь, попсований; бет-перест / бутперест – ідолопоклонник, невірющий; гўнах – грїх, кара; гўнахкьар – грїшник; д`ин туткьан – віруючий; д`инкьар – релїгійний; д`инсыз – атеїст, невірющий; д`инсыз-имансыз – безбожник; кадаш / кедаш – святий; кьафьр – безбожник; налет – прокляття, проклятий.

Караїмська: abach syjlamahy – ідолопоклонництво, abach syjlavču, abach inavuču – ідолопоклонник; abach, jonma abach – ідол, зображення Бога, ікона (гр.); alhyšlanma – бути благословеним; avan, azašmach, borč, fašman, giuniach, jazych, kiufiurluk – грїх; avanču (гбр.), avanlavču, jazychly, jazychlymuš, raša – грїшник; azmach, jaman kiečĩnmiagi – блуд; azuvču, azuvču katyn kiši, jeŋgil' bašly, sibirt'ki, siuvrial'gič, siuvrial'gič katyny – блудниця; byrčlavču, murdar etiuvču, jeŋgil' etiuvču – сквернитель; čeja (južliu) – безсовісний; diŋ syjlavču, inamly – праведний; jachšy iš, ziehut (гбр.) – добродійність; noeflik etiuvču – блудник; noeflik (гбр.) – перелюб; ömgiaklik – мучеництво; ömgialianiuvču – мученик; raša (гбр.), tanuvču – безбожник; širiŋ – благонравний; tiugial'lik / rast, kioniu, ajipsizlik byla – непорочний (непорочно); uјatsyz – безсоромний.

1.8. Лексика, що стосується конфесійного календарного року:

Гагаузька мова: süüt pazarı, Kolada ajunu – канун Різдва, сочельник; Ау Пийә – святого Іллі; kirk Ayoz – свято сорока великомучеників; canavar yortusu (ogucu) – вовчі свята, початок зими; dragayka – день Івана Купала; Bũik hafta – страсний тиждень; piinir haftası – масляний тиждень; Hederlez- день св. Георгія; Kasım – 8 листопада – свято св. Дмитра; Kolada – Різдва (працює правило переносу на один склад вперед); Kũcũk Panaiya – престольне свято Малої Богородиці 8 вересня; Paskelliä – Великдень; Kũcũk Paskellä – Фомин тиждень; Süüt pazarı – вербна неділя; Rusali günũ – Івана Купала; rusali haftası – русальний тиждень; trimur – триденний піст перед Великоднем (без ніякої їжі); trimur tutmaa – тримати триденний піст; Troița – Трійця.

Урумська: базар кўнũ – неділя, Ставроз – Воздвиження Чесного Хреста НБС; Ванд.,елизма ВН, Ванд.,елизмо НБС, БТ, Ванд.,илизмо Г; Благовіщення; Ванд.,илизмо — о хадар буйїк кўн — харьлґач уйасна вармай Благовіщення — це такий великий день — ластівки до свого гнізда не залітають Г., Нишанлы кўнлер дні Благовіщення Богородиці ВН. Айен Трійця СБ; Айен йортусу свято Трійці СБ; пор. айын.(квіти – безсмертки). Барйам хырхы — сороковий день Пасхи — Вознесення Господне Г; Буйїк барйам Великдень

СБ, Г, К, СГ; Петро-Павло барйамы – свято Петра й Павла Г; Хртоз барйам – Різдо Христове Г.

Кримчацька: пырым – релігійне свято Пурим; рошана – Новий рік за єврейським літочисленням; сымхас – Тора – свято Тори, книги Священного Писання (Старого Заповіту); Ткьун – тризна на честь померлого кримчака з читанням відповідної молитви.

Караїмська: avug aĉar – кінець посту; avuz jabaĉ – початок посту; boŝatlych – свято відпущення гріхів; chydzy aftalarnyn – Трійця; chydzy tymbyllarnyn, Piesah (гбр.), tymbyl chydzy – Великдень; ŝabbat tutma – дотримуватись суботи.

Реалії та представники інших релігій / конфесій:

Гагаузька мова: dinbilgiĉler – фарисеї, раввини; ĉift halkı – єврейський народ; fanarĉı – фанаріоти – представники грецького духовництва; ĝaur – іншої віри, немусульманин (пейоративне паралельно з ikindi – час третьої мусульманської молитви); katolik- католик, katoliklik – католицизм, meĉet – мечеть, musulman – мусульманин, musulmannik – мусульманство, namaz (в текстах про мусульман) – намаз, namazlık – молитовник, плата за молитву, taufä- язичницький, taufelik – язичництво.

Урумська: жами- мечеть, минаре- мінарет, молла – молла, пейĝамбер – пророк, саадака вермек – давати подаяння, т'афир – неправовірний, хыйамет – кінець світу, стихійне лихо, буря, ураган, чудо ВН, О; хопту хыйамет – почалася смута, настало лихоліття [ВН]; т,,ешиш – ченець, монах [Г]; т,,ешиш тэ мусурман, йахтын да йандырдын бизи чорнице-мусульманко, ти змусила нас страждати [Г]; пор. кешиш, мусурман мусульманин [Г, СЛ, М], писмилла – в ім'я бога, слава богу — мусульманське в ім'я аллаха СЛ; пор. мисмилла, Хыдырлез – Хидир-Ільяс, Хизир-Ільяс — мусульманське ім'я пророка Іллі; Хыдырлез эфенди – всемогутній пророче Ілля [СК], а-аринос – агаряни, мусульмани [Г]; а-аринос миллети – народ агарян [Г], измайиль – мусульманин [Г]; измайильлер урду да йыхты эшими – мусульмани напали й згубили мого друга [Г], израиль – єврей [СБ].

Кримчацька: абах – ідол, истукан, кумир, бет-перест / бутперест – ідолопоклонник, невірющий, д'инсыз – атеїст, невірющий, д'инсыз-имансыз – безбожник, исраэль / срэль – єврей, дэрвиш – монах, бурлака, жебрак, кьафыр – безбожник, кьасдым / кьашдым – халдеї, волхви: да ѓгретмейе оларны сеферы дэ тылы кьасдымнынъ – і навчити їх книгам та мові халдейській, сефард – вихідець з Іспанії, чуфут – єврей.

Караїмська: abach syjlamahu – ідолопоклонництво, abach syjlavĉu, abach ipanuvĉu – ідолопоклонник, abach, jonma abach – ідол, зображення Бога ікона, adzy – паломник, aziĉ el'ĉi, malach – янгол, aziĉ elĉi – святий посланець, baz malachlary – янголи миру, ĉaĉ – хрест, ĉaĉ dini – християнство, ĉaĉlama – хрестити, ĉaĉlamach – хрестини, chyŝŝuvluch (гбр.) – кабалістика, danhalach – ксендз, піп, diebiecha bieriuvĉiu, kara tonlu – жрець, diŉ jesiŉi, ěrbi, hazzan, kara tonlu, kohieŉ (гбр.) – духовенство, священник, diŉsiĉlik, raŝalych (гбр.) –

атеїзм, džube – верхній одяг священника, jaltaĵ ūriatiuv – лжевчення, jat diñli – іншовірець, jegiuv – костел, juŝtyrylmach üviu – собор, церква, kam – волхв, kara tonlu, uzun tonlu – монах, kara tonlularyn üviu – монастир, medžit – мечеть, minare – мінарет, rabbanlych – юдаїзм, gaša (гбр.), tanuvçu – безбожник, ot abajlavçu – вогнепоклонник.

Звертає на себе увагу явний пейоративізм на позначення понять носія іншої віри (ксендз, піп) в караїмській мові, а так само описове та емотивно забарвлене «той, хто у чорній рясі» – в значенні монах.

Лексика на позначення явищ астрології та вірувань у зірки:

Гагаузька мова: yıldız bilgileri – волхви, мудреці, Araba Yolu – Чумацький шлях, Saman Yolu – Чумацький шлях т.с.

Урумська: мьнегѣим [=мьнеѣѣим] – астролог [Г], Чобан араба – Чумацький Віз, Велика Ведмедиця, Чомах йол – Чумацький шлях СБ, араба йол астр. – Чумацький шлях ВН, тан йылдызы – ранкова зірка, Венера К-СК; хурийхлу йылдыз – комета О, падуча зірка, метеор К; пор. йундуз, сейер йылдызы – ранкова зірка, Венера [У], Чобан йылдыз(ы) – Венера О (див. Чолпан), Чолпан йундуз ВН, Чолпан йылдыз СЛ, К – Венера.

Кримчацька: къасдым / къашдым – халдеї, волхви: да өгретмейе оларны сеферы дэ тылы къасдымнынъ – і навчити їх книгам та мові халдейській.

Караїмська: ajiš – Великий віз, julduzçu – астролог, kam – волхв, Kiesil (гбр.) – сузір'я Оріона.

Лексика на позначення власної віри / конфесії та її релігійних мужів / діячів:

Гагаузька мова: protoiereu – протоієрей, arhieriskop – архієпископ, blagoçin ropazi – благочинний священник, dâkonnuk etmää – служити дяконом, Hristiyan – християнин, hristiannık – християнство, kaluger – монах, kalugerka – монашка, klisä – церква, klisä adamı – церковник, kliseci – т.с., pustnik – пустельник, відлюдник, ristian, hristiyan – християнин, vaatiz / vaftiz – проповідь, vatiz etmää – проповідувати, vatizli – проповіданий.

Урумська: Айдесимотатос – одружений священник, батюшка, Апостолос (Тимофеос) – апостол, блаґочинны – благочиний, даскалоз – вчитель недільної школи, ипсило паниеротатос – ваша превелебність, оситоадос монахос – священний монах, папаз – піп, хазретлери – їх святість, чешиш, т'эшнеш – чернець – християнин, епитропос – опікун, попечитель, эктийатлы – глибоковіруючий, просмонариос – преподобний [Г]; йеромонахос, ор□одоксос христийан (християн [М], християнос [М]), монахос – ченець [М], рохпан – чернецтво; рохпанлар ве кешишлер – ченці й монахи [Г], т,ешиш – ченець, монах [Г], харабаш – ченець, чернець, монах; служниця, наймичка О.

Кримчацька: д'ин туткъан – віруючий, д'инкяр – релігійний, кадаш / кедаш – святий, нави – пророк: да айтылды манъа нави илен – і мовлено мені було пророком, навийальык – пророцтво, пегембер – пророк: пегембернынъ

к'вавильы илен – за приреченням пророка, рабену – віровчитель, ребы – вчитель, торачыы – знавець Біблії, хазан – священник, Хыдыр – пророк.

Караїмська: bir diñli – одновірянин, inamly, inanuvçu – віруючий, inanma, išanma – вірити, diñ jesisı, erbi, hazzan, kohieñ (гбр.) – духовенство, šammaš – служка у храмі, ullu hazzan – старший хазан.

Поняття «потойбічний світ», «чорт/диявол», «пекло» і «рай»:

Гагаузька мова: cendem – пекло, cendem kapusu – двері пекла, cennet, cennet kuşu – райський птах, şeytan, şeytan tabeetli – підступний, korkmaa, nicä şeytan güünnüktän – боятись як чорт ладана, şeytana satılmaa – запродатися дияволу, дәул – чорт, öbür dünñää – потойбічний світ, öbürü – чорт, satana – сатана.

Урумська: мельхун шейтан – клятий чорт, йаман шайтан, иблис (-зи) – ібліс, чорт, диявол, сатана, демон [Г], шайтан – сатана, диявол, чорт, нечиста сила СБ, П-Г, К; шайтан алсын аны – чорт його забери НБС; шайтан бильсин – чортзна П; шайтан бильсин аны – чорт його знає СБ; шайтан билий – чортзна У; шайтаннар ма-ана тапайляр она – нечисті йому заважають Б; шайтанлар т.,есин ахыдан – нехай чорти володіють тобою — іди ти під три чорти НБС; энди эпчимиз шайтанын йолуна йльрйльк – тепер ми всі ходимо шляхами сатани Г; пор. шайтан, шейтан – диявол, чорт ВН, Г, СЛ, СГС, М; кешишлер шейтана уйдулар – ченці піддалися дияволу [Г]; шейтан да йохтур – ні чорта немає СЛ; шейтан алсын – чорт його забери СГС; шейтан араба – велосипед О; шейтан билий – чортзна СГС; пор. шайтан. җейнем пекло [Г], СГС; пор. җеһнемли, җенем, җеэннем, җейнемли – гідний пекла [Г], җейнет – рай [Г]; пор. җеллат, җенет, җеннат, җеннет, җенем – пекло, провалля О, К; җенем бол- О, җенем ол- К – насточортіти; җенемд.,е шибер – послати до пекла О; җенемд.,е т.,ет – іди ти до пекла О; пор. җеһнемли, җейнем, җеэннем, җенет рай; җенетин т^{Мрне} дурусуз – ви сидите на почесному місці в раю [СК]; пор. җейнет, җеллат, җеннат, җеннет.

Кримчацька: згыртывчы – спокусник, звабник, сатана, Азрайыл – Азраїл, янгол смерті, чъанавар – звір, чъехынэм – пекло, шайтан – чорт, диявол, чъеннэт / чъенлет – рай, чъын – біс, маг.

Караїмська: aşajyş bah, bah-bostan, bostan, edieñ (гбр.), učmach – рай, Edieñ (гбр.) – едем, giehie giehinnom – геена пекельна, giehinnom çyhyşy – виходець з пекла, giehinnom, gior кутују, караҗа, tüptiagi jer – пекло, giehinnomdahy – пекельний, jygzylych, kirlik, murdarlych – нечисть, ol dunja – потойбічний світ, ömiurliuk tirligi – вічне життя, şyjtan, vipliś – диявол.

Поняття «молитва» / «молитися»:

Гагаузька мова: dua ediniz – молітеся, dua – молитва, dua etmää – молитися, dua evi – молитовний дім, duası – той, хто молиться за когось, takınmaa – молитись.

Урумська: дова – молитва; благословення [М]; пор. доа, дуа, дува, дуа – молитва, благословення О, [М]; дуа бер- благословляти О; дуа эт- молитися, благословляти О; дуа айле- молитися [М]; пор. доа, дова, дува, дува 1.

благословення; молитва Б, Г-СГ; дува ал- дістати благословення Б, СЛ; анем, сана т., ельдим дува алмайа – мамо, я прийшов до тебе попросити благословення [СЛ]; дува бер-/вер- ВН-У/Г-СК – давати благословення; дува эт- а) благословляти; молитися; б) заклинати ВН, У, [Г]; дува эттир – а) поблагословити; б) залясти [Г]; дува-а дур- – ставати під благословення К; дувадан унутма- не забувати в молитвах Г; бабанен нене дувасын бердилер – мати з батьком дали благословення Б; дуванен йолу ба-ла – благословити в дорогу БК; дувамы хабул айле – прийми мою молитву Г. 2. подяка в молитвах П; дува бер- дякувати в молитвах П; пор. доа, дова, дуа, дуваґы – молільник СБ, Б, Г, СК; дуваґы ол- звертатися з молитвою, молитися Б; аллахка дуваґы олуй – він молиться богові Б; меним чльн дуваґы олунуз – молиться за мене Г; ґарибе осун дуваґы – хай молиться за Гаріба СК; азирге дуваґы – охочий до готового СБЧ., дувала- благословляти К., дувалат-благословляти К., дувалы – дієвий у своїх молитвах [Г]; пек дувалы иди – його молитви, благословення були дуже дієвими [Г]. ибаадэт [Г], ибадэт [М] – молитва; ибаадэт айле-/эт- молитися [Г]; ибадэт эт- молитися [М]; ибадэттэ дур- стояти на молитві [М]. йалбар- благати, просити, молитися ВН-У; аллахка йалбар- молитися богові, звертатися з благанням до бога СБФ; йалбардлар бизге – благали нас ВН; ма'а йалбарды – він благов мене У; пор. йалвар-, йалбармах – благання, молитва СБФ. йалвар- благати, просити, молитися Г-СК; сана йалварайых – ми благаємо тебе СЛ; пор. йалвар-. йалварыґы благальник, прохач, клопотальник, хто молиться К.

Кримчацька: дува / дуа – молитва, дува этмек – молитися, дувачы – той, хто молиться, тасур – молитва, кьадыш – поминальна молитва, нийаз – мольба, прохання, тэфильа – молитва, відправа, служба Божа: тэфильа этмек – молитися.

Караїмська: ґаһутмах куніу – день молитви, ґозмах, мизмор (ґбр.), тіhillim (ґбр.) – псалом, јалбарма, modiedimia, tiefilla ёt'mia, ügiünmia – молитися, јалбармах јегјалиаг – молитовник, koltcha, tiefilla (ґбр.) – молебін, јалбармах – молитва, micva (ґбр.), nijet' – обітниця, pijut (ґбр.) – релігійний гімн, syjyt југу – поминальний плач, tabuluch koltchasy – молитва подяки, tiefilla (ґбр.) – служба божа.

Поняття «навертати на віру», «проповідувати»:

Гагаузька мова: не знайдено.

Урумська: дохи – проповідь, насаат – проповідь / насаатламак – проповідувати.

Кримчацька: дэраша – проповідь, дэраша этмек – проповідувати.

Караїмська: јајратувґи – місіонер. Звернімо увагу на непоширеність цієї семантичної групи лексики в караїмській мові, оскільки караїзм вважається виключно спадковим, атож в мові можливе вживання виключно поняття «місіонер» як навертаючого караїмів на віру іншу.

Лексика на позначення божого дому та його деталей:

Гагаузька мова: altar, ayozlu er – святе місце, çan – колокол, çannık – колокольна, dua evi молитовний дім, klisä – церква.

Урумська: клісе – церква, троноз – престол, ай Кустантинник кісле – церква святого Костянтина Б; ай Марйалых кісле – церква святої Марії Б; еклісейлен софранын арасында – між церквою й трапезною [Г] кілсе ВН, кильсе Б – церква; пор. кісле І, клісе, т.,ильсе, т.,исе, екілісе, еклісе, еклісе. клірос – хори (в церкві) Г. пангар – прилавок у церкві Г. стасиди – церковна лава [Г]. умумийе ве ресльлийе еклісе – соборна й апостольська церква [Г], иеро – святиня, святилище, храм [Кб.]. сератулах – храм [М], манастир – монастир [Г]. монастыр – монастир [Г, К], параклісе [Г], паракліси [Г, М] – 2. молитовня, каплиця; ве бу манастирин паракліселери ичердэ ве чыхарда 22-дир – і в цім монастирі двадцять дві молитовні всередині й зовні [Г]; паракліси йап- будувати молитовню [Г].

Кримчацька: азара – передпокій храму, Бет-улла – божий дім, Бет-емдераш – 1.шалаш, 2. місце для молитов та проповідей, камере – ніша в кімнаті, кілісэ – церква, кьаал – молитовний дім кримчаків, мидраш – релігійна школа, мимбер – кафедра для проповідей в мечеті.

Караїмська: duchan – столик при алтарі, jyštyrylmach üviu – собор, церква, kieniesa (ар.)– кенеса, midraš – релігійна школа, tirki – жертвний стіл.

1.15. Лексика на позначення понять «сповідь», «сповідуватися», «відпускати гріхи»:

Гагаузька мова: ačilmaa – сповідуватись, af etmä – прощати, милувати, ispiyada – сповідь,

ispiyada etmä – сповідувати, ispiyada olmaa – сповідуватися, kanul – покаєння, spiyada сповідь, spiyada olmaa- сповідуватися т.с.

Урумська: аф эйлемек / синхорис этмек – прощати, дарувати, екзомолоґис этмек – сповідувати, метаниа этмейе – покаєння, аллахка йунахлары берсповідатися в гріхах перед богом ВН; ксулуйс [=ксомоло-тис] болсповідуватися ВН.

Кримчацька: арувланмах – очищуватись, тэшуве – покаєння.

Караїмська: бошатльч – свято відпущення гріхів, бошатльч бiermia, jebiermia – відпускати гріхи, giliaj – духовне полегшення, modie bolma – сповідуватись, modiedirliamia – сповідувати.

1.16. Лексика, пов'язана із означенням конфесійного хронотопу:

Гагаузька мова: аупогоз – Афонський монастир, гора Афон.

Урумська: Айос Георгіос манастири – монастир святого Георгія, Ватопеди географічна низовина ВАтопеді[Г]; Ватопеди манастир – Ватопедський монастир [Г]; Ватопединин лиманы – Ватопедська затока [Г]; икона вар иди Панайа Ватопедини дэрлер иди там була ікона, що називалася Ватопединська Богородиця [Г].

Кримчацька: Бавель – Вавілон.

Караїмська:

Обсяг даної статті дає заділ для подальшого аналізу, проте не дозволяє детально простежити інші критерії класифікації конфесійної лексики, як – от: I. Стилiстично-функціональну класифікацію, що виділяла б відповідно 1) книжні епітети; 2) лексеми виключно з сакральним значенням; 3) слова, що використовуються як у релігійному, так і в побутовому значенні. II. Класифікацію з точки зору сфери вжитку, а саме 1) лексеми – уніками (конфесійні слова, відсутні в лексиці інших порівнюваних тюркських мов, тобто тематичні групи конфесійної лексики, що є для тієї або іншої мови унікальними і не дублюються, встановлюються на основі співставлення різних лексикографічних джерел, напр.: *Ola hbr – vogniana zhertva, On chyššum – Vozha desnytsia* тощо для караїмської); 2) конфесійні слова в писемних текстах та усному мовленні, що зустрічаються в інших тюркських мовах; 3) слова, відомі в усіх означених мовах, проте в даній мові ужиті з певними відмінностями у семантиці. До цієї підгрупи увійдуть як лексеми, що їх вжито у мові виключно з сакральним значенням, так і вживані у релігійному та побутовому значеннях. Наявність у лексиці конфесійних слів, вживаних як у релігійному, так і побутовому значеннях, підтверджує висновок дослідників про існування конфесійної лексики у відмінних дискурсах – конфесійному та світському. III. Класифікацію з точки зору походження, наприклад: 1) запозичення; 2) питомі тюркські лексеми тощо з метою встановити, конфесійна лексика якого походження найбільш повно представлена в котрій з мов. Класифікована з цієї точки зору лексика дозволить пролити світло на питання впровадження народної / чужої мови в сферу конфесійного життя, ролі ідеологічної настанови в даному процесі, авторитетності певного мовно-стильового варіанту, тяглості або ж змінності етноконфесійної термінології на хронологічно різних мовних зрізах, рівно як і відповідності типу віросповідання та мови. В діахронічному плані це зробить можливою відповідь на питання, в якому руслі розвивалося вибудовування конфесійного стилю для тієї або іншої тюркської мови – орієнтація на загальнотюркську спадщину або ж внутрішні мовні (запозичені з мови оригіналу сакрального тексту) ресурси.

Окремої уваги та класифікації з денотативної точки зору потребують лексико-семантичні класи дієслів у складі конфесійної лексики, що їх з огляду на семантику можна поділити на наступні групи: 1) дієслова обрядового характеру (на кшталт «хрестити»); 2) дієслова на позначення конфесійної оцінки поведінки (напр., «грішити»); 3) дії, пов'язані із дотриманням релігійних настанов («поститись», «оскоромитись»); 4) дії на позначення способу життя («рос. монашествовать»); 5) соціальні дії з релігійною основою, що проникли у світське життя («божитись», «поминати»). Окремо можна виділити так звані поліпропозитивні дієслова зі з'ясуванням їх функціонального навантаження в конфесійних текстах (такі, що містять більш ніж одну семантичну пропозицію, напр., «молитися» як проказувати до Господа молитву і водночас благувати Господа, дякувати

Господу, звирятися в любові до Бога, тобто пропозиції прохання, благання, дяки, любові). У дієсловах означеної групи вимальовується діяльнісна природа людини та її відповідності конфесійним настановам, їх семантичні складники позначають соціальний статус та активний / пасивний характер відносин між членами конфесійної спільноти; крім того, саме у дієсловах увиразнюється модальна оцінка саме нехтування конфесійними нормами, тоді як оцінку дотримання норми передано не за посередництвом дієслів, але віддімних форм – прикметників, дієприкметників тощо.

Так, крок за кроком проведена класифікація конфесійної лексики дозволить репрезентувати різнобічні аспекти конфесійного життя суб'єкта – людини, а через її семантику – описати конфесійну картину світу з її наріжними семемами в тюркських мовах – православному, юдейському, караїмістичному. Скажімо, вже з вищенаведеної класифікації можна дійти висновку, що значення гріха у православній картині світу пов'язане зі свідомим або несвідомим порушенням Божих настанов або ж невиконанням певних практик, що може бути зафіксованим не лише словом або вчинком, але й думкою (скажімо, грішити в думках).

Відтак, конфесійне виокремлення не-мусульманських тюркських етносів відображається у використанні слів конфесійної семантики у специфічному значенні та написанні; найбільш повно представленою у порівнянні з іншими групами конфесійної лексики є лексика на позначення реалій обрядів протягом життя конфесійної спільноти та дотримання її релігійних настанов; вона складає близько 60 % від усієї аналізованої групи.

Особливості семантики конфесійної лексики спрямовані на: а) забезпечення реалій віросповідної сфери з їх питомою кожній конфесійній групі специфікою; б) виокремлення тюркомовного етносу як відмінного від оточуючого світу та в деяких випадках – підкреслення обраності конфесійної спільноти; в) протиставлення тюркомовної конфесійної спільноти не тюркомовній (як для урумської мови); г) орієнтацію на сакральні уявлення спільноти доби, що передувала відповідній островізації тюркської мови на терені України або іншої діаспорній території.

У висновку слід зазначити, що сакрально-богослужбова лексика в літературно-писемному та усному мовленні не мусульманських тюркських народів відображає підвалини світосприйняття мовної особистості; склад сакрально-богослужбової лексики містить у собі конфесійні – як мусульманську, так і православну – семантичні категорії слів; причому конфесійна лексика виступає проявом специфічних особливостей формування тюркських писемно-літературних мов (вплив мусульманської писемної традиції як взірця літературного стандарту). Відповідно наявні у межах однієї тюркської мови синоніми протиставляють семантично як віджиле / архаїчне / старе та – нове, своє, власне та – чуже, просте та вчене, міське. Таким чином, з'ясування різних типів мовних станів конфесійної мови тюркомовних спільнот дозволяє глибинніше та повніше вирішувати як

питання етногенези та етнічної історії, так і мови й міжнаціональних відносин у сучасному світі. Разом з тим, з зафіксованих синонімічних пар випливає, що склад та структурно-семантичні особливості конфесійної лексики писемного мовлення віддзеркалює духовну культуру мовної особистості усього мікросоціума, які й становлять законсервовані по суті тюркомовні спільноти України.

Перспективи дослідження: подальше вивчення конфесійної лексики немусульманських тюркомовних етносів України сприятиме включенню лінгвістичної проблематики до значно ширшого кола питань культурології та інших суміжних галузей науки (етнографії, фольклористики, музикознавства, текстології), дасть можливість проведення ретельного, тонкого, міждисциплінарного аналізу з використанням спеціальних акустичних приладів, внаслідок чого будуть реалізовані можливості створення словників – тезаурусів «з лінгвістично впорядкованим описом відповідних ціннісних картин світу». Перспективним є також вивчення випадків використання конфесійної лексики у сучасних масово-комунікативних текстах з огляду на актуалізацію первинної конфесійної семантики, використання та ревіталізації переносних значень, а також створення нових метафор. В таких текстах лінгвістичне дослідження конфесійної лексики перетинатиметься з культурологічним та етнологічним вивченням етноконфесійних груп в іншомовному та іноетнічному оточенні.

Ключові слова: етно-конфесійна приналежність, конфесійна лексика, тюркомовні етноси України, гагаузька мова, урумська мова, кримчацька мова, караїмська мова.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКО-ТЮРКСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ UKRAYNA – TÜRK KÜLTÜR İLİŞKİLERİ

44. «ІСТОРІЯ АЛБАНІЇ» АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ТЮРКОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ³⁰⁰

Türkoloji araştırmaları için bir kaynak: Agatangel Kırmski'nin 'Kafkasya Albaniasının tarihi' elyazması

Ukrayna Türkolojisi kurucusu Prof. A.Kırmski'nin özel arşivinde saklanan 'Kafkasya Albaniasının tarihi' elyazması bilim dünyasının ilgisini çekmemiştir oysa 'Eski Albania'nın tarihi Kuzey Kafkasya ve bugünkü Azerbaycan'ın tarihinde anahtar konumundadır. Azerbaycan coğrafyasındaki yerli Alban etnik dayanışma ışık tutacak Azerbaycan'ın sonraki kültür tarihinde Türk olmayan bileşkeninin rolünü netleştirecek antropolojik, etnografik ve dil karşılaştırmalara yol açabilecektir.

В архіві А.Ю.Кримського ф. 36 ІР НБУВ зберігається машинопис «Історії Албанії», твору, що не був предметом детальної уваги науковців. Разом з тим, історія так званої «класичної Албанії» у формулюванні Кримського є прологом до розлогої історії Північного Кавказу та теперішнього Азербайджану, регіону, що на сьогодні не може не викликати зацікавлення світової спільноти. Історія регіону до тюркської в ньому присутності проливає світло на корінний албанський субстрат на території Азербайджану, допомагає унаочнити питому нетюркську складову у подальшій тюркській культурній історії Азербайджану та дозволяє проводити антропологічні, етнографічні та мовні порівняння.

In Agathangel Krymsky's archive in manuscript collection No.36 of Vernadsky National Library of Ukraine there is a typescript of his 'History of Albania', which never been an object of special scientific interest up to now. However, the history of so-called 'classical Albania', as Krymsky formulates it, should be considered as a prologue to a vast and exhaustive history of the Northern Caucasus and nowadays Azerbaijan, the region, which permanently awakes deep interest of the world scientific community at present. The history of the region before Turkic migrations to Caucasus throws light on Albanian autochthons in today's Azerbaijan area, as well as helps to visualize some first non-Turkic components in the following Turkic cultural history of Azerbaijan, which naturally allows to gain ground for anthropological, ethnographical and linguistic comparisons. i Ag.

³⁰⁰ Вперше надруковано у: Творчість Агатангела Кримського у контексті європейської і світової культури. Випуск 1. 2006. – Волинь філологічна: текст і контекст. – Луцьк: Вежа, 2006. – С. 48-52.

Krymsky, classical Albania, Strabon's Geography, Azerbaijan, Armenia, Albanians, Greek – Romans.

В архіві А.Ю.Кримського Інституту рукописів національної Бібліотеки України ім. Вернадського у ф.36 (надалі – ф.36 ІР НБУВ) під № І25534 зберігаються 123 др.арк. його машинопису «Історії Албанії», твору, що, на жаль, не має початку, містить стор. 108-205 [4] та, наскільки нам відомо, не був предметом детальної уваги науковців: цей незавершений рукопис постійно виносили за рамки іраністичних, арабістичних чи то тюркологічних зацікавлень метра українського сходознавства. Разом з тим, історія так званої «класичної Албанії» у формулюванні Кримського є прологом до розлогої та вичерпної історії Північного Кавказу та теперішнього Азербайджану, регіону, що на сьогодні не може не викликати зацікавлення світової спільноти.

Як відомо, поселення на території нинішнього Азербайджану виходять на арену історії від 6 ст. до н.е. (Мідія, держава Ахеменідів, пізніше держава Атропатена, назва якої зазнала певних змін та Сасанідами вимовлялась як *Azurbeusan*, а сирійцями – як *Azerbaigan* [11]). Проте кочові тюркські племена гунів, протобулгарів, хазар тощо вперше приходять на Апшеронський півострів через Дербентський прохід у 4 ст. н.е., під час панування Сасанідів [1]. І лише у 11 ст. на території Азербайджану знаходять батьківщину тюрки – огузи, очолювані династією Сельджукідів: *«...прихід та розселення в нинішньому Азербайджані на протязі тривалого історичного періоду (7 – 11 ст.) компактних мас тюркомовних племен спричинили витіснення давніх місцевих мов мовами тюркськими, які на момент 11-13 ст. набули статусу розмовної мови питомого населення Азербайджану... Наново утворена азербайджанська мова тюркської мовної сім'ї зберегла втім елементи питомих мов і не одразу набула характеру літературної... На той же час сформувалась і азербайджанська народність...»* [там само].

Тюркські енциклопедії [9, 10] та сучасні історії Азербайджану [11] відносять прихід тюрків на землі Азербайджану до 5 – 6 ст. н.е., а завершений по 643 році процес його ісламізації підкріпило володарювання Аббасидів, які правили в регіоні через посередництво тюркських емірів. Сельджукські набіги, починаючи з 7 ст., продовжили тюркізацію земель, проте не були вповні успішними ані 1015-16 рр., ані 1043, у поході, організованому Тогрул беєм, і аж у добу султана Алпарслана в Азербайджані було остаточно встановлено тюркське сельджукське панування.

Як бачимо, дані російських та тюркських джерел щодо тюркської та до тюркської історії Азербайджану багато в чому збігаються і різняться досить незначною частиною, проте жодне з джерел не задається думкою встановити ланцюг між дотюркською та тюркською антропологією, етнографією та лінгвістикою регіону. В означеній праці з властивою апологету української тюркології широтою А.Ю. Кримському вдається через простір питомої для нього тюркології побачити обрії історії давньої, на вислів автора, «кавказької

албанської», і розгледіти в ній початки етнічної специфіки географії, що в багатьох вимірах засівала всю тюркську культурну, та зокрема мовну й писемно – літературну тюркську історію до 20 ст. Так, він зазначає: *«Поруч (албанів), у степах над кавказької Сарматії, напевне знаходилися й народи, споріднені з кавказькими гірняками або пратюрки чи монголотюрки (такі, як булгаро-хазарські предки)...(вони) могли жити у західних частинах Надкавказчини, на Кубанщині, чи в східних частинах в бік Каспія та Волги...[4, 154, 161]».*

Доступний нам текст А.Ю. Кримського розпочинається главою XIII і супроводжується тезовими нарисами (с. 103-107) планованого для монографії змісту історії предмету дослідження від кінця імперії Тиберія. Більшу частину дослідження (глави 13 – 17) дослідник присвячує аналізу матеріалів «Географії» римського автора Страбона, що стосуються Кавказу, і лише від глави 17 – *«Висновки з Страбонного опису Албанії»* [4, 180] – та глави 18 – *«Становище Албанії в епоху перших римських цезарів за приятелювання Рима з Іраном – і затвердження Ариакідської династії на албанському престолі бл. 78 р. н.е.»* – провадить власний аналіз даних Страбоном свідчень. Самостійним висновком Кримського є свідчення, що *«у Страбона історія Албанії постає не всебічно, ...багато чого (він) проминув... ми маємо змогу поповнити її Страбовими – таки звітками з інших джерел... [4, 180- 181]».* При цьому як Страбона, так за ним і Кримського цікавлять насамперед характер торгівлі (*«Торгівля в Албанії є...існує міновий торг, на придив, на людське око, бо точних вагів та мір вони не знають... але підмани між ними не буває, бо в албанів люди всі чесні і правдолюбиві...»* [4, 110]) та види виробництв та питомих ремесел, розповсюджених у регіоні, як-от хліборобства та лозарства. Зовсім окремий розділ в роботі присвячено міжнародним торгівельним шляхам через Каспій (глава 15: Два міжнародні торгові шляхи, що зачіпали Албанію бл. н.е., с.136 – 168), а саме: *«старовинній індійсько – чорноморській водяній дорозі з Бактерії Амудар'єю, Каспієм, албанською Курою, грузинським Ріоном... з нинішніми портами Поті та Сухумом [4, 136]».* Якомога детальніше торкається він і форм власності, найвизначнішу з яких у класичній кавказькій Албанії становила храмова власність та інститут жерців: окремим пунктом розвідки планувалося висвітлити *«широкий політичний вплив старшого жерця і роль святилища богині Місяця на іберійському кордоні».* Важливим є, що *«ті кочовники, що сиділи коло Дагестанських гір на гірських пасовиськах»* [4, 109] приходять на допомогу албанам – хліборобам проти загарбників – чужинців, тобто існує свого роду міжетнічний симбіоз у межах царства. Всі дані Страбона, які цікавлять Кримського, визначають місце Північного Кавказу і Азербайджану зокрема в історії цілого людства: скажімо, Дербентський прохід був і залишається кавказьким пропускним пунктом від Європи до Азії (історична місія «воріт Кавказу» саме і належала класичній Албанії).

На одній з перших сторінок роботи [4, 106] Кримський встановлює географію Албанії за Страбоном, зокрема, її кордони з «Вірменщиною»: «... під Албанським царством розуміє Страбон тільки лівобережжя ріки Кури, починаючи од її лівого доплива р. Алазонія, що oddіляє Албанське царство від Іберії... правобережжя ж ріки Кури, належачи до царства Вірменського, було для Страбона тільки Вірменщина...». Стосунки греко-римського світу із державою албанів являють собою одну з центральних тем «Історії Албанії». Кримський насамперед задається питанням, які з історичних джерел про Албанію є найдостовірнішими, і розмірковує, чи насправді Страбон, а чи Теофан Мітиленський, Варрон чи Посейдон Родоський, із записів яких той користався, мали шанс бачити країну на власні очі, і доходить висновку, що Страбон «особисто відвідав землі від Вірменщини до Сардинії, тобто у самій Албанії не бував, а минав по сусідству» [4, 105]. Насамкінець, аналізуючи Страбона, Кримський робить висновок, що «варварське царство Албанське... разом із грузинами (іберами) та осетами (аланами) допомогло Римові затріюмфувати над Партією» [4, 197].

Досліджуючи класичну Албанію, Кримський залишається ревним етнографом та мовознавцем: із захопленням, властивим лише поліглоту – лінгвісту, він характеризує та класифікує місцеві «26 мов в Албанії», насамперед, «гаргарейське нареччя, прабатько майбутньої літературної албанської мови». Чільним лінгвістичним питанням є, «чи є мови 26 народностей в країні нареччями однієї мови, а чи кожна становила якусь одрубну одиницю?» [4, 113-114]. На це питання Кримський відповідає, спираючись на студії його сучасника Трубецького, що доводять спорідненість корінних кавказьких мов. Автор вирізняє велику вагу мови уїтїв (удійців) лезгинсько – чеченського типу та «галленістичного» впливу на їх мову; крім того, антропологічний тип [4, 109], етнографічні та культові особливості й вдачу ще давнього народу каспіїв. Шанобливо ставиться Кримський і до культів албанів: усвідомлюючи, що частина сучасних азербайджанців є нащадками давнього населення класичної Албанії, він приділяє увагу культу місяця як верховному божеству країни, шануванню сонця та грому, пошані у албанів, на відміну від каспіїв, до старих людей, албанському похорону, відсутності голосінь по мерцях тощо (порівняння ритуального звичаю давніх каспіїв та албанів непокоїть Кримського, і він повертається до цієї теми цількаразово [4, 103, 104, 113, 114, 122 і далі]). Звертає увагу Кримський і на бачення проблеми смерті в албанів та каспіїв (ворожіння на трупах померлих старих у каспіїв, очищення від гріхів торканням жертвенного тіла ногою Кримський порівнює з трактуванням мерця як нечисті у зороастрійців). Велику увагу, підкреслену й надрукованими його працями, приділено ролі головного міста на початок н.е. – Кабали [5].

Отже, що саме хотів встановити А.Ю. Кримський у дослідженні історії класичної Кавказької Албанії? Як сходознавця – тюрколога, Кримського надзвичайно цікавила тюркська історія Кавказу, ним володіло прагнення

розібратись у міжетнічних відносинах території нинішнього Азербайджану: численні тюркологічні праці вченого присвячені саме Азербайджану. Проте властиве добі Кримського прагнення *ad fontes* спонукає його дістатися коріння задокументованих історичних джерел, тому найбільш раннім інформативним відомим про Азербайджан джерелом стає для Кримського Страбона «Географія». Переоцінка римських даних крізь призму сходознавчої освіти 19 ст., що її мав український вчений, і була ймовірно на меті написання історії класичного Кавказу. У на перший погляд відстороненій від злободення праці раз у раз відчувається намагання автора вхопити зерня істини, що стосувалось би вірменської присутності, дохристиянських сакральних місць в регіоні та їх християнізації, тюркської компоненти в регіоні та її ролі для цивілізування місцевості, що, певне, було болючим відлунням успадкованих Кримським «расових кліше орієнталізму» [7, 6, 176]. Разом з тим, в самій інтенції дослідження відчувається відлуння сучасного дослідника соціального попиту на розв'язання питань торговельних стратегій, геополітичного планування та прогнозування на Північному Кавказі, що є в статусі соціального попиту і в сьогоденні.

Відтак, нам залишається лише шкодувати за тим, що історія класичної Албанії не була завершеною А.Ю. Кримським як окремих твір і не лягла у канву панорамного нарису історії Кавказу.

45. BATI UKRAYNA – POLONYA GEZGIN BİR IZLENIMCI GÖZÜYLE ANADOLU: JAN ROSTAFIŃSKI, AUTEM İ ARABA PRZEZ ANATOLİE³⁰¹

Анатолія очима західноукраїнсько-польського автора-імпресіоніста подорожньої літератури: Ян Ростафінський, Машиною та бричкою через Анатолію.

Стаття ознайомлює турецьке наукове коло з жанром польськомовної орієнтальної мандрівної літератури, розповсюдженої на території сучасних Польщі та Західної України, зокрема з присутністю в ній турецької теми, вказується на спадковість означеної літературної традиції від середньовічних описів подорожей та хронік, а також на ознаки віянь літературного романтизму та імпресіонізму з його екзотичністю, що підтверджується на прикладі описів анатолійських реалій.

Dikkatinize sunulan bu makalede, Orta Çağdan beri bu yana Ukrayna okur yazar halkının mentalitesinde ‘türk konusu’nu oluşturan, halkın hafızasındaki kalıcı

³⁰¹ Вперше надруковано у: KIBATEK GEZI EDEBIYATI SEMPOZYUMU. 26-29 Mart – Nevşehir. Yay. Hazırlayanlar: Dr. Kafiye Yinanç, Metin Turan. – Ankara, 2006. – S. 99-105.

kavramları bırakan ‘içtihadî’ metinler³⁰²e bakmak, Ukrayna gezi edebiyatında türk konusunun oluşmasındaki önemli etkenleri izlemek, böylece halkın yaşayan belleğine değmeye yönelik adım adım yaklaşarak bu metinlerden XIX.yüzyıla ait Modernizm özellikleri taşıyan bir eseri değerlendirmeye çalışılmaktadır.

Ortaçağ ve modern çağda Ukrayna kültürü alanında gerçekleşmiş olan, Türkiye ile Ukrayna arasındaki ilişkileri belirleyen olaylar arasında ‘türk konusunun’ 16.17. yy ortaya çıkması, bu tür gelişmeler, sonuç olarak söz konusu olaylara katılanlarda özel bir mentalitenin oluşmasına etki etmiştir. İşbu özelliğe sahip olan metinler arasında, Doğu kutsal yerlerinde Türkleri idare etmesinden bir yüzyıldan daha önce başlayan Ukrayna hacılığından kalma gezi edebiyatı yer almaktadır. Bu tür gezi hatıratında, Hıristiyanlık kutsal yerleri, hacıların güzergahları, tarihi, doğu milletleriyle ilişkileri tasvir edilmektedir. Dolayısıyla Ukrayna türkolojisinin membalarında, XVI – XVIII yy.da yaşamış ve Boğaziçi’nin kıyılarından yabancı gezginleri cazbeden İstanbul’u ziyaret etmiş olan Kiev’li keşiş Varsonofi, Çernihiv piskoposluğu keşişlerinden Silvester ve Nikodim, Nijm’lı İpolit Vişenski gibi muhterem Hacıların bulunabildikleri tamamen doğaldır.

Ukrayna edebiyatındaki ‘türk konusu’nu oluşturan başka edebi türü, dini ve siyasi konulu kalem münakaşalarıdır. Onun ilk ve en parlak örneklerinden, Stanislav Orihovski – Roksolan³⁰³, in Polonya Kralı Sygizmund’un adresine açık mektup şeklinde yazdığı ‘Türk tehlikesi hakkında 2.söz’.

XV. – XVI. yy. 2. yarısında, Ukrayna’da, Rus ve Batı Avrupa dillerinden tercüme edilmiş okur yazar halk ve ruhaniler arasında popüler nesir ürünleri ortaya çıkmaktadır. Bu örnekler arasında her şeyden evvel ‘Macar kralı Attila tarihi’ ve Rusların Moğol Tatar tehlikesini atlarmaya başladıkları Mamay cengi ve 1380 y. Kulikov cengi zikridir³⁰⁴. Bu eserler asıllarını başka edebi geleneklerden almış olsa da, yerli yazarlarca o kadar tashih edilir ki süjesi orijinal kalıp, eserin toplamı dil ve stilistik bakımından şekillendirilerek tamamlanıp büsbütün farklı görünmeye başlar ve Ukrayna, bazı defa Belorusya edebiyatının başlı başına başarılı birer eser niteliğini kazanarak benzer eserler arasında bütün Eski Rus³⁰⁵ edebiyatında önemli bir yer almış olmaktadır.

³⁰² ‘İçtihadî’ metinleri, (1) bireyler için bilgilendirici, duygusal ve öğretici bakımından önemli rolü olan, 2) belli ortamda gerek önceller gerekse çağdaşlar olmak üzere herkeşe bilinen, 3) dili kullanmakta olan bireyin ‘discourse’u çerçevesinde defalarca tekrarlanıp hafızasında yenilediği metinler) anlamına gelmektedir.

³⁰³ Stanislav Orihovski – Roksolan (1513, Rus voyvodluğu, Peremişl sancağı – 1566), Ukrayna’nın Orta Çağ döneminde en geniş tahsilli ve parlak maarifçilerindedir. Toplam 17 yıl olmak üzere Krakow, Wiyana, Wittenberg, Padua, Bologna üniversitelerinde okuyarak yurt dışında aydınlatma faaliyetleri Avrupa’da meşhurdur.

³⁰⁴ Tatar hanı Mamay’ın Volodimir ve Moskov prensi Dimitri’den mağlubiyeti hakkında bir söz // Ukrayinska literatura 14-16.st. – AN URSSR: «Naukova dumka», Biblioteka ukrayinskoyi literaturı. – Kiyiv, 1988. – S. 378 – 395.

³⁰⁵ Eski Rus edebiyatı anlamında, Kiev şehri başkenti olan Kiev Rus devleti ve onun varisleri olan Haliç – Volın devleti, Moskova devleti vb. Doğu Slavların yaşadıkları topraklarında gelişmiş edebiyatlar kastedilmektedir.

Silsileli lakonik vakainuvislerden ‘İgorname’yi taklit eden engin ve teferruatlı ‘Zadoşına’ (Don ardı hadiseleri sözü) ya kadar bu ürünler anlatımlılık yönünden çok farklı olarak Rus toprakları için ehemmiyeti mühim olan hadiseleri anlatan aralarında belli bir benzerlik gösteren sayıda kalabalık eserlerdir. Örneğin, ‘Mamay cenknamesi’nin mevcut olan nüshaları Prof. Dr. S.K.Şambinago tarafından araştırılıp hadiselerin dört asıl şeklinin olduğu ispatlanır ve Ukrayna tahriratının tamamen orijinal olan 3.redaksiyona ait olduğu tespit edilmektedir. Anafikir, manevi ve bedii yapısı bakımından eserin Ukrayna redaksiyonu, orijinal başlıkları kazandırmış 12 anabölümden ibarettir. Önemli özellikleri, Eskiçağ Rus edebiyatlarında norm sayılan nutuk mahareti yükümlü ve sairselsel tasvirlerin atlatılmış olması, kaynak sayılan ‘kanonik’ yazardan tasarruflu veya tasarrufsuz iktibas edilmemesi, orijinal eserlerde lüzümlü kılınan duaların bulunmaması, asıl hadiseye dayanarak olayların akışını esas etmesi, eserin temelini oluşturan asıl muharebeyi edebileştirilmiş ve genişçe kabul edilen, normlaştırılmış bir şekilde tasviridir.

Ortaçağ ve XVII. – XVIII.yüzyıllar Ukrayna Edebiyatındaki ‘türk konusu’nun gelişmesinde Ukrayna kozaklarının Osmanlı ile irtibatı rol oynamaktadır. Bu dönem edebi eserlerimiz arasında, Kobzar – lirizm Ukrayna sanatsal söz kültürünün gelişmesi yatmaktadır. Sanatsal ve şiirsel hayatta doğru yolu göstermeyi amaç edinen başlıbaşına saltık bu eserler, Ukrayna kozak silsileli vakainuvislerine girip onlara ayrılmaz edebi değerini kazandırmıştır. ‘Samiylo Veliçko’, ‘Danilo Kışka’ ‘Samovidets’ vs. Kozak silsileli vakainuvisleri³⁰⁶, Ukrayna askerleri ve peşindeki gezgin şairlerimizin Osmanlı Türklere seferleri sırasındaki izlenimleri, bugünkü Ukrayna topraklarında yaşayan Türk halk ve kavimlerle komşuluk, işbirlik, düşmanlık, yardımlaşma, zaman zaman içten arkadaşlıklarını yansıtmaktadır. Erken Ortaçağ dan geç Ortaçağa kadar Ukrayna edebiyatının bu ürünlerinden herbiri, ayrı araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Burada onları ancak XIX.yy. Ukrayna gezi edebiyatının hangi geleneğe dayanarak gelişmiş ve hangi sebeplerden dolayı çeşitlendirilmiş olduğunu ispat etmek için anmaktayız.

XIX. yüzyıl Ukrayna gezi edebiyatından bahsederken, bu dönemde Ukrayna’nın Rusya İmparatorluğu, Avusturya – Macaristan krallığı ve Polonya arasında Doğu ve Merkez Ukrayna ve Batı Ukrayna topraklarına bölünmüş olduğunu unutmamak gerekmektedir. Doğal olarak, bu dönemin edebi eserlerimiz ve bu arada gezi hatıratı, Ukraynaca, Rusça, ve Polonca olmak üzere en az üç dilde yazılmakta olup işlenen konu ve savunulan fikirler bakımından çok çeşitliliği göstermektedir. Türk konusuna yaklaşımları, bu farklılığın kaynaklanmaktadır. 1939 tarihine kadar Doğu Ukrayna topraklarıyla birleşmemiş, Polonya ve dolaysız (başta Fransa ve Almanya olmak üzere) Batı Avrupadan etkilenen Batı Ukrayna halkı, çok farklı ve aynı zamanda değeri eşsiz kültür ekolü ve geleneğini

³⁰⁶Daha detaylı bakabilmek için, Ukraynıska literatura 17.st. – AN URSSR: «Naukova dumka», Biblioteka ukrayinskoyi literaturı. – Kiyiv, 1989. Ukraynıska literatura 18. st. – AN URSSR: «Naukova dumka», Biblioteka ukrayinskoyi literaturı. – Kiyiv, 1990.

oluşturmuştur. Bu topraklarda yazılan ve yerli halk arasında en çok okunan edebi eserler, batılı bölgelerimizdeki antikacı ve sahaflarda bulmak hala mümkündür.

2005 tarihinin Şubat ayında iş icabıyla İvano – Frankivsk bölgesine bağlı Kolomiya kasabasındayken oradaki sahafları tarayabilme şansından yararlanarak Polonya krallığı dönemi Ukrayna'dan Polonca kitap özel koleksiyonuna sahip olabildik. Batılı Ukraynalıların çok iyi bildikleri ve ilgi duydukları konular arasında gezi hatıralarının merkez yeri tuttuğu söylenebilir. Elde ettiğimiz kitaplar arasında, Jan Rostafiński'nin 'Autem i araba przez Anatolie. – Biblioteka Podróżny Egzotycznych, 1929. – Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie. – 180s.' (Anadolu'dan otomobil ve arabayla) Polonca bir eseri bulunmaktaydı.

Kitap, Cumhuriyeti ilan etmiş Türkiye'yi gezerek Polonyalı bir yazarın hatıraları ve yolda gördüklerini içermektedir. 'Konstantinopolis', 'Konstantinopolis – Angora (Ankara)', 'Angora', 'Sultanattan Kemalizme', 'Bugünkü Anadolu'nun insanları', 'Modern Türk', 'Kendi evinde Türk', 'Han ve sokak', 'Karadağ', 'Yollar ve onların yokluğu', 'Mezarlık', 'Araba', 'Neler gördüm ve bana neler anlatıldı', 'Polonya yolunda' ('...İzmir beni... deniz fenerlerinin geç akşam selamlıyordu...') gibi bölümlerden ibarettir.

Ellerimizdeki kitabın yazarı, kendisi gezgin ve empresyonizm sanatına yatkın biridir. Onun ürünü ise, 1870li yıllarından sonraki kültür ve sanat hareketlerinin etkisindedir. Fotoğrafın icadından istifade ederek tabiatın ve gezi sırasında anlık izlenimlerinin tespitine imkan sağlamış bu buluşu oldukça geniş bir şekilde kullanmak suretiyle bizzat yaptığı o zamanın fotoğraflarıyla kitabın baskısını zenginleştirmiştir. Resim galerisi, Avrupa kıyafeti giyinmiş Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin portresinden başlamaktadır. Gezgin yazarın gördükleri ve etkilendiklerini en iyi bir şekilde yansıtan başka resimler arasında, Cumhuriyetin 3.yıldönümü (1925y.), Anadolu'daki kale dağı, Augustus sütünü, sokaktaki alışveriş, arzuhalcı, İstanbul'daki simitçi, Anadolu kıyısında: zeytin yağı fiçilerde taşıyorlar, eşeğe binmiş bir adam, tipik Anadolu'lu şalvarlı bir kız demiryol istasyonunda su satarken, iki tekerlekli bir araba, sokak çeşmesi, tipik Türk evi; Afyon Karahisar'da kale kayası, keçi sütünden yağ yapan göçmen Türkmen kızı, Arap atı Bağdadi, sıradan ahşap bir ev, orta Anadolu'dan köylü tipleri, Orta ve Doğu Anadolu'dan Kürt köpeği, Anadolu çobanı, Anadolu keçilerine bakım, Efes'teki Celsius kütüphanesi, Denizli'li eski tanıdık Şam Lili Kara Mehmed ağa, orta Anadolu'dan devediş ve kervancı v.s. yer almaktadır.

Karşımıza bir bir çıkan yerleri izlenimcilik ölçüleriyle değerlendirmek gerekmektedir. Dış ilk sayfadan son sayfaya kadar izlenimci yazar, yolunda gördüklerini geleneksel bir üslup ile tasvir etmekten ziyade, dünyaya ait olan ışıkları, renk ve o anki olaylarından kalan izlenimlerini yakalamayı amaçlamaktadır. Mesela, kitabının son bölümü hem patetik, hem de hafif hüznüldür: Jan Rostafiński'nin yazdığı gibi, 'Türkiye'den ayrılırken kalbim kederlenmediği değil. Hareketli hareketli, güneşinin akımlarıyla, suyunun tuzluluğuyla beni yakan Galata köprüsünde güneşli İstanbul ile vedalaşıyorum.

Orada yaşamış olan birinin artık ömürboyu unutamayacağı, sebebini de kendisine açıklayamayacağı daha bir şey beni ömürboyu bu şehre bağlayacaktır...’.

Geleneksel kural ve düzenlerden uzaklaşıp, kendi görsel duygu ve yeteneklerini her türlü gerçekçiliğinden üstün tutan yazar, İstanbul’a ilk geldiğinde tarafsız bir gerçekçi olmaya çalışsa da şehirden ayrılırken romantikliğini saklamak artık istemiyor: ‘Muhteşem, çiçek dürbünündeki gibi panoramada bir buçuk saatir’... ‘Basso sesli bir düdük işaret verince Saray, Aya Sofya, Sultan Ahmet, Haliç’e giriş, Galata ve Pera ‘ya son kez göz atmaya acele ediyorum’. Tophane ve Dolmabahçe, Avrupa ve Asya sahilleri arasındaki en dar bir yer olan ve dolayısıyla eski zamanlarda daracık bir köprüden geçilebildiği Rumelihisar ‘ı sıralayan Rostafinski, ardından kendini haykırmaktan tutmuyor: ‘Ah, nerede o eski muhterem günler!’ Böylece, gerçekçiliği şart kılan gezi edebiyatı türü, izlenimciliğin gerektirdiği şartlarla tezat gibi görünmektedir.

Kitabındaki manzara tasvirleri ancak bir ressamın tasvir edebileceği gibidir. Perspektif ve düzenler dağınık, insan figürlerinin lekeleri, her türlü görünüşleri, gözüne çarptığı gibi, duygularının algıladığı şekilde tasvir edilir.

İzlenimcilerin (Claud Monet, A. Sisley, Claud Renoir gibi) tablolarında olduğuna benzer, kitabın asıl niteliği de, canlı renklerle yapılmış olmasıdır: ‘Nehirdeki bir kütüğü sular izliyor gibi, Anadolu’nun parlak parlak güneşli gökyüzünün altında yaşadıklarım başımda çıkıverip beni izliyor. Uzaktan sislenmiş hatırımda, gök mavisi ışılıyor, sivri kemer şeklinde minarelerdeki muezzin acuçlarını ağzına yanaştırmış, müminleri çağırıyor. Palmiyeler, limanların mavi mavi suları, tembel yavaş büyük nehirler, sıcaklığın bastırışı, kurumuş bozkır, kartallar ve çökmüş gölgeleri, ağaçsız bir tepenin en üstünde gece çakal, gündüz kertenkele... Kör anarşinin gücü, bataklığın aldatıcı yeşilliği. Pırıldayan, yanıp sönen ışıklar, kader gücünün hayata getirdiği böcek veya kelebekler gibi muvakkat, geçici insanlar...’

Hatırat, renkli, alaca, ama devamlı değildir: ‘Acaba gerçek mi hepsi, uyuyor değilmiyim? Belki, serap aldatıcı değil, devam eder, yaşar? Belki, gördüğüm insanlar değiller?’ (s.180), diyaee yazıyor Rostafinski ve aktarıyor: ‘...sınırsız bir baygınlık ve hayali bir hakikattir...’.

Eserin son bölümünde kullanılan bir istiare kitabının ana fikrini yansıtan bir mana kazandırmaktadır: ‘Köstence’de mehtapta bayağı aşağıda gerilmiş teller arasından ayın sivri orağı görünüyor, tam yanında ise, sanki omuzlarında, kudretli Çulpan ışık saçıyordu. Öyle gök yüzünde Türkiye Cumhuriyeti bana alev alev yanıyor...’

Eserin yazarı, tir taraftan Türkiye Cumhuriyeti’ni büyük bir kazanç olarak selamlıyor, öbür taraftan ise kendi anavatanı olan Polonya’nın izleri devamlı aramaktadır. Özellikle İstanbul’da, Polonya sefaretlерinin eskiden bulunduğu mekanlar gezer, ülkesi için yapılan hazmetleri ve hainlikleri hatırlatmaktadır. Rumeli’ye çıkınca aklına gelen ilk fikir ise, ‘Vaktiyle buraya çok yakın, Varna’da, genç yiğit Vladislav prensimiz mahvolmuştur’.

Işık altındaki değişen manzara ve nesnelere izlenmesi, hatıralar düzenine yeni bir anlam kazandırmaktadır. Kitabın tek kahramanı, kendisi ve kendisinin izlenimleridir. Gördüğü halka hoşgörülü, sevimli bir insan figürü, doğayla bir bütündür, tabiata açılmış insanlara hayran, insan ve doğanın bütünlüğüne en yüksek bir değer olarak bakılmaktadır. Aynı zamanda, bu halka ve ülkeye sevgisinde, onu tanımaya şevkinde çok coşkun ve ateşlidir: ‘Engin idrak için çok acılı bir hararet... daha, daha! Doyup bıkaçağına kadar, tüm kuvveti aşarak, içi sızlıyarak, gönül efkarlığına dek, daha! Hepsi yetersiz, daha! ...dindi, limanlandı. O kadar rahatım ki bu rahatlıktan kalbim sızlıyor. Canım, oraya – masal mıdır değil midir? Akıl durdurucu gerçek midir hayal midir? – hep oraya koşmaya atılıyor. Oralarda, uzaklarda, bize aşılanmış bir miraja, ki bu miraj o kadar yakın ki çünkü bizim içimizde uyukluyor’...

Kitabın son cümleleri, Edward Said’in ‘Orientalism’ kitabına tamamen uygun olarak anlaşılmayan ‘Şark ruhu’yla ilgilidir: ‘içimdeki kan heveslenip kaynayır, o kadar, erki sınırsız, kilit kilit üstünde saklı Şark ruhunu dalgalandırır, kökürler, vu bu ruh, kimi kucağına aldıysa asla geri vermeyecektir!’

Sonuç olarak, Ukrayna edebiyatında türk konusu, Ortaçağ hacılık gezi edebiyatı, kalem münakaşaları ve silsileli vakainuvislerinden başlamış olup XIX.yy.da Polon dilinde yazılan Romantik ve Empresyonizm (ve bu arada İzlenimcilik) edebi ürünlerinde gelişmektedir. İzlenimcilik sanat akımına özgü olan ekzotiklik, ‘Türk’ ve ardından ‘Şark’ konusuna, bir sürü Batı ürünlerinde ‘anlaşılmazlık’, ‘gizlilik’, ‘miraj’ ve hatta ‘tuhaflik’ anlamlarını kazandırarak aynı zamanda ‘sevgi’, ‘coşku’ ve ‘rahatlık’ anlamlarına dönüşmüştür.

46. 1930 LERİNİN HALIÇYA (POLONYA – UKRAYNA) SEYAHATNAMESİNDE GÜNEY ANADOLU VE ANTALYA YÖRESİ HALKI³⁰⁷

Населення південної Анатолії та провінції Анталія в галицькій подорожній літературі 1930-х рр. (Польща-Україна)

Доповідь є продовженням попередньої статті, присвячена опису Південної Анатолії та сучасного округу Анталія в мандрівній польськомовній літературі початку 20 ст., в якій турецька тема внаслідок надзвичайної популярності Османської імперії в Польщі тієї доби була однією з наскрізних. Через відсутність залізниці до Анталії до 1940 р. Я. Ростафінський хоч і не доїхав, проте наблизився впритул (гори Мендерес, Гіраполіс, Спарта, Бурдур) до Анталії і описав ці місцевості з її кочовим населенням, а також лишив відповідні світлини турків, греків, юрюків та зейбеків.

³⁰⁷ Вперше надруковано у: Т.С. Akdeniz Üniversitesi “20. yüzyılda Antalya Sempozyumu”. Antalya 22-23.11. 2007.- С. 117 – 130.

Southern Anatolia and the district's inhabitants in Galician itineraries, 1930-s

Our thesis aims, firstly, to pay an attention onto the fact, that in 1920-1930-thies the region of Ukrainian Galicia was a part of the Polish Republic, and at the end of 1939 has amalgamated with Soviet Ukrainian lands. At that times there was already generated a few circle of educational, scientific and cultural – creative intelligentsia.

Secondly, the intellectuals – travelers from this circle, which native languages were Ukrainian and Polish, provoked by common enthusiasm to see Oriental exotics, and pushed by huge sympathy of Poland to Ottoman Empire, having its deep roots in 19 century, often and often visited young Turkish Republic. In their itineraries written down after been traveling, they have left memoirs about Southern Anatolia of that time, including memoirs about meetings with numerous inhabitants of the district of Antalia.

As is known, till 1940 there was no railway connected Burdur or Sparta with Antalia, and in these conditions it was possible to reach Antalia only on motorways. For this reason Jan Rostafinsky and his contemporaries during their trips came rather close up to Antalia (Large and Small Menderes, Hierapolis, Burdur, Sparta), but also owing to cold season conditions could not overcome mountain slopes and get down to the Mediterranean coast.

Despite of this, during their tour they managed to meet immigrants from Greece, and also settled and living in the province of Antalia Turks, Greeks, Yoruks and Zeybeks. They give plenty data on their social, economic and daily life, traditional clothes and meals, and some features of the dialects. In spite that the most of the itineraries doesn't exceed the bounds of the popular and well-known information, at the same it is well worth looking at how Ukrainians and Poles perceived and associated reforms, events and innovations in the first years of independent Turkish Republic with their own Republics' ideology and history.

Sayın meslektaş hocalarım, saygıdeğer Oturum Başkanı, sayın ve sevgili dinleyici konuklar, ilk önce, Uluslararası XX. Yüzyılda Antalya Sempozyumunu bu kadar başarı ile düzenleyen, Antalya'lı meslektaşlarımızla irtibata geçmeye vesile olan ve bu bildiriği sunmama olanak sağlayan Akdeniz Üniversitesine ve şahsın Dç. Dr. Mustafa Oral'a can gönümüzden teşekkür etmek istiyorum.

Bildirimizin amacı, 1920-1930 tarihlerinde Polonya Cumhuriyetine dahil olan, 1939 sonrası Ukrayna topraklarına geçen Haliçya'nın önemli maarif, ilmi ve kültür çevresinin oluşmuş olduğuna dikkat çekerek işbu çevrede anadilleri Ukraynaca ile Polonca olan entel gezginlerin Oryantal ekzotikliği görme hevesi ile Polonya'nın Türkiye'ye olan 19.yüzyıldan kalma büyük sempaticileri nedeniyle sık sık genç Türkiye Cumhuriyetini ziyaret ettikleri, kaleme aldıkları seyahatnamelerinde Güney Anadolu hatıraları bıraktıkları, bu arada Antalya yörelilere rastladıklarını göstermektir.

XIX. yüzyıl Ukrayna gezi edebiyatından bahsederken, sözkonusu dönemde Ukrayna'nın Rusya İmparatorluğu, Avusturya – Macaristan krallığı ve Polonya arasında Doğu ve Merkez Ukrayna ve Batı Ukrayna (Haliçya dahil olmak üzere) topraklarına bölünmüş olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. Doğal olarak bu dönemin edebi eserlerimiz ve bu arada gezi edebiyatı, Ukraynaca, Rusça, Macarca ve Polonca olmak üzere en az dört dilde yazılmakta olup işlenen konu ve savunulan fikirler bakımından büyük çeşitliliğini temsil etmektedir. Türk konusuna yaklaşımları, bu farklılığından kaynaklanmaktadır. 1939 tarihine kadar Doğu Ukrayna topraklarıyla birleşmemiş, Polonya ve dolaysız (başta Fransa ve Almanya olmak üzere) Batı Avrupadan etkilenen Batı Ukrayna halkı, çok farklı ve aynı zamanda değeri eşsiz kültür ekolü ve geleneğini oluşturmuştur. Topraklarımızda yazılan ve yerli halk arasında en çok okunan edebi eserler, batılı bölgelerimizdeki antikacı ve sahaflarda bulmak hala mümkündür.

2005 tarihinin Şubat ayında iş icabıyla İvano – Frankivsk bölgesine bağlı Kolomiya kasabasındayken oradaki sahafları tarayabilme şansından yararlanarak Polonya krallığı dönemi Ukrayna'dan Polonca kitap özel koleksiyonuna sahip olabildik. Batılı Ukraynalıların çok iyi bildikleri ve ilgi duydukları konular arasında gezi hatıralarının merkez yeri tuttuğu söylenebilir. Elde ettiğimiz kitaplar arasında, Jan Rostafiński'nin 'Autem i arabą przez Anatolię. – Biblioteka Podrózy Egzotycznych, 1929. – Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie. – 180s.' (Anadolu'dan otomobil ve arabayla) Polonca bir eseri bulunmaktaydı.

Kitap, Cumhuriyeti ilan etmiş Türkiye'yi gezerek Polonyalı bir yazarın hatıraları ve yolda gördüklerini içermektedir. 'Konstantinopolis', 'Konstantinopolis – Angora (Ankara)', 'Angora', 'Sultanattan Kemalizme', 'Bugünkü Anadolu'nun insanları', 'Modern Türk', 'Kendi evinde Türk', 'Han ve sokak', 'Karadağ', 'Yollar ve onların yokluğu', 'Mezarlık', 'Araba', 'Neler gördüm ve bana neler anlatıldı', 'Polonya yolunda' ('...İzmir beni... deniz fenerlerinin geç akşam selamlıyordu...') gibi bölümlerden ibarettir.

Şarkiyata gösterilen büyük ilgi (burada kitapta anılan Oryantalizm'in başlatıcısı Pierre Lotti, 'Filistin ve Suriye boyunca' hatıratının yazarı Janucz Makarczyk gibi Polonya ve Avrupa bilginlerinin oluşturdukları çevreyi hatırlatmak yerinde olacaktır)ve yeni doğmuş Türkiye Cumhuriyetine olan sempatiler her zaman Haliçya halkının kendi milli Rönesans ve Uyanışına ümitleriyle içiçe bağlı kalmıştı. M.K. Atatürk'ün organize ettiği mücadele ve reformlar Ukrayna ve Polonya aydınlarının yüreklerinde yansıyor, dolayısıyla, her fırsat ve tekliften istifade ederek bizim aydınımız genç Türk devletinin gelişimi ve kalkınmasına yardım etmek için koşu koşu geliyordu. Sınırlar elleerimizdeki gezi hatıratının müellifi de aynı fikirleri paylaşılarak Türkiye'ye gelmiştir.

Yazarımız kimdir? *Rostafiński Jan*, 1882–1966, Józef'in oğlu, tarım ve zootekni teknisyeni, *Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego* (SGGW, Tarım ve Çiftçilik Yüksek Okulu, sonraki adı, Polonya Tarım Akademisi, Polonya Krallığının tarım alanında en eski ve namı okulu) Profesörü, Polonya Bilimler Akademisinin asli üyesidir. Büyükbaş hayvan ve buarada koyun-keçi besleme

konulu çalışmaları mevcuttur. Yazarın şahsiyeti hakkındaki bilgiler çok az olmakla beraber, gezi kitabındaki bazı alıntılardan şunlar meydana çıkmıştır: ‘Fenci olarak beni asil şaşırtan (Ankara’da. – İ.D.), konut duvarlarının inşasına ne yerli som yontma taşlarının, ne de buraların her yerinde rastlanılan kiremit kırmızısı taşların kullanılmış olmasıydı’... (sayfa 33). Sayfa 35 ‘ten anlaşılan, Ankara’nın dışında, sıtma sivrisineklerinin olmadığı Aktepe’nin mübadele sonucu tehcir edilmiş Yunanların hazır bıraktıkları villalardan birinde kaldığıdır. Aynı zamanda ülkenin dürt bir yanına seyahat ediyor, Türkiye’deki hayatı atları değiştirmek ve müşterilerini ziyaret etmekle geçmektedir. Jan Rostafinski aslında çok ılımlı biridir: ‘Türkiye’nin kendine nasıl bir istikbal hazırladığı sorusuna cevap verecek olsaydım halkın iyiliği açısından iyi yapıyor diyecektim ancak korkarım ki memleket ve onun ferahı, gerçekleştirilmesi yıllar kapsaması gereken programların ve metotların lüzumundan fazlaca bir hızla hayata geçirilmekte olduğundan zaafa uğramasın...’(s. 56).

Gezi hatıratında müellif, ancak yüksek eğitilmiş fen bilimleri uzmanı olarak değil, ansiklopedist bir entel olarak çıkmaktadır. Kitabın s. 28’inde Anadolu’yu, hemen hemen 30 asır boyunca Büyük İskender, Romalılar, Bizanslılar, Fars ve Arapların ardı ardına tevarüs ettikleri, Timur Leng ve Haçlılarının ordularının ok gibi geçiverdikleri, yerini Selçuklu ve Osmanlıya bıraktıkları topraklar vasfında görmektedir. Anadolu’nun topraklarını iki kere Aziz Paulus’un ziyaret etmiş olduğu, IV.yüzyılda iki Dünya Kilise Konseyinin yer aldığı belirtilirken Jan Rostafinski kendisini seviyeli bir Oryantalist ve Bizans bilimcisi olarak ispatlamaktadır.

Sanat tarihi ve teorisinden de iyi anlamaktadır: “geçerken fırsattan yararlanarak belirteyim ki Ankara’daki bir resim sergisini görmeye gitmiştim, çoklukla olumlu bir izlenim bıraktı, fakat olağanüstü bir tane çıkmadı. Orada peyzaj, sonsuz ve büyük yüzölçümlü parlak manzara ve portreler sergilenmişti. Polonya Güzel Sanatlar Akademisinin ustalarından Oleksander Augustinoviç ile sohbetimiz sırasında belirttiği gibi, tipik sinemavari tekniğidir... (s.41).

Müellifin çok muteber statüsünün bir ifadesi olarak (s.36-37), ‘1924 sonbaharında ...Ankara’daki Parlamento birinci açılışında büyükelçilikten fevkalade diplomat beyefendileriyle beraber diplomatik locasında oturdudum...O zaman Kemal bey yankılayan diksiyonuyla, duruşuyla elçilerin dikkatlerini toplayarak demecde bulunuyordu. Bizden uzak değil Başbakan İsmet Paşa’nın eşi ile Kemal’in eşi Latife hanum oturuyorlardı, Latife hanum’un hızlı, iri kara gözleri delici bakışlarıyla bütün salonu baştan aşağı süzüyor, zaman zaman bizim locamıza da bakışlarının kaydığı oluyordu’. F.G.Mears’in redaksiyonu altındaki Türkiye’nin mevcut durumunu konu alan bir sene önceki raporlarında Amerikalılar Cumhurbaşkanı eşine göre kendisini de vasıflayarak *attractive wife* demişken haksız değildiler. Bana bilge bir kadın olarak geliyor...’ Ve aynı sayfanın üzüntü ile dolu dipnotu: ‘Yazımı basılmaya vermek üzereyken, gazetelerde İstanbul’dan gelen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’in eşi Uçaki-zade Latife hanum’dan boşanması hakkındaki bir bildiriye okudum. Her yerde ve yürsek sesle, adigeçen

hanımefendinin bunu hakketmiş olduğunu söylüyorlardı; ama bu konu, üzerinde durmak hiç istemediğim konulardandı...’

Hulasa, müellifimiz hakkındakilerden görülebileceği gibi, kanaati ve mevcut durum görüş açısı bizim toplumumuzun tahsilli tabakalarının 20.yüzyılın ilk yarısında Türkiye hakkındaki vizyonunu temsil etmekte, iki halkın birbirine olan tutumunu oluşturan belirli bir etkiye sahip idi.

Jan Rostafiński ile arkadaşlarının Anadolu’dan seyahatleri hangi rota üzerine ve nerelerinden geçmektedir? Polonya konsolosluğundan Türkiye’nin Avrupa kıtasını terketme izni alınca Haydarpasha’dan yola çıkarlar. İstanbul hakkındaki geniş bilgileri verip ardından trenle geçerken İzmit, ‘büyük’ Sabanca gölü, Sakarya ve Karasu nehirleri, ardından Anadolu’nun karakteristik manzarasına rastladıkça malumat verirler. Eskişehir kavşak garına geldiklerinde gece karanlığı basar, 20 saat kusurunda Polonya’nın en güzel şehirlerinden olan Zakopane’ye benzettiği Ankara’ya varılır. Dağ kesiminden yolculukları, müellifin memleketi olan Tovrtı sıra dağları anımsatmaktadır (s.25). kitabın metninden anlaşılabilceği gibi, sonraki yolculukları muhtemelen iş gerekçeleri icabı Anadolu’dan şuraya buraya gerçekleştirilmektedir. Az çok belirgin tek bir rotası, İzmir’den doğu istikametinde Isparta’ya kadardır.

İlk bakıştan, sanatın Klasik çağına bu kadar aşık olan Rostafiński’nin niye Antalya’yı rotasında hedeflemediği anlaşılmamaktadır. Fakat kitabın s. 169u, buna da iki anlama gelmeyecek bir yanıt vermektedir: İzmir’den yola çıkıp güneye, Erğedir göl ve şehrine, sonra da Isparta’ya kadar ayrıntılı hatıratı bıraktığı Söke ile Aydın’ı gördükten sonra Ottoman Railway denilen demiryoldan yoluna devam ederken Omurlu’ya ulaşınca yazar, ‘Omurlu’dan ben Menderes kıyıları boyunca iri yarı Sultan Dağ sıradağlarına yavaş yavaş yaklaşarak hareket ettim. Karlar nasıl olsa artık her yeri kaplamış olduğu için planım değişikliklere tabi tutulmalıydı, çünkü o mevsimde atlılar bile o sıradağları aşayamazlardı. Nasili, Denizli ve Apa’dan geçerek Diner kasabasına vardım, oradan kuzeye, Ankara’ua geri dönüş yoluma koyulacaktım’ diye açıklamaktadır.

Bilindiği gibi, 1940 tan önce Burdur veya Isparta yı Antalya’ya bağlamasını sağlayacak demiryolu yapılamamış, bu şartlar altında Antalya sadece karayoluna bağlı kalmıştır. S. 131 de belirtildiği gibi, ‘Skutari’den başlayarak İstnabul karşısından, kuzeyden güneye, Suriye boyunca Bağdat’a kadar Küçük Asya’dan uzanan 1.demiryol hattı dışında, başka, Fransız nazareti altında Marmara denizi Bandırma şehriden İzmir’e kadar 2.ci bir demiryol yol hattı vardır; ve 3.cü, ‘İngiliz demiryolu’, ya da Ottoman Railway adındaki hat, İzmir’den güneye, Erğedir göl ve şehrine ve Isparta’ya kadar uzanmaktadır...Onu daha ötesine uzatamamış ve, İzmir hattı Afyon Karahisar’a bağlandığı gibi Bağdat hattına bağlayamamışlar çünkü yolda Sultan Dağları engel olmaktadır, değil yalnız yolcu seferleri yük seferlerinden alınacak karlar bile tünel açma ya da köprü inşanın bedelini asla telafi etmeyecekti...’

Bu yüzden Jan Rostafinski ve onun çağdaşları Anadolu’yu gezerken Antalya yöresine yaklaşmış, Küçük ve Büyük Menderes, Hierapolis, Burdur, Isparta gibi

yörelere gezmiş olup mevsim zorluluklarından dolayı dağ kesimini aşamayınca Antalya yöresine inememiştir. Bize düşen, ancak pişman kalmak oluyor, çünkü tam Antalya yöresinde dikkatini en çok çektiklerine ulaşıp doya doya zevkini çıkarabilirdi. Dikkatini en çok çeken ise, Eski Yunanistan ve Roma uygarlıklarıydı: ‘Beş yüz yıldan fazla bu topraklarda yaşanmaktadır, oysa Türklere, şu veya bu harabenin hangi döneme ait olduğu sorulduğunda, genellikle: Cenevez vaktından diye yanıtlayacaktır... en eski çağların topraklarının sahibi böylece teressüm edilmiş olmaktadır...*Antika* diye bir sözcüğü duymuştum...ve aklıma, aslında, ecebilerin ekseriyetinin burada aradıkları ilgi duyabildikleri, ancak Antika’dır...diye gelmişti’ (s. 42).

Antalya yöresine inemediği halde, yolculuğu sırasında Antalya vilayetinde yaşamakta olan mübadele sonucu Yunanistan’dan gelmiş Türk, Yunan, Türkmen, Yörük ve Zeybeklere rastlamış, onların sosyal, ekonomik, günlük hayatları, geleneksel kıyafetleri, yemek ve ağızları hakkında malûmat vermiştir.

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, kitap felsefi düşüncelerle doludur, dolayısıyla yerli ahalinin tasvirlerini yazar etnolinguistik, daha doğrusu, kognitivist (dil-içi dünya görüşü) metodunu uygulayarak işlemektedir: kendi kendine Türklerince algılanan dünya görüşünü çizgileriyle çevrelemeye çalışmaktadır. Rostafinski kendini Hitit uygarlığının izlerini aramaya kaptırmıştır: ‘Şimdi çökmüş bir halde, Boğazköy’de, 4 bin yıl önce burayı Hititler başkent yapmışlar... halk olarak çok ağırbaşlı, yaratıcı, oldukça girişimci ve edebiyata hayran...buralarda artık güzel sanatlar pekala gelişmiş bir vaziyette iken, biz aydınlık, ilim ve kültür aşılıyan Avrupalılar hala dünyada yoktuk. Buralarda sanatlar serpilip gelişmişken biz, sık ormanların derinliklerinde, postlara bürünmüş ellerde sopa vahşi hayvanları koşturuyorduk. Barbarlar!’ (s.41).

‘Bugünkü Anadolu’nun insanları’ bölümü, müellifin rastladıkları etnik grupların tasvirleri açısından en çok ilgi çekicidir. Akdeniz bölgesi şöyle betimlenmiştir: ‘şarapçılık, tarımcılık, bugünlerde ancak harabelerinden tanınabilecek şehirlerde ise kültür, siyasi, ticari hayat serpilip gelişmiştir. Akdeniz sahillerinde birbirini izleyen kültür ocakları, paha biçilmez tesirlerini çeşitli uygarlık ve bu arada Eski Mısır üzerine bırakmışlar. İlk zamanlardan beri buralarda güzel sanatlar gelişmiş, nakkar ustanın iskarpelası buralarda mermer katmanlarından taparcasına güzel, her zaman genç, misali olmayan denizden çıkışı Venüs’u aratmayacak kadar mükemmel formları yontmayı isabet etmiştir...’ (s.54).

Yapıtında Türkleri betimlerken yazar, bu toplumda yaşayan insanların davranışlarının kendilerine sunduğu şekilde dünyayı yansıdığına inanarak onların görüşleri ve davranışları vasıtasıyla döneminin kemalizmini anlayabilmek için çaba sarfettiktedir: ‘bir Türkün her zaman vakti vardır. İntikamda bile acelesi yok. Kadere mahkûmiyetinde Şark, belirli bir sitematiklik ve Yüce Tanrının sevabının vaktinde yerine geleceğine inancın alametidir. Mehmet eşkıya ise talanla biriktirdiği paraya oteli inşa ettirdiği kadar ettirsin ama parası bir gün bitince dışarı çıksa sonrası duman...’ (s. 46). Ve sonra, büyük saygıyla: ‘Türkler, kibardır, bir şeye söz verdi mi aziz tutar...Türkler çalışkandırlar; misafirlikte ev sahibinden

bekleyebildiğinden daha çok verir. İyi kalplidir; aynı zamanda kutsal saydığı şeyleri istihza veya alaya tahammül edemez' (s. 77).

Yunanlılara, özellikle Akdenizli olanlarına sempatisi var: 'zengin ve hareketli deniz ülkesinde tüm Peloponez'in en zarif, ince kumaşlarının dokumasına yarayacak ince yünlü koyun besleyen Yunan milleti olmuş... Yünlerinden Roma senatör ve Caesarler için erguvani kisveler dokunmuştur'. Ve Türk-Yunan kargaşasını değerlendirirken: 'Güney Anadolu'dan gezerken ecnebilerin ülkeden çıkarılmasının Türklerin işine yaramadığı kanaatine vardım. Türkler, yaradılıştan yavaş hareket eden ve girişkenliği zaaf bir millet, yüzyıllarca komşusu olan girişimci, ikaz önlemleri almayı bilen, açığız, çevikli Yunan olmadan zor ilerler. Yunanların dükkan, mal, araç, fabrika, konforlu villaları var idi; Yunan, üretici olan Türk ile müşteri olan Frenk arasında hep arabuluculuk yapmıştır. Savaş geldi. Kıbrıslı Albion'un inisiyatifiyle başlatılan ve kardeşi kardeşe kızdıran Yunan-Türk savaşı, her şeyi zemininden yakmış, taraflardan ikisi zaafiyete uğramıştır. Türkler, milliyetçiliğine kapıldıkları, kendi kimliklerini geliştirmek istedikleri ve buarada ecnebiler konusunda gayet asabi olduklarından suçlandırılmaz... Nasıl olsa bunlar beklenildiği gibi olmuştur. Şimdi ise aşırılıklar hala hissedilmektedir' (s. 38).

Türkmenleri, en çok kıyafetleri ve göçmen yaşam tarzlarıyla dikkatini çekmektedir: 'Defalarca rastladığım ve çadırlarda yaşayan Türkmenlerin göçebe kavimlerinde kızlar yüzlerini açmakta serbesttirler. Baş örtüleri yüzlerinin oval şeklini daha da artırır, fakat bir yabancıya çadıra yaklaştığını gördüler mi genç olan kızlar saklanır, işe bakmaya ancak yaşlı olanlar kalır. Türkmenlere ben Efes'in harabelerinde de rastlamıştım, ve resim koleksiyonuma ancak hayvan'ın yoz formunu koruyan koyun kösesinden bir küpte tereyağ üretmekle meşgul yaşlı bir kadının fotoğrafını eklemeyi becerebildim... o sivri yüz çizgileri olan ve yüzü güneşte yanmış yaşlı hanımefendi bize Kızılderililerin kartalimsı tiplerini andırır. Gene de, onun torununu görmek isterdim! Kızları fotoğraflarken çok kere benim Türk rehberlerimin müdahaleleriyle bile bir türlü gideremediğim manilerle karşılaşmıştım, rehberlerimiz dahi kendileri çok kez 'o resimleri yok ederseniz daha iyidir' diye dikkatimi çekmişlerdir...'

Yörükleri Rostafinski at kültürüne ayırdığı bölümlerde anmaktadır: 'Anadolu'da at olsun eşek olsun bineği olanlar, yayadan üstün sayılırlar. Dolayısıyla Anadolu köylüleri benim yaya dolaştığıma çok şaşırırlar: *yürür* diye! Binek hayvanının sahibi olan *süvari* daha iyi bir kavramın karşılığıdır... Küçük Asya denilen büyük bir yarımadanın milleti, yerleşik ve Türk'tür. Bugünkü Anadolu köylü kanından Türk kemiğinden Eski Osmanlı mıdır? Ancak kıyafeti ve dili Türkçe'dir, ancak Türkmen ve Yörük tiplemesinde ise Türklerin en eski tipleri saklanmıştırlar – ve ancak onlar olduğu gibi göçebe çoban halkı kalmışlar'...

Zeybekler Rostafinski'yi her zaman çok duygulandırır. 'Modern Türk' bölümüne müellif, Anadolu kadınların güzelliğinden ve erkeklerin yakışıklığından bahsetmekten başlamaktadır. Şu ifadeleri çok manidardır: 'Bür Türk, kızın güzelliğine bir sporcu atın değerine kadar değer biçmesini bilir'; 'İstisnasız bütün Anadolu erkekler hele Zeybekler çok yakışıklıdır'. Zenginden

fakire Zeybek erkeklerinin giysilerini tasvir ederken ‘1926 yılına kadar kıyafetlerinin en belirleyici özelliklerinden, şalvarlarının dikişi idi. Göçebe Kürt, Türkmenlerinki gibi Küçük Asya halklarından Zeybek denilenlerininki de şalvarlar...’ (s. 76-77) diye belirtmektedir. ‘Anadolu’nun ortasındaki yaylalarda bu giysinin, kabaet ve bacaklara sıkı yapıştığı şekilde biçimi değiştirilmiştir. Erkeklerin tabanları keçi gön ayakkabısındadır. Ayakkabının kılı tersyüzleri dışarı çevrilmiş vaziyettedir. Parmakların üzerindeki gön örme desen ve şekli...bizim Tatrı dağlılarımızınkisine tıpatıptır. Bu kadar uzak coğrafyasında bu kadar yakınlıklara rastlamayı ümit edememişim... Zeybeklerin kıyafetlerinde Yunan giysilerinin etkisi vardır; bleu roi (açık mavi) renginde arka zemininin üzerinde hafiften koyu renkte dikilmiş oryantal palmyeciklerin keskin ve ince taçlarıyla süslenmiş uzun kollu kısa bir ‘figaro’ şekli ceket giymektedirler... Altında her zaman rengarenk çizgili dikilmiş gömlek, kalçalarda pamuk kuşaktır. Zeybeğin pantolonu, onun tüm onur meselesidir; beyaz, mavi, desenli ya da desensiz pantolon giymektedir. Çuha veya bezin buruşup kırıştığından ortaya çıkmış kırmalar eninde çok kocaman olur – ve zerafeti zaten oradadır. Şalvarlar dizlerden biraz aşağıya, adeta manjet şekline geçerek gitmekte, bazen dişlerle tamamlanmaktadır. Biraz aşağıdan kokartlı bağ şeritleri ve beyaz ya da siyah keçi yünden çarpazlı desenle örülmüş çoraplar ve gön, çoğunca siyah topuksuz ayakkabıları var. Başlıklarının süsleri de oldukça mümtazdır. Fesin üzerine kenarlarına herbiri farklı açık renkte miniminik dişleri işlenmiş beyaz atkıyı sarar, onun için bunun gibi bir örtüyü kımıl kımıl oynayan dişleri tutam üstüne tutam fesine sardığı zaman ceman yekün ufacak çiçeklerden bir haleyle süslenmiş gibi bir izlenimi bırakır...’

Sayfa 124 – 126 ‘da sözü yine Zeybeklere dönecektir: ‘Görmüş geçirmiş dağlı halktan çimdik kalmış olan Zeybeklerin, işe hiç acelleleri yoktur, onun karşılığında haydutluğa istinadları çoktur. Bize hiçbirzaman hiçbirkimse hiçbir yerde takılmadığı, kendim de kasaba ve insan yerleşim yerlerinden çok uzaklara dolaşarak uzaklaştığım halde zor geçilir ve kadim kervan yolları jandarmaların refakatinde gezmek zorunda kalırdım. Her ne kadar kusurları olsa da misafirperverliğin kıymetini bilip saydığı için halkın geneline pek çok güvenim vardı: kervansaraydaki kapı kilitlenmez, kapıda zaten normalde türkzadan başka kilit yok, valizin ise tam güvenlik içinde parayla bile açık bırakılabilir, çünkü onu hiçbir kimse ellemez. Başkasının malı, kutsaldır!’.

Nasilli kasabasındayken İbrahim bey adlı sevimli ve şişman olan bir kaymakamın ziyaret ve ziyafetlerine gelir yavaş bir sohbet ederler. Nasilli, Menderes ovasındaki en zengin bir yer olduğundan kasabanın merkezindeki kıl ve taştan yapma küçük bir evde, çingenelerin oturdukları mahallenin bitişiğinde biraz daha kalmaya karar verirler. Kocaman pamuk tarlaları gözlerine batmıştır: topraklarının verimliliği ile ilgili, ‘İnsan ne dikse biçer / biter’ atasözünü ezberlemiştir. Oralı halkın yaşamları hakkındaki yorumu şudur: ‘Paranın fazlalığı sade adı halkta ilkel insiyakları uyandırmaktadır. Etrafımıza bir türlü kurtulamadığımız kalabalık koşuştur. Yarınlarının güvensizliği, şiddetli sıtma

salgını, çocuk ve gençler arasındaki yüksek ölüm oranı, onarı para biriktirme şevkinden vazgeçirir. Herkes giyim kuşağa, yiyeceğe, gayrimüslim kadınların şevkatına parasını harman savurur’.

Kitabın gayet büyük bir kısmı, padişah dönemlerinden kalma Orta ve Güney Anadolu’nun azgın haydutluk öykülerine adanmıştır. Menderes’ten köprünün patlatılmışlığı, Demirci Efe adlı bir haydut soyguncunun evine ziyaretleri, ordunun Denizli’den çıkıp ‘pek çok insan katletmiş, kimi zenginse fidesini almak üzere dağlara kaldırmış, orada çetesiyle saklamış büyük haydut’a saldırmak üzere Hierapolis’e gidişleri gibi haydutlar hakkındaki anılar kitapta ikide bir rastlanmaktadır (s.125).

Aslında müellifimizin Antalya’ya en son yaklaşım yeri, Diner olmuştur. Oaradan işte şöyle bir anıları kalmıştır: “Birkaç müsait saatim varken oraların kadim şöhretinin izlerini aramaya koyuldum. Efes gibi, kervan yollarının kesişme noktasında yatan Antik çağ medeniyetinin ocaklarındandı. Şu an boş bir yayla kaplayan ve karşı kayanın üzerinde kalesi olan şehrin tarihi, Kserks, Antioh gibilerinin isimleriyle bağlantılı olduğundan çok firtınalıydı. Şimdi ise o zamanlardan beri hiçbir şey kalmamıştır. Yontulmuş taşların izlerini buldum... Eski Yunan tiyatrosunun olduğu yerlere... birkaç mermer bloku, düz taş ve mermerden sıranın kalıntısına benzeyen birşeyler tepenin ortasındaydı... Otoyol üzerinde, dağların eteğinde, Runik işaretlerine benzeyen yazıtlarla dolu, oyma izleri olan, sanki yeni dikilmiş taşlar gördüm. Yerli hekimden, birkaç hafta önce taşları ortak ölçülemez arkeolojik bir nadire zanneden, şimdi ise başka bir kazmalar için bunlara benzer antikaların olduğu Konya’ya bağlı Yalvaç’a gidip gelmeyen bir Amerikalı’nın kazmış olduğunu öğrendim. Buradan dönmeliyim ama... anlaşılmayan dilde yazıtların okunuşu buan itibarıyla çözülmez gibi görünmektedir...” (s. 169).

Görülebildiği gibi, gezi hatıratında Jan Rostafınski, Anadolu’nun medeniyetine büyük bir ilgi ve halkına, saygıyla yaklaşmaktadır. Avrupalı’dır, yabancıdır; ancak Anadolu’ya yine de ilgisiz kalmaz, kalamazdır. Anadolu sırlarıyla onu çeker, halkın dertleri ağlatır, ihtiyaçları hareketlendirir. Asıl profesyonel ilgi alanının hayvancılıkta (ince yünlü koyunculukta) yatmasına rağmen müellif gerçek bir entel olarak bulunduğu arazinin özelliklerinin ve sorunlarının toplamına bakmaktadır, politika ve ekonomiden kültür ve ahlakına kadar fikirleriyle çözüme öğütlerini verir. Bu öğütlerinin bugünkü bir araştırmacının ilgisini çekebileceği dolayısıyla burada Jan Rostafınski’nin siyasi görüşleri üzerinde de durmak gereğini duyduk: (s.35)’de gözün 1924 tarihinde SSCB’nin büyükelçiliğinin açılışından ve Sovyet diplomatlarıyla tanışmışlıklarından bahsetmektedir: ‘itiraf edilmeli ki bunlar gereğinden fazla hareketlidirler. Büyükelçiliğin başkatibinin Ankara günlük gazetesinin redaktörüne gelip çıkışı: SSCB’nin aksiyonlarını aydınlatmak amacıyla bir sayfalarını ayırtmayı talep etmişti... Redaktör katiyen reddetti: SSCB de eşitlik yok iken Türkiye’de var, ne diye bu kadar eşitsizliğin propagandasını yapalım?!”

‘Eski kuşak’ Sovyet diplomatları da, kendi siyasi düzenlerinin zemininde bir hatanın yattığını farkındadırlar: ‘Masada, çok ağır başlığı ve küçük, derlitoplu bir

ucu olan bir anahtar duruyordu. Bolşevik elçiliğinin sekreteri anahtarı alıp ‘Önceleri, Çar hükümeti varken, başta aristokrasi, aydınlar, zengin tüccarlar vardı. Yüzdeleri fazla değildi, aşağıdaki alaca kütleleri dengeliyorlardı. Sonra ise kuvvet yoluyla onları devredip bak ne oldu’ dedi. Anahtarı ters çevirdi ve: ‘şimdi köylü ve işçi kütlesi, yukarıdadır. Yukarıda ağırlık varken aşağıda onu dengeleyecek safra yok. Aşağısı çok hafif, adeta bir boşluktur. Bir gün gelir bu ağırlık kendi başımıza yıkılacaktır. Şimdi isterdik ki bu anahtar belirli bir dengeye gelsin, diye devam etti. Biz yeni baştan, yavaşça aşağısını yukarıya çekecektik. Şimdiki hal ise kuvvetler dengesi kanunlarına aykırıdır’.

Türkiye Cumhuriyetinin Sovyetlere tutumları açısından Rostafinski’nin verdiği malumatları da ilginçtir: ‘Sezebildiğim kadarıyla Mustafa Kemal’in hükümeti her yerde gibi burada da istenilmedikleri yerlere burnunu soka soka bir yığın dağdağa yapan Sovyet temsilciliğine çok ihtiyatlı davranmaktadır... Mamafih, Türkiye hükümetinin SSCB temsilcileriyle gitgide alışverişleri olmaya yüz tuttu: ikisinin ortak menfaati olan çok alan üstelik ortak hudut ve defalarca ortak siyasi amaçlar var... hele, Yakın Doğu işlerinden söz edildi mi beraberlikleri kaçınılmaz gibi: gerek Türkiye gerek ise SSCB’nin ortak hasmı ortadadır: İngiltere... bu nedenle tahminim, bu iki devlet aralarında her ne kadar sempati duymasa da bir gün gelecek ki ortak bir siyasi çıkışta bulunurlar...’ (s.36).

Görüldüğü gibi, J.Rostafinski’nin hatıralarının büyükçoğu popüler bilgi ve bilinen olaylar sınırını aşmamakla beraber Kurtuluş Savaşı sonrası ilk yılları Türkiye Cumhuriyetindeki reformlar ve yapılan değişikliklerin yabancıların nasıl algılayıp karşıladıkları kendi Ukrayna ve Polonya tarihi açısından ilginçtir.

Anahtar kelimeleri: Akdeniz, Rostafinski Jan, koyunculuk, Türkmenler, Yunanlar, Zeybekler, Yörükler, Eski Yunan uygarlığı, hatırat.

47. РАЗВИТИЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ В УКРАИНЕ: ОПЫТ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЯ ДЕЯТЕЛЕЙ УКРАИНСКОГО ВОСТОКОВЕДЕНИЯ³⁰⁸

Розвиток сходознавства в Україні: досвід укладання словнику діячів українського сходознавства

Ukrayna’da Şarkiyatçılığın gelişmesi: ‘Ukraynalı Oryantalistler Sözlüğü’ derlemelerinden

SSCB’nin dağılışından sonra ayrı cumhuriyetler arasında kopmuş olan ilişkiler ikili ve direkt ilişkilere dönüşmek suretiyle yavaş yavaş yenilenmektedir. Rusya ve BDTdaki Şarkiyatçılık konulu sempozyumda sunulan bildiri ve makalede

³⁰⁸ Подано до друку у: «Востоковедение в России и странах СНГ на рубеже веков. Проблемы и перспективы». Международный Симпозиум “Востоковедные центры и школы России и стран СНГ: История и перспективы”, посвященный 200-летию образования кафедры восточной словесности Казанского государственного университета, 2-5 июля 2007 г.

Ortaçağdan bugünlere kadar Ukrayna Şarkiyatçılığının köken ve gelişmesi, son 15 yıl içerisinde yaşanan gelişmeler ve üstlenilen ilmi projeler ve bu projeleri gerçekleştirmekte olan bilimadamları bu arada en meşhur Türkologlar hakkında Tataristan ve Rusya kamuoyu bilgilendirilmektedir.

Прежде всего заметим, что все научное востоковедение в Украине развивалось в полном разумеении выдвинутого еще А. Крымским в 1920-е годы тезиса [Прицак О. Про Агатагела Кримського...]: не существует украиноведения без востоковедения. В наши дни этот тезис не вызывает сомнений и доказательств не требует. Основатель возобновленного Института востоковедения им. А. Крымского НАН Украины, академик Омелян Прицак полагал, что история Украины представляет собою не историю украинского этнического массива, но объективную картину прошлого государств и сообществ, некогда существовавших на нынешней украинской территории, причем этнически неукраинские образования следовало бы изучать наравне с этнически украинскими [Прицак Омелян. Орієнталістика...]. Надлежало изучив все – и украиноязычные, и иностранные – источники, следует изучать не только Киевскую Русь и Запорожское войско, но и Хазарский каганат, государства печенегов и тюрко – монголо – половцев, Крымский ханат, и т.д. Это понимание легло в основу развития концепции научной ориенталистики и в наши дни.

1. Зарождение научного востоковедения в Украине.

Осознание существования на территории Украины таких государственных образований, как, к примеру, греческих полисов, царства Босфорского, Скифии, Сарматии, Алании, гуннов, аваров, протоболгар, хазар, печенегов, половцев, татар, османов привело к тому, что научные занятия украинской культурой, историей и языком неизбежно приводили к востоковедным исследованиям [Кочубей Ю. Н. Востоковедение...88]: Г.С. Сковорода изучал древнееврейский, а византологию и гебраистику преподавали в Киевской духовной академии [Черніков І.Ф. З історії становлення й розвитку тюркології...]. Однако вместе со становлением университетского образования в Украине в 19 веке связывают первые попытки научного украинского востоковедения, в частности, с тремя центрами ориенталистики – Харьков, Киев и Одесса, и отдельно стоящей львовской ориенталистической традицией. Востоковедение в Харькове начинается с Харьковского коллегиума 18 в. и Харьковского университета после 1805 г. (переводы Елифания Тихорского «Отче наш» на восточные языки, преподавание тюркских языков на кафедре восточных языков, преподавание в 1829 – 1833 г. арабского и персидского Борисом Дорном, индоиранские исследования Исмаила Срезневского, лекции по истории азиатских и африканских народов Александра Рославского – Петровского, арабистические Василия Надлера, заметки о нежинских греках, слободских цыганах М. Плохинского, византологические Владислава Бузескула).

Научное востоковедение в Киеве в эту пору сосредоточено в Киевском университете им. Св. Владимира, в котором на первом месте стояла индология (Г. Васильев, Феодор Кнауэр, Александр Баранников, Борис Ларин), затем тюркология и арабистика (М. Максимович, Т. Кезма, Александр Андриевский, Юлиан Кулаковский). Еще одним востоковедным центром Киева была Киевская духовная академия, собравшая поныне бесценную коллекцию путевых заметок паломников, трудов по истории восточной церкви и религии, сакральных текстов греческих, арабских, коптских, сирийских, грузинских рукописей (в частности, в данный момент нашими учеными ведется разработка и перевод греческих и тюркских текстов Готфийской епархии), и в которой появилась научная школа библейской археологии. Здесь следует назвать цикл статей Алексия Дмитриевского «Путешествия по Востоку и его научные результаты», Федора Покровского, Павла Дроздова по ассириологии, Владимира Рыбинского, Виктора Иваницкого по истории самарян, их письменности, Федора Мищенко и Филиппа Терновского по византологии. КДА была закрыта в 1918 г., а ее научное наследство было изъято из научного оборота.

Одесскую востоковедную традицию начинает Ришельевский лицей с 1817 г., а с 1838 г. – Институт восточных языков в его составе, первым заведующим которого был тюрколог Василий Григорьев (работы по истории Золотой Орды, Турции, Средней Азии, Восточного Туркестана), а в 1852 г. кафедру восточных языков возглавил выпускник Казанского университета арабист и иранист, известный исследованиями Саади Ширази Иван Холмогоров [Урсу Д. З історії сходознавства на півдні України...]. В 1854 г. Ришельевский лицей закрыли, его восточную библиотеку передали в Санкт-Петербург. В 1856 г. был открыт Новороссийский университет, в котором работали индолог – санскритолог Дмитрий Овсяннико-Куликовский, а позже преподавал санскрит Владислав Ягич; китаист Викентий Шерцль, арменист и индоиранист Александр Томсон, историки Востока Эрнст фон Штерн, Евгений Щепкин, семитолог Иосиф Клаузнер, позднее, в 1915 – 1919 гг. ученик Бориса Тураева, египтолог Александр Коцеевский. Пять путешествий в Турцию, Грецию, Египет, на Синайский полуостров по христианской старине осуществил Никодим Кондаков в 1870 г.

Огромным был вклад в развитие мирового и украинского востоковедения львовской научной школы. Сам город, возникший во время монголо-татар, связанный с Востоком с первых лет существования, был прибежищем кроме украинцев армянам, евреям, венграм, немцам, полякам и позднее появившимся грекам, гунуэзцам, венецианцам, туркам, татарам, персам, арабам и наконец караямам, приведенным из крымского похода князем галицко-вольским Витовтом. Центр оживленной торговли с Востоком 14-16 вв., Львов после 1818 г. вначале на теологическом, а затем и на философском факультетах Львовского университета вводит такие направления ориенталистики, как тюркологию, алтаистику, монголоведение (тюркские и

алтайские языки, древнюю тюркскую историю и памятники монгольского письма 13-14 в. вел корифей западноевропейского и польского востоковедения проф. Владислав Котвич, арабист, османист, тюрколог Зигмунт Смогоржевский, монголист и алтаист Н. Левицкий, иранист, османист, тюрколог, мусульманский палеограф, каллиграф и специалист по эпиграфике Мохаммад Садык-бей Агабекзаде). Уровень востоковедных исследований Львовского университета 1920-х гг. считали выше Краковского и в некоторой мере – Венского; он был достойным примером и для украинской современности: сам факт того, что до 1938 г. на девяти кафедрах велось преподавание 36 восточных языков, заставляет искать образец подражания для развития украинского востоковедения (в крупнейшем востоковедном центре Украины – Киевском университете сегодня – 4 кафедры и 12 языков). Наконец, именно Львовский университет вырастил всемирно известного тюрколога, арабиста, полиглота, которым по праву гордится украинская ориенталистика, – Омельяна Йосиповича Прицака. Еще один воспитанник школы, наш выдающийся современник, возглавляющий ныне львовское востоковедение, – арменист, тюрколог Ярослав Романович Дашкевич. Несмотря на то, что как ученый – востоковед формировался уже оторванным от этой искусственно прерванной славной традиции, он является достойным ее продолжателем: научное наследие ученого составляет более 1500 научных и научно – популярных работ и рецензий: "Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX в." (Ереван, 1969); "Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе" (Київ, 1993), "Вірменія і Україна" (Львів-Нью-Йорк, 2001), «Постати» 2007 г. и др.

Таким образом, предреволюционные годы сформировали на землях сегодняшней Украины определенный круг высококвалифицированных ученых-ориенталистов, и все обстоятельства свидетельствовали в пользу близкой перспективы появления специализированного востоковедного центра. Но этого не произошло.

2. *Востоковедение в Украинской Академии наук, ВУНАС и УНДИС. 1918 – 1934.*

Как известно, еще в 1918-1931 гг. в Украине существовала идея самостоятельности и способность проводить самостоятельную политику, в том числе на Востоке, следствием которой было развитие востоковедения как на академическом уровне в системе Украинской Академии Наук, так и на уровне научно – практическом, наиболее активное с 1926 по 1930 гг. В-первых, получившая независимый статус Украина создала востоковедные заведения УАН, находящиеся под всеохватным надзором прибывшего в Киев ориенталиста – энциклопедиста А. Е. Крымского [Матвеева Л., Циганкова Е. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар...]:

- катедра и кабинет арабо-иранской филологии и тюркологии с личной библиотекой Крымского в 20000 томов (т.н. отдел Ориенталиа) 1918 – 1934 годов (арабист Тауфик Гаврилович Кезма, иранист – хайямовед Павел

Нечипорович Лозиев, арабист и тюрколог Борис Зданевич, индолог Алексей Баранников, иранист Юрий Марр, тюрколог Тимофей Иванович Грунин, арабист Якуб Кемаль, тюрколог Осман Акчокраклы [Druya Iguna. Ukraına Türkologlarının Araştırmalarında...], сам А. Е. Крымский [Кримський Агатангел. Історія Туреччини...];

- гебраистическая комиссия 1919 – 1929г. (при общенародной библиотеке УАН в 1918-1919 гг. обособленным, еврейским, отделом заведовал историк древнего еврейства, знаток древнееврейского, арамейского и новоассирийского языков Виктор Федорович Иваницкий³⁰⁹. Первыми членами комиссии были историк и библиофил Яков Израэлевич Израэльсон, Илья Владимирович Галант, которому принадлежит заслужившая особое расположение Л.Н.Толстого брошюра «Черта еврейской оседлости», Давид Бродский, Давид Ванштайн, библиист Владимир Петрович Рыбинский, специалист в еврейской археологии библиотекарь Григорий Григорьевич Попович).

- поскольку в востоковедных программах А.Е.Крымского важная роль была отведена византологии как неперменной вспомогательной дисциплине украиноведения, активную деятельность вела византологическая комиссия 1926 – 1930 гг. (штатный академик кафедры истории украинской церкви, знаток церковного права Федор Иванович Мищенко, внесший свой вклад в византологию академик Владимир Иконников, историк древнехристианской литературы Николай Иванович Сагарда, историк византийской письменности Михаил Федорович Оксюк, чуть ли не самый яркий представитель комиссии, специалист по старому Киеву Петр Павлович Кудрявцев, более молодой Александр Полулях); в рамках комиссии готовили также материалы по церковной истории всех существовавших в Украине конфессий;

- комиссия для изысканий по истории Ближнего Востока 1930-1933 гг., в которую преобразовали комиссию византологическую (в состав вошли не связанные с КДА историк античности и тайный осведомитель НКВД Константин Феодосиевич Штепа, знаток древней истории и истории иконы Григорий Григорьевич Лозовик, профессор церковной истории, незаслуженно забытый в наши дни, высланный в Тургай, Кость Харлампович, приглашенные Т. Грунин, Б. Зданевич, Мария Вязьмитина, Игнат. Крачковский, Вс. Зуммер, Вл. Бузескул, П. Тычина, П. Риттер, Ф. Петрунь, И. Турцевич. Наиболее активным был профессор – экономист, историк и географ Борис Григорьевич Курц; важное место занимала тюркологическая проблематика [Циганкова Е. Г. Нотатки до історії тюркології...], студии украино – османских отношений, проводимые Зуммером, Зданевичем, но более всего – В. Дубровский [Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський ..., Дубровський В. 173-175], А. Коваливский [Ковалівський А. Сходознавство...], Николай Петровский).

³⁰⁹ Во время «чисток» 1930 г. уехал в Йошкар – Олу и работал научным сотрудником и заведующим научно – библиографическим отделом республиканской библиотеки.

Несколько особняком стояли практически и идеологически ориентированные кафедра еврейской культуры 1926 – 1929 гг. (Нухим Ионович Штиф, Наум Овсеевич Ойслендер, главный сторонник ликвидации академической гебраистической комиссии Иосиф Либерберг); позднее он же возглавил Государственный еврейский академический институт 1930 – 1936 гг. (Рувим Лернер, Моисей Шапиро, Моисей Мижирицкий); и кабинет изучения еврейской советской литературы, языка и фольклора 1936 – 1948 гг. (основатель и постоянный руководитель Ель Гершкович Спивак, Моисей Якович Береговский, Ефим Лойцкер). Этот кабинет был последним востоковедным учреждением советской Украины.

Во – вторых, массовая и разноплановая гражданская организация Всеукраинская научная ассоциация востоковедения с центром в Харькове, филиалами в Киеве и Одессе (ВУНАС), 1926 – 1930 гг. [Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства...]. Здесь работали из Харькова юрист-монголовед Александр Николаевич Гладстерн, санскритолог Павел Григорьевич Риттер, арабист Андрей Петрович Коваливский [Ковалівський Андрій. Сходознавство у Харківському...], эллинист и тюрколог Всеволод Михайлович Зуммер, искусствовед Мария Ивановна Вязьмитина, специалист по языку мариупольских греков Владимир Гавриленко, из Киева Антон Степанович Синявский, Борис Иванович Зданевич³¹⁰, Ипполит Владиславович Моргилевский, одесситы Александр Афанасьевич Сухов, Александр Иванович Томсон, Федор Иванович Петрунь, специалист по римскому театру Борис Васильевич Варнеке (кстати, в 1904 – 1910 профессор Казанского университета) и др. С деятельностью ВУНАС связано издание научного журнала «Восточный мир», издаваемого и сегодня. И в-третьих, государственный Украинский научно – исследовательский институт востоковедения (УНДИС) 1930 – 1933гг., унаследовавший библиотеку и удерживавший оставшихся из среды ВУНАС, проводивший «чистый» эксперимент по созданию пролетарской ориенталистики, не давший науке ни одного выдающегося имени и жизнеспособной идеи..

Разветвление сети и постоянная смена востоковедных заведений имела стимулом государственную заинтересованность в расширении торговых связей и создание русской, украинской и закавказской восточно-торговых палат. Тогда как экономическая тематика ВУНАС и особенно УНДИС стала уступать политической и пропагандистской, историческо – этнологические отделы продолжали традицию классического востоковедения [Циганкова Елла. Сходознавчі установи в Україні...].

В связи с антиукраинским курсом СССР в 1931-33 гг. все востоковедные центры были ликвидированы, главные деятели украинской ориенталистики

³¹⁰ Наследие Зданевича – картотека тюркизмов в украинском языке и рукопись «Об отношениях восточных славян с тюркскими народами домонгольских времен (к вопросу о тюркских элементах в восточнославянских, в частности в украинском языке)», до сих пор неопубликованные.

были арестованы либо депортированы; были уничтожены подготовленные к печати словари, грамматики восточных языков и специальные монографии, прекращено издание востоковедных журналов. С тех пор прошло около 70 лет, и ныне очень немногие могут о существовавшей традиции вспомнить и перенять ее опыт и славу.

3. *Продолжение востоковедной традиции. 1950 – 1991.*

В первые годы после войны востоковедение в Украине не развивалось по причине полной зависимости республиканской власти от союзного центра в вопросах международных отношений и не находило никакой поддержки у партийных должностных лиц. Оставшиеся немногие ориенталисты – Андрей Коваливский [Ковалівський А. Зв'язки...], Тауфик Кезма, Вольф Бейлис, Ярослав Дашкевич – не имели возможности работать по специальности, а то и были безработными либо преподавали в начальных школах. В самых неблагоприятных условиях, не имея доступа ни к архивам, ни к библиотечным собраниям, проводились фундаментальные исследования проблем истории, источниковедения и текстологии письменных памятников Ближнего и Среднего Востока. Бейлис с 1949г. прилагал колоссальные усилия для возобновления библиотеки Крымского, однако лишь в 1961г. Президиум АН вынес решение об основании Кабинета Востока при Государственной публичной библиотеке АН УССР, и снова в 1963 г. дело организации кабинета было остановлено. Тем временем формировались представители младшей генерации украинских востоковедов – Юрий Кочубей, Игорь Черников, Ной Рашба и др. Созданный в 1964г. отдел истории зарубежных стран Востока в Институте истории начал готовить ряд коллективных монографий и сборников, а также празднования 100-летнего юбилея А. Крымского и издания его произведений в 5 тт. (Дмитрий Филипенко, Игорь Черников, Иван Бондаренко, Александр Ганусец, Иван Хмель, Казимир Гурницкий) [Бондаренко І. М. 148]. Однако, по выражению директора Института истории, в те годы «отдел Востока в Киеве создать мог только волшебник». В 1967 г. по инициативе Яремы Полотнюка в Львовском университете были начаты трехлетние курсы арабского и фарси, однако и их вскоре администрация закрыла. В начале 1970-х гг. преподавание персидского, арабского, японского языков ввели на факультете романо-германской филологии КГУ (преподаватели Н.Д.Волков, Л.А. Петрова). Следующая попытка возрождения украинского востоковедения приходится на 1970г., когда был создан отдел истории стран зарубежного Востока в Институте истории АН, в 1978 г. переданный в Институт социальных и экономических проблем зарубежных стран и возглавленный И.Черниковым (сотрудники с базовым востоковедным образованием Иван Майдан, Виктор Гура, Никола Несук, Анатолий Пасько, Наталия Ксьондзык, Юрий Мацейко, др.). Однако формулировки в обосновании (борьба трудящихся масс и т.п.) сильно напоминали планы УНДИС 1930-х гг. В 1974 г., после постановления Президиума АН об активизации усилий в ориенталистике и в процессе

составления этимологического словаря украинского языка в отделе общего и славянского языкознания Института языкознания АН работали тюрколог А.Гаркавец (в конце 1980-х – монография «Тюркские языки на Украине»), арабист В.Рыбалкин, китаист Вл. Седнев.

В 1985 – 1990-е гг. СССР доживал последние годы, а Украина все активнее добывала независимость: снова складывались условия для плодотворного развития востоковедения как составляющей развития нации. Важным событием стало возобновление в 1987 г. работы Археографической комиссии Павла Соханя и ее Львовского отделения, возглавленного Я. Дашкевичем. 07.1989г. в Полтаве и Киеве прошла Всесоюзная научная конференция к 100-летию М. Нуайме, на которой создали Украинскую ассоциацию востоковедения и африканистики (УАСА). Началом институализации востоковедения стал 1990 г. – год основания кафедры теории и практики перевода восточных языков в КГУ (возглавил В.С. Рыбалкин), затем отдел востоковедения в Институте языкознания им. А.О. Потебни НАНУ, затем, в 1991г., – создания Института украинской археографии и в его структуре тут же – сектора востоковедения под руководством А.Галенко.

С 1987 г. начало развиваться китаеведение с преподавания китайского языка в КГУ, ДнепрГУ, Киевском педагогическом институте иностранных языков, с 1988 г. возобновлена деятельность Украинского отделения Всесоюзной ассоциации китаеведов (Вл.Седнев, С. Никищенко, Андрей Гончарук, Иван Чирко, Микола Ревенко, Валентин Величко, др.), исследования коллекции китайского изобразительного искусства Музея западного и восточного искусства. Однако это созданное на общественных началах направление задохнулось от отсутствия профессиональной вузовской подготовки специалистов и материальных либо финансовых ресурсов.

Таким образом, в данный период украинская ориенталистика, хотя и в деформированном, не оформленном в самостоятельное научное направление виде, но продолжала существовать в работах историков, политологов, экономистов, связях с НИИ АН СССР, научными центрами Турции, Сирии, Индии, Афганистана, отдельных стран Африки и Латинской Америки. При совершенном отсутствии источников и заграничных стажировок единственно возможными оставались командировки в Москву и Ленинград, однако пользование архивами и там в силу политического контроля было ограничено идеологическими предписаниями.

4. Востоковедение в независимой Украине. 1992 – 2007.

После возобновления востоковедных научных институций в Украине в 1991-92 гг. стремительное развитие получили киевское, крымское, немного позднее – одесское и львовское востоковедение. В 1990г. с целью наладить сотрудничество с украинскими академическими институциями в Украину приехал директор Украинского научного института Гарвардского

университета Омелян Йосипович Прицак и принял участие в первом Конгрессе украинистов, огласив доклад «Что такое история Украины» и сосредоточив внимание на связи украинистики с востоковедением. Таким образом, в украинском востоковедении появляется всемирно признанный лидер, способный создать новое научное образование. 1991 г. в НАНУ состоялась большая и получившая широкую известность в мире конференция «Украина и Османская империя 15 – 18 ст.: проблемы источниковедения и историографии», организованная учеником О. Й. Прицака Виктором Остапчуком [Остапчук В. Український Гарвард та розвиток...] и османистом Александром Галенко, в которой приняли участие тюркологи Австрии, Великобритании, Грузии, Казахстана, Канады, Нидерландов, Германии, Польши, России, США, Турции, Венгрии, Франции. Во время проведения данной конференции Президиум АН Украины постановила 22.10.1991 г. создать в г. Киеве Институт востоковедения им. А. Крымского, который возглавил О. Прицак. Только ему было под силу объединить научные усилия востоковедов в стране и диаспоре, объединить в единое целое междисциплинарную подготовку по истории и филологии. После этого появились многочисленные очаги изучения Востока: филиал академического Института в Симферополе и Донецке, университет «Восточный мир» (ректор арабист В.Рыбалкин), Институт восточных языков Киевского лингвистического университета, Киевский институт международных отношений и Институт филологии КНУ им. Тараса Шевченко с кафедрами тюркологии [Arnaut Tudora. Ukraina'dan...Türkoloji Bölüm'ü...], языков Ближнего и Среднего Востока, китайской и японской филологий. В составе университета «Харьковский коллегиум» имеется Институт востоковедения и международных отношений, на филологическом факультете Львовского национального университета им. И. Франко есть кафедра востоковедения [Полотнюк Ярема. Сходознавство у Львівському...], в Днепрпетровском государственном университете изучают китайский и японский язык, в г.Алчевск Луганской обл. создан китайский университет, и т.д.

В последние годы основную конкуренцию киевским востоковедам составляет крымскотатарская научная традиция факультета востоковедения в Таврийском национальном университете (декан проф. Др. А.М. Меметов, Симферополь) и Крымском индустриально-педагогическом университете (ректор Февзи Якубов). Развиваются востоковедные центры в Харькове, Днепрпетровске, Одессе, Луганске. В Киеве научные исследования возглавил Институт востоковедения им. Агатангела Крымского НАН Украины³¹¹, тогда как Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко лидирует в проведении национальных и международных

³¹¹ В данный момент учеными Института ведется работа по изданию востоковедных работ А. Е. Крымского в 7 тт., включающих его письма (1-2 тт.), работы сотрудников Института об А.Е. Крымском, исследования по тюркологии, иранистике и арабистике: [Крымский А.Ю. Вибрані...]

образовательных проектов³¹².

С целью продолжения светлых востоковедных традиций украинской школы на прежнем высоком уровне возобновлена печать двух востоковедных журналов "Восточный мир" и "Востоковедение" при Институте востоковедения [Druha Iguna. Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, A. Krimski...], одного – "Вестник Киевского университета. Филология. Восточные языки и литературы" – при КНУ им. Тараса Шевченко, двух – "Йылдыз" (на крымскотатарском языке) и "Культура народов Причерноморья" – в Симферополе. Статьи на востоковедную тематику печатают также филологические серии Львовского, Одесского, Донецкого, Волынского университетов. 27-28.09.2007г. во Львове пройдет конференция «Украинское востоковедение: проблемы и перспективы»³¹³.

Проводится активная работа по поддержанию и развитию культуры народов, проживающих в Украине, в т.ч. получившие статус коренного населения Украины крымтатарские³¹⁴ ученые наиболее активно защищают диссертации в нашем Институте востоковедения как по тюркской истории, так и лингвистике [Матвеева Л.В. Институту сходознавства...], таким образом мы вносим посильную лепту в формирование крымтатарской научной элиты. НАН Украины провела экспертизу и поддержала предложение украинских гагаузов в целях сохранения грамотности вслед за гагаузами Гагауэйери в Молдове перейти на латиницу, и, насколько нам известно, такая рекомендация нашла поддержку и была ратифицирована в Министерстве образования. В самом тяжелом положении находятся носители т.н. «малых» тюркских языков – караимского, крымчакского и урумского. С целью если уже не сохранить, но увековечить их бесценные языковые данные Институтом востоковедения совместно с тюркологическим отделением Алтайского Лингвистического Общества Республики Корея в 2006 – 2007 провели ряд полевых экспедиций, проведя на новейшем корейском оборудовании системную запись фонетики, морфологии, лексики, синтаксиса последних носителей этих языков, по возможности в их диалектных разновидностях³¹⁵. В мае 2006 г., в рамках конференции «Феномен А. Крымского в мировой науке», посвященной 135-летию со дня его рождения [Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм...], был проведен круглый стол «Тюркоязычные народы Украины (языки и культуры татар, гагаузов, урумов, караимов, крымчаков)».

³¹² В связи с празднованием 175-летия КНУ им. Тараса Шевченко предполагается финансирование ряда учебников и монографий по востоковедным дисциплинам.

³¹³ Проблематика: теоретические проблемы исследования восточных языков / литературы, методика преподавания востоковедных дисциплин, культурные связи Украины и стран Востока. Подробнее – 79000, м.Львів, вул. Університетська, 1, тел. (032) 2964-704. E-mail: kfxid@franko.lviv.ua, E-mail: chornamirka@yahoo.com

³¹⁴ Мы используем данный термин вслед за обоснованным его употреблением в монографических трудах К.М.Мусаева и А.М. Меметова (Симферополь – 2006, 2007).

³¹⁵ В июле 2007 г. планируется еще одна совместная диалектологическая экспедиция по записи тракайского диалекта караимского языка в Литве. См. подробнее <http://plaza.snu.ac.kr/~altai>

В 2006 году в связи с масштабным празднованием 80-летия главы львовской ориенталистической кафедры Я.Р.Дашкевича подверглось пересмотру и новой оценке огромное научно – культурное наследие двухсотлетней львовской школы ориенталистики, ее исторических связей с Востоком и ее восточных коллекций. Вместе с тем, 2006 год стал годом кончины еще одного воспитанника львовских ориенталистов – О.Й. Прицака, в связи с которой в Киеве были проведены два посвященных его памяти специальных симпозиума. В Украину приехало также крупнейшее наследие – востоковедная библиотека О.Й. Прицака, переданная в наследство Киево – Могиланской Академии.

Центр иранской книги существует с 2007 г. в Национальной библиотеке Украины им. В.И. Вернадского, которая уже второй год проводит серию научных конференций в «двустороннем» формате, выставляя «национальные» экспозиции, приглашая директоров и сотрудников национальных библиотек стран мира, в т.ч. Узбекистана, Казахстана, Турции. 2007 г. провозглашен годом Казахстана в Украине, в связи с чем КНУ им. Тараса Шевченко готовит ряд круглых столов по казахскому востоковедению, казахскому языку и литературе. В Институте истории НАНУ создан и вот уже год занимается переводом на украинский язык с оригиналов и публикацией османских хроник, а также исследованием османского завоевания земель Украины и, предметнее, Крыма Тюркологический исследовательский центр, который возглавил А. Галенко.

5. Библиографический словарь украинских востоковедов. Опыт составления.

Чтобы систематизировать и обобщить наши знания и увековечить память об известном и забытом прошлом и настоящем украинской ориенталистики, Институт востоковедения им. А. Крымского НАН Украины в 2006г. начал составление библиографического словаря украинских востоковедов. В перечень персоналий входят ученые, имевшие / имеющие научную степень и печатные труды широкого спектра проблем ориенталистики и византологии (история, филология, экономика, политика, культура и проч.).

Дискуссионные вопросы обсуждались на специальных семинарах составителей словаря: корректно ли будет отнести к украинскому востоковедению неукраиноязычное наследие львовской школы? Следует ли включать в словарь востоковедов украинской диаспоры (США, Канады, российские и польские украинцы – востоковеды и др.). Особое и наиболее полное внимание уделяется неизвестным, «белым» страницам «расстрелянного» украинского востоковедения 1918 – 1933 гг., возвращению доброго имени и научной славы незаслуженно забытым именам.

Все заинтересованные заполняют библиографическую справку по специальной форме [www.oriental.iatp.org.ua]. Для этой цели были также предприняты специальные исследовательские экспедиции в Казахстан, ставший последним прибежищем для наших ученых – ориенталистов,

проведена работа в архивах, извлечены на свет неизвестные имена. Мы призываем также всех участников этой конференции принять посильное участие в этом приоритетном направлении работы нашего академического института [Кочубей Ю. Україна і Схід. Бібліографія....] с тем, чтоб никто из внесших свой вклад в востоковедение в Украине не был обойден вниманием либо забыт.

Резюмируя сказанное, следует заметить, что как свидетельствуют исследования эволюции ориентализма, в своем развитии он претерпевает две стадии качественных преобразований, «...переставая быть академической и в определенной степени экзотической отраслью науки, приобретает инструментальное значение: трансформируется в деятельность – инструмент национальной политики, направленной на установление и развитие контактов с восточными сообществами, часто проблемными в установлении полезных отношений... ориенталист должен стать пионером для творцов актуальной политики»³¹⁶. Ситуация справедлива и для Украины, где мера развития востоковедения всегда была и ныне является инструментарием, а таким образом и мерилom силы собственной государственности. Интенсивность востоковедных исследований всегда коррелировала с появлением и затуханием национальной государственной политики и украинизации. Как прежде, так и ныне находящиеся у власти антиукраинские правительства ясно осознают факт самой тесной связи востоковедения с украиноведением, развитие которых в их глазах эскалирует национализм и сепаратизм, вследствие чего государственная поддержка востоковедных проектов ничтожна.

В связи с этим, развитие востоковедения в Украине до сих пор характеризуется известной односторонностью и имеет ряд проблем, как-то: несоответствие старых, невостоковедных учебных университетских программ современным требованиям, предъявляемым востоковедам; отсутствие специальной языковой подготовки среди востоковедов – не – филологов, и наоборот, перенасыщение рынка труда специалистами – лингвистами; недостаточная компетентность специалистов в вопросах религиоведения, современной истории и системного анализа в политологии, и т.д. Недостаточное финансирование отрасли значительно ограничивает возможность реализации международных проектов. Без ликвидации данных недостатков планомерное и всестороннее развитие украинского востоковедения представляется чрезвычайно сложным.

³¹⁶ Е. В. Саїд. Орієнталізм. – Київ: Основи, 2001.

48. УЗБЕЦЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА У ПРАЦЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО ³¹⁷

Agatangel Kırımski'nın çalışmalarında Özbek dili ve edebiyatı

Ukraynalı Oryantalist A.Kırımski'nin Türkoloji çalışmalarını yayına hazırlarken Türk dilleri ve edebiyatları adlı ansiklopedik makalelerinde Özbek kültürü, dili ve edebiyatı konusunda ne kadar etraflı bilgiye sahip olduğunu şaşıracak gördük. Fazlı, Meşrep ve Firuz'dan başlayarak Abu-tahir Hoca, Molla bek, M. Behbudi, Abdurruf Namangani, Habdulla Badri, Gulam Zafari, Gazi Yunus, Uygun, Abdulhamid Çulpan, Elbek gibi Özbek edebiyatçıları, 20. yy.ın başlarında Özbekistanda faaliyet göstermiş yayın organları ayrıca Özbek dili hakkındaki bildirdiklerine değinilmektedir.

Роль Агатангела Юхимовича Кримського, засновника українського сходознавства, видатного тюрколога, до ювілею якого за підтримки ЮНЕСКО Інститутом сходознавства ім. А. Кримського НАН України здійснюється видання кількох томів сходознавчих праць патрона інституту, не можна недооцінити. Тому, на відміну від попередніх публікацій³¹⁸, усі праці Кримського публікуються або вперше, або без будь-яких скорочень, що значно поглиблює розуміння постаті самого А. Кримського та його наукового доробку в епосі, в яку він жив та працював на ниві сходознавства і, зокрема, тюркології³¹⁹. Непересічна постать у сфері української та світової гуманітарної науки, А. Кримський становить собою гідний подиву зразок енциклопедичності як сходознавець, так і історик, філолог, поет та прозаїк тощо. Проте мала обізнаність світової спільноти із доробком Кримського спонукає нас до широкого ознайомлення із його, зокрема, тюркологічними дослідженнями науковців Туреччини, Балкан, Західної Європи та Азії.

Так, під час нашого перебування у Російській Федерації та викладання турецької мови у Інституті країн Азії та Африки, під час якого ми мали нагоду вивчати узбецьку мову та узбецьке країнознавство, неабиякий інтерес тамтешньої узбецької діаспори викликала доля Кримського, який, як і багато діячів узбецького національного просвітництва та інтелігенції (детальніше див.: Насилов Д., Ашнин Д. Расстрелянная тюркология. – М., 1998), зазнав репресій сталінського режиму та згинув в таборі в Кустанай.

Тепер, під час наукового коментування енциклопедичних статей та окремих досліджень А. Ю. Кримського, ми звернули увагу на те, наскільки

³¹⁷ Подано до публікації у: “Україна – Узбекистан: паралелі історичного шляху та магістралі співробітництва в XXI столітті”. – Київ: НБУВ, 2007.

³¹⁸ У зв'язку зі святкуванням 100-річного ювілею А. Кримського та видання його творів у 5 тт. (Дмитро Филипенко, Ігор Черніков, Іван Бондаренко, Олександр Ганусець, Іван Хміль, Казимір Гурницький).

³¹⁹ Кримський А.Ю. Вибрані сходознавчі праці. Том 3. – Тюркологія. Том 4. Тюркологія. – Підготовка до друку, коментарі та примітки – Ігор Черніков, Ірина Дрига, Ольга Мавріна. – К., 2006 – 2010.

ретельно та повно був обізнаний український тюрколог із культурою, мовою та літературою нинішнього Узбекистану, з якою повагою ставився до історично-культурної спадщини узбеків, на які проблеми та характерні риси насамперед було обернено його увагу.

Праця А. Ю. Кримського “Тюркские литературы и тюркские языки” \\
Турция (История Османской империи) \\
Энциклопедический словарь. Рус. Биб. Инст. Гранат. – Москва, 1937, т. 41, часть X. – с. 340 – 418 становить собою розлогу енциклопедичну статтю, підготовану в редакціях до енциклопедичного словника. Насамперед дана праця Кримського вимагає коментування згадки історичних подій, як – от «...переходу Туркестану під владу Росії, частково васально (ханство Хіва, емірство Бухара)», де йшлося про події 1864 – 65 рр., коли туркестанський генерал – губернатор генерал Черняєв узяв Чімкент, з другої спроби після того, як розбив війська Алмкула, а 14-15.06.1865 з двома тисячами солдат узяв Ташкент. Від 1867 року Ташкент виступає центром Туркестанського генерал – губернаторства. Відтак, в 60х рр. 19 ст. частина узбецьких земель була приєднана до Росії (Самарканд, частина Ферганської, Семиреченської та Сир-Дар’їнської областей). Бухарське ж ханство увійшло до складу Російської імперії як васальна, фактично позбавлена усілякої політичної самостійності держава – емірат. Об’єднаним Мухаммадом – Рахімом з Кунградської династії Хівінським ханством Росія заволодіває 1873 року, відтоді це ханство втрачає суверенітет та перетворюється на протекторат Росії із збереженням внутрішньої автономії. Володіння подібним матеріалом А. Кримським свідчить, що його знання узбецької літератури та мови ґрунтувалося на широкому країнознавчому тлі й проектувалося на ідеї національно-визвольного руху на батьківщині.

Аналізуючи літературну спадщину узбецького народу, А.Ю. Кримський вважає за необхідне у енциклопедичній довідці про найкращі зразки в усьому тюркському світі подати таких авторів та їх твори: це, насамперед, „Зібрання поетів” кокандського Омар – хана (пом. 1822)³²⁰, майстрів віршу Фазли та Мешрефа³²¹, величезне хівінське „Збрання 30-ти царських поетів, супутніх Фірузу³²²”. Як особливо талановитого, Кримський виділяє Ісфендіяра, сина

³²⁰ Перевірено нами за В. Наливкиним “Короткою історією Кокандського ханства” та “Кокандським ханством за новішими свіденнями” (1869 р.) – нам не відомо, якого саме Омара малює на увазі.

³²¹ Певне, Мешреба, або Машраба Андижанського, відомого узбецького поета – суфія. Учень Молли Базар Ахунда в Намангані, згодом провів час у навчанні у Східному Туркестані на території нинішнього китайського Уйгуристану, був у суфійському послуху у Афак Хаджі близько 1675 р., належав до ордену календері, мандрував Гіндістаном, Малою та Середньою Азією. Страчений Махмудом Катаганом, правителем Балха.

³²² Псевдо хівінського хана, музикознавця, композитора та поета *Сеїда-Мухамада Рагіма* з 1909, водночас натхненника літературного та культурного середовища ханства Хіви.

Рагіма, що загинув під час революції, діван – бегі Мугаммада Юсуф – бега³²³, та „Агмеда – табіба”, редактора збірки 30-ти хівінських поетів³²⁴.

Серед літературних творів, що заслуговують на увагу періоду до 20ст., згадано Повість про Юродивого³²⁵ Мешреба 1 пол. 18 ст., укладену таджицькою мовою „Самарію” мюфтія Абу-Тахіра Ходжі.

Окрема, вельми емоційна згадка автора енциклопедії – про вигнання з Фергани Худояр-хана у 1875 р. Видно, що він проєкує події з історії кокандських ханів, що „...являє собою безперервну мережу незгод, змов та переворотів...” (Налівкин), на події української історії. Відомо, що у 1845 році Мусульман – кул звів на престол 16-річного Худояр – хана, нащадка убитого хана Шір – Алі, який скористався незадоволенням узбеків проти надміру кипчаків, у 1854 році звів повстання узбеків, в якому було перерізано чимало кипчаків. Причиною вигнання став розрив між ханом та його братом Молла – беком, що фактично сприяв російському нашестю в Туркестан. Нерішучі дії хана призвели до масового переходу та зради війська до Молла – бека, і Худояр – хан, вражений зрадою та повстанням у Коканді, вдався до втечі у 1856 році в Бухару.

Аналізуючи нову чагатайську літературу, на с.63 Кримський визначає батьком нової чагатайської драматургії ходжу М. Бегбуді Самарканді (1875 – 1919) за його п'єсу „Педер – кюш” (Вбивця власного батька). Творчості та постаті М. Бегбуді у А.Ю. Кримського присвячене особливе місце. Хай би між іншим та не вказучи причин, проте зазначено, що його було страчено у 1919 р. Поруч із М. Бегбуді названо таких талановитих письменників, як Абдурурф Шехіді Намангані (за п'єсу “З гарему”1912), Абдулла Бадрі (п'єса „Розбишака Намаз”), Гулям Зафарі, автор першої узбецької опери “Халіма”, драматурги Газі Юнус та Уйгур. Згадує Кримський також і такого відомого автора, як Абдулгамід Сулайман угли Чулпан („Повстання невольниць”, „Яркин ой”), що увійшов до узбецької літератури на початку 10-х рр. 20 ст., опублікувавши свої перші вірші у газеті „Садої Туркістон”, і уславився як джадидист та патріот своєї вітчизни (відомий поезіями „Озод Турк байрамі”, „Бузилган юлькара”, „Магмуджа Бегбудій хотираси”³²⁶, „Бінафша”, „Кунгил”, „Кішан” тощо).

З поетів цього періоду увагу Кримського привертають „лірик – патріот” Ільбек із збірками „Кузгиляр” та „Янкунляр”1926 р., а також Газі Галім Юнус.

Відзначмо, що, готуючись до написання енциклопедичної статті, Кримський мусив володіти критичним матеріалом як з історії літератури та

³²³ Можливо, це поет, каліграф та майстер печаток Юсуф-бег Сарюмі з 2 половини XIX –початку XX ст.

³²⁴ Ахмад Табібі – поет Хорезмського поетичного осередку 19ст., автор тезкере (тазкіра) „Маджмуат уш-шуаро” та п'яти диванів узбецькою мовою та фарсі.

³²⁵ Ймовірно, переклад Кримським суфійського терміну mezcür або divane.

³²⁶ Ідеться про того ж М. Бегбуді Самарканді, мюфтія, засновника джадидських шкіл у Туркестані та керівника джадидистського руху в Туркестані, 1875 р. н. і вбитого 1919 р.

власне драматургії Туркестану, так і історії самих ханств. Видно, що він добряче опрацював і черпає основну інформацію про театр з „Драматической литературы сартов” О.М. Самойловича³²⁷, цитує невелику та, за його власним визначенням, «компілятивну» “Историю Бухары” Салієва. Проте українському досліднику не відомі такі першоджерела, як „Історія Бухари” Абу-бакра Мухаммада Наршахі – детальна й ретельна праця в “оповідях”, а також “Описание Бухарского ханства” И. Ханікова та “Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие” С. Жуковського (опубліковану вибірково). Тут А. Ю. Кримський насамперед користується (с.64) вишшлыми узбецькими перекладами “Історії Бухари” Вамбері та “Туркестан в епоху монгольського завоювання” В. Бартольда. Слід підкреслити, що для своєї праці Кримський використовує твори в оригіналі, читаючи ці переклади узбецькою мовою, а також нариси з тюркської літератури (тезкере ?) Фітрата в оригіналі.

Нарешті, Кримський усвідомлює, що місцем розміщення інформації науково-просвітницького, науково-літературного характеру та творів красного письменства в сучасну йому добу виступає в Узбекистані преса. Атож він звертається до діяльності журналістів – письменників (Мір Ходжа Мірбеделієв, журналіст з Баку М. ДЖеляль Юсуф-заде) та називає найбільш корисні, на його думку, газети та журнали: „напівофіційну” газету з Бухари 1912 р. „Бухара –і Шеріф” („Пречесна Бухара”) мовою фарсі, газети національного напрямку „Угуг Туркістон” та „Туран”, радянської ідеології „Іштіракійюн” (Комунисти) та „Міхнеткешляр тауші” (Сонце революції), багату на науковий матеріал „Кизил Узбекистон” тощо. Дуже корисним названо науково – літературний журнал „Меаріф ве окутгучі” (Просвіта та вчитель).

Таким чином, не зважаючи на те, що А. Ю. Кримський не дав повного огляду історії узбецької літератури з її повною періодизацією, як вона виглядає на сьогодні. Зокрема, він зовсім не бере до уваги ані загально тюркський, караханідський період в особі Баласагуні, Югнакі, Рабгузі, ані період тимуридів 14-15 ст. із такими знаковими для узбецької словесності іменами, як Хюсеїн Байкара та Алішір Навої, дуже побіжно торкається доби від 16 до першої половини 19 ст., що позначена пануванням суфійської літератури, здебільшого називаючи найбільші відомі йому зібрання поезій, а не найвидатніші персоналії поетів, що в них представлені: Гюльхані, Шейбані, Мухаммад Саліх, Убайді, Хувайдо тощо. Проте він чи не перший дав уяву українському читачеві та познайомив його із приязню із іменами представників періоду кінця 19 ст., здебільшого після падіння узбецьких земель під владу Росії, та подальшого національного відродження в Узбекистані, вітаючи ідеї розвитку національної культури. Можна помітити,

³²⁷ На жаль, ця праця не увійшла до вишшлых у 2005 році в «Восточной литературе» серії «Класики вітчизняного сходознавства» вибраних працях О.М. Самойловича, див: А. Н. Самойлович. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – 1053 с.

що і історії національної ідеї Узбекистану він відчував віддзеркалення власних ідеалів про національне відродження в Україні. Узбецька література ХХ століття, починаючи від творчості Айбека та Максуда Шайхзада, періоду, що не міг застати А.Ю. Кримський, іще чекає на свій доскіпливий аналіз в Україні.

А. Ю. Кримським також створено окрему енциклопедичну працю “Тюрки, їхні мови та літератури”, що її було видано у «Записках історико – філологічного відділу ВУАН», кн. 23. – Київ, 1929. В ній також окреме й досить значне місце посідає розділ: (С. 176) Тюркські мови Середньої Азії; дещо з бібліографії джагатайської померлої мови. Бібліографія дослідів над наріччями Туркестана західного: мова узбецька, сартська. Таранчі. Вивчення мов Туркестана східного (кашгарського, китайського) та тюркських оаз у Монголії.

Це дослідження становить квінтесенцію знань уже з тюркської лінгвістики, містить аналіз праць попередників, що стосувалися мов Туркестану. А. Ю. Кримський насамперед констатує, що “...середньоазійські тюркські наріччя (інакше туркестанські) розбиваються через політичний кордон на дві галузі – західню та східню, або з одного боку наріччя Туркестана радянського, республіки Узбекистану (колись говорилося “русского Туркестана”), а з другого боку наріччя Туркестану китайського (чи Кашгарського)”.

Нині відомо, що чагатайська мова відображала риси як кипчацьких діалектів (з яких пізніше розвинулись кипчацьке наріччя узбецької, а також каракалпакська та казахська мови), так і східноугузьких діалектів (що лягли в основу туркменської, хорасанотюркської та огузького наріччя узбецької мови). Такої чіткої диференціації в нарисі А. Ю. Кримського бачити іще завчасно. Він подає здебільшого своє об’єктивне бачення історії вивчення мов Туркестану, беручи до уваги надбання усіх традицій: «...у зв’язку із політичними обставинами, наріччя західньо-туркестанські (узбецько-сартські) вивчалися переважно через росіян..., а східньо – туркестанські наріччя найчастіш бували темою дослідів для тюркологів європейських, що закріпили за ними назву “туркі»» (с.176-177). Власне тюркської школи дослідників цієї писемно-літературної традиції не представлено. Разом з тим, автор цілком слушно поділяє усі студії на роботи, «...що звучать середньоазійські наріччя ще й мовою ново – джагатайською» (с. 177), та «...роботи про давню тутешню мову – старо-джагатайську, що тепер вигасла... позалишала після себе рясні літературні пам’ятки, найкращі з 15 ст., за тимуридських часів». Тепер відзначають, що назва чагатайська мова – або застаріла джагатайська, має кореляти у термінах середньоазійсько – турецька, середньовічна середньоазійська тюркська літературна мова, староузбецька мова 15-16 ст. Відносять її до карлуцько-уйгурської групи тюркських мов.

А. Ю. Кримський теж відзначає саме книжково – писемний характер цієї мови, що спиралась на карлуцько-уйгурські діалекти, що зазнали втім іранського впливу. Проте, певне через нерозвиненість узбецької діалектології (праці Є.Д. Поліванова лише починали друкувати), Кримський не проводить різниці поміж андижанським діалектом (іранський вплив найменший) та самаркандським (де вплив дуже великий). Єдина відома Кримському розвідка про мову, точніше, синтаксис літературної чагатайської мови, з невиразною характеристикою якості, ймовірно, самім українським вченим бачена, але не опрацьована, – «розвідка про синтаксу середньоазійського легендарного писання Рабгузія з Нехшеба монгольських часів (1309 – 1310) за рукописом Британського музею 15 в. – це Jakob Schinkewitsch: Rabghuzi's Syntax, Берлін, 1926, 47ст.».

Узбецька лінгвістика у Кримського представлена насамперед аналізом лексикографічних праць з чагатайської мови – словників чагатайсько-турецьких та іранських, подеколи європейських, якими, як свідчить текст, користувався та мав у бібліотеці український орієнталіст: він пише, що «Герман Вамбері видав з мадярським перекладом (Будапешт, 1862) джагатайсько-османський словник “Абушка” до творів великого джагатайського письменника Мір-Алі-Шіра Неваї (пом. 1500 р.), складений в Туреччині в першій пол. 16 в. за Сулеймана Пишного. – Видання тим недобре, що Вамбері повикидав усі посвідкові цитати... Тому... користуються іншим, критичним виданням Абушки: V. de Veliaminof – Zernof: Dictionnaire djaghataï-turc».

Згадано, хоча й без предметного аналізу, і скомпонований тим же Г.Вамбері *Čagataische – Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch*, Ляйпц., 1867, ст. 8 і 360; а також «незабаром виданий» *Pavet de Courteille Dictionnaire turc –oriental* (Париж, 1870, 562 стор.).

Цитуючи праці відомих йому тюркологів, А.Ю. Кримський також не сягає усвідомлення ролі таких окремих традицій писемних шкіл, як караханідсько – уйгурської та золотординсько – хорезмської.

Серед чагатайсько – фарсі словників виділено «...такий – джагатайсько – перський словник “Сенг – лях” 18 в. Мірзи Мохеммеда Мегді – хана (що його видав Ріє у своїм каталозі тюркських рукописів Британського музею, Лондон, 1888). ...Граматичну частину Мегді – ханової праці видав Денісон Росс (Калькутта 1910 –)». Чи були ці обидві лексикографічні рідкості в орієнтальній бібліотеці А. Кримського, нам невідомо. Іще одна згадана перська лексикографічна праця – оброблений Фетх-Алі-ханом (1862 -) джагатайсько-перський словник. Усі згадані українським дослідником лексикографічні праці, в разі опрацювання сучасними фахівцями – тюркологами та іраністами – їх в бібліотеках Узбекистану, значно збагатили б знання як в практичній тюркській лінгвістиці, зокрема, діалектології та

історії літературних тюркських мов, так і дали б уявлення про наукову сходознавчу парадигму доби початку 20 ст., якою володіли українські вчені.

Відтак, А. Ю. Кримський доходить необхідності стильово – жанрової класифікації та опису літератури старою чагатайською мовою. Він виділяє словники (мовознавчу літературу, як-от Навої), літературознавчі трактати та праці з літературознавства (Навої, Бабур), проте не торкається мемуарно – щоденникової літератури та розлогої системи поетичних жанрів (лірика, поеми, етико – дидактичні та дидактико – правознавчі трактати, наприклад «Мубайїн» Бабура), рівно як і прозових (історико – оповідні твори).

Чагатайсько – османські словники відомі Кримському з «дуже хаотичного» джагатайсько – османського словника Сулейман – Ефенді Бохарі XIX ст. «Люгет-и чагатай ве тюркі-йи Османі (Царгород 1881, 320 с.)» (с. 178), та його скороченої та обробленої німецькою мовою версії І. Ку ноша: *Çagataj – Osmanisches Wörterbuch*; Будапешт, 1902.

Другу частину енциклопедичної довідки складає аналіз бібліографії з сучасних розмовних мов східного та західного Туркестану, більшою частиною «мови тюрків західного Туркестана... що зветься узбецька...». На початку присутні загалом властиві Кримському антропологічні нотатки про збереженість «расового типу» найкращим чином «мабуть чи не в Хіві та в афганській Туркестані».

Починаючи з практично застосовуваних знань про елементарні навчальні словники та граматики мови, використовувані росіянами – М. Терентьева «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. – Спб., 1875-76, та С. Лапина, «Русско – узбекский словарь», Самарканд, 4 изд., 1914, що довго залишався «улюбленим узбецьким словничком для росіян», автор знов, як і в аналізі старої чагатайської мови, повертається до актуального йому та його сучасникам питання розвитку та побутування писемної літературної традиції та тюркського письма. Це визначає методу лінгвістичних студій А. Ю. Кримського, неодмінний діахронічний підхід до будь – якого явища у філології, намагання доскіпливо від слідкувати його розвиток до самого початку. Так, на с. 80 праці він зазначає: «Если в тимуридских канцеляриях мы до 15 века видим еще письмо уйгурское, то уж арабским алфавитом пользуется и обильная литература джагатайская 15 в. в Средней Азии, и развивавшаяся в Малой Азии с 14 века литература османская...».

Щодо сучасної мови східного – уйгурського – Туркестану, то А. Кримський рекомендує також англломовні та німецькомовні граматики та нариси мови Східного Туркестану: Rob. Shaw; *A sketch of the turki language as spoken in Eastern Turkistan*; Kalkutta, 1880; M. Hartmann. *Chagataisches, Die Grammatik.* – Geidelb. 1902; та G. Raquette, *Eastern turki grammar, pract. And theor., with vocabulary // Mittelungen.* – Berlin, 1912-1913.

Проте найбільше місце, основну увагу та вподобання А. Ю. Кримський приділяє «сартам» та сартському наріччю. Він пише: «...засвоїли узбецьку мову і городяни – іранці (в Ташкенті, Самарканді, Фергані, Бухарі і де – інде),

але в їх устах вона трохи змінилася, надто у відтінках вимови. Їхнє городське наріччя має ...назву “сартське”... Тут знову виявляє себе постать Кримського – історика мови та писемності, так само, як вправного країнознавця: насамперед визначено текстове вживання та етимологію назви «сарт» – «... в дидактичній поемі “Кутадгу Біліг” – значило тоді лише “купець”, ... а в 15 в. воно прикладалося спеціально до людей іранської раси, що їх однаково звали й “таджіками”... А чим ближче до наших часів, тим сильніш видко в середньоазійських писаннях неоднакове значення для слів “таджік” і “сарт”: котрі іранці не втратили своєї мови, звуться “таджіки”, а котрі з них потюрчилися, тих звуть сарти...». І, нарешті, зазначає, що «...після революції назву «сарт» скасовано, придумано для цього старого слова і насмішкувату нову етимологію, ніби – то сарт = сари іт328, – та офіційно запроваджено для сартів загальне ім’я “узбек”...».

Після даних про походження етноніму та розвиток його народної етимології, А. Ю. Кримський переходить до своєї царини бібліографічного аналізу з предмету: він звертає увагу на самовчителі сартовського язика, відзначаючи, котрі з них більш чи менш вдалі. Наприклад, автор розвідки відзначає окрему практичну вагу самовчителя мови В. Налівкіна «Русско-сартовский и сартовско – русский словарь. – Казань, 1884. Неабияку наукову вагу, на його думку, мають записи сартського фольклору (прислів’я) Н. Остроумова. Проте найвище в цій галузі тюркології акад. Кримський цінує професора «новозаснованого в Ташкенті “Середньо-азійського університету”, що «багато працює над говіркою сартів ташкентських» (с. 180), Євгена Дм. Поліванова, зокрема, демонструє знання таких його праць, як: “Введение в изучение узбекского языка” В 3 частинах. (Ташкент, 1925-27), “Краткий русско-узбекский словарь” (Ташкент, 1926), “Краткая грамматика узбекского языка”, в 2 частях (Ташкент, 1927). Відомі Кримському також і заслуги учнів Є. Поліванова, зокрема, К. Юдахіна «Некоторые особенности карабулакского говора» (1927), дослідження, що аналізує говірку чимкентського повіту, де «помітно деякі загожі спливи од мови туркменської та киргиз – казачької...».

Саме під впливом праць Поліванова, які щойно були вийшли на той час, А. Ю. Кримський чи не вперше наводить географічну класифікацію діалектів узбецької мови: «Щоб якось давати собі раду з тією уніфікованою термінологією, одрізняють говірки географічно: наріччя узбецько – хівинське, говірка ташкентська, ферганська, самаркандська, бухарська тощо».

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що А. Ю. Кримський в другій своїй, «лінгвістичній», розвідці з мови сучасного Узбекистану приділяє не меншу увагу і Туркестанові західному, і східному, зокрема, мові таранчів – уйгурів, саларів, сари-уйгурів, та навіть хотонів. Це означає, що на феномен Туркестану він подивляється у його геополітичній, культурно – історичній цілісності, цілком слушно вважаючи за потрібне вивчати мову та літературу

³²⁸ Жовта собака. – заг.- тюрк.

Туркестану єдиного, враховуючи всі регіональні особливості побутування і мови, і літератури.

Відтак, з обох відомих нам робіт А. Ю. Кримського, присвячених мові та літературі Узбекистану, стає видно, що засновник української наукової тюркології А. Ю. Кримський постійно слідкував за сучасними йому процесами, що відбувались в Середній Азії та зокрема в Туркестані. Він прекрасно володів інформацією про західноєвропейські узбецькі студії, читав ці праці та критично їх осмислював. Ті *primitiae studiorum* (зачатки знань), які ми знаходимо у його нехай не досконалих, проте перших в українській та, певне, російській орієнталістиці довідках про мову та літературу Узбекистану, заклали підвалини наукового вивчення узбецької філології в нашій країні.

49. UKRAYNA MİLLİ İLİMLER AKADEMİSİ, A. KRIMSKİ ADINA ŞARKİYAT ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜNÜN GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ³²⁹

Минуле, майбутнє та сьогодення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України

The Past and Present of A. Krymsky Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine

The thesis comprises an opening part to essay series on Turkic studies in Ukraine, which begins with an overlook of past and present of A. Krymsky Institute of Oriental Studies. This is the tribute to scientific institution within which the author was bred. The thesis contains the following parts: the role of the Institute in Ukrainian Oriental Studies, Oriental Studies of the 1920 – 1930th, the summary of Oriental Studies in Ukraine during the Middle Ages due to which the Modern Turkology exists, A. Krymsky's activities and life, O. Pritsak's activities, the Institute's today.

Статтю, присвячену історії та сучасній діяльності Ін-ту сходознавства ім. А. Кримського НАН України з нагоди його ювілею, заплановано як вступну частину до періодичної серії, покликаної інформувати турецькомовного читача як в Туреччині, так і тюркомовних країнах колишнього СРСР про розвиток сходознавства і, предметніше, тюркології в Україні. Стаття містить наступні розділи: коротка історія сходознавства в Україні від середніх віків до наших днів, заснування інституту та його діяльність у 1920-1930-х рр., персоналії А. Кримського та О. Прицака, роль інституту в розбудові української орієнталістики, діяльність інституту сьогодні.

³²⁹ Вперше надруковано у: Abay Türkoloji Yılığ. 2006-1, Almatı, 2006. 185 s. – S. 67-76.

İlk önce, Kazakistan'ın en itibarlı Türkoloji dergilerinden 'Abay Türkoloji Dergisi'nin yayınlarına bir katkıda bulunduğumuzdan sevinç ve gururumuzu belirtirken, 1997 tarihinden beri görev yapmaktan kendimizi çok şanslı hissettiğimiz ve ne yazık ki 20.yy.nın 20-30 lu yıllarına nazaran son yıllarda Kazakistan ve Orta Asya devletlerinde az tanınan Ukrayna efsanevi bilimsel kurumumuzu gerektiği gibi tanıtmamız gerektiğini zannetmemiz işbu konuyu seçmeye bizi teşvik etti.

A. Kırmıskı Şarkiyat Araştırma Enstitüsü, Ukrayna Milli Bilimler Akademisi'nin Tarih, Felsefe ve Hukuk Anakolu çerçevesinde faaliyetlerini göstermekte olup memleketimizin Şark Biliminde onur geleneğine tam haklı olarak devamlılık ve mirasçılık yapmaktadır.

Ukrayna Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığa kavuştuğu unutulmaz 1991 yılının 22 Ekiminde çağımızın seçkin Orientalist – Altayist ve Türkolog, 'Dünya Türkoloji Hanı', Ukrayna Milli Bilimler Akademi Yabancı Üyesi Omelan Pritsak tarafından kurulmuş olan Enstitümüz yaratıcı bir tarzla dolu hemen hemen 15 yıllık hayat yolu geçmiş, gerek Ukrayna'da gerekse dünyanın dört tarafında iyi bilinen ve Dünya Orientalistiğine emeği veren yüksek seviyeli bir bilim merkezi olarak kendini tanıtmıştır. Ukrayna Orientalistiğini bilimsel temellere oturtup A. Kırmıskı adına Araştırma Enstitümüz sadece Filoloji branşında değil, Modern Şark Biliminin birbirine bütünleştirilmiş hemen hemen bütün kollarında uluslararası işbirliğinde yüksek seviyede sistematik ve temel araştırmalar sürdürerek *Ukrayna'da Doğuya etraflı etraflı bakan tek bir bilim merkezi şöhreti kazanmayı becermiştir.*

Aynı zamanda Enstitümüz, geçtiğimiz 20.yüzyılın 30-lu yıllarının Şarkiyat geleneğini yeniden diriltme istikametinde gerekli adım atan bir bilimsel kurumudur.

Ukrayna'da Türkoloji, Türkiye bilimi ve bu arada ilgili araştırmaların bugünkü konumunu ve sorunlarını ana boyutlarıyla belirtebilmek için geçmişe doğru kısa bir gezinti yapmak gerekmektedir.

Daha 1918 de Ukrayna Bilimler Akademisi kurulurken Akademi üyeleri olan anavatanımız aydınları Ukrayna'da Şarkbiliminin geliştirilmesinin ne kadar büyük bir önem taşıdığını anlayarak etraflı araştırmaların tarih boyunca çeşitli Doğu halklarına ev konukluğu yapmış Ukrayna için her zaman son derece güncel olacağının altını çizmek suretiyle Yakın, Orta ve Uzak Doğu Bilimi olmak üzere asıl üç ilkesini oluşturmakla meşgullerdi [*Мамбеева Л.В.*].

Ukrayna Bilimler Akademisi kurucularından Akademik Prof. Dr. Agatangel Yuhimoviç Kırmıskı programal belgelerinde, Doğu Dil, Edebiyatları ve Tarih öğreniminin herkesçe kabullenmiş ve kaçınılmaz gereksiniminin yanısıra, Ukrayna için bilimsel kurumlarında Şarkiyatın mümkün olduğu kadar yoğun bir biçimde geliştirilmesine kendi özel ihtiyaçlarının bulunduğunu belirtiyordu. Bu araştırmalar arasında Türkolojiye ilk ve en önemli bir yer verildiğini de kaydeden A. Kırmıskı, Türklüğü gerektiği gibi araştırmadan Ukrayna'yı tanımak asla mümkün olmadığında kaç kez ısrar etmiştir. Türkoloji vasıtasıyla Ukrayna kendini daha iyi

bilecektir demiştir. Dolayısıyla Enstitütümüzün ana tüzüğünde, Ukrayna’da Türk dünyasını tanıtım, Ukrayna’da yaşamış ve yaşamakta olan Türk halkları hakkındaki bilgileri uluslararası bilim topluluğâ sunmayı amaçlandığı belirtilmektedir [*Матвеева Л.В.*].

1920’lilerde Sovyetler tarafından bozguna tamamen uğratılmamış, Türklük ve Şark dünyasıyla dolaysız bağlantıda bulunabilen Ukrayna hürriyetini daha kaybetmemiştir. Şarkiyat ve ilk başta Türkoloji araştırmaları, Kiev, Harkiv ve Odesa gibi Ukrayna’nın en büyük şehirlerinde gerçekleştiriliyor ve Ukrayna’nın uluslararası sahnede gücünü arttırmaya yönelikti. 1920’lerde Yakın ve Orta Doğu araştırmaları yapmakta olan bilimsel kurumlar ağı bütün Ukrayna’da oldukça gelişmiş durumundaydı: 1927 – 1931 yıllarında Türkoloji alanında faaliyet gösteren, Ukrayna Şarkiyat Araştırma Enstitüsü, Başkanlığı dünyaca meşhur Akademisyen A.Krım’ski’nin yaptığı Türkoloji bölümü ile bağlı çeşitli bilimsel komisyonlar, Ukrayna Şarkiyat Araştırmacıları Birliği idi [*Циганкова Е. Г.*]. Ancak şunu belirtmeli ki, vatanımız ve anabilimimiz için yaşamsal önemde ve asıl olan Türkoloji dalı hariç, Şarkiyattan başka hiçbir dalı kendi ekol oluşturmamış ve bunun sebepleri, bilim dışı siyasi kısıtlılığıydı. Ülkemizin dış politikasının realiteleri, en yakın komşusu olan Türkiye ve Türk cumhuriyetlerinde ekonomik hayat ve ikili ilişkileri geliştirme istikametine yönelen araştırmalarını hızlandırma talebinde bulunmaktaydı. Bir taraftan iç içe girmiş halklarımızın ortak tarihi geçmişimiz, öbür taraftan ise Ukrayna’da çoktan memleketini bulmuş, Ukrayna medeniyetine hissedilir tesiri olmuş ve anadillerinde çeşitli kitap, gramer ve sözlükler hazırlanmasına büyük ihtiyaç duymakta olan Tatar, Karay, Nogay v.b. Türklerinin çok sayıda torunlarının bulunması, tarihçi, dil ve halkbilimcilerimizin Türk tarih, dil, edebiyat ve kültürü çok ciddi olarak araştırma yapmalarının gerektiğini kılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu, çeşit çeşit Türk kavimleri ve bu arada Türkmen ve Kazak Türk tarihini inceyen Ukraynalı türkologlar, halklarımızın yakınlaşma ve irtibat kurma sürecini hiç bir siyasi olayın durdurmadığını kaçınıcı kez daha sergilemişler [*Циганкова Е. Г.*]. Bu dönemdeki Ukrayna Türkoloji çalışmaları için bk. [*Driga İrina*].

Ukrayna’da Türkoloji çalışmalarının çok eskilere dayandığından bilinçli Enstitütümüzün bu istikametteki faaliyetleri hazırlayan tabii olarak tarihi geçmiş olmuştur.

Ukrayna Şarkiyatının en eski ve şüphesiz en verimli dallardan Türkolojide, ülkelerimiz arasında yüzyıllar boyunca gözetilen barışçıl ve adeta Türk ardı eğilimin oldukça açık bir şekilde sezilebildiği çok ilginçtir. Ortaçağ Ukrayna’da *Hetman* prenslerinin diplomatik faaliyetleri bu barışçılığın bir örneğidir [*Черніков І.Ф.*]: Ukrayna Kozakları XVI.yy. ortalarından Osmanlı ile anlaşma yolları aramaya başlamış (Kozak Atamanı (başbuğu) Bayda – Vişnevetski), 1648-1654 ve 1670’ler civarında kısa sürelerle Osmanlı himayesi altına girmişler (Ukrayna’nın Büyük Hetmanı Bohdan Hmelni’tski Türkofil doğu politikasını izlemiş ikili siyasi – askeri anlaşmasının ihtimali üzerinde kaç kez durmuş, oğlu Yuras Osmanlı Padişahın desteğiyle Hetman ve Sarmat halifesi olmuş, 1669da Sağ Ukrayna

Hetmanı Petro Doroşenko Polonyalılarla mücadelede Osmanlı himayesine girmiş, Hetman Pılp Orlık 1709 Poltava muharebesinden sonra sürgün Ukrayna Kozaklarına Bab-ı Ali'den maddi destek ve yardım ricalarında bulunmuşlar). Ukrayna Kozaklarından birçoklarının 17.-18. yy.da Türkçeleri çok iyi olduğundan bütün Rus ve ardından Moskov devletinde tercih edilen tercümanlardı. Bohdan Hmelniçki'nin devrinde imzalanmış bir Ukrayna – Osmanlı anlaşmasının şartlarına göre, Kiev, Nijin ve Poltava'dan İstanbul'a gelen Ukrayna tüccarları Türklerin elindeki bütün su kanallarından geçmede hiç bir engel görmemiş, un, kereste, bal, şeker ihracatıyla son derece canlı ekonomik ikili ilişkileri sürdürmüşler [*Прияк О.*].

Ama doğal olarak Ukrayna'da bilimsel Türkolojinin memba ve menşei büyük ihtimalle XVI–XVIII.yy. Boğaziçi'deki Ortodoks Patikhaneliğe hacılar olan Kiev, Çernihiv, Nijin'lı keşişler Varsonofi ve ibadette kardeşleri, ardından Ukrayna meşhur gezgini Vasili Hrihoroviç – Barski olabilir [*Дубровський В.*]. 1632 yılında kurulmuş ve ancak Ukrayna'da değil, Avrupa'nın bile ilk beş üniversitesinden olan Kiev – Mohıla Akademisi'nde Türkiye bilim, Türkiye ile Slav mücadeleleri, İslamiyet, Kur'an –i Kerim ve Hz. Muhammad'ın hayatı hakkındaki bilgileri içeren 1657 – 1683 tar'hlr'nde yazılmış birkaç kitaba rastlanmaktadır. Aynı Akademi'nin Sofroni Poçaevski gibi Profesör ve Hocaları ile İstanbul Hıristiyan Yüksek Okulu'nun Rektörü Feofil Koridal arasında gayretli yazışmalar yer almış, yetiştirilen öğrencilerin bir kısmı staj için İstanbul'a gönderiliyordu. XVIII. – XIX. asırlarda Kiev – Mohıla Akademisi'nin mezunları Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomatik görev almış veya Osmanlı – Rus ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli rol üstlenmişler [*Черников І.Ф.*].

Ülkemizde Bilimin ve Şarkiyat Araştırmalarının temellerini atmış *ilk Müdürümüz Prof. Dr. A.Krımski* (1847-1942), tam Avrupalı bir bilimadam, ansiklopedist bir Arabist ve Türkolog, Ukrayna entellektüel tarihinde bir istisnadır. Oryantalistik, Slavistik, siyaset, gazete ve dergi muhabirliği, edebiyat, milliyetçilik gibi birçok bilimdalında hayrana değer aktiviteliği dolayısıyla Krımski'nin bize bıraktığı bilimsel miras topyekün tarif edilemez bir hacim ve değerdedir. Muazzam bilgi sahibi, almışa yakın dil ve şive bilen Krımski, yüzlerce makale, araştırma, ders kitabı kendisi yazmış, onlarca eser Arapça, Türkçe ve Farsça'dan çevirip Ukrayna diline aktarmıştır. İlk ve bugüne kadar en çok tanınan Oryantalistimiz, insanoğlu dehasının ve hafıza zenginliğinin sanki birecessümüdür. Eserleri 5 ciltte bastırılmış ve daha beş ciltte bastırılması beklenen yetenekli bir edebiyatçının yazdığını belli eden bilimsel çalışmaları sayı, geniş ufukluluğu ve uslubiyyetinin kolaylığıyla bizi adeta şaşırttığı gibi, Şarkiyatın ayrı dallarından kitapları roman kadar kolay okunabilir. Ataları uzaktan Kırım Tatar Türk olan Krımski'nin arşivi, Ukrayna Milli Kütüphanesi Elyazmalar Bölümünde saklandıysa da, ondan büyük bir kısmı Sovyet sansürü tarafından çıkarılmış ve yok edilmiştir. 1931 – 1933 tarihlerinde Ukrayna'da bütün Şarkiyat kurumlarının kapatılması, ardından önde gelen Şarkiyatçı – Türkologlarımız ve bu arada Krımski'nin trajik akibetini de belirlemiştir. Siyasi kriterlerinde Bilimler Akademisininin reformlaştırılmasını

takiben bir sürü tutuklama ve kurşuna dizilmeler sırasında Akademinin Genel Sekreterliğini yapan Krımski'nın faaliyetlerinde büyük cürüm ve kısıtlılığı görünmüş, tutuklanmanın ardındaki soruşturma ve Kazakistan Kustanay hapishanesine tutuklu olarak gönderilmesi ölümüne sebep olmuştur [*Кочубей Ю.Н.*].

Ukrayna'da 1990 yıllarda yayımladığımız çalışmalarından biri, "Türkiye tarihi, Osmanlı hanedanı ne zaman başladı, nasıl büyüdü ve gelişti, nasıl ihtişam ve gücünün ulaşmayı başardı", doğu bilimcisi olarak Ukrayna'da Doğu bilimlerinin oluşmasına ön ayak oldu. Bu kitapta Krımski, Osmanlı Devletini, Küçük Asyada hüküm sürmüş olan Selçuklu devletinin halefi, Osmanlı yönetimini tamamen yeni bir dönem olmaktan çok, Türk devletinin devamı olarak göstermektedir [*Кримський А.Ю.*]. 2006 tarihinde 130.yıldönümünü geniş çapta kulaçacağımız Krımski'nın bugüne kadar bastırılmamış veya bastırıldığı halde çok nadir olan Türkoloji çalışmalarından oluşacak bir kitabı hazırlamaktayız. Elyazmaları arasında, 'Türkestan edebiyatı', 'Halk edebiyatı (türk kavimleri hakkında)', ve bir dahaki makalemize konu etmeyi amaçladığımız 'Kazakistan Türklerinin Edebiyatı' çalışması da bulunmaktadır.

Hocası ve kendisine ilham ve örnek olan A.Yu. Krımski'ye şayan, onun görüşlerine ikinci soluk veren Sayın şerefli Başkanımız, eski Harvard Üniversitesi Ukrayna Araştırmalar Enstitüsü Başkanı *Prof. Dr. Omelan Pritsak* olmuştur. Ukraynalıların totaliter devlette yaşama şartları icabıyla, halkı bırak hümaniter bilimadamların dar çevresi yurtdışında sürdürülen bilim çalışmalarından ve özellikle Ukrayna ile ilgili araştırmalardan haberdar değildi. Omelan Pritsak'ın gurbette yaşam ve parlak ilmi kariyeri hakkında da az biliniyordu. Ancak son birkaç yıl içinde, dünya ilmi servetine ulaşımı sağlanıp genişledikçe karşımıza, gurbette olsa da, anavatanının uğruna yaşamış ve Ukrayna ilmine dünya şöhreti kazandırmış dev bir türkologun endamı çıkıvermiştir.

Öğrencilik yıllarından beri karakterinin iki temel özelliği olan ve beraber çok az rastlanan, esaslı akademik bir tarzda araştırılanın içyüzüne varmaya mütemayillik ve aynı zamanda iyi bir idareci yeteneği, vatanperverlik ve aktif sosyal pozisyonu kendini göstermiştir.

Lviv (Lemberg), Berlin, sonra Gettingen üniversitelerinde gördüğü eğitim onu Alatik alanında yetiştirmiş, etraflı çalışmalara teşvik etmiştir. Altay dillerinden birçoğunu öğrenmiş olması 1948 de Karahanlı hanedanının tarihinden doktorasını hazırlayıp başarıyla savunabilmesini sağlamıştır.

XIX. – XX.asrın başlangıcının bilime mahsus olan Klasik Şarkiyat araştırma tarzı, başka bir deyişle, gerek tarih, gerekse filolojinin kompleks içinde temelli araştırmasını kendine bilinçli olarak seçen Omelan Pritsak, ancak birçok yabancı dil eksiksiz bilmenin geçmişte kalan çağların yazılı kaynaklarına ulaşma imkan sağlayabileceği, tarihi gerçeğe bir zerre olsun yaklaşabilmeye tek bir yol olduğunu anlıyordu.

1951–1952 tarihlerinde Pritsak yeni uluslararası Ural – Altaistik Kurum'u (Societas Uralo-Altaica) kuruyuculuğu ve genel sekreterliğini, 1958-1965 tarihleri

arasında başkanlığını üstlenmiştir. 1958 yılında yine kendi teşebbüsüyle O. Pritsak devamlı Dünya Altayistik Konferansı'nı kurmuş ve yönetmiştir [*Кочубей Ю.М.*].

Ukrayna'da O. Pritsak'ın ismi, gerçek akademik ilmin sembolü olmuştur. Türkolojinin geliştirme yollarını hocası A. Kırmskiy'den önemsemiş, ilk önce Cambridge Review için yazdığı, sonra da Ukraynacaya çevrildiği 'Avrasya'nın Ortaçağ Tarihi', ardından Esditümüzce çıkarılmış 'Rus devletinin Menşeişi' adlı çok ciltli tarihi eserinin Skandinav kaynakları araştıran ilk ciltleri çıkmış olup sonuçlandırılmamış olan 5. cildinde doğu ve bu arada Türk kaynakları karşılaştırmalı olarak kullanılmaktadır.

Enstitümüzün bugünü. Şarkiyat Araştırma Enstitümüzün doğusunda Sayın Omelan Pritsak'ın çok önceden gördüğü gibi, 'İlk on yıllık devir içinde faal ve etkin bilimsel kadroyu oluşturmayı başaracağımızı düşünüyorum'. Büyük bilimadamin hayali gerçek oldu. A.Kırmski adında Şarkiyat Araştırma Enstitüsü vaki olup yaratıcı gücünün doruklarına ulaşmaktadır. Kaynak ve Menşebilim, Klasik Doğu, Modern Doğu olmak üzere üç bölümümüz faaliyet göstermektedir. Enstitüde gerçekleştirilen araştırma alanları, Doğu ülke ve bölgelerinin tarih, felsefe, din, dil, edebiyat ve kültürü, sosyal – ekonomik gelişmesinin yanısıra, Ukrayna Şarkbilim tarihi, ve bu arada A.Kırmski ve hemfikirlerinin bilimsel mirasının değerlendirilmesidir. Devamı olan ve detaylı incelenmesi süren bilimsel ana konularımız, 'Ukrayna'nın Müslüman dünyasıyla tarihi ve kültürel bağlantıları', 'Modern jeopolitik sorunları ışığında Doğu ülkelerinde toplumsal ve ekonomik gelişmeleri (Yakın ve Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkasya, Çin ve Japonya)', 'Arapların dilbilim geleneği ve Müslüman halklarının dilciliğine olan etkisi', 'Doğu ve Güney – Doğu Asya'nın geleneksel toplumları: dünü ve bugünü' dür.

Enstitü çapında ve bugünkü sorunlar gereğince Doğu Avrupa'nın tarihiyle alakalı Arap, Fars ve Ermeni kaynakları araştırılır, Uzak Doğu ülkelerinin tarihi, Türk, Arap ve Fars filoloji ve dilbiliminden çeşitli sorunlarının tetkik ve çözümü sürdürülmektedir. Dini araştırmalar çerçevesinde ilk başta İslam, Buddizm dinleri (bu arada modern dünyada aşırı İslamcılık) ve Doğunun başka dini inançları, Avrasya bozkırları ve Kafkasya dahil Yakın ve Ortadoğu halklarının etnik tarihi ve geleneklerine dikkat verilmiştir.

Gündemde alaka uyandırıcı ve bilirkişiliğe ihtiyacı duyulan konulardan biri de, modern ülkelerin siyasi problemleridir. Modern Doğu bölümümüzün anabilim konu 'Doğu ülkelerinde sosyal – siyasi süreçlerinin Ukrayna toplumunun gelişimindeki rolü' olup bu konunun çerçevesinde, Ukrayna devletimizin kalkınma ve gelişme, ekonomisinin yeniden yapılandırılma ve güney doğrultudaki dış siyasi ve dış ekonomik menfaatlarının korunma istikametinde Yakın Doğu, Merkez Asya, Kafkasya ve Asyatik-Büyük Okyanus bölgelerinde yer alan ekonomik – sosyal ve toplumsal değişiklikler araştırılmaktadır.

Araştırma görevlilerimizce arşivlerde araştırılıp açığa çıkarılmış ve bilimsel devre sokulmuş kaynaklar arasında, yerli şarkbilimci profesörlerimizin haksızca unutulmuş veya anavatanımızın tarihinden adı çizdirilmiş malzeme ve

elyazmalardan oluşan eser tabakasıdır. ‘Ukrayna şarkbilimcilerinin ilmi mirası’ adlı yeni yayın serisine başlatılmış, Ukrayna müze koleksiyonlarındaki Doğu çıkışlı nümüneler incelenmekte olup farklı katalog, sergi ve onların temelinde monograflar hazırlanmaktadır. 2005 te A. Kırımski Şarkiyat Araştırma Enstitüsü çerçevesinde Ukrayna’daki T.C. Büyükelçiliğinin inisiyatif ve devamlı desteğiyle kurulmuş, Ukrayna – Türkiye Kültür – Bilim Birliği faaliyettedir.

Enstitümüz kadrosunun diğer çalışmaları arasında Türkoloji konusunda kitapları aşağıdaki gibidir:

Valeriy A. Buşakov. Kırım tarihi yer adlarının leksik tabakalanması. Kırım yarımadasının tarihi yer adlarında yansımış Türk, İran, Yunan, İtalyan, Kafkas ve Tevrat leksiklerine tarihi – etimolojik ve gramer yaklaşımıdır.

Oleksandr M. Garkavets. Azak Urumları: tarih, dil, masal, türkü, mani, bilmece ve atasözleridir. Ukrayna’nın göney – doğu kısmında Azak denizinin sahil bölgelerinde yaşamakta olan Kırım’dan çıkma Türk halkının etraflı araştırılmasıdır.

Yuri M. Koçubey. Ukrayna ve Şark. Ukrayna’nın Yakın ve Orta Doğu halklarıyla 1917–1992 tarihleri arasında kültürel ilişkilerini yansıtan Ukraynaca, Rusça, Avrupa ve Doğu (bu arada bütün Türk) dil ve şivelerinde mevzulu bibliyografya endeksi.

Halil İncalcık. Osmanlı İmparatorluğu: 1300–1600 klasik dönemi. Chikago Üniversitesinin Profesörlerinden Halil İncalcık’ın klasik çalışmalarından birinin Oleksandr İ.Halenko’nun Ukraynaca’ya çevirisidir.

Norman Golb, Omelan Pritsak. X. asır Hazar – Musevi belgeleri. Kiev çıkışlı olan Hazarların tarihine ait asıl belgelerin yeniden değerlendirilmesi, Hazar tarihine yeni bakış açısıdır.

Oleh B. Bubenok. Doğu Avrupa bozkırlarında Yas ve Brodnikler (VI –XIII. Yy. İlk yarısı). Anılan period içinde Güney Rus bozkırlarını yurt yapan göçebe kavimlerin yaşamlarına dair yazılı, arkeolojik ve etnografik kaynaklarının incelenmesi.

Agatangel Yu. Kırımski. Türkiye Tarihi. ’16. yüzyıl Avrupa yazılı kaynakları’ ekiyle yeni baskısı.

Kırım Tatarlar: tarihi ve bugünü. Kırım Tatar halkının sürgününün 50. yılı münasebetiyle düzenlenen sempozyum bildirileri [www.oriental.iatp.org.ua].

1993 tarihinden bu yana çıkarılan bilimsel ürünlerimiz arasında, ‘Skhidnyy Svit (Şarkiyat dünyası)’, ‘Skhodoznavstvo (Doğubilim)’, ‘Blızkoskidnyy kuryer (Yakın Doğu Kuriye)’, ‘Ukrayna ve Çin’ dergileri ve ‘Merkez Asya ve Kavkasya’ bilgilendirme bülteni olmuştur.

Enstitüde Prof. Dr. Omelan Pritsak tarafından başlatılmış bilimsel konferans semineri ve her yıl devamlı ve uluslararası niteliğinde olan ‘Kırımski Çıtannia’ (A. Kırımski adına bilimsel Okumalar) Sempozyumu düzenlenmektedir.

Günümüze kadar Enstitümüzde 40 kadar Doktora tez yapıldı ve başarıyla savunuldu, Yüksek Lisans yapan öğrenci sayısı ise ondan üç mislidir. Birlik ve beraberlik, saygı ve ilgi atmosferi içinde, tecrübeli ve genç iki nesil

oryantalistlerden oluşan olumlu bir ortamda araştırma yapan doktora adaylarımız verimli çalışıp vaktinde doktora tezlerini sundukları için Enstitünün kendi yetiştirdiği oldukça genç Doktor ve Profesör bilimadam kadrolarına kapısı her zaman açıktır [*Arnaut Tudora*].

Enstitümüzün Doğubilimcilerinin aydın, profesyonel, ve Omelan Pritsak'ın dediği gibi, hiç olmazsa bilimde soylular sınıfını oluşturan yeni bir nesil olduğuna inanıyoruz. Bu da, kadromuzun doğru yol seçtiği ve doğal olarak ilmi bakımından kendini geliştireceğinin bir göstergesidir.

50. УКРАЇНЦІ ТА ТУРКИ: БЛИЗЬКІ, АЛЕ ДАЛЕКІ³³⁰

Ukraynalılar ve Türkler: yakın fakat uzak

İki dilde yazılan popüler bir yazıda, Ukraynalı – Türk ilişkilerinin kişisel boyutlarında yaşanan başlıca sorunlar ve bu sorunların temelinde duran geniş kitlelerimizin önyargıları sıralanmakta olup onları aşmanın yolları aranmaktadır. Ukrayna – Türk ilişkilerini sırf devletlerarası işbirliği olarak algılamak yanlışır çünkü karşılıklı dostluğumuzun pekiştirilmesi ve gerek devlet gerekse ayrı kurum ve kuruluşlar arasındaki işbirliğin ufuklarının açılması ayrı kişilerin kişisel bağlantı ve insani niteliklerine bağlıdır. Karadeniz bölgesinin iki anahtar oyuncusu olan Ukrayna ve Türkiye eğer ortaklık içerisinde yakınlaşmalarındaki engelleri aşarsa AB ve tüm dünyaya kanun ve hukuki toplum olma kabiliyetlerini ispatlamış olacaktır.

Українці и турки – близкие, но далекие

Признаюсь: получив приглашение написать подобную статью, я сначала отнеслась к ее идее с недоумением: какие могут быть стереотипы? Мы, тюркологи, знаем, чем живет Турция, какими обладает позитивами и недостатками. Воспринимала ее как свою страну. Однако призадуматься меня заставила пара последовавших практически одна за другой ситуаций. Один из моих аспирантов – тюркологов, знающих язык и страну, вдруг неожиданно и категорически заявил: я бы отправил всех турецких студентов учиться ...в Москву. А тут они не учатся, только развращаются. Второй неожиданностью стал для меня разговор с одной студенткой о только открывшемся турецком кафе в студенческом городке Политехнического института: в ответ на мое приглашение встретиться там она возмущенно воспротивилась: что ты, там же одни турки! Нормальным девушкам там делать нечего, туда только сниматься ходят. Поэтому у нас туда никто ни ногой!... Неоднократные попытки временно снять турецким коллегам жилье наталкивались на категорический отказ и борьбу с хозяевами квартир: как, турки?! Нет, не сдам ни за какие деньги... Наконец, меня убила статистика одного из последних опросов в Украине: на вопрос, кого Вы не пускали бы проживать в Украину? И кого вообще бы не пускали в Украину, даже и как

³³⁰ Подано для публікації в україно-турецькому журналі «Тугра».

туристов? – соответственно 78,4 % и 18,3 % после чеченцев, афганцев, арабов, африканцев и китайцев назвали... турков!

Я села и задумалась. Что же стоит меж турками и украинцами, что порождает на пути между ними взаимное притяжение и отчуждение?

Существуют народы, не просто населяющие географически близко расположенные страны, а обреченные своим положением, обстоятельствами и историей на взаимопроникновение и близость. К украинцам и туркам эта характеристика относится с полным основанием. Отношения между этими двумя нациями, на первый взгляд столь различными, бытовали и развивались на протяжении всей истории их существования. Взаимопроникновение и взаимовлияние украинцев и турков как этнических, культурных, экономических и политических субъектов традиционно было крайне существенным и нередко играло в причерноморском регионе роль одного из ключевых факторов.

Ошибочно было бы трактовать украино-турецкие отношения только как межгосударственные – так, к сожалению, представляют их сейчас слишком широкие и влиятельные круги в обеих странах. В силу своего исторического пути Украина имеет в прошлом относительно кратковременные периоды своей суверенной государственности; и для многих в мире, как ни печально, является откровением, что они имели место и за многие десятки и сотни лет до 1991 года. В отношении украинского компонента двусторонних отношений закономерно рассматривать украинский народ с его более, чем тысячелетней историей. В то же время с другой стороны фигурирует, вероятно, не одна турецкая нация, но и представители других народностей, населявших образуемые ею государства – Османскую империю и Турецкую республику последовательно. И если в XX-XXI веках их влияние на турецко-украинские отношения было не так уж значительно, про более ранний период этого никак не скажешь.

Итак, перед нами очевидный факт давних и близких, хоть далеко не всегда безоблачных, отношений украинского и турецкого народов. Он покрыт наслоениями народных легенд, политических мифов и ментальных стереотипов с обеих сторон. В них тоже предстоит разобраться, как бы это не было болезненно для обеих сторон, ради того, чтобы негативные аспекты украино-турецких связей навсегда остались в прошлом, как осталась в нем многовековая эпоха жестоких набегов и насилия.

Будущее открывает перед Украиной и Турцией широкие и многогранные перспективы. Горизонты возможностей обеих стран будут многократно раздвинуты, если они сумеют правильно сформулировать общие задачи и программу взаимодействия, которые подсказывает простая логика. Не нужно быть специалистом, чтобы сделать вывод о том, что Украина и Турция на сегодняшнем этапе имеют все основания для сближения, не имевшего ранее прецедентов. Перед обществом и правительством этих стран стоят общие задачи интеграции в Европейский союз. Не будем отрицать, что, несмотря на

многолетние энергичные усилия Турции в этом направлении, у Украины шансы на скорейшую евроинтеграцию лучше. Поэтому поступательная политическая, информационная и моральная поддержка Киевом идеи приема Турции в Евросоюз представляется для Анкары стратегически важной. Более того, логична бы была инициатива создания совместного украино-турецкого "фронта" для штурма бюрократических и ментальных бастионов так называемой "Старой Европы". В то же время в одном из декларированных Украиной внешнеполитических приоритетов, которым является вступление в НАТО, в свою очередь поддержка Турции представляется неоценимой помощью: несмотря на некоторые разногласия в Североатлантическом альянсе по вопросу войны в Ираке, Анкара остается одним из наиболее авторитетных его членов. Равно заинтересованы обе страны, демонстрирующие в настоящее время значительный потенциал развития, и в достижении влиятельного положения в основных международных политических и экономических организациях, что, в связи с ослаблением международного доверия к России, представляется вполне достижимым. Словом, впервые за многовековую историю турецко-украинских отношений возникают объективные причины для паритетного политического союза двух государств, основанного на практической взаимной заинтересованности. Для осуществления этого чересчур смелого на первый взгляд прогноза на деле необходимо осуществление только одного условия: в правительстве Украины и Турции должны преобладать адекватные люди и силы, мыслящие категориями национальных интересов и укрепления международного престижа и внутреннего благополучия своих стран.

Турция и Украина – две ключевые страны причерноморского региона. Выгодное географическое положение в бассейне Черного моря создает дополнительные условия для близости двух стран – вместе они словно обнимают черноморскую акваторию с севера и с юга. Это создает природные условия для их главенствующей роли в регионе, которая, в случае совместных действий, легко достижима. Правда, для этого в первую очередь необходимо урегулирование крымско-татарского вопроса, которое позволим себе оставить за рамками этой

статьи.

Не секрет, что энергоносители являются по сути кровью современного мира. Для Европы Украина и Турция играют в этом отношении равно важнейшую роль: через территорию первой пролегают артерии, по которым течет российский газ, через территорию второй поступают энергоносители с Аравийского полуострова, из Средней Азии и, в значительной степени потенциально, из Ирака. Противопоставление "украино-российского" и "турецко-азиатского" транзитных путей нефти и газа не в интересах обеих стран и в значительной степени инспирировано российскими правительственно-олигархическими кругами, которые прекрасно понимают, что координация потоков "голубого топлива" и "углеводородного сырья" на

уровне государств-транзиторов встанет на пути планов манипулирования поставками энергоносителей в своих целях. Если же будет найдена возможность увеличения доли Турции в обеспечении энергетических запросов "старого континента" (что особенно актуально в связи с продемонстрированной прошлой зимой безответственностью России в качестве основного поставщика), важно, чтобы это произошло не в обход интересов Украины. Политическая элита Украины должна отдавать себе отчет в том, что в нынешних условиях слепо цепляться за "нитку" российских газопроводов бесперспективно. Пока Украина рассматривается Западом в качестве ключевого участника процесса обеспечения энергоносителями, ей пора обратить взгляды в сторону участия в проектах создания альтернативной схемы с участием Турции. Тем более, что это в перспективе обещает Киеву давно желанную независимость от российского газа, провозглашенную в качестве стратегической задачи страны президентом Виктором Ющенко в период последнего украино-российского "газового" кризиса. В то же время возможности двустороннего и регионального экономического сотрудничества Украины и Турции тем шире, что они не ограничены только нефтегазовой сферой, парализующей, как мы видим на примере сегодняшней России, остальные области предпринимательства и производства. Нынешние связи украинского и турецкого предпринимательства растут, вне сомнения, бурно, при чем на любом уровне, принося обеим сторонам немалые прибыли. Но при этом ни один серьезный наблюдатель не станет отрицать их в значительной степени бессистемного и авантюрного характера. Удельный вес импровизированных фирм-"однолеток", направленных исключительно на одномоментное получение прибыли, все еще чересчур велик. Гипертрофировано развиты именно те отрасли, в которых такая ситуация возможна: строительство, туризм и т.д. По-прежнему значительная доля турецко-украинских экономических связей относится к так называемой "теневой" области, чему немало способствуют ментальные традиции обоих народов. Подобное положение еще в течение довольно длительного времени способно обещать искателям быстрой наживы немалые "гешефты", однако в конечном итоге ведет к подрыву авторитета турецкого бизнеса в Украине и украинского – в Турции. Наиболее ответственные деловые круги обеих стран сегодня вынуждены признать, что хаотические инициативы частного бизнеса в XXI веке изжили себя, и только грамотная и разносторонняя программа регулирования и поддержки способна вывести турецко-украинские экономические связи на уровень, реально отвечающий их потенциалу. К сожалению, полностью реализуют этот потенциал на данный момент только криминальные дельцы по обе стороны Черного моря. При чем зачастую их "совместные турецко-украинские предприятия" касаются самых мрачных разновидностей преступного бизнеса, таких, как контрабанда "живого товара" и оружия. Обществу обеих стран не было бы лишним избавиться от

губительной страсти к романтизированию "крутых парней", делающих свои капиталы и создающих себе отрицательное обаяние на слезах и сломанных судьбах своих соотечественников. А компетентным украинским и турецким властям – найти еще одну сферу для применения совместных усилий: борьбу с организованной преступностью и декриминализацию причерноморского региона. Эта задача обещает стать одной из самых нелегких, однако в ее исполнении лежит залог воплощения еще одного страстного стремления как Турции, так и Украины – доказать Европе свою способность к созданию государственной системы главенства закона и правового общества. Таким образом даже прискорбная криминогенная окраска украино-турецких связей в данный момент создает очевидную предпосылку для сближения двух государств и обществ в ближайшем будущем. Достаточно только согласиться с очевидной истиной, что с глубоко проникшими в тело обоих народов язвами идентичного происхождения невозможно эффективно бороться созданием "железных занавесов" и бюрократических барьеров. Теперь отметим своим вниманием еще одну важнейшую сторону украино-турецких связей, которая напрямую влияет на их развитие: сложившиеся у каждого из народов стереотипы в отношении другого. Этот вопрос целесообразно рассмотреть параллельно очерку наиболее ярких моментов истории отношений украинцев и турков, потому, что в ней кроются не только обоснования восприятия этими двумя нациями друг-друга, но и возможность опровергнуть часть негативных стереотипов.

В первую очередь отметим, что турки и украинцы, несмотря на свои близкие связи, в общем совершенно различны. На первый взгляд сразу же возникает противопоставление по двум важнейшим направлениям: "тюрки – славяне" и "мусульмане – христиане". Этим объясняется существенное несоответствие в образе мысли и поведения, традициях и, в несколько меньшей степени в наш век унификации – в культуре. Это противопоставление до сих пор лежит в основе того, какими видят украинцы турков и турки – украинцев. Итак, какими же? Начнем с характеристики турков глазами украинцев с поправками на то, что в различных социальных группах она все-таки отличается в деталях. Несомненно, из всех мусульманских народов и из всех тюркских этносов турки заслуженно пользуются репутацией наиболее открытого и толерантного в общении с другими народами. Общеизвестно, что турки самый "европейский" из всех народов Азии, и эта характеристика закрепилась за ними еще задолго до этатистских реформ 20-30-х годов XX века, когда была лишь окончательно закреплена. Людей, имевших возможность побывать в Турции и познакомиться там поближе с ее жителями, турки, как народ, располагают к себе своей трудоспособностью, жизненным оптимизмом и дружелюбием, гостеприимством (выраженным, скорее, в отсутствии зримой ксенофобии), уважением к своей стране и своей нации, приверженностью ценностям семьи и дома. В то же время к негативным сторонам, невольно бросающимся в

глаза гостю Турции, следует отнести огромную социальное и культурное расслоение населения (богатство и бедность, "европейские" и "традиционные" семьи, столичные и провинциальные жители), явный недостаток образовательного уровня большинства турок, стяжательство, непорядочность и необязательность значительной части предпринимательских кругов, особенно средних и мелких. Нужно также учесть, что, отправляясь за границу, средний турок, очень терпимый у себя дома к привычкам и обычаям гостей, автоматически переносит туда эту же модель. Оказавшись на чужбине, он неохотно приспосабливается к поведенческой модели страны пребывания, чем в первую очередь и вызвано быстрое и повсеместное формирование в мире крепких турецких землячеств. Большинство турецких эмигрантов обычно живет и ведет себя в совершенно непохожем на их родное окружение европейском, американском или, в данном случае, украинском обществе по привычным им принципам и моральным законам своей родины. Конечно, это вызвано тем, что они твердо верят в их непререкаемую правильность (что в общем-то характеризует турок только с положительной стороны), однако в понимании не очень-то образованного и развитого выходца из турецкого простонародья, часто из глухой провинции (а именно такие люди составляют большинство среди эмигрантов) не укладывается, что у каждого народа свои представления о том, "что такое хорошо и что такое плохо". И если в отношении основных заповедей человеческого общества воззрения у всех народов практически одинаковы, то попытки трактовать с точки зрения традиционной мусульманской морали крошечного анатолийского городка употребление украинцами свинины и алкоголя или довольно смелую манеру одеваться киевских девушек ни к чему хорошему не приведут. Исходя из своих этических принципов и зачастую даже не пытаясь понять, что у каждой нации свои моральные устои, такой турок неизбежно приходит к восприятию своего украинского окружения (по сравнению со странами Старой Европы или с той же Россией еще довольно здорового и умеренного) как общества торжества разврата и бездуховности. Это провоцирует его, привыкшего к строгим моральным нормам своей родины, вести себя в Украине примерно так, как ведет себя во время секс-тура в Таиланде российский нувориш. С той разницей, что Украина, сохранившая при внешнем восприятии форм западной массовой культуры довольно прочные традиционные нравственные устои, отнюдь не является местом для секс-туров. В результате "расслабившийся" от первых заработанных денег турецкий иммигрант на Украине зачастую в повседневной жизни действует как в кабаке и склонен верить в легкую доступность каждой славянской женщины без платка на голове и юбки до земли, которая вызывает у него единственную аналогию – с проститутками, буквально наводняющими побережье Турции в курортный сезон. Этим он вредит в первую очередь себе и престижу своего народа. То, что кажется уроженцу глубинок Турции "абсолютной раскрепощенностью и

вседозволенностью", на деле является для украинцев обыкновенным состоянием, и когда ошалевший от кажущейся доступности запретных плодов гость "идет в разнос", это представляется им открыто оскорбительным. Более того, в сознании рядового украинца, который тоже не желает разбираться в менталитете своего турецкого "визави", создается заведомо негативный стереотип в отношении любого приезжающего в Украину турка. Таким образом возникают привычные для сознания нашего обывателя отрицательные мифологемы типа: "турки – некультурные и наглые люди, они приезжают, чтобы обесчестить наших женщин и нахапать наших денег". Эта неадекватная и примитивная огульная характеристика в целом очень дружелюбного, трудолюбивого и честного турецкого народа, в свою очередь, вызывает упреки в "ксенофобии" со стороны самих турок. Однако, как говорится, нет дыма без огня, и "ксенофобия" не возникает без веских на то поводов.

Стоило бы задуматься над тем, как воспринимают Украину и украинцев сами турки. Корни этому следует искать в многовековой истории взаимоотношений двух народов: для турков вообще крайне характерна "историческая" мотивация в отношении к представителям других этносов, хотя в наши дни это скрылось, скорее, на уровень подсознания. Украина, или, как называли ее в Османской империи, Русь, на протяжении 250 лет – с середины XV века по конец XVII века – близко присутствовала в исторической судьбе Турции как источник различных категорий рабов, без которых существование тогдашнего османского общества было немислимо. Вассалы Оттоманской порты – Крымское и зависимые от него татарские ханства – превратили захватнические набеги на украинские земли в постоянный и основной источник дохода. Ежегодно, если крымских татар не сдерживали чрезвычайные обстоятельства типа эпидемии или падежа коней, они обрушивались на Украину, увозя на невольничьи рынки Стамбула или Кафы от 10 до 30 тысяч украинцев. Большинство из них попадали в турецкую неволю, которая в народных украинских песнях навсегда запечатлена как страшная неизбежность, типа стихийного бедствия, способного неотвратимо обрушиться на каждого. При этом "походы за ясырем на Русь" в условиях слабости польских войск (Украина принадлежала в эту эпоху Речи Посполитой) представлялись не особенно опасным мероприятием. Случаи, когда сами украинские земледельцы и мещане оказывали хищникам вооруженное сопротивление, можно буквально пересчитать по пальцам. Несмотря на то, что украинцы всегда были хорошими солдатами, их национальному характеру присуща пассивность и даже уныние перед лицом зла. Большая часть угнанных в неволю украинцев попадала в Османскую империю, где они применялись в самых различных качествах. Мужчины, после того, как их скопили, направлялись на галерный флот, рудники или другие тяжелые работы. Малолетние мальчики обращались в мусульманство и пополняли главный имперский корпус янычаров (который даже

неофициально считался "украинским", в отличие от "болгарского" румелийского). Судьба женщин в этом отношении была относительно лучшей: молодые становились предметом, как бы выразились сейчас, сексуальной эксплуатации с возможностью через принятие ислама подняться до статуса законной жены, а остальные – домашней прислугой. Украинские невольники и вольноотпущенники (возможность вновь обрести свободу после перехода в турецкую веру потенциально существовала, особенно для искусных ремесленников) составляли в XVI-XVII веках практически треть населения Стамбула. Это больше, чем община любого из имперских "нацменьшинств", однако никому из "бывших украинцев", за исключением разве что легендарной Роксоланы (Настасьи Лисовской), ставшей в 1558 году супругой и фактической соправительницей султана Сулеймана Великолепного, не удалось подняться выше средних командных чинов в янычарском корпусе. Причина этого не только в том, что путь вверх по оттоманской служебной лестнице прочно перекрыли для других "экс-неверных" принявшие ислам греки и армяне, но и в отношении подданных империи к украинцам. Справедливости ради придется признать, что турки-османы в период своего расцвета считали жителей Руси (как и, пожалуй, болгар) наименее заслуживающим уважения из "гяуров", безопасными дешевыми рабами и наложницами. Турки в эту эпоху отчетливо ощущали себя по отношению к украинцам народом господ, и нельзя сказать, чтобы с украинской стороны в те годы это всегда встречало организованную оппозицию. Даже Запорожская Сич, возникшая фактически в качестве национального сопротивления наиболее энергичных элементов Украины татарско-османскому "беспределу", к XVII веку перешла от конфронтации с Османской империей и Крымским ханством к дипломатии с ними. Не даром гетман Богдан Хмельницкий на критическом этапе украинского восстания против власти Польши в 1651 году без всяких моральных затруднений признал вассальную зависимость от Оттоманской Порты. Еще ранее так же легко вождь украинской национально-освободительной борьбы заключил военный союз против поляков с крымским ханом, условием которого стал угон в неволю многих тысяч его соотечественников – тогда это было для любого украинца самым собою разумеющимся явлением. К слову сказать, запорожцев в Османской империи воспринимали примерно так, как сегодня воспринимают радикалов «Порь»! Порта не раз трепетала перед дерзкими набегами вольных украинских козаков, но при этом никогда не считала их почетным и равным противником, скорее – обычными разбойниками. Оттого, при не раз демонстрировавшемся великодушии османских воинов к побежденному врагу, пленный запорожец имел мало шансов рассчитывать на что-либо иное, кроме мучительной казни или вечного рабства.

"Историческое средневековое" отношение к украинцам, претерпев незначительную модернизацию и будучи автоматически перенесено на всех остальных восточных славян, как это ни прискорбно, бытует у значительной

части турецкого общества и по сей день. Украина представляется им страной, сулящей легкое обогащение и обильные наслаждения, которые на родине они не могут себе позволить из соображений этики и стыда пред своими близкими. При этом интересы и мнение самих жителей страны зачастую в расчет не принимаются. Материальное благополучие и сексуальные удовольствия турка могут быть достигнуты ценой уговора, оплаты или махинации, что отнюдь не лишит потомка османов уважения к себе.

Фактически для среднего турка, "закрепившегося" в Украине, продолжают быть актуальными стереотипы средневековья: "украинец – потенциальный источник наживы, украинка – потенциальная наложница". Не стоит строить иллюзии успешной взаимной интеграции двух народов и на шаткой базе опыта создания многочисленных турецко-украинских семей. Некоторые из них представляют собой то же самое средневековое "потурчение" украинской девушки ценой принятия ею ислама и образа жизни и мышления мужа и его семьи. При этом в Украине семьи, в которых не произошло такого единения, нередко распадаются, а в Турции "бывшую украинку" гораздо чаще ждет не звездная судьба Роксоланы, а печальная участь женщины второго сорта, которая рассматривается родными и близкими своего мужа как "худший вариант" со всеми вытекающими из этого последствиями.

Сторонний наблюдатель, даже уверенный в широких и многообещающих перспективах турецко-украинских отношений, вынужден с очевидной болью признать: *people-to-people contacts* этих двух богато наделенных позитивными качествами народов в настоящее время находятся на явно неудовлетворительном уровне и строятся в значительной степени на задействовании негативных сторон психологии как турков, так и украинцев. Говорить о возможном улучшении этой сферы двусторонних связей без подкрепленной соответствующими культурными и образовательными программами доброй воли к познанию друг друга (не в интимном смысле) бессмысленно. Если Украина и Турция не желают отказываться от ожидающих их в будущем совместных блестящих перспектив, которые круто изменят к лучшему их международное и внутреннее положение, им в первую очередь предстоит меняться самим. В противном случае безжалостная реальность закроет для них поистине бесценные возможности. История всегда многогранна и, как справедливо отмечали древние, является учительницей будущего. Прошлое турецко-украинских отношений содержит как основания для нынешнего положения дел, так и примеры, которые подают надежду на их изменение к лучшему. Разумеется, мрачная эпоха средневековья создала мало общего между двумя народами, кроме... кровного родства: сотни тысяч безымянных украинских невольниц не зря томилась в гаремах, не даром пропали увольнения в город выращенных из угнанных с Украины мальчиков лихих янычар – в жилах турок, особенно жителей Стамбула и Анатолии, течет изрядная доля украинской крови! С

наступлением Нового времени в турецко-украинских отношениях наступил период просветления, продолжения и углубления которого мы вправе ожидать и сегодня. Оказавшиеся под властью Российской империи, украинцы, у которых в ней оказалось не больше прав, чем во времена польского господства, не могли играть самостоятельной роли в бесконечных войнах, которые царизм вел против катастрофически быстро теряющей былую мощь Османской империи. Зато борцы за волю Украины, не утратившие мечты о ее самостоятельности, с легкостью находили у Османской империи защиту и поддержку. Сработывал принцип: "Враг моего врага – мой друг". С начала XV111 века по 20-е годы XX века Турция приняла три волны украинской политической эмиграции – и все три оказали приютившей их стране немалые услуги. В 1709 году после разгрома Запорожской Сичи царем Петром 1 (известным в Турции как "Безумный Петро") и в 1775 году после упразднения императрицей Екатериной 2 Гетьманщины примерно по 5 тысяч украинских козаков и десятки тысячи членов их семей ушли искать покровительства Крыма и Османской империи, предложив им свою службу. Расселенные султанским правительством в устье Дуная, а с 1829 года – в Румелии, они составляли в османской армии несколько полков так называемых "турецких козаков", принявших участие во всех Русско-турецких войнах и демонстрировавших отличную боеспособность. Последний из них (в котором, правда, этнических турок было уже больше, чем потомков запорожцев) почти полностью погиб весной 1778 года в отчаянной кавалерийской атаке против наступающих на Эдирне российских войск. Последняя и самая значительная волна украинской эмиграции, насчитывавшая десятки тысяч человек, оказались в Турции в 1920 году. Вместе с эвакуировавшимися под натиском большевиков из Крыма войсками русского белого генерала Врангеля множество украинских беженцев, в том числе значительное количество представителей интеллигенции и военных самых различных специальностей (остатки вооруженных сил Западно-украинской народной республики присоединились к белым, в рядах которых тоже сражалось немало этнических украинцев), нашли приют на оккупированных войсками Антанты территориях побежденной в Первой мировой войне Турции. Однако, в отличие от своих русских собратьев по несчастью, для большинства которых турецкая земля оказалась только первым пунктом бесконечных мытарств по свету, многочисленная украинская диаспора там и осела: в исторической памяти украинца, очень привязанного к своей стране, Турция представляется землей не столь удаленной от милой Родины. Многие выходцы с Украины, в основном бывшие моряки Черноморского флота и воины Украинской Галицкой армии, приняли деятельное участие в национально-революционной борьбе турецкого народа в 1920-22 годах, оказав, в частности, большую профессиональную помощь в воссоздании Мустафой Кемалем-пашой (Ататюрком) и его соратниками турецкого военно-морского флота и боевой

авиации. После провозглашения Турецкой республики десятки выходцев с Украины продолжили службу в ее вооруженных силах на офицерских и унтер-офицерских должностях.

Турецкая общественность сумела понять беду украинцев, изгнанных со своей родины большевистским нашествием, и они встретили в Турции сочувствие и помощь. В знаменитом выступлении Мустафы Кемалю паши перед Национальным парламентом Турции 29 октября 1923 года есть слова, которые со всеми основаниями можно отнести и к положению украинской эмиграции в стране: "Бежавшим из бывшей Российской империи в результате произошедшей там политической борьбы не будет отказано на территории Турции в праве на убежище и жизнь". Впрочем, надо отметить, что профессиональные навыки украинских политических эмигрантов во все времена оказывались в полной мере востребованы в Турции только в военной сфере. Возможно, играл роль языковой барьер; а возможно люди, искавшие спасения на турецкой земле после долгой и ожесточенной борьбы за свободу своей родины, сами выбирали себе применение в том, что умели лучше всего. Во всяком случае в Новое время у турков появились все основания убедиться, что украинец является отнюдь не бессловесным рабом сильного, а свободолюбивым и гордым патриотом, выбирающим между изгнанием и неволей изгнание. К сожалению, 70-летний коммунистический режим в СССР, воздвигший между Турцией и Украиной пресловутый "железный занавес", заставил не только турок, но и самих украинцев порядком подзабыть об этом. На такой благодатной почве, вспаханной коммунистами, дали ожидаемые и негативные всходы оскорбительные для обоих народов средневековые стереотипы.

Наиболее сложная из наших задач – подвести заключение под написанным. Самым лучшим завершением нелегких размышлений о горьких и внушающих надежду страницах отношений между украинским и турецким народами будет отсутствие всякого заключения. Вопреки существующим сложностям, близкие связи между двумя пока что очень далекими друг от друга народами продолжают. Хочется верить – во имя совместного успеха и благополучия, которое сегодня возможно как никогда раньше!

Ukraynalılar & Türkler: Yakın Fakat Uzak

İtiraf edeyim, bu makaleyi yazmaya başlayacakken redaktöre çok şaşkın bakışlarımı saklayamadım: Ukrayna'da Türkler hakkındaki önyargılara yer kaldı mı diye? Biz Türkologlar Türkiye'nin nasıl yaşadığını, hangi hayallerle yatıp kalktığını, ne gibi olumlu ve olumsuz taraflarının olduğunu biliyoruz. Türkiye'yi kendi anavatanımız gibi algılamaktayız. Fakat peş peşe gelen iki olay beni bayağı düşündürdü: artık dili öğrenmiş ve ülkeyi az çok tanımış olan doktora öğrencilerimden biri, aniden ve itiraz kabul etmez tonuyla, Hocam bana kalırsa buradaki tüm Türk öğrencilerini öğrenimlerinin devamı için ... Moskova'ya

göndermek isterdim. Bunlar burada öğrenimlerini görmek yerine ancak ve ancak ahlakları bozulmaktadır, diye bildirdi. Diğer hiç beklenmedik bir olay, Borşçahivska Sk.daki yeni açılmış Gurme lokantası konusunda genç KPİ'li bir kız öğrencisi ile konuşmamdı: benim oraya birer Türk tatlısının tadına bakmaya davetime karşılık kız öfkeli öfkeli, Hocam, olur mu? Edepli kızlara orası hiç yakışmaz, oraya ancak Türk erkeklerine tavlana bilirdi. Dolayısıyla bizde oraya gidilmez! diye reddetti. Daha hayati bir tecrübe: Ukrayna'ya yeni gelmiş Türk arkadaşlarıma her geçici kiralık ev bulma teşebbüsüm, ev sahiplerinin katiyen reddine ve mücadelesine rast gelmektedir: nasıl, Türklere mi? Hayır, vazgeçtim, vermem, hiç bir paraya değmez... diye. Ve nihayet, Ukrayna'daki en son yapılan anketlerden birinin istatistiklerine göre, 1. 'Ukrayna'ya devamlı iskan hakkını kimlere hiç vermezsiniz?' ve 2. 'Turist olarak bile Ukrayna'ya giriş hakkını kimlere hiç vermezsiniz' sorularına halk temsilcilerimizin yanıtları: 1. 78,4% ve 2. 18,3% Çeçen, Afganlı, Arap, Afrikalı ve Çinlilerden sonra... Türkleri söylemişler! İstatistikler kıyasıya ikna edicidir, değil mi?

Oturup düşündüm. Peki Ukraynalılar ile Türklere arasında neler var ki aralarındaki mesafede karşılıklı çekimlilik ve yabancılaşmaya sebep olmaktadır?

Dünya sahnesinde, ancak coğrafi yönünden birbirine yakın bulunduğu için değil, konumları, tarihi hal ve şartları icabı geçişime ve yakınlığa mahkûm halklar vardır. Bu tanım Ukraynalılar ile Türklere tamamen aittir. İlk bakıştan bu kadar farklı görülen bu iki millet arasındaki ilişkiler ortak tarihleri boyunca vardı ve geliyordu. Etnik, kültürel, ekonomik ve siyasi kişi oluşum olarak Ukraynalıların ve Türklere arasındaki içiçe geçişme ve etkileşimler, son derece esaslı olup Karadeniz bölgesinde sık sık kilit rolü oynamıştı. Ukrayna – Türk ilişkileri yalnızca devletlerarası ilişkiler olarak nitelendirmek – ne yazık ki bugünlerde ülkelerin ikisindeki çok geniş ve nüfuzlu çevrelerin nitelendirdiği gibi – yanlıştır. Özsel tarihi yolu itibarıyla Ukrayna'nın geçmişinde bağımsız devlet statüsünde olduğu nispeten kısa süreli dönemler vardı. Dünyadaki pek çok kimseler için ise bu bağımsızlık dönemlerinin 1991 tarihinden onlarca hatta yüzlerce yıl önce olduğu maalesef büyük bir sır olarak kalmaktadır. İkili ilişkilerden Ukrayna bileşkesini bin yıllık tarihi geçmişiyle beraber değerlendirmek kanımızca doğru olacaktır. Aynı zamanda ikili ilişkilerin öbür tarafı olan Türklere de tek Türkiye'yi oluşturan bir millet olarak değil, Türk dünyasını oluşturan, sonra da Osmanlı'nın himayesine geçen geçmeyen, ardından Türkiye Cumhuriyetinin sınırları içine giren ve girmeyen, dünya sahnesinde yaşamış ve yaşamakta olan tüm Türk halk ve kavimlerine sırayla bakmak lazımdır. XX-XXI. asırlarda Türk-Ukrayna ilişkilerine bu kavimlerin etkileri pek te büyük sayılmasa da daha erken dönemlerde itiraf edelim durum tam karşıtıydı.

Demek ki karşıımızdaki durum barizdir: Türk – Ukrayna halklarının ilişkileri gölgesiz olmaktan uzak olmakla birlikte çok kadim ve hep yakın idi. İki taraftan çeşitli halk efsaneleri, siyasi mitler ve farklı mantalitelere doğurduğu önyargılarla sınımsız örtüldü. Bir gün gelecek ki amansız baskınların ve dehşetin yüzlerce yıl sürmüş dönemi uzak geçmişte nasıl kaldıysa olumsuz yönlerinin bir daha

canlanmamak üzere geçmişte aynen kalabilmesi için tarafların ikisine her ne kadar marazane ve hassas gelebilse o efsane, mit ve önyargıları da anlamaya çalışıp yeniden ve tarafsız değerlendirmenin sırasının geleceğine inanıyoruz.

Ukrayna ve Türkiye karşısında gelecekte geniş ve çok yanlı perspektifler açılmaktadır. Basit olguların mantığının ima ettiği gibi, ileride ortak amaçlarımız ve elbirliğimizin programı doğru bir şekilde formüle edilebilse ülkelerimizin ikisinin imkan ufukları defalarca genişleyip açılmış olacaktır. Ukrayna ve Türkiye'nin günümüzde yaklaşmak için daha önceleri emsali bulunmaz bir zeminin oluşmuş olduğu sonucunu çıkarabilmek için bir bilirkişi olmak gerekmiyor. Ülkelerin ikisinin toplumu ve hükümetleri karşısında Avrupa Birliğiyle bütünleşme gibi hedefler durmaktadır. Saklamayalım Türkiye'nin bu yolda sarfetmiş olduğu yıllar boyu süren enerjik çabalarına rağmen Ukrayna'nın Avrupa Birliğine bir an önce girme şansları şimdilik daha yüksek görünmektedir. Onun için Kiev'in Türkiye'yi bu yolda ileriye dönük siyasi, enformasyon ve manen desteklemesi Ankara için oldukça önemli gözükmektedir. Kaldı ki, bir ortak Ukrayna-Türk 'cephe'sini oluşturup 'Eski Avrupa'nın bürokratik ve mantıksal tabyalarına hücum etmeye ortaklaşa başlamak bize daha mantıklı Türkiye'nin desteği paha biçilmez bir yardım olarak gelebilmektedir: Kuzey Alians'taki Irak savaşı ve Türkiye'nin olası Kürt karşıtı kampanyası konusunda belirli görüş ayrılıklarına rağmen Ankara NATO'nun en büyük otorite sahibi üyelerinden biri olarak kalmaktadır. Şuanda yüksek gelişme potansiyelini sergilemekte olan ülkenin ikisi dünyanın en etkili uluslararası siyasi ve ekonomik teşkilatlardaki etkili konumuna gelmesinde çıkarları vardır. Rusya Federasyonuna uluslararası güveninin gittikçe zayıflamasını göz önünde bulundurulursa bu amaç pekala erişilebilir gelmektedir. Kısacası yüzlerce yıllık Türk-Ukrayna ilişkileri tarihinde belki ilk kez, iki devletin ameli karşılıklı çıkarlarına ve eşit siyasi birliğe dayalı objektif esaslar meydandadır. Bu ilk bakıştan fazla cesur gelebilecek tahminin fiilen gerçekleştirilebilmesi için tek bir şartın uygulanması gerekmektedir: gerek Ukrayna gerek Türkiye hükümetlerinde, milli çıkarlar ve ülkelerinin uluslararası prestijinin, iç refahının pekiştirilmesi yönünde ellerinden geleni yapmak isteyen profesyonel yetkililer ve güçler ağır basmaya başlamalıdır.

Türkiye ve Ukrayna Karadeniz bölgesinin iki kilit devletidir. Karadeniz havzasındaki müspet coğrafi konumları yakınlaşması için ek etkenleri oluşturmaktadır: ikisine bakılırsa Karadeniz su alanını kuzey ve güneyden sanki kucaklamaktadır. Bu etken sözkonusu bölgedeki egemen rolleri için tabii önkoşulları yaratmaktadır. Eğer ortaklaşa hareket edilirse bu amaca kolay ulaşılabilecektir. Gerçi, ilişkilerin pekiştirilmesinde bu yazımızın dışında kalacağı Kırımatar sorunlarının bir an önce çözülmesi önemli bir rol oynayacaktır.

Aslına bakılırsa enerji kaynaklarının modern dünyanın kan damarlarının olduğu kimsenin meçhulü değildir. Avrupa için Ukrayna ve Türkiye bu bağlamda eşit ve düşüm rolündedir: Ukrayna'nın topraklarından nasıl Rus gazının aktığı atardamarlar geçiyorsa aynı şekilde Türkiye'den Arabistan yarımadası, Orta Asya ve potansiyel olarak Irak'tan enerji kaynakları geçmektedir. Petrol olsun gaz olsun

ama ‘Rus-Ukrayna’ ya da ‘Türk-Asya’ tranzit yollarının karşı koyulması, devletin ikisinin menfaatlarına karşıdır. ‘Mavi yakıt’ ile ‘hidrokarbon hammaddelerinin’ akımlarının tranzistör devletler tarafından koordinasyonunun kendi amaçlarına göre yakıt teslimlerini kukla gibi oynatma yolunda engel duracağını çok iyi anlayan Rus hükümetine yakın oligarşik çevreler bu karşı koyma oyununu önemli ölçüde tahrik etmektedirler.

‘Eski kıta’nın enerji kaynaklarına gittikçe artan ihtiyaçlarını sağlama işinde Türkiye’nin katılımının artırılması için bir imkan bulunacağı takdirde (Rusya’nın asıl müteahhitliklerini ne kadar sorumsuzca yerine getirmekte olduğunu zaten geçen kış sezonu tüm Avrupa’ya ispatlamış oldu) bunun Ukrayna’nın menfaatlarından uzayarak gerçekleştirilmemesi çok önemlidir.

Ukrayna’nın siyasi eliti, bugünkü koşullarda Rus boru hatlarının ‘ipucuna’ tutunmanın ne kadar perspektifsiz olmasının bilincine varmalıdır. Batı Ukrayna’ya enerji kaynakları teslim sürecinin kilit mensubu gözü ile bakadursun ülkemizin Türkiye’nin katılımıyla gerçekleştirilebilecek alternatif şemalı projelere katılmaya gözlerini çevirmesinin zamanı gelmiştir. Böylece Kiev için rotanın bu istikamette değişimi ilerde, son Ukrayna-Rusya ‘gaz krizi’ dönemi sırasında Viktor Yuşçenko’nın devletin stratejik hedefi olarak belirlediği çoktan istenen Rus gazından bağımsızlığını kazandırmış olacaktır.

ЛІТЕРАТУРА

- Абдуллин И. А. “Памятная записка” Агопа на армяно-кыпчакском языке (1620) // Советская тюркология. – 1971. – №3. – Стр. 118-129.
- Абдуллин И. А. Протокол от 17 августа 1580 г. // Исследование языка древнеписьменных памятников. – Казань, 1980. – Стр. 40-65.
- Абдурахмонов Г., Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихий граматикаси. – Тошкент, 1973.
- Азербайжан Фольклору антолокијасы. – Бакы: Азербайжан Девлэт Нәшријаты, 1996. – 258с.
- Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, 1999. – 349+1 с.
- Акты армянского суда г.Каменец-Подольского (XVI в.) / Подготовка текста и предисловие В.Р.Григоряна. – Ереван, 1963.
- Албания Кавказская \ Азербайджан // Большая Советская Энциклопедия.
- Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка . – Алматы: Санат, 1987. – 608 с.
- Анам-Анам. Реки от сълзи. – Шумен: «Ритъм Студио», №14587, 2003 (аудиозапис).
- Антонин (Капустин А.И.). Заметки XII-XV веков, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. 5. – Стр. 595-628.
- Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в.—90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. – 132 с.
- Араджиони М.А. О взаимоотношениях христианского и мусульманского населения полуострова в период Крымского ханства // V сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). – Київ, 2001. – С. 8-10.
- Арнаут Ф.І. Становлення і формування жанру гагаузької ліричної пісні // XI Сходознавчі Читання А.Кримського. – Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2007. – С. 133-135.
- Аудиозапис караїмської молитви «Отче Наш», вимовлений газзаном евпаторійської кенаси В.З. Тірякі (серпень 2004р., запис виконано к.філол.н. Дригою І.М.)
- Аудиозаписи автора, польова експедиція 01-02.2006 р., Маріуполь – Мангуш – Старий Крим. СД 2.
- Аудиозаписи автора, польова експедиція 06-07.2004 р., Бургас – Кирджалі – Шумен, Болгарія. Касети 1-3.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.
- Бабенко Л. Г. Глаголы комплексной полипропозитивной семантики // Русская глагольная лексика: пересеканность парадигм. Екатеринбург, 1997. С. 30–45.
- Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. М.: Флинта – Наука, 2004.
- Балканларън гюлю. Кардешлер. Тамер и Таят Ахмед. – Варна: Музикална къща «Санрайз Маринов», 2003 (аудиозапис).

Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. – М., 1987. – С. 387–422.

Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. – М., 1984. – 200 с.

Баскаков Н.А. К истории изучения туркменского языка. – Ашхабад, 1965.

Баскаков Н.А. Некоторые наблюдения над синтаксисом караимского языка // Ural – Altaische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1965. – Vol. 36. – Facs. 3–4.

Баскаков Н.А., Каррыев Б.А., Хамзаев М.Я. Туркменско-русский словарь. – Москва, 1968.

Білоус П.В. Давньоукраїнські «хоження» і західноєвропейський роман – подорож XVII–XVIII ст. // Українська література XVI–XVIII ст.ст. та інші слов'янські літератури. – Київ, 1984. – С.212–213, 220–221.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Изд.2. – М., 1954.

Боев Е. Исследования и материалы по татарской диалектологии в Блгария. – София, 1971.

Боев Е. Исследования и материалы по турецкой диалектологии. Восточно-родопские турецкие говоры // Годишник на Софийския университет. – София, 1975, 1976.

Боев Е. Некоторые особенности татарского говора в городе Варна // БЕ. – София, 1964, №7.

Боев Е. Програма и упътване за събиране на материали за малък атлас на турските диалекти в Блгария. – София, 1962.

Бондаренко І. М. Стан і перспективи розвитку сходознавства на Україні // Український історичний журнал. – К., 1965, № 6. – С. 146 – 148.

Будагов Лазарь. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. 2 Т, xv, (1), 810, (12) с.; 415, (1) с. Репринт Санкт-Петербургского издания 1869-1871. – М.: Издательство восточной литературы при Институте народов Азии Академии наук СССР, 1960.

Бушаков В.А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. – Київ, 2002. – 271 с.

Вірменські колонії на Україні // Радянська енциклопедія історії України. – Київ, 1969.- Т.1. – Стор. 313.

Вопросы истории Кавказской Албании. Сб. ст. – Баку, 1962.

Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Стенограмма координационного совещания по вопросам методов изучения истории тюркских языков, состоявшегося в Ашхабаде 19-22 октября 1959 г. – Ашхабад, Ин-т языкознания АН СССР, Ин-т языкознания АН ТССР, 1961. – 225с.

Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М.: Наука, 1986.

Гайдаржи Г. А. Гагаузский синтаксис. Относительное и бессоюзное подчинение придаточных. – Кишинев, 1973. – 92 с.

Гайдаржи Г.А. Гагаузский синтаксис. Придаточные предложения союзного подчинения. – Кишинев, 1981.

Гак В. Г. Актантная структура грехов и добродетелей // Логический анализ языка. Языки этики. – М., 2000. – С. 90–96.

Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Том 1. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Русская версия. – Алматы: Национальная Академия Республики Казахстан, Институт истории и этнологии имени Чокана Валиханова, Казахский

гуманитарно-юридический университет, Международный центр кыпчаковедения, Центр евразийских исследований «Дешт-и-Кыпчак», 2002. – 1084 с.

Гаркавец А. Н. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник, 1977. – М.: Наука, 1981. – Стр. 76-80.

Гаркавец А. Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв. – Киев, Наукова думка, 1979.

Гаркавец А. Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. – Алма-Ата: Наука, 1987.

Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине. – Киев: Наукова думка, 1988.

Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. – Т.2. – Кыпчакский словарь. – Алма-Аты, 2005. – Русская версия. – 1200 с.

Гаркавец О. М. Вірмено-кыпчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог. – Київ: Українознавство, 1993.

Гаркавец О. М. Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999. – 624 с. (Azovian Urums: History, language, fairy-tales, songs, riddles, proverbs, written monuments. Alma-Ata: Ukrainian Culture Centre, 1999. – 624 pp. (The scientific article in Ukrainian, the texts in Urum).

Гаркавец О. М. Урумський словник. – Алма – Ата: Баур, 2000. – 631с.

Гордлевский В. А. Лексика караимского перевода Библии // Избранные сочинения. – Москва, 1961. – Т. 2. – Стр. 155-159.

Гордлевский В. А. Элементы культуры у касимовских татар // Труды общества исследования Рязанского края. Вып.10. – Рязань, 1927.

Грамматика туркменского языка. 1. Фонетика и морфология. – Ашхабад: “Ылым”, 1970.

Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы. – Вступительная саття, перевод, историко – филологические комментарии и подготовка текста Евгения Чернухина. – Донецк, 2005. – 168с.

Григорович В. И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра, Днестра и Турунгана. – Одесса, 1874. – 48 с.

Грунін Т. І. Про новознайдені половецькі документи // Східній світ. – 1930. – №12. – Стор. 254.

Грунина Э. А. Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. – М.: МГУ, 1991.

Грунина Э.А. Туркменский язык. – М.: Восточная литература, 2005. – 288 с.

Гузев В.Г. Описание турецкого говора села Крепча, Търговиштенского округа в Болгарии // Балканско езикознание. V.2. – София, 1962.

Гузев В.Г. Староосманский язык. – Ленинград, 1974.

Дашкевич Ярослав – Трыярски Эдвард. Армяно-кыпчакское завешание из Львова 1617 г. и современный ему польский перевод // Rocznik Orientalistyczny, 1974. – Т. 36, z.2. – Str. 118-131.

Дашкевич Я. – Трыярски Э. Армяно – кыпчакский документ из Константинополя 1618 г. \ Folia Orientalia. -1969. Т. 11. – P. 123 – 137.

Дашкевич Я. – Э. Трыярски. Армяно – кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609) и Львова (1615) \ Rocznik Orientalistyczny, 1974. – Т. 37, z.1. – Str. 47-60.

Дашкевич Я. – Э. Трыярски. Армяно-кыпчакские предбрачные договоры из Львова (1598 – 1638) // *Rocznik Orientalistyczny*, 1970. – Т. 33, z.2. – Str. 67-108.

Дашкевич Я. – Э. Трыярски. Договор Н. Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 р. как пам'ятник армяно-кыпчакского языка // *Rocznik Orientalistyczny*, 1969. – Т. 33, z.1. – Str. 77-98.

Дашкевич Я. Р. Армяно-кыпчакский язык в освещении современников: Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков // *Вопросы языкознания*. – 1981, № 5. – Стр. 79-92.

Дашкевич Я. Р. Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы 1802 – 1978 // *Rocznik Orientalistyczny*, 1979. – Т. 40, z.2. – Str. 79-86.

Дашкевич Я. Р. Армяно-кыпчакский язык: Этапы истории // *Вопросы языкознания*. – 1983, № 1. – Стр. 91-107.

Дашкевич Ярослав – Эдвард Трыярски. Армяно – кыпчакская надпись из Львова (1609 г.) и вопросы изучения средневековых памятников армянской эпиграфики // *Rocznik Orientalistyczny*, 1973. – Т. 35, z.2. – Str. 123-135.

Дашкевич Ярослав. Кодекс Куманикус: вопросы возникновения // *ВЯ*. – М., 1985. – Т. 7-8, №4. – С. 72 – 83.

Дмитриев Н.К. Материалы по османской диалектологии. Фонетика «карамалицкогго» языка // *Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР*. – Том 3. – Выпуск 2. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1928. – С. 417 – 458.

Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. – М., 1962.

Дмитриев Н.К. Заметки по болгарско – турецким говорам // *Доклады Академии Наук*. №10, 1927.

Дмитриев Н.К. О методике изучения крымско-татарских диалектов и фольклора // *Экономика и культура Крыма*. – 1934, № 9-12.

Дмитриев Н.К. О произношении общетюркского R // *Сб. Строй тюркских языков*. – М., 1962.

Дмитриев Н.К. Проблемы и достижения боснийской тюркологии // *Записки КВ*, 1926.

Дмитриев Н.К. Фонетика гагаузского языка. Гагаузские этюды. К вопросу о словарном составе гагаузского языка // *Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков*. – М., 1962.

Дмитриев Н.К. Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию // *Доклады Академии Наук*, 1928, №2; 1928, №12; 1929, №5; 1929, №6.

Документы на половецком языке XVI в. / Подготовил Т. И. Грунин. – Москва: Наука, 1967. – 430 с.

Дрига І.М. Карбована в камені караманлідіка Кападокії // *Східний Світ*. – К., № 1, 2007. – С. 98-106.

Дрига І. Сучасні дослідження з історії тюркських мов: стан і перспективи // *Семінар “Духовна спадщина турецького народу”*. Кафедра тюркології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 04.2007.

Дрига І. Внесок Я. Р. Дашкевича до історії літературних тюркських мов в Україні // *Вісник ЛНУ. Серія: філологічна. Урочиста академія з нагоди 80-річчя проф. Я.Р. Дашкевича*. – Львів, Львівський університет, 12.2006.

Дрига І. Вопросы перевода урумских апокрифических текстов // *Юбилейные Дмитриевские Тюркологические Чтения, посвященные 60-летию кафедры тюркской филологии ИСАА МГУ*, 30-31.10.2003. – М., 2004. – С.80-85.

Дрига І. До історії питомої лексики «малих» тюркських мов України (респ. карайська, кримчацька, урумська). // Тюркомовні народи України. – Київ, Україна, 05.2006.

Дрига І. Історія тюркських мов в Україні: досвід вивчення, 2000-2007 рр. // Україна – Туреччина: перспективи співробітництва та розвитку, НБУВ – КНУ імені Тараса Шевченка, Київ: видавництво КНУ, 11.2007.

Дрига І. Караманлідика від Каппадокії до урумів: до історії острівних тюркських мов // Маріупольський державний гуманітарний університет, фонд ім. Анастасіоса Г. Левентіса. Міжнародна науково-практична конференція Розвиток Еллінізму в Україні у XVIII — поч. XXI ст. 20-22 травня 2007. – С. 386–392.

Дрига І. Караманлійський текст із Бухареста 1768 р.: до історії тюркських мов Причорномор'я // Східний світ, 2009, № 4. – С. 118 – 125.

Дрига І. Караманлійські пам'ятки гагаузів // Східний світ. – К., №3, 2008.

Дрига І. Класифікація лексики Джіхан Ньюма з точки зору історії турецької мови // Звітний річний круглий стіл Тюркологічного османістичного семінару Інституту історії НАН України. Праці тюркологічного семінару Інституту історії НАН України. 2007.

Дрига І. Користувачі караманлідіки в Криму та Приазов'ї: школи, автори, читателі (по матеріалах листування з архіву Трифілія) // Матеріали Конгресу україністів. Червень 2008 р. Сімферополь – Київ.

Дрига І. М. Нові зводи вірмено – кипчацьких пам'яток // Східний Світ. № 2, 2007. – Київ.

Дрига І. М. Історія тюркських мов в Україні: досвід вивчення, 2000-2007 рр. // Україна – Туреччина. НБУВ, матеріали конференції, Київ, 11.2007.

Дрига І. М. Студії над османськими рукописними текстами на Балканах // Вісник КУ. Східні мови та літератури. – Київ, 2000. – Випуск 3. – С.41-48.

Дрига І. М. Турецька мова на Балканському півострові: зіставний аналіз // Сходознавство. № 11-12. – Київ, 2000. – С. 80-91.

Дрига І. М. Тюркська історична лінгвістика на сторінках видань Harvard Ukrainian Studies (томи 1-20, 1977 – 1996) // Національні мовні картини світу. Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2008.

Дрига І. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (караманлійські пам'ятки Анатолії) // Східний Світ. – №1, 2008. – Київ. – С. 134-144.

Дрига І. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (варіант 3-4) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Випуск 43. – Львів, ЛНУ ім. І.Франка, 2008.

Дрига І. Редакції мови караманлійських пам'яток // Вісник КНУ. Східні мови та літератури. – К., 2009.

Дрига І. Третій міжнародний симпозіум з тюркської фольклористики «Від спільного тюркського минулого до майбутнього» // Східний світ. – К.: 2006, № 1. – С. 199-201.

Дрига І. Турецька мова на Балканському півострові: 2 половина XIX – XX ст. Румелійські діалекти. – Київ, 2009. – 275 с.

Дрига І. Тюркологічне літо в литовському Тракаї. Увічнити малі тюркські мови: корейсько – українське співробітництво триває // Східний Світ. – № 4, 2007. – Київ.

Дрига І. Увічнити «малі» тюркські мови: спільний лінгвістичний проект Сеульського Національного Університету та Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України. // Східний світ. – К., № 4, 2006.

Дрига І.М. Грекописемне (караманлійське) тюркське народне оповідання «Шах Ісмаїл» (Одеса 1912р.): спадкоємність автохтонної традиції та варіативність // Бібліотека інституту філології. Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2009. – Випуск 32. Присвячений 170-річчю від дня народження Павла Чубинського. – С. 144-149.

Дрига І.М. Османізація мови уривків по матеріалам апокрифічних молитовних текстів // Ежегодные Ковалевские арабистические Чтения, кафедра арабистики ИСАА МГУ, 26-27.11.2003. Материалы конференции. Доклады.

Дрига І.М. Складова гетеродоксного християнства в Анатолії: спільна тюркська мова Кападокії // Кримські Читання 10. 2006 р. Київ. Тези конференції.

Дрига І.М. Стан вивчення караманлійських писемних пам'яток в Туреччині // XI Сходознавчі Читання А. Кримського. М. Київ, 7-8.06.2007 р. – с. 21-24.

Дубинский А. (2005). Локализация караимского языка в свете его исторического развития // Крымские караимы. Происхождение, этнокультура, история. – Симферополь: Доля, 2005. – с. 30 – 41.

Дубровский В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині ХVІІ ст. // Східний світ. – Київ, № 5, 1928. – С.173–175.

Изидинова С.Р. Крымскотатарский язык // Современные языки. Тюркские языки. М., 1996.

История и культура гагаузов. Комрат – Кишинэу, 2006. 746 с.

История Средней Азии. Самарканд, Ташкент, Хивинское, Бухарское и Кокандское ханства, Туркестан. – Сборник исторических произведений. – Москва, 2003. – 503 с.

Кайдар Абдуали Туганбайули. Уйгур тили лексикасинин тарихи дамуи: тилара катинас проблемаси. – Алмати, 2003. – 25 друк. арк.

Кайдар Абдуали Туганбайули. Туркитануга кириспе (Вступ до загальної тюркології, казахською). – Алмати, 2006. – 358 с.

Караимская народная энциклопедия. В пяти томах. Т. 3. – Москва, Париж, 1995-2000 г.

Караимско-русско-польский словарь / Под редакцией Н.А.Баскакова, А.Зайончковского, С.М.Шапшала. – Москва, 1974 (Библиография: стр. 14-29).

Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987.

Классики отечественного востоковедения. А.Н.Самойлович. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – 2005.

Ковалівський А. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві і Наддніпрянщині // Східний світ. – Київ, 1995-1996, № 6. – С. 146-148.

Ковалівський А. Сходознавство у Києві у 19 і поч.. 20 вв. // ЦДАМЛМ. – Ф. 149. – Оп. 1. – Справа 16.

Ковалівський А. Сходознавство у Харківському університеті та Харкові у 18-20 віках // Антологія літератур Сходу. – Харків: ХГУ, 1961. – С. 9 – 122.

Кондаракі В. Х. История християнства в Тавриде. – Одеса, 1871. – 28 с.

Кононов А.Н. Родословная туркмен. – Москва – Ленинград, 1958.

Коран. Пер. и коммент. И.Ю. Крачковского. – М., 1990.

Корелов И.А. Язык триалетских уривков и его специфические особенности: Автореф. канд. дисс. – Баку, 1970.

Кочубей Ю. Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР. – Вып. 1. – Москва: Наука, 1988. – С. 88 – 112.

Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897 – 1966) та його внесок в українське сходознавство // Східний Світ. – Київ, № 3, 2005. – С. 24 – 32.

- Кочубей Ю.М. Україна і Схід. Бібліографія. 1917 – 1991. – К., 1999.
- Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина) – Москва, 1988, с.89.
- Крымський А. Ю. Твори: в 5 тт. – К., 1973. – Т.5, кн.1 -2.
- Крымський А.Ю. Орієнталістичні праці. Том 1. – Тюркологія. – Підготовка до друку, коментарі та примітки – Ігор Черніков, Ірина Дрига, Ольга Мавріна. – К., 2007 – 2008.
- Крымський А.Ю. Из історії турецького письменства 14 в. (з приводу видання турецького тексту «Сюхейль ве Невбахар» 1350 – 1378 рр., що опублікував Й. Мордтман 1925р.) \ \ Записки істор.- філолог. Відділу ВУАН, № 89.
- Крымський А.Ю. Історія Туреччини (Türkiye Tarihi. Osmanlı Hanedanı ne zaman başladı, nasıl büyüdü ve gelişti, nasıl ihtişam ve gücünün doruğuna ulaşmayı başardı). – Київ – Львів: Оліп, 1996.
- Крымський А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури // Твори в 5 т. Т. 4. Сходознавство.– Київ, 1974.– Стор. 447-583.
- Крымський А.Ю. Тюрки, їхні мови та літератури // Записки історико – філологічного відділу ВУАН, кн. 23, у Києві, 1929, с. 313 – 351.
- Круглий стіл «Тюркомовні народи України (мови та культури татар, гагаузів, урумів, караїмів і кримчаків)». Матеріали доповідей. – Київ, 2006. – 112 с.
- Крымские караимы. Историческая территория, этнокультура. – Симферополь: Доля, 2005. – 220с.
- Крымский А. Е. Тюркские литературы и тюркские языки \ \ Турция (История Османской империи) \ \ Энцикл. Словарь. Рус. Биб. Инст. Гранат. – Москва, 1937, т.41, часть X. – с. 340 -418.
- Крымский А.Е. История Албании. Без начала. 123 л. (XX в.) Напечатано на машинке. С.108 – 205 \ \ IP НБУВ, ф. 36. № I 25534.
- Крымский А.Е. Страницы из истории Северного и Кавказского Азербайджана (классической Албании), 1943 (?). – С. 289 – 305.
- Кыпчакско – польская версия армянского судебного и армяно – кыпчакский процессуальный кодекс. – Львов, Каменец – Подольский. – 1519-1594. – Подготовка, транскрипция, русский перевод, примечания, кыпчакско – русский глоссарий и статья Александра Гаркавца. Казахский перевод и кыпчакско – казахский глоссарий Гайрата Сапаргалиева. Латинский текст, перевод на украинский язык и статья Мирона Капраля. – Алматы, Дешт-и Кыпчак, Баур, 2003.
- Лаба В. Біблійна герменевтика. — Рим, 1990.
- Леви Б. З. Русско – караимский словарь. – 8120 слов. – Симферополь: Караимская школа, 2005. - 149 с.
- Лесюк М. Мова і стиль українських перекладів книги псалмів // Біблія і культура. — Чернівці, 2000. — Вип. 2. — С. 133-138.
- Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
- Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987.
- Мазинів Ахтем Сеїт – Аметович. Грецькі та італійські запозичення в кримськотатарській мові. – Дис. На здобуття н.ст. кандидата філологічних наук. – Київ, 2004.
- Маринов В. Антропоморфни надгробни паметници от Лудогорието \ \ Археология, 1960. – 4. – С. 19-23.
- Маринов В. Надгробни паметници в Делиормана (южна част) \ \ София, 1941. – С. 56-59, 61.

Маринов В. Надгробни паметници в Делиормана \ Български народ. – 1942. – 2. – С. 57-59.

Матвеева Л., Циганкова Е. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук: вибране листування.- Київ: Обереги, 1997. – 130 с.

Матвеева Л.В. Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України – 10 років! // Східний світ. – Київ, № 1, 2004.

Матеріали з архіву записів польових студій І.Дриги: Болгарія – турецькі діалекти Родоп, Делиорману, Кирджали, Ардіно, Крумовграда, Шумена, Преслава, Туреччина – турецькі діалекти Едірне (записи 2004 р.).

Меметов А. М. Лексикология крымскотатарского языка. Учебное пособие. – Симферополь, 2000. – 288 с.

Меметов А.М. Къырымтатар тили. Юкъары сыныф талебелери ичюн. – Акъмесджит, 1997.

Меметов А.М., Мусаев К. М. Крымтатарский язык. Общие сведения о языке и морфология. – Симферополь, 2006.

Миреев В.А., Абрагамович Н.Д. Язык караимов Западной Украины. Часть 1. Краткий очерк. Часть 2. Караимско – русско-украинско-английский словарь. – часть 3. Русско-караимский словарь . Симферополь, Украина – Полевской, Россия – Слипери Рок, США, 2008.

Моллова М. Восточнородопский турецкий диалект (фонология) и его отношение к другим тюркским языкам и диалектам огузской группы. – Автореферат на соискание научной степени кандидата филологических наук по спец-сти 10.02.06 – Тюркские языки. М., 1974.

Моллова М. Турецкие “га” – диалекты на Балканах // Труды Международного Конгресса востоковедов. Т.3. М., 1963.

Мошков В. Гагаузы Бендерского уезда. – Кишинев, 2007. – 304 с.

Мошков В.А. Гагаузы Бендерского уезда (этнографические очерки и материалы). – Кишинев, 2004. – 493 с.

Муратов С. Н. Урумский язык // Языки народов мира. Тюркские языки – Бишкек, Кыргызстан, 1997. – С. 450 – 455.

Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М., 1984. – 328с.

Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания.- София, Международен център по проблемите на малцинства и културните взаимодействия, 1998. – 592с.

Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник 14 века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. – Алма – Ата: АН СССР, АН КазССР: Наука, 210с.

Насилов Д.М. Системные связи грамматических категорий в функционально – семантическом поле // Востоковедение. – Л., 1997. – №19. – С. 27-45.

НБУВ. Інститут рукописів. Фонд 5. Справа 3642. Справа 3663. Справа 3664. Справа 3678. Справа 3684 (арк. 6).

Никитина С. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурный концепт. – М., 1991.

Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание (электронное издание) – Часть 26. – Москва, 1993.

Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. – М., 1988.

Огнянова Е. Традиции и празници в България. Български, арменски, еврейски, мюсюлмански, цигански. – София: Архимед Кораллов и сие, 2003. – 276с.

Ожегов С.И. Словарь современного русского литературного языка. М., 2005 (Интернет – видання).

Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Вопросы культуры речи. М., 1955, в. 1. – С. 14-15.

Орхан Мурад. Ашк. – Пловдив: музикална къща «Тактон», 2002 (аудиозапис).

Остапчук В. Український Гарвард та розвиток сходознавчих наук в Україні // Східний світ. – Київ, 1993, № 1. – С. 140-141.

Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2001. – С. 91.

Панова Л. Г. Грех как религиозный концепт (на примере русского слова «грех» и итальянского «рессато») // Логический анализ языка. Языки этики. – М., 2000. С. 167–177.

Покровская Л.А. Балканских тюрков языки // Языки мира. Тюркские языки. М., 1996. – С.194.

Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. 297, (1) с. – М.: Издательство "Наука", 1964.

Покровская Л.А. Об историко-этнических факторах формирования диалектных различий гагаузского языка // Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос). – Л., 1983.

Покровская Л.А. Общая характеристика диалектной системы гагаузского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Фрунзе, 1968.

Покровская Л.А. Развитие внутривидовых изменений в балкано-турецких диалектах под влиянием славянских языков // Proceedings of the 19th annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference. – Helsinki, 1977.

Полотнюк Ярема. Сходознавство у Львівському університеті // Східний світ. – Київ, 1993, № 2. – С. 124 – 132.

Поцелуевский А. П. Диалекты туркменского языка. – Ашхабад, 1936.

Прійдіте поклонімся. Молитовник. – Рим, 1991.

Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження // Східний світ. – К., 1993. – № 1.

Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник, Нова серія. Вип.2. Український археографічний збірник. Т.5. – Київ, 1993. – С. 177–192.

Прицак Омелян. Орієнталістика // Енциклопедія українознавства. – Париж – Нью-Йорк, 1969. – С. 1870 – 1873.

Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів: Свічадо, 2001. 160 с.

Пуряева Н. Українська церковно-обрядова термінологія: проблеми термінографічної семантизації // Богослів'я. — Т. 64. — Львів, 2002. — С. 147-159.

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.

Реби Давид. Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь. – Симферополь: Доля, 2004. – 224 с.

Реби Давид. Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь. – Симферополь: Доля, 2004. – 224 с.

Русско – каракалпакский словарь. Под ред. Н. А. Баскакова. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 47000 слов. – 1124 с.

Русско-караимский словарь. Сост. Марк Лавринович. 34774 слов. – Тракай, 2005. – 345 с.

Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – М., 1955.

Самойлович А. Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – 1053 с.

Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. – Спб., 1916.

Святое Евангелие и Псалтырь на татарском языке. – Казань, 1908.

Святое Евангелие на казахском языке. – Казань, 1901.

Севортян Э. В. Крымско-татарский язык // Языки народов СССР. Т.2. Тюркские языки. – М., 1966.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978.

Селищев А. М. Очерки по македонской диалектологии. – Казань, 1918. – Т. 1.

Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595.

Серебрянников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – Москва, 1988.

Серебрянников Б.А. Общие языковедческие аспекты теории волн Иоганна Шмидта // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука, 1977. – С.29-37.

Серебрянников Б.А. Проблема субстрата // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, 1956. – №9. – С. 7-25, 33-56.

Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М., 1986.

Синани З. Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка. – Симферополь: Таврия, 2007.

Службеник. Т.1-2. – Київ, 2006.

Сказки и легенды татар Крыма. Запись текста К.У. Усеинова. Алушкинский государственный дворец-музей. Фольклорный сборник № 1. – Госиздат Крым. АССР, 1936. –с. 9-45.

Смолина М. Урумский язык. Приазовский вариант. Урум тили. – Киев – Санкт-Петербург, 2008. 167 с.

Современный русский литературный язык. Лексикология. Методические материалы для студентов заочного и дистанционного обучения по специальности “Журналистика” / Составитель Г.Н. Карнаушенко. – ХНУ, 2001.

Соколов И. И. Мариупольские греки. 1. Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV-XVIII вв.) // Труды Института славяноведения АН СССР. – Т. 1. – Ленинград, 1932. – С. 297-317;

Сөз көмек. – Алматы, 2006.

Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., Ин-т языкознания РАН, 1997. – 800 с.

Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. – М., Ин-т языкознания РАН, 2002. – 768 с.

Странствования Василия Григорьевича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1947 г. Ч. I–IV. – Спб., 1885–1887 (репринт).

Субботние молитвы по обряду крымских караимов. – на русском и караимском языках. – Евпатория, 2002. – 204 с.

Суфизм в Центральной Азии: зарубежные исследования. Сборник статей памяти Фритца Майера (1912 – 1998). – Санкт – Петербург, 2001. – 392 с.

Східний Світ // Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – № 1-2-3-4, 2005. – Київ ('The World of the Orient').

Татарлы, Ибрагим. Турски култови сгради и надписи в България. – София: Наука и изкуство, 1966. – С. 565 – 616.

Татарско-русский полный учебный словарь. – Под редакцией Р.А. Сабирова. Около 15000 слов. – Казань, 2006. – 636 с.

Тенишев Э. Р. Говор урумов села Параскавеевки \ \ Советская тюркология. – 1973 – №1. – С.92-96.

Тодор О. Конфессиональная лексика в языке периодики // Культура слова. — 2001. — Вип. 59. — С. 77-78.

Тодоров А. Родопското наречие // Сборник по славяноведению, посвященный профессору М.Дринову. – X., 1904.

Торе Бітігі. Кыпчакско – польская версия армянского судебного кодекса и армяно – кыпчакский процессуальный кодекс. Львов, Каменец – Подольский 1519 – 1594. – Составители: А.Н. Гаркавец, Г.Сапаргалиев. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. – 792 с.

Українська література 14-16 ст. – АН УРСР: «Наукова думка», Бібліотека української літератури. – Київ, 1988.

Українська література 17 ст. – АН УРСР: «Наукова думка», Бібліотека української літератури. – Київ, 1989.

Українська література 18 ст. – АН УРСР: «Наукова думка», Бібліотека української літератури. – Київ, 1990.

Умумтасиль окъув юртлары ичюн Программа Кырымтатар ве четэль эдебияты 5-12 сынфлар Тертип этиджилер: Велиулаева А., Муртазаева Г.Э. Акъмесджит, 2007. – Рецензент: Дрига І.М., Ін-т філології КНУ ІМ. Тараса Шевченка, 06. 2007.

Урсу Д. З історії сходознавства на півдні України // Східний світ. – Київ, 1994, № 1-2. - С. 135-150.

Урысон Е. В. Дух и душа: к реконструкции архаичных представлений о человеке // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. – М., 1999. – С. 11–25.

Усеинов С.М. Крымскотатарско- русский словарь. – Тернополь: СМНВП “Диалог”, 1994. – 397 с.

Фольклор крымских караимов. – Къарайларнынъ улус бильгиси. – Акъмесджид: Доля, 2004. – 226с.

Фольклор крымских караимов: Пословицы, песни, поговорки, народный календарь. – Симферополь: Доля, 2005. – 159с.

Хазай Г. О некоторых актуальных вопросах исследования балкано – турецких диалектов // БЕ. – 9, 1, 1964.

Хазай Г. Принос към въпроса за класификацията на балканските турски говори // Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. – София, 1960.

Хазай Г. Турецкий транскрипционный текст, написанный кириллицей // Тюркологический сборник к 60 – летию А.Н.Кононова. – М., 1966.

Хартахай Ф. А. Христианство в Крыму. – Симферополь, 1867. – 70 с.

Хартахай Ф. А. Язык умирающего греческого наречия: Греческий глоссарий. – Саргана, 1859. – РНБ, отдел рукописей, ед. 802-806.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія. – К., 1981.

Хижняк З.І. На шляхах історії // Києво –Могилянська Академія у віках. XVII–XVIII ст. – К., 2001.- С.11–15.

Циганкова Е. Г. Нотатки до історії тюркології в Україні \ \ Сходознавство. – № 13-14. – К., 2001. – С. 62-73.

Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. – Київ: Критика, 2007. – 291 с.

Челебі Евлія. Книга подорожі: Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997.

Челеби Эвлия. Книга путешествия (Известия из сочинения турецкого путешественника XVII в.). Перевод и комментарии, вып. I: Земли Молдавии и Украины.

Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства // Український історичний журнал. – Київ, 1991, № 2. – С. 31 – 38.

Черников И.Ф. Востоковедение на Украине // История отечественного востоковедения до середины XIX века. – Москва, 1980. – С.107–108.

Черніков І.Ф. З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до сер. 30-х років XX ст. // Східний світ. – Київ, № 4, 2003.

Чернухин Е. К. Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования. // Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності. Матеріали регіональної конференції. – Донецьк, 15-16 грудня 2006 р. – С. 205-227.

Чернухин Е. К. О грамотности, неграмотности и безграмотности мариупольских греков (замечания к рукописному наследию XVIII–XIX вв. // Язык и культура. – Вып. 8. – Т. V. – Часть 2. Национальные языки и культуры в их специфике и взаимодействии. – Киев, 2005. – С. 68-74.

Чобанзаде Б. Кърым татар ильмий сарфы. – Акъмесджид, 1925.

Шембинаго С.К. Повести о Мамаевом побоище. Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – Спб., 1906, Т.81.- №7.

Языки мира. Тюркские языки. – М., 1996. – 593 с. – С. 254 – 263 (Караимский язык, К.М.Мусаев), с. 64 – 75 – Караханидско – уйгурский язык (Г.А. Абдурахманов).

Языки мира. Тюркские языки. – М., 1996. – 593 с. – С. 426 – 437 (Узбекский язык, А. П. Ходжиев), с. 148 – 159 – Чагатайский язык (Г. Ф. Благова).

Языки мира. Тюркские языки. – РАН: Институт языкознания, Бишкек, издательский дом «Кыргызстан», 1997. – С. 298 – 318, 450 – 454.

Якубова Л. Д. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-і роки) – мовно-культурний аспект // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Т. 2. – С. 87-98.

Ялпачик Г.С. 21 урок караимского языка (крымский диалект). – Мелитополь, 2001. – 120 с.

Яшар – Настева У. Гостиварскиот турски говор (Прилог кон изучуваньето на турските дијалекти во Македонија) // Гостиварскиот край. Македонскиот, албанскиот и турскиот говор: В 2 т. – Гостивар, 1970. Т. 2.

Açıklamalı – Örnekli Türk Halk Edebiyatı. Hazırlayan: Suat Batur. – İstanbul: 1998. – S. 46 – 105.

Adelphotos: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students // Harvard Ukrainian Studies, 14 (1990).

Ağca Ferruh. Hıristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı üzerine // Türkbilig. – 11, 2006. – s.3-18.

Ağca Ferruh. Karamanlı Türkçesi morfolojisi (şekil bilgisi). – Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans. – 1999. – 132 s. Danışman: Nevzat Özkan.

Ahmet Şerif Şerefli. Bulgaristan'daki Türkler (1879- 1989). – Ankara, 2002.

Akalın M. Tarihi Türk Şiveleri: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551. – Ankara, 1979.

Akar Azade. Eski Türk Mezartaşı Süslerine Dair // Sanat Dünyamız. – 1974, yıl 1, S.2. – S.18-19.

Ali Yakıcı. Mustafa Yücel. Mehmet Doğan. V. Savaş Yelok. Üniversiteler için Türkçe -1. Yazılı anlatım. Bilge yayınları. – Ankara, 2005. 411s.

Altai Real Project. 2006.02.01. Alan araştırma soru kitabı. Kırım Karaycası. www.plaza.snu.ac.kr

Altai Real Project. 2007.06.15. Alan araştırma soru kitabı. Trakai Karaycası. www.plaza.snu.ac.kr

Altınkaynak E. Ukrayna'dan Hristiyan Türkler: Urumlar ve onların folklor ürünlerinden örnekler // İnternet yayını: UKRAYNA-KIRIM NOTLARI URUMLAR.htm

Altınkaynak Erdoğan. Ortodoks Türkler Urumlar. – Ankara, ÜBL Yayınları, Temmuz 2005. – 247s.

Analecta Isiniana: 77. Stathis, Pinelopi. Dictionnaires et grammaires dans la bibliographie en Karamanlı. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994. – 2056-2063 ss.

Anhegger, Robert. Evangelios Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları // Tarih ve Toplum, Cilt:XXXV, Sayı:209, Mayıs 2001.

Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar // Türk Kültürü, 40-1 / 468. – Nisan 2002. – S.214-228.

Ayglı Yakup. Hristiyan Türklerinin Kısa Tarihi. – İstanbul, 1995.

Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar // Türk Kültürü. 4, 2002 / 1974. – S. 166.

Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar // Türk Kültürü. Sayı: Yıl XL / 468. – S. 214 – 228.

Apantizma tis hristianikis pisteos, yani Gülizar-ı İman Mesihî. – Asitanede 1803.

Apantizma tis hristianikis pisteos, yani Gülizar-ı İman Mesihî. – Asitanede, 1803.

Apologia Pro Vita Sua // Journal of Turkish Studies. – № 2 (1978), IX-XVIII.

Armenian – Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv 1575/1580. Edited by Alexander Garkavets and Eduard Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 658 p.

Arjomand Said A. Religious Extremism (Ghuluww), Sufizm and Sunnism in Safavid Iran, 1501 – 1722 // Journal of Asian History, XV. – 1981, S. 31 – 35.

Armutlu, H. Mehmet, 1927- Türk dilinin Anadolu'daki üç temel direği "üç Karamanlı" / H. Mehmet Armutlu. – Ankara: 1997-1999: Özkan Matbaacılık. – C. 1-3.

Arnaut Fedora. Performans teorisi bağlamında Gagauz ve Türk halk türkülerinin konu bakımından tasnifi // 13. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu. – 8-13 Mayıs 2007, Adana. – C.130-135.

Arnaut Tudora. Ukrayna'dan... Türkoloji Bölüm'ü 10. yılını kutluyor // Açık Gazete. 6 Ekim 2005.

Ayan Dursun. Grek Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) Kitab-ı Mukaddes // Bilge. Sayı: 13, Yaz 1997. – S. 65-68.

Ayan Dursun. Kurtuluş Savaşında Ortodoks Türkler // Türk Yurdu. Cilt: 17, Sayı: 122, Ekim 1997. – S. 91-94.

Ayan Dursun. Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler // Bilge. Sayı: 12, Bahar 1997. – S. 82-84.

Ayoz büükzeetçekän Georgi. – Saloniki, 2003. – 31 s.

Azerbaycan // Meydan La Rousse Ansiklopedisi. – C.2.

Azerbaycan // Türkçebilgi Ansiklopedisi. Azerbaycan Tarihi makalesi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, 'Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə' III Uluslararası Folklor Konfransı. – Bakı – Azərbaycan, 'Səda' nəşriyyatı, 13-16 Noyabr 2005. – 524 s.

Azerbaycanın Tarihî. – Bakı, 2004.

Balkan ülkelerinde 1997-2005 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğumuz alan araştırmalarımız esasında işitsel kayıtlar (audiokasetler): Bulgaristan Silistre yaz ayları 1997 – 1999, Sofya kış 1999 – ilkbahar 2000, Rodoplar 07-08. 2004, Deliorman 06.2004; Romanya Köstence yaz 1997 – 1998, Sırbistan yaz 2005 (Makedonya Gostivar çıkışlı kaynak kişiler), Kosova sonbahar 2006, Sırbistan ilkbahar 2007, Makedonya ilkbahar 2008.

Balta Evangelia. Karamanlidika. XXe siècle. Bibliographie Analytique. – Athenes, 1987. – 184 s.

Balta E. Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

Balta Evangelia. Karamanlidika. Nouvelles Additions et Compléments // Δελτιο Κεντρου Μικρασιατικων Σπουδων. Χαλκουν Μεταλλιον Ακαδημιας Αθηνων. – Τομος ογδοοσ. – Αθηνα, 1990-91.

Balta Evangelia, Ilias Anagnostakis. La Decouverte de la Cappadoce au Dix-neuvieme Siecle. –

Eren Yayıncılık; Tarih, Sosyal Bilimler, Şehir Tarihleri, Etnik Gruplar-Azınlıklar. – 152 s.

Balta Evangelia. Hellinorthodoxes Koinotites tis Kappadokias. I. Periferia Prokopi (Ürgüp) Piges sta Genika Archeia tou Kratous kai sto Kentzo Mikrasiatikon Spoudon. – Athens, 2001. – 222 s.

Balta Evangelia. Karamanlidika. Nouvelles Additions et Compléments 1. – Athenes: Centre d'etudes d'Asie Mineure, 1997. – 287 s.

Balta Evangelia. Karamanlidika III. Bibliographie Analytique d'ouvrages en langue Turque Imprimées en caracteres Grecs. III: 1866 – 1900. – Athenes, 1974. – 347 s.

Balta Evangelia. La Decouverte de la Cappadoce. – Istanbul: Eren yayıncılık, 2005.

Balta Evangelia. Les Vakifs de Serrès et de sa Région (XVe et XVIe s.). – Athenes: Centre de Recherches, 1995.

Balta Evangelia. Ottoman Studies and Archives in Greece. – İstanbul: Isis Press, 2003. – 120 s.

Balta Evangelia. Problemes et Approches de L'histoire Ottomane. Un itineraire scientifique de Kayseri a Eğriboz. – Isis Press; İstanbul, 1997. – 325 s.

Başlangıçtan günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 8: Bulgaristan Türk Edebiyatı. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. – 446 s.

Beitrage zum Studium der Turkischen Sprache und Literatur, F. Giese, Ign .Kunos. Tom 2. – 1958.

Beşir Çelebi. Karamanlı Hekim Beşir Çelebi'nin Edirne tarihçesi ... 1979.

Blau O. Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // Zeitschrift der Deuten Morgenlaendischen Gesellschaft. – Bd. 28. – Berlin, 1874. – S. 562-583.

Blau O. Ueber die griechisch – türkische Mischbevölkerung um Mariupol // ZDMG, XXVIII, 1874. – p. 576 –583.

Blau Otto. Bosnisch – Türkische Sprachdenkmaler \ Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, , Leip., 1868. v. 5, No. 2.

Bozkurt Fuat. Türklerin Dili. – Ankara, 1999. – 744 s.

Bulgar S. Gagauz literaturasının XIX-XX a. İstoriyasından // Sabaa Yıldızı. Etnik Bilimi – Kültür – Tarih. Gagauziya – Autonom Bölgesi. Sayı: 31. – 2005. – Komrat. – S. 2-16.

Bulgaristan Karadeniz sahili Türk azınlığı alan araştırmalarımız görsel malzeme (video), Varna'dan Sozopol'a (06-09.1997).

Burghardt İ. Studien zur Grammatik des Kazan – Tatarischen. – Berlin, 1945.

Caferoglu, Ahmet. Anadolu ağızlarından toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Niğde İlbaylıkları ağızları, Kalaycı argosu ve Geygelli yürüklerinin gizli dili. – T.D.K. Yayınlarından. Seri C.I. [sayı] 10 [i.e. 55]. [Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. 4.] xxiv, 269, (3)pp. İstanbul :Burhaneddin Basimevi, 1943.

Caferoglu, Ahmet. Güney Doğu İllerimiz ağızlarından toplamalar. Malatya, Elâzığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş vilâyetleri ağızları. (T.K.D. [sic]. Yayınlarından. Seri C.I. [sayı] 12 / [Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. 6.] XVII, 318, (2)pp. – İstanbul : Burhaneddin Erenler Matbaası, 1945.

Caferoğlu A. Anadolu Ağızlarından Toplamalar. – Ankara, 1994.

Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. C.1-2. – Ankara, 1994.

Caferoğlu A. Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünlü değişimleri // TDAYB.-Ankara, 1964. – S. 1-33.

Caferoğlu A. Die Anatolischen und Rumelischen Dialecte // Philologicae Turcicae Fundamenta (PhTF). – I. – Wiesbaden, 1959. – S.241-243. S. 239.

Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. Cilt 1-2. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basimevi, 1964.

Caferoğlu A., Prof. Dr. Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler. – C.1-2. – İstanbul Üniv. Edeb. Fakültesi Yayınları. – 1948. – s. 18-6, 29-34, 77 – 78, 126 – 130.

Caferoğlu A., Prof. Dr. Türk Dili Tarihi. Cilt 1-2. 3.baskı. – İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.

Cami. Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler, Hicret Yolları. – 2.tab., Sanayiinefise Matbaası, İstanbul, 1932. – 142 s., 5 harita.

Charanis P. The Strife among the Paleologi and the Ottoman Turks, 1370-1402 // Byzantion, No. 16 (1942-1943). – P. 286-314.

Claude Cahen. Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler. Çev. Yıldız Moran. – İstanbul: E Yayınları, 1979.

Clogg R. I Kath'imas Anatoli: Studies in Ottoman Greek history. – İstanbul: The Isis Press, 2004. – P. 387-410 [Analecta Isiniana: 77]. – 410 p.

Clogg R. The publication and distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 // I. Journal of Ecclesiastical History, 19, no.1 (April 1968). – P. 57-81. II JEH. 19, no.2. (October 1968). – P. 171-193.

Clogg Richard. Modern Yunanistan Tarihi. – İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.- C.74.

Cümle seneni'n kırıakilerine tzevap ve' nasaatla'r. Tefsir olunmuş, Rumca yıaban tilinten Türk lisanına, A'tallialı Serafim İ'eromo'nahostan simti i'lk eve'l pasmayia veriltili, pö zikr olunan kimsenun hartz masrafiyılan, Hristianların Kıfaetliğı, ve Helashlıkları itzun. İmti taxı, Soult'a'n Valıtoulla'h Panagi'a Ky'kkonoun Kıprista sakin olan, azim ve Patisah Monastırın metat İmtatıgılan sauklıga gkelip anzıga pean o'luntu, ve pasmagia veriltili ziate emek zaxmetilen, ve xartz masrafiyan. (Bortoli Antonios Pasmatzitan. 1756. Con licenza de' Superiori, e Privilegio). – Venedikte, 1756. Kıkko Μοναστήρι τζεματενντεν'.

Çatayat, Saadet S. Türk lehçeleri örnekleri. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografiya Fakültesi yayımları. / Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü. 9.) ix, (3), 330pp. – Ankara (Türk Tarih Kurumu Basimevi), 1950.

Çakir Mihail (Ay boba). Gagauzlar: istoriya, adetlär, dil hem din. – Chişinău, 2007. – 217 s.

Çelebi, Evliya. Seyahatnamesi. Anadolu, Suriye, Hicaz. 1671-1672. 9.cilt. İstanbul: Devlet matbaası, 1935. – s. 288.

Çeneli İlhan. Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri. Çeviren: Mustafa Argunşah. – Ankara, AKDYYK, TDK yayınları: 677, 1997. – 84 s.

Çiftçiöğlü, İsmail. Ürgüp'ün Taşkınpaşa (Damsa) Köyü'nde Karamanlı Devri Eserleri // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 3/2-12.2001.

Çulha, Tülay. Karaycanın Kısa Sözcüğü. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi 6, 2006. 235 s.

Dallı H. Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar. – Ankara, 1991. – S. 5-148.

Das Gebet des Herrn in den Sprachen Russlands. – St. Petersburg, 1870. David' Bijnin Machtav Çozmachlary. Psalmés. – Vilnius: Danielius, 1994. – 175 s.

Dashkevitch Ya., Tryjarski E. "LA Cronique de Pologne" – un monument armeno-kiptchak de premiere moitié du XVIIesiècle // Rocznik Orientalistyczny, 1981. – T. 42, z.1. – Str. 5-26.

Dawkins R.M. A Cretan Translation of Barlaam and Josaphat, with Some Notes on the transcription of Greek in Latin Characters // Medium Aevum, №1, 1932. – p. 109-125.

Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2002, IV (5). – S. 64-73.

Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2003, III (8). – S. 89-92.

Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2004, IV (13). – S. 136-151.

Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2005, III (16). – S. 11-17.

Deny J. À propos des traductions en turc osmanli des textes religieuses chretiens // Die Welt des Islams, N.S. №4, 1955-1956. – P.30-39.

Desmaisons, Petr. Historie des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan. – Amsterdam, 1970.

Develioğlu F. Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat. – Ankara, Aydın Kitabevi, 2003. – 1198s.

Didaskalia ve "Paisios Alahin keremiyle Arhiepiskopos yeni Roma Stampoloun, Ve Popi mesmeskinon Patrigi". 10 sayfa Karamanlıca, 2 Rumca, 2 Rusça.

Divanü Lûgat-it Türk. – İstanbul, 1998.

Divanü Lûgat-it Türk. – Yay.: Ali Çiçekçi. – İstanbul: Haşmet Kitabevi, 1970.

Divanü Lûgat-it Türk. – Yay.: Birtek Zarit. – Ankara: Alaeddin Kral Basımevi, 1944.

Divanü Lûgat-it Türk. –Yay.: Besim Atalay. – Ankara: TDK, 1940.

Divanü Lûgat-it Türk'ten derlemeler: en eski Türk savları. – Ankara, 1944. – 118 s.

Dizdaroğlu Hikmet, Halk Şiirinde Türler.- Ankara, 1969.

Doerfer G. Das Krimosmanische; Das Krimtatarische // Philologie Turcicae Fundamenta. – Wiesbaden, 1959. №1.

Driga İrina. Ukrayna Türkologlarının Araştırmalarında Diyarbakır ve Yöresi // 1. Uluslararası "Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır" Sempozyumu Bildirileri. – Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, 05.2003.

Drimba V. Devinettes tatares de Dobroudja // Altaica. Denis Sinor Sexagenario... dedicata. – Wiesbaden, 1976.

Drimba V. Dialectul tat din Dobrogea // Fonetica și Dialectologie. Bukuresti. – Vol. III.

Drimba V. La répartition des parles tures de Dobrudja. XI. // Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (TDKOB). Ankara, 1968 // AOH, 23, I, 1970.

Drimba V. Paralele sintactice și frazeologice turco – române // Daco – Romania, XI, Cluj, 1948. P.202-212.

Drimba V. Remarques sur les parlers gagauzes de la Bulgarie du Nord – Est //Rocznik Orientalistyczny. XXVI/2, Warszawa, 1963.

Drimba V. Repartitia graturilor turçești din Dobrodea: Studii pi Cercetani Lingvistice. – Bukurești, 1967. VIII/1.

Drimba V. Surce românești pentru dialectologia istorica turca. Scrierile turcești ale lui Anton Pann // Fonetica și Dialectologia, București, 1962. Revue de Linguistique, 8,1, 1963.

Dryga I. "Ottomanisation" of the Urum Turkish language according to Urum apocrypha and prayers // Annual Kovalev Readings in Arabistics, Dept. of Arabistics at Institute of Africa and Asia at the Moscow State University, 26-27.11.2003. Papers.

Dryga I. Nevşehir yöresi ağızlarının Türk dilleri tarihindeki rolü // Birinci Bölgesel Kalkınma ve Eğitimde İşbirliği Uluslararası Çalıştayı. Mahmutpaşa – Ürgüp, Türkiye, 11-17 Temmuz 2006.

Dryga I. Some questions of the translation of Urum Turk apocrypha // Annual Dmitriev Readings in Turcology due to the 60-th anniversary of Turkish Philology Department in Institute of Africa and Asia at the Moscow State University, 30-31.10.2003. – Moscow, 2004. – S.80-85.

Dryga I. The present Status of "Small" Turkic language and dialects in nowadays Ukraine // The 20. National Kurultay (Congress) of Linguistics, Maltepe University, İstanbul, 12-13.05.2006.

Dryga I. The strange land and exile in folk songs of the Balkan and Ukrainian Urum Turks // III. Uluslararası Folklor Sempozyumu "Ortak Türk geçmişinden ortak Türk geleceğine".- Azerbaycan, Baku, 10.2005.

Dryga İryna. Türkçenin tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım – Azak Karamanlıcası // BAL-TAM Güney Doğu Avrupa Kongresi. Zagreb – 11.2007. – S. 12-30.

Dryga İryna. Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, A. Kırımski adına Şarkiyat Araştırma Enstitüsünün geçmişi ve bugünü // Abay Türkoloji Yıllığı.- Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi. - s.

Dryga İryna. Ukrayna Türkologlarının Araştırmalarında Diyarbakır ve Yöresi // Oğuzlardan Osmanlıya kadar Diyarbakır. – Diyarbakır, 05-06.2004. – S. 14-23.

Dryga İryna. Gagauz Karamanlı dini kitaplarının dili Türk dil tarihine neler kazandıracaktır? // Gagavuz Türkçesi Bilgi Şöleni. Bildiriler. – Ankara: TDK, 12.2007.

Dryga İryna. Karamanlı yazılı edebi geleneğinin tarihi üzerine: Ukrayna'daki eserler // 14. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu. Gagauz Kültürü. 6-10 Ekim 2007. Moldova, Kişineu. – S. 127-133.

Dryga İryna. Ukrayna'daki Karamanlıca Yadigarları: Türk Dili tarihine ve araştırma perspektiflerine dair // ICANAS – 38 da sunulmuş bildiri. – Ankara, Eylül 2007. – C. 587-598.

Dryga M. İryna. Two controversial questions of history of 'small' Turkic languages in Ukraine: Urum, Karay, Qrymchaq in comparison with Gagauz. In: Altai Hakpo 18 (reprint): The Altaic Society of Korea. – 2008. – P.1-18.

Dubińska Z. Z badań nad psalterzami ormiańskimi w języku kipczackim // Przegląd Orientalistyczny. – 1961. – T. 2 (38). – Str. 203-214.

E'gxeiri'dion Xrysa'nt'ou Patriarhoy I'erosolymon. ...Aleksandoy Skarla'toy Giga Voyvpa. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E'frai'm Partia'rhoy I'erosoly'mon eu Buharestio... Kara Mına Martion. 1768.

Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terakime (Türkmenlerin soykütüğü). – Hazırlayan: Zühal Kargı Ölmez. Türk Dilleri Araştırmaları Dzisi: 3. – Ankara: Simurg, 1996. – 556s.

Ebü'l – Gazi Bahadır Han // Türk Ansiklopedisi. – Cilt 14. – S. 291-292.

Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. I. Phonetika // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. – Ankara, 1950, No. 8 Sayıdan ayırması. Cilt 1-2. – S. 165-200.

Eckmann J. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında // Türk Dili ve tarihi hakkında arařtırmalar, I. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [eds. H. Eren & T. Halasi-Kun].

Eckmann J. Die karamanische Literatur // Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden, 1959, xxiii + 810 pp. II. Wiesbaden, 1964, lxxi + 963 pp. – P. 819-835.

Eckmann J. Die Türkische Mundart von Varna // Corósi Csoma Archivum (ÉCsA), – Budapest, III, 1941.

Eckmann J. Dinler (Makedonya) Türk Ağzı // TDAYB. 1960. – Ankara, 1980.

Eckmann J. Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen // Jean Deny Armađanı. – Ankara, 1958. – p. 77-83.

Eckmann J. Kelime ortasında anorganik B, P ve M'nin türemesi // Türkiyat Mecmuası. X, 1953. (No.: 130).

Eckmann J. Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı // Gyula Németh Armađanı. 1962.

Eckmann J. Rázgrad Türk Ağzı // Türk Dili ve Tarihi Hakkında Arařtırmalar (TDTHA). Ankara, 1950.

Eckmann J. Sur le terme "Karaman" et les recherches sur les karamans / De J. Eckmann, Mefküre Mollova. İstanbul, 1980, Edebiyat Fak. Basımevi.

Eckmann J. The Turkish dialect of Edirne // American Studies of Altaic linguistics. Indiana university publications. Uralic and Altaic Series. Bloomington, 1962.

Eckmann J., Mansurođlu M. 1959 yılı Trakya diyalektoloji Raporu // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TDED). İstanbul, 9, 1959.

Eckmann Janos, Anadolu Karamanlı ağızlarına iliřkin arařtırmalar //AÜ Dil Tarih Cođrafya Fakóltesi Dergisi. – Cilt VIII Sayı 1-2 Mart-Haziran 1950 (b).- c. 168.

Elçin Şükrü. Halk Edebiyatı Arařtırmaları. Ankara, 1988.- S. 85.

Encyclopaedia of Islam. CD-ROM Edition v. 1.0 ©. – NV, Leiden, The Netherlands: Koninklijke Brill, 1999.

Eni Baalantı – İ Haber İsus Hristos için. – Moscow, 2006.

Eni Testament. Çevirici: Boris Tukan. – Chiřináu, 2003. 380 s.

Enver Mahmut. Dobruca Tatar Ağızlarında Osmanlıca-Türkçe Unsurlar // Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (TDKOB). – Ankara, 1968.

Enver, M. Curs generale de limba tatară // Fonetica ři fonologie, morfologie. – București, 1975.

Ercilasun Ahmed B., Prof. Dr. Bařlangıcından 20.yüzyıla kadar Türk Dili Tarihi. – Ankara, 2005. – S.359.

Erdođdu Teyfur. Rum harfleriyle Türkçe (Karamanlıca) diđer bir Nevşehir Salnamesi // Tarih ve Toplum, 1996. – Sayı: 145. – S. 47-56.

Eren H. Enigmes populaires turques de Chypre // AOH. – Budapest, 1960. No.XI.

Eren H. II-ci Uluslararası Güney -Dođu Avrupa Arařtırmaları Kongresi // TDAYB 1971. – Ankara, 1989.

Eren H. Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili // TDKOB, X. Ankara, 1963. Türkoloji Dergisi. 1964, I. Recenz. – Haceminođlu M. H. // Türk Kültürü. – Ankara, III, 27, 1965. – S.222-223.

Ergin M. (Şecerei terakime) Türklerin Soy Kütüđü. – 1972 sonrası.

Erguvanlı E. E. The word-order in Turkish grammar. – Berkeley, 1984. – 189p.

Erol, Merih. 19. Yüzyılda Basılan Karamanlıca Eserler // Toplumsal Tarih. 8, 2004. – S. 66–69.

Ertuđ Necdet, Yrd. Doç., Dr., Sakarya Üniversitesi. Osmanlı Mezartařları // Osmanlı Ansiklopedisi. – Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. – C.9. Kültür ve Sanat. – S. 223-229.

Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his colleagues and students \ Harvard Ukrainian Studies, 3-4 (1979-1980).

Eyice Semavi. Bizans Karamanlıca Kitabeler // Belleten, 1975. Sayı: 153, cilt XXXIX.

Eyice, Semavi. Anadolu'da Karamanlıca kitabevi / Semavi Eyice. -Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975. – 26-48 ss.

Eyice, Semavi. Anadolu'da "Karamanlıca" kitabeler: (Grek harfleriyle Türkçe kitabeler). – Ankara, 1980. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 683-696 ss.

Eyice, Semavi. Konya'nın Alâeddin Tepesinde Selçuklu öncesine âit bir eser Eflâtan Mescidi / Semavi Eyice. – İstanbul, 1971. – S. 269-303.

Eyice, Semavi. Türk Trakya Araştırmalarının öncüsü Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel : (1905-1975) / Semavi Eyice İstanbul : [yayl.y.], 1976.-301-330 ss.

Eyüboğlu İ.Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 3.basım. – İstanbul:Sosyal Yayınlar,1995.

Fieldwork Studies of Endangered Altaic Languages. For the Genealogical Study of Korean and the Preservation of Endangered Languages. Edited by the Altaic Society of Korea. – The Language and Cultural Studies Series 2. – Seoul, 2006. – P. 199 – 203.

Gadjanov D. Vorläufiger Bericht über eine im Auftrag der Balkan-Kommission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien durch Nordost-Bulgarien unternommene Reise zum Zwecke von türkischen dialektstudien // Anzeiger der phil-hist. Klasse der k. Akad. Wiss. in Wien Jahrgang. 1911.

Gadjanov D. Zweiter vorläufiger Bericht über die ergänzende Untersuchung der türkischen Elemente im nordostl. Bulgarien in sprachlicher, kultureller und ethorg. Beziehung // Anzeiger der phil-hist. Klasse der k. Akad. Wiss. in Wien Jahrgang. 1912.

Gagauz dilinda kıyat çıkarılmasının üç yılı // Sabaa Yıldızı. Etnik Bilimi – Kültür – Tarih. Gagauziya – Autonom Bölgesi. Sayı: 37. – 2007. – K.Komrat. – S. 2-12.

Gagauz halk türküleri. Hazırlayan hem basım için sorumnu: Mariya Durbaylo, Lüba Çimpoş. – Moldova, Chişinău: Pontos, 2001. – 171 s.

Gagauzça – Rusça – Romınca Sözlük. G.A.Gaydarji, E.K.Kolça. – Chişinău: Cainaci 2002.

Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük. Hazırlayanlar: Petri Çebotar, İon Dron. – Chişinău: Pontos, 2002. – 740 s.

Gapıralı İ. 'Tatar hayatından bin ikinci giçe, yahut Tercüman-ı muharriri İsmayil Beg'in Bağcesarayidan' (Osmanlı harfli).

Garkavets A. Armenian – Qypchaq Psalter. 1575 / 1580. – Almatı, 2001. – 610s. (Див. турецькою: Dr. Erdoğan Altınkaynak. Gregorian Kıpçak Dil Yadigarları. – İstanbul, 2006. – 416s.).

Gaspıralı İ. 'Rusçuk'da merdan-ı mezarına seyahati' (Osmanlı harfli).

Giurescu, Constantin C. Préface de l'ouvrage Ταλη'μ μεσιχη', Bucarest, 1768. Livres Turcs imprimés a Bucarest (1701 et 1768) // Revista Istorică Română. MCMXLV. Vol.XV, Fasc.III. – Стрр. 275-286.

Grammatiki grekiko – tiurkiki. 1812. Dimitriog Alexandriog En Vienni tis agstrias, ek tis tipografias ioan.bart. tzbekiou., proin vendotou. 1812 // SL Sci.Lang. 477.63 c.2 33315 aub Gen. .

Gretiya Gagauzları // Sabaa Yıldızı. Etnik Bilimi – Kültür – Tarih. Gagauziya – Autonom Bölgesi. Sayı: 15. – 2001. – K. Komrat. – S. 2-7.

Grütter İ. Arabische Bestattungsbräuche in frühislamischer Zeit // Der İslam, XXXII, 1955.- S. 168-182.

Hacıeminoğlu Necm. Kutb'un Husrev ü Şîrin'i ve Dil Hususiyetleri. – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978. – 13, 477 s.

Hafız Nimetullah. Kosova Türk lehçelerinde k/ç, g/c ünsüzlerinin değişimleri // TDB. – Ankara, 1979.

Hafız, Nimetullah. Kosova Türk Ağzlarında k-ç ve g-c ünsüz değişimleri // Beşinci Milletler arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28; İstanbul, Eylül 1985, Tebliğler. 1. Türk Dili, Cilt 1. – S.127-129.

Hafız, Nimetullah. Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri. – Kosova Üniversitesi – Priştine Fakültesi, Priştine, 1985.

Hafız, Nimetullah. Prizren Türk Halk Edebiyatı Metinleri ve Ağız Hususiyetleri. – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, doktora tezi. – İstanbul, 1976.

Hafız, Nimetullah. Specificnosti prizrenskog turskog govora // Prilozi za orientalnu filologiju. – Sarajevo, 1979. – No.27. – S. 61-100.

Halasi Kun, T. Gennadios török hitvallása // Körösi Csoma – Archivum, 1. Supplement (1935-1939). – p.139-247.

Halkin F. Acoluthies gréco-turques à l'usage des Grecs turcophones d'Asie Mineure // Mémoires de Louis Petit. – Buharest, 1948. – P. 194-202.

Handbook of Oriental Studies. Section Eight. Central Asia. Volume Fifteen. Jankowski, Henryk. A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea. – Leiden – Boston: Brill, 2006. – 1234 p. + addit.

Harrison K. David, Swarthmore College. When Languages Die. The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge. – Oxford Univ. Press, 304 pages, 77 halftones & line illus.

Hazai G. Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens // Rocznik Orientalistyczny. – Kracow, Warszawa. 13, 1960.

Hazai G. Contribution à l'histoire des dialectes osmanlis-turcs // Studia Orientalia, 1964. XXVIII / 1.

Hazai G. Contributions à l'histoire d'une limite dialectale dans le Balkans // Orbis, 1961. X/1.

Hazai G. Das Osmanisch – Türkisch im XVII.- Jh.- Budapest, 1973.

Hazai G. J. Krizaniç'in 'Illyria' başlıklı eserindeki Latin harfleri ile yazılı bir Türkçe metin hakkında // Németh Armağanı, 1962.

Hazai G. Kiril harfleriyle yazılan Türkçe metinler // TDKOBB, 1960. VII.

Hazai G. Kiril harfleriyle yazılı bir Türkçe metin üstüne // TDAYB 1966. – Ankara, 1989.

Hazai G. Les dialectes turcs du Rhodope // AOH. 9, 1959.

Hazai G. Monuments linguistique osmanlis-turcs en caractères cyrilliques dans les recueils de Bulgarie // AOH, 1960. – XI.

Hazai G. Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 7, 1961.

Hazai G. Rodop Türk ağızları // TDKOBB, 1960.- VIII.- S.127-130.

Hazai G. Rumeli Ağızları tarihinin iki kaynağı üzerine // TDAYB. Ankara, 1988.

Hazai G. Rumeli Ağızlarının harifi üzerine // TDAYB. – Ankara, 1960. – S.205 -211.

Hazai G. Textes turcs du Rhodope // AOH. 10,1960.

Hazai G. Über der Osmanisch-türkischen Abschnitt des dreisprachigen Sprachführers von Saloniki // Ural- Altaische Jahrbücher, 1961.XXXIII.

Hellinorthodoxes Koinotites tis Kappadokias. I. Periferia Prokopi (Ürgüp) Piges sta Genika Archeia tou Kratous kai sto Kentzo Mikzasiatikon Spoudon. – Athens, 2001. – 222 s.

Huart Cl. Notices sur trois ouvrages en turc d'Angora imprimés (1806-1816) en caractères grecs // Journ. Asiat. 1900 nov.-dec. s. 459 – 477.

Hudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. – Ankara, 1997. – 491 s.

Iordanoglu Anastasios. «Караманлидика»: издание книг на турецком языке буквами греческого алфавита и нравственно-поучительный библейский рассказ «Жертвоприношение Авраама». – Салоники, 12.05.06. – Доводить, виголошена у Комратському державному університеті.

İğciler, Ahmet S. Prizrende Eski Halk İnançları. – Basılmamıştır.

İncil. Çağdaş Türkçe Çevirisi. – İstanbul, Kadıköy, 1998. – 605 s.

İpadetname. – Stambulda, 1905. (Patrikhanede) // KMASp, No. 312.

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları – Cilt 24. – Ss. 454-462.

İslam dünyasında mezarlıklar ve defin gelenekleri (Cimetières et Traditions Funéraires dans le Mond İslamique). – C.1-2. – Ankara: TTK, 1996. – C.1.

Jaeschke G. Die Türkisch – Orthodoxe Kirche // Der Islam, №39, 1964. – P. 95-129.

Jugie M. Écrits apologetiques de Gennade Scholarios à l'adresse des Muulmans // Byzantion. 5. 1929-1930. – P.295-314.

Kakuk A. Türk Edebiyatı. – 4 c. – İstanbul, 1965. – C. 3.

Kahya Hayrullah. Grek harfli Osmanlı Türkçesi bir eser: İspat-ı Mesihiye üzerinde dil incelemesi. Fatih Uni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Yüksek Lisans. 289s. 2003. Danışman: Mehmet Kutalmış.

Kakuk S. A bulgáriai török nyelvjárások és a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai // Magyar Tudományos Akadémie Nyelv – és İrodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1956, X.

Kakuk S. Construction hypotiques dans le dialecte turc de la Bulgarie Occidentale // AOH, 1960. XI.

Kakuk S. Die türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad // Acta Linguistica Academia Scientiarum Hungaricae (ALH). – Budapest, 11, 1961. – S. 301 – 386.

Kakuk S. Le dialecte turc de Kazanlyk // AOH. – I. 8,2, 1958. – S.169 – 187.

Kakuk S. Les mots d'emprunt turc-osmanlis dans le hongrois et les recherches d'histoire poétique de la langue turque-osmanlie // AOH, 1955. V.

Kakuk S. Textes turcs de Kazanlyk // AOH. II. 8,3, 1958.

Kakuk S. Türkische Volksmärchen aus Köstendil // Ural-Altäische Jahrbücher, 1961. XXX / 1-2.

Kaleşi, Hasan. Prizren kao kulturni centar na neme turskog perioda. Albonološka istvzniv 1. kitap, Prištine 1962. – sas Ja 103.

Kappler Matthias. A proposito di 'ortografia caramanlidica'. (ed. U. Marazzi), Turcica et Islamica – Studi in memoria di Aldo Gallotta : 309-339. Pubblicazioni del Dipartimento di Studi Asiatici dell'Istituto Universitario Orientale, Series Minor LXIV, Napoli 2003.

Kappler Matthias. Fra religione e lingua/grafia nei Balcani II: sincretismo religioso e codeswitching presso musulmani e cristiani in Bulgaria (sec. XIX-XX). Rivista degli Studi Orientali LXXII, f. 1-4: 61-99. Roma 1998.

Kappler Matthias. Turkish Language Contacts in South-Eastern Europe . (= Analecta Isisiana LXI), 288 pp. The Isis Press, Istanbul 2002.

Kappler Matthias. Türkischsprachige Liebeslyrik in griechisch-osmanischen Liedanthologien des 19. Jahrhunderts . (= Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker, Band 3), 785 pp. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2002.

Kappler Matthias. Verso un nuovo Thesaurus dei turcismi balcanici: la dimensione dialettale e materiale sui turcismi greco-epiroti dei secoli XVIII-XIX. (ed. F. Fusco & V.

Orioles & A. Parmeggiani), Processi di convergenza e differenziazione nelle lingue dell'Europa medievale e moderna : 157-194. Forum, Udine 2000.

Karacan Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi. – 7 Ciltte. – İstanbul, 1985. – C.3. – S. 866.

Karahan, Leyla. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. – Ankara, 1996. – S. 57-95.

Karaj Koltchalary. Karaimü Maldos. Čiopladi dahy jarychka čyhady Mykolas Firkovičius. Vilnius 1993. 128 s.

Karajçe ürianiabiz. Uppsala Universitet. Karajçe Jaz Üriatiuviu, 2008, Troch. Draft 4. Üriatiüvčiu: Éva Á. Czató. – 80 p.

Karaman Hayreddin. Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler // İslam dünyasında mezarlıklar... – S.65.

Karamanlı Aynî – Hayatı ve eserleri – İnceleme. Öztoprak, Fahrettin.

Karamanlı halk ozanlarından Aşık Gufrâni ve Kenzi / Düzenleyen ...1992. İpekten, Halûk. Karamanlı Nizâmî : Hayatı, edebi kişiliği ve divanı ...1974.

Karamanlı Mehmet Paşa //Türk Dünyası Tarih Dergisi. 172-4.2001.

Karamanoğlu Ali Fehmi. Kıpçak Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları: 579. - Ankara, 1994. – 164s.

Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi (Karaman). Karamanoğulları. Tarih. Benlisoy, Foti / Benlisoy, Stefo. 19. Yüzyılda Karamanlılar ve Eğitim Nevşehir Mektepleri. 13/74-2. 2000. Karakaya, Nilay Çorağan. Karamanlılar //Yeni Türkiye. Özel Sayı:1-2.2002/1995. Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar//Türk Kültürü. 4.2002/1974 S. 166 956.1 / 300. Çiftçiöğlü İsmail. Vakfiyelere ve Tahrir Defterelerine göre Karamanlı eğitim-öğretim müesseseleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora. 347 s. 2001. Danışman: Kemal Göde. Çöloğlu Ayşe Reyhan. Karaman'da aşıklık geleneği ve Karamanlı aşıklar. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999. – 360s. Yüksek Lisans. Danışman: Ali Yakıcı.

Karşılaştırmalı Türk lehçeleri Sözlüğü (1992). Cilt 1. Kılavuz Kitap. Cilt 2. Dizin. Türkiye – Azerbaycan – Başkurt – Kazak – Kırgız – Özbek – Tatar – Türkmen – Uygur Türkçeleri ve Rusça. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992. – 1183 s.; 502 s.

Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugati't – Türk. – İstanbul: Kabcacı Yayınevi, Mayıs 2005. – 725 s.

Kaynak. Tarih, Kültür, Edebiyat ve Sanat dergisi. Türk Kültür Merkezi, Sofya, Bulgaristan. Sayı: 20, 21, 2004.

KIBATEK Gezi Edebiyatı Sempozyumu. Bildiriler. – Nevşehir, 05.2006.

Kırım Tatar halkı alan araştırmalarımız, Razdolne, Kırım Özerk Cumhuriyeti, Ukrayna (06-07.1999).

Kırım Tatar Şarkıları. İ. Kunos'un derlemesinden yayımlayan: Kakuk Zsuzsa. Ankara: AKDITYK, TDK yayınları: 564. – Ankara, 1993. – 208 s.

Kısa dua kitabı Gagauzça. Salonikidâ, 2001-ci yılda. 72 s.

Kioroglu hikiagesi. – Gayetle meraklı olan ispou risalesi Kioroglou noun terdcumei hali temamiyle mounnderidc olup pos ane kadar tap idilenlere mouredcdcağdır. Afinada, Stagrianos matpaasında tap olunmpıdır. 1890 (KMASp No. 511).

Kitab-ı Cihan-Nüma (Neşri Tarihi) [Cilt: 1] Mehmed Neşri, [Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat, Prof. Dr. Mehmed A. Köymen], 1987 (2. Baskı), 419 S., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, III: 2a1.

Kitapı Şerif PALAİA DİAT'IKI. Yani Eski Vasiyet ki Tevratı şerif t.e t'enilir. Açık türkçe lisana Tercüme olunup. At'inada, Georgi Polymerinin pasmasında tapolunmuştour. 1838 // T 64.2. 38 . Gen.

Koca Balkan.- 1925.-1.

Kocaoğlu Timur, in collaboration with Mykolas Firkovičius (1924-2000). Karay: The Trakay Dialect. – Muenchen: Lincom Europa, Languages of the World / Materials Descriptive Grammar Series, 2006. – 243 p.

Kolay İman Nasihetou. Cem olunmuş Ekklişamızın türlü daskaloslarından. Cümlelerin kıfayətliği için. Kaiserili Agiou Orostaki Dionisioz monastırının ruhpanlerinden ambalı. – Venedikte 1806. (96s.)

Konyalı İ.Hakkı, Abidelerle ve Kitabelerle Karaman Tarihi. – Ankara : Baha Matbaası, 1967.

Korat Gürsel. Büyük Bedel: Mübadele // Atlas, 2001. – Sayı: 94. – S. 120-139.

Korat Gürsel. Karanlıktaki dil: Karamanlıca // Atlas, 2003. Sayı: 8, 125. – S. 56-74.

Korat Gürsel. Taş kapıdan taçkapıya: Kapadokya. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. – 6. baskı. – 382s.- c. 71.

Korkmaz Zeynep, Prof. Dr. Nevşehir ve yöresi Ağızları. – Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu Yayınları. – S. 582. – Ankara, 1994. 1.Cilt. Ses bilgisi. 2. baskı.

Korkmaz Zeynep. Güney – Batı Anadolu Ağızları. Ses bilgisi (Fonetik). – Ankara, 1994.

Korkmaz Zeynep. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. – Ankara: TDK Yayınları. – Cilt I. – S.248.

Kowalski T. Cinq recits de Günei // RO, 1925.- No.2.

Kowalski T. Compte – rendu de l'excursion dialectologique en Dobroudja, faite du 10 septembre au 1 octobre 1937 // Bulletin International de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres, Classe de philologie. Classe d'histoire et de philosophie, 1938, I-II, № 1-3.

Kowalski T. Dialectes turks – osmanlis // Encyclopedie de l'Islam . Paris, 1934, 4.

Kowalski Tadeusz. Karaimische texte im dialekt von Troki. – W Krakowie, 1929.

Kowalski T. Kuzey – Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TDED). İstanbul, III, 3-4, 1949.

Kowalski T. Les elements ethniques turcs de Dobrudja // RO ,14, 1938/9.

Kowalski T. Les Turkes et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est. – Krakow, Prace Komisji Orientalistycznej- Polska Akademia Umiejetności, 1933. – 28s.

Kowalski T. Osmanisch – Türkische Volkslieder aus Mazedonien // Wiener Zeitschrift für Die Kunde des Morgenlandes (WZKM). Wien, 33, 1926.

Kowalski T. Piosenki ludowe anatolicckie o rozbojniku Czakydzym // RO, I, 1916 -1918.

Kowalski T. Türkische Volksratsel aus Nordbulgarien. Festschr. Für G. Jacob.Leipzig, 1932.

Kowalski T. Wycieczka dialektologiczna do północno-wschodniej Bulgarji // RO. – 7, 1929 -1930. – S. 322- 327.

Kowalski T. Zagadki ludowe tureckie. Memories de Commission Orientale des Sciences de Cracowie, I. Kraków, 1919.

Kömürçüyan E.C. İstanbul tarihi. XVII asırda İstanbul. – İstanbul, Kutulmuş Basımevi, 1952. XXXI – 343p.

Köprülü Fuad. Türk Saz Şairleri. – 1, Ankara, 1962. 2. baskı.

Kritovoulos. History of Mehmed the Conqueror. Translated from Greek by Charles T. Higgs. Princeton University Press, 1951. – IX + 222p.

Kunos Ign. Materialien zur Kenntniss des Rumelischen. Türkische Volksmarchen aus Adakale. – Leipt., 1907, Vol. 1 (p. XXVIII+265).

Kunos Ign. Rumelisch-türkische Sprichwörter \ Keleti Szemle. V. VII (1906), P. 66-83.

Kur'ân-i Hakîm ve açıklamalı Meali. Prof. Dr. Suat Yıldırım. Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı. – İstanbul, 1998.

Kuruoğlu Güliz. Word order in Turkish. – Un-ty of Washington. – 1975.

Kuşoğlu Zeki. Mezar Taşlarında Hüve'l – Baki.- İstanbul, 1984.

Langer W.L. and Blake R.P. The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background // *American Historical Review*, 37 (1931-1932). – P. 468-505.

Luka džazg'an Syyily İndjil. The Gospel of Luke in Karachay. Institute for Bible Translation, Stockholm, Sweden, 1999.

Mantran H. İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. – Paris, Bibliothèque archeologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul. No. Xii, 1962. Xi+ 724p.

Mardkowicz, Aleksander. Karaj Sez-Bitigi. Słownik Karaimski. Karaimisches Wörterbuch. – Łuck 1935.

Memmedov, Ezizağa. Şah İsmayil Hatayi. – Azerbaycan CCP Elmler Akademiyası Neşriyatı. – C.I, Bakü, 1973.

Mikov L. Monuments funéraires antropomorphes des Musulmans en Bulgarie du Nord – Est // *İslam dünyasında mezarlıklar...* . – P. 185-198.

Miller Michael Grimm. The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology. – Indiana University, Ph.D., 1974. Language and Literature, linguistics.

Miyatev P. Bulgaristan'daki Türk epigrafi anıtları üzerine notlar // X. Türk Dili Kurultayında okunan bilimsel bildiriler. – Ankara: TTK, 1964. – S. 81 – 89.

Mollov Rıza ve ark. Bulgaristan Türklerinin Halk Şiiri. – Sofya, 1958.

Mollova M. Balkankarda Türk e-ağzları // TDAYB. – Ankara, 1978.

Mollova M. Croyances que les Turcs des Balkans attached aux Jours de la Semaine // AOH, 1969. XXII /3.

Mollova M. KTBRR ve Yunan – Kiril Harfli Türkçe Anıtların İlişkileri // TDAYB. Ankara, 1989.

Mollova M. Le futur dans un parler turc de Bulgarie // *Linguistique Balkanique*. 5, 2, 1962.

Mollova M. Les ga – dialectes turcs dans les Balkans et leur rapport avec les autres langues turques // *Linguistique Balkanique*. – 4, 1962. – Pp. 107 -130.

Mollova M. Les gutturales initiales dans le dialecte turc des Rhodopes de l'Est // *Folia Orientalia* (FO). Kracow. 9, 1960.

Mollova M. Les noms des jours chez les Turcs de Balkans // AOH. – Budapest, 20, 1967.

Mollova M. Quelques lexèmes turcs septentrionaux en bulgare // *Linguistique Balkanique*, 1967. – XI/2.

Mollova M. Structure lexicale du dialecte turc du Rhodope de l'Est // *Linguistique Balkanique*. – 15, 2, 1971.

Mollova M. Un monument en cyrillique // RO. – 32,1, 1968.

Mollova M. Une catégorie grammaticale turque inconnue en turcologie // LB. – 8, 1964.

Mollova M. Une sérieuse étude sur les lexèmes turcs dans la langue roumaines // LB, 1965. IX /2.

Mollova M., Mollov R. Parlers turcs des Rhodopes de l'Ouest au point de vue slavistique // *Linguistique Balkanique*. 11, 1, 1966.

Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. – Berlin, 1958. – 376 p.

Morgan David. Medieval Persia. – London, 1994. – S. 116.

Mundy C. S. Turkish syntax as a system of qualification // Bulletin of the School of Oriental and African studies. – London, 1955. – 17,2. – P. 279 – 305.

Németh J. Die 'Lebensrütte' in einem türkischen Märchen von Vidin // Oriens. 15, 1962.

Németh J. Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. – Budapest, 1965. – 420 p.

Németh J. Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. – Budapest, 1970.

Németh J. Die türkischen Texte des Valentin Balassa // AOH. 1952. 11.

Németh J. Die Zeremonie des Mevlud in Vidin // AOH, 1950. I.

Németh J. Ein türkischer Text aus Vidin über die Pilgerfahrt: Documenta islamica inedita, Ricardo Hartmann viro de studiis islamicis meritissimo sacrum. – Berlin, 1952.

Németh J. Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin // Annali. Pubblicazione dell' Instituto universitario Orientale di Napoli I. – Roma, 1940.

Németh J. La cérémonie du tewchid à Vidin: Ignace Goldziner Memorial. – Budapest, 1948.

Németh J. Le passage ö-ü dans les parlers de la Roumélie nordouest // RO, 1951. 52, XVII.

Németh J. Traces of the Turkish Language in Albania // AOH. – Tomus XIII.- Budapest, 1961. – P.9-29.

Németh J. Zu den türkischen Aufzeichnungen des Georgievits // Charisteria Orientalia. Von Ioannis Rypka sacrum, Prague, 1956.

Németh J. Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. – Sofia, 1956.

Neşri // Rehber Ansiklopedisi.

Neşri Mehmed. Kitab-ı Cihan – Nüma. Neşri Tarihi. 1.Cilt. Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat. Pro. Dr. Mehmed A. Köymen. – Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995. – S. 42-54.

Ocak Ahmet Yaşar. Türk Süfiliğine Bakışlar. İst.: İletişim Yy., 1996. – S. 207 – 209.

Olcay S. Doğu Trakya yerli ağzı. – Ankara, 1966. – 92s.

Onay Ahmed Talat. Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i. – İstanbul, 1928.

Osmanlı Ansiklopedisi. C. 9. Kültür ve sanat. Yeni Türkiye Yayınları. – S. 391 – 402.

Önal, Mehmet Nacı. Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum, Evlenme ve Ölüm Adetleri. – Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.- 333s.

Örnek, Sedat Veyis. Türk Halkbilimi. – Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. – Ankara, 1977. – 262s.

Özkan Nevzat. Gagavuz Türkçesi Grameri. – Ankara, TDK Yayınları, 1996. - 349s.

Popovic A. L' Islam balkanique. Les musulmans du sud-est Européen dans la période post-ottomane. – Berlin-Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1986.

Pritsak O. Kāšgarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren // ZDMG 109, 1, 1959. – Pp. 92- 116.

Pritsak O. A Historical Perspective on the Ukrainian Language Question // Aspects of the Slavic Language Question. Vol.2: East Slavic, New Haven, 1984. pp.1-8.

Pritsak O. An Eleventh – Century Turkish Bilingual (Turco-Slavic) Graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev // Harvard Ukrainian Studies 6, 1982. – No.1. – 152-166. T.s. Тюркско – славянское двуязычное граффити 11 столетия из собора Св. Софии в Киеве // Вопросы языкознания. – 1987, № 2. – сс. 49-61.

Pritsak O. Bericht über die Gründung der Societas Uralo-Altaica (Göttingen e.V.) // UAJb. 1952. 24: 3-4. – Pp. 116-122.

Pritsak O. Bolgaro – Tschuwasschica. Acht Noten zu den Wolga – Bulgarischen Grabinschriften des 13.-14. Jr. // UAJb 31, 1959. – Pp. 274 – 314. – 5 pl.

Pritsak O. Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische. Anhang: Das Kamassische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Ed. By Jean Deny et al. – Wiesbaden, 1959. – Vol. 1. – P. 598 – 640.

Pritsak O. Das Alt türkisch // *Handbuch der Orientalistik* (Leiden), 1 Abt., vol. 5, pt.1: 27-52.

Pritsak O. Das Alt türkische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959. – Vol. 1. – P. 568 – 598.

Pritsak O. Das Karaimische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959. – Vol. 1. – P. 318 – 340.

Pritsak O. Das Karatschaische und Balkarische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959. – Vol. 1. – P. 340 – 368.

Pritsak O. Das Kiptschakische. A Mamluk – Kiptschakisch. B. Armenisch-Kiptschakisch // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959. – Vol. 1. – P. 74 – 87.

Pritsak O. Das Neuigurische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959. – Vol. 1. – P. 525 – 563.

Pritsak O. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren (Ural – Altaische Bibliothek, vol. 1). – Wiesbaden, 1955. -102 pp. – 3 pl.

Pritsak O. Die protobulgarisch Aufschrift auf einer Bleiphombe aus Warnă // *Scholia*. Annemarie von Gabain zum 80.Geburtstag, pp. 118-122. – Wiesbaden, 1981.

Pritsak O. Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen // Jean Deny Armağani. – Ankara, 1958. – Pp. 203-207.

Pritsak O. Karahanidische Streitfragen 1-4 // *Oriens*, 1950. – 3:2. – pp. 209-228.

Pritsak O. Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources // *Niğüča Bitig*. *Journal of Turkish Studies*. No. 9. 205-211. 1986.

Pritsak O. On the Tunguz Numeral Nadan ‘Seven’ // *Bulletin of the Institute of North Eurasian Cultures*. – Hokkaido University, pp. 1-8.

Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker // *UAJb*. 1952. 24: 1-2. – Pp. 49-104.

Pritsak O. The Hunnic Language of the Attila Clan // *Harvard Ukrainian Studies* 6, No. 4: 428 – 476.

Pritsak O. The Initial Formula канасувиги in the Proto – Bulgarian Inscriptions // *Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio dicata*. – Rome, 1986. – Vol. 2, pp. 595 – 601.

Pritsak O. The Origin of the Name Rus\ Rus’ // *Passé Turco – Tatar*. *Présent Soviétique Études offertes à Alexandre Benningsen*. – Paris, 1986. – pp. 45-65.

Pritsak O. The Origin of the Name Sibir // *Gedanke und Wirkung*. Festschrift zum 90.Geburtstag von Nikolaus Poppe. – Wiesbaden, 1989. – Pp. 271-280.

Pritsak O. The Proto – Bulgarian Military Inventory Inscriptions // *Studia Turco-Bulgaria* 5: 33-61. 1981.

Pritsak O. Tschuwaschische Pluralsuffixe // *Studia Altaica*. Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag (Wiesbaden). – Pp. 137-155.

Pritsak O. Xun – der Volksname der Hsiung-nu // *CAJ* 5: 1, 1959. – Pp. 27-34.

Pritsak O. Ukrainian koryst’ ‘benefit’ // *Studies in Ukrainian Linguistics in Honor of George Y. Shevelov*. New York, pp. 253 – 257.

Proskinitarion, tu agiou Orous. Askitilerin manastirların... – Hristianların kifayetliği... – Veneikte, 1806.

Ragbet.- 1899-1900. – 1.- 1, 2, 4, 25-50.

Räsänen M. Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen // *MSFOu*. 1923.

Recepoğlu Altay Suroy. Kosova'da Türk Kültürü, veya Türkçe Düşünmek. – Ankara, 2001. – 420 s.

Redhouse J.W. Turkish- English Lexicon. – London, 1898.

Rehber.- В 5347.- София, 1932-1933.- 6.

Resimli Balkan.-В 5374.- София, 1917.- Год. 2.- №1-6.

Rıza Mollov: Hayatı ve eserleri: Bilim çalışmaları ve halk edebiyatı derlemeleri, hikayeleri ve tanıtma yazıları. Haz.: Nimetullah Hafız. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. – 437 s.

Rodop Sesi.- В 5354.- Кърджали, 1929.- №1-10.- Год. 1.

Rossi E. Canto Turco del Secolo XVI in Caratteri Greci // Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli. Nuova Serie 1, 1940. – P. 237 – 239.

Rossi E. Tre iscrizioni turche in caratteri greci di Burdur in Anatolia // Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Classe scienze, morali, storiche e filologiche. Serie 8, vol. 8 (1953). – P.69-75.

Rostafiński Jan. Autem i araba przez Anatolię. – Biblioteka Podróży Egzotycznych, 1929. – Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie. – 180s.

Rudolph Richard L. National Minorities in East Central Europe and the Balkans in Historical Perspective. – University of Minnesota, May 1992.

Said E. Orientalism. – New York, 1994.

Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

Salaville, Severien, Dalleggio, Eugene. Karamanlidika II-III, Bibliographie Analytique... 1584-1900. – Athènes 1966 (II), 1974 (III).

Saraçoğlu, Erdoğan. Kıbrıs ağzı: sesbilgisi özellikleri, metin derlemeleri, sözlük. K.K.T.C. Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı, 1992.

Saraçoğlu, Erdoğan. Kıbrıs Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru. Bildiriler. – Ankara, 1989.

Savran Ömer. Karamanlı Nizami Divanı'ndan seçme gazeller ve bugünkü Türkçesi. Yüksek Lisans, 1996.

Schonig Claus, A new attempt to classify the Turkic languages \ Turkic languages. – Wiesbaden, Harassowitz, 1997.

Şelomonun Maşalları. Süleymanın Meselleri. Patarlıq knyga (proverbia). – Ankara Üniversitesi Basımevi, 2000. – 170s.

Semavi Eyice. Bibliyografya //Ankara, 1981, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 115-136 s.).

Sertkaya Osman F. Grek Harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağzı Metinleri Üzerine // Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Günay Kut Armağanı). Edited by: Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. – Vol. 28 / II, 2004. – S. 1-21.

Seyf-i Sarayî. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bîTürki). Yayına hazırlayan: Doç.Dr. Ali Fehmi Karamanoğlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989. – 83, 404, 372 s.

SIAC 2006. Proceedings of the 7th Seoul International Altaistic Conference. – Sept. 24-27, Seoul, Korea.

Simonescu D. Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en moldavie au XVIIIe siècle // Studia et Acta Orientalia, № 5-6, 1967. – P. 49-75.

Somunkıran Rezzan. Karamanlı Nizami divanı tahlili. – Yüksek Lisans, 1994.

Stamatoglu G. Gagauzların altın kitabı (Gagauzların tarihi hem etnogenezi). – Komrat 2002 y. – 394 s.

Sümer F. Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi? // Belleten. C. XXIV. Ekim, 1960. – s. 96, s. 575, 576, ve s. 575 not 43.

Sümer Faruk. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. – TTK Yy. 1992.- S. 75.

Szyszman, Szymon. Karaimizm. Historia i dokryna. – Bitik, 2005.

Şanlı Cevdet. Kırklareli ağızlarında ses olayları // TDAYB. 1994. – Ankara, 1996. – Ss. 117-122.

Şelomonun Maşalları. Süleyman'ın meselleri. Proverbia. – Ankara, 2000.

Şerif Kılavuz. – Bahçe çiçeği misali seçici, Kayderilü ve... – Asitanede, 1835.

Şikari, Karamanoğulları Tarihi. – Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1946

Şirin Hatice. Eski Anadolu Türkçesi. – İzmir, 2006.

Şükrü Elçin, Prof. Dr. Halk Edebiyatına Giriş. – 8.baskı. – Ankara, 2004. – 763 s.

T'eiou kai ierou Evangelion, yani İndzili Şerif, Anatoli Gazetası mouellifi Koulalı Evangelinos Misailidisden adı Türki lisanına terdcüme, ve kiafei “Anatolılı Ortodoksoz Hristianların moutaliaası itzoun tapp-ou temsil olunmouşdır. İoannis ve Mattaios kavaindze Evangelion. İstanpolda, Evanglinos Misailidis tap hanesinde 1866-1868. (İncili Şerif).

Taeschner F. Anadolu // Encyclopaedia of İslam 2. I. A-B. – P. 461-480.

Talat Tekin, Mehmet Ölmez. Türk Dilleri. Giriş. – İstanbul: Yıldız, Dil ve Edebiyat 2: 2003. – 200 s.

Temizsoy, İlhan. Karaman museum / M. Vahbi Uysal; translated: by Ülge Göker. Ankara, 1983: Ajans-Türk Matbaacılık.

The Muslims of Bosnia – Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia. Ed. By M. Pinson /Mottahedeh R.P., Fine J.V.A., Heywood C., McCarthy J., Pinson M., Banac İ./-. Harvard Middle Eastern Monographs.- XXVIII, 1994.- IX-XIII.- 186 p.

The New Testament in Turkmen language. – Institute for Bible Translation. – İstanbul, 2002.

The Old Turkic Title ɣwry'p'nt \\ Studia Turcologica memoriae Alexii Bombaci Dicata. – Naples, 1982. – Pp. 403-406.

Tietze, Andreas. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı.- Cilt 1, A – E. – Simurg Yayınları. – İstanbul – Wien, 2002. – 768 s.

TİKA Türkologları heyetince 06.-07.2005 tarihlerinde gerçekleştirilmiş Donetsk – Mariupol bölgesi Urum Türkleri alan araştırmasına ve gezisi kayıt malzemeleri.

Timurtaş F., Prof. Dr. Osmanlı Türkçesine Giriş. Osmanlı Türkçesi Grameri. C.1-3. 7.baskı. – İstanbul, Alfa Yayım Dağıtım, 1995.

Timurtaş Faruk K. Osmanlı Türkçesi Grameri. Eski yazı ve İmla – Arapça – Farsça- Eski Anadolu Türkçesi. 7.baskı. İstanbul, 1995.

Timurtaş Faruk Kadri, Prof. Dr. Eski Türkiye Türkçesi. 15. yüzyıl. Gramer – Metin – Sözlük. – Ankara, : Akçağ, 2005. – 378 s.

Türk Dünyası Araştırmaları. – Almaaty, Kazakistan, 2006.- No.:1. – s. 67-76.

Türk folklor araştırmaları dergisi. – sayı 28, 1951.

Türk Yazarlar Derneği Yayınları. – No:1, Prizren,1996.

Türkçe Sözlük. – 2 cilt. – Ankara: TDK, 1998.

Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 5. Romanya Türk Edebiyatı, Gagavuz Edebiyatı. Batı Trakya Türk Edebiyatı. Ankara, 2002.

Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 7. Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı. – Ankara, 1997.

Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 8. Bulgaristan Türk Edebiyatı. – Ankara, 1997.–S. 49-50.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. – XII c. – Ankara, Türk Dili Kurumu Yayınları, 1993.

Türkmenoğlu, Hüseyin. Mezar – Mezarlık ve Mezartaşları Üzerine bir Bibliyografya Denemesi. – Ankara Kültür Bakanlığı, 1989.

Ufki Ali. Mecmua-i Saz ü Söz. – Hazırlayan: Şükrü Elçin. – İstanbul, 1976.

Uzunçarşılı İ.Hakkı. Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. – TTK Yayınları VIII, İstanbul, 1989.

Ülker Necmi, Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. Ege Bölgesi Osmanlı Devri Mezar Taşları // Osmanlı Ansiklopedisi. – Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. – C.9. Kültür ve Sanat. – S. 230-235.

Ülküsal Müstecib. Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler – TDK Yayınları, tarihsiz.

Ünal, Tahsin. Karamanoğulları tarihi (Türkçe kaynaklara göre). – Konya : Arı Basımevi, 1986.

Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages . – OUP, 2002.

Vardar Berke, Prof. Dr. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.2. Basım. İzmir: ABC Kitabevi, 295 s. – S.66

Vasari I. Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th – 14th centuries // Central Asiatic Journal. 1988. Vol. 32, № 3 – 4. – P. 260—271.

Virmica Rair. Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I. – CD edition.

Vovin A. Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle // CAJ 48\1 (2004). – P. 118 – 131.

Vovin A. The end of the Altaic Controversy (in memory of Gerhard Doerfer) // CAI. 49\1 (2005). – P. 71 – 132.

Vryonis S. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. – Berkeley, Un-ty of California Press, 1971. – xvii plus 532 p.

Xudiyev Nizami. Azərbaycan edebi dili tarixi. – Ankara, 1997.

Yordanoğlu, Anastas. Karamanlidika (Rumca Harfli Türkçe Metinlere Toplu Bakış). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1973.

Zajączkowski A. Słownik arabsko – kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego...- Warszawa, 1954. – Zesz. 2, Wieszba Bd. 1., s.86. S. 138.

Zajączkowski W. Język i folklor gagauzów y Bułgarii. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Prace Komisji Orientalistycznej. Nr. 5.

Zajączkowski W. Türkische Sprachproben aus Mazedonien // FO. – 9, 1968. – S. 19 -51.

Zajączkowski, Ananiasz. Karaims in Poland: history, language, folklore, science. – Warszawa , 1961. – 114 s.

Zhakshi kabar. Matfeyden iyik indjil. Kirgiz tilinde. The Gospel of Matthew in Kirghiz. – 1982.

Αναστασιου Δαμιανιδου. Evangeliki Melissa. Tritomos eis.. – Samsoun, 1912.

Αποστολος, yani aziz apostolosların (resulların) amellerinden ve yazdıkları mektuplardan Pahs iden kitapdan, iorti ve Pazar ve egiami sayirede Orthodoxos Hristianların Ekklesialarında Kiraat olunan fikraların medzmuası. – Dersaadetde Galatada, Mahnudie dzaddesinde 19 numaralı mağazada. 1900 senesinde (tipus A.Koromila). Kitaptzi Markopulos ve HadziΩannou Tarafından nesr olındı. // T183.15 100 Gen.

Δελτιο Κεντρου Μικρασιατικων Σπουδων. Χαλκουν Μεταλλιον Ακαδεμιας Αθηνων. – Τομος εκτος. – Αθηνα, 1986-87.

Ηεκιαγεί Σαχ Ισμαηλ γιανι Σαχ Ισμαηλιν ταριχι τεβελλιουδ βε τερπιγεσι ιλε μουτεαδδιδ. Ελληνικον βιβλιοπολειον εν Οδησσω. 1912// KMASp No. 520.

Παμπουκη Ι.Τ. Πετερμιζ ολιγαι λεξεις επι της συνθεσεως των θρησκευτικων Βιβλιων της τουρκοφωνου Ελληνικης φιλολογιας. Κειμενα και μελεται Νεοελληνικησ Φιλολογιασ Διευνησ: Καθηγητησ Γεωργιοσ Θ. Ζωρασ. εν Αθηνασ, 1961.

Ηεκιαγεί Σαχ Ισμαηλ γιανι Σαχ Ισμαηλιν ταριχι τεβελλιουδ βε τερπιγεσι ιλε μουτεαδδιδ. Ελληνικον βιβλιοπολειον εν Οδησσω. 1912 // KMASP NO. 520.

<http://fehmidincer.blogspot.com/>

<http://fehmidincer.googlepages.com/>

<http://harmanbalci.sitemynet.com/islam.htm>

<http://historymatters.gmu.edu>

<http://members.ams.chello.nl/m.olnon/start.htm>

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Karamanlilar>

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/de/a/a3/Illyria.jpg>

<http://www.christusrex.org/www1/pater/>

<http://www.ois.unsa.ba/HTML/Izdanja-POF--51.htm>

<http://www.masal.m-publish.ru/story/07-01.html>

http://xetayi.blogspot.com/2003_10_01_archive.html

www.avsam.org – Avrasya Startejik Arařtırmalar Merkezi

www.balgocizmir.com.tr – İzmir Balkan Gocmenleri Kultur ve Dayanisma Derneđi

www.balkanlilar.org – Balkanlilar Derneđi-İstanbul

www.baltam.net – Balkan Türkoloji Arařtırmaları Merkezi

www.batitrakyalilar.com – Avrupa Batı Trakya Turk Federasyonu

www.gençbalgoc.org -BAL-GÖÇ Gençlik Komisyonu Web Sitesi

www.guneslibalkanturkleri.com -Güneřli Balkan Türkleri Dayaniřma Derneđi

www.huri.harvard.edu/pdf/hus_volumes/vIII-IV_1979-1980_part1.pdf

www.huri.harvard.edu/pdf/hus_volumes/vIII-IV_1979-1980_part2.pdf

www.huri.harvard.edu/pdf/hus_volumes/vXIV_n3_4_dec1990.pdf

www.huri.harvard.edu/pdf/pritsak_autobio.pdf

www.lib.berkeley.edu/BANC/ROHO/ohonline/

www.makturk.info

www.muammerketencoglu.com

www.oriental.iatp.org.ua

www.prizrenliler.org -Prizrenliler Kültür ve Yardımlařma Derneđi:

www.rodopruzgari.com – Rodop Rüzgarı

www.rumeliderneđi.org – Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanıřma Derneđi

www.tdp.org.mk – Makedonya Türk Demokratik Partisi Web Sitesi

www.tercuman.com

www.tika.gov.tr -Türk İşbirliđi ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı

www.trakyaninsesi.com – Trakya'nın Sesi Gazetesi Web Sitesi

www.turkkulturevi.com – Kırcaali Ömer Lütfi Kültür Derneđi, Bulgaristan

www.web.ttnet.net.tr/balkanturkderadana/ – Adana Balkan Türkleri Yardımlařma ve Kültür Derneđi

Наукове видання

І.М. Дрига

Pontica: Тюркологічні студії

Türkoloji yazıları

Підписано до друку 23.12.2010. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 30,9. Зам. № 132/1

Видруковано ТОВ «Четверта хвиля»
Свідоцтво ДК № 340
проспект Червонозоряний, 119, оф. 213, Київ,
+380 (44) 221-13-82

